

BIJDRAGEN TOT DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERL.-INDIË

DE NEDERLANDSCHE BOEK- EN STEENDRUKKERIJ
VOORHEEN H. L. SMITS WESTEINDE 135 DEN HAAG

BIJDRAGEN TOT DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

UITGEGEVEN DOOR HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

- DEEL 83 -

's-GRAVENHAGE - MARTINUS NIJHOFF - 1927

INHOUD.

Notulen van de Bestuurs- en Algemeene Vergaderingen.

KIDUNG SUNDA.

INLEIDING, TEKST, VERTALING EN AANTEEKENINGEN

DOOR

C. C. BERG.

In de groote collectie Javaansche handschriften, die het eigendom is van de Leidsche Universiteitsbibliotheek, bevindt zich een groep geschriften, die Dr. H. H. Juynboll in zijn „Supplement op den Catalogus van de Jav. en Mad. Hdschr.", I (Leiden, 1907), p. 182—280, II (Leiden, 1911), p. 385—399, onder het hoofd „Middeljavaansch" beschreven heeft; hij gebruikte dezen naam ter aanduiding van die groep in navolging van Kern, die voor het eerst de namen Oud- en Middeljavaansch had geintroduceerd om een einde te maken aan het gebruik van den vagen term „Kawi". Naarmate er echter van de oude litteratuur van Java meer bekend werd, bleek steeds duidelijker, dat Oud- en Middeljavaansch geen nauwkeurig omlijnbare gebieden vormen, en dat in het Oudjavaansch zelf reeds een belangrijke ontwikkeling te constateeren valt, zóó, dat van het einde van de Oudjavaansche en het begin van de Middeljavaansche periode te willen spreken ongemotiveerd ware (zie vooral Dr. P. V. van Stein Callenfels' opmerkingen in „De Sudamala in de Hindu-Javaansche Kunst", Verh. Bat. Gen., LXVI [1925], p. 153—155). Niettemin vormen de hierboven bedoelde geschriften stellig één groep; de gedichten onderscheiden zich van de z.g. Oudjavaansche gedichten door het gebruik van inheemsche versmaten en van de z.g. Nieuwjavaansche door hun taaleigen, terwijl de prozastukken zich grootendeels nauw bij de gedichten aansluiten, en in verschillende gevallen slechts als paraphrasen ervan te beschouwen zijn. Wil men voor deze groep van geschriften den naam „Middeljavaansch" behouden, omdat deze nu eenmaal ingeburgerd is, dan bestaat daartegen o.i. geen bezwaar, indien men het litteratuurgenre wil aanduiden; in beschouwingen over de oudere Javaansche taal is het wellicht verkieselijker het gebruik van dat woord te vermijden.

In tegenstelling met de kakawins, de gedichten in Voor-Indische versmaten, bevatten de kidungs, die in inheemsche versmaten gedicht zijn, hoofdzakelijk ook inheemsche stof; Pañji-verhalen vormen den hoofdschotel; daarnaast treffen we inheemsch-epische stof aan, religieuze legenden, dierfabelen, erotische poezie, enkele lyrische fragmenten en een paar historische werken. Van de prozawerken zijn de meeste geschiedwerken; verder vindt men slechts één werk van religieuze strekking, de Ucap-ucapan Bhīma-swarga, en het dierfabelboek Tantri Kamandaka. Van deze litteratuur is tot nu toe slechts een zeer klein gedeelte bestudeerd. R. Friederich publiceerde fragmenten van de Usana Bali in het Tijdschrift voor Neêrland's Indië, 9den jaargang, 3de deel, Batavia, 1847, p. 245—373. In 1896 gaf Dr. J. L. A. Brandes de Pararaton uit (Verh. Bat. Gen., XLIX [1896]; 2de druk, bewerkt door Dr. N. J. Krom, Verh. Bat. Gen., LXII [1920]). Verder dient genoemd te worden de onlangs door Dr. P. V. van Stein Callenfels uitgegeven en hierboven reeds vermelde kidung Sudamala. Van bijzonder groot belang is het Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek van Dr. H. N. van der Tuuk (I—IV, Batavia, 1897—1912) om de talrijke, vaak bladzijdenlange citaten uit allerlei Middeljavaansche geschriften, die er overal verspreid in voorkomen. Verder zijn Dr. Th. G. Th. Pigeaud's uitgave van de Tantu Panggĕlaran ('s-Gravenhage, 1924) en R. van Eck's uitgave van de Balineesche kidung Bagoes Hoembarå (Bijdragen, 3de volgreeks, XI [1876]) ook voor de kennis van de Middeljavaansche taal- en letterkunde van groot belang te achten.

Het belang dezer werken ligt in de eerste plaats hierin, dat zij, èn om de behandelde onderwerpen, èn om hun vorm, veel meer populair moeten zijn geweest dan de kakawins, die blijkbaar hoofdzakelijk het bezit waren van de dragers van de Hinducultuur op Java. Het milieu, dat ons in de kidungs geteekend wordt, de personen, die er in optreden, de wijze, waarop de verhaalmotieven uitgewerkt worden, alles is veel meer „echt Javaansch", dan bij de kakawins in 't algemeen het geval is. De kidung is echter geenszins volkslied, doch werk van dichters, die de kakawin-litteratuur goed kenden en er in menig opzicht gebruik van maakten, vaak kunstenaar genoeg om producten te leveren van groote litteraire waarde, maar te Javaansch, te zeer gehecht aan de traditie, om eigen oorspronkelijk werk te kunnen leveren. De monotonie der kidungs, die bij stukken van eenige lengte den lezer al gauw opvalt, wordt gedeeltelijk opgeheven door het gebruik van tĕngahan-versmaten, die, hoewel in

wezen gelijk aan de uit de ieuwjavaansche gedichten bekende m a c a p a t-maten, door het afwisselend gebruik van verschillende strophen een grootere levendigheid aan het geheel geven. In taalkundig opzicht zijn de kidungs hoofdzakelijk voor de lexicographie van belang; in hoeverre zij in dit opzicht verschillen van de kakawins, is, zoolang er hiervan niet meer gepubliceerd zijn, niet uit te maken; de hoeveelheid Sanskṛtwoorden is in de kidungs veel kleiner dan in de kakawins, terwijl in een aantal gevallen de Sk.-woorden reeds de gewijzigde beteekenis hebben, die het Nieuwjavaansche spraakgebruik er aan hecht. Ongetwijfeld zal verder onderzoek ook veel materiaal opleveren, dat van groot belang is voor de kennis van de Javaansche historische grammatica, doch zoolang er nog slechts zoo weinig in druk beschikbaar is, is het wellicht beter zich van beschouwingen daarover te onthouden.

Wat hieronder in tekst en vertaling aangeboden wordt, is de uitvoerigste redactie van de Kidung Sunda, een romantische beschrijving van den tocht van de Sundasche koninklijke familie naar Majapahit om daar de bruiloft te vieren van de Sundasche prinses met Ayam-Wuruk van Majapahit, en van den strijd en ondergang der Sundaneezen te Bubat als gevolg van een meeningsverschil omtrent de staatkundige verhouding van Sunda en Majapahit (1349 of 1357 A.D.). Van deze uitvoerige redactie, die Brandes in zijn beschrijving van de handschriften in de nalatenschap van v. d. Tuuk aangetroffen red. B noemt, bezit de Leidsche collectie 3 Mss., waarvan 3857 (2) tot grondslag heeft gediend van deze uitgave; de beide andere zijn 4254 en 3864 (1), doch het laatste mist Zang 1. Redactie A vindt men in 3953 (1); in denzelfden codex (4) komt de Tattwa Sunda voor, die een paraphrase blijkt te zijn van redactie A en ons in staat stelt ons ongeveer voor te stellen, wat er in de lacunes van 3953 (1) gestaan kan hebben; in het defecte lontarhandschrift 3142 *a* hebben we zeer waarschijnlijk de resten van het origineel van cod. 3953 (4), daar beide teksten tot in bijzonderheden met elkaar overeenkomen. In 't algemeen is de loop van het verhaal dezelfde als in B, doch de redactie is veel beknopter; in de woordkeuze is een zekere samenhang met B te constateeren, hetgeen het vermoeden wekt, dat beide redacties teruggaan op een ouder model. Juynboll's mededeeling, dat de beide redacties niet naar den inhoud verschillen, is niet geheel juist (Suppl. Cat., I, 234 beneden), daar in red. A een paar interessante mededeelingen betreffende vroegere relaties tusschen Majapahit eenerzijds en Sunda en Bali andererzijds voorkomen, die in

red. B ontbreken; ook in red. C ontbreekt dit gedeelte. Aan het slot hebben red. A en red. C een verhaal over de lotgevallen van Gajah-Mada's weduwe na diens verdwijning; dit verhaal ontbreekt eveneens in red. B, maar komt wel in gewijzigden vorm voor in de Pamañcangah. De reeds genoemde red. C sluit zich in de wijze van vertellen heel nauw bij red. A aan, behalve dan, dat bovengenoemde passage ontbreekt; de verschillen tusschen red. A en C betreffen in hoofdzaak de woordkeus; red. C is waarschijnlijk veel jonger en vertoont b.v. in veel sterker mate dan red. A en B den trek, dat uitgangen zonder eenig bezwaar veranderd of zelfs afgekapt worden om aan de eischen van de metriek, die niettemin toch nog vaak genoeg overtreden worden, te voldoen. In den colophon van codex 3865(4) wordt red. C Kidung Sundāyana genoemd. Juist voor het afdrukken van deze bladzijden ontving ik door de vriendelijke bemiddeling van de heeren H. J. E. F. Schwartz en Dr. R. Goris een afschrift van een Ms. in het bezit van den heer I Goesti Djlantik [1]) te Singaradja (Bali); het is een red. C, die in den colophon eveneens Kidung Sundāyana wordt genoemd. Of dit Ms. van het Leidsche nog verschilt, heb ik nog niet kunnen vaststellen. Ten slotte zijn er nog fragmenten over van een red. D, die echter geen samenhangend geheel opleveren; men vindt ze in cod. 3953 aan het eind van red. A en Juynboll heeft ze ten onrechte beschouwd als Zang 2 en 3 van red. A. Dit is echter niet te verwonderen, daar inderdaad hier alles in de war is, zooals hij opmerkt; slechts met behulp van de andere redacties kan de volgorde van de fragmenten vastgesteld worden. Redactie A is geheel in de tĕngahan-maat Kadiri; redactie C is in verschillende macapat-maten, terwijl van red. B Zang 1 in een tĕngahan-maat is, die hieronder nader zal beschreven worden, en Z. 2 en 3 in macapat-maten. Red. D schijnt in verschillende maten geschreven te zijn, maar de toestand van den tekst laat niet toe, dat men deze nauwkeurig beschrijft. In het KBW. vermeldt v. d. Tuuk alleen red. A, B en C, die hij resp. K.S.c, K.S. (zonder meer) en K.S.b noemt. De bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bezit twee papierhandschriften, die mij welwillend in bruikleen gegeven werden, n.l. Nos. 483 en 542. No. 483 is een red. B; de varianten ervan vindt men hier achterin onder de Variae Lectiones opgenomen. No. 542 is een afschrift van den Leidschen codex 3953(1) en bevat dus de redacties A en D; de

[1]) Aan genoemde heeren betuig ik hier voor hun welwillendheid gaarne mijn oprechten dank.

afschrijver heeft echter het reeds groote aantal fouten van 3953(1) nog wat vermeerderd, zoodat deze copie van alle belang ontbloot is; voorin staat: Tatwa Sunda [1]).

Omtrent het tijdstip van vervaardiging hebben we geen enkele aanwijzing. Het vermelden van geweervuur kan niet als zoodanig gelden; we weten immers niet, of de bewerker van een bepaalde redactie niet zelf voor wat moderner uitdrukkingen gezorgd heeft. Ook mag men niet over het hoofd zien, dat vermelding van geweren of kanonnen reeds vanaf het begin van de 16de eeuw mogelijk is. Red. B schijnt jonger te zijn dan de Rangga Lawe, daar in II, 139 het paard van patih Anepakĕn met het paard Anda Wĕsi van Rangga Lawe vergeleken wordt; voor de Rangga Lawe geeft Juynboll (Cat., I, 256) als jaartal van vervaardiging op: 1465 Ç. Red. B zou dus van 1550 A.D. of later kunnen zijn. Omtrent de andere redacties blijven we dan echter nog in het onzekere; 't is zeer waarschijnlijk, dat de traditie zelf aanzienlijk ouder dan 1550 A.D. is. De Leidsche Mss. zijn allen kopieeën van jongen datum.

Op de verhouding van de Kidung Sunda en de Pararaton zal ik hier niet nader ingaan, daar ik spoedig de gelegenheid hoop te vinden de geheele Middeljavaansche historische litteratuur in haar verband te bespreken, omdat alleen dan zulk een bespreking vruchtbaar kan zijn. Hier zij er slechts voorloopig op gewezen, dat de voorstelling, welke men zou kunnen krijgen bij het lezen van Parar.[2], p. 8*, 9*, n.l. dat o.a. de Kidung Sunda aan de Pararaton ontleend zou zijn, te simplistisch is, al zou ik niet durven beweren, dat er in het geheel geen samenhang bestaat. Waarschijnlijk moet men zich de zaak zoo voorstellen, dat behalve de Pararaton nog verschillende andere werken samengesteld zijn uit éénzelfde massa overlevering.

Ook in de aanteekeningen, die hieraan tot goed begrip van den tekst zijn toegevoegd, zal om dezelfde reden niet over historische bijzonderheden in détails worden gesproken, daar deze elders beter tot hun recht kunnen komen.

Wanneer een autoriteit op het gebied van Javaansche taalkennis als dr. Brandes bij zijn vertaling van de Pararaton nog zooveel moeilijkheden onopgelost heeft moeten laten, zal van schrijver dezes niet verwacht worden, dat hij een definitieve vertaling van dezen tekst leveren zal. Moge de critiek op deze poging tot vertalen even vruchtbaar zijn als die op de Pararatonvertaling reeds geweest is.

[1]) Van het eerste gedeelte (str. 1—47a) is bovendien nog een afschrift gemaakt in Latijnsche letters.

Van de vertaling der moeilijke plaatsen zal in een glossarium op de Middeljavaansche historische geschriften, dat schrijver dezes in bewerking heeft, nadere verklaring worden gegeven.

Na de diplomatieke uitgaven van de Kuñjarakarṇalegende door prof. Kern (Verspr. Geschr., X, 's-Gravenhage, 1922, p. 3—76) en van de Tantu Panggĕlaran door Pigeaud leek mij zulk een uitgave voor deze Kidung Sunda niet meer noodzakelijk; met beide geschriften vertoont de spelling van de door mij geraadpleegde handschriften groote overeenkomst. Aan de Sanskṛtwoorden is zooveel mogelijk hun orthographische vorm gegeven; bij belangrijke Javaansche vervormingen is de oorspronkelijke vorm er dan in een noot aan toegevoegd, wanneer het woord niet in Dr. H. H. Juynboll's Oudjavaansch-Nederlandsche Woordenlijst (Leiden, 1923) is opgenomen. In de handschriften wordt na een bovengeschreven r de consonant regelmatig verdubbeld; deze verdubbeling heb ik, nu er bij de transcriptie van Sanskṛtteksten geen rekening meer mee gehouden wordt, vermeden, tenzij de verdubbeling etymologischen zin heeft. In plaats van de nasaal ṁ van het Sanskṛt vindt men in dezen tekst de nasaal, die de Javaansche uitspraak eischt, zonder dat daarvan steeds verantwoording gegeven wordt. De spelling der Sk. woorden geeft overigens natuurlijk geen aanwijzing voor de Javaansche uitspraak ervan. — De spelling der Javaansche woorden, die men in de handschriften vindt, is naar een vast systeem gewijzigd. De begin-h is in de transcriptie weggelaten, wanneer ze slechts spelwaarde heeft; in enkele twijfelgevallen is ze tusschen () geplaatst. Daar in de van Bali afkomstige handschriften niet regelmatig verschil wordt gemaakt tusschen d en ḍ, t en ṭ, wordt hier slechts t en d gebruikt, omdat het lang niet altijd mogelijk is op goede gronden te bepalen, welke letter de voorkeur verdient. Voor linguistieke doeleinden zij men naar de spelling der woorden in het KBW. verwezen. Verschil in lengte der vocalen wordt in deze transcriptie voor Javaansche woorden niet gemaakt; of het verschil, dat in de kakawins ertusschen gemaakt wordt, etymologische waarde heeft dan wel zuiver fictief is ten behoeve van de eischen van de metriek, is op 't oogenblik moeilijk uit te maken. — Vaak bood de scheiding van woorden en van zinsdeelen moeilijkheden, die bij den tegenwoordigen stand van de kennis van het oudere Javaansch nog niet op te lossen zijn.

In de strophen wordt het einde van een versregel door een komma aangeduid; de komma wordt weggelaten, wanneer de versregel midden in een woord eindigt.

TEKST.

ZANG I. [1]

Awighnam astu.

1a. Ndan kawarnaha sang çrī narendra aneng Wilatiktanagarī, anāma çrī Ayam-Uruk [2]), prabhu subala wīrya, swaputra eng Kĕling, sujanma anulus, janānurāgānom apĕkik, lwir hyang Smarāngutpĕtti.

1b. Kalumra(h) ing janapriya ri kottamanira guṇa tan pingging, puruṣa digjayeng pangrus, rĕp tang sa-Yawarājya, tĕkeng Wandan Koci, Tumasik Sawakung, Tañjungpura kimita ng Bali, prasamāsewābhakti.

2a. Eman ta durung salulut, sira tan kaparag eng strī, pan apilih rakwa sireng kahahyun, kang sawawa ing kula, siwinĕn ing bhūmi, swajatukramanira amangkuha kaprabhun, wĕnang sira makārdhanārīçwarī, samangkana sira manggāngalap raras ing wadhū.

2b. Papacangannyāyu-ayu, kṣatriya anak ing mantrī, wong ing kahāryan ndatan kĕneng itung, lwir puṣpasañcayāñjrah, papupul ing manis, ring māsa Kārttika raras-rarasnyāngdani kung, pantĕs rowangan ing amukti raçmi, mangke bhaya kogangan kewala dinulu-dulu.

3a. Prasama kari kanyakā, kari ta sirāngulati, sang rājaputrī listw-arjādi sotpĕttyanira malih, rūpa guṇa tuhw ādi, yogya siniwyeng nagantun, sampun sa-Yawarājya jinajah tan olih, kang dūta lungha katĕkeng nusāntara.

3b. Madhura lan ing Palembang, wus katur eng çrī bhūpati, sampun pinintonan pĕta sawarṇa sang rājaputrī, sawijya nora keṣṭi, karya sira rambang kahyun, kadi bhramareng kĕmbang tan-sah milih sāri, iwa mangkana polahira sang nātha.

4a. Wontĕn ta wlĕtik ing wṛtta yan sang nātheng Sunda adrĕwe putrī, listw-ayu warṇa kasumbung, lastary ana potusan, prabhāngkara widagdha norānāmĕtuk, mĕṭakĕna warṇa sang putrī, kasub norāniringi.

4b. Sampun ta anunggang palwa ambabar layar tan koningeng mārgi, wus tĕkeng puharaneku, dadi pinĕṭakĕna, warṇa ning

---

1) Voor de maat zie de aanteekening na de vertaling.
2) In den tekst yam uruk.

sang putrī, sasolahira wus, gĕnĕp denya ndatan apingging [1]), warṇacitra angrawit.

5a. Punang dūta wus mawangsul, ndatan kocapa kunĕng çrī, naranātheng Kahuripan kawuwusa mwang si rayinira, ing Gĕgĕlang prāpti, parĕng si rakangira datĕng eng Majalangu, lagy asĕmang-sĕmang ta sira kalih, dene si ranakira durung kaharas ing wadhū.

5b. Marmanira age rawuh, prāyanirāmituturi, anakirāngudwakĕna kahahyun, ngalap raras ing tilam, tan kawarṇeng mārgi, sampun ta sira prāpteng Majalangu jumujug, kalih sira mara ring dalĕm purī, kaget sang aneng pura tumurun anglungsur kampuh.

6a. Kalih ta sira sinĕmbah, dera sang dewa ning pĕkik, tur angucap nabdany alon, pāduka bhaṭṭārālinggih, duh anakingsun kaki, lah tuhan parĕng alungguh, mĕne kalagan ing ngong ṣang winidhy anuli, mĕndĕk anĕmbah alungguh amādapa.

6b. Kinayuh dera sang nātha, ingusap-usap sahāngling, aduh anakingsun tuhan kulehe ta sirākiris, kayāmĕnĕs-mĕnĕsi, tĕka walang atiningsun, bhaya agring pangeran paran ta marmanira akuru warahĕn si ramanira.

7a. Kalud ta sira pangeran tan pangalap rĕkwa raras ing istrī, yāngde sangçaya twasingsun, mesĕm sira sang nātheng Gĕgĕlang tur angling, sangkan ingsun rawuh, tumutureng sira kakāji, āptya tumaña kaki.

7b. Yan rinasa-raseng citta wayahira agung taruṇāpĕkik, tur sampun angadĕg ratu, dharmānurāga eng rat, kasumbung eng bhūmi, Bhagīrathānurun, sakala amindeng bhuwati, kalih çrī Çacipati [2]).

8a. Dadi ta sira masingsun, pangeran tan karas eng strī, yāngde kāçcaryeng twas ramantānakku, pan kadyangga ning kumbang, mendraha ring sāri, darpa amukti madhu nĕdĕng māseng kacatur, amilih-miliha pañjrah ing sāri, wastwa angdohi citta manawa brata kang ginung.

8b. Mesĕm sira sang abagus, anĕmbah ing çrī bhūpati, saha wacana anrang madhu juruh, duh pāduka bhaṭṭāra, sampun walang ati, tan-ora [3]) brata iniṣṭi tan sakeng amañju, ranak

[1]) In den tekst pingging.
[2]) Corrupte vorm voor Satīpati.
[3]) De tekst heeft nora, hersteld naar de v.l.

pāduka bhaṭṭāra apilih, kāpti sĕdĕng makagarapatnī siniwyāneng bhūh.

9a. Ranak pāduka bhaṭṭāra, anganti pĕṭa sawiji, kang maring Sunda durung prāpti patik bhaṭṭāra uni, lagy akon andūtani, tur amĕṭakĕn twan galuh, dene kasub ing jagat norānāniringi, akeh kang pĕṭa rawuh tan pĕh ing citta.

9b. Gumuyu çrī naranātha, lah mogha rika kapūji, sun piniduduk ing pangkon, yan sira siddha apanggih, mesĕm rakryan apatih, umatur saha wot santun, patik bhaṭṭārāngepon medran amet putrī, kang katujweng citta ranak prameçwara.

10a. Sukha sawong ing jro pura malah sore aluwaran nṛpati, wus ingaturan pasuguh, gĕnĕp sarwasaḍrasa, wĕngi sirāguling, tan kawarṇeng dalu, ring eñjang awungu açuci, sira nṛpati kalih.

10b. Pahyasira angrawit akampuh bot saka lor dinraweng rukmi, asabuk giringsing kawung, sumaguṇa angraras, awastrāpik mirir, sinasar ing candu [1]), anungkĕlang kris adhipati, alandeyan mas ādi.

11a. Sinalageng mirah murub, sinĕmbaran maṇik wārih, pati krĕdap lwir kukunang dinulu, sĕdĕng ing amāwāsyā, suprabhānting-antingira Brahma-Wiṣṇw arjānindita kaduk bagus, boño solahira mĕnggĕp raspati, apinggĕl-kaṇātmarakṣa [2]) atĕtĕbus tridhātu.

11b. Pantĕs asĕkar rabuyut, pĕtak yaya prabhw ing tulis, agĕlung kĕkĕndon tuhu alangu, tinapis ing mas ratna, garuḍa kawing-king, abhrā cūḍāmaṇinira mirah māyā murub, kusyaraga mangkin ahyang amanis, wyakti wijil Janggala-Kahuripan ing nagantun.

12a. Kunĕng sang nātheng Gĕgĕlang, pahyasira tuhw angrawit, akampuh limar sisinom, dinraweng [3]) mas kaduk manis, asabuk gringsing ringgit, awastra perĕmas wungu, kris alandeyan paros ingukir bhūta pangawe santun sinalageng ratna mūlya.

12b. Derāgĕlung Kĕkĕlingan, alandung arja angrawit, anting-anting mirah kahot, cūḍāmaṇi maṇik ādi, apinggĕl-kaṇa [2]) alit, akal-pika [4]) jāga-çatru, sĕkar rabuyut ijo winalat khaḍga pantĕs abagus tuhu wijil ing Urawan.

---

[1]) Sk. chandu ?
[2]) Volgens KBW. is kaṇa waarschijnlijk Sk kangkana.
[3]) De tekst heeft danraweng.
[4]) Volgens Goris, diss. p 34, Sk. kālpaka; ook kalpikā ?

13a. Mijil kalih ring pangastryan alinggih ing palimanan nṛpati. çrī brahmarāja adulur. marĕk ing çrī narendra, lan parādhimantrī, pun dĕmung tumĕnggung, makādi si rakryan apatih, prasamātateng linggih.

13b. Sukha prasamātur sĕmbah kañcit [1]) prāpta sang dewa ning apĕkik, tan pathya pahes abagus, gātrālĕmpung gumiwang, lwir gaganāhĕning [2]), tan kāwāran sanghub, sasolahirāngdani kingking, tuhu mūrti ning Lĕwih.

14a. Sang prāpta anglungsur kampuh, mĕndĕk eng harṣa nṛpati, kalih sinĕmbah lingira sang prabhu, duh kaki alinggiha, sang kinen alinggih, asahur bhakti nĕhĕr alungguh eng babatur, sada miring lagi pinaran liring, dene si ramanira kalih amaswas i dulu.

14b. Kunĕng sira sang ahulun, ĕnti bungah ikang [3]) ati, kaya ring ihatra amanggih sadyuh, dene si ranakira, suçīla susandhi [4]), prāgiwāka [5]) nitya amadangi twas amangun, harsa ning rat lĕwih citta ning mantrī, kidĕp parameçwara siniwi ring para prabhu.

15a. Lingira çrī naranātha, apatih tarkanĕn iki, lampah ing dūta kang anulis kapan mārgahaneki, alal kaki anganti, bhaya amanggih pakewuh, ri madhya ning sāgarāpan dahat awiṣṭi, rakryan apatih umatur saha sĕmbah.

15b. Singgih andika sang nātha, tan bontĕn siwah sadidik [6]), tarka pāduka bhaṭṭārāpan mārga durgamārusit, lumintang eng jaladhi, pan akeh pakewuhipun, manggut sira sang katong ĕnty (h)arṣa ning mantrī, sumahur çrī dang guru Asmaranātha.

16a. Duh dewa sang katwang ing rat rabrāhmaṇanira wingi angapi, kabar orang ing parahu, dūta si ranakira, sampun angombali, wus datĕng eng [7]) Tĕrung, kari sumĕpĕr ing Mahibit, tuturun amet wārih.

16b. Mangko meh prāpta eng Bubat samangkana wṛtta ning wong banawi, garjita[[8]) sang çrī mahulun, kalih ngrĕngĕ andika,

---

[1]) Sk kaccid

[2]) Gagana kan ook.

[3]) De tekst heeft ing; hersteld naar de v.l.

[4]) Idem; tekst sandhi.

[5]) Sk. prāgwiwāka

[6]) Tekst sadidi; verbeterd naar de v.l.

[7]) Tekst e.

[8]) Wat tusschen [ ] staat, ontbreekt in den tekst, en is hersteld naar de v.l.

sang çrī yogipati, mwang sang para ratu, adhimantrī rakryan apatih, pangalasan manguri.

17a. Kañcit punang dūta rawuh, amot pĕṭa kang winuni, sūtra jĕnar sampun prāpte wanguntur, garjita [1]) çrī narendra, mwang parādhimantrī, sira rakryan apatih çīghra akon tumanduk, katur punang pĕṭa sang rājaputrī, dene si prabhāngkara anĕmbah ing sang ahulun.

17b. Tinanggapan tur dinulu, denira çrī aji kalih, yan winangwang ing citta tuhu ayu, sĕdĕng makamantuha, gawokira [2]) ĕnti, sararas-rarasira sang putry angdani lulut, tinarima sang dewa ning akingking, tinanggapan denira tumulya saha [3]) wot santun.

18a. Tininghalan punang pĕṭa, dene sang guru ning manis, katut twasira tur liningling sayan [4]) amrati kāpti, kaya kalapan urip, dadi sirāwuru gadung, anūkṣmeng twas ring panon gumantang tan warsih, amamacuh kidĕp us umunggw ing pangkwan.

18b. Duh dewa sang Çrī ning raras, wyakti yan mūrti ning Ratih, dyah nāyaka ning kalangon, nīrṇa rum ning pasir ukir, wulusan tan pasiring, bhaya hyang ning pasir madhu, hyang ning giri kusu|ma Laksmī ning nagarī, aminda raras-raras rumta pangeran.

19a. Ndan sira çrī naranātha kalih wikan ring ambĕk ing akingking, tan mary amrasaneng [5]) kahyun, wus karasa ring citta, kātara ring akṣi, Manasijānaput, marma sira çrī narapati, angluwari tinangkil.

19b. Tinuntun si ranakira akatigan lumaris ing jro purī, ring madhya parĕng alungguh, nĕhĕr sira tinañan, anakingsun kaki, ngapa dera iku, andulu pĕta ni sang putrī, ana katujw eng ati.

20a. Sang tinañan awot santun, patik bhaṭṭāra tan malih, yeki pĕṭanira sang Çrī ning rumrum, makaratna ning citta, anūkṣmeng jro ati, yan wontĕn ngalang-alangi makaçatrwaningsun, yeka rowangan ing ahurup kanin, swarga manira pĕjah sira rowangan ing hantu.

20b. Mesĕm kalih sang ahulun, apatih undang [6]) tumuli, malayu kang

[1]) In den tekst ga(j)jita.
[2]) Tekst gapok, verbeterd naar de v l.
[3]) Tekst sa.
[4]) Tekst sahan.
[5]) Van Sk. prahasana.
[6]) Zoo in beide Mss.; men zou hier een passieven vorm verwachten, in(g)undang of undangĕn, al naar indirecte of directe rede bedoeld is; met de lezing patih zou dan de maat hersteld zijn.

kinon çīghra tumanduk, mara ring kapatihan, ndan si rakryan patih, gipih [1]) umañjing marĕk i jĕngira sang prabhu, sinungan wacana rakryan apatih, adandana panomah suwalapattra [2]) adulur.

21a. Tan kocapa rātrī dina, apatih Madhu winidhi, lungha anomaha sang putrī kalawan mantrī ādi, sampun munggeng banawi, jong agung sopānanipun, sampun amasang kilat ambabar layar tuhu alangu panabrang ikang banawa.

21b. Sapasar aneng lahutan, tuturun aneng kikisik, ing Sunda kaprĕnah kulon, lumaris aneng nagarī, dumunung ken apatih, Anepakĕn kang tinuju, larapan ing marĕka ring çrī narapati, tan kawarṇaha kunĕng wuwusĕn eñjang.

22a. Sang nātheng Sunda wus ahyas akampuh sanĕbab [3]) dinraweng rukmi, awastra wijil Ting(g)ulun [4]), asabuk gringsing Pāṇḍawajaya angrawit, anungkĕlang duhung, alandeyan danta ingukir, bhūta añangking mati.

22b. Açrī tinrapan mas ratna apinggĕl-kaṇābantala amanis, anting-anting maṇik-bañu, agĕlung mayang mĕkar, makuṭa rinukmi, cūḍāmaṇya murub, ratnādi akalpika [5]) maṇik, wedūrya [6]) roro sisih.

23a. Asĕkar angrek çītāngçu, mĕnggĕp yaya prabhw ing tulis, gumiwang ning gātra alĕmpung lĕmbut, pan sada bangbang awak, angĕntekĕnāti, ñĕñĕr ing liring yaya lwir tumetesa madhu, pantĕs yan winangwang prawīreng jurit, prabhudharmaparārthāminaki [7]) sang para sādhu.

23b. Mijil sira sang ahulun, aneng witāna alinggih, pinarĕk ing mantrī atateng lungguh, makādi para dwija, padhyakṣan manguri, prāptāmarĕka kinen sira sama alungguh, datĕng punang dūta mwang ken apatih, angaturakĕn suwalapattra [8]) ri jĕng sang prabhu.

---

[1]) Tekst gi.

[2]) Sk. çaiwalapattra? Zie de opmerkingen in KBW., III, 222b.

[3]) De v.l. heeft sinĕbab; de vormen sanĕbad en srĕbab komen ook voor; vgl. KBW., III, 47b en 391a; waar het woord vandaan komt, blijkt daar niet; is het wellicht een eigennaam en duidt het dus de plaats van herkomst aan?

[4]) Het Ms heeft Tingngulun; in margine: Tinggulun; de v.l. heeft Tinghulun; ook hier hebben we waarschijnlijk met een eigennaam te doen.

[5]) Zie boven bij 12b.

[6]) Sk. waidūrya of waidūrya.

[7]) Prabhu kan ook apart genomen worden.

[8]) Zie boven bij 20b.

24a. Kalih sama atur sĕmbah, ginangsal dera [1]) nṛpati, winãca sinūkṣmeng citta ndan uni nikanang tulis, rasanya amlas-asih, duh susuhunan pukulun, sang makodakeng jagat katwang ing sabhūmi, den tumulus sihirãngaku ãtmaja.

24b. Ranak pãduka bhaṭṭãra, lwir cãtaka katīkṣṇan ing, arka ring Asujimãsa [2]), lwir cucur angajap çaçih [3]), bhrãnta anahĕn kingking, lot amalar-malar jawuh, kalih pajang ning wulan pãduka nṛpati, kang kasumbung mūrti ning riris mwang wulan.

25a. Isun aminta sanmata anĕda putrī pãduka nṛpati, sang mustika [4]) ning swatanu, çṛddhã pãduka nãtha, muripeng kawlas-sih, tan-sah sun anuhun, pãdadwaya pãduka aji, asraha jīwa pati.

25b. Kalih sayawi ning surat patik bhaṭṭãra pun Madhu winwat ing, atur i jĕngta pukulun, wus ning tulis winãca, ndan citta nṛpati, lwir winuluh rĕmpuh, marma awlas uni ning tulis, wĕkasan alon angling.

26a. Aduh mapa wĕkasipun, pawĕkasanira kaki, ken apatih matur saha wot santun, singgih dewa pangeran, ranak pãdukãji, anĕda winilãsa dera çrī mahãprabhu, kudu ring putrī pãduka nṛpati, makãrdhanãrīçwarī yogya siniwyeng nagantun.

26b. Brayan dina bhrãntãwuyung, tan-sah gumantang eng akṣi, lalīng krama tan kĕneng tadah turu, tan len keṣṭi ring citta, jampyan ing akingking, ranak pãduka bhaṭṭãra cinintyan eng tanu, kalih warang pãduka çrī bhūpati, sang nãtheng Kahuripan tan-sah asisiddhan wuwus.

27a. Yan sampun siddha atĕmwa, kalih ranak pãdukãji, pinidudukan eng pangkon, sang kakung ring pupu keri, sira sang rãjaputrī, ring pupu tĕngĕn alungguh, parĕng ingastren pisan pan sira inisṭi, pañjanmanira rãjaputrīng Mamĕnang.

27b. Ĕnti harṣa çrī narendra, asĕng smita anahuri, aduh makasukha ning ngong, yan sira kaki açuddhi, andamaheng acungking, kalud [5]) tur kolug ing laku, lawan ta sira kaki [6]) santoṣeng amungil, cumbu-cumbu denipun lagi kawãlan.

28a. Tur ingagĕm kang sawala [7]) nĕhĕr dinokkĕn ing pawwahan ga-

---

[1]) De tekst heeft de.
[2]) Asuji verbasterd uit Sk. açwayuj.
[3]) Verbastering van çaçī, Sk. çaçin.
[4]) Via mastika en pastika ontstaan uit Sk. sphatika
[5]) De tekst heeft kalun.
[6]) De tekst heeft kaka.
[7]) Zie de opmerking onder 20b.

ding, ininggitan sira dĕmung, kinon nampi panomah [1]), mas ratnawastrādi, ndatan kĕneng itung, awan lĕbar çrī narapati, mañjing ing dalĕm puri.

28b. Kang utusan amit lĕbar maring pasanggrahan rakryan apatih, sampun sinungan pasuguh, manggĕh sarwasurasa, wijil pasir wukir, wulusan tan kantun, sotan ing subalawīryādi, prabhu Sunda tan pingging.

29a. Liwat sukhane ken Madhu, dene wus alabdheng gati, tan kawarna kunĕng sira sang prabhu, wontĕn ing kamĕgĕtanira raden dewī, akatigan alinggih lawan çrī nṛpawadhū, amamacuh anak angarih-arih, dene sira sinomah tinanggapan tur katuju.

29b. Ingaras ingipuk-ipuk, pasūryanira twan dewī, aduh ātmajīwa pangeraningsun, moghāwet kary agĕsang, sira makaputrī, makakĕmbang ing liring dening yayah mwang ibu, sira pangeran rowang ing akingkin, yadyan ping saptāngjanma sira makaputrīningsun.

30a. Ana jatukramanira, mangko rājaputreng Kĕling, kasub warṇāpĕkik anom, jajaka tur sukha sugih, wicaksaṇa prakawi, widagdha ring lambang kidung, wani jayeng palugoñ jrih sa-Yawabhūmi, manggĕh sudharma munggu ing Wilatikta.

30b. Kapengeningsun pangeran, ngrĕngĕ pamūji ning bhūmi, tur sira asiddhan-siddhan, tan pangalapa pawestrī, yan nora sira nini, rowangĕn umadĕg ratu, makārdhanārīçwarī [2]) siwinĕn ing bhūmi, mangkana basama sang ing Wilatikta.

31a. Arĕmĕn ingsun pangeran amantuha wong kaya sira kaki, jajaka tur sugih ulun, wiyos ning Kahuripan, urip ing sabhūmi, Tañ-jawi kawĕngku, saptarāja asewābhakti, kaki añakrawartī.

31b. Si rayinira angucap aduh ātmajīwa masingsun nini, idĕpĕn ramanta masku, agung palapan ikang, wwang mituhw eng rawit, mwang rena ya manut, tattwa sakājar ikang aji, putraçāsana nini.

32a. Ring wong subhakti anuhun, sapajar ing yayah bibi, mary aweha lara duṣkṛteng laku, sukṛta kang kinārya, lwir kanyā Mādhawī, anut sakaharṣahanira sang makasūnu, palar anuwuha wangça ning rawit, mārga ning wĕnang mantasa maweh bubur susuruh.

---

[1]) De tekst heeft manomah.
[2]) Tekst: ◌ nārīçwara.

32b. Aduh ātmajīwaningsun, aywa palangpang ring aji, kadi kajar ing purāṇa kang tinut, wontĕn ing Çlokāntara, sang suputreng rawit, sor rakwa phala nikang wwang ayajña ping satus, wyakti pamutusan ing yayah bibi, amanggiha sobhāgya sang pinintuhwan eng sūnu

33a. Mangkana ujar ing rena, amituturi sang putrī, sang kadi Çrī ning kalangon, anĕmbah eng yayah bibi, asĕmu-sĕmu tangis, embĕh ning nayanābalut, warṇāwĕnĕs amawar endah çītaraçmi, tininghal ing wĕngi ri wijil ing arka.

33b. Solah lwir pādapa laywan, kalud papahesnyānĕpi, kusut ning rema yayāngrawit lwir jaladāmĕm riris, luñcip-luñcip [1]) ning alis, lwir ardhacandrāngdani kung, ros ning madhyāñurigā erang kang ketaki, ring wĕtisira anrang rum nikang mayang.

34a. Gĕnuh ing tiṣṭa [2]) angraras angungang raçmi ning tirisan gading, anangis lung ikang gadung, jrih ring lungayanira, tatarawarṣa anĕmbah akidupuh, ring jarijinira anuji, wulu ning landak singi.

34b. Nakha yaya maṇik-toya gātrālĕmbut lwir giling-giling kuñit, gumiwang kadi mas tatur, pokiran ing wadana, sor [3]) tang lingir gading, swarāmanis arum, anrang nāda ning hangsa wini, paran sing ucap malih.

35a. Wyakti yan luput winuwus, ĕndi sy ana rājaputrī, sumamaha warṇanira twan galuh, anut ing anak-çāstra, radeñ Citraraçmi, ri raçminira anrang rum-rum ing pasir gunung, mwang wulusan māsa Kārttikāngrĕsi, manah ing kawīçwara kaputungan tanah-garung.

35b. Kaka-kakanirāngrubung, ken Bayan lawan ken Sanggit, ken Pasiran Pangunĕngan yen ayu, lawan sireñanira, lwir Sañcaya-sāri, anĕdĕng madhu durung kumbang tĕka angrubung, iwa mangkana rarasnya amanis, angĕntekakĕñ citta angdani rāga kung lulut.

36a. Wĕngi tan kawarṇa muwah, wuwusĕn ana ring eñjing, orĕg sanagareng Sunda, yan sira çrī narapati, prāya lunghāngajawi,

---

[1]) Het laatste luñcip ontbreekt in den tekst.

[2]) Volgens het KBW. s.v. waarschijnlijk een omzetting van stana (Sk.), naar analogie van de Javaansche variatie tiṣṭa (praesensstam van $\sqrt{}$sthā = staan) van sthāna (verbaalsubstantief van $\sqrt{}$sthā).

[3]) In den tekst: so.

sagṛhan sira twan galuh, winot ing Wilatiktāpañ citta nṛpati, age ta sira amarang ing rahadyan.

36b. Sinengan punggaweng Sunda, çīghra tĕkāmarĕpĕki, manggala si rakryan apatih kinuta ng mantrī ādi, atata kadīng tulis, mĕndĕk prasamāwot santun, sinung ājñā sang katong lungha angajawi, umiringa lampahira çrī narendra.

37a. Sukha sama atur sĕmbah sahur pakṣy anuhun ājñā nṛpati, nulya sinengan ken Madhu, prāpta mĕndĕk anĕmbah, angling çrī bhūpati, ih apatih Madhu, pamuliha kita rimihin, ngong tĕka manut uri [1]).

37b. Ndan punang suwalapattra [2]) ingsun norānuwaleng sira kaki, den tatanĕn kāryaningsun, datĕng eng Wilatikta, ngatĕr sira nini, alam-alam ingsun, andadama mantuha kaki, sang mustika [3]) ning Kĕling.

38a. Lĕwih makasukhaningsun, angrĕngw andika kakāji, asisiddhan rakwa ring nini galuh, amidudukeng pangkwan, lawan sira kaki, paran ta marmahan ingsun tan [4]) sukha anuhun, sira kaka awawarangan putrī, lah aturakĕna uga ing ngong yan age rawuh.

38b. Asahur sĕmbah ken Madhu, tan sipi tuṣta ning ati, anampa wacana çrī mahāprabhu, lwir kodanan amṛta, sangke (h)is ning çaçih [5]), wĕkasan matur singgih patik bhaṭṭārānuhun, sawacana pāduka çrī nṛpati, kawula amit pisan mangkata ring besuk-esuk.

39a. Manggut sira çrī narendra, asĕng smita alon angling, lah Anepakĕn pĕpĕk kang sangune aneng banawi, atur bhakti ken patih, Anepakĕn amit mantuk, amĕkas-mĕkasana sang mulih ngajawi, saha sangu sampun winot ing pewakan.

39b. Rātrī kawarṇa ring eñjang, ken Madhu munggeng banawi, lan mantrī kang tumut angiring tan kocapa ring mārgi [6]), kunĕng çrī narapati, ring Sunda adan atrĕwuh, angumpula

---

[1]) Uri = wuri = buri; anut buri vindt men herhaaldelijk. Men kan ook lezen manuturi van tutur, in dezelfde beteekenis.

[2]) Zie de opmerking bij str. 20b.

[3]) Zie boven bij 25a.

[4]) Ingevoegd naar de v.l.

[5]) Zie boven bij 24b.

[6]) De tekst heeft foutief mārg(g)a.

bahitra [1]) yadyan agung alit, ndatan kantun tĕkan ing bahita [1]) dagang.

40a. Watara wontĕn rong kupang punang bahitra sampun wus sumaji, jukung-jukung ndatan kantun, tĕmplon [2]) lan balandongan, wontĕn ya rong tali, pĕpĕk saha sangu, kunĕng sira çrī narapati, sampun prāpteng kikisik.

40b. Moghānĕmu durnimitta abang sumĕnĕ wwai nikang jaladhi, anisih asĕmu marus, gagak asrang anggalwak, nĕhĕr mutah gĕtih, cihna ning tan antuk, ring Sunda sira çrī bhūpati, bhraṣṭāneng Majapahit.

41a. Kunĕng sira sang ahulun, nora wikāra ning ati, tuminghali durmanggala tan surud, anabrang angajawa, kang kesṭi ring ati, sumawon tulusanira yan ahatĕtĕmu, awawarangan ring sang nātheng Kĕling, kudunira amantuha sang dewa ning abagus.

41b. Tumuli sira sang prabhu, kalih çrī parameçwarī, akatigan sira sang Çrī ning rum-rum, anulumpak ing sampan, munggah ing banawi, mwang sirāpatih lawan sira dĕmung tumĕnggung, para rangga tumut tang para mantrī, somah-somah ta sira sama munggah eng parahu.

42a. Kang bala prasama munggah, makādi wadwa sinĕlir, pĕpĕk sañjata ahewon, wāhana kuda lan hastī, ebĕk munggw eng banawi, satatabuhan mwang tunggul, prāya nika amintona rarasnyātanding [3]), ababarisan ri sĕdĕng ing swakārya.

42b. Kedĕp tan kari wong Sunda, tĕlas umiring nṛpati, datĕnga ring Wilatikta, pan nora angrasa wisṭi, mayat-mayat ring ati, asosokan atĕtĕmu, Sunda lan ing Janggalāpan aprāyagati [4]), paran ta sukha ning acarub amuktya.

43a. Mudik lari ning bahitra amasang kilat layarnya angrawit, kunĕng sopāna sang prabhu, jong sasanga wangunan, ring Tatar-nagarī, tinirw ane dangu [5]), wus ing prang çrī Wijaya aji, bhraṣṭa nikang Kadiri

43b. Açrī tinon yayeng surat amatĕk layarnya tinub ing angin, apan

[1]) Van Sk. wahitra; 't is merkwaardig, dat de nieuwere Javaansche vorm zonder r hier vlak bij den ouderen met r gebruikt wordt.
[2]) In den tekst tamplon.
[3]) De tekst heeft rararas.
[4]) De etymologie van dit woord is onzeker.
[5]) KBW., III, 603b heeft tinirwan i dangu.

meh māsa kacatur, angin ika sĕlatan, angulwan abĕcik, sayan doh alangu, endah lwir hyang Baruṇāngalih, umungsi nusa Jawi.

44a. Ndatan kawarṇa deningsun, kunĕng ken Madhu apatih, sampun prāpta sira ring Majalangu, marĕk ing çrī narendra, pradatta denyāngling, sapawĕkasira sang kari ana ring ĕnu, ĕnti harṣanira sang prabhu kalih, makādi çrī narendra taruṇa anom abagus.

44b. Brayan dina ndatan wanuh, amalar-malar sang prāpti, age sira amapaga ring ĕnu, abhyāgatāpangarah, asaji panamwi, tur angirut iwak sesi nikang pasir gunung, iwak ing loh bangawan ndatan kari, tĕkan ing babandĕngan talāga lawan ing kĕdung.

45a. Bawi kĕbo wus cinangcang, pĕñu Saloka lan kambing, ginorogol pinañjara, mañjangan lawan tinggiling, satto kalong tumating, gĕnĕp salwir ing pasuguh, braset tan kĕneng ingan prasama sumaji, saking palabwan arak len mamanisan.

45b. Sotan ing subala wīrya, amukti caturjaladhi, subandar tĕka pabrekot [1]), pupundutannyāçrī-açrī, wijil ikang banawi, kahin-kahin alus-alus, ana tĕka tur conto sudagar kang istrī, pantĕs bharaṇanira sang Çrī ning pura.

46a. Akeh yan ucapakĕna raras ing wong manggih sukha ning ati, mārga pada pinahayu, karang wus binrĕsihan, bale pinaradin [2]), sopacārālangu, gagrantangan riningring alit, papajangan tuhw açrī.

46b. Repot sawong ing jro pura abhyāgata amangun pali-pali, ulat-ulat ing anawung, raras ing rājasmara, swāpita [3]) ratnādi, ndatan ana kolug, tuhu biṣane tan sinipi, wyakti tan ana pingging.

47a. Wontĕn yan sapuluh wĕgung, pagantyan ing dina rātrī, kañcit prāptākuww ing Bubat umatur, prāptanirāji Sunda, sagṛhan makādi. sang rājaputrī mwang mantrīnira ndatan kantun, malah sore tan papègatan prāpti, anĕngkĕha sāgara ring sungeng-sungeng lumabuh.

47b. Kāçcaryan patik bhrāndulu, denyākeh punang banawi, tĕmplon-tĕmplon kalawañ jukung-jukung, pasopet balandongan,

---

[1]) De v.l. heeft pagregot.

[2]) In den tekst staat pinoradin.

[3]) Van Sk. su + āpita ? Etymologie noch beteekenis is uit het KBW. met zekerheid op te maken; swapitah komt ook voor.

lwir lalaron mijil, akeh tuturun akeh karya durung tuturun, ring lahutan akeh yan durung prāpti, eběk sakarang-karang liněbon těka ring Canggu.

48a. Ring Bubat tan paligaran, eběk dening kiwi-kiwi, kang balākārya sasarak, sang nātha sor eng waringin, pasanggrahan arěsik, anglunang umarěp kidul, pěnuh punang sañjata pinanggung ring těpi, saha tunggul kang bědil akhaṇḍa-khaṇḍa.

48b. Mantrī prasama atingkah, pada amangun kikiwi, saběkělběkělan tan kari wong wadhon akeh prāpti, pahyasipun angrawit, arěměn patik bhrāndulu, yan si pacang kajuwal wani patik aji, sakehipun mañaruk mawolung lakṣa.

49a. Mangkāture kuww ing Bubat ěnti sukhanira çrī narapati, katiga prāya anungsung, sinengan kang punggawa, mwang rakryan apatih, aneng Majalangu, çīghra prāpta samātur bhakti, sang nātha aji angling.

49b. Apatih kita sadaya [1]) lawan para mantrī den prāyagati [2]), atagěn kang balāmupulana punang gilingan, mwang samolimoli [3]), riringgan aluhung, dampa tiněbu-těbw eng rukmi, kinajangan angrawit.

50a. Warangingsun sampun rawuh, ing Bubat rěko anganti, kapengin ngong awawanon eng ěnu, paran sukha rinasan, sotan ing padāpti, silih suwal ujar pada silih suwal guyu, lawan sira nini sang Çrī ning kingking, age ingsun wikan angapa rūpanyānakingsun.

50b. Sang mantrī asahur manuk, aněmbah ing çrī bhūpati, aduh pāduka bhaṭṭāra pukulun, apatut kang rinasa, hyun pāduka aji, asih suwal ing asih kukuh suwalěn kukuh, samangkana polah sang adhimūrti, prabhu paku ning jagat sojar ing āgama tinut.

51a. Patik bhaṭṭārāngiringa, anungsung prāpteng kikisik, warang pāduka bhaṭṭāra, alam-alam rěkwānganti, prāptānak pādukāji, sang tan-sah katujw eng kahyun, mesěm sang lwir kadarpan ndan çrī narapati, asmu guyūmulat ing si ranakira.

51b. Ramya padāgogoñjakan, apatih mwang adhimantrī, polah ing alělěsěran, norāna wikāreng ati, nora angragah wiṣṭi, sukha

[1]) Sk. samudaya.
[2]) Zie de opmerking bij 42b.
[3]) Inplaats van het verder niet bekende moli acht v. d. Tuuk (KBW., IV, 583a) de lezing joli mogelijk.

silih suwal guyu, kuněng ken Gajah-Mada tan atut eng gati, adoh guyunira mingěl tur akěcap.

52a. Sakweh ing mantrī asebā [1]) wruh ing inggita ni rakryan apatih, rinasa tan manut ing hyunira çrī naranātha, solah swabhāwa tan kadīng dangu-dangu, awětu keměngan ing ati, sakweh ing wong anangkil.

52b. Sajro ning carangcang kawat balakrama panakawan nṛpati, prasama wus wruh ing sěmunira si rakryan Mada, rěp ndatan wany angling, kewalya tumungkul, kang doh wanya awisik-wisik, maswas rakryan apatih.

53a. Měngěn-měngěn tungkul-tungkul, tuměnghāngirakěn liring, yadyan angucap nora pěh ing kahyun, ndan apa kuněng ika, hyun rakryan apatih, amogha wādhaka lampahira sang katong wěkasan sirāmarék sahātur bhakti, matur i jěng sang nātha pangeran aywa gěgětun.

53b. Datěng ring Bubat pukulun, amapag çrī narapatīng, Sunda sira rakwa sagṛhan rawuh, prāyanirāngajawa, ilag pādukāji, angde kapalang prāyanira çrī mahāprabhu, dudu lampah tan kayeng lagi-lagi, angur yan antekěna patang rātrī limang wěgung.

54a. Samukti abar-abaran [2]), pāduka çrī narapati, akědik abar-abaran [2]), lingira çrī narapati, yadyan si akeh abar-abaran [2]) lamun ta dudu, rehane ndatan padon měněng çrī bhūpati, muwah aturirāpatih Gajah-Mada.

54b. Punapa ta si pangeran, ring nusāntara tan eling, sumawite [3]) jěng sang katong, Madhura Palembang Koci, Wandan lawan Tumasik, Tañjungpura mwang Sawakung, prāpta ing Bali-rājya prasama kawangi sěmbahipun maduluran pangalpika [4]).

55a. Angling mangke kang wong Sunda bhedācāranipun tan ñamāptani, cāra ni sang para ratu, kang saking nusāntara, ah kaya tan kokih, deningsun ring dangu, lah antosěn ring limang rātrī, malěr norāna prāpti.

55b. Kalingane tan yukti amběk ing Sunda nora tulus ngajawi, pangindrajāla pukulun, sampun tan yatna-yatna, pāduka nṛpati,

---

[1]) Sk. sewā.

[2]) Misschien moet dit woord van bhāra afgeleid worden; in dat geval spelle men abhāra-bhāran.

[3]) Van sawita, variant van Sk. sewita.

[4]) Over kalpika zie boven bij 12b.

dwiṣṭa [1]) nikang musuh, prāpti ri jĕng çrī narapati, alilingsyan ring asih.

56a. Kunĕng sira sang ahulun, mintuhu [2]) rakryan apatih, çrī aji taruṇa sira kapitut, tan wruh ing laku bheda, ni rakryan apatih, norāna karaseng ati aturira Madhu, wĕkas-wĕkasira sang makaputrī, bhaya pangdan ing Widhy asung bhedadharma ning laku.

56b. Tĕka ning sarwa-pasuguh, kinon andĕga tumuli, sakweh sang mantrī aneng Majalangu, pada asmu kemĕngan, dening laku juti, tan wruh ri mārga ning kapilug laku sang prabhu, apan mūla ning asih sinuwal ing, de ning laku kuṭila kang çuci winor ing campur.

57a. Sakweh ing mantrī asebā, tumungkul nora wany angling, kĕcap-kĕcap tan wruh ing kon, pinaran tantw amisinggih, kawwat ing manah ajrih, anuwalājñā sang prabhu, lawan si rakryan Mada pada den keringi, sangka ning dolā manastāpa ring citta.

57b. Kangĕn ing nguni duk prāpta, ken Madhu awwat ājñā çrī, nāthe Sunda mārdawa kongang mangke wastwa kayeki, tan kawarṇaheriki, kunĕng kawarṇa deningsun, sang akukuww ing Bubat çarānta [3]) anganti, tĕkahanira sang iniṣṭi eng citta.

58a. Wusira angrungu wṛtta yan si rakryan Mada tan manut gati, amurungakĕn panungsungira çrī naranātha, dening laku juti, karanira n ahum, pada agugunĕm eng mantrī, wontĕn sor eng waringin.

58b. Tan lyan ingulih-ulih wet ning tan prāpta sang aneng Majapahit, rinasa-rasa tan tuhu, kadi andikanira, ring ken Madhu nguni, marmanirāngutus, patihira parcayeng [4]) buddhi, kakhyātīng rat winani.

59a. Patang wiji kang ingutus, danta [5]) ning Sunda apatih, Anepakĕn lawan dĕmung tumĕnggung, (ng)aran pangulu Borang, mwang Pitar apatih, wong sinaring umiringa wontĕn tigang atus, lampah ikāngidul ndatan asari, pada agagañcangañ jumog eng Masigit-Agung.

59b. Palaweyan kang dinunung, sada angetan lumaris, malih angidul

---

[1]) Beteekenis en spelling van dit woord staan niet vast.
[2]) De tekst heeft mantuhu.
[3]) Sk. çrānta.
[4]) Parcaya = Sk. pratyaya.
[5]) Tekst data.

lakwannya lumaju, prāpta ring Pablantikan, anuli lumaris, prāpta [1]) ring kapatihan sira tĕka jumujug, nora alarapan sira mandĕg yawi ning carangcang kawat sor ing açoka angantun.

60a. Ndan si rakryan Gajah-Mada, sĕdĕngira aneng yawi, pinarĕk ing mantrī wṛddha, ndatan len rakwa ginupi, dene wong Sunda prāpti, nora tĕka atur-atur, i jĕngira sang katong bhaya makewĕhi, lampahipun kang asih mesi kuṭila.

60b. Asuwya tan sinwāgatan, kalud wongira apatih, sĕsĕk jĕjĕl ing babahan, wanguntur çela tan kari, tan paligaran ĕnti, amet larapan tan pantuk, kalih wong kapatihan mengo-mengo [2]) liringnya andulu wong Sunda wus wruh ing smita.

61a. Tumĕnggung pangulu Borang angucap lingira ih gusti patih, punapa wĕkasanipun, kandĕga tan lumampah, jro ning añcak suji [3]), pan krama ingutus, tan yukti kandapan ing gusti, angur pĕjaheriki.

61b. Awirang yan ahuripa sapadi ngong awirang kaya iki, panakawan tigang atus, sĕdĕng rowanganira, tumpurāneriki, tur sira lumaju, ki dĕmang Caho kang kinanti, parĕng rakryan apatih.

62a. Lumaris ndatan asantun, kang utusan sampun prāpti, jro ning carangcang kawat tur dinulu, de rakryan Gajah-Mada, angucap eng ati, ya iki patih Anepakĕn angharṣa lungguh, tur sinapa dera rakryan apatih, bhāhageya [4]) wong Sunda sun iki tan wruh ing lungguh.

62b. Patih Sundālon sumahur, sun Anepakĕn puniki, ya iki ki dĕmang Caho kalih tumĕnggung pangulu Borang, kaping untat malih, sira Pitar anāmāpatihira sang prabhu, mesĕm sirāpatih asĕmu runtik, nĕhĕr sira angucap patih iki tan wring sĕmu.

63a. Prāptane tan palarapan, ken patih Sundānahuri, ngong ingutus de sang katong, paran tan wĕnangeriki, apanggih ing wong iki, tĕkānambat kurang sĕmu, ngong kinon amasti kāryanira nṛpati, yan pasti mĕne karsanira sang nātha.

63b. Nĕhĕr ta sirāpotusan, ring Canggu ring Ampel-Gading, tumuli ring Grĕsik pisan, añarad tekang banawi, den padāprāyagati [5]),

---

1) Tekst prā.
2) KBW., IV, 616a heeft mongo-mongo.
3) Of a. saji, zooals de v.l. heeft.
4) Bhāhage inplv. bhāge = Sk. bhāgya.
5) Zie de opmerking bij 42b.

wong Lasĕm mangko ingutus, amot sarwābharaṇa prāpteng Majapahit, lagi katur ing sira prabhu taruṇa.

64a. Lingira çrī naranātha polahira mangke donira prāpti, den kady anglamar eng kakung, sirāpatih angucap, ih patih Sunda biṣa kapo amuwus, Anepakĕn ngaranta iki, dede polah ing mantrī.

64b. Akĕdik iki biṣanta akeh tiwas yan arananāpatih, ah apa iki sangkanmu, atinggala nagara, yan kita asthitiha ring çāsananmu, nora kita datĕngeriki, kaya polah ing jalir.

65a. Ngong iki amarah kaṃu, tingkah ing wong nusāntari, angambah nagarāneng dangu-dangu, makādi Tañjungpura, Sampit Wandan Koci, Tumasik Sawakung Bangsul anuhuna suku, prāptātur-atur sapranatābhakti, sakalwiran ing mūlya saha sĕmbahnya adulur.

65b. Kita karĕngĕ deningsun, prāyāngaturakĕn putrī, kapan katura ri jĕng sang ahulun, lah mangko aturana, dulurana bhakti, ngong iki wĕkasamwa matur eng sang ahulun, malah mangke kari sira tinangkil, dening para bhujanggādhyakṣa lawan para sādhu.

66a. Malah ebĕk ing pangastryan, kang mantrī wṛddha anangkil, anganti tĕkahanira, angaturakĕn sang putrī, adulurana bhakti, utusan srĕngĕn angrungu, lwir sinĕpang kang mukha karṇa lwir sinĕbit, gegeperĕn angucap aglis prakāça.

66b. Ih angapa Gajah-Mada, agung wuwusmu i kami, ngong iki mangkwāngaturana sira sang rājaputrī, adulurana bhakti, mangkana rakwa karĕpmu, pada lan nusāntara dede Sunda iki, durung-durung ngong iki andap ring yuddha.

67a. Abhāṣā lali po kita nguni duk kita anĕkani jurit, amrang pradeça ring gunung, ĕnti rame ning yuddha, wong Sunda kagingsir, wong Jipang amburu, prāptāpatih Sunda apulih, rusak wadwamu gingsir.

67b. Mantrīmu kalih tinigas anāma Lĕs Beleteng angĕmasi, bubar wadwamu malayu, anānibani jurang, amurug-murug [1]) rwi, lwir pati ning lutung, luwak setan pating burĕngik, padāmalakw ing urip.

68a. Mangke agung kokohanmu, uwabmu lwir ntut ing gasir, kaya purīṣya [2]) tinilar ing asu, mengkene kaharĕpta [3]), tan pracura

[1]) In den tekst: a rug.
[2]) Sk. purīṣa.
[3]) In den tekst karĕpta.

juti, ndi çāsana tinutmu gurwa ning duṣṭārusuh, dadi angapusi sang sādhubuddhi, patitāneng niraya ātmamu těmbe yen hantu.

68b. Gajah-Mada lwir (r)arahup, rudhira runtik eng ati, iki wong Sunda cumangkah amuwus, ah kaya tan wring irang, těkamu ngajawi, anambat-nambat denyājarirāpatih Madhu, anuwonana apan wus apasti, kārananmu datěnga kaya lwir asu angalup.

69a. Lwir borang apakṣa wikan, kěnaha ring apus Jawi, iděpmu téka doropon, ken Madhu těka amasti, mangke ngong umatur ing, çrī naranātha yen atut, měne ngong apotusan datěng ing kikisik, yen norātut ngong dak kěpunga ring Bubat.

69b. Mangkana aturakěna, ring tuhanmu ayo gingsir, antekěna ngong ring Bubat, angantiha kāladeçi, yen atuta aběcik, yen tan atut ngong dak gěmpung, bhraṣta sakulagotra lwir pati ning añjing, kang arusuh ngong gaweněn kěkěletan.

70a. Patih ing Sunda angucap bang ning mukha kaya kěmbang eng çamī, ah durācāra amběkmu, mětu culikabrata [1]), tan çūra ring buddhi, parachidrāhulus, ndi çāsana nikang prajurit, tinutmu kaya iki.

70b. Tuměnggung pangulu Borang ěnti runtikira parěng nahuri, prakāça wětu ning wuwus, lwir tan natgateng [2]) bhaya, ah Mada apatih, aparan antimu, těkakěna sādhyamu iki, lah rěbutěn ngong iki.

71a. Dudu tuměnggung pangulu, yen těka gingsireng pati, lah gaweněn bayang-bayang karěpmu, carw aneng Wilatikta, sirat bañu wiring, yan ing ngong sampun bhraṣta lawan wong tigang atus, eman demu ring Bubat angěmbari, kewala çrī narendra adulur wong wadhū-wadhū.

71b. Lah paměuha den asru, rowangmu mangko den sělir, aduněn pisan sakarěp-karěpmu, wong Sunda sangghanana, atanding kawanin, ahurup braṇa pada atakěrana marus, rakryan apatih lwir (u)mijil [3]) agni, sěng ning driya kabangan jro ning carangcang awuyut. [4])

72a. Wruh sira hyang Smaranātha, ri runtik i rakryan patih, wěkasan awacanālon, aduh anakingsun kaki, ayo ndadawa runtik,

[1]) Culika van Sk. coraka = dief, of caurikā = diefstal.
[2]) Natgata verbasterd uit Sk. anāgata.
[3]) De tekst heeft mijil, maar umijil komt beter uit met de maat.
[4]) De tekst heeft uyut.

paran ta wadi ning laku [1]), kalih kita potusan ayo anggung runtik, idĕpĕn ujarisun ayo aprĕgas [2]).

72b. Den pada alĕlĕsĕran, kaki anakingsun kalih, pañ citta çrī naranātha, rahayu tan anācĕngil, mangkwātĕmahan kali, kayoman dening mantry agung, kalawan para nātha ndan wontĕn ring nguni, ubhayanira makelinga mantuha.

73a. Wontĕn ling ing pūrwatattwa kajar ing purāṇa kaky aneng nguni, yan parachidra linaku, durçīla awamāna, makambĕk kang juti, amanah kimburu, agung ḍĕṇḍanira hyang Widhi, patita eng aweci [3]).

73b. Pan sādhya sang nātheng Sunda atut adulura kayeng pralagi, basaja kudu amantuha ring çrī naranātha, aneng Majapahit, lingira dang guru, hyang Asmaranātha amanis, kang utusan nahuri.

74a. Aduh pukulun kasuhun, wacana çrī mahāmuni, kaya amṛta anukhaneng tanu,' ranak sang mahādwija, donirāngajawi, angatĕr putrī arĕpirāndadama mantu, sang iriki nātha dadi apatih, Dwirada-Mada dawak agawe bhagna ning laku.

74b. Parachidra ndatan riu, polahe makambĕk luhik, anging si masa sirikakĕnengsun, srĕngĕn si rakryan Mada, tur marānudingi, ah paran demu anampani ujaraningsun, kaya boset tan wring sor pangalĕwih [4]), langguk cumangka-cangkah kewalyāngabangi dulu.

75a. Ken Anepakĕn kabangan, amalĕs marānudingi, ah krawang tan wring kalingan, ndya cihnamu kang abĕcik, sumahur ken apatih, ana po sangketaningsun, mon ana kang wong prāpta anunggang padāti, apayung kĕtas anganggo sopacāra.

75b. Aciri adhwaja siñjang, tinulis ing mas angrawit, apinda dwirada mĕtta, sañjatāgung kang angiring, papagĕn ayo wĕdi, ken Anepakĕn sumahur, ah lamon ana prāpta anunggang kuda agung ajamus pinalanan mas asinang.

76a. Aciri adhwaja kṛṣṇa akarambalangan bĕk ratna ādi, abapang taluki ulung, rinendakāreng mas apayung kṛṣṇa asusungkul ĕmas agung, atameng tinapuk ing rukmi, bĕk dening ratna ādi.

---

1) De tekst heeft wadi ng laku.
2) De tekst heeft apragas.
3) Sk. awīci.
4) De tekst heeft palĕwih.

76b. Angagĕm buntal malela winuku-wuku dening mas angrawit, pĕdang pangĕpit linuhung, tinatah dening ĕmas, amakuṭa alañcingan gringsing kawung, iya patih ing Sunda prāpti, papagĕn ayo gingsir.

77a. Kang sinambat ing prang dangu, kalilip ing musuh prāpti, [1]) Gajah-Mada ya sinādhya deningsun, sapocapan lan sira, rowang ing atanding, prabhāwa ahurup braṇa landĕsan agulu, dang hyang Asmaranātha angling aris, lah kaki patih karwa aywa dera agung uyung.

77b. Niṣkāraṇa ujar iku, pamuliha sira kaki, lah antosĕn andika sang ahulun, mangko ana ring Bubat, sawĕngi rwang wĕngi, yan kinaharṣa çīghra datĕng apatih Madhu, kang utusan amituhu sang ṛṣi, nĕhĕr amit mantuka aglis lampahe ring ĕnu.

78a. Tan kawarṇaha ring mārga, datĕng ing Bubat anuli, umarĕk i jĕng sang katong, sira ta sĕdĕng tinangkil, denikang tanda mantrī, bala samātap alungguh, ri sor ikang wāṇḍīra tan-dwa ken apatih, umatur ing sang nātha saha wot sĕkar.

78b. Singgih pāduka bhaṭṭāra, nirdon lampah pādukāji, prāptaha ring Wilatikta [2]), angāpti sukha kapanggih, dadi manggiha [3]) wiṣṭi, doropon tan wruh ing laku, ilang mangke kawiwekan pāduka aji, dady anĕmu *durmanggala* [4]) nikang lampah.

Zang II.

1. Mĕnĕng sang nātha asuwya tan pangucap, karya rumaseng ati, ah kayāna mithyā, iki wong Wilatikta, saking madhurāpet pati, lah sabhāgeya [5]), sampun bĕnĕr ing buddhi.
2. Bangbang ning gātrābangun brahma ning citta, embĕh [6]) prabhā yayāgni, mijil saking driya, asĕng smita angucap, lah mantrī samanta yeki, angapa denta, dene ngong wus kayeki.
3. Yan sirāwĕdīng pati mantukeng Sunda, iringĕn sira nini, parĕng strī karanḍān, den pahenak kang manah, sukhengsun mangkyāngĕmasi, sapady awirang, lan aguywaneng dadi.

---

[1]) De tekst heeft prāpting.
[2]) In den tekst Wilakta.
[3]) Dadi manggi- ontbreekt in den tekst.
[4]) Durmanggala wijst op de maat van Zang II, nl. durma: 12a, 7i, 6a, 7a, 8i, 5a, 7i; in C is de maat aangegeven: puh durmanggala.
[5]) Sk. sabhāgya.
[6]) In den tekst embah.

4. Pan titah ing hyang amanggih sukha du(ḥ)kha, wyakti tan ana malih, purākṛteng kuna, mangke phalanya prāpta, ala ayu kang bhinukti, ngong tan tulaka, panguñcang ing duṣkṛti.
5. Pilih kawawa denengsun mangkwāmriha, prāyaçcitta ning gati, ala maty eng raṇa, brata sang çūradharma, kṣatriya rakwa inongsi, palar rumuwat, saduṣkṛtāneng dadi.
6. Atur sĕmbah sang mantrī sinamadaya [1], sahur pakṣy amisinggih, duh dewa pangeran, mangke patik bhaṭṭāra, umiring pāduka aji, tumpureng raṇa, matyeng dagan nṛpati.
7. Yan ngwang rakwa awĕdi pĕjaheng raṇa, agung pāpa pinanggih, ngwang çūra ring raṇa, pĕjah rakweng paprangan, ring Hariloka amanggih, sukha ning citta, ingayap ing apsari.
8. Tur rumuwat sapāpa ning rama rena, guritĕn [2]) ing sang kawi, tĕkeng wandhuwarga, pada tuṣṭa amuktya, phala ning mati ajurit, çūrasāreng prang, çūradharma iniṣṭi.
9. Pan nora kārya waneh de sang kṣatriya, anghing mati ajurit, amrih kawibhawañ, jaya kaparajaya, tunggal pantukipun kalih, pada sulabha, jaya ngarannya kalih.
10. Kang wwang mĕnang ing raṇa wīrya sakala, prabhu añakrawartī, tan kurang ing bhoga, upabhoga kalawan, paribhoga kang pinanggih, mangkana rakwa, lābha ning jayeng jurit.
11. Kang wwang alah ing raṇa sinĕnggeh jaya, lābha ning niskala rakwa pinanggihira, sukha ning swargaloka, amanggih seṣṭi ning ati, lābhanira sang, mati prawīreng jurit.
12. Samangkana ature mantrī sadaya [1], abhāṣā [3]) parĕng [4]) mati, tahura ring raṇa, tan iwangeng kaçūran, mengĕteng asih nṛpati, aneng çarīra, caturlābha bhinukti.
13. Mangkyāwĕwĕh kasinghanira sang nātha, angrĕngw atur eng mantrī, wĕkasan angucap, mesĕm asmu garjita, lah pagutana mon prāpti, sukhengsun pĕjah, tumpureng Majapahit.
14. Awan lĕbar parĕkanira sang nātha, mañjing ing dalĕm purī, aneng pasanggrahan, wontĕn si rayinira, parĕng sang Lakṣmī ning purī, ring salu kilyan, sira kalih alinggih.
15. Gipih tumurun duk datĕng çrī narendra, rinangkul sang lwir

---

[1]) Van samadaya = Sk. samudaya.
[2]) In den tekst guritĕ-guritĕn.
[3]) De tekst heeft (h)abhā.
[4]) De tekst heeft parĕ.

dewī, aduh ātmajīwa, anakingsun pangeran, paran ta puharaneki, prāptāngajawa, doropon tan wring gati.

16. Tan siddha mangke jatukramahanira, kalangan ing duṣkṛti, tan çṛddhā [1]) ing dewa, iki agawe wiwal, wirangisun tan sinipi, yan kudwakĕna, katura sira nini.

17. Ri denya n rakwa adulur pangalpika [2]), kaya wong nusāntari, angambaha rājya, aciri kahulunan, marma ning rĕntang ing ati, ramanta tuhan, angur sun angĕmasi.

18. Yeki sopānaningsun mantuk ing yuddha, apan swarga pinanggih, lah mantuka tuhan, parĕng sirebunira, maluya ring Sunda nini, ātmajīwita, kary awaras ahurip.

19. Mangke wĕkasan ingsun tumon ing sira, lawan ta sira yayi, muliha pangeran, parĕng sirānakira, palar ing sowah kapanggih, sirātmajīwa, rowang ing anahĕn prih.

20. Sang liningan tumungkul asĕmu wāspa [3]), angling sahātur bhakti, singgih susuhunan, mangke patik bhaṭṭāra, mantukeng Sunda-pradeçi, ginawe paran, jumbuh lara ning ati.

21. Mangke patik bhaṭṭāra tumut paratra, saparan pādukāji, yadyan ka naraka, lĕwih yan ka swargaha, yadyan ping sapta andadi, sira pangeran, angawulengsun [4]) iki.

22. Pilih kĕna iniṣṭi aneng swacitta, satyabrata ning istrī [5]), lĕwih phala nika, wontĕn kadīng carita, sira dewī Satyawatī, satya ring priya, agung swarga pinanggih.

23. Malih aturira sang ratna ning pura, pukulun bapa aji, paran marma ning ngwang, yogya pasaheng sira, nimittanira bapāji, lunghāngajawa, tan len ranak bapāji.

24. Mārganira amanggih wiṣti ning lampah, dene asih aputrī, mangke sun atilar, mantuk maluy eng Sunda, paran siluhunganeki, tĕwas ajambat, ginuyu-guyw eng dadi.

25. Ndi çāsana ning putrī ādi wĕnanga, yan atiwareng rawit, agung pāpa nika, sangkan ing açarīra, tan len saking yayah bibi, lĕwih kang utang, lwir sākāça-pṛthiwī.

26. Paran tĕmahaningsun tĕmbe yan pĕjah, mangke ajrih [6]) ing

---

[1]) Van Sk. çraddhā, niet van çrāddha.
[2]) Zie de opmerking boven bij I, 12b.
[3]) Of wāṣpa.
[4]) De tekst heeft (h)awulengsun.
[5]) Strī.
[6]) In den tekst (h)ajrah.

pati, ri līna sang nātha, ranak pāduka nātha, umiring pāduka aji, bhrasṭa ring raṇa, parĕng lan ibu çorī.

27. Mangkana aturira sang rājakanyā, mangkin umyang kang tangis, jro ning pasanggrahan, kunĕng çrī naranātha, malih ta sira tinangkil, sor ing wāṇḍīra, agugunĕm eng mantrī.

28. Mantrī wṛddha(h) [1]) anāma puñ Jagatsaya, lañ Jātiguruneki, si dĕmang Makara, tuhan Unur kalawan, rangga Caho wīramantrī, tuhan Sirikan [2]), sira makati-ati.

29. Pañji-Mĕlong tumĕnggung pangulu Borang, dĕmang Caho makādi, patih Anepakĕn [3]). malih si rangga Sowan, tuhan Gĕlĕmpong tan kari, Urang-Makara, Larang-Agung pinatih.

30. Sira Pitar tinut dera mantrīng Sunda, pĕpĕk kang [4]) balamantrī, jinawuhan ujar. e kita mantrī tanda, den pada aprāyagati [5]), papagĕn pisan, çatru mon prāpteriki.

31. Tur kakwehan lawan akidik kang rowang, pisan tĕmpuheng jurit. aja apepeka, den prayatna ring ulah, wāhana anungkap lĕwih, bĕnĕr ing mārga, çūra mati ajurit.

32. Sahur sĕmbah sang mantrī sinamadaya [6]), singgih pāduka aji, dewa panĕmbahan, iki patik bhaṭṭāra, den pada angati-ati, atalang jīwa, miring [7]) pāduka aji.

33. Papatĕhan sanggupnya padātoh jīwa, sukha çrī narapati, tur adadar-dadar, bhūṣaṇa sarwamūlya, kang drĕwya ring Sunda nguni, tĕlas b(h)inakta [8]), datĕng eng Majapahit.

34. Prāyanira amintonakĕn bhūṣaṇa, yan si tulus apanggih, sang ratna ning pura, wontĕn ing Wilatikta, dadya kamaga kayeki, tĕmahan ing prang, dene rakryan apatih.

35. Awĕtu mangke bhūṣaṇa ning wong aprang, endah lwir gunung sāri, katonannyāsinang, sakweh ing mantrī tanda, lwir gandharwa tameng wisṭi, sañjateng Sunda, prasama wus anglĕnging.

36. Lwir çārdūla anganti tĕka ning singha, ndan kawarṇaha malih,

[1]) De vorm met slot-h komt herhaaldelijk voor; waar de h, zooals hier, tusschen twee vocalen staat, kan niet beslist worden, of de Sk. dan wel de verjavaanschte vorm bedoeld is.

[2]) Ontbreekt in den tekst.

[3]) De tekst had eerst anepakan, meer in overeenstemming met de maat.

[4]) In den tekst ka.

[5]) Zie boven bij I, 42b.

[6]) Vgl. hierboven bij II, 6.

[7]) De tekst heeft ring

[8]) Bhakta is wellicht een verbastering van Sk. bhrta = gedragen enz, meegenomen, weggevoerd; zie KBW., IV, 913a.

sang ing Wilatikta, amupulakĕn bala, wadweng Urawan wus prāpti [1]), mwang Pagĕsangan, ebĕk ring Majapahit.

37. Dwirada-Mada ken anĕmbang pangarah [2]), pun Basanta [3]) kakhyāti, orĕg aguduhan, lwir karungweng ambara, prāpta punang tanda mantrī, saha sañjata, wāhana kuda hastī.

38. Bala prasama datĕng saha gagaman, katĕkeng tĕpi siring, sĕsĕk sakamārga, malah ebĕk ing pasar, wanguntur çela tan kari, tĕkeng bale bang, adĕndĕn punang mantrī.

39. Mantrīng Urawan munggw ing jaba larangan, kadi wīrāneng tulis, rūpane amenak, pantĕs wani ring raṇa, anganggo tumandang mantrī, tuhan Rajata, makanggĕh senāpati.

40. Lĕmbu-Lalawon kalih ken Wīrādhyakṣa, tumĕnggung Wīragati, dĕmang Meghāntaka, kalawan para rangga, mantrī anom ndatan kari, bala saniga [4]), srĕgĕp sañjataneki.

41. Mantrīng Janggala wontĕn ing Wīrasabhā, panganggone linĕwih, nugraha sang nātha, endah kusuma sālas, abingar kasĕngan rawi, ken Gagak-Kṣetra, manggĕh añenāpati.

42. Mantrī panuwānāma ken Jīwarāga, lawan rakryan apatih, aran Pañjang-Jīwa, tumĕnggung Wīrāndaka, dĕmang Pamasah anuli, rangga Palana, apañji Çūreng-Pati.

43. Lwir apsarā rūpane akung amenak, pantĕs anandang kuning, mwang mantrī wawālan, tumut tang para rangga, tuhu yan wijil ing lĕwih, tus ning Janggala, wyakti wangça sinaring.

44. Tĕkan ing bala pĕpĕk punang sañjata, wāhana kuda hastī, mwang tabĕh-tabĕhan, tunggul akhaṇḍa-khaṇḍa [5]), kunĕng mantrīng Majapahit, adan sañjata, endah lwir gunung apwi.

45. Makamanggala ken patih Gajah-Mada, prajurit Majapahit, kaprakāça eng rat, aciri dhwaja siñjang, sinurat gajah angguling, rinukmakāra, lwir andaru sumilir.

46. Mantrī tinuhānāma ken Lĕmbu-Wṛddha, patih Madhu lan

---

[1]) In den tekst prā.

[2]) In den tekst ontbreekt ken, doch wordt apangarah gelezen; de lezing van de v. ll. verdient hier de voorkeur.

[3]) Men vindt de vormen Basanta(ka) en Bhasanta(ka); de juiste spelling en de afleiding zijn mij niet bekend; men kan hier ook lezen: Basantaka khyāti, maar Zang III, 67 heeft Basanta.

[4]) Naast saniga komt ook de vorm sanega voor; GR. geeft nog de variant sawega (kawi-woord) en neemt aan, dat de woorden van Sk. saṁwega = onstuimigheid afgeleid zijn. Afleiding van sawega (Sk. = onstuimig, uit sa + wega; cf. Ju. s. v.) is ook mogelijk, maar evenmin zeker als die van saṁwega.

[5]) Zie Ju. s. v. kaṇḍa.

Gowi, Mĕnto Kĕbo-Bungsang, Tĕtĕg Mĕñjung kalawan, sirāpatih Mārga-Lĕwih, sirārya Tadah, tinuha-tuheng jurit.

47. Tinut ing menak wijil ing Wilatikta, tus ning çūra sinaring, jajaka rājasa, mantrī anom araras, tus ning wangça Singhasāri, mwang para rangga, solahipun aramping.

48. Wĕngi tan kamantyan tingkah ing sañjata, kunĕng wuwusĕn eñjing, ri wijil ing arka, umung tang tatabuhan, yaya lwir karungweng langit, grĕbĕg ing bala, lwir bhraṣṭa [1]) hyang medinī.

49. Larap ning astra lĕwih suprabhāsinang, naruh teja ning rawi, ndan çrī naranātha, sampun sira wus ahyas, mijil [2]) sira çrī bhūpati, lwir sūrya kĕmbar, sakeng Udayagiri.

50. Parĕng si ranakira prabhu taruṇa, pahyasira angrawit, warṇākung araras, byakta anusah prāṇa, tan-sah anangsāra liring, manah turida, manasija ināpti.

51. Panĕndas ing laku wong ing Wilatikta, tinut ing tanda mantrī, ndan si rakryan Mada, senāpati ning bala, pramukha munggw eng padāti, adhwaja siñjang, kalih lan ubar-abir.

52. Saha jujulukira pinandīng harṣa, bhinūṣaṇan mas ādi, pinapag eng ratna, tan-sah apayung kṛṣṇa, dinraweng mas aneng pinggir, wyakti ta sira, Janārdana pinatih.

53. Nuli lumampah sang kadi Manobhawa, wontĕn rĕnggāneng [3]) hastī, kinambalan çweta, akalung padma hema, tinatah pinadmasāri, amata mirah, sinimbaran angrawit.

54. Saha watang jujuluk umunggw ing harṣa, atĕngran sūtra putih, sinuji makara, tan-sah apayung çweta, asusungkul mas angrawit, lwir candrawimba, gumiwang ing awyati [4]).

55. Untatira çrī naranātheng Gĕgĕlang, tinut eng balamantrī, kunĕng çrī narendra, wontĕn rĕngga [3]) ning liman, inuparĕnggeng mas ādi, apayung jĕnar, aciri sūtra kuning.

56. Minas-drawa sinurat manuk dewāngga [5]), jujulukira lĕwih, dadap aturangga, mas acāmara çweta, saha gāṇḍewa cinangking, çara pradīpta, pantĕs kajriheng ari.

57. Mantrīnira prasama anunggang kuda, pinalanan rinukmi,

---

[1]) In den tekst bhrasa.
[2]) In den tekst mil.
[3]) Rĕngga en ringga van Sk. rangga.
[4]) Inplv. Sk. wiyati, locat. van wiyat = luchtruim.
[5]) De v. l heeft manuk dewatā.

kumram lwir cāraṇa, pinayungan angraras, tunggul asanding pangawin, bala ring harṣa, panganggone linĕwih.

58. Kaping untat çrī naranātheng Janggala, warṇākung ararawis, pantĕs gĕlungira, kĕkĕndon adhikāra, makuṭa ratna rinukmi, cinandyanira, lĕwih [1]) hyang Çākyamuni.

59. Abhirāma anunggang liman abinang, saking Bogor-pradeçi, kaprakāça eng rat, anāma Supratīka, suprabha kagiri-giri, dening bhūṣaṇa, bĕk dening mas ratnādi.

60. Kṛṣṇākāra rūpa ning payung mwang dhwaja, minas-drawa ring pinggir, pininda wṛṣabha, kumlab dening pawana, saha jujuluk pinandi, sinurat rakta, bhinūṣaṇan mas ādi.

61. Apamapag maṇik-toya pating krĕdap, lwir kukunang angrawit, wajanya gumilap, endah lwir Indrabajra, kakaracannya alungid, saha gāṇḍewa, bhinūṣaṇan linĕwih.

62. Tinut ing mantrī pada umunggw eng kuda, pinayungan tuhu açrī, mwang tunggul asinang, jujuluk ingĕmasan, tan pendah batel ing tulis, krĕp ing papandyan, aglis lampahaneki.

63. Kañcit prāpta eng tĕgal Wilajanggala, sañjateng Majapahit, aneng Pablantikan, Ampel-Gading kalawan, Masigit-Agung wus ĕnti, tan paligaran, ebĕk punang kikiwi.

64. Dwirada-Mada matur i jĕng sang nātha, kaharĕp patik aji, malih apotusan, tĕtĕgĕn kang wong Sunda, manawa ajriheng pati, manggāngatĕra, sira sang rājaputrī.

65. Saha sĕmbah anuhun i jĕng sang nātha, prāptāmaleni bhakti, manggut çrī narendra, Tĕtĕg Mĕñjung sinengan, çīghra tĕka atur bhakti, sinung andika, dera rakryan apatih.

66. Kalih pradatta sampun wineh andika, wontĕn sātus angiring, tan kawarṇeng mārga, kunĕng sang aneng Bubat, akasukhan dina rātrī, egar ndrawina, byaktāmungpung ahurip.

67. Sukha ramya dene anĕkakĕn karṣa, lwir tan ahedĕp wisti, munya gong ghūrṇita, orĕg wontĕn ing Bubat, sang nātheng Sunda alinggih, sor ing wāṇḍīra, kañcit potusan prāpti.

68. Tan palarapan tĕkāmarĕk eng harṣa, prakāça wĕtu ning ling, e sang nātheng Sunda, kami kinen marĕka, de bhaṭṭāreng Majapahit, sira wus prāpta, mangke aneng Masigit.

69. Amantĕsana sanggup mĕne sang nātha, yan kitāwĕdīng pati,

[1]) In den tekst tweemaal lĕwih.

lah age marèka, i jĕng çrī naranātha, aturana jīwa bhakti, wangi ning sĕmbah, sira sang nāthaputrī.

70. Wahu karungu denira çrī narendra, bangun runtik ing ati, ah kita potusan, warahĕn tuhanira, nora ngong marĕka malih, angatĕrana, iki sang rājaputrī.

71. Mon kari sasisih bāhune wong Sunda, rĕmpak kang kanan keri, norengsun ahulap, rinĕbateng paprangan, srĕngĕn si rakryan apatih, kaya siniwak, karṇaçūla angapi.

72. Kalih sira tumĕnggung pangulu Borang, kady ararahup gĕtih, kumĕdut tang jaja, karo prakāçāngucap, matanggal marānudingi, kakehan ujar, dūta boset kayeki.

73. Lah patulaka kita mĕne den enggal, atag kadangmu ĕnti, rĕbutĕn ing beñjang, tĕkakĕna karĕpta, kang dūta sumahur aglis, lah antekĕna, bhraṣṭamu beñjang-eñjing.

74. Mantuk punang utusan asumbar-sumbar, angrĕmĕka ring eñjing, ndan sang mantrīng Sunda, pada anghrĕt brahmātya [1]), lĕpas eng Bubat anuli, punang utusan, çīghra prāpteng Masigit.

75. Marĕk anĕmbah matur i jĕng sang nātha, pukulun pādukāji, kawula pangeran, sampun datĕng eng Bubat, tumĕka ājñā nṛpati, nora tinanggap, embuh runtik eng ati.

76. Tur amĕkas-mĕkasi patik bhaṭṭāra, akon çrī narapati, prāptaha ring Bubat, aglis angrĕbuteng prang, sang nātheng Sundāngatyati, ambhāgekĕna, prāpta pāduka aji.

77. Mangkin katanghi runtikira sang nātha, dadya sirālon angling, lah mantrī sānanta, den pada adandana, rĕmĕkĕn ayo gigisin, jambarĕn pisan, pira kadhīraneki.

78. Ken Gajah-Mada matur saha wot sĕkar, tinut eng para mantrī, duh dewa pangeran, ring beñjang lumuruga, kang bala malih ginilih [2]), mangkya kewĕda, towi lingsir ing rawi.

79. Aguṇitā tingkah ing atanding yuddha, pinarawĕñca [3]) malih, lakuhan ing bala, çatru pāduka nātha, ñambra [4]) kapĕlang yenungsi, amangun rodra, amunuh den yatnani.

[1]) Uit Sk. brahma, dat in het Jav. ook „vuur", „toorn" beteekent, en Jav. ati, een zelfde vorming dus als van prihatin; de bij GR. s. v. bramatya opgegeven etymologie (van brahmahatyā Sk. = moord aan een Brahmaan) is onjuist. De tekst heeft hier bratya.

[2]) De v. l. heeft gigilih.

[3]) De etymologie van dit woord is niet bekend.

[4]) Van cambra < camra, dat, evenals camari, nevenvorm is van Sk. camara = yak, maar op Java ook = hond; zie KBW. en Ju. s. v. v.

80. Samangkāturirāpatih Gajah-Mada, kayoman dening mantrī, manggut çrī narendra, meh sumurup hyang arka, bala prasamākikiwi, angĕpung tuhan, sagubug-gubug iki.

81. Wĕngi tan kawarṇaha kunĕng ring eñjang, sang hyang sūrya umijil, ng Udayaparwata, sañjateng Wilatikta, abingar kasĕnwan rawi, lwir bahni muntab, sumarambah angalih.

82. Saka wetan lumurug prabhu taruṇa, tinut eng balamantrī, pĕpĕk kang sañjata, bĕdil akhaṇḍa-khaṇḍa, tameng lwir megha atatit, larap ning pĕdang, astra mayat ing riris.

83. Saka kulwan tĕlas sawong ing Janggala, wong Gĕgĕlang tan kari, ndan çrī naranātha, kalih bungkah ing bala, sang mantry eng harṣāngimbangi, ibĕk ing bala, sawang jaladhi titib.

84. Saka kidul sumrĕg lakuhan ing bala, sañjatāgung tinut ing, mantrī Wilatikta, tan len si rakryan Mada, makanaryamāneng [1]) jurit, munggw ing çakaṭa, nganggo tumandang mantrī.

85. Mantrīnira atata kadi ring surat, amenak kung akuning, asisimping ĕmas, panganggonyādhikāra, ring harṣanirāngimbangi, acawĕt jĕnar, asabuk lubeng-lĕwih [2]).

86. Kang panĕndas sampun aparĕk ring Bubat, brahmaçara karihin, munya gong ghūrṇita, surak asanggaruhan, wong Sunda yatna anuli, malĕs anurak, gumirih asanggani.

87. Munggw ing banawa akeh punang wong Sunda, juru-modya ning bĕdil, bĕsar ing bahitra [3]), mimis amañcaruta, prasama sampun sumaji, angantekĕna, pangrihin ikang ari.

88. Pan wong Sunda anganggo dharma ning yuddha, malĕs sampunnyākanin, de sang çūradharma, yeka mārga mottama, kang wong rumuhun amrang ing, raṇamadhyama, mārgamadhya pinanggih.

89. Mangkin rumampak sañjateng Wilatikta, saka kidul lumindih, tan natgateng bhaya, lwir alun ing samudra, gumulung tandangnyājurit, tĕka amatang [4]), nuduk nulup nuligi.

90. Surak umwang gumuruh mwang tatabuhan, bĕdil muni anitir,

---

[1]) Zie KBW. s. v. naryyama, waar de mogelijkheid geopperd wordt, dat het woord af te leiden is van Aryamā (Sk. Aryaman), die de voornaamste der schimmen genoemd wordt · in het Rāmāyaṇa wordt Aryamā een keer weergegeven met kṣatriya (KBW., I, 122b).

[2]) Vgl. de aanteek. van Kern bij Nāg. XVIII, 3[4], ed. Krom, p. 64—65.

[3]) Zie boven bij I, 39b.

[4]) De tekst heeft hatang.

mimis analasar, wong Sundākeh kacūrṇan, amalĕs ndatan gigisin, angamuk rampak, lwir tan ahedĕp wiṣṭi.

91. Kweh kawĕnang dinuk inungsĕb ginalah, bala eng Majapahit, lyan akeh kacūrṇan, ingidĕk tinindihan, binabad sinrĕg inungsi, keh kasulayah, çawa apulang gĕtih.

92. Gingsir mengas sañjata eng Wilatikta, dinuk ginanti-ganti, pangarĕpe bubar, tinut mangkya sinurak, srĕngĕn mantrīng Majapahit, ngaswakĕn bala, çīghra malih apulih.

93. Maly arurĕk prang rame yaya ring surat, kalih tan kanan gingsir, ndan sang kari wetan, ĕnti rame ning yuddha, kang bĕdil saking banawi, tan papĕgatan, lwir kĕtug ing awyati [1]).

94. Rusak balanira çrī aji taruṇa, kaparĕk eng kikisik, pĕjah kasulayah, çawa tan kaya çawa, rĕmĕk rampung sipi-sipi, bāhu mastaka, keh kabuñcang tan kari.

95. Wrin-wrin kagyat kagĕman wong Wilatikta, dening mimis lwir wṛṣṭi, awrĕg alulunan, anusupa ring alas, tan ketung durga nikang rwi, ana ring lĕbak, kadi luwak angĕpil.

96. Paprang ing wong Sunda tan aty ahuripa, rame kang prang sily okih, tan ketung kang pĕjah, pada along-linongan, kang surak awanti-wanti, bĕdil lwir gĕlap, Cetramāsa angrĕsi.

97. Kang prawīra apagut pada prawīra, kaya batel ing tulis, abĕnĕr tan iwang, tañ jrih akayeng tuhan, kunĕng kawarṇaha malih, sañjateng kulwan, sampun aprang sily okih.

98. Awrĕrugan prang ramyāwor awantusan [2]), umung swara ning bheri, kĕndang gong ghūrṇita, yaya ruga ng ambara [3]), grĕbĕg ing bala yaya lwir, bubura ng lĕmah, kuda liman padānghrik.

99. Sinrĕg linindih saka ri kidul wetan, wong Sunda akeh mati, dady asmu kagiwang, tur kalintangan lawan, marmanya apinda wrin-wrin, runtik tuminghal, rangga Sowan apulih.

100. Rangga Caho amlĕg turangga ring harṣa, tamengipun den kiñci, pĕdange ingunda, binabad tekang lawan, kalih tan natgateng wiṣṭi, tandang andĕmak, kadi mong anon kañcil.

101. Keh kawĕnang kang lawan akeh kacūrṇan, gingsir wong Majapahit, rangga Wīramāngsa, manggĕh nganggĕhi bala, kalih keñ Jalak anguling, sama akuda [4]), sikĕpe padārangin.

---

1) Zie boven bij II, 54.
2) De tekst heeft awastusan.
3) De tekst heeft rug ambara.
4) De tekst heeft kuda.

102. Angunus tĕwĕk kalih mara ring harsa, rangga Caho kang pinrih, dinĕmak eng kuda, tan giwang kinĕmbulan, tameng ingunda silih kris, tan-dwa kawĕnang, Wīramāngsa sinuri.

103. Sinuduk rangga Caho dene keñ Jalak, trus tamenge tinangkis, kañcit rangga Sowan, amrang sakeng iringan, pĕjah keñ Jalak anguling, kalih sinurya, binuñcangan eng kṣiti.

104. Patih Gowi srĕngĕn kady ararahup rah, kalih ken Mārga-Lĕwih, mwang sirārya Tadah, parĕng angĕrab roma, angunda tameng paresi, lwir gajah roṣa, tandangipun añjrihi.

105. Patih Gowi apapag lan rangga Sowan, suwyātanding kawanin, kakrĕcik ing khaḍga, syuh apwinya sumirat, atangkis prathama kalih, kañcit kachidra, rangga Sowan atangkis [1]).

106. Sinuduk trus jajane pun wīra Sowan, niba saking kudeki, sakṣaṇa tinigas, umung swara ning surak [2]), ken rangga Caho smu runtik, pinrih binabad, sira Gowi inungsi.

107. Gipih ken Mārga-Lĕwih tĕka amatang, rangga Caho wus mati, kondur kang wong Sunda, tinut mangke sinurak, tuhan Sirikan nanggĕhi [3]), dĕmang Makara, lañ Jātiguruneki.

108. Pañji-Mĕlong kapat ya tur maring harṣa, akon aja agingsir, watange ingunda, parĕng angamuk [4]) rampak, tandange tuhu winani, kadi çārdūla, angiras lawan tañ jrih.

109. Maly atulak abalik pamuk ing bala, Sunda tañ jrih eng pati, rusak wadwa Jawa, dhwajākeh kasulayah, kang wangke atindih-tindih, kadi parwata, rah asawang jaladhi.

110. Angde kadbhuta patĕmpuh eng ayuddha, bala eng Majapahit, matambĕh ing harṣa, mantrī parĕng angrĕbat, tuhan Gĕlĕmpong ngĕmasi, ramya ning yuddha, rodrāñangking-cinangking.

111. Brahmaçara mwang galah tan paprayoga [5]), sok kantar tameng rangin, kang tĕwĕk lan pĕdang, curik abir [6]) kalewang, silih prang-pinrang arangkit, mabad-binabad, angduk-dinuk silih kris.

112. Arujungan arukĕt paprang ing bala, silih bandha apulir, lwir

---

[1]) De t. h. angkis.
[2]) Ning surak ontbreekt in den tekst.
[3]) De t. h. nanggahi.
[4]) De t. h. amuk.
[5]) De t. h. prayoga
[6]) Of, naar de v. l., churigābir.

bhūtānon māngsa, lwir gagak anon çawa, yaya tan ahedĕp wiṣṭi, sangçaya jwāla, patĕmpuh eng ajurit.

113. Lwir jaladhi [1]) dĕdĕt ing tameng lan kantar, pĕdang taṭitnyāngrĕsi, warāstra lumĕpas, ya udannyākĕcĕhan, agĕlap swara ning bĕdil, saking banawa, yaya ruga ng awyati [2]).

114. Surak umwang srĕngĕn ken dĕmang Makara, amlĕg turangganeki, lumaju ring harsa, kadi kĕbo angunda, angunda watang rarawis, mraka-mrakata [3]), mawĕlu denyānguling.

115. Tan-dwa papag pamuke Kĕbo-Nirada, sama awatang kalih, pada prakoçeng [4]) prang, wus atangkĕp tang watang, atangkis prathama kalih, ñidra-chinidra, suwyātanding kawanin.

116. Sep akĕdap kachidra Kĕbo-Nirada, sinuduk jajanyeki, rudhirāmulakan, tiba saking turangga, srĕngĕn ken Bungsang apulih, tameng lan pĕdang, ingunda tan gigisin.

117. Kañcit winatang luput si Kĕbo-Bungsang, tamengipun [5]) tinangkis, pinĕdang tang watang, pasah tiba ring lĕmah, dĕmang Makara dinuk ing, pĕdang kaprāṇan, anibānuli mati.

118. Tuhan Sirikan ĕnti runtike mulat, anghrĕk kuda yayāgni, jwāla nikang manah, çīghra angalang dadap, saha tĕwĕke kinatik, makagurilap, kakaracan alungid.

119. Lwir taruṇa pamuke tuhan Sirikan, anon kanyā yuwatī, grĕmĕtĕn agirang, lwir tan natgateng bhaya, mangkana rinaseng ati, akweh kang lawan, linĕbon ndatan ajrih.

120. Angiras punang lawan akeh kawĕnang, menak ing Majapahit, amañcalurahan, mangkin mangsĕ wong Sunda, keñ Jātiguru manut ing, pamuk ing bala, Pañji-Mĕlong tan kari.

121. Smu kagiwang sañjata eng Wilatikta, sinrĕg mangke inungsi, malayw alulunan, kumyus yaya cāmara, kadrĕsan pawanagati, tinut sinurak, ingudanañ jamparing.

122. Mangkin bubar silih idĕk lawan rowang, akweh jengkel akanin,

---

[1]) De t. h. jaladha, en ook de v. H. hebben een slot-a, maar de aard van de vergelijking maakt de lezing jaladhi waarschijnlijker dan jalada (wolk).

[2]) Zie de opmerking bij II, 54

[3]) Sic ?

[4]) De herkomst van dit woord is niet bekend; Ju. spelt het met ç, KBW. met s; ook parikosa komt voor.

[5]) De t. h. tatamengipun.

dhwaja kasulayah, atinggala sañjata, srĕngĕn mantrīng Majapahit, parĕng tumandang, bala wīra kakhyāti(ng) [1]).

123. Bangun tĕngran abalik angamuk rampak, lwir ombak ing jaladhi, anĕmpuhi parang, surak asanggaruhan, satatabuhan amlingi, panghrik ing kuda, bangun ramya ning jurit.

124. Tan-dwa papag pamuke tuhan Sirikan, Lĕmbu-Wṛddhānglayani, kalih wikan eng prang, sikĕpe padādadap, mayat tĕwĕke alungid, kudākuyĕngan, amet chidra caliring.

125. Ken Sirikan tan marya anrĕng ambabad, Lĕmbu-Wṛddha atangkis, kaslĕkan eng kuda, pinrang tiba ring lĕmah, kabraṇan siwak eng gigir, kari agĕsang, paksātanggal tan olih.

126. Atanghi-tanghi inidĕk dening kuda, ken Mĕñjung anulungi, dinuk ken Sirikan, trus rudhiranya muñcar, tiba kasungsang eng kṣiti, ken Lĕmbu-Wṛddha, mundur atawan kanin.

127. Jātiguru lwir gurundaya anawat, denyāmlĕg kudanyāglis, cĕt aneng iringañ, cĕt angiras eng harṣa, Pañji-Mĕlong rowangneki, lwih [2]) Pañji-Kunal, kukuh dene ajurit.

128. Para rangga anāma rangga Tan-Giwang, rangga Paku ngalangi, kalih pinrājaya [3]), pĕjah karwa tinigas, surak lwir karungweng langit, awor mṛdangga, embĕh ramya ning jurit.

129. Akeh menak ing Wilatikta pangharṣa, wīra mati ajurit, tĕkeng balakrama, patih Madhu kalawan, ken Tĕtĕg runtike ĕnti, amlĕg turangga, saha bala lumindih.

130. Kañcit apapag kuda keñ Jātipitā, patih [4]) Madhu kang pinrih, mesĕm tur angucap, kamayangan kapapag, e Madhu ayo tan eling, duka ring Sunda, rowang ing orup [5]) asih.

131. Madhura demu matur i jĕng narendra, saking madhw apet pati, çāsaneng adhama, ndi krama ning prawīra, tinutmu ngapus-apusi, yan ko andona, maring Sunda amrĕpi.

132. Masa kitāngraraba(ng) [6]) wulu salamba, bhraṣṭa kadangmu

---

[1]) Ng in den tekst, niet in de v. l.l.; een slot-ng komt bij dit woord herhaaldelijk voor.

[2]) Volgens de v. l.; de tekst heeft lwir; zie over deze variant de aanteekening achter de vertaling (p. 142).

[3]) Van Sk. parājaya.

[4]) De t. h. pangtih.

[5]) De t. h. orum.

[6]) Ng ontbreekt in den tekst, maar moet waarschijnlijk wel gelezen worden, naar de v. l.; de Balineesche uitgang -ang = Jav.-akĕn.

ĕnti, tan waluyeng kiṭa [1], sangkan asih pinasang, mangke den tumulus asih, lah aparĕka, mangke ahurup kanin.

133. Ken Madhu anahuri enggal kabangan, ah nora ngong ajuti, ngong bĕnĕr ing mārga, kita mithyeng samaya, norānut eng nusāntari, tĕkāngajawa, marmātĕmah kayeki.

134. Srĕngĕn keñ Jātiguru asring ambabad, patih Madhu tan gingsir, amalĕs ambabad, tangkise padādadap, makana rantang agatik, pĕdang malela, kang [2]) sumirat eng apwi.

135. Kalih paprange padātangkis lāghawa, suwyātanding kawaniñ, cĕt malang tang kuda, akuyĕngan asepak, atĕnggeh kuda abisir, kasorañ chidra, Jātiguru atangkis.

136. Dadapira pinĕdang pocol eng lĕmah [3], karo pĕdang tinangkis, sep malih pinĕdang, trus jajane rah muñcar, Pañji-Mĕlong angucupi, tĕka amatang, patih Madhu tan kanin.

137. Kasungsang tiba saking luhur ing kuda, ken Tĕtĕg angucupi, sāhasā amatang, Pañji-Mĕlong kaprāṇan, pĕjah karwa wus sinuri, surak ghūrṇita, tatabuhan gumirih.

138. Bubar wong Sunda mangko çeṣa ning pĕjah, pada mungsi nṛpati, tinut ingudanan, çara akeh kacūrṇan, runtik si rakryan apatih, ādi ning Sunda, Anepakĕn kakhyāti.

139. Munggw ing kuda binarong akara-kara, kṛṣṇākāra akiris, lwir [4]) roma ning gagak, (k)aran Gagak-Mayūra, agung lwir pun Anda-Wĕsi, wijil ing kuda, Bima Kore ing [5]) nguni.

140. Kalih ken Larang-Agung umunggw ing liman, panganggone linĕwih, lwir daitya [6]) si Sunda, Upasunda tan iwang, anganggo tumandang mantrī, payung mwang dhwaja, pada kṛṣṇa aciri.

141. Atangkis tameng tinapis dening ĕmas, bĕk dening ratna ādi, pĕdange ingunda, kagurilap ahulap, kakaracane alungid, kalih lan buntal, winuku-wukw eng rukmi.

142. Saha watang rinawisan kambalābang, abubungkul mas ādi, winarṇa abinang, sinurat ing mas drawa, apamapag maṇik-wārih [7]), pantĕs pragalbha, tuhu ādi ning mantrī.

---

1) Kramavorm van Sk. kuta.
2) Ontbreekt in den tekst; ingevuld naar B; C heeft sum. ekang apwi.
3) De t. h. lma.
4) De t. h. lwar.
5) Ontbreekt in den tekst.
6) De t. h. tye.
7) Sk. wāri.

143. Jajakanirābagus kadi ring surat, saha watang jiniñjring, asisimping ĕmas, alañcingan bot sabrang, pantĕs olahe prajurit, wangça amenak, tus ning Sunda sinaring.

144. Balanira tinarik lumajw ing harṣa, ling i rakryan apatih, mĕne pada rowang, kidul mangke den parag, sañjatāgung kang den ungsīriyonggwan [1]) ika, apatih Majapahit.

145. Si Gajah-Mada kang atunggul asiñjang, cĕmĕr polahaneki, lah tĕmpuhĕn pisan, ayo weh arerena, den tut tĕkeng Majapahit, den amuk rampak, ajāngrasa [2]) gigisin.

146. Kang balāhyun-hyun anĕrĕg maring harṣa, parĕng [3]) wong çūreng pati, lwir wah ing parwata, gumulungan arampak, lwir banteng kokalan kanin, tandang añingat, angduk angobat-abit.

147. Ingidĕk ginalah binabad ing pĕdang, dukduk panah lan gandi, suligi asimban, rusak kang wadwa Jawa, akeh kacūrṇan ing bĕdil, mimis angampar, pasar lawañ jamparing.

148. Tan ketang kang pĕjah dinanta ing liman, lyan kedĕkan apicil, si Gagak-Mayūra, nokot-nokot amāngsa, lwir singha krūra awingit, marma katrĕsan, giwang apĕrang miring.

149. Kalud ingidĕk inganuk sināhasān, dene wong çūreng pati, pĕjah kasulayah, rĕbah kagingsir bubar, atilar gagamaneki, pating samburat, pati puru(g)-purugi [4]).

150. Kidul wetan angulwan awrĕg abyuran, dadap panah suligi, tameng towok kantar, brahmaçara mwang galah, pakatihalang eng kṣiti, tunggul tinilar, kasarakatan eng rwi.

151. Tan-wun pĕjah sing katututan ginalah, dinuk sejyan akanin, inidĕk ing rowang, len anibani jurang, ring lwah ajro paraneki, karĕm eng [5]) toyālara pating burĕngik.

152. Sira Mĕnto kalih sira Jarañjaya, karya kesisan pinrih, rinĕbat eng lawan, meh sira kawĕnanga, malayu atawan kanin, mulat ken Gajah-Mada runtike ĕnti.

153. Angadĕg ing çakaṭa sarwi angucap, ing sārathi ken Ĕnti, lah Ĕnti den yatna, amrĕg çakaṭa ning ngwang, iki patih Sunda prāpti, dukduk ingunda, papagĕn ayo gingsir.

154. Atuduh eng bala jajaka ring harṣa, mantrī parĕng apulih, kang

[1]) Ungsi + iriya + unggwan.
[2]) De t. h. ajrāngasa.
[3]) De t. h. parĕ.
[4]) De tekst heeft puru-, de v. l. purug-.
[5]) De t. h. e.

surak ghūrṇita, umung tang tatabuhan, kang bĕdil lwir bajrasaki [1]), mimis asimban, tumiba kadi wṛṣṭi.

155. Maly atangkĕp prang rame yaya ring surat, pada tan kanan gingsir, akyālong-linongan, lwir ombak ing sāgara, anĕmpuh suku ning wukir, kalih tan giwang, tañ jrih akayeng gusti.

156. Arukĕt tang prang ramyāwor awantusan, bala pada kakhyāti, çūrasāreng raṇa, lwir tan natgateng bhaya, pĕjah tan ketung akanin, silih prājaya [2]), amrang angduk angĕris.

157. Susun-sinusun wangke yaya sirara, rah angabangeng ksiti, embĕh kadbhuteng prang, mantrī akeh kawĕnang, ingiras dera apatih, Sunda pragalbha, Anepakĕn amrĕpi.

158. Larang-Agung pamuke kadi çārdūla, mĕtta tandang angawil, mṛga sakaparag, rĕbah kaparawaça, tan pendah tambak eng ĕni [3]), pinarag ing wah, tan-wun bubar kagingsir.

159. Mantrī pura anāma Kuda-Wirada, Wīraçastrāngimbangi, kalih pinrājaya [2]), sing malang tan-wun pĕjah, ken Larang-Agung angrapih, sangçaya jwāla, patĕmpuh eng ajurit.

160. Ky Anepakĕn angunda pĕdang ambabad, lawan akyāngĕmasi, amañcalurahan, kṣatriyākeh kawĕnang, srĕngĕn si rakryan apatih, Dwirada-Mada, ngadĕg sireng padāti.

161. Tan-dwāpapag pamuke ky apatīng Sunda, lawan rakryan apatih, mesĕm tur angucap, kamayangan ko prāpta, atutur samayeng nguni, duk ing pangastryan, ry ajĕngira sang muni.

162. Siddha denta ambhrasṭakĕna wong Sunda, makacaru ning bhūmi, aneng Wilatikta, lah mĕne tumuruna, adadagan aneng kṣiti, ahurup braṇa, atakĕrana gĕtih.

163. Ken Gajah-Madāsahur enggal kabangan, atutur ngong ing nguni, tan mithyeng samaya, sangkan ngong iki tĕka, aty amapagmu atanding, prabhāweng raṇa, mapa guṇa kawanin.

164. Lah den enggal mĕne kaparĕkeri ngwang, tĕndasmu si dak suri, ken apatih Sunda, ĕnti runtik ing citta, amlĕg turanggāngidĕri, ken Gajah-Mada, tan giwang eng padāti.

165. Akuyĕngan tang kudāngalihi chidra, suwyātanding kawanin,

---

[1]) De t. h. bajrasaking; bajrasaki is volgens v. d. Tuuk (zie KBW., s. v.) een verbastering van bajrāçani, Sk. wajrāçani.
[2]) Sk. parājaya.
[3]) De t. h. tambak eng ning.

ndan si rakryan Mada, mangkin lwir singha rodra, nudingi kiweng padāti, ky apatīng Sunda, anglumpati padāti.

166. Prāyanira angrukĕt aneng çakaṭa, wahw angrangsang padāti, aneng papasangan, arĕp malih angrangkal, winatang dene ken Enti, trus tang udara, rudhiranya umili.

167. Atukup kanin tan surud apuliha, kiwul rakryan apatih, arĕp amaneka, ri rĕngga [1]) ning çakaṭa, binuntal dera apatih, Dwirada-Mada, trus kasungsang eng kṣiti.

168. Aranggeyan tinigas rudhira muñcar, Larang-Agung aprang ing, mantrī Wilatikta, tan giwang kinĕmbulan, rinĕbat dinuk tinitih, tĕkāmrājaya [2]), Larang-Agung ngĕmasi.

169. Kagyat bubar wong Sunda çesa ning pĕjah, malayw atawan kanin, kunĕng çrī narendra [3]), Sunda wus ingaturan, çīrṇa nikang tanda mantrī, mangkin sang nātha, embuh runtik ing ati.

170. Jagatsaya tumĕnggung pangulu Borang, tuhan Unur kang kari, mantrī aneng Sunda, dĕmang Caho tan iwang, umiring pamuk nṛpati, mangsĕ angulwan, sañjatāgung kang pinrih.

171. Kaprĕnah kulwan çrī narendreng Urawan, kalih kakangira çrī, narendreng Janggala, pinalih kang sañjata, saka lor sumrĕg lumindih, ramya ning yuddha, kadi guntur apanggih.

172. Arangkit tang prang bala pada lāghawa, tañ jrih akayeng gusti, abyotāsusumbar, norāngucap mundura, atĕmpur cawĕt tan gingsir, silih sañjata, rame kang prang sily okih.

173. Balakrama manggĕh manggala ning aprang, tus ning wangça sinaring, çūrasāreng raṇa, tan emut ing swajīwa, yaya tan ahedĕp wiṣṭi, orup (p)achidra [4]), çūradharma inongsi.

174. Tan ketang punang çawa adus rudhira, kṣitya yaya rinandi, sumyok tekang surak, pereret asahuran, kĕndang gong muny asanggani, bĕdil lwir gĕlap, gumĕntĕr ing awyati. [5])

175. Tanpāntara dukduk suligi asimban, pasar lawañ jamparing, mimis analasar, kadi warṣa tumiba, gāṇḍewa kalawan gandi, titir lumĕpas, hrunya akyāngĕnani.

176. Prang ing wong Sunda kudu atalang jīwa, tĕka anrĕng

---

[1]) Zie de opmerking boven bij II. 53.
[2]) Van Sk. parājaya.
[3]) De t.h. narendreng.
[4]) De t.h. orapacidra.
[5]) Zie de opmerking boven bij II, 54.

umungsi, tan ajrih ginalah, binabad punang lawan, akeh kang pĕjah akanin, dadi kagiwang, wong Janggala kagingsir.

177. Tinut sinurak kadi sirarāgĕlar, kumyus katub eng angin, srĕngĕn Gagak-Kṣetra, lwir gagak anon māngsa, mangsĕ lwir banteng [1]) abisir, kokalan braṇa, tĕkānggulung apulih.

178. Kalih pamuke tumĕnggung Wīrāndaka, dĕmang Pamasah malih, pañji Çūreng-Raṇa, tumĕnggung Jīwarāga, Pañjang-Jīwa rowangneki, rangga Palana, parĕng çīghra tumitih.

179. Arantunan gumilir wong ing Janggala, saha surak apulih, kĕndang gong ghūrṇita, kumlab tunggul abinang, ubar-abirnya sumilir [2]), dening pawana, bangun girang apulih.

180. Ramya ning prang tan pendah pasir atukar, silih surung sumilih, ramyocak-ocakan, akeh along-linongan, saka lor tĕka lumindih, kadi wah Māgha, anĕmpuh tan gigisin.

181. Tan wineh arerena ginrĕk rinampak, wong Sundākyāngĕmasi, kakehan ing lawan, marmanyāsmu kagiwang, malayu mungsi nṛpati, mulat keñ Jagatsaya runtike ĕnti.

182. Parĕng tumandang tuhan Unur kalawan, dĕmang Caho kinanti, ken pangulu Borang, parĕng bala sumahab, tandange tĕkā-mrĕpĕki, lwir gajah mĕtta, tĕkānimbat anguling.

183. Tan-dwāpapag pamuke ken Gagak-Kṣetra, Jagatsaya kang pinrih, atanding [3]) kawīran, sikĕpe padāwatang, atangkis prathama kalih, watang-winatang, silih tanggul apanggil.

184. Sep achidra ken Gagak-Kṣetra winatang, trus jajane umili, rudhirāmulakan, endah kadi wangkawa, tiba kasungsang eng kṣiti, nĕhĕr tinigas, mastakanya cinangking.

185. Tumĕnggung Jīwarāga srĕngĕn amatang, Jagatsaya atangkis, kĕna tang mastaka, pan tan marya [4]) ingunda, lwir gandu dene amulir, tan-dwa tarajang, sira karwa silih kris.

186. Apudĕtan asuwyāpasĕleng [5]) khaḍga, maty adadagan kalih, sumyok punang surak, tuhan Unur apungkas, lañcingan watang kiniñci(h), anghrĕk turangga, Pañjang-Jīwa inongsi.

187. Ken Pañjang-Jīwa malĕr asikĕp watang, aririwe bubat ing,

---

[1]) De t.h. bante
[2]) De t.h. similir.
[3]) De t.h. ataṇḍa.
[4]) De t.h. mayya.
[5]) De t.h. asawya.

çakuna mrakata [1], kuda wāhana nika, atangkĕp kuda padānghrik, atanggul watang, kalih pada caliring.

188. Malang tang kuda malih adĕdēs watang, silih tĕmbung anguling, tan-dwa n asarakat, ririwe nikang watang [2], arujĕng yaya tinambi, aglis ken dĕmang, Pamasah angucupi.

189. Sakeringan prakāça sāhasāmatang, tuhan Unur tan polih, amalēs pinirwan, tiba saka ring kuda, dĕmang Caho anulungi, dinuk ken dĕmang, Pamasah angĕmasi.

190. Wus sinurya kang surak mangkin ghūrṇita, dĕmang Caho kalih sira pangulu Borang, tan atya ahuripa, Urang-Makarāngimbangi [3], tandang angiras, akeh çatrw angĕmasi.

191. Kadungkap prĕnahira çrī naranātha, kalih mangke den pinrih, bela matyeng raṇa, saphala kang pinalar, sang nātheng Sunda yayāgni, jwalita prabhā, mijil saka ring akṣi.

192. Maring harsāngadĕgi rĕngga [4]) ning liman, endah lwir gunung apwi, pan pating karĕdap, sĕng nikang prabhā gumyar, lĕwih bhūṣaṇa ning hastī, lwir Erāwaṇa [5], kumram kagiri-giri.

193. Mangkin mangsĕ sang nātha amlĕg kang liman, akeh çatru kagingsir, inidĕk eng liman, len sinimbat eng danta, paratra sejyan akanin, mangkin atĕpak, sira çrī aji kalih.

194. Dĕmang Caho tumĕnggung pangulu Borang, endah bhūtānon daging, pamrĕgan eng lawan, parĕng Urang-Makara, tandange tuhu winani, parĕng arampak, lwir tan natgateng pati.

195. Urang-Makara jumog mara ring harsa, kuda wāhananeki, dukduke ingunda, manggĕh tan ana giwang, Lĕmbu-Lalawon den ungsi, sama akuda, anduk-dinuk tan polih.

196. Sep akĕdap kachidra Urang-Makara, dinuk jajanireki, pĕjah kapisanan, linud mangkwa tinigas, ken dĕmang runtike ĕnti, tumuly amatang, Lĕmbu-Lalawon mati.

197. Srĕngĕn mantrīng Urawan ken Wīrādhyakṣa, tumĕnggung Wīragati, dĕmang Meghāntaka, parĕng amlĕg turangga, pan sira çrī narapati, kalih kadungkap, dening çatru umungsi.

198. Dĕmang Caho tumĕnggung pangulu Borang, tan len çrī aji

---

[1]) Sk. marakata.
[2]) Ontbreekt in den tekst.
[3]) Mbangi ontbreekt in den tekst.
[4]) Zie de opmerking boven bij II, 53.
[5]) Sk. Airāwaṇa.

kalih, pinrih pinrājaya [1]), tan mary angduk amatang, katuhon çrī narapati, dewa sakala, dūra n kĕna kang pinrih.

199. Amalĕs kalih parĕng sira ambuntal, trus kalih kasuriring, srĕngĕn mantrīng Jawa, ngrĕbut parĕng amatang, rĕñuh wangkenipun kalih, nĕhĕr tinigas, tur ingunda cinangking.

200. Surak umwang gumuruh mwang tatabuhan, lwir alun ing jaladhi, kunĕng çrī narendra, karya sira kesisan, çīrṇa nikang tanda mantrī, bala wus bhraṣṭa, byakta kidik kang kari.

201. Kadyangga ning jong anabrang ing samudra, paprangira nṛpati, norāna kamodya, layar dayung wus ilang, tan ana inati-ati, awasānanya, karĕm madhya ning pasir.

202. Wus karasa tĕka ning antakanira, amlĕg liman anuli, umĕtu kasinghanirādhikrama nātha, sĕngsĕng ning driya yayāgni, lwir singha rodra, angiras lawan tañ jrih.

203. Kweh kawĕnang wong menak saking Janggala, kṣatriya adhimantrī, dinanta ing gajah, awrĕg samālulunan, runtik çrī nṛpati kalih, ngadĕg ing liman, gāṇḍewa wus cinangking.

204. Tan-dwa papag pamuke padāmātĕngga [2]), agayoran anguling, sang nātha ing Sunda, gumuyu tur angucap, kamayangan ingsun iki, kapanggihira, sang iniṣṭi ring ati.

205. Prāya ning asih [3]) isun awawarangan, lawan sira kakāji, aneng Wilatikta, kalangan ing duṣkṛta, lah [4]) palīlakĕn kakāji, çakti ning Widhya, wyakti angde kayeki.

206. Mangke den tulusa sihira asanak, kalawan isun iki, mangke den samangka [5]), tulus sawarang-braṇa, atakĕra bañu wiring, ayo pachidra, çūradharma den isṭi.

207. Sang liningan gumuyu asru angucap, duh ariningsun yayi, orengsun pachidra, mengĕt eng krama çūra, sukhengsun ahurup kanin, atakĕra rah, yayi ayo agingsir.

208. Sang nātheng Sunda srĕngĕn mara ambabad, watang çweta tinarik, abubungkul ĕmas, panumbuk maṇik-toya, kumram rarawis jiniñjring, titir amatang, sang nāthāsring atangkis.

209. Atarawang kang tameng kĕna winatang, sumirat kadi wṛṣṭi,

---

1) Van Sk. parājaya.
2) Sk. mātangga.
3) De t. h. nirasih.
4) De t. h. lih.
5) De t. h samang.

maṇiknya tumiba, sang nātha ing Gĕgĕlang, gipih tĕka angĕmbuli, sang nātheng Sunda, manggĕh tan gumirisin.

210. Asuwya silih dĕdĕs atangkĕp watang, pada prawīreng jurit, pira lotanira, sang wani kinĕmbulan, sangçaya lume atangkis, kañcit kachidra, watang malang tinangkis.

211. Dinuk denira çrī narendreng Gĕgĕlang, trus jaja çrī bhūpati, tur linud binuntal, de sang nātheng Janggala, tiba kalĕnggak eng hastī, mĕsat hyang ātma, Hariloka inongsi.

212. Awor lan kĕtug lindu riris prabhāwa [1], rĕm-rĕm teja ning rawi, teja ring ambara, rūpa kadi wangkawa, wong Sunda çeṣa ning mati, ambalik tĕngran, padāmalakw ing urip.

213. Sira Pitar kari tan tumut paratra, marĕk i jĕng bhūpati, aneng Wilatikta, tĕka mĕndĕk anĕmbah, ature arorwan tangis, aduh pangeran, sampun kudu alali.

214. Kawula pāduka bhaṭṭāra pun Pitar, iky amaleni bhakti, asraha mastaka, saderāngrehakĕna, wong wadhon akeh kang kari, wangi ning sĕmbah, kawula pādukāji.

215. Amlas-harṣa ature aminta jīwa, asĕmu-sĕmu tangis, sira çrī narendra, ĕnti wĕlas ing citta, arṇa sirānampeni, ndan kawarṇaha, sang mantrīng Majapahit.

216. Çeṣa ning pĕjah marĕk i jĕng sang nātha, wontĕn sor eng waringin, katigālinggiha, aduh dewa pangeran, çīrṇa punang tanda mantrī, kary akidika, ka*sinom*an [2] eng tani.

ZANG III.

1. Kunĕng sira çrī narendra, asuwya tan wĕtu ning ling, kangĕn ing polah angepon, dene duṣkṛta ning gati, kawwat ing laku juti, kaloliteng sang wus hantu, prāptanirāngajawa, dadi atĕmah kayeki, marma ning susah asĕmu-sĕmu wāspa [3]).

2. Mangkin angimbuhi lara, akeh kang mantry angĕmasi, pĕjah eng rana anglakokĕna lampah tan abĕcik, angambah çāsana ning adhama ala pinangguh, mangko uwus karasa, pambañcana ning hyang Widhi, kang anawung, kang purākṛtāneng kuna.

---

[1]) Sk. parābhawa ? Vgl. KBW., IV, 137a.

[2]) Kasinoman wijst op de maat van Zang III, nl. sinom: 8a, 8i, 8o, 8i, 7i, 8u, 7a, 8i, 4u, 8a; varianten hiervan komen vaak voor.

[3]) Of wāspa; in het Sk. komen beide vormen voor.

3. Wĕkasan alon angucap, atuduh eng tanda mantrī, mwang bala prasama kinon, angambil çawa ning mantrī, sang paratra ajurit, kinon pada pinahayu, tan kawarṇaha mangko, kunĕng kawarṇaha malih, sang nātheng Sunda mangko adandan [1]) bela.
4. Wontĕn pangalasan prāpta, matur ing çrī pramiçwarī [2]), kalīnanira sang katong, bhraṣṭa nikang tanda mantrī, ken Pitar amrih urip, anungkul eng Majalangu, marmanipun agĕsang, umor ing çawa amati, den sinĕngguh, çawa dening wong ayuddha.
5. Ri sampun ika awṛtta, mangkin gumuruh kang tangis, guruh ing Kārttika sumyok, ariris tīrtha ning akṣi, sambat-sambatnyāmlas-sih, tan pendah gĕntĕr alangu, kunĕng sang adan bela, prasama wus abĕbrĕsih, awastra sūtra putih wajāmastika. [3]).
6. Sang kadi hyang-hyang ing kendran, mangkin amĕwĕhi raçmi, kang rema ingan i wangkong, angure mangkin angrawit, lwir jaladāmĕm riris, kang çocāmanis aluru, lwir nīlotpaladala, waja wuryan ing asisig, yaya mĕnur, ingĕmu mangkin araras.
7. Yan si winangwang ing citta, tan kemut eng jīwa pati, kang duhung tan-sah eng pangkon, minuṣṭi mārga iniṣṭi, kapanggihan ing rawit, tumutur aris sang hantu, satya bela ring raṇa, sudhīra tañ jrih eng pati, nistṛṣṇa ing jīwa apĕndĕm sumirang.
8. Sirebunira angucap, aduh anakingsun nini, ingkene sira mas ing ngong, paratra bela ing rawit, yan sira tumuta ring, paprangan pangeranisun, tan-wun sinurud bela, paran siluhunganeki, tan katĕmu, kang keṣṭi aneng swacitta.
9. Nghing pawĕkasingsun mirah, yan sira sampun apanggih, ing ramanira akon sirāngantosa ingsun nini, apan liwat awĕdi, rarenanira masingsun, aneng pĕkĕn tunna wwang, lĕwih ring wwat ugal-agil, kawlas-ahyun, norāna wong tumuntuna.
10. Pinĕkul ingaras-aras, pasūryanira sang putrī, wĕkasan umatur [4]) alon, duh sāndikanira bibi, tur anĕmbah ing bibi [5]), añawang-ñawang amuhun, ri jĕngira sang katong, sang siddha umor eng Widhi, duh pukulun, tinghali si ranakira.
11. Satyabhakti tan kapalang, umiring pāduka aji, angunus duhung

---

[1]) De t. h. (h)adanda.
[2]) Sk. parameçwarī.
[3]) Zie boven bij I, 25a.
[4]) De t. h. amatur.
[5]) Tur anĕmbah ing bibi ontbreekt in den tekst.

tan awĕdi ingandĕman ring ati, trus anuli kapati, kang wong prasama kahantu, parĕng ilang ing jīwanira sang maluy apsarī, sirebunira manggĕh tan kanan tṛṣṇa.

12. Tmulung punang pawongan, kaka-kakanirānglilir, kang tangis mangkin angampuhan kunĕng çrī pramiçwarī [1]), pahyasira angrawit, rabi ning mantrī tan kantun, sama tumut abela, panganggone sarwāputih, kadi kulurak añjrah ing lurah-lurah.

13. Mijil saking pasanggrahan, mangko çrī parameçwarī, pāduka matur tan-sah kinanti mwang rabi ning mantrī, adudulur lumaris, prasama angagĕm duhung, ingiring ing pawongan, prasamālara anangis, kadi guntur, asahuran aneng mārga.

14. Wong Jawa akyānininghal, mantrī saçeṣa ning mati, agarawalan ananton, kang bela prāpta angrawit, wahu lingsir hyang rawi, warṇane padāyu-ayu, lwir hyang ing wanāntara, panganggone sarwāputih, pilih amūjā brata aneng Kārttika.

15. Kapingluh kang aninINghal, kangĕn duk prāptāngajawi, pan prāya sukha winongwong [2]), wastwa atĕmah kayeki, masa luhunganeki, nagarāneng Majalangu, kawwat ing laku bheda, kapilug citta nṛpati, dene aturirāpatih Gajah-Mada.

16. Akeh wong padāguñĕpan, alara awĕtu tangis, akeh yan ucapĕn mangko, lara ning aninINghali, kunĕng kang bela prāptīng, raṇa kang çawa katĕmu, kawĕngan kang [3]) wong tumon, lwir gunung kuṇapātindih, kadi guntur, rudhira mily amalabar.

17. Ken Pitar prāpta anĕmbah, ing sira çrī pramiçwarī [1]), amĕkul suku angepon, ature amĕlas-asih, aduh pāduka çwarī [1]), kawula tan tumut hantu, pun Pitar kerang-irang, nirguṇa tṛṣṇa ring urip, awet ginuyweng dadīnucap ing para.

18. Wāspādrĕs [4]) tangisnyālara, tur anĕda sinampuri, çrī pramiçwarī [1]) lingnyālon, Pitar ndi çawa kakāji, lah tuduhĕn den aglis, age ngong tĕka tumutur, çarānta [5]) tuhanira, anganti tĕka sun iki, nora umiringa sireng paran-paran.

19. Ken Pitar asahur sĕmbah, singgih [6]) pāduka bhaṭṭārī, punika çawa sang katong, ri sor ikang tahĕn çamī, patik parameçwarī,

[1]) Sk. parameçwarī.
[2]) De t. h. winowong.
[3]) De t. h. ka.
[4]) Sk. wāspa of wāṣpa.
[5]) Sk. çrānta.
[6]) Ontbreekt in den tekst.

mahayu uni pukulun, mwang çawa ning kṣatriya, mantrī pāduka bhaṭṭārī, wus pinupul, ri daganira sang nātha.

20. Kawula mangkyāngiringa, lampah pāduka bhaṭṭārī, sang inaturan nĕhĕr lumāmpah sira tan asari, mwang bela ning sang mantrī, angiring sama adulur, prāpta dagan ing priya, prasama parĕng abhakti, tur angalapi kukubira sang pĕjah.

21. Ingusap wadananira, sang pĕjah kadi aguling, kawangwang warṇanira sang priya lumĕyĕp tang akṣi, waja anrang çrīgading, kesisan lati amangun, prapañca ning wong tumon, wuryan ing braṇa arupit, lwir kakuku, wahu sah ing pakĕkĕsan.

22. Sang kadi dewakanyakā, anawak-nawak sang swāmī, duh dewa pangeran antosĕn patik bhaṭṭārāngiring, saparan pādukāji, kengĕtakĕna pukulun, asamayeng paturon, sirāngajak parĕng mati, tur angunus, duhung pinrang tanganira.

23. Çūrākĕkĕmuh rudhira, tur ingandĕman tumuli, trus prāṇanira karwānibani pangkon ing sang swāmī, kang rudhira umili, ken Pitar kaget kahantu, tinulung ing wongira, rabine tĕka mrigijig, tĕkāngrahupi [1]) anglilira ken Pitar.

24. Wahu tatas dumĕlinga, katon rabinyāngrahupi, mandĕl punang bāyu mangko, embuh jīwane tan sipi, ĕnti sukha ning ati, anamar tangisnyāndahung, lumocitāneng citta, kari jīwaningsun yayi, uni durung, katon tan patīngsun dewa.

25. Mangkana pangraseng citta, kunĕng bela ning sang mantrī, ri sampunira angabhakti ri dagan i sang mati, çūra dhīra amuṣṭi, churigā parĕng ingunus, sarwy anawak [2]) ing priya, inayat-ayat liningling, punang duhung, angrĕs manah ing tuminghal.

26. Tumuly asuduk çarīra, abhasma rah tan awĕdi, tumanĕmtanĕm kang khaḍga, ri sor ing susu umili, rudhiranya asthiti, çūra pralīna kang tinut, sampun kabeh paratra, kang bela dagan ing swāmī, umyang gumuruh kang tangis angampuhan.

27. Ken Pitar mahayu çawa, ning bela kapwa asanding, pada rinuruban mangko, wong wadhon çesa ning mati, kawwat i jĕng nṛpati, ken Pitar makatur-atur, sukha sira sang katong, prabhu taruṇa lumaris, ring pasanggrahan nĕhĕr sira lumampah.

28. Çīghra jumujug ta sira, pan prāyanira angambil, sang rājapu-

---

[1]) De t. h. -ngrawupi.

[2]) Naar de v.l.; de tekst heeft sarwanawak.

trī sira nora tinaha parĕng mati, apan norāneng bibi, tumutur aneng sang lampus, prāpta ring pasanggrahan, kapanggih umyang kang tangis, parawongira akusa-kuseng natar.

29. Sireñanira tinañan, unggwan i [1]) sang rājaputrī, tinuduhakĕn aneng madhe [2]) sira wontĕn aguling, mara çrī narapati, katĕmu sira akukub, perĕmas natar ijo, ingungkabakĕn tumuli, kagyat sang nātha dadi atĕmah laywan.

30. Wĕnĕs ning mukha angraras, netra dumĕling sadidik, kang lati angrawit katon, kengis ning waja amanis, anrang rum ning çrīgading, kadi anapa pukulun, ngke pangeran marĕka, tinghal kamanda(p) [3]) puṇyaningsun pukulun, mangke prāpta angajawa.

31. Sang tan-sah aneng swacitta, ning rama rena iniṣti, marma ning parĕng prāpta kongang mangkwātĕmah kayeki, yan si prāpta kang wingi, bangiwen pangeraningsun [4]), pilih kari agĕsang, kawula mangke pinanggih, lah palalun, pangdan ing Widhy angawaça.

32. Palar-palarĕn ing jĕmah, pangeran siddha kapanggih, asisihan eng paturon, tan kalangan ing duṣkṛti, siddha kāpti ning rawit, mwang rena kalih katuju, lwir mangkana panapanira sang uwus alalis, sang sinambhrama lĕnglĕng amrati citta.

33. Sangçaya lara kagagat, pĕtĕng rasa nikang ati, kapati sira sang katong, kang tangis mangkin [5]) gumirih, lwir guruh ing katrīṇi, matag [6]) panĕdĕng ing santun, awor swara ning kumbang, tangis ing wong lanang istrī, arĕrĕb-rĕrĕb pawra ning gĕlung lukar.

34. Tinulung sira sang nātha, asuwya ndatan panglilir, sireña sirāngambil sangku esi tīrtha açuci, çinocan çrī bhūpati, anglilir mĕnggah angaduh, mara angusap çoca, napuhi wāspa [7]) ning akṣi, tur angunus, salwir ing rājābharaṇa.

---

[1]) De tekst heeft unggwanira.

[2]) Sk. madhya.

[3]) De beteekenis van dit woord is niet duidelijk; zie de opmerking hierbeneden bij de vertaling; de gissing van v. d. Tuuk, dat hier wellicht kawandha bedoeld wordt, kan moeilijk aanvaard worden.

[4]) De t. h. pare inplv. pangeran.

[5]) Ontbreekt in den tekst.

[6]) De v. 1 heeft hier ngatag.

[7]) Sk. wāspa of wāṣpa.

35. Kinapil kani [1]) kang laywan, rinuruban ing sasampir, dastarira ingusap-usap wadana ning sang mati, asasambat anangis, mas mirah pangeraningsun, ndi nggwanirātmajīwa, rarahĕn ing pasir wukir, masa kapanggiha sira duk agĕsang.

36. Katuhon ing ambĕk [2]) meda, sinaput ing manah prĕsing, cāra ala kang linakon, wasānātĕmah kayeki, duh jīwaningsun yayi, punapa wĕkasaningsun, urip sama lan pĕjah, angarang anahĕn kingking, lah ta dudutĕn ingsun ayo alawas.

37. Saprĕnahira pangeran, yadyan saswarga-Yamani [3]), sukha duḥkha sun akaron, tĕka ning sowah kadadin, tan-sah iringsun yayi, kapanggiha jīwanisun, cinandyan ing kalangon, tan-sah ginurit eng kawi, satĕmahan ingsun parĕnga lan sira.

38. Ri sampunirāsasambat, anuly atuduh eng mantrī, angambil çawa sang katong, mwang çawa çrī pramiçwarī [4]), parĕng çrī mahādewī, malayu punang inutus, prāpta ring pasanggrahan, layonira çrī bhūpati, katiga layonira si rayinira.

39. Kinon saparawongira, ameta palangkan danti, nggenira adyus kang layon, prasama sampun açuci, saptatīrtha sinṛṣti, tĕlas ing açoca sampun, rinuruban kang layon, sūtra perĕmas angrawit, lubeng [5]) luhung, ginandha sapta mrik sumar.

40. Kang rangkang wus ginubahan, aringring giringsing ringgit, açrī saha sĕkar sinom, muwah sawong ing jro purī, prāptāmawa pasaji, sopacāranya alangu, curing muni gumĕñcyang, anggerong guntang angrawit, sang nātha kalih prāpta sirāmidara.

41. Mantrī saçeṣa ning pĕjah, prāpta umiring nṛpati, sĕsĕk supĕnuh punang wong, mangun tulangan tuhw [6]) açrī, lawan sang para ṛṣi, Çewa Boddha wus katuhur, kinen ingastren pisan, wus ingastrenan bhinasmi, wus ing [7]) pralīna inañut ing samudra.

42. Sang mantrī pĕjah eng raṇa, Jawa Sunda wus bhinasmi, tĕka ning bela akaron, ing swāmī tĕlas ing bhasmi, inañut ing jaladhi, kunĕng sira sang ahulun, mantuk eng swanagara, ken Pitar

---

[1]) De v. l. heeft het meer gewone kanin.

[2]) De v. l. heeft ingambil.

[3]) Verkorting van Sk. Yamanilaya, dat ook voorkomt. De afleiding bij GR. van Yamadhānī is dus als minder vanzelf sprekend te verwerpen.

[4]) Sk. parameçwarī.

[5]) Zie de opmerking boven bij II, 85.

[6]) De t. h. tuh.

[7]) De t. h. wus i.

tumut angiring, kang wong wadhū, tělas mareng Wilatikta.

43. Amĕmĕngiha ring mārga, wĕngi tĕkeng Majapahit, tan kawarṇaha kunĕng eñjang pun Pitar umarĕk i, jĕngira çrī bhūpati, adulur wong wadhū-wadhū, katur i jĕng sang katong, ken Pitar sahātur bhakti, winehan wastra pisis dera sang nātha.

44. Wus ing prang tan kawarṇaha, pagantyan ing dina rātrī, sang nātha ring jro kadaton, arang ta sira tinangkil, ring pamĕngkang aguling, nora lyan paran ing kahyun, sang angĕmasi lampah, nityaça sumlap ing ati, lot gumantung, ing dulu sararasira.

45. Anggung bhrānti sĕmang-sĕmang, salawasira nṛpati, anahĕn lara wirangrong, tan kĕna ring tadah guling, sayan orĕm nṛpati, solahira āçā ngunngun, arang wĕtu ning ujar, pijĕr ta [1]) sira anangis, sayan [2]) amrati lara tan palipuran.

46. Sang mantrī prasamālara, tumut ing lara nṛpati, sawong jro sama angepon, tan wruh ri paran ing ati, dene lara nṛpati, yaya tan kĕna tinulung, prāpteng çaçih [3]) Kārttika, kang çukla ring pañcadaçī, amṛtamāsa pĕjahira sang nātha.

47. Ri līnanira sang nātha, orĕg sawong ing jro purī, yaya rug kang sakadaton, umyang gumuruh kang tangis, lwir ombak ing jaladhi, punang wong sama atrawu(h), abyuran katawurag, kagyat tĕkeng tĕpi siring, aruhun-ruhunan tĕkeng Wilatikta.

48. Sotan ing subala wīrya, sang mantrī samātuduh ing, kārya widagdha sapakon, tan ana kolug ing gati, bade kināryāradin, taratag kināryāluhung, anākārya bandusa, patulangan ikāngrawit, lĕmbu ulung, sungunipun cocongklokan.

49. Ring sawulan pitung dina, titiwanira nṛpati, açrī kang sarwa tinonton, sawontĕn eng Majapahit, men-men igĕl abĕcik, babarisan pitung baju, makādi baris deklang, ronggeng solahe angrawit, pawayangan açrī lawan patapĕlan.

50. Pamuspane kang sadina, limang pajĕg sāri-sāri, baris pambugbuge sumyok, kang surak awanti-wanti, bĕdil muni kumĕtig, wong rare ramyābubungkul, sukha apĕplĕngkungan, sang dwija prāptāngajĕngin, mĕngguk-mĕngguk, molih dakṣiṇa sadina.

51. Prāpta ring çawawedhāna [4]), asthiwedhāna [4]) makādi, patuku

---

[1]) De t. h. ta pijĕr.
[2]) Uit çaya < Sk. sangçaya + an.
[3]) Verbastering van çaçī = Sk. çaçin.
[4]) Wedhāna inplv. Sk. widhāna.

n toyane kahot, wus ketang aneng jro ati, raww ing kakrĕcen sami, rūpa limang kĕṭi untang, paripih mas kalpika [1], pangĕlĕm toyane sami, yen te pigung, kidik kurange ayuta.

52. Sawu kĕrĕp dungki añar, istrīne malih nukangin, angrangkĕp rawuhe mangko, paran ta n marma ning ati, apamĕgĕt samangkin, pamūjāne mangalulu [2], patanganane nggĕloh, swara n ghĕṇṭāne [3]) nggulining, denyānabuh, bhramara angisĕp sĕkar.

53. Kang satya wus binrĕsihan, sahasra wilangnya sami, prasama kari kanyakā, warṇane ahyang amanis, durung wruh ing saraçmi, yaya rinowang salulut, dene manis ning panon, anūkṣmeng nāla ning ati, sangkan ing bela tan kemut ing swajīwa.

54. Prāpta kang çubhadiwasa, munggah ing bade angrawit, sopacāra açrī [4] tinon, layonira çrī bhūpati, aringring permas ādi, gagrantangan sarwa murub, agawok kang wong tumon, kang belāmārga karihin, 'aku ning bade endah lwir gunung sĕkar.

55. Surak lwir ruga ng ākāça, kang bĕdil amlingi kuping, sĕsĕk punang wong anonton, lanang wadhon tuha cili, silih pĕdĕk anangis, anāngĕmban anak putu, milĕng-milĕng kemĕngan, awor sama cili-cili, mlĕk ing lĕbu, embuh swara nikang [5] gubar.

56. Sampun prāpta eng pañcaka, larunganira nṛpati, kang surak tan paparungon, sampun umidĕr ping trīṇi, ring taratag anuli, kang layon sampun tumurun, munggah [6] ing patulangan, linĕpas dera sang ṛṣi, Çewa Sogata amūjā sakabwatan.

57. Arab-arab kang minantran, nuli ginĕsĕng nṛpati, lumĕkas kang bela mangko, ri tunwanira nṛpati, prasama angabhakti, parĕng samāngunus duhung, tyāgāsuduk çarīra, kawĕngan kang aninghali, kweh ing bela asuduk [7] aneng pañcaka.

58. Malih kang wong saking jaba, akeh bela ing nṛpati, tan pendah kadi lalaron, girang tumĕdun eng agni, tan anganti asisig, kajamas adyus eng bañu, tĕkāsuduk çarīra, angrĕs kang wong aninghali, akeh kapingluh kang mulat kagawokan.

---

[1]) Zie de aanteekening boven bij I, 12b.
[2]) De t. h. mangalupalu.
[3]) Ghĕṇṭā inplv. Sk. ghantā.
[4]) De t. h. çrī.
[5]) De t. h ning.
[6]) De v. l. heeft mungguh.
[7]) De t. h. (h)asuk.

59. Sampun ing bela paratra, prasama sampun bhinasmi, ring tumangan murub katon, tan pendah lwir tasik apwi, ri sanghāra ning bhūmi, kukusnya awĕlun-wĕlun, ebĕk aneng pañcaka, angde kāçcaryan eng ati, sampun ing bhasmi parĕng sira sang nātha.

60. Pinūjā dera sang dwija, Çewa Sogata anuddhi, utpĕtti [1]) sthiti pralīna, sakānuṣṭhāna anupit, sakrama ning angasthiwedhāna [2]) tĕlas kalakun, wus amiṇḍeng wirūpa, pralīnanira sang ṛṣi, inañut sira ri tĕlĕng ing samudra.

61. Ri sampun ing atitiwa, mulih sang parādhimantrī, sama umungsi kadaton, sĕmang mangu sĕleng ati, nora sukhānggung winghit, nagara tistis asamun, kang wong sama angepon, sarūpāneng Majapahit, bhaya ketu, nikang nagara wiçīrṇa.

62. Pagantyan ing rātrī dina, kunĕng kawarṇaha malih, sang nātheng Janggala parĕng, sang ing Urawan agoṣṭhi, kimuta ng balamantrī, makādi sang para sādhu, tan len kang linocitanira ri līna nṛpati, den kahitung, mārga ning orĕm sang nātha.

63. Sira hyang Asmaranātha, sang mantrī wṛddha(h) [3]) angiring, umatur i jĕng sang katong, marma ning agring akingking, tan ana ning osadhi, marasi lara sang prabhu, wet ning damahanira, ri līna sang rājaputrī, kapilangu ning citta tan palipuran.

64. Pun Madhu uni wus prāpta, mara eng Sunda-pradeçi, anomah eng sang lwir sinom, tinampi dera nṛpati, mārganirāngajawi, sagṛhan prāpta pukulun, si ranak prameçwara [4]), ĕnti sukha nikang ati, prāyānungsunga sira prāpta eng Bubat.

65. Dady apatih Gajah-Mada, amurung karṣa nṛpati, marma ning atĕmah layon, mangkana ling sang māyati [5]), kayoman dening mantrī, çry aji Wĕngkĕr asmu sĕndu, mwang sang nātheng Koripan, liwat runtik ikang [6]) ati, bangbang ning gātra yaya mijil pāwaka.

66. Umatur si rayinira, singgih mangke kaka aji, tan çuddha kapo twas ing ngong, ri līna anakireki, çīrṇanĕn ken apatih, Gajah-Mada kang arusuh, angde bhagna ning lampah, si rakangirānahuri, lah yayi mangke rĕmukĕn parawaça.

---

1) Sk. utpatti.
2) Wedhāna inplv. Sk. widhāna.
3) Zie de opmerking boven bij II, 28.
4) Sk. parameçwara.
5) Sk. mahāyati.
6) De t. h. ing.

67. Sang mantrya samy amisarja, manut sakarṣa nṛpati, anĕmbang pangarah mangko, pun Basanta [1]) muny anitir, yaya ruga ng awyati [2]), swaranya ghora gumuruh, abĕbĕlĕk wong prāpta, orĕg tĕkeng tĕpi siring, saha gagaman tingkah ing wong ayuddha.

68. Mantrī umunggw ing bale bang, pasar tĕkeng pasir-pasir, punang sañjata ahewon, satatabuhan muny atri, kang wong awara-wiri, angulati tuhanipun, tunggul pinakatĕngran, wontĕn tan kĕnīngulati, sorohipun, rame padātaña-taña [3]).

69. Wĕngi kawarṇa ring eñjang, sang mantrī aprāya sami, amarawĕñca punang wong, sañjatāgung wus lumindih, ngĕpung rakryan apatih, sañjata asrang angasut, surak asanggaruhan, kang bĕdil muny asanggani, gong ambarung, umung swarane ngampuhan.

70. Kagyat wong ing kapatihan, lanang wadhon tan wring gati, anangis lara angepon, malayw atinggal kikiwi, akweh malakw ing urip, kang wong sāhasā angrubuh, kikis lawan lalayan, pun Lĕmbu [4])-Muksa tan wrin-wrin, pan atutur, wus gĕnĕp pañjanmanira.

71. Kadadin ing Nārāyaṇa, apatih eng Majapahit, samayanira mantuka, ring Hariloka den iṣṭi, tumuly asalin rapi, sūtrāpĕtak amarĕmpu(h) [5]), asabuk ātmarakṣa, lañcinganira gringsing udayanālus, tuhu bagus rūpanira.

72. Asampĕt saha gaṇitrya [6]), ñjĕnĕng ing natar amuṣṭi, mukṣa tan patinggal rāga, mantuk ing niskalajāti, waluya dewa malih, ndan kawarṇa punang wadhū, satyāsuduk çarīra, norānāpupul ring laki, sasar ing laku tibeng awecideça [7]).

73. Bhraṣṭa ning karang kapatyan, rinuruh nora kapanggih, rakryan apatih tan katon, winulikan eng patani, asing unggwan [8]) asĕpi, malĕr norāna katĕmu, mangsul sahana ning wong, sama kinen amatyani, prāpta matur, i jĕngira çrī narendra.

---

[1]) Zie de aanteekening boven bij II, 37.
[2]) Zie de aanteekening boven bij II, 54.
[3]) Hier, zooals vaker, tanya gespeld.
[4]) De t. h. Lĕmpu.
[5]) Hier blijkt niet, of de h bij het woord hoort; B heeft echter een slot-h.
[6]) Zie over dit woord de aanteekening achter de vertaling.
[7]) Sk. awīci.
[8]) De t. h. gwan.

74. Lingira çrī naranātha, lah mundura bala iki, ing beñjang malih kinon angruruha ring wana giri, ring patapan asĕpi, pangabĕtan dusun-dusun, ana ring pringga jurang, ring guhā ring tu(m)pis-tu(m)pis [1], luwuk-luwuk, ri grong-grong ikang parangan.

75. Kang kinen asahur sĕmbah, sampun prasiddha ing beñjing, sañjata malih mangkata, angrĕrĕh [2]) rakryan apatih, tan kawarṇaha malih, ucapĕn bala anusup, aneng karang kapatyan, arĕbut tawan salwir ing, sarwawastu, lwir bhūta arĕbat māngsa.

76. Pan sira sang umor ing hyang, sawĕngkan eng Majapahit, nora anāmadani drĕwyanira lwir pasir wukir, endah hyang Dhanapati, mas maṇik tan kĕneng itung, patih añakradala [3]), kajrih ing para bhūpati, tuhu-tuhu, mūrti ning hyang Nārāyaṇa.

77. Sang kadi hyang Çiwa Buddha, karwa mantuk ing nagarī, wet ning prapañca kaṣta kapituturĕn ing prihatinirāneng Majapahit, kaloliteng [4]) i sang lampus, marmanira sah pisan, sang nātha kalih umulih, maring Janggala kalawan ing Urawan.

Colophon. Iti Kidung Sunda ..... [5]) Tĕlas linikhita ring dina ka ca wara kruwĕlut, tithi pa ping 7, çaçih [6]) ka 10, rah windu tĕnggĕk windu, i çāka 1800.

Ndan antusakĕna wirūpa ning akṣara iki lawan tunna kahotnya; kapajĕngana de sang çuddhy amāca, apan ulih ing wong mūḍha, wahu asisinahu.

Variae Lectiones.

Zang I. [Codex 4254] 5b nirān mituturi; 6b tayāmĕnĕs-mĕnĕsi; 7b dharmarāga; 8b yan apilih; 10a malah malah aluwaran; 11a pating krĕḍap; awinggĕl inplv. apinggĕl; 12a di-draweng; 19b anakisun; ning sang putrī; 20a makaçatru n.; 20b wacana si rakryan; 22a akampuh sinĕbab; wijil Tinghulun; 24a uni nikang tulis; 26a saha won santun; dewa çrī inplv. dera çrī; yogya ontbreekt; 29a sulabdha inplv. alabdha; tinanggapa; 30b mangka basama; 31b manuta inplv. manut tattwa; 32a sakarṣaha; mahasunu; malar anuhuha; 32b

[1]) De t. h. tupis, de v. l. tumpis.
[2]) De t. h. (h)angrarĕh.
[3]) Mogelijk van Sk. cakradhara.
[4]) Te lezen kalolita ?
[5]) In het Ms. volgt hierop di-arĕp Pamañcangah.
[6]) Zie de aanteekening bij III, 46.

puputreng inplv. suputreng; 35a gunung mwang ontbreekt; 37b isun inplv. ingsun; 38a wawarangan; 39b angumpulakĕn bahitra; 40a yan rong tali; 40b wwe; 41a ndatan surud; 42a prāya nira; 43a mudik laning bahitra; 43b hyang ontbreekt; 45b pagregot inplv. pabrekot; 46a wasitakĕna inplv. ucapakĕna; 48b mawalung lakṣa; 50a age isun w.; 54a pamukti inplv. samukti; 55b prāpta; 57b nātheng Sunda; 59a inutus; 59b lakunya; 61a añcak saji; 62a hah iki p. A; 62b ki pangulu B.; Pitar nāma; tan wruh ing smu; 63a nirang nṛpati; 64a ngaranta hah iki; 65a wong iki inplv. ngong iki; 66a kang anangkil; 67a aprang inplv. amrang; 69a apasti inplv. amasti; 72a aprĕgas; 72b kayopan inplv. kayoman; 77a musuh prāpti; 77b kakang; 78a umatur i.

Zang II. [Codex 4254: B; Codex 3864: C]. 2B embĕh; 3B lan kaguywan (?); 4B duhka; C phalanyān prāpta; 5B deningsun; malar; 9C kaparijaya; 14C parĕkan ida; ratna inplv. Laksmī; 16C wirang ingsun; 20 C ing Sunda; 21C palatra; 22C kadi carita; 25 C ākāça; B prathiwī; 29B Anepakam; 30C prāpta riki; 31C andungkap; 32B de pada ati[2]; 37B [ha]ken anĕmbang pangarah; 39C wirang inplv. wīra; Rajata kānggĕh; 44C saha inplv. adan; 45C ning rat; 48B umung kang; 53B sinambaran; 54B er stond: pinandeng harṣa, veranderd in umunggw eng harṣa; 55B ry untat; 56C manuk dewata; 58B er stond hier eerst: kang ing untat; 64 inplv. ajrih heeft B [ka]jrih en C jrih; 67C dene n anĕkakĕn; 69 inplv. wĕdīng pati heeft B wĕdeng pati en B wĕdi pati; C rājaputrī; 73C denirāngatag; B eñjang-eñjing; 74C er stond: angrĕmĕk punang eñjing; brahmāntya; 75B tumĕkanājñā; C ing ati; 76B angrĕbat; 78B gigilih; 79C den ungsi; 81C kawarna; B kasĕngan inplv. kasĕnwan; 83C Gĕlgĕlang; B ngimbanging; C ebĕk; 84B mantrīng W.; 85C papanganggonyādikārang; 88C kapanggih, veranderd in pinanggih; 89C tan nāgateng; 90C akweh; amalĕs enz. tot en met kacūrṇan in 91C ontbreekt; 91C inongsi; 92C mantri M.; 92B ngangswakĕn; 93C maly amurĕk; 96B paprang i w.S.; 97C apagut p. prawīra ontbreekt; tañ jrih apakayeng (?); kawarṇa; 98BC awantusan; 100B kiñcih; lwir samong inplv. kadi mong; 105C syah inplv. syuh; 106C tiba; B runti-runtik; C inongsi; 107BC nanggĕhi; 108C aja ta agings.; 110B Alĕmpong inplv. Gĕl.; 111B churigābir; 113B swara neng b.; 114C kadi kĕbo ingunda angunda; mrĕk amrĕkata; 117B kaprana; 118C tuwĕke pinatik; 120B menak eng M.; 121C umyus; inudanañ; 122C mantri M.; B kakhyāti; 124B karwa inplv. kalih; C padadap;

tuwĕke anglungid; 126C tanghīngidĕk; siti inplv. kṣiti; 127B lwih inpl. lwir; C idem ?; 130B alali inplv. tan eling; 132B kitāngrarabang; C kah inplv. lah; arup kanin; 133BC norengong; 134C ababad; B kang sumirat e.a.; C sumirat ekang a.; 135C katĕnggeh; 136C puñcar; 140B umunggweng; daitya; C detya; 143C asasimping; 145C ajāngrĕsa; 146B angnduk; C angubat-abit; 147C akweh; 149C inidĕk inamuk; BC purug-purugi; 151C anibeniñ j.; 155B sāgarānĕmpuh; 157C siti inplv. kṣiti; dene apatih; 161BC y ajĕng; 162C amraṣṭakĕna; siti inplv. kṣiti; 165C anglumpat ing; 167C siti inplv. kṣiti; 168B aranggayan; C tĕkāmrĕjaya; 169B narendra S.; 171B narendra U.; 173B iniṣṭi inplv. inongsi; 175C suligi inplv. jamparing; mimis sinamburat; B gāṇḍewa watang lan gaṇḍi; C runya akweh ngĕnani; 177C tĕkāgulung; 179BC sumilir; 181B arenena; C marma; ngungnsi (sic); 183BC ataṇḍing; C tanggul atanggil; 184B strus inplv. trus; 186B amungkas; 187B mrakaṣa; C katanggul; 188B tĕmbang; 189C sahāmatang; 190BC çatru ngĕmasi; 190B mijila saking a.; 192C ri rĕngga; pati karĕḍap; 193C amlĕga; 195BC angduk; 197BC mantri U.; 198B pinrang inplv. pinrih; C pindrajaya (sic); n kĕnakĕn pinrih; 199C malĕs malih parĕng; 200/201C us inplv. wus; 203C satriya; B gāṇḍewane cin.; 204B çrī narendreng Suṇḍa; C ring Suṇḍa; B ing ati; 205B wyakti n dade kayeki; 207B sukesun; 211C inungsi; 216C ing tani.

Zang III. 1C ring polah; us inplv. wus; ning sunsah; 2C wuwus karasa; 3C pituduh; 4C marmaningsun agĕsang; B sinangguh; 8BC pangeraningsun; 12C payas inplv. pahyas; 13BC adulur-dulur; 15C winongwong; 17B ing urip; 18C aglis abhāge ngong; 19C nikang tahĕn; 20C mangke ngiringa; 21BC kang akṣi; 22C bhaṭṭāra angiring; 23C i sang swāmī; 24C tan pati ning dewa; 25C irāngabhakti; BC ing sang mati; C muṣṭi; sarwy anawak; 28C akusahkusah eng n.; 30B wĕnĕs ing m.; C añapa; inplv. ngke heeft B mangke en C ken; 32C wuwus inplv. uwus; 33B kagatgat; BC ngatag pan.; 35B kanin inplv. kani; BC ukir; 36B ingambil inplv. ing ambĕk; C samalĕn inplv. sama lan; 37 C saswargan y.; makaron; B jīwaningsun; aparĕnga; 39C ing açuci; B aluhung-luhung ginandha; 40C garingsing; anglangu; munya; 41B tuhw açrī; BC wus ing pral.; 42C ring swāmī tĕlas bhinasmi; 43C amĕmĕnginya; 44B i dulu; 45B bhrānta; BC pijĕr ta inplv. ta pijĕr; 46BC ring paran; 47B wus līna inplv. ri l.; BC atrĕwu; B tĕpi siring paḍāngrungu i pĕjahira sang nātha; 48C luhung inplv. ulung; 49C memen

inplv. men-men; igĕlan bĕcik; babagusan; dengklang; 50C pamugbuge; munya; B nggawa inplv. ramya; C apaplĕngkungan; B olih; 51B patukon; C pitung kĕti; yen to pigung kidik kirang pitung yuta; B sāyuta; 52C arangkĕp; paran ta marma; gulining; bhrahmara; 53C kimut inplv. kemut; 55C kamĕngan inplv. kemĕngan; B embĕh; nikang gubar; C swara ning bubar; 56C tanpararungon; 57C agĕsĕng inplv. ginĕsĕng; 58C bela ning nrp.; ing agni; 59C awĕlu-wĕlun; ing aksi inplv. eng ati; 60C ning asthiwedhāna; 61C ri s. irātitiwa; nura inplv. nora; gung inplv. anggung; ning Maj.; 62C Narawan inplv. Urawan; 63C ri voor līna ontbreekt; B līna ning rājap.; 65B runtik ikang; C runtik tikang; 66C ring līna; B anaknireki; C kang apatih; arusuha angde; er stond eerst paratra inplv. parawaça, maar later veranderd; 67C amiharja (veranderd in amisarja); abab ikang wong pr.; B abĕblĕ wong; 70C kakiwi inplv. kikiwi; wrinwri; 71B amarĕmpuh (met slot-h); 73B padene nora inplv. malĕr norāna; 74C tumpis²; B ring grong²; 75C sang kinen; sañjatāgung kang mangkata; 76B sawĕngkon; uki inplv. wukir.

Colophon. Cod. 3864: de eerste alinea ontbreekt; in de tweede: çuddhya amaca. Cod. 4254: Iti Kidung Sundāntaka; rest ontbreekt.

Afgezien van die afwijkingen, die uit onnauwkeurig lezen van het origineel bij het afschrijven te verklaren zijn, heeft het papierhandschrift Bat. Gen. 483 nog de volgende varianten:

Zang I. 1a swasuputra; 1b Wendan; 2b papacangannya ayu-ayu; 4b apingging; 5a Kawuripan; 5b niran mituturi; 6a ta na kulehe ontbreekt; tayāmĕnĕs-m.; paran ontbreekt; 7b dharmarāga; 8b yan apilih; 10a malah malah aluwaran; 12b mabang kadi inplv. manik ādi; 13a çring brahmar.; 13b pĕkik inplv. apĕkik; het daaropvolgende tan ontbr.; gagatra; 16a datĕnge; 17b gawok; 18a dene (?) sang guru; sayan; 19b anakisun; ning sang putrī; 20a makaçatru; 20b wacana si rakryan; 22a sinĕbab; Tinggulun; 23a winawang; 24a nikang tulis; 25b winwata inpl. winwat ing; 26a ardhanarīçwara; yogya ontbr.; 27b asasmita; kaka inplv. kaki; 28a inginggitan; 28b ukir; 29a sulabdheng g.; tinanggapa; 30b ardhanarīçwara; mangka inplv. mangkana; 31a asewābhaktīng kaki; 31b manuta sakajar; 32a sakarṣahan; mahasunu, malar anuhuha; 32b puputreng inplv. suputreng; sapta inplv. satus; 33a tininggal inplv. tininghal; 35a gunung mwang ontbr.; 36a naranātha inplv. narapati; 37b isun nora; andadatĕng eng mantuha; 38a kaka wawarangan; 39b ring voor Sunda ontbr.; angumpulakĕn; 40a sawatara; yan rong tali; 40b wwe;

41a ndan surud; 42a i swakārya; 43b hyang ontbr.; 45b pagregot; 46a akweh yan wasitakĕna; 48b payasipun; mawalung l.; 49a mwang ontbr.; 50a isun wikan; 51a prāptīng kikisik; 53a jĕng nātha; 53b lātrī inplv. rātrī; 54a panukti; 55a anghing inplv. angling; 55b prāpta; 57b nātheng Sunda; 58a pada yāgugunĕm; 59a inutus; 59b lakunya; 61a añcak saji; 62a sinapa de rakryan; 62b iki dĕm. C. kalih ki tum. p. B.; nāma inplv. anāma; wruh ing smu; 63a nirang nṛpati; 65a wong iki inplv. ngong iki; 66a kang anangkil; 67a aprang pradeça; 68b denyojarira; 69a apasti inplv. amasti; 71b mijil; car. sang awuyut; 77b kakang inplv. kaki; lah ontbr.; 78a i sang nātha sawot sāri.

Zang II. 4 duhkha; 5 deningsun; malar; 11 ontbreekt; 26 eng pati; 28 wīra na Caho ontbr.; 29 Anepaka; 30 jinahuhan; 37 ken anĕmbang pangarah; 42 Jikaraga; 46 tinuha-tuhw eng jurit; 47 Singasārī; 48 kang tatabuhan; 49 sangkeng U.; 53 sinambaran; 54 pinandeng inplv. umunggw ing; 55 ry untat; 58 kang ing untat; 64 manawa jrih; 69 wĕdeng pati; rājaputrī inplv. nāthaputrī; 70 nora voor ngong ontbr.; 71 rinĕbut; 73 eñjang eñjing; 75 tumĕkanājñā; 76 angrĕbat; 78 gigilih; 81 kasĕngan inplv. kasĕnwan; 83 angimbangi ng ibĕk; jalada; 84 mantrīng W.; 92 ngangswakĕn; 96 i wong Sunda; 98 awantusan; angrik; 100 kiñcih; lwir samong inplv. kadi mong; 106 towi inplv. Gowi; 110 Alĕmpong inplv. Gĕlĕmpong; 111 churigābir; 112 lwir voor bhūta ontbr.; 113 jalada; neng bĕdil; 117 kaprana; 118 angrĕk inplv. anghrĕk; 119 twan Sirikan; 120 eng Majapahit; 122 akeh jengkel; kakhyāti; 124 karwa inplv. kalih; 127 lwih; 130 ayo alali inplv. ayo tan eling; 132 ngrarabang; 133 norengong; 140 eng liman; detya; 146 anduk; 149 purug-purugi; 161 ky adhipatīng S.; y ajĕng; 162 ambhrastakĕna ng w.S.; 168 aranggayan; 171 narendra Urawan; kakangire çrī n. J.; 172 kasumbar inplv. susumbar; 173 inisti inplv. inongsi; 175 watang lan inplv. kalawan; 182 angguling inplv. anguling; 184 strus inplv. trus; 186 amungkas; 187 mrakasa; 190 çatru ngĕmasi; 191 mijila saking aksi; 192 kĕrĕdap; 197 mantri Ur.; 198 pinrang inplv. pinrih; gāndewane cin.; 204 çrī narendreng Sunda; ing ati; 205 wyakti n dade kayeki; 207 sukhesun; 211 dene sang nātheng.

Zang III. 1 angepo inplv. angepon; sunsah; 4 sinangguh; 5 taruhing inplv. guruh ing; 8 pangeran ingsun; 13 adulur-dulur; 15 winowong; 17 ing urip; 21 mĕyĕp inplv. lumĕyĕp; 23 tur akĕkĕnuh; i sang swāmī; ngrawupi; 25 ing sang mati; sarwy anawak; 26 guruh inplv. gumuruh; 30 mangke inplv. ngke; 33 kagatgat; ngatag; 34 sireña-

nira; naputi inplv. napuhi; 35 kanin inplv. kani; pasir ukir; 36 katuhon ingambil; 37 jīwaningsun; aparĕnga; 39 aluhung-luhung inplv. lubeng luhung; 41 wus ingastren bh.; 44 i dulu; 45 bhrānta; angunngun inplv. āçā ngunngun; 46 angepo; ring paran; 47 wus līna inplv. ri līna; atrĕwuh abyaran; na siring: padāngrungu i pĕjahira sang nātha; 49 nirang nṛpati; solahe ngrawit; 50 rare nggawa bubungkul; olih inplv. molih; 51 prāpti r. çaw.; patukon toyane; sāyuta; 52 sahu; paran tan marma; 57 aninghalin; 61 sang na mulih ontbr.; 63 Smaranātha; ri līna ning r.; 66 anaknireki; 67 abĕblĕ; 70 pajanmanira; 71 amarĕmpuh (met slot-h); 73 pradene nora katĕmu inplv. malĕr norāna katĕmu; 74 tupis-tupis; ring grong-grong; 75 sañjatāgung kang mangkata inplv. s. malih m.; karang-karang kapatyan; 76 sawĕngkone Majapahit; pasir ukir; 77 kapatuturĕn.

Colophon: Iti Kidung Sundāntaka.

VERTALING.

Zang I.

Zonder stoornis zij het!

1a. Nu worde verhaald van Z. M. den koning, die regeerde in Majapahit, Ayam-Wuruk genaamd, een machtig, dapper vorst, een echten zoon van het Klingsche land, in den vollen zin des woords van edele afkomst, populair bij zijn onderdanen, jong en schoon, als Kāma in menschelijke gedaante.

1b. Alom bekend was hij onder de menschen om zijn voortreffelijkheid en zijn goede eigenschappen, zooals ieder weet; hij was een persoonlijkheid, iemand, die de wereld kon overwinnen in den strijd; stil boog zich voor hem het geheele rijk Java, maar ook Wandan, Koci, Tumasik, Sawakung, Tañjungpura en, zooals vanzelf spreekt, ook Bali, dienden hem onderdanig.

2a. Jammer echter, dat hij nog niet in aanraking gekomen was met vrouwen om met haar in liefde te leven; immers hij kon, om zoo te zeggen, kiezen naar hartelust. Maar hij wilde eerst dan zich de bekoorlijkheden van een vrouw verwerven,

[wanneer hij er een aantrof], die hem gelijkwaardig was in afkomst, die verdiende gehuldigd te worden op aarde als zijn gemalin en de koninklijke waardigheid te dragen, en die de bekwaamheid had om op te treden als voornaamste koningin.

2b. Schoone meisjes, van kṣatriyageslacht, dochters van mantri's, van edelen huize, dongen naar zijn hand in niet te tellen aantal; als een geurenverspreidende bloemenmassa, een stapelplaats van liefelijkheid in de Kārttika-maand, zoo waren haar bekoorlijkheden, minverlangen opwekkende; en nu bestond de kans, dat zij, die toch wel waard waren gezellinnen te zijn in het genieten van de liefde, door hem teleurgesteld zouden worden en het niet verder zouden brengen dan slechts nu en dan eens door hem aangekeken te worden.

3a. Zoo bleven allen maagd, en bleef hij verder uitzien naar een koningsdochter, die, schoon en wat dies meer zij, van even hooge geboorte als hijzelf, in gestalte en eigenschappen waarlijk voortreffelijk, waardig zou zijn gehuldigd te worden door het [gansche] rijk. Reeds was het geheele gebied van het rijk Java afgereisd en nog had men er geen gevonden; tot zelfs naar de onderhoorigheden waren de afgezanten gegaan.

3b. Van Madhura en Palembang waren er al (prinsessen) aan Z. M. den koning aangeboden; portretten van allerlei koningsdochters waren hem reeds getoond, maar geen er van begeerde hij. Hij bleef een gevoel van onbevredigde verlangens koesteren: zijn manier van doen was te vergelijken met die van de bijen op de bloemen, die altijd het beste voor zich uitkiezen.

4a. Nu verspreidde zich een gerucht, dat de koning van Sunda een dochter had, wier schoonheid beroemd was. Zonder dralen werd er toen iemand heen gezonden en wel een kundig portretschilder, die zijns gelijke niet had in het schilderen van portretten van prinsessen; niemand was er, zoo was algemeen bekend, die hem evenaarde.

4b. Hij scheepte zich in. Men heesch de zeilen. Van den tocht zelf worde gezwegen. Hij kwam aan in de haven van bestemming en inderdaad werd de beeltenis van de prinses geschilderd: tot in de kleinste trekken werd zij goed door hem getroffen, zooals vanzelf spreekt; het werd een fraai portret.

5a. De gezant ging daarop terug naar zijn land; hierover worde niet gesproken. Nu worde verteld van Z. M. den vorst van

Kahuripan en van diens jongeren broeder van Daha, n.l. dat beiden zich naar Majapahit begaven; zij zaten er juist in die dagen over in de war, dat hun zoon nog geen kennis had gemaakt met een vrouw.

5b. Daarom spoedden zij zich naar hem toe met de bedoeling om hem te vermanen en om hun wensch, dat hij de geneugten van het slaapvertrek zou aanvaarden, door te zetten. Van hun tocht worde niet verhaald. Aangekomen te Majapahit, gingen zij regelrecht den kraton binnen. De bewoner van den kraton keek vreemd op; hij kwam naar beneden en ontdeed zich van zijn dodot [1]).

6a. Beiden werden met een sĕmbah begroet door dien god van schoonheid, die op zachten toon tot hen sprak: „Mogen Uwe Majesteiten gaan zitten". „Zeker, mijn zoon, beste jongen. Moogt gij, heer, ook gaan zitten, gelijk met ons". Op dat bevel boog hij, maakte een sĕmbah en zette zich neer in eerbiedige houding (?).

6b. De vorsten omhelsden en streelden hem, terwijl ze zeiden: „Wel, mijn zoon, wat scheelt er toch wel aan, dat ge zoo mager zijt en als het ware [2]) hoe langer hoe meer verwelkt? We zijn er werkelijk ongerust over. Zijt ge soms ziek, heer? Wat is toch de reden er van, dat ge zoo mager zijt? Kom, vertel het ons eens.

7a. En dan baart het feit, dat ge u onthoudt van het genot van een vrouw, ons zorg, heer!" De vorst van Daha glimlachte en sprak: „De reden er van, dat ik hier bij u gekomen ben te zamen met mijn vorstelijken ouderen broeder, is, dat ik u een vraag wilde stellen, jonge vriend.

7b. Wanneer ik zoo bij mezelf er over nadenk, dat ge nu volwassen zijt, een knappe, jonge man, en bovendien thans koning geworden, plichtgetrouw, populair en wereldberoemd, een neerdalende Bhagīratha, die in concreten vorm zich vereenigt met de aarde en met den verheven Heer van Satī,

8a. dan wekt het feit, dat gij [nog] niet in aanraking gekomen

---

[1]) N.l. uit eerbied voor zijn vader en zijn oom, hoewel hij hun meerdere was in rang; de gewoonte om met ontbloot bovenlijf zijn opwachting te maken vindt men nog in de kratons op Java, en, naar de heer Poerbatjaraka mij mededeelde, ook op Bali.

[2]) V. l. taya, dus: onzichtbaar, hoe langer hoe bleeker wordend.

zijt met een vrouw mijn verbazing op, mijn jongen. Immers, gij doet als een hommel, die, ofschoon hij wel neerstrijkt op [1]) de bloemen, waarvan hij in dartele uitgelatenheid den honing kan genieten, wanneer het juist de vierde maand is (Kārttika), en die maar een keuze heeft te doen uit de verspreide bloemenpracht, in werkelijkheid toch van niets weten wil. Neemt ge wellicht een gelofte in acht?"

8b. De prins glimlachte en maakte een sĕmbah voor Z. M. den vorst, terwijl hij sprak met een stem, die wedijverde met de zoetheid van stroop: „Gij behoeft niet ongerust te zijn: er is geen gelofte, die ik in acht wensch te nemen, en het komt evenmin voort uit een gevoel van afkeer, maar ik wil iemand uitkiezen, die waardig is om hoofdgemalin te zijn en gehuldigd te worden op aarde.

9a. Ik wacht nog op een portret; de boodschapper, die naar Sunda vertrokken is, is nog niet teruggekomen; ik had hem namelijk opdracht gegeven eens een onderzoek in te stellen en een portret te maken van de twan galuh (prinses); immers, 't is alom bekend, dat er niemand is, die haar evenaart; vele portretten zijn hier aangekomen, maar er was er geen bij, dat indruk op mij maakte."

9b. Z. M. de koning lachte: „Wel, wees er dan om geprezen!(?) Ik zal U beiden op mijn schoot nemen, wanneer het er werkelijk van komt, dat gij met haar in den echt vereenigd wordt." De heer patih glimlachte en zei met een sĕmbah: „De dienaren van Uwe Majesteit hadden wel een lastige taak, toen ze rondreisden om een prinses te zoeken, die indruk zou maken op Uwer Majesteits zoon!"

10a. Alle kratonbewoners waren verheugd; pas tegen den avond was de bijeenkomst der vorsten afgeloopen en werd hun een onthaal aangeboden, waarbij alle zes de smaken rijkelijk vertegenwoordigd waren. Laat op den avond begaven zij zich ter ruste. Van den nacht worde niet verteld. Den volgenden ochtend werden de beide vorsten wakker en baadden zich.

10b. Zij kleedden zich fraai. De vorst van Kahuripan trok een dodot aan van buitenlandsche stof, met goudverf beschilderd, een gordel in het patroon giringsing kawung, van voortreffelijke

---

[1]) Rondvliegt om.

kwaliteit [1]) en bekoorlijk; hij deed een fraaie, kostbare (?) bĕbĕd aan, die met candu [2]) bestreken was; hij droeg een adhipati's kris met kostbaar gouden gevest,

11a. met bloemwerk van vlammende robijnen, waarbij de vonken gevormd werden door parels, die fonkelden als vuurvliegen, zooals men die ziet, wanneer het juist nieuwemaansnacht is; met hellen glans schitterden zijn oorhangers van het patroon Brahma-Wiṣṇu [3]); zoo zag hij er keurig uit, onberispelijk, met zijn flinke, mannelijke gestalte; zacht was zijn optreden en hij had iets bevalligs over zich; hij had bovenarmringen aan van het patroon ātmarakṣa [4]) en driedraadsche armbanden.

11b. Hij droeg zijn witte rabuyut-bloemen keurig, als de koningen op de prenten; zijn haarwrong was losjes opgemaakt, waarlijk bekoorlijk, bekleed met goud en juweelen en voorzien van een garuḍa met den kop naar achteren gericht; zijn kruinjuweel van tooverachtig-schoone, vlammende robijnen schitterde; zijn kusyaraga (?) was er des te goddelijk-schooner om. 't Was duidelijk, dat hij een spruit was van het land van Janggala-Kahuripan.

12a. Wat nu betreft den vorst van Daha, diens toilet was waarlijk fraai; hij had een dodot aan van gebloemd zijden stof, heel aardig met goudverf beschilderd; hij droeg een gordel van het patroon giringsing ringgit en een paarse, met gouddraad bestikte bĕbĕd; verder een kris, waarvan het gevest, in geledingen, uitgesneden was in den vorm van een bhūta, die met bloemen zwaaide, waarvan de kelkjes bestonden uit kostbare juweelen.

12b. Hij had zijn haarwrong op zijn Klingsch opgemaakt, ver naar achteren uitstekend, keurig en bekoorlijk; zijn oorhangers waren uitgezochte robijnen en zijn kruinjuweel was van kostbaar edelgesteente; hij had fijne bovenarmringen aan en zijn kalpika's [5]) waren van het model jāga-çatru; zijn groene

---

[1]) Of: die er goed bij paste.

[2]) Soort boreh.

[3]) Donker goud met weerschijn?

[4]) „Lijfsbescherming"; men heeft hier wel te denken aan de magische bescherming, die het dragen van bepaalde kleedingstukken verleent; op dezelfde wijze is in 12b een kalpika-patroon jāga-çatru, „wakend tegen een vijand".

[5]) In ouder Javaansch de achter het oor gestoken pucuk-bloemen, maar in het Nieuwjavaansch K. I. van ali² = ring. Welk van beiden hier bedoeld is, durf ik niet beslissen.

rabuyut-bloemen droeg hij keurig in het model winalat-khaḍga; schoon was hij, waarlijk een spruit van Daha.

13a. Beiden begaven zich naar de audiëntieplaats en gingen zitten op de koninklijke palimanan; te zamen met hen ging ook de hoogeerwaarde huispriester zijn opwachting maken bij den koning, benevens de hoofdambtenaren, de dĕmung, de tumĕnggung en vooral de patih; allen namen plaats volgens hun stand.

13b. Blij van zin kwamen zij hun hulde betoonen. Daar kwam toen die god van bevalligheid aan: schoon, dat zijn kleedij er niets bij was; zijn frissche gelaatskleur schitterde als het heldere uitspansel, wanneer geen nevel het verduistert; zijn geheele optreden wekte minverlangen op: waarlijk, hij was een belichaming van den Hooge.

14a. De pas-aangekomene ontdeed zich van zijn dodot en boog zich neer voor de beide vorsten, terwijl hij een sĕmbah voor hen maakte. De vorst (van Kahuripan) sprak: „Ga zitten, beste jongen". Op dat bevel nam hij plaats, wederom zijn hulde betoonend; vervolgens ging hij zitten op de babatur [1]), een weinig op zij, en dadelijk trok hij alle blikken tot zich; ook zijn vader en zijn oom keken beiden hem onderzoekend aan.

14b. De vreugde van den vorst was volkomen, als van iemand, die reeds hier op aarde de hemelsche zaligheid ondervindt; immers, zijn zoon, goed van karakter, een goed staatsman en begiftigd met onderscheidingsvermogen als hij was, was het licht van zijn leven en de lieveling van de wereld; bij de gedachte alleen, dat hun Heer door de andere vorsten gehuldigd werd, werden de mantri's van geestdrift vervuld.

15a. Z. M. de vorst sprak: „Patih, moet men zich ongerust maken over den tocht van den uitgezonden schilder? Hoe zou het met zijn reis staan? Onze jonge vriend hier wacht vol ongeduld. Zou hij misschien moeilijkheden hebben ondervonden op zee, waar het zoo gevaarlijk is?" De heer patih sprak met een sĕmbah:

15b. „Uwe Majesteit heeft gelijk: de bezorgdheid van Uwe Majesteit is in het geheel niet ongegrond; immers, een reis over zee is moeilijk en gevaarlijk, want er zijn veel bezwaren aan verbonden". De vorst knikte met het hoofd ten teeken van in-

---

[1]) Een verhevenheid op de paséban.

stemming. Daarom kende de vreugde van de mantri's geen grenzen, toen de hoogeerwaarde huispriester (guru) Smaranātha sprak:

16a. „Verheven Majesteit, voor wien de geheele wereld ontzag heeft, Uw priester heeft gisteren uit mededeelingen van schippers vernomen, dat de gezant van Uw zoon op de terugreis is en in Tĕrung is aangekomen; ze hebben aangelegd in Mahibit, waar ze aan land zijn gegaan om water in te nemen;

16b. nu zullen ze wel zoowat in Bubat aangekomen zijn. Zoo luidden de berichten van de schippers". De beide vorsten waren uitermate verheugd bij het hooren van de woorden van den hoogeerwaarden hoofdpriester, evenals de overige vorstelijke personen, de hoofdmantri's, de heer patih, de pangalasan en de manguri.

17a. Daar arriveerde onverwachts de afgezant; hij droeg een in gele zijde gewikkeld portret en kwam aan op de wanguntur. De vorsten waren uitermate verheugd, evenals de hoofdmantri's. De heer patih gaf (den schilder) vlug bevel, dat hij naderbij moest komen. Deze maakte toen een sĕmbah voor de vorsten en bood het portret van de prinses aan.

17b. Het werd in ontvangst genomen en bekeken door de twee vorsten; toen dezen haar zoo beschouwden, vonden ze, dat ze toch werkelijk schoon was en wel iemand om tot schoondochter te hebben: hun verwondering was heel groot, want de prinses was met al haar bekoorlijkheden wel in staat om minverlangen op te wekken. De god van hen, die aan minnepijn lijden, nam dat met voldoening waar; vervolgens nam hij met een sĕmbah het portret van hen over.

18a. De meester in schoonheid bekeek het portret en werd er geheel in vervoering door gebracht; hoe langer hij het met aandacht beschouwde, des te dieper indruk maakte het op hem: het was hem, alsof het leven uit hem week, alsof hij dronken van gadung werd; het was hem, alsof ze haar intrek genomen had in zijn binnenste, alsof ze hem voor oogen zweefde; hij kon er maar niet genoeg van krijgen haar te liefkoozen, in de verbeelding, dat zij al op zijn schoot zat.

18b. „Ach, gij godin, Çrī van bekoorlijkheid, klaarblijkelijk zijt gij de belichaming van Rati, gij jonkvrouw, die kampioene zijt in lieftalligheid, die de schoonheid slaat van stranden, bergen

en waterstroomen [1]), gij onvergelijkelijke. Zijt gij wellicht de godin van de honingzee [2]), de godin van den bloemenberg, de Lakṣmī van de stad? Want zoo vertoonen zich de bevalligheden van uw schoonheid, heerscheresse".

19a. Toen begrepen de beide vorsten wat er omging in het hart van hem, die van minverlangen vervuld was, die niet ophield vleiende, zoete woordjes te spreken tot de geliefde. Zij gevoelden het en het was ook duidelijk merkbaar, dat de liefde over hem gekomen was. Dus hief Z. M. de vorst de audiëntie op.

19b. Hij nam zijn zoon bij de hand en met hun drieën gingen ze den kraton binnen. Daar namen ze samen plaats in de pandapa (madhya). Vervolgens werd hem de vraag gesteld: „Mijn kind, beste jongen, wat denkt ge er nu van, nu ge het portret van de prinses gezien hebt? Is er iets in haar, dat U bevalt?"

20a. De aldus ondervraagde maakte een sĕmbah: „Dit portret van die Çrī van lieftalligheid zal onveranderlijk voor mij zijn het juweel van mijn gedachten en het zal zijn intrek nemen in het diepst van mijn hart. Mocht er iemand zijn, die zich op een of andere wijze er tegen verzetten zou, dan zal hij mijn vijand zijn, mijn tegenstander in een tweegevecht; sterf ik, dan zal ook hij sneuvelen, als mijn gezel in den dood".

20b. De beide vorsten glimlachten. Daarop werd de patih ontboden [3]); degene, die daartoe opdracht kreeg, spoedde zich naar het paleis van den patih. Daarop haastte zich de heer patih naar den kraton en begaf zich in de tegenwoordigheid van den koning, die hem zeide, dat een aanzoekgeschenk gereed moest worden gemaakt, en dat een brief daaraan toegevoegd zou worden.

21a. Van nacht noch dag worde verteld. Patih Madhu, die opdracht gekregen had de prinses ten huwelijk te gaan vragen, was met eenige voorname mantri's aan boord gegaan; een groote jonk was zijn vervoermiddel. Weldra haalde men de schootlijn aan en heesch de zeilen. Waarlijk bekoorlijk was de wijze, waarop die boot over zee ging.

---

1) Of misschien „maagdelijke wouden", naar het N. J. wana woeloesan, dat door Poerbatjaraka aldus vertaald wordt.

2) Rati; cf. KBW., IV, 555b: sang hyang ning madhujaladhi.

3) Cf. de aanteekening bij den tekst.

21b. Gedurende een pasar-week waren ze op zee; toen landden ze op de kust van Sunda, in het Westen. (Patih Madhu) reisde dadelijk door naar de hoofdstad en begaf zich naar patih Anepakĕn om belet te vragen voor een audiëntie bij Z. M. den koning. Dit worde niet beschreven; verteld worde daarentegen van den volgenden ochtend.

22a. De koning van Sunda had toilet gemaakt: hij had een dodot sanĕbab [1]) aan, met goudverf beschilderd; hij droeg een bĕbĕd van Tinggulunsch maaksel, een gordel in giringsing van het patroon Pāṇḍawajaya, heel mooi, en een kris met ivoren gevest, waarin een bhūta was uitgesneden, die aan de afhangende hand een doode droeg,

22b. prachtig ingelegd met goud en juweelen; hij droeg mooie bovenarmbanden met bantala's [2]), paarlen oorhangers, een haarwrong in den vorm van [of: versierd met] ontluikenden arecabloesem, een kroon in goud uitgevoerd, een vlammend kruinjuweel van kostbaar edelgesteente en kalpika's van juweel en beril aan beide kanten.

23a. Hij was getooid met orchideeën van het soort angrek wulan en zag er uit als koningen op de prenten; de glans van zijn teint was frisch en teer; zijn huidskleur was eenigszins lichtbruin; om de gemoederen tot het uiterste te brengen, zoo was de liefelijkheid van zijn oogopslag, als het ware druipend van honing. Het was de moeite waard hem aandachtig te aanschouwen, den held in den strijd, wiens hoogste levensdoel was de rechten en plichten van den vorst hoog te houden en die zorgde voor het welzijn en de welvaart der goedgezinden.

23b. De vorst kwam uit den kraton en zette zich neer onder een troonhemel. De mantri's, geordend naar hun rangen, maakten hun opwachting: in de eerste plaats de brahmanen, het college der rechterlijke ambtenaren en de manguri; ze kwamen naderbij en kregen bevel plaats te nemen. Toen kwamen de gezant en de patih en boden den brief aan de voeten van den koning aan.

24a. Beiden maakten een sĕmbah. De koning nam den brief aan,

---

[1]) Zie de v. l. l. in den tekst.

[2]) Blijkbaar een versiering (in den vorm van een schijf, die de aarde voorstelt?) op den armband, zooals die ook op voorhoofdsbanden en oorsieraden wordt aangebracht.

las hem en prentte zich den inhoud er van in het geheugen. De brief, waarvan de toon deernis vermocht op te wekken, luidde als volgt: „Geëerbiedigde Majesteit, die voor Uw onderdanen zijt, wat het water is voor de wereld, die met ontzag bejegend wordt overal op aarde, moge Uwe goedertierenheid volkomen worden, doordat gij mij tot zoon aanneemt.

24b. De zoon van Uwe Majesteit is als een cātaka-vogel, die getroffen is door de brandende stralen van de zon in Asujimāsa (de maand Açwina); als de cucur-vogel, die met smachtend verlangen opziet naar de maan, verliefd en minverlangen koesterend, voortdurend maar vurig hopend op regen en maneschijn, d.w.z. op Uwe Majesteit, die alom beroemd zijt als de verpersoonlijking van de maan en van zachten regen [1]).

25a. Ik verzoek U om Uw toestemming, nu ik U om Uw dochter vraag, de parel van Uw persoonlijkheid; moge Uwe Majesteit zoo genadig zijn te maken, dat ik leven moge in Uw genade; steeds neem ik eerbiedig op mijn hoofd de beide voeten van Uwe koninklijke Majesteit om leven en dood in Uwe handen te stellen.

25b. Uwer Majesteits dienaar Madhu is er mee belast om behalve den brief nog bovendien een (mondelinge) boodschap te richten tot Uwe voeten, heer". Toen de koning den brief gelezen had, was het, alsof zijn hart verbrijzeld was, stukgesneden met een scherpen bamboe, zóózeer was hij om den inhoud van den brief door medelijden bewogen. Ten slotte sprak hij zacht:

26a. „Wel, wat is ten slotte uw boodschap, mijn waarde?" De patih antwoordde met een sĕmbah: „Inderdaad, verheven heerscher, vraagt de zoon van Uwe Majesteit, dat gij hem in uw gunst moogt aannemen. Hij zou heel graag willen, dat de dochter van Uwe Majesteit zijn voornaamste gemalin zou worden, daar zij waardig is als zoodanig in het rijk gehuldigd te worden.

26b. Elken dag lijdt hij aan verliefdheid en minnepijn, steeds zweeft zij hem voor oogen; hij heeft zijn belangstelling voor zijn werk

---

[1]) In deze strophe zijn blijkbaar twee bekende vergelijkingen door elkaar gehaald: die met den uit de Indische litteratuur welbekende c ā t a k a (*cuculus melanolaseus*), die van regendruppels leeft en daarom in den drogen tijd met verlangen uitziet naar den regen, en met den c u c u r, van welken eenige malen gezegd wordt in de Jav. litteratuur (zie KBW. s.v.), dat hij weent bij afnemende maan.

verloren en kan eten noch slapen. Niemand anders begeert hij als geneesmiddel voor zichzelf, die van minverlangen vervuld is, dan de dochter van Uwe Majesteit, op wie zijn gedachten zich concentreeren. En verder houdt de vorst van Kahuripan, de bésan [1]) van Uwe Majesteit, nog altijd vast aan de plechtige belofte, die hij afgelegd heeft:

27a. dat hij de beide kinderen van Uwe Majesteit, wanneer ze inderdaad met elkaar zullen trouwen, zal plaatsen op zijn schoot, den bruidegom op zijn linker-, de koningsdochter op zijn rechterdij, en dat ze, daar zittend, samen op volkomen gelijke wijze zullen gehuldigd worden; immers, hij wenscht in haar te verkrijgen een incarnatie van de vorstin van Daha".

27b. De vreugde van Z. M. den koning kende geen grenzen; glimlachend antwoordde hij hem: „Wel, het is mij een waar genoegen, dat hij, mijn waarde, zich er mee tevreden wil stellen iemand lief te hebben, die onder de eischen blijft, welke gesteld zouden kunnen worden, en die bovendien ook nog onhandig is in haar optreden, en dat hij zich er mee vergenoegt, dat zij lief is en een beetje vleierig ten gevolge van haar jeugdigen leeftijd".

28a. Toen nam hij den brief en legde hem in zijn ivoren beteldoos; hij wenkte den děmung en gaf hem last het aanzoekgeschenk van goud, edelsteenen, kleeren enz. in onberekenbare hoeveelheid in ontvangst te gaan nemen. 't Was laat op den morgen, toen Z. M. de koning wegging en den kraton binnentrad.

28b. De gezant vroeg verlof en begaf zich naar de pasanggrahan van den heer patih [2]). Daar werd hem een onthaal bereid, stellig in alle opzichten heel smakelijk; van wat de zee, de bergen en de rivieren opleveren, bleef niets achter; geen wonder ook, de koning van Sunda was, zooals ieder weet, machtig, edel en wat dies meer zij.

29a. De blijdschap van Madhu was buitengewoon groot, nu hij succes had gehad. Over hem worde nu niet verder verteld;

---

[1]) Ik heb het warang van den tekst bij ontbreken van een Hollandsch aequivalent met het Nieuwjavaansche bésan weergegeven (bésan duidt de verhouding tusschen de wederzijdsche vaders [ouders] van echtgenooten aan).

[2]) Blijkbaar logeerde de gezant in de kapatihan, waarheen hij zich na zijn aankomst in Sunda (zie 21b) begeven had; onder pasanggrahan heeft men dan hier te verstaan een paviljoen voor gasten, logeergebouw of logeervertrekken, in overeenstemming met de oorspronkelijke beteekenis van het woord.

verteld worde, hoe de koning zich bevond in het verblijf van de prinses; daar zaten zij met als derde de koningsvrouwe, die haar dochter liefkoosde en haar trachtte te verzoenen met het feit, dat zij ten huwelijk was gevraagd, dat op haar beslag was gelegd en dat ze uitverkoren was (?) [1]).

29b. Het prinsesje werd met vriendelijke woordjes toegesproken en gekust op het gelaat: „Ach, gij, mijn eigen leven, mijn heerscheresje, moogt gij lang blijven leven om ons tot dochter te zijn en tot bloem onzer blikken; wat betreft uw vader en uw moeder, prinses, ook wanneer gij de levensgezellin zult zijn van hem, die nu naar uw bezit streeft, zult gij onze dochter blijven, al wordt ge ook zeven maal op aarde herboren.

30a. Maar er is nu een aanstaande man voor u, een prins van Kling, die beroemd is om zijn jeugdige, schoone gestalte, een nog ongetrouwde jongeman, die leeft in weelde en rijkdom; hij is schrander, een dichter, kundig op het gebied van verzen en liederen en dapper in den strijd op het slagveld; hem vreest het geheele land Java; hij houdt zich bestendig en stipt aan den dharma en resideert in Majapahit.

30b. Ik verlang er naar, prinses, te hooren [2]), hoe de wereld hem lof toezwaait. Bovendien heeft hij de plechtige belofte gedaan, dat hij geen vrouw zal nemen behalve u, meisje; gij zult tot zijn gezellin verheven worden in het bekleeden der koninklijke waardigheid, gij zult zijn voornaamste gemalin zijn, die de huldiging der wereld in ontvangst zult hebben te nemen; zoo luidt de belofte van den heer van Majapahit.

31a. Ik vind het prettig, prinses, een schoonzoon te krijgen van het soort van mijn jongen vriend, jong en bovendien rijk aan onderhoorigen, een spruit van Kahuripan, door wien het leven van het geheele buitenland beheerscht wordt, een jongen wereldheerscher, dien de zeven vorsten huldigen en dienen".

31b. Zijn gemalin sprak: „Ach, mijn eigen ziel, mijn schat, meisje, houd rekening met uw vader, mijn lieveling; groot is het loon van hen, die vader en moeder gehoorzamen: dat heet handelen naar [3]) de overgeleverde voorschriften, die ons voorgehouden

---

1) Tinanggapan tur katuju (?).

2) N.l. bij mijn a.s. verblijf in Majapahit.

3) We kunnen hier ook vertalen: dat is de leer van Manu; dat is, wat ons voorgehouden wordt enz., waarbij dus gelezen wordt: Manutattwa.

worden in de leerboeken, de voorschriftenboeken voor koningskinderen, meisje.

32a. Een kind, dat wel-onderdanig is, behoort eerbiedig te aanvaarden alles, wat vader en moeder het gelasten en op te houden hun verdriet te veroorzaken door slecht gedrag en nalatigheid [1]) in het beoefenen van het goede. Wees als het meisje Mādhawī, die alle wenschen van haar vader opvolgde, opdat gij vermeerderen moogt het nageslacht van uw ouders; [dit is voor u] de gelegenheid om niet te blijven zitten (?) en om pap met den lepel te kunnen voeren (?). [2])

32b. Ach, mijn eigen ziel, verzet u toch vooral niet tegen het voorschrift, zooals dat medegedeeld wordt in de purāna's, die wij volgen, en in de Çlokāntara: „Voor een kind, dat zich goed gedraagt tegenover zijn ouders, doet onder, naar men zegt, het loon van hen, die honderd maal offeren; waarlijk, het is de vervolmaking van zijn vader en moeder, die het hooge geluk van hen, die door hun kinderen gehoorzaamd worden, er in deelachtig zullen worden" ".

33a. Zoo sprak haar moeder, terwijl ze het prinsesje vermaande. De op Çrī in bekoorlijkheid gelijkende maakte een sĕmbah voor haar vader en moeder en haar gezwollen oogen verrieden, dat haar het huilen nader stond dan het lachen [3]); zij was bleek als wawar [4]), juist zooals de maan er uitziet in den nanacht tegen den tijd van zonsopgang.

33b. Ze zag er uit als verdorde jonge bladeren; daarenboven was ze ingetogen gekleed; haar dof-zwarte haar was bekoorlijk, als een wolk, die zwanger is van zachten regen; haar wenkbrauwen liepen in punten uit in den vorm van een halve maan, weemoedige verlangens opwekkende; haar leest was slank van bouw als een dolk [5]); de pudak was beschaamd wegens haar kuiten, die wedijverden met den arecabloesem in bevalligheid.

---

1) Kinărya kan zoowel opgevat worden als dubbel passief van ari [i > ya voor het rijm] [cf. Ju., Wrdl., s.v. ari, No. 10], als als pass. van kārya; in het laatste geval vertale men: „en het goede te doen".

2) = om man en kinderen te krijgen (?).

3) Letterlijk: met een uiterlijk van weenen, waarbij de oogen toenamen in gezwollen-zijn.

4) Wrsch. bepaalde zwammen of schimmelplanten.

5) Cf. Pranatjitra, IV, 9: Madya nira matrĕm konoes = haar middel was als een getrokken vrouwendolk.

34a. De gevuldheid van haar borsten was bekoorlijk; minachtend zagen zij neer op den glans van de ivoor-kokosnoot; de loten van de gadung weenden, bang voor haar armen; de tarawarṣa maakte neergehurkt een sĕmbah voor haar vingers, die fijn waren als naalden, als de haren van den stekeligen [1]) egel.

34b. Haar nagels waren als parels, haar teint was teer als gele kleefrijst (?), flonkerend als fijn goud; de ivoren pop moest onderdoen voor de trekken van haar gelaat; haar stem was lief en bekoorlijk en kon wedijveren met het geluid van een wijfjesgans: al wat stem was, zonk bij haar vergeleken in het niet [2]).

35a. Waarlijk, men zou ongelijk hebben, indien men zei, dat er ergens een prinses bestond, wier schoonheid te vergelijken zou zijn met die van de twan galuh (prinses). Zij deed haar naam Raden Citraraçmi [3]) eer aan, wegens haar stralende schoonheid, die in de schaduw stelde alle bekoorlijkheden van zeeën, bergen en rivieren in de maand Kārttika, welke ontroering teweegbrengen in de harten der dichtervorsten, zóó, dat hun pennen hun den dienst weigeren [4]).

35b. Haar hofjuffers liepen druk om haar heen, ken Bayan, ken Sanggit, ken Pasiran en Pangunĕngan; wat betreft haar ayu's [5]) en haar minnen, die waren als de tuin Sañcaya-sāri in den honingtijd, voordat de hommels er in 't rond komen vliegen: zóó was haar liefelijke bekoorlijkheid, in staat om de gemoederen tot het uiterste te brengen en om hartstocht, minverlangen en liefde op te wekken.

36a. Van den nacht worde verder niet gesproken. Nu worde er verteld, hoe het den volgenden ochtend was. Het heele land van Sunda was er over in opschudding, dat Z. M. de koning voornemens was naar Java te gaan met zijn gezin en dat de twan galuh (prinses) naar Majapahit gebracht zou worden, daar het 's konings plan was haar spoedig in het huwelijk te laten treden.

36b. De hofgrooten van Sunda werden opgeroepen en spoedig

---

[1]) Of: van den volwassen egel, daar singi behalve = scherp ook = rijp is.
[2]) Anders: en wat verder maar stem had.
[3]) Zij wordt gewoonlijk Prabhu Tuhan genoemd, maar dat kan een titelnaam zijn; K. S. c, I, 4 noemt ze echter dyah Pitaloka.
[4]) Eigenlijk afbraken.
[5]) Weer andere hofjuffers?

kwamen zij hun opwachting maken, in de allereerste plaats de heer patih, maar ook de (andere) voorname mantri's: in goede orde, als op de prenten, maakten allen met een diepe buiging een sĕmbah en kregen aanzegging van Z. M. den koning, dat hij naar Java zou gaan en dat zij hem op zijn tocht moesten vergezellen.

37a. Blij van zin maakten allen een sĕmbah en eenstemmig aanvaardden zij eerbiedig 's vorsten bevel. Daarop werd ken Madhu ontboden; hij kwam en diepgebogen maakte hij een sĕmbah. Z. M. de koning sprak: „Wel, patih Madhu, keer gij eerst terug; ik kom dan na u.

37b. Den brief van mijn jongen vriend zal ik niet beantwoorden, maar vertel hem van mijn bedoeling om naar Majapahit te komen met het meisje. Ik ben zeer verlangend aan mijn jongen aanstaanden schoonzoon, dat juweel van het Klingsche land, mijn sympathie te laten blijken.

38a. Het was mij een buitengewoon groot genoegen de woorden van mijn vorstelijken ouderen broeder te vernemen, dat hij, zooals gij zegt, de belofte gedaan heeft de prinses en mijn jongen vriend op zijn schoot te zullen nemen. Wat zou de reden er van kunnen zijn, dat ik niet met genoegen eerbiedig zou aanvaarden, dat mijn jonge vriend trouwt met de prinses? Deel verder nog mede, dat ik spoedig kom".

38b. Als antwoord maakte ken Madhu een sĕmbah. Zijn voldoening bij het aanhooren van de woorden van Z. M. (den) Mahāprabhu was niet gering; 't was hem, als was amṛta uit den maanstroom [1]) als regen op hem neergedaald. Ten slotte sprak hij: „Zeer zeker, de dienaar van Uwe Majesteit aanvaardt eerbiedig alles, wat Uwe koninklijke Majesteit heeft gezegd. Ik vraag dan gelijk maar verlof om morgenochtend op weg te mogen gaan".

39a. Z. M. de koning knikte toestemmend; hij glimlachte en sprak zacht: „Anepakĕn, laat er een flinke hoeveelheid mondvoorraad in de schepen aanwezig zijn!" Patih Anepakĕn maakte een sĕmbah en vroeg verlof terug te mogen keeren om voor allerlei dingen voor hen, die naar Java teruggingen, te zorgen.

---

[1]) Blijkbaar is hier amrta verward met soma, waarvan de maan het reservoir heet te zijn.

en spoedig was de mondvoorraad al naar het tolhuis (havenkwartier) gebracht.

39b. Van den nacht is nu verteld [1]; den volgenden ochtend ging ken Madhu met de hem vergezellende mantri's scheep. Er worde niet van verteld. hoe zij het onderweg maakten.

Z. M. de koning van Sunda, om van hem te vertellen, trof druk voorbereidende maatregelen: hij bracht een aantal schepen bij elkaar, zoowel groote als kleine; zelfs koopvaardijschepen mochten niet achterblijven.

40a. Weldra waren er ongeveer 200 schepen, die voor vertrek gereed lagen: allerlei sloepen waren present; Madureesche tĕmplons en vlerkprauwen waren er ten getale van 2000, en ook de voorraden voor onderweg waren in voldoende hoeveelheid aanwezig.

Nu worde verteld, dat, toen Z. M. de koning aan het zeestrand aankwam,

40b. zich onverwachts kwade voorteekenen voordeden: een roode gloed lag over het water van de zee en aan de kust leek het wel bloed; de kraaien krasten doordringend en spuwden vervolgens bloed, teekenen, dat Z. M. de koning Sunda niet terug zou zien, maar in Majapahit zou omkomen.

41a. Maar de vorst liet zich er niet door van streek brengen; hoewel hij die slechte voorteekenen zag, schrok hij niet terug. De zee over te steken naar Java, dat was zijn hartewensch; wat meer is: dat was de verwezenlijking van zijn hoop, dat zij zouden trouwen en dat hij door hun huwelijk in familierelatie zou komen met den koning van het Klingsche land: hij wilde met alle geweld doorzetten, dat hij dien god van schoonheid tot schoonzoon zou krijgen.

41b. Vervolgens begaven zich de koning en de koningin met als derde de aan Çrī gelijke in bekoorlijkheid in een sampan (klein bootje) om spoedig daarop aan boord van hun schip te gaan. Ook de patih, de dĕmung, de tumĕnggung, de rangga's en de overige ambtenaren gingen scheep, vergezeld van hun echtgenooten.

42a. De troepen kwamen allen aan boord, in de eerste plaats de keurtroepen; van alles was er in overvloed aanwezig: wapenen

[1] Hier heeft de traditioneele manier om aan te duiden, dat de verteller eenigen tijd overslaat, hem een part gespeeld: *tan* kon niet ingevoegd worden wegens de maat, en feitelijk is er „van den nacht" niets verteld!

bij duizenden, trekdieren [1]) (wagens), paarden en olifanten, zoodat de schepen er vol van waren; verder alle slaginstrumenten en vaandels; hun bedoeling was om de bekoorlijkheid er van te laten blijken in wedstrijden en spiegelgevechten (?, wapendansen ?), wanneer de gelegenheid daartoe aan ieder in zijn eigen vak [2]) zou gegeven worden.

42b. Men zou denken, dat geen Sundanees was achtergebleven en dat ze tot den laatsten man met hun vorst meegegaan waren naar Majapahit; immers, ze waren zich van geen gevaar bewust en ze zagen slechts reikhalzend uit naar het oogenblik, waarop Sunda en Janggala elkaar zouden ontmoeten; nu immers braken zij daarheen op. Welk een plezier om ginds gemeenschappelijk te genieten! [3]).

43a. De tocht der schepen ging.... [4]); men haalde de schootlijn aan, fraai stonden de zeilen. Wat nu betreft het vaartuig van den koning, dat was een jong sasanga [5]), zooals die gemaakt werden in het land der Tataren en sinds den oorlog van Z. M. koning Wijaya en den val van Kadiri nagemaakt werden.

43b. Een mooi gezicht, zooals op de prenten: strak spanden zich de zeilen onder den druk van den wind, want, daar het bijna de 4de maand was, was de wind gunstig, n.l. Noord-West [6]); hoe langer hoe verder verwijderde zich [het schip van het land], bekoorlijk; het was, alsof god Baruṇa naar het eiland Java verhuisde.

44a. Daarvan echter vertel ik nu niet. Wat nu patih Madhu betreft, die was intusschen te Majapahit aangekomen; hij maakte zijn opwachting bij Z. M. den koning en bracht hem rapport uit: hij vertelde hem alles, wat hij, die thans zich nog onderweg bevond, hem opgedragen had. De vreugde van de beide vorsten, speciaal die van den jongen vorst, den jeugdigen prins, kende geen grenzen.

---

[1]) Trekdieren (= karbouwen) zou hier wel beter passen, daar het vervoer van wagens niet zoo gemakkelijk is en later niet verteld wordt, dat de Sundaneezen wagens gebruikten in den strijd. Maar de dichter laat in beschrijvingen als deze gaarne zijn fantazie vrij spel, en daarom kan hij hier evengoed wagens bedoeld hebben.

[2]) = voor zijn wapen?

[3]) De vertaling van 42b is heel onzeker; *asosokan* is onvertaald gelaten.

[4]) Er staat mudik = stroomopwaarts, maar dat kan hier niet bedoeld zijn.

[5]) Mij is niet bekend, of sasanga hier een speciaal soort jonk is, of dat het op een of andere wijze met 9 verband houdt.

[6]) Naar KBW., III, 252b.

44b. Elken dag, zonder het ooit moe te worden, had hij maar met verlangen uitgezien naar hen, die nu aangekomen waren, om hen vlug te gemoet te kunnen gaan op den weg; met hun allen zouden ze hen gaan verwelkomen bij het weerklinken van de gong. Het onthaal was gereed: men had visch gevangen, van alles, wat er in de zee en in de bergen te vinden is, waarbij visch uit beken en rivieren niet ontbrak, evenmin als allerlei soorten van banděngs uit de vijvers en de diepe plekken in de rivieren.

45a. Varkens en karbouwen stonden al vastgebonden; er waren zeeschildpadden van Saloka en geiten, herten en miereneters, die in vallen gevangen en in kooien opgesloten waren, allerlei andere dieren, ook vliegende honden, die met den kop omlaag [in de boomen] hangen; alles, wat tot onthaal kon dienen, was in voorraad; snippen in onbegrensde hoeveelheid stonden gereed, benevens uit de havenplaats aangevoerde arak en zoetigheden.

45b. 't Was ook niet te verwonderen; hij was immers machtig en dapper en beheerschte de vier zeeën; de pachters der tolkantoren kwamen, zuchtend onder den last van de geschenken, die zij als cijns kwamen aanbieden: allerlei van overzee geïmporteerd moois, allerlei fijne stoffen voor kleeding; ook kwamen er stalen van kooplieden mee, zoodat de opschik der vrouwen, die Çrī's van den kraton, keurig werd.

46a. Te veel om op te noemen waren de aandoeningen van hen, die vreugde in hun binnenste ondervonden. De wegen werden in orde gebracht, de erven opgeknapt, de paviljoens schoongemaakt; het bruidsvertrek (statiebed), bekoorlijk en van alle versierselen voorzien, met zijn franjewerk en zijn fijne strookjes papier, was waarlijk fraai.

46b. Alle inwoners van den kraton waren druk in de weer om hun gasten te verwelkomen en hun een ceremonieele ontvangst te bereiden; de wimpels, (die wapperden) ter eere van hen, die de genietingen van het huwelijksleven gingen smaken, waren een welkomsgroet voor haar, het prachtjuweel (?). Niemand was er bij, die onbedreven was; hun vaardigheid was waarlijk niet gering; blijkbaar waren er geen domooren bij.

47a. Toen er nu een etmaal of tien verloopen was in afwisseling van dag en nacht, arriveerde onverwachts de akuwu van Bubat,

die de aankomst rapporteerde van den koning van Sunda met zijn gezin, speciaal van de prinses, en van de mantri's; tot aan den avond waren er onafgebroken aangekomen, de zee doorklievend, en nu lagen ze voor anker overal verspreid over de riviermonding.

47b. Uwer Majesteits dienaar werd op het gezicht er van van verbazing vervuld, want er zijn heel wat schepen, allerlei tĕmplons en jukungs, pasopets en balandongans [1]), als uitzwermende vliegende witte mieren. Er zijn al heel wat menschen aan land gekomen en er zijn er nog veel over, die nog niet geland zijn; nog zeer velen bevinden zich op zee, die nog niet eens zijn aangekomen; overal, waar er maar plaats voor is (?), ligt het vol en tot Canggu toe zijn ze de rivier opgevaren.

48a. In Bubat zijn ze in massa's en het is er vol van de tenten; de troepen maken er een tijdelijke verblijfplaats (?) in orde voor den koning onder den waringin, een keurige pasanggrahan, van waaruit men een vrij uitzicht heeft op het Zuiden. 't Is er vol van wapentuig, dat aan de kanten geplant is evenals de vaandels, terwijl de geweren in rotten staan.

48b. De mantri's zijn allen in de weer om met hun geheele personeel een tentenkamp te bouwen; ook ontbreekt het er niet aan vrouwen: er zijn er heel wat aangekomen, keurig gekleed, zoodat het Uwer Majesteits dienaar een genot was er naar te kijken. Wanneer er „verloofden" te koop waren, dan zou Uw dienaar best zin hebben het heele boeltje op te koopen voor 80.000" [2]).

49a. Zoo luidde de mededeeling van den akuwu van Bubat. De vreugde van de vorstelijke personen kende geen grenzen; met hun drieën waren ze van plan (hun gasten) te gemoet te gaan. De rijksgrooten en de heer patih van Majapahit werden opgeroepen; spoedig kwamen zij en maakten een sĕmbah. De koninklijke heer sprak:

---

[1]) Vgl. Encycl. v. N.-I[1]., s.v. VAARTUIGEN, IV, resp. p. 488b s.v. t j ĕ m p l o n, 481b s.v. d j o e k o e n g, 488a s.v. s o p e, en wellicht 480a. s.v. b a n d o e n g a n [waar de nevennaam „Sasak kambang" overeenkomt met het „op Sasak veel in gebruik" van het KBW., doch de beschrijving als pont in 't geheel niet klopt met het „diep om veel te kunnen laden en met vlerken uitgerust", dat het KBW. van de balandongan meedeelt].

[2]) De vertaling van het slot van deze strophe biedt moeilijkheden; bovenstaande vertaling is een proeve; bij de vertaling van wani heb ik gedacht aan de beide beteekenissen van het Nieuwjavaansche gĕlĕm, poeroen. Over 80.000 als grootste getal zie Calon Arang, Bijdragen 82, p. 133.

49b. „Patih, begeef u te zamen met de mantri's op weg; roep de troepen op al te gader; verzamel de wagens, de . . . . . [1]) met kostbare aankleeding en draagstoelen ingelegd met stukjes goud en keurig mooi met kajang [2]) afgedekt.

50a. Mijn bésan is, naar verluidt, te Bubat aangekomen, en wacht daar. Wij zijn vol verlangen om hem te gaan verwelkomen op den weg. Welk een vreugde zal er genoten worden, nu zij aangekomen zijn, en wat zal hij (A.-W.) praten en lachen met het meisje, die Çrī van minnepijn! Nu zal ik spoedig weten, hoe mijn dochter er wel uitziet!".

50b. De mantri's antwoordden eenstemmig met een sĕmbah aan Z. M. den koning: „Majesteit, heer vorst, wij zijn het eens met het verlangen, dat Uwe Majesteit koestert. „Genegenheid is de vergelding voor genegenheid, hardheid moet met hardheid beantwoord worden"; zoo behoort de handelwijze te zijn van den hooggeborene, den vorst, die de spil der wereld is, als hij de voorschriften van de traditie wil opvolgen.

51a. Uwe dienaren zullen mee (den koning) te gemoet gaan, die op de reede is aangekomen; de bésan van Uwe Majesteit immers ziet, naar gezegd wordt, met reikhalzend verlangen de komst van Uwer Majesteits zoon, die altijd bij hem in den smaak is gevallen, te gemoet". Hij, die de jeugdige uitbundigheid zelve was, lachte, en ook Z. M. de koning toonde een lachend gelaat, toen hij zijn zoon zoo zag.

51b. Druk maakten patihs en hoofdmantri's pret met elkaar; uit hun houding bleek hun algeheele instemming; geen was er, die er in zijn hart anders over dacht; men vreesde geen moeilijkheden, maar lachte vroolijk onder elkaar. Doch ken Gajah-Mada stemde met den gang van zaken niet in: zijn lach was ver te zoeken: hij schudde het hoofd en pruttelde voor zich heen.

52a. Alle mantri's, die ter audiëntie aanwezig waren, begrepen de gelaatsuitdrukking van den heer patih; ze begrepen, dat hij het niet eens was met den wensch van Z. M. den koning; zijn [3]) manier van doen immers was niet als bij vorige gelegen-

[1]) Samoli-moli (?).
[2]) Aaneengeregen palmbladeren.
[3]) Waarbij in het midden blijve, of *zijn* op G.-M. of op den koning slaat; uit den Jav. tekst blijkt dit niet duidelijk.

heden. Een gevoel van beklemdheid kwam op bij al degenen, die hun opwachting maakten.

52b. De mannen van de garde (*balakrama*) en de lijfwacht (*panakawan*) van den koning, die zich in de carangcang kawat bevonden, zagen de gelaatsuitdrukking van heer Mada eveneens; stil werd het; niemand dorst te spreken en men boog slechts het hoofd; zij, die zich op eenigen afstand bevonden, dorsten met elkaar te fluisteren en letten daarbij scherp op den heer patih.

53a. Ze waren van verbazing vervuld; door telkens het hoofd te laten zakken en dan weer op te kijken gebruikten ze hun blikken om uiting te geven aan hun gedachten — indien zij er over zouden spreken, zou dat niet in goede aarde vallen! —. „Wat is het toch, dat de heer patih wenscht, dat hij zich zoo maar verzet tegen den tocht van Z. M. den koning?" Ten slotte naderde hij [1]) en richtte zich met een sĕmbah tot de voeten van den koning: „Heer, overhaast U niet! [2])

53b. Dat gij, heer, naar Bubat zoudt gaan, Z. M. den koning van Sunda te gemoet, die, naar verluidt, met zijn gezin is aangekomen met de bedoeling hier naar Java te komen, dat zij verre, heer vorst Het plan van Z. M. (den) Mahāprabhu [3]) plaatst ons voor moeilijkheden. Het is verkeerd (er op in te gaan) en niet in overeenstemming met onze traditioneele politiek! Laat hem liever een dag of vier, vijf [4]) wachten!

54a. Elke vrijwillige opoffering van glorie van Uwe koninklijke Majesteit beteekent, dat die glorie minder wordt!" Z. M. de koning sprak: „Wanneer die glorie groot [5]) is ..... [6]), en is ze klein, dan heeft zoo'n handelwijze immers toch niet veel te beteekenen". Daarop zweeg hij. Patih Gajah-Mada sprak toen weer:

54b. „En hoe zou het dan moeten met de heeren van de onderhoorigheden? Denkt gij er niet aan, dat zij zich als vazallen gedragen

---

1) N.l. Gajah-Mada.

2) Met de bijbeteekenis: sloof u toch niet zoo uit?

3) N.l. dat zijn dochter ebenbürtige gemalin zou zijn.

4) Lett. 4 nachten 5 dagen.

5) Lett. veel.

6) Ellyptische zin? Indien we invullen: „dan kunnen we ons zoo'n opoffering best veroorloven", dan is de zin wel in orde; intusschen is de vertaling niet meer dan een gissing

aan de voeten van Uwe Majesteit? Van Madhura, Palembang, Koci, Wandan en Tumasik, Tañjungpura en Sawakung en ook van het rijk Bali [komen ze], allen geparfumeerd [1]), en hun sĕmbah gaat gepaard met het aanbieden van bewijzen van onderhoorigheid" [2]).

55a. Hij sprak: „Straks worden de Sundaneezen nog anders en is hun gedrag niet meer in overeenstemming met dat van de andere vorsten, die van de onderhoorigheden. Wel, dan zou het zijn, als waren zij niet door mij in vroeger dagen aan ons gezag onderworpen. Wacht dus een dag of vijf; indien er dan nog steeds niemand komt,

55b. wil dat zeggen, dat het met de bedoelingen van Sunda niet pluis is, dat zij niet met oprechte bedoelingen naar Java zijn gekomen, maar dat het bedriegerij is, heer. Wees toch vooral op uw hoede, heer vorst, en let op de wegen [3]) van dien vijand, die aan de voeten van Uwe koninklijke Majesteit komt onder het mom van vriendschap".

56a. Wat nu betreft den koning, die wilde wel handelen overeenkomstig den raad van den heer patih. Z. M. de jonge vorst liet zich meesleepen: hij had geen inzicht in de verkeerde praktijken van den heer patih; geen oogenblik drongen de mededeelingen van Madhu en de boodschap van den vader van de prinses tot zijn bewustzijn door. Misschien kwam dat wel door toedoen van den Albeschikker [4]), die hem den weg van den verkeerden dharma deed begaan.

56b. Zelfs werd last gegeven, dat de aanvoer van alles, wat dienen zou voor het onthaal, dadelijk stop gezet moest worden. Alle mantri's, die zich in Majapahit bevonden, keken vreemd op van zoo'n verraderlijke handelwijze, daar ze niets afwisten van de manier, waarop de koning meegesleept en van gedragslijn veranderd was; immers, op een vriendschappelijk initiatief werd nu gereageerd met een daad van slinksche praktijk, het reine werd nu met iets onreins vermengd.

---

[1]) D.w.z. met geurige boreh ingesmeerd, zooals blijkt uit het *alepana* van red. A. De bedoeling is: ze maken officieel hun opwachting, op dezelfde wijze, als thans te Solo, met ontbloot bovenlijf, dat gezalfd is met boreh. [Vgl KBW., III, 740a: van sirānĕmbah, tan kengang nora lepana, naar Adig. 30.]

[2]) Pangalpika: zie Ju en KBW s.v. kalpika (terecht?)

[3]) Dwista.

[4]) Widhi.

57a. Alle mantri's, die hun opwachting maakten, bogen het hoofd en dorsten niet te spreken; ze mompelden wat in zichzelf, daar zij het bevel niet begrepen. Maar zij zouden in conflict komen met hun eed van trouw [1]), en dus gehoorzaamden zij, uit het veld geslagen [2]) en er voor bevreesd ongehoorzaam te zijn aan het bevel van den koning en van heer patih Mada, voor wie beiden ze ontzag hadden. Dat was de reden, waarom ze terneergeslagen en verdrietig waren.

57b. Ze moesten denken aan de dagen van weleer, toen patih Madhu arriveerde met de boodschap van Z. M. den koning van Sunda, die zoo vriendelijk was, en nu kon het werkelijk zóó loopen.

Hierover worde nu niet verder gesproken. Laat ik nu weer vertellen van hen, die gekampeerd waren in Bubat en met ongeduld wachtten op de komst van de vurig-verlangden.

58a. Nu hadden zij een gerucht vernomen, dat heer Mada, het niet eens met den loop van zaken, door een verraderlijke manier van doen had weten te verhinderen, dat Z. M. de koning hen te gemoet was gekomen. Daarom belegde (de koning van Sunda) een vergadering en hield een bespreking met de mantri's onder den waringin.

58b. Het eenige onderwerp van beraadslaging was, waarom die van Majapahit niet gekomen waren. De algemeene opinie was, dat zij zich niet hielden aan hun woord zooals dat vroeger tot ken Madhu was gesproken. Daarom zond hij [3]) zijn patihs er heen, betrouwbare mannen, die wereldberoemd waren om hun dapperheid.

59a. Met hun vieren werden ze gestuurd, de slagtanden [4]) van Sunda, n.l. patih Anepakĕn, de dĕmung [5]), de tumĕnggung, die pangulu Borang heette, en patih Pitar; de keurtroepen, die hen zouden vergezellen, waren ten getale van driehonderd. Hun tocht ging zuidwaarts; zonder te rusten spoedden zij zich voort, recht door naar Masigit-Agung.

59b. Daarop sloegen ze den weg in naar Palaweyan, gingen even oostwaarts, vervolgden daarna hun weg weer in zuidelijke

[1]) Tantu, eig. de vervloeking, die men over zichzelf afroept; *pinaran tantu* = door zijn *tantu* getroffen.

[2]) Kawwat, van wwat (Ju. s.v. kawat), zooals KBW., II, 216b terecht opmerkt.

[3]) De koning van Sunda n.l.

[4]) Vgl. het overdrachtelijke gebruik van pamaja (van waja = tand).

[5]) Bedoeld is dĕmang Caho.

richting en kwamen in Pablantikan aan; zij vervolgden hun reis en bereikten het paleis van den patih; daar aangekomen liepen zij door zonder belet te vragen en stonden eerst stil buiten de carangcang kawat, waar zij onder den açokaboom bleven wachten.

60a. Terwijl zij zich nu daar buiten bevonden, had heer Gajah-Mada juist de(n) mantri('s)-wṛddha bij zich en sprak met hem (hen) juist over het feit, dat de Sundaneezen aangekomen waren zonder dat zij huldigingsgeschenken [1]) aan de voeten van Z. M. den koning kwamen aanbieden en dat er daarom kans was, dat de tocht van die „vrienden met valschen inhoud" [2]) wel eens moeilijkheden kon opleveren.

60b. Zoo duurde het al een poosje en nog altijd werden (de Sundasche gezanten) niet verwelkomd. Daar kwam nu bij, dat alle manschappen van den patih, zonder eenige uitzondering, in ontelbare menigte en in dichte drommen zich in het poortgebouw en op de wanguntur çela bevonden. (De gezanten) vroegen een introductie, maar kregen dat niet gedaan; zelfs keken de manschappen van de patihswoning, die de gelaatsuitdrukking [van Gajah-Mada] gezien hadden [3]), de Sundaneezen aan met half-afgewenden blik.

61a. Toen sprak tumĕnggung pangulu Borang aldus: „Zeg, heer patih, wat zou het eind er van zijn, wanneer we ons lieten tegenhouden en de añcak saji [4]) niet binnen dorsten gaan? Want gezanten behooren niet achtergesteld te worden bij hun vorst [5]); liever moeten wij hier ter plaatse sterven,

61b. indien wij in schande moesten voortleven, dan dat wij een smaad zouden ondergaan als dezen, terwijl we toch een lijfwacht van 300 man bij ons hebben, die, als het moet, met ons den dood hier zullen ingaan". En meteen liep hij door; dĕmang Caho ging met hem mede [6]), mét den heer patih.

---

[1]) Atur[2].

[2]) Vgl. G.-M.'s woorden tot den koning (55b): „vijand ... onder het mom van vriendschap".

[3]) Cf. 52b.

[4]) = Carangcang kawat.

[5]) De bedoeling is blijkbaar: wij hebben als gezanten recht op dezelfde behandeling als de vorst, dien wij vertegenwoordigen.

[6]) Kinanti, als actief opgevat.

62a. Zonder dralen liepen de gezanten door en kwamen binnen de carangcang kawat. Daarop zag heer Gajah-Mada hen en sprak bij zichzelf: „Zoo, daar heb je patih Anepakĕn, den hoogsten in rang". En meteen sprak de heer patih ze aan: „Weest welkom, Sundaneezen! — Uw rangen ken ik niet" [1]).

62b. De patih van Sunda antwoordde zacht: „Ik ben Anepakĕn; dezen hier zijn dĕmang Caho en tumĕnggung pangulu Borang, en de achterste is Pitar, de patih van de prabhu [2]) (prinses)". De patih glimlachte met een verstoord gezicht; daarop sprak hij: „Deze patih kent geen goede manieren,

63a. dat hij hier komt zonder zich te laten aandienen!" De patih van Sunda antwoordde hem: „Wij zijn gezonden door Z. M. den koning, [om te informeeren], hoe het komt, dat wij de menschen van hier niet kunnen ontmoeten, en nu noemt gij me onbeleefd? Ik heb opdracht gekregen aangelegenheden van den koning te regelen; wanneer ze in orde zijn, wenscht hij dadelijk

63b. daarna boden uit te sturen naar Canggu, naar Ampel-Gading [3]) en verder door tot aan Grĕsik toe om de schepen hierheen te laten komen; zij moeten dan alle op weg gaan en Lasĕmmers moeten dan naar Majapahit gestuurd worden met allerlei kostbaarheden, die aan den jongen vorst zullen aangeboden worden.

64a. Z. M. de koning heeft gezegd zóó te willen handelen, dat hij als het ware den geliefde ten huwelijk vraagt, en dat is dan ook het doel van zijn komst". De patih sprak: „Zoo, patih van Sunda, ge zijt blijkbaar wel in staat uw woord te doen! Ge heet dus Anepakĕn? Ge gedraagt u anders allesbehalve als een mantri.

64b. Uw macht is maar gering en uw onvermogen groot. Al wordt ge dan ook „patih" genoemd, zeg, wat is uw afkomst, dat gij het wagen durft geen rekening te houden met het Rijk? [4]) Als gij beter thuis geweest waart in uw wetboeken, dan zoudt gij niet hierheen gekomen zijn op de wijze van een hoer.

---

[1]) G.-M. veinst hen niet te kennen, blijkbaar om hen te laten voelen, dat zij quantité négligeable zijn; in red. A en C wordt uitdrukkelijk gezegd, dat G.-M. zich wel degelijk de rangen van ieder afzonderlijk herinnerde.

[2]) Vaker prabhu tuhan.

[3]) = A.-Dĕnta = Soerabaja of omgeving daarvan.

[4]) Deze vertaling steunt op C I, 59; tinggal is opgevat als „verzaken", „veronachtzamen" en de conjunctief als consecutief.

65a. Nu zal ik u eens vertellen, hoe de menschen uit de onderhoorigheden zich van oudsher bij het betreden van de hoofdstad gedragen hebben, speciaal die van Tañjungpura, Sampit, Wandan, Koci, Tumasik, Sawakung en Ba-li; zij nemen n.l. de voeten [1]) op het hoofd; wanneer zij komen, bieden zij met een eerbiedige buiging de bewijzen van hun huldebetoon, alle mogelijke kostbaarheden, aan, en hun sĕmbah gaat daarmee gepaard.

65b. Van u heb ik gehoord, dat gij van plan zijt een prinses aan te bieden. Wanneer zal zij aan de voeten van den vorst aangeboden worden? Eigenlijk moest gij ze maar dadelijk aanbieden en tevens uw hulde betoonen. Ik zal uw boodschap mededeelen aan den koning; dan zal hij zoolang audiëntie blijven verleenen aan de bhujangga's, de adhyakṣa's en de sādhu's [2]),

66a. totdat het vol wordt in de paséban en ook de mantri-wṛddha zijn opwachting komt maken; zoo wachten zij dan, tot gij komt om de prinses onder het brengen van huldebetoon aan te bieden" [3]). De gezant werd boos, toen hij dat hoorde; 't was, als werd zijn gelaat rood geverfd [4]), als werden zijn ooren verscheurd; sidderend sprak hij, snel en met nadruk:

66b. „Zeg, wat moet dat beduiden, Gajah-Mada, dat ge zoo'n groot woord hebt tegen ons? Wij zouden straks de prinses aanbieden onder het brengen van huldebetoon? Zoudt gij willen, dat we zóó handelden, ons gelijk stellend aan de onderhoorigheden? Dat is niets voor Sunda! Wij hebben nog nooit in den strijd het onderspit gedolven.

67a. Men zou zoo zeggen, dat gij vergeten zijt van vroeger, toen gij ten strijde getrokken waart en aanvallen deedt op de dorpen in de bergen Grenzeloos vinnig was toen de strijd; de Sundaneezen werden op de vlucht gedreven; de mannen van Jipang

1) Van den koning van Majapahit, ten teeken van onderworpenheid.

2) Volgens KBW., III, 141a zijn *sang para sadu* de brahmanen; of dit ook voor deze plaats geldt, is zeer twijfelachtig, en zoolang de juiste beteekenis van bhujangga niet is vastgesteld, is hier niet vast te stellen, wat sādhu is. Sādhu kan ook „edelen" beteekenen (lett. goed; sasadwan = hovelingen) en in Voor-Indië is het, zooals bekend is, het woord voor fakir. In red. A en C wordt upapati in plaats van sādhu gebruikt.

3) G.-M. is door zijn herhalingen wel heel duidelijk! De kracht van het Jav. atur is moeilijk in vertaling steeds weer te geven.

4) Met sapan(g), bereid uit de *Caesalpinia Sappan L.*; vgl. Enc. N.-I.[1], IV, 579a, en KBW. s.v. *cang*.

zetten ze na; daar kwam de patih van Sunda en hervatte den strijd; uw troepen werden uit elkaar geslagen en gingen op de vlucht.

67b. Uw beide mantri's, Lĕs en Beleteng, werden afgemaakt en moesten het met den dood bekoopen; uw troepen werden verstrooid en vluchtten; sommigen vielen in ravijnen en kwamen midden tusschen de doornen terecht; ze stierven als lutungs [1]), steenmarters en setans [2]); overal kermden er en smeekten er om lijfsbehoud.

68a. En nu braakt gij zulke groote woorden uit [3]) en is wat gij uitwasemt (ev. uitgaapt) als een wind van een krekel, als drek, dat door een hond wordt achtergelaten. Zulk een verlangen van u is onbehoorlijk en verraderlijk. Wat voor wetboek volgt gij [4]) dan wel, dat gij een leeraar wilt zijn van slechtheid en corruptie en dat ge goedgezinden om den tuin leidt? In de hel zal uw ziel vallen, later, wanneer ge gestorven zult zijn".

68b. Gajah-Mada kreeg van ergernis een kleur, alsof hij zich het gelaat met bloed had gewasschen: „Wat zijt gij, Sundaneezen, toch brutaal in het spreken; 't is waarlijk, alsof gij geen schaamte kent! Daar komt gij me naar Java, luid schreeuwend, op grond van een mededeeling van patih Madhu, dat gij u daaraan stipt zult houden, omdat dat nu eenmaal zoo geregeld is; en dat is dan een reden voor u om (hierheen) te komen als jankende honden!

69a. Als (de blik van) een staaroogige [5]), die met alle geweld wil bemerken, dat hij in den Javaanschen strik [6]) is geraakt, zoo is, nu gij zoo overhaast (hierheen) gekomen zijt, uw gedachte, dat ken Madhu gekomen was om de zaak geheel en al te regelen. Ik zal nu verslag gaan uitbrengen aan Z. M. den koning; wanneer hij het er mee eens is [7]), dan zal ik straks een bode sturen naar het strand, maar wanneer hij het er niet mee eens is, dan zal ik (de lieden) in Bubat omsingelen.

---

1) *Semnopithecus (preshytes) Maurus*; vgl. Enc. N.-I.[1], I, 2b.
2) Setan? KBW.: een roofdier? Of wellicht: boschgeest, Arab. shaiṭān?
3) Lett.: is uw uithoestsel groot.
4) Cf. G.-M.'s opmerking in 64b.
5) Vgl. ons: zich blindstaren op iets, hetgeen met dit beeld ook bedoeld schijnt te zijn.
6) Een bekende uitdrukking in dien tijd? Cf. A 43b.
7) N.l. met de Sundasche opvatting op grond van Madhu's reis; cf. red. A 44a.

69b. Deel dat maar aan uw heer mede. Laat hij zich niet van zijn plaats bewegen en laat hij op mij wachten in Bubat; daar moet hij wachten op een gunstige gelegenheid. Indien hij het er mee eens mocht zijn, is het in orde; is hij het er niet mee eens, dan zal ik u verdelgen, dat gij en uw geheele geslacht den dood sterft van lastige honden, en zal ik er een vilpartij van maken" [1]).

70a. De patih van Sunda sprak — zijn gelaat was rood als de bloemen van den kapokboom —: „Wat hebt gij nu voor gemeens in den zin! Nu komt uw schelmenaard te voorschijn! Ge hebt niet het karakter van een held, maar zijt een verrader van anderen, een leugenaar. Wat voor krijgsmanswetboek volgt gij wel, dat ge zoo handelt?"

70b. Ook tumĕnggung pangulu Borang was uiterst verbitterd en antwoordde eveneens; scherp kwamen zijn woorden er uit en het was, als duchtte hij geen gevaar: „Patih Mada, wat wacht ge nog? Volvoer uw plan en overweldig ons!

71a. Ik zou de tumĕnggung pangulu niet zijn, indien ik voor den dood op zij zou gaan. Maak ons maar tot slachtoffers, die ge, naar uw wensch, kunt wegvoeren om tot offers te dienen in Majapahit (?)! Laat het roode vocht maar spuiten! En wanneer wij dan met onze 300 man gevallen zijn, jammer, dat ge dan in Bubat slechts met Z. M. den koning en de vrouwen zult hebben te vechten! [2]).

71b. Kom nu naar buiten, gauw wat! Kies dan uw mannen uit en laat ze meteen uitkomen tegen ons, precies zooals ge maar wilt! Doe een massa-aanval op de Sundaneezen, wedijverend met hen in dapperheid en in het elkaar toebrengen van wonden; laat hen zich met elkaar meten in het (vergieten van) bloed". De oogen van den heer patih schoten als het ware vuur, zoo gloeiden ze, en hij werd rood; in de carangcang werd het rumoerig.

72a. De eerwaarde Smaranātha bemerkte de verstoordheid van den heer patih; ten slotte sprak hij zacht: „Kom, mijn zoon, mijn

---

[1]) Het laatste niet geheel zeker.

[2]) Is de bedoeling, dat Borang zegt, dat ook de Sund. vrouwen zich zullen verdedigen? Vgl. A 52a en C I, 67, waaruit blijkt, dat een overigens zeer goed mogelijke vertaling: „Heb dan medelijden in Bubat, wanneer ge slechts zult staan tegenover...." toch minder waarschijnlijk is.

waarde, laat uw ontstemming toch niet te lang duren. Wat toch zou de beteekenis zijn van zulk een handelwijze! En gij, gezant(en), koester(t) geen wrok; neem(t) mijn woorden ter harte, wees(t) niet zoo fel.

72b. Gaat goed met elkaar om, mijn waarde zoons. Immers, de bedoelingen van Z. M. den koning zijn goed en er is niets, waarover oneenigheid behoeft te bestaan. Straks loopt het nog op ruzie uit! Indien het door de hoofdmantri's en door de vorstelijke personen wordt goedgekeurd, dan bestaat immers nog de afspraak daarover van vroeger, en zal hij (ev. zullen zij) indachtig zijn, dat hij (A.-W.) schoonzoon [1]) zou zijn.

73a. De oude verhalen, die verteld worden in de purāṇa's uit den ouden tijd, waarde vrienden, zeggen, dat, wanneer er verraderlijke dingen gedaan werden, of wanneer men zich schuldig maakte aan slecht gedrag of minachting uit lust om slecht te doen of uit jaloerschheid, dat dan de straf van den Albeschikker groot was, want dat men dan in de hel viel.

73b. Het voornemen van den koning van Sunda is eensgezind te zijn zooals vroeger, maar hij staat er nu eenmaal op Z. M. den koning van Majapahit tot schoonzoon te hebben". Zoo sprak de eerwaarde geestelijke Smaranātha vriendelijk. De gezant antwoordde hem:

74a. „Heer, eerbiedig aanvaarden wij de woorden van den doorluchten, grooten monnik, die in staat zijn als amṛta de lichamen van uw kinderen, groote brahmaan, te verkwikken. Het doel van 's konings komst naar Java ter begeleiding van de prinses is om zijn sympathie te betuigen aan zijn schoonzoon, den vorst alhier; maar nu wil het geval, dat alleen patih Gajah-Mada een breuk wil veroorzaken.

74b. Verraderlijk en onoprecht is zijn handelwijze en hij heeft een onbetrouwbaren aard. Maar ik ben er de man niet naar, dat hij mij van mijn stuk zal brengen!" Heer Mada werd boos en kwam, den vinger dreigend vooruitstekend, op hem af: „Zoo, hoe vat je nu mijn woorden op? Als een aap, die het onderscheid tusschen hoog en laag niet kent! Gij verwaande, brutale kerel, die mij voortdurend maar beschaamd probeert te maken!"

---

[1]) D.w.z. dat de prinses van Sunda Ayam-Wuruk's volwaardige vrouw zou worden, niet zijn sĕlir.

75a. Ken Anepakĕn werd rood; op zijn beurt kwam hij met den vinger dreigend uitgestoken op hem af: „Zeg, zwijn [1]), je weet niet, wat je zegt! [2]) Wat zal een duidelijk teeken van je zijn?" [3]) De patih antwoordde: „Laat ik een afspraak met u maken: indien het het geval zal zijn, dat hij, die komt, op een wagen rijdt, een payung heeft van zijde en voorzien is van alle teekenen van waardigheid,

75b. wanneer hij als veldteeken heeft een banier van doek, keurig geborduurd (ev. geschilderd) in goud met de beeltenis van een dollen olifant [4]), en een groot leger hem begeleidt, kom dan maar op en wees niet bang" [5]). Ken Anepakĕn antwoordde: „Zoo, en als er een komt, die op een groot, *jamus* [6]) paard rijdt, dat een zadel heeft van flonkerend [7]) goud,

76a. met als veldteeken een zwarte banier, met een gordel vol kostbare edelsteenen en een kraag (ev. baadje) van paars satijn en met een galonversiering in goud, met een zwarten payung voorzien van een grooten gouden knop, met een schild met goudbeslag, vol kostbare edelsteenen,

76b. die een stalen lans draagt, keurig met kleine stukjes goud ingelegd, en een kostbare sabel op zij, welke met drijfwerk in goud versierd is, die een diadeem draagt en een broek in het patroon giringsing kawung, dan is dát de patih van Sunda, die daar aankomt: kom dan maar op en deins niet terug.

77a. Die beroemd is in den strijd sinds lang, die een doorn is in het oog van zijn vijanden, die is dan gekomen. Gajah-Mada zoek ik dan te bereiken, om met hem een woordje te spreken; dan zullen wij partners in den tweekamp zijn, machtig in het elkaar toebrengen van wonden en in het gebruiken van elkaars nek

---

[1]) Ev. hoer, en dan oneigenlijk gebruikt, zooals in het Holl. triviale gebruik.

[2]) Ev. wat je zeggen mag > je kent geen manieren; cf. den beteekenisovergang van Sk. bhāsā (= ling. kalingan) van „woord" tot „manieren".

[3]) Een teeken n.l. om te kunnen zien, of hij als vriend of als vijand naar Bubat komt; cf red A 56b: wat zal het teeken zijn, of er al dan niet een overeenkomst bereikt is?

[4]) G.-M.'s veldteeken.

[5]) Dit n.l. voor het geval de opvatting der Sundaneezen niet aanvaard wordt; wordt ze wel aanvaard, dan komt patih Madhu, zoo lezen we in A 56b en 57a, voor zonsondergang naar Bubat, om te zeggen, dat alles in orde is.

[6]) Volgens Ju. „donkergrauw"; volgens G R. idem of „geheel zwart", terwijl men uit het KBW. de beteekenissen „geheel zwart" en „rossig" kan distilleeren.

[7]) Of rood goud

als aanbeeld". De eerwaarde Smaranātha sprak zacht: „Kom, heeren patihs, weest niet zoo hevig vertoornd.

77b. Wat hebt ge nu aan zulke woorden? Keer gij naar de uwen terug, mijn waarde, en wacht dan een dag of twee te Bubat op een boodschap van den koning. Wanneer het goedgekeurd wordt, zal patih Madhu zich snel (naar Bubat) begeven". De gezanten gehoorzaamden den heilige en vroegen vervolgens verlof om naar huis terug te mogen keeren. — Snel legden zij den weg af.

78a. Van onderweg worde niet verteld. Te Bubat aangekomen, begaven zij zich dadelijk in tegenwoordigheid van den koning, bij wien juist de tanda's en de mantri's hun opwachting maakten, terwijl de troepen in rijen geschaard neerzaten onder den waringin. Daarop sprak de patih met een sĕmbah tot den koning:

78b. „Nu is zoo waar, verheven Majesteit, Uwer Majesteits reis naar Majapahit doelloos geworden. Gij hebt begeerd vreugde deelachtig te worden en in werkelijkheid ondervindt gij nu moeilijkheden. Het was overijld en zonder kennis van zaken gehandeld. Weg is nu alles, wat Uwe Majesteit overlegd had. Nu ondervinden wij inderdaad (de vervulling van) de slechte voorteekenen [1]) voor den tocht" [2]).

Zang II.

1. De koning zweeg; geruimen tijd sprak hij niet, doch bleef nadenken in zichzelf: „Zoo schijnt het dus vruchteloos te zijn. Zoo zijn de Majapahitters! Ze zoeken uit het zoet den dood te halen. Welnu, moge het hun slecht bekomen!" [3]).

2. Het lichtbruin van zijn gelaat was in overeenstemming met het vuur, dat in zijn binnenste begon te laaien; de gloed er van nam toe; het was, alsof het vuur hem uit de oogen schoot. Hij glimlachte en sprak: „Zeg, gij mantri's allen te zamen! Wat wilt gij doen, nu het met mij aldus staat?

3. Indien gij bang zijt voor den dood, keert dan naar Sunda

[1]) Durmanggala: volgende maat durma.
[2]) Cf. boven, I, 40b.
[3]) Of: „Welnu, het is goed", al naar men sampun als vetatief- of als perfectumpartikel opvat; vgl. nog Ju. s.v. sabhāgya. De vertaling dezer strophe is niet heel zeker.

terug en vergezelt het meisje en de weduwvrouwen [1]), en troost haar. Liever zal ik straks het met den dood bekoopen, dan dat ik schande op mij zou laden en een voorwerp van bespotting [2]) voor de menschen zou worden.

4. Immers, de Hoogere Macht heeft beschikt, dat men lief en leed ondervindt; niemand, voorwaar, ontkomt daaraan; wat men vroeger in vorige existenties heeft gedaan, daarvan rijpt nu de vrucht; van goed en kwaad worden de gevolgen ondervonden. Ik zal niet trachten de slagen van het noodlot af te wenden.

5. Wanneer ik ze verdraag, zal ik daardoor trachten boete te doen voor wat ik heb bedreven. Is het dan zoo kwaad te sterven in den strijd? Aan de verplichtingen van den levensregel voor helden heeft men zich, als kṣatriya, te houden, opdat daardoor al het kwaad, in het menschelijk bestaan bedreven, gedelgd worde".

6. De mantri's maakten allen te zamen een sĕmbah en antwoordden eenstemmig hun instemming betuigende: „Heer vorst, straks zullen Uw dienaren met Uwe Majesteit omkomen op het slagveld; zij zullen sterven aan de voeten van den koning.

7. Wanneer wij toch bang zouden zijn om te sneuvelen in den strijd, zouden wij een heel ellendig lot deelachtig worden. Indien wij, strijdhelden, sneuvelen op het slagveld, zoo zegt men, komen wij in Wiṣṇu's hemel en ondervinden daar in het gezelschap van hemelnymphen wat ons hart bevredigt.

8. Bovendien wordt er door gedelgd al het kwaad, dat door vader en moeder bedreven is. Wij zullen bezongen worden door de dichters en zelfs onze familieleden zullen tevreden zijn en profiteeren van de vruchten van onzen dood in den strijd. Wij, de besten onder de helden in den oorlog, begeeren den levensregel voor helden op te volgen.

9. Want geen andere taak is den kṣatriya's opgelegd, dan dat zij (er voor zorgen te) sterven in den strijd bij hun streven naar macht. Of men daarbij overwint of overwonnen wordt, in beide

---

[1]) Uit het KBW. blijkt, dat die vrouwen van het koninklijk gevolg steeds karanḍān heeten; mogelijkerwijze komt hier nog de toespeling op eigen dood bij.

[2]) De correctuur kaguywan in Cod. 4254 is niet noodig; voor het passieve substantief guywan (Nieuwjavaansch pagoejon) is secundair een verbale a gekomen.

gevallen is het loon hetzelfde: beide leveren goede winst op, beide heeten „overwinning".

10. Zij, die het winnen in den strijd, ondervinden, als echte helden, als wereldbeheerschende vorsten, een ruime mate van (wat men) bhoga, upabhoga en paribhoga [1]) (noemt); dat is, naar men zegt, het loon van hen, die in den strijd overwinnen.

11. En zij, die het verliezen in den strijd, worden toch beschouwd als overwinnaars; hun valt ten deel, naar men zegt, het loon van het hiernamaals, de vreugde van het hemelrijk, waar zij alles krijgen, wat hun hart begeert. Dat is het loon van hen, die als helden sneuvelen in den strijd".

12. Zoo spraken alle mantri's; zij deden de gelofte, dat zij gemeenschappelijk zouden sneuvelen, als slachtoffers op het slagveld, in onwankelbaren heldenmoed, indachtig de gunstbewijzen van den vorst, waardoor zij gedurende hun leven de vier voordeelen hadden genoten.

13. Toen nam, op het hooren van de woorden van de mantri's, de leeuwenmoed van den koning toe; ten slotte sprak hij, terwijl hij glimlachte met een uitdrukking van overmoedigheid: „Wel, pakt ze dan maar aan, wanneer ze komen; met vreugde zal ik sterven en ten gronde gaan in het Majapahitsche".

14. Het was reeds laat in den voormiddag, toen de mannen van den vorst uiteengingen; deze trad daarop den kraton van de pasanggrahan binnen; daar bevonden zich zijn gemalin en de Lakṣmī van den kraton; samen zaten zij in de salu kilyan (westerpaviljoen) [2]).

15. Met spoed kwamen zij daaruit (af), toen Z. M. de koning kwam; deze omhelsde de aan een godin gelijke: „Ach, mijn eigen leven, mijn kind, prinsesje, wat zal nu wel het eind zijn van dezen tocht naar Java? Het was overijld en zonder kennis van zaken gehandeld.

16. Nu gaat uw voorgenomen huwelijk niet door, verhinderd door het booze lot; de godheid hecht haar goedkeuring er niet aan: het heeft haar ontevredenheid gaande gemaakt. Ik zou me niet weinig hebben te schamen, indien het doorgedreven werd, dat gij, meisje, (als schatting) zoudt worden aangeboden.

---

[1]) Vgl. de aanteekening.

[2]) Of bank; in elk geval hoog, wegens tumurun in 15.

17. omdat dat natuurlijk zou samengaan met het geven van een bewijs van afhankelijkheid, zooals dat geschiedt bij de menschen van de onderhoorigheden, die (den grond van) het rijk betreden voorzien van de kenteekenen van den dienstbaren staat. Daarom voelt uw vader, vrouwe, zich gekrenkt; liever betaalt hij het met den dood.

18. Dit is voor mij aanleiding om terug te keeren [1]) tot den strijd; immers, daarmee verdien ik den hemel. Keer gij naar huis terug, vrouwtje, ga met uw moeder terug naar Sunda, meisje; gij, mijn eigen leven, blijf leven in gezondheid.

19. Nu zie ik u voor het laatst, evenals u, jongere zuster [2]). Keer naar huis terug, vrouwe, met uw dochter; ik hoop u, mijn eigen leven, in volgende existenties weer te zien, u, mijn gezellin in het dragen van leed".

20. De toegesprokene boog het hoofd en weende; zij sprak, terwijl ze een sĕmbah maakte: „Zoo nu al, Susuhunan, Uwer Majesteits dienaresse terugkeerde naar Sunda-land, wat zou het haar baten? Onveranderlijk verdriet!

21. Straks volgt u uw dienaresse in den dood; waarheen zich ook haar vorstelijke heer moge begeven, al zou hij ook naar de hel gaan — laat staan, indien naar den hemel —, al zou hij ook zevenmaal herboren worden, hem, haar heer, wil zij dienen.

22. Zoo mogelijk, wenscht zij in haar hart de gelofte van trouw der gemalin na te komen; de vrucht er van is voortreffelijk, want groot is, zooals in het verhaal van vrouwe Satyawatī, die haar man trouw bleef, het hemelsch loon, dat men verwerft".

23. En van haar kant sprak de parel van den kraton: „Heer vader, waarom zou ik van u moeten scheiden? Om uw dochter en om niemand anders zijt gij, heer vader, naar Java gegaan.

24. De oorzaak van de moeilijkheden, die gij op uw tocht ondervindt, is uw liefde voor uw dochter. En zou ik nu u verlaten en terugkeeren naar Sunda? Wat zou dat verkeerd gehandeld zijn! En het resultaat zou zijn, dat het nog nutteloos [3]) was

---

[1]) Mantuk wegens vroegeren oorlog met Majapahit?

[2]) Aanspraakwoord voor de echtgenoote, zooals nog steeds in het Javaansch.

[3]) Ajambat? Vgl. Ju. s.v., waar men ziet, dat de beteekenis geenszins vaststaat; KBW. onder een apart hoofd deze plaats, waar jambat weergegeven wordt met jañjan, o.a dwaas, verkeerd, niet prettig. G.R. s.v. geeft enkele Kawi-beteekenissen van djambat op, die hier niet schijnen te passen.

ook, doordat ik tot een voorwerp van spot zou worden voor de menschen.

25. Volgens welk wetboek voor adellijke meisjes zouden deze gemachtigd zijn hun ouders in den steek te laten? Dat zou een groote zonde zijn, want juist van vader en moeder heeft men zijn lichaam ontvangen. Daarom is de grootte van de schuld (,die men aan zijn ouders heeft,) als die van hemel en aarde samen.

26. Waar zou het voor mij later, na mijn dood, op uitloopen, wanneer ik nu bang zou zijn voor den dood? Wanneer de koning sterft, zal Uwer Majesteits dochter te zamen met moeder, de koningin, u in den dood op het slagveld volgen".

27. Zoo sprak de koningsdochter. Steeds luider klonk het geween in de pasanggrahan. Wat nu betreft Z. M. den koning, deze liet wederom zijn mantri's in zijn tegenwoordigheid komen onder den waringin en hield met hen een bespreking.

28. Daar waren aanwezig de mantri-wṛddha Jagatsaya, verder Jātiguru, dĕmang Makara, tuhan Unur, rangga Caho, de dappere mantri [1]), tuhan Sirikan, op wie(n) (de koning) zijn vertrouwen stelde,

29. Pañji-Mĕlong, tumĕnggung pangulu Borang, dĕmang Caho [2]), niet te vergeten patih Anepakĕn, verder rangga Sowan; tuhan Gĕlĕmpong ontbrak niet, evenmin als Urang-Makara [3]) en patih Larang-Agung;

30. verder nog Pitar en de (andere) mantri's van Sunda. De troepen en de mantri's (of: de officieren) [4]) waren voltallig aanwezig; als regen daalden op hen neder de woorden: „Gij, mantri's en tanda's, breekt allen op en weerstaat als één man den vijand, wanneer hij hier mocht komen.

31. Vergeleken bij de menigte onzer tegenstanders zijn de makkers gering in aantal; werpt u als één man in den strijd; weest niet onachtzaam, maar gaat met beleid te werk. Het middel om den hemel te verwerven is den goeden weg te begaan en als helden in den strijd te sneuvelen".

32. De mantri's antwoordden al te gader met een sĕmbah: „Voor-

[1]) Of: Wīramantrī.
[2]) Wel te onderscheiden van rangga Caho
[3]) O. J. + Sk. vertaling!
[4]) Al naar men bala mantrī of balamantrī leest.

waar, heer vorst, verheven voorwerp onzer hulde, wij, Uwer Majesteits dienaren, hopen allen ons leven te kunnen offeren bij het vergezellen van (of: aan de zijde van) Uwe Majesteit".

33. Gemeenschappelijk legden zij hun gelofte af, dat allen hun leven op het spel zouden zetten. Z. M. de koning was verheugd en deelde rijkelijk geschenken uit: allerkostelijkste sieradiën, oud bezit van Sunda, dat hij in zijn geheel had meegebracht naar Majapahit,

34. met de bedoeling er mee voor den dag te komen, wanneer het huwelijk van de parel van den kraton te Majapahit voltrokken zou worden. Maar nu was het op zoo'n teleurstelling uitgeloopen en zou oorlog het resultaat zijn door de schuld van den heer patih.

35. Nu werd de uitrusting van den krijgsman te voorschijn gehaald, in haar flikkerenden gloed schoon als een bloemenberg om aan te zien. Alle mantri's en tanda's waren als gandharwa's [1]), die geroutineerd zijn in gevaren; de manschappen van Sunda hadden allen hun uitrustingen reeds aan,

36. en waren als tijgers, die wachten op de komst der leeuwen.

Nu worde verder verhaald, dat men te Majapahit een leger bijeenbracht: de troepen van Daha en die van Kahuripan waren reeds gearriveerd; Majapahit was vol (krijgsvolk).

37. Gajah-Mada gaf bevel [2]) op de (beroemde) krijgsgong Basantaka te slaan; het dreunde en daverde, dat het als het ware in het (geheele) luchtruim werd gehoord. De tanda's en mantri's kwamen toen op met hun troepen, wagens, paarden en olifanten.

38. De troepen kwamen allen op in hun wapenrustingen, zelfs die van heinde en verre. Het was vol op de toegangswegen [3]) tot de stad, vol ook op den pasar, de wanguntur çela niet te vergeten; zelfs op de bale bang wemelde het van de mantri's.

39. De mantri's van Daha bevonden zich op de jaba larangan; met hun krijgshaftig voorkomen, flink, dapper in den strijd, in krijgsdos gekleed, waren ze als de helden, die men op de

[1]) Uit het gebruik hier blijkt, dat het Sk. gandharva „hemelsche zanger" zich in dit Jav. reeds sterk ontwikkeld heeft in de richting van het N. J. gĕndroewo = tuin- of boschspook. Deze ontwikkeling blijkt ook uit het citaat in KBW., IV, 637b: „de gandharwa's zien er uit als apsara's, maar het verschil is, dat zij slagtanden hebben".

[2]) Ken; zie de aanteekening bij den tekst.

[3]) Sakamārga.

prenten ziet. Tuhan Rajata bekleedde bij hen de functie van generaal.

40. (Daar waren) Lĕmbu-Lalawon, ken Wīrādhyakṣa, tumĕnggung Wīragati, dĕmang Meghāntaka en de overige rangga's, de mantri's anom niet te vergeten; volledig uitgerust waren de troepen; druk was het leger in de weer.

41. De mantri's van Kahuripan (Janggala) bevonden zich in (de) Wīrasabhā; hun kleeding was prachtig, een gunstbewijs van den koning; schoon waren zij, als een heel bosch met bloemen [1]), die vroolijk schitteren, door het zonnelicht bestraald. Ken Gagak-Kṣetra was hun generaal.

42. Verder waren er de mantri-wṛddha ken Jīwarāga, heer patih Pañjang-Jīwa, tumĕnggung Wīrāndaka, dĕmang Pamasah, en verder rangga Palana en apañji Çūreng-Pati,

43. als apsara's met smachtend uiterlijk en (toch) krijgshaftig, keurig in geel gekleed; verder de mantri's anom en de rangga's, waarlijk uit edele geslachten ontsproten, de bloem van Kahuripan (Janggala), stellig van uitgelezen families;

44. en wanneer we daarbij nog de troepen voegen, was het leger voltallig, met wagens, paarden en olifanten, met allerlei slaginstrumenten en rijen van vaandels. Wat nu betreft de mantri's van Majapahit, ook hun leger maakte zich gereed, schoon als een vuurspuwende berg.

45. Zij hadden tot hoofd ken patih Gajah-Mada, den wereldberoemden krijgsheld van Majapahit; tot veldteeken had hij een vaandel van doek, waarop een olifant met omhooggeheven slurf geschilderd (geborduurd) was, in goud uitgevoerd, lichtend als een verschietende vuurbal.

46. Verder (waren er) de mantri-wṛddha Lĕmbu-Wṛddha, de patihs Madhu en Gowi, Mĕnto, Kĕbo-Bungsang, Tĕtĕg, Mĕñjung, patih Mārga-Lĕwih en ārya Tadah, die vergrijsd [2]) was in den strijd,

47. gevolgd door de (overige) krijgshelden uit Majapahitsche geslachten, de bloem van uitgelezen helden, de „jonge ge-

---

[1]) Kusuma sālas; ook kan hiermee het aldus genoemde sieraad bedoeld zijn; vgl. KBW. s.v. alas.

[2]) Deze vertaling naar analogie van sang uwus wṛddha ring prang (KBW., III, 479b); de bedoeling is natuurlijk, zooals ook uit de omschrijvingen op deze plaats blijkt, „bij uitstek deskundig".

weldenaars" [1]), de flinke mantri's anom, ontsproten aan Singhasārische geslachten, en verder de rangga's, bevallig in hun manier van optreden.

48. Voor zoover den nacht betreft, (worde) niet verder (verteld) van wat er in het leger omging. Verteld worde van den ochtend. Toen de zon opging, ratelden de slaginstrumenten, als moest het tot in den hemel gehoord worden. Het lawaai der troepen was zoo geweldig, dat het was, alsof de wereld verging.

49. In stralende schittering flikkerden hel de werpschichten, wedijverend met den gloed van de zon. Nadat nu Hunne Majesteiten de koningen zich klaar hadden gemaakt, kwamen zij naar buiten, als twee zonnen, die opkomen van den Opgangsberg,

50. met hun zoon (resp. neef), den jongen vorst: diens uitrusting was bekoorlijk en liefelijk was zijn smachtende gestalte; waarlijk, hij bracht de harten op hol en zijn blikken brachten een voortdurende kwelling teweeg; zijn geest was gevestigd op liefde en liefde begeerde hij.

51. Vooraan marcheerden de manschappen van Majapahit, gevolgd door de tanda's en mantri's. Daarop kwam heer Mada, de legeraanvoerder; hij reed, als chef, op een wagen, die een standaard voerde van doek, voorzien van wimpels.

52. Ook waren er vlaggetjes voor op den wagen geplant [2]), die versierd waren met kostbaar goud en een pamapag [3]) hadden van juweel. Hij had, als steeds, een zwarten payung, die met goudverf beschilderd was aan den rand. Waarlijk, hij was een tot patih geworden Janārdana [4]) (= Kṛṣṇa).

53. Daarop volgde de op Kāma gelijkende (Ayam-Wuruk); hij bevond zich in het huisje op een olifant; hij had een wit wollen kleed aan en droeg een halsketting van gouden lotussen, met ciseleerwerk in lotusbloemen(?) uitgevoerd: die bloemen

---

[1]) Jajaka rājasa, waarschijnlijk de naam van een corps; we kennen ook het corps der wong rajasa onder Toh-Jaya (Par., 17_{19} sqq.).

[2]) Of: werden vóór hem in de hoogte gehouden.

[3]) Geheel duidelijk is mij de beteekenis van dit woord niet; pamapag is waarschijnlijk de punt; vgl. beneden, II, 61 en 142.

[4]) Deze phrase is niet als vergelijking bedoeld, maar is letterlijk op te vatten; vgl. Z. III, 71: kadadin ing Nārāyaṇa (= Wiṣṇu = Kṛṣṇa = Janārdana) apatih eng Majapahit ... mantuka ring Hariloka (Hari = Wiṣṇu).

hadden hartjes [1]) van robijn en waren van fraai looverwerk voorzien [2]).

54. En lansen met vlaggetjes bevonden zich voorop. Hij had een veldteeken van witte zijde, waarop een makara [3]) geborduurd was; zooals steeds, had hij een witten payung met een prachtigen gouden knop, in den vorm van de maanschijf (ev maansikkel), die schittert aan het uitspansel.

55. Achter hem kwam Z. M. de vorst van Daha, gevolgd door zijn officieren; Z. M. de vorst nu zat in het huisje op een olifant, met kostbaar goud versierd; hij had een gelen payung en een veldteeken van gele zijde.

56. In goudverf was er een waterhoentje [4]) op geschilderd, en de wimpel er van was fraai; hij droeg een langwerpig schild (dadap) met een gouden rand, had een witten vliegenwaaier en droeg in de afhangende hand een boog en vlammende pijlen, voor den vijand om er bang voor te zijn.

57. Zijn mantri's reden allen op paarden, die met goud afgewerkte zadels droegen; zij glansden als cāraṇa's (hemelsche zangers); door hun payungs beschaduwd, maakten zij een aardigen indruk; vaantjes verhieven zich naast statiepieken. Ook de troepen, die voorop liepen, waren prachtig gekleed.

58. Geheel achteraan kwam Z. M. de vorst van Kahuripan; hij zag er bekoorlijk uit met zijn snor en met zijn keurige, losjes opgemaakte haarwrong, majestueus, en met zijn kroon van juweelen en goud, dien hij droeg [5]) in candi-vorm, God Çākyamuni [6]) nog (in luister) overtreffend.

---

[1]) Mata, eig. oog.

[2]) Wat precies bedoeld wordt, is mij niet duidelijk; er schijnt verschil gemaakt te worden tusschen lotus en lotusbloem.

[3]) Omdat onder makara in verschillende tijden verschillende dieren verstaan zijn, en er hier geen aanwijzing is, welk bedoeld wordt, is het woord hier onvertaald gelaten.

[4]) Manuk dewata, naar Cod. 3864 en KBW., II, 625a; de andere Mss. hebben m. dewangga (vgl. KBW., II, 481b), dat hier minder goed past.

[5]) Den kroon waarschijnlijk: ook de haarwrong wordt in candi-vorm gedragen, naar KBW., I, 567a: gĕlung cĕcandian; G.R., I, 247b geeft tjinaṇḍi rĕngga van een groeda moengkoer (de naar achteren uitstekende sneb op het achterhoofd van wajangpoppen; vgl. hierboven I, 11b) = met een tjandi versierd (Waj., II, 277), en in Pranatjitra, VII, 27 wordt een koeloek beschreven met een punt (njamat) in tjanḍi-vorm.

[6]) Uit het verband blijkt niet, hoe candi hier op te vatten is; wordt hier een Buddh. grafmonument = een stūpa mee bedoeld?

59. Schoon was hij, rijdend op zijn grooten olifant uit het land van Bogor, wereldberoemd onder den naam van Supratīka; vervaarlijk schitterde deze door zijn sieradiën; hij zat vol goud en vol kostbare edelgesteenten.

60. Payung en banier waren zwart; deze laatste was met goudverf beschilderd aan den rand in den vorm van een stier [1]) en wapperde in den wind. Ook staken er vlaggetjes omhoog, in rood beschilderd (geborduurd) en voorzien van sieraden van kostbaar goud,

61. met paarlen, die flonkerden als de bekoorlijke vuurvliegen, tot spitsen (pamapag) [2]). Zijn tanden bliksemden, precies als Indra's wajra; zijn scherpe piek (kakaracan) en zijn boog waren prachtig versierd.

62. Hij werd gevolgd door zijn mantri's, die allen te paard waren en beschaduwd werden door heel mooie payungs; ze hadden helkleurige vaandels met vergulde wimpels; precies als de bladen van een geschrift [3]), zoo dicht opeengepakt waren de vaandels en vlaggen. Snel trokken zij voort,

63. en voor ze het wisten, waren ze al op het Wilajanggala-veld en bevonden zich Majapahitsche troepen in Pablantikan, in Ampel-Gading en in Masigit-Agung: allen waren uitgetrokken, in ontelbare menigte, zoodat de kampen vol waren [4]).

64. Gajah-Mada sprak eerbiedig tot den koning: „Uw dienaar zou nogmaals een boodschap willen sturen om de Sundaneezen te waarschuwen (of: tot hen een kennisgeving te richten): misschien zijn ze bang voor den dood en zijn ze bereid de prinses te brengen,

65. en, onder het maken van een sĕmbah, de bevelen van den koning te aanvaarden, (terwijl zij verklaren) gekomen (te zijn) om hun eerbiedige hulde op ceremonieele wijze te betuigen" [5]). Z. M. de vorst knikte ten teeken van instemming met het hoofd en liet Tĕtĕg en Mĕñjung ontbieden; dezen kwamen spoedig hun opwachting maken en namen de opdracht van den heer patih in ontvangst.

---

[1]) De banier v. Çiwa (KBW., III, 488b).
[2]) Vgl. 52 hierboven.
[3]) Lwir batel ing tulis is niet geheel duidelijk. Vertaling op de gis.
[4]) Zie aant. bij I, 16.
[5]) Amaleni bhakti; de vertaling is niet zeker.

66. De twee boodschappers hadden dus hun opdracht gekregen. Honderd man begeleidden hen. Hoe het met hen onderweg ging, worde niet verteld.

Te Bubat vierde men dag en nacht feest; vroolijk hield men een drinkgelag; blijkbaar wilden ze er van profiteeren, zoolang ze nog in leven waren.

67. Vroolijk en druk genoten ze naar hartelust, als waren ze zich van geen moeilijkheden bewust. De gongs lieten hun dreunend geluid weerklinken; heel Bubat was in opschudding. De vorst van Sunda zat onder den waringin. Daar kwamen plotseling de gezanten.

68. Zonder belet te vragen verschenen zij voor hem en zeiden met nadruk: „Zeg, koning van Sunda, wij hebben bevel gekregen om naar U toe te gaan, en wel van den verheven heer van Majapahit, die zich hierheen op weg begeven heeft en nu in Masigit is,

69. en die nu zijn belofte nakomt [1]). Indien gij bang zijt voor den dood, kom dan spoedig uw opwachting maken aan de voeten van Z. M. den koning en bied hem aan het levende bewijs van uw onderdanigheid [2]), het geurigste deel van de sĕmbah, de prinses".

70. Nauwelijks had Z. M. de koning dit gehoord, of hij stond verstoord [3]) op: „Hoort eens, gezanten, zegt maar aan je meester, dat ik er niet meer aan denk voor hem te verschijnen en onze prinses tot hem te geleiden!

71. Al zouden de Sundaneezen nog maar één arm overhebben, ja, al zouden rechter- en linkerarm verbrijzeld worden, dan zullen ze nog niet met de oogen knippen, wanneer ze overweldigd worden op het slagveld". Ook de heer patih was boos: het was, als werden hem de ooren opengescheurd, toen hij de scherpe woorden (van de Majapahitters) hoorde [4]).

72. En tumĕnggung pangulu Borang (werd zoo rood, dat het was), als had hij zich het gelaat met bloed gewasschen; zijn borst

---

[1]) Door n.l. de boodschappers te zenden; eigenlijk is het een belofte van Gajah-Mada, in naam van den koning gedaan; vgl. boven, I, 75b + noot, en 77b.

[2]) Jīwabhakti.

[3]) Of, runtik als subject beschouwend: er kwam wrevel in hem op.

[4]) Lett. als gescheurd door de oorenspiets of de oorenspietsende (woorden); KBW. vergelijkt hiermee (s.v. siwak) een Damar-Woelan-plaats: kaja di-soewek koepingé; en vgl. I, 66a boven.

ging op en neer, en terwijl hij opstond en met den vinger dreigend vooruitgestoken op hen afkwam, zei hij met harde stem: „Je hebt heel wat praatjes, apen van boden, die je daar bent (of: „al veel te veel gepraat", enz.).

73. Vooruit, maakt dadelijk rechtsomkeert! Vlug wat, roept je kornuiten op, zonder uitzondering! Overweldigt ons morgen maar eens, en viert je lusten bot aan ons!" De gezanten antwoordden daarop onmiddellijk: „Nu, verwacht dan maar tegen morgenochtend je ondergang".

74. Daarop keerden de gezanten terug, terwijl ze voortdurend er op snoefden, dat ze hen den (volgenden) ochtend zouden verpletteren. Maar de mantri's van Sunda hielden hun toorn in. Daarop verlieten de gezanten Bubat en kwamen weldra te Masigit aan.

75. Zij naderden tot de voeten van den koning, maakten een sĕmbah en rapporteerden: „Heer vorst, Uwer Majesteits dienaren zijn naar Bubat gegaan; maar het is zoo geloopen [1]), dat het bevel van den koning niet aanvaard is en dat slechts de verbittering is toegenomen.

76. Verder heeft men aan Uwer Majesteits dienaren de uitdrukkelijke opdracht gegeven Uwer Majesteit te zeggen, dat zij maar naar Bubat moet komen, en maar spoedig op hen een aanval moet doen, en dat de koning van Sunda met verlangen uitziet naar het oogenblik, waarop hij Uwe Majesteit bij haar komst aldaar welkom kan heeten".

77. (Door deze boodschap) werd de verstoordheid van den koning nog meer opgewekt; dus sprak hij op zachten toon: „Op, gij mantri's, gij allen, die hier aanwezig zijt [2]), maakt u gereed, verplettert hen, weest niet bevreesd. Laat nu meteen eens zien, hoe 'n groote dapperheid hier te vinden is".

78. Ken Gajah-Mada echter maakte, met de overige mantri's, een sĕmbah en zei: „Moge mijn verheven heer pas morgen oprukken, wanneer de troepen weer op krachten zijn gekomen [3]).

---

[1]) Tumĕka: de vertaling op de gis: misschien ook te vertalen: het koninklijk bevel is overgebracht (eig.: tot hen gekomen), maar ze hebben het niet aanvaard; met nṛpati schijnt in elk geval de koning van M. bedoeld te zijn.

[2]) Sananta, uit sa + ana + nta (= uw).

[3]) Of: versterkingen hebben ontvangen?; „afgelost" kan hier moeilijk bedoeld zijn.

Nú zal het moeilijk meer gaan, daar het immers al tegen den avond loopt".

79. Zijn meening over de wijze, waarop men den strijd moest voeren, uitte hij als volgt: „De oprukkende troepen moeten verder in verschillende afdeelingen gesplitst worden; de vijanden van Uwe koninklijke Majesteit zijn als honden, die men, als ze iemands grimmigheid gaande maken, doodslaat, wanneer men ze te pakken kan krijgen; dat men zijn best doe om ze af te maken!"

80. Zoo luidden de woorden van patih Gajah-Mada; de mantri's betuigden er hun instemming mee en Z. M. de koning knikte goedkeurend.

Bijna was de zon ondergegaan. De troepen betrokken hun kwartieren, verdeeld over een aantal loodsen, en lagen in een kring om hun heer heen.

81. Van den nacht worde niet verteld, doch van den volgenden ochtend. De zon was opgegaan van den Opgangsberg. Het leger van Majapahit, hel stralend in het licht van de zon, was als een vlammend vuur, dat, wanneer het zich voortbeweegt, alles overstelpt.

82. Van uit het Oosten rukte de jonge vorst op met zijn officieren; niets ontbrak er aan zijn leger: de vuurwapenen waren in rijen geordend; de schilden waren als wolken, waarin de sabels als bliksems flikkerden, terwijl de werpschichten dreigend op regen wezen.

83. Van uit het Westen waren alle manschappen van Kahuripan op weg gegaan, en niet te vergeten die van Daha. De beide koningen bevonden zich bij de massa [1]) van den troep; de mantri's, die vooraan reden, vormden hun escorte; de troepen vulden de gansche ruimte, zoo dicht op elkaar als (het water in) de zee.

84. Ook van uit het Zuiden drongen er troepen op, n.l. het groote leger van Majapahit en zijn mantri's; als hun opperbevelhebber in den strijd fungeerde niemand anders dan heer Mada, die zich in krijgsdos op zijn strijdwagen bevond.

85. Zijn mantri's, in goede orde als op de prenten, krijgshaftig, flink, in het geel gekleed, met een buis [2]) met goud(versiering) en een voortreffelijke uitrusting, reden, als zijn escorte, voor

[1]) Bungkah eig. het fundament.

[2]) Of maliënkolder, borstkuras.

hem uit; zij hadden een gelen lendendoek aan en een gordel in het patroon lubeng lĕwih [1]).

86. Nu was de voorhoede vlak bij Bubat gekomen; de brahmaçara's [2]) werden vooraan geplaatst; dreunend klonk het geluid van de gongs; een algemeen krijgsgeschreeuw weerklonk. De Sundaneezen deden daarop hun best en hieven op hun beurt een krijgsgeschreeuw aan, dat dreunend tegen het andere inklonk.

87. Ook op de schepen bevonden zich veel Sundaneezen, n.l. degenen, die de kanonnen bedienden (richtten) [3]) en de scheepsofficieren; de kogels vlogen rond als schiethagel; allen stonden gereed om de voorhoede van den vijand af te wachten.

88. De Sundaneezen nu handelden volgens de wetten en plichten van den strijd; wanneer zij gewond werden, wroken ze dat op grond van hun heldenplicht; dat is de voortreffelijkste handelwijze. De voorhoede raakte slaags midden op het slagveld: halverwege stieten zij op elkaar [4]).

89. Nu drongen in gesloten gelederen de troepen van Majapahit op van uit het Zuiden; niet voor gevaren beducht, rolden ze voort als de golven van de zee en ze gedroegen zich als echte soldaten: daar staken ze met lansen en speren en maakten gebruik van hun blaasroeren en spietsen.

90. Luid weerklonk het krijgsgeschreeuw en donderend weerklonk het geroffel der slaginstrumenten; de geweren weerklonken met knetterend geluid, de kogels vlogen her- en derwaarts. Vele Sundaneezen werden verpletterd, maar zij wroken zich, onbevreesd; in gesloten gelederen deden ze een stormaanval, als waren ze zich van geen gevaar bewust.

91. Velen van de troepen van Majapahit werden overwonnen, gestoken, onder den voet geloopen, met een lans geveld; vele anderen werden verpletterd, doordat ze vertrapt werden door hen, die over hen heen gingen, of kwamen in het bereik van den opdringenden (vijand) en werden neergehouwen; velen

---

[1]) Een vaak genoemd giringsing-patroon (= zeer fraai?).

[2]) Lett. brahmapijl, vuurpijl = agneçara; het wordt wel weergegeven met bĕdil, en ook uit de beschrijving (b.v. Pam., IV, 260) blijkt wel, dat vuurwapenen bedoeld zijn.

[3]) De vertaling is niet geheel zeker.

[4]) Mārgamadhya pinanggih = ze vonden het of hen midden op den weg, of: ze vonden het midden van den weg; niet geheel duidelijk.

werden links en rechts neergesmeten; de lijken waren besmeurd met bloed.

92. Het leger van Majapahit deinsde terug en maakte rechtsomkeert; de een voor, de ander na, werd neergestoken; hun voorhoede werd uit elkaar geslagen en achtervolgd en weldra brak een krijgsgeschreeuw over hen los. De mantri's van Majapahit werden boos en gaven den troepen bevel vooruit te rukken, en weldra hadden zij den strijd hervat.

93. Wederom werden zij handgemeen [1]; het werd een felle strijd, zooals op de prenten; geen van beide partijen wilde van wijken weten. Bij de troepen nu, die nog steeds in het Oosten stonden, was de strijd uiterst hevig; de kanonnen op de schepen [2]) werden onophoudelijk afgeschoten (met een geluid) als van den donder in het luchtruim.

94. In de troepen van Z. M. den jongen koning werden groote verwoestingen aangericht, daar ze te dicht bij het (rivier)strand geraakt waren; links en rechts werden ze neergeschoten en stierven; de lijken waren nauwelijks meer lijken te noemen: ze waren verminkt, uiteengereten op de gruwelijkste wijze; armen en hoofden, alles werd weggeslingerd; niemand bleef er over.

95. De manschappen van Majapahit werden ontsteld, verschrikt, verbijsterd door de kogels, die dicht als regen vielen; ze raakten in opschudding en wendden zich naar alle kanten [3]), om ten slotte een schuilplaats te zoeken in de bosschen; ze letten er niet op, dat het moeilijk was zich een weg te banen door de doornen; anderen bevonden zich in de dalen, als zich schuilhoudende steenmarters.

96. De Sundaneezen vochten als mannen, die niet verwachten het er levend te zullen afbrengen; de strijd was hevig: men probeerde elkaar er onder te brengen en lette niet op de dooden (ev. den dood); ze brachten elkaar verliezen toe; herhaaldelijk weerklonk het krijgsgejuich; de kanonnen (schoten vuur)

---

[1]) Of: drongen zij vooruit, volgens de v.l. amurĕk.

[2]) Het Majap. Oosterleger onder Ayam-Wuruk marcheert tegen Bubat op langs de rivier, waarschijnlijk door de Wilajanggala, die tusschen Canggu en Bubat kan gelegen hebben.

[3]) Alulunan = ronddraaien, of wel: loslaten = uit zijn verband raken? Of wel: elkaar meesleepen (vgl. N. J.).

als bliksemstralen in de maand Caitra [1]), vreeswekkend.

97. Helden raakten slaags met [andere, even groote] helden [2]), (dicht op elkaar gepakt) als de bladen van een geschrift [3]); ze deden hun werk goed en faalden [4]) niet; onbevreesd maakten ze zich verdienstelijk voor hun heer.

Nu worde weer verteld van het Westerleger; de strijd was hier ontbrand en men trachtte elkaar er onder te krijgen.

98. ...... [5]) was de strijd en levendig; door elkaar gemengd, stieten zij op elkaar. Luid weerklonken de pauken, de trommen en de gongs dreunden, als moest het luchtruim ineenstorten; de troepen maakten een geweld, als moest de aarde in stukken uiteenvallen; paarden hinnikten, olifanten lieten hun getrompetter hooren.

[Daar de vertaling van beschrijvingen van oorlogsscènes als deze hier, die met de bovenstaande strophen begonnen zijn en een groot gedeelte van den tweeden Zang innemen, in het algemeen geen moeilijkheden oplevert en de litteraire waarde er van miniem is, zal zij beperkt worden tot de meer belangrijke passages van Zang 2, terwijl van het overige een inhoudsopgave gegeven wordt].

Ranggo Sowan en rangga Caho weten den dreigenden opmarsch der Majap. troepen te stuiten (99—100); zij overwinnen rangga Wīramāngsa en ken Jalak (102—103), maar sneuvelen zelf door den gemeenschappelijken aanval van de Maj. patih Gowi, patih Mārga-Lěwih en ārya Tadah (106—107). Heftige strijd. Tuhan Gělěmpong sneuvelt (110). Děmang Makara overwint Kěbo-Nirada (116), maar wordt overwonnen door Kěbo-Bungsang (117). Daarop onderneemt tuhan Sirikan een aanval (118) en Jātiguru en Pañji-Mělong sluiten zich bij hem aan (120). In een tweegevecht overwint Sirikan Lěmbu-Wrddha (125), maar deze kan zich zwaargewond terugtrekken, wanneer Měñjung Sirikan buiten gevecht gesteld heeft (126). Pañji-Mělong overwint de beide rangga's Tan-Giwang en Paku (128). Dan gaat het verhaal aldus verder:

---

[1]) De 12de maand van het Hindujaar.

[2]) Vgl. voor de eigenaardige constructie met sama (pada) vooral Pam., IV, 313.

[3]) Cf. boven, II, 62.

[4]) Of: weken niet; cf Ju. s.v. hiwang.

[5]) Awrěrngan?

103. Tinangkis: als subject heeft men het in sinuduk opgesloten suduk te beschouwen. 106. De constructie van het slot van deze strophe is merkwaardig; pinrih binabad wordt blijkbaar gezegd van Gowi, daar de samenhang niet toelaat het op Caho te betrekken; de anticipatie, voor zoover mij bekend zelden gebruikt, zal wel om de maat gebruikt zijn. De vertaling luidt (in het actief omgezet): Hij (= r. Caho) ging op Gowi af en probeerde hem te pakken te krijgen en neer te houwen. 109. Pamuk ing bala, n.l. van het leger van Majapahit. 111. Brahmaçara z. boven II, 86. 114. Mrakamrakata (v.l. mrěkamrěkata)

129. Vele vooraanstaande edelen van Majapahit stierven als helden in den strijd, zelfs (manschappen van) de garde (balakrama) [1]). Patih Madhu en ken Tětěg waren uitermate verbitterd; ze dreven hun paarden aan en rukten op met hun troepen.

130. Daar kwam hun op eens het paard van ken Jātiguru in den weg en kwam op patih Madhu af. (Jātiguru) glimlachte en sprak: „Het is wel een gelukkig toeval, dat ik je tegen het lijf loop. Zeg, Madhu, nu moet je je eens goed het oogenblik herinneren, dat je in Sunda was en meedeed aan het uitwisselen van (betuigingen van onderlinge) vriendschap!

131. Je wist vriendelijk te spreken aan de voeten van den koning, maar uit den honing heb je den dood gehaald [2]). (Dat is) de leer der nietswaardigen! Welke gewoonte van helden volg jij op, dat je zoo verraderlijk tegenover ons te werk gaat? Wanneer je naar Sunda gekomen was om ons te beoorlogen,

132. dan zou je ons geen haar op het hoofd gekrenkt hebben [3]);

---

niet duidelijk; van prakata met gedeelt. reduplicatie? Cf. Ju. s.v. prakatak. Ook de rest van deze strophe is zeer onduidelijk; indien we mawĕlu op watang = lans laten slaan, kunnen we denken aan wĕlö (Ju.: ma- = glinsteren) en wĕlu (Ju.: ma- = rond); beide beteekenissen zijn mogelijk, doch het eerste schijnt aannemelijker; de vertaling luidt dan: „luid juichend(?) zwaaide hij zijn lans ..... omhoog, welke schitterde onder het gezwaaid worden (denya = N. J. olèhé). 116. Sep wordt hier en verder op gebruikt in den zin van het N. J. kĕsĕlak ongeveer, n l. getroffen worden, voor men zelf zijn slag heeft kunnen slaan. Vgl. kaslĕkan in II, 125. 117. Terwijl hij met zijn schild pareerde, sloeg hij met zijn zwaard op de lans (van dĕmang Makara), welke daarop aan de hand (van d. M.) ontglipte en op den grond viel. 121. Alulunan, cf. boven bij II, 95. 122. Lawan rowang = vriend en vijand; de voor jengkel opgegeven beteekenissen in KBW., Ju. en G R. verschillen eenigszins; KBW. en G.R. geven een algemeener beteekenis, maar in elk geval is bedoeld, dat hun beenen gekwetst werden door het vertrapt worden. 125 Tan olih, vaker tan polih; zie Ju. s.v. ulih I, No. 10. 127. Let op de woordspeling in begin 127 met guru; voelt men gurundaya aan als guru-n-daya (gevormd als de bergnaam Susu-n-dara > Sindara)? De nevenvormen in KBW., II, 500b wijzen hier wel op, n l. wrung daya en burung daya. Merkwaardig is, dat de vorm goeroe(n)daja [Jansz geeft nog goeroe 'ndâjâ!] in het N. J. bewaard is gebleven naast den jongeren vorm soendawa, sĕndawa, die gevormd is door samentrekking (als in Sindara) en met de afwisseling g—s, die we zoowel in als ten opzichte van het Jav. vinden (Jav. sinaoe naast ginaoe; Jav. sinoehoen naast Tag. ginoon). De overgangsvorm sundaya in KBW., II, 500b en IV, 667b.

[1]) Cf. boven, I, 52b.

[2]) Vgl. boven, II, 1.

[3]) In de lezing angraraba is wulu s. subject en angrarab eigenlijk vallen; kita is dan loos subject; naar de v. l. angrarabang (Balin. = angrarabakĕn)

dan zouden je makkers gevallen zijn, zonder eenige uitzondering, en niet meer naar huis [1]) teruggekeerd zijn. Nu kameraadschappelijkheid de opzet is geweest in het begin, moest je er nu ook maar verder mee gaan: vooruit, kom dichter bij, nu zullen we wonden wisselen!" [2]).

133. Ken Madhu antwoordde hem onmiddellijk, rood van toorn: „Ik heb niet verraderlijk gehandeld. Ik ben op de juiste wijze te werk gegaan, maar gij hebt u niet gehouden aan uw verplichtingen, doordat ge niet gehandeld hebt als de andere [3]) onderhoorigheden bij uw komst naar Java. Dat is de reden, waarom het nu zoo geloopen is".

134. Jātiguru werd boos en houwde er op in, herhaalde malen. Patih Madhu week niet van zijn plaats en sloeg op zijn beurt er op los. Beiden gebruikten hun dadap om er mee te pareeren. Zoo kletterden de rantangs [4]) en de stalen zwaarden tegen elkaar, dat het vuur er uit spatte

135. Beiden wisten ze in hun strijd behendig te pareeren; lang wedijverden ze in dapperheid. Daar kwamen plotseling de paarden dwars te staan (?); ze draaiden rond, schopten met de pooten achteruit, beten elkaar en brieschten. Jātiguru gaf zich bloot en verloor het: hij pareerde nog,

136. maar zijn schild kreeg een slag van (Madhu's) zwaard en viel in stukken op den grond; een tweeden zwaardhouw wist hij nog te pareeren, maar voor hij zich herstellen kon, werd hij opnieuw [5]) getroffen met het zwaard; zijn borst werd doorboord, het bloed spoot rond. Pañji-Mĕlong stormde op patih Madhu in en wierp een lans naar hem, maar Madhu werd niet gewond;

137. slechts viel hij hals over kop van zijn paard af. Ken Tĕtĕg kwam op Pañji-Mĕlong afrennen en wierp met kracht zijn lans; Pañji-Mĕlong werd doodelijk gewond en stierf, en in minder

is kita subject, wulu s. object en beteekent het w.w. doen vallen, zooals in het citaat Ud. 52 in het KBW., I, 719a; in het laatste geval is kita 2de ps. pl., terwijl het in het eerste geval 1ste ps. pl. exclusief zou zijn, hoewel het gewoonlijk inclusief is (Kern, V. G., VIII, 151).

[1]) Kiṭa op te vatten als krama van kuṭa, of (kita) als pronomen (chez vous)?

[2]) Inpl v. d vriendschapsbetuigingen van weleer (orup asih, 130 slot).

[3]) Voor Madhu hoort dit woord er natuurlijk bij!

[4]) Naam van een wapen?

[5]) Sep; vgl. boven bij II, 116.

dan geen tijd was hem het hoofd afgehouwen. Een donderend gejuich ging op, luid roffelden de slaginstrumenten.

138. Toen raakten de overlevende Sundaneezen los uit hun verband; ze zochten hun toevlucht bij hun vorst, achtervolgd door een regen van pijlen; velen werden afgemaakt. Heer patih Anepakĕn, de hoogste waardigheidsbekleeder van Sunda, was verstoord.

139. Hij reed op een prachtig paard, dat met kwasten [1]) getooid en glanzend zwart was, als de veeren van een kraai; het heette Gagak-Mayūra en was zoo groot als Anda-Wĕsi; het was een exemplaar van het echte, oude Bimaneesche ras uit Kore(k).

140. Hij was in gezelschap van Larang-Agung, die op een olifant reed en prachtig gekleed was. Ze waren in hun krijgsdos, met hun zwarten payung en hun zwart vaandel, voorzien van hun veldteeken, als de reuzen Sunda en Upasunda, niet anders.

141. Hij gebruikte om te pareeren een met goud beslagen schild vol prachtige juweelen. Boven zijn hoofd zwaaide hij zijn zwaard, dat oogverblindend schitterde. Zijn piek [2]) was scherp, evenals zijn met stukjes goud ingelegde lans [3]).

142. Zijn lans [4]) had een vaantje van roode wollen stof en een knop van kostbaar goud; ze was groot en gekleurd, beschilderd met goudverf, en had als punt [5]) een parel. Fier, zooals hem paste, was (Anepakĕn) waarlijk de voornaamste der mantri's.

143. Zijn „jongens" [6]) waren knap, als op de prenten; ze waren voorzien van lansen en jiniñjrings [of: van stokken van jiniñjring resp. jring-hout]; zij droegen een met goud bewerkte borstbedekking en een broek van overwalsch fabrikaat. Zij wisten zich te gedragen als echte krijgslieden van adellijke geslachten, de keur van Sunda's zonen.

144. Zij sleepten zijn troepen mee naar voren. De heer patih sprak: „Op nu, makkers, richt nu uw aanval op het Zuiden en valt

---

[1]) Of een ander soort versiering; de beteekenis van barong is niet duidelijk.
[2]) Kakaracan.
[3]) Buntal.
[4]) Watang; dit laatste wapen is, naar de beschrijving te oordeelen, uitsluitend een statiewapen.
[5]) Pamapag; vgl. boven strophe 52 en 61.
[6]) Jajaka, een bepaald corps, zooals blijkt uit de volgende strophe; dus een tegenhanger van de Maj. balakrama en de bala jajaka van II, 154.

het hoofdleger aan. Dáár bevindt zich de patih van Majapahit,

145. degene, die een vlag heeft van doek, die Gajah-Mada met zijn smerige praktijken. Werpt u allen op hem, geeft hem geen gelegenheid om uit te rusten, vervolgt hem tot zelfs in Majapahit toe, doet in gesloten gelederen uw stormaanval en koestert geen vrees".

146. De troepen drongen vol strijdlust op en trokken naar voren;

doch van een algemeenen aanval blijkt in de volgende strophen niets; er volgt een nieuwe opsomming van tweegevechten. Beschrijving van de verwarring, die onder de Majapahitters ontstaat door den aanval der Sundaneezen (146—151). Mĕnto en Jarañjaya komen op een gegeven oogenblik geïsoleerd te staan, maar kunnen er, hoewel zwaargewond, het leven afbrengen (152). Gajah-Mada spoort, nu hij den patih van Sunda op zich af ziet komen, zijn wagenmenner Ĕnti aan om op zijn hoede te zijn (153) en laat de „jonge garde" (bala jajaka) uitkomen in den strijd; het evenwicht dan hersteld (154). Beschrijving van den strijd (155—157). Dan wordt verhaald, hoe Anepakĕn en Larang-Agung vallen:

158. Larang-Agung viel aan als een bloeddorstige tijger, die er op uit getrokken is om te verscheuren: alle dieren des wouds, welke hij overvalt, vallen overweldigd neer, juist zooals een dijk van zand, die door een stortvloed getroffen wordt, onvermijdelijk bezwijken moet en uiteenspoelt.

159. De mantri's pura [1]) Kuda-Wirada en Wīraçastra trachtten hem weerstand te bieden, maar beiden werden overwonnen. Alwie hem in den weg kwam, moest zijn leven laten. Larang-Agung ...... [2]); hoe langer hoe vuriger werd de aanval van den krijgsheld.

160. Anepakĕn zwaaide zijn zwaard boven zijn hoofd en sloeg er op los; velen van zijn tegenstanders moesten het met den dood bekoopen; (de anderen) vluchtten in alle richtingen;. vele kṣatriya's werden overwonnen. Heer patih Gajah-Mada werd boos en ging rechtovereind staan op zijn strijdwagen.

---

148. Vgl. de hiermee overeenkomende beschrijving van het meevechten van het paard Anda-Wĕsi in R. L., VII, 68; katrĕsan, n.l. de troepen v. Majapahit. 150. Pakatihalang; zie Ju. s.v. tihalang; men kan het woord echter niet beschouwen als afgeleid van een grondwoord tihalang; veeleer hebben we hier te doen met het praefix paka, maka en ti- = Soend. ti- = Mal. tĕr-: uitmakende iets, dat in den weg is komen te liggen. 154. Bajrasaki = donder.

[1]) Een bepaalde categorie van ambtenaren? „vestingofficieren"?

[2]) Een eenigszins aannemelijke verklaring voor angrapih heb ik niet kunnen vinden.

161. Het duurde niet lang, of de patih van Sunda had op zijn aanvalstocht een ontmoeting met den heer patih; hij glimlachte en sprak: „Dat is een gelukkig toeval, dat jij hier komt. Herinner je je de afspraak, die we vroeger gemaakt hebben, toen we ons in de paséban in tegenwoordigheid van den monnik bevonden? [1]).

162. Je hebt succes gehad in je streven om de Sundaneezen te laten omkomen; ze zullen (sterven) als slachtoffers voor hun land op Majapahit's bodem. Kom, stijg nu eens van je wagen af en laat ons man tegen man [2]) op den beganen grond elkaar bevechten [3]), wedijverend in het vergieten van bloed".

163. Gajah-Mada antwoordde onmiddellijk, rood van toorn: „Ik herinner mij wel wat vroeger gebeurd is en ik houd me aan de afspraak; de reden er van, dat ik hier gekomen ben, is, dat ik verwachtte tegenover jou te komen te staan om onze krachten te meten in den strijd, (en te zien) wat we wel waard zijn in dapperheid [of: wat onze dapperheid, of je dapperheid, wel waard is].

164. Kom nu maar eens gauw een beetje dichter bij me, dan zal ik je een kopje kleiner maken" [4]). De patih van Sunda werd heel boos; hij zette zijn paard aan en reed om Gajah-Mada heen, die echter pal stond op zijn strijdwagen.

165. Hij liet zijn paard maar om hem (G.-M.) heen draaien, zoekend naar een zwakke plek. Lang wedijverden ze zoo in dapperheid. Toen werd heer Mada eerst recht gelijk een grimmige leeuw; hij maakte op zijn wagen staande dreigende [5]) gebaren. Daarop sprong de patih van Sunda op den wagen,

166. met de bedoeling om op den wagen (met zijn tegenstander) te worstelen; maar nauwelijks had hij, staande op de disselboomen, den wagen vastgegrepen om verder te klauteren, of

---

[1]) N.l. van Smaranātha; zie boven I, 75a en 75b—77a; vgl. ook II, 130, waar Jātiguru patih Madhu op soortgelijke wijze toespreekt.

[2]) Adadagan = aan elkaars voeteneinde, is hier anders dan gewoonlijk gebruikt; gewoonlijk wordt het gezegd van de lijken van twee krijgshelden, die elkaar gedood hebben.

[3]) Lett. wonden uitwisselen.

[4]) Of: jij, die waard bent, dat ik je een kopje kleiner maak.

[5]) Men vindt in KBW., II, 209 de uitdrukking nudingi kiwan en een variant, zonder dat de beteek. opgegeven wordt of uit het verband duidelijk blijkt; is kiwan hier de linkerkant = de verkeerde kant? Ook G. R. geeft geen licht.

ken Ĕnti stak hem met zijn lans diep in den buik, dat het bloed er uit stroomde.

167. (Anepakĕn) hield zijn wond met de hand dicht en trok zich niet terug, doch trachtte juist den strijd met den heer patih te hervatten in een gevecht van man tegen man. Hij wilde op de bank [1]) van den wagen klimmen, maar kreeg een lanssteek van patih Gajah-Mada en viel hals over kop op den grond.

168. Telkens probeerde hij nog op te springen [2]), maar hij werd afgemaakt; het bloed spoot op. Larang-Agung was in gevecht met de mantri's van Majapahit; hij stond pal, al werd hij van alle kanten bestookt; maar hij werd overmand, gestoken en er onder gebracht. Zoo moest Larang-Agung, terwijl hij er zelf nog buiten gevecht kon stellen, het met den dood bekoopen.

De ongunstige loop van het gevecht wordt medegedeeld aan den koning van Sunda. Deze besluit dan een aanval te doen op het Westerleger van Majapahit, dat onder leiding van de vorsten van Koripan en Daha staat. Zijn laatste officieren, Jagatsaya, Borang, dĕmang Caho en Unur nemen aan den aanval deel. Weldra vinden zij als tegenstanders tegenover zich: Gagak-Kṣetra, Wīrāndaka, Pamasah, pañji Çūreng-Raṇa, Jīwarāga, Pañjang-Jīwa en Palana (177—178). In de nu volgende gevechten wordt Gagak-Kṣetra door Jagatsaya overwonnen en onthoofd (184); daarop valt Jīwarāga Jag. aan; ze dooden elkaar in een krisgevecht (185—186). Unur komt op Pañjang-Jīwa af (186). Na eenigen tijd van schermutseling blijft Unur's lans haken aan de ririwe van Pañjang-Jīwa's lans, en van de gelegenheid maakt Pamasah gebruik om den nu weerloozen Unur af te maken (189). Dĕmang Caho, die hem te hulp had willen komen, doodt daarop dĕm. Pamasah en onthooft hem (189—190). Dĕmang Caho, Borang en Urang-Makara, die toch geen hoop meer hebben, dat ze het er levend zullen afbrengen, dringen nu, met hun koning, door tot vlak bij de plaats, waar zich de vorsten van Koripan en Daha bevinden, om met hun heer

---

[1]) De tekst heeft rĕngga; of dit met „bank" wel goed weergegeven wordt, is de vraag; rĕngga wordt ook gebruikt om het huisje op den rug van olifanten aan te duiden.

[2]) Aranggeyan of aranggayan. De vertaling is niet geheel zeker; zie KBW. s.v. ranggay, waar deze vertaling voor de opgegeven plaatsen waarschijnlijk lijkt. Het bij G.R. s.v. ranggèh opgegeven kranggéjan, kranggéhan (de handen uitstrekken om iets te grijpen) past wel hier, maar niet op de andere plaatsen, die het KBW. geeft.

185. „Het (afgehouwen) hoofd (van Gagak-Kṣetra), waarmee Jagatsaya nog altijd zwaaide, werd getroffen (door de lans van Jīwarāga), waardoor het als een gandu begon rond te draaien"; dene = N. J. olèhé; gandu is de pit of de bal, waarmee het bengkat-spel gespeeld wordt. 187. De zin is het duidelijkst, wanneer men malĕr opvat als behoorende bij aririwe; het duidt aan, dat iets

te sterven als zijn bela's (190—191). Urang-Makara valt Lĕmbu-Lalawon aan, maar wordt door hem overwonnen en gedood (196). L.-Lalawon wordt daarop gedood door dĕmang Caho (196). Deze doet daarna met Borang een aanval op de beide vorsten en bestookt ze met speren en lansen (198). Verschillende mantri's ijlen toe om hun vorsten te helpen, maar zij weten zichzelf te helpen en werpen hun lansen naar de twee Sundaneezen; nog voor dezen zich van den schok hersteld hebben, worden ze aangevallen en gedood door de mantri's Wīrādhyakṣa, Wīragati en Meghāntaka, die vervolgens hun woede koelen aan de lijken (199). Gejuich en tromgeroffel weerklinken (200).

200\. ..... Wat nu betreft Z. M. den koning, hij bleef door den ondergang van zijn tanda's en zijn mantri's zonder eenige dekking achter; zijn manschappen waren gesneuveld; klaarblijkelijk waren er slechts enkele over.

201\. Als een jonk, die de zee wilde oversteken, maar nu geen roer meer heeft, terwijl ook de zeilen en de roeiriemen verdwenen zijn, zoodat er niets meer te hopen valt en het einde er van zal zijn, dat zij zinkt midden op zee, zoo was de strijd van den koning.

202\. Hij begreep, dat zijn doodsuur gekomen was. Toen zette hij zijn olifant aan. Nu kwam zijn leeuwenmoed en zijn voortreffelijke koninklijke aard tot uiting; als vuur straalde de gloed van zijn oogen; wild als een leeuw hakte hij zonder vrees op zijn tegenstanders in.

203\. Een groot aantal Koripansche ridders werd overwonnen; kṣatriya's en hoofdmantri's werden gedood door de slagtanden van zijn olifant; zij geraakten in opschudding en wendden zich naar alle kanten [1]). De beide vorsten werden boos: zij gingen staan op hun olifanten met hun bogen in de hand.

204\. Niet lang duurde het, of hun beider olifanten stieten op elkaar in hun woedenden aanval; zij brachten, de slurven omhooggeheven, elkaar stooten toe met hun slagtanden. De koning van Sunda lachte en sprak: „Welk een gelukkig toeval,

---

tegenovergesteld is aan wat men zou verwachten. De vertaling luidt: in de hand droeg hij een lans, waaraan nog altijd als ririwe (afhangende versiering v. e. lans) de staartveer v. e. smaragdkleurigen çakunavogel bengelde. 189. Pinirwan, variant van piningrwan = voor de tweede maal getroffen (van pingrwa, pingro).

[1]) Zie de noot hierboven bij II, 95.

dat ik u[1]) ontmoet[2]), naar wien ik zoo verlangd heb.

205. Mijn bedoeling bij (het sluiten) der vriendschap was, dat ik in bésan-relatie zou treden met mijn vorstelijken ouderen broeder van Majapahit. Dat is nu verhinderd door het ongunstig gezinde lot. Wel, wees blij, vorstelijke oudere broeder, over de macht van de Albeschikking, die klaarblijkelijk dit alles veroorzaakt heeft.

206. Laat nu uw gunstbewijs, dat gij namelijk tegenover mij wilt zijn als een broeder, volkomen zijn. Laat het dan nu zoo zijn, dat wij volkomen elkaars bésan-in-wonden zijn[3]), wedijverend in (het vergieten van) het roode vocht. Pas geen verraderlijke praktijken toe, maar streef er naar de voorschriften voor helden op te volgen".

207. De toegesprokene lachte luid en sprak: „Wel, mijn beste jongere broeder, ik denk er niet aan verraderlijke praktijken toe te passen, doch zal er aan denken te doen, wat een held past; het zal mij aangenaam zijn den strijd met u aan te binden[4]) en met u te wedijveren in het (vergieten van) bloed. (Op), jongere broeder, laat u niet van uw stuk brengen".

208. De koning van Sunda werd boos en kwam op hem af om hem neer te houwen; hij velde zijn blanke lans met gouden knop en paarlen punt, waarvan de wimpel .....[5]) schitterde; herhaaldelijk stak hij met zijn lans, maar de (andere) koning wist telkens te pareeren.

209. Maar zijn schild, door al die lanssteken getroffen, begon gaten te vertoonen; een regenbui (van stukken) spatte er af; de paarlen er van vielen neer. Toen kwam de vorst van Daha met spoed naar hem toe en gemeenschappelijk deden ze een aanval op den vorst van Sunda, die echter onvervaard standhield.

210. Geruimen tijd trachtten ze elkaar in het nauw te drijven en schermutselden ze met lansen; beiden waren helden in den strijd; nadat de dappere (held)[6]) gedurende eenigen tijd aldus van alle kanten bestookt was, werd zijn afweer hoe langer hoe

---

[1]) Den vorst van Kahuripan n.l.

[2]) In het Jav. staat er eigenlijk „dat gij mij ontmoet".

[3]) Sawarang-braṇa.

[4]) Lett. wonden te wisselen.

[5]) In den tekst jiniñjring; vgl. boven II, 143.

[6]) N.l. de koning van Sunda.

matter. Eensklaps werd hij verschalkt: een lans, die dwars op hem af kwam, kon hij pareeren,

211. maar hij kreeg een steek van Z. M. den vorst van Daha; de borst van Z. M. den koning werd doorboord. Ook de vorst van Koripan vervolgde hem en trof hem met zijn lans. Hij viel achterover neer op zijn olifant; zijn ziel ontvlood en ging naar Wiṣṇu's hemel.

212. Dit ging gepaard met donder, aardbeving, zachten regen en andere omineuze natuurverschijnselen; de gloed van de zon nam sterk af; de gloed van het luchtruim nam de gedaante aan van een regenboog. De Sundaneezen, die niet gesneuveld waren, draaiden hun veldteekenen om en vroegen allen om lijfsbehoud.

213. Pitar [1]) was overgebleven en was de anderen niet in den dood gevolgd. Hij naderde nu tot de voeten van den koning van Majapahit en kwam in gebukte houding voor hem een sĕmbah maken, en sprak onder geween: „Ach, heer, wil er toch vooral niet onverschillig voor zijn,

214. dat Pitar hier, de dienaar van Uwe verheven Majesteit, u op ceremonieele wijze zijn hulde komt betuigen [2]), om u zijn hoofd en alles, wat gij mocht verordenen, over te geven: vrouwen zijn er nog in grooten getale overgebleven, het geurigste deel van de sĕmbah van den dienaar [3]) van Uwe verheven Majesteit".

215. Deerniswekkend waren de woorden van hem, die om zijn leven smeekte en wien het huilen nader stond dan het lachen. Z. M. de koning was geheel van medelijden vervuld en met genoegen [4]) accepteerde hij het. Nu worde gesproken over de mantri's van Majapahit.

216. Zij, die het leven er hadden afgebracht, naderden tot voor de voeten van den koning — zij zaten daar met hun drieën [5]) onder den waringin —: „Ach, verheven heer, nu zijn de tanda's en de mantri's omgekomen: slechts weinigen zijn er gespaard gebleven van de jongelingschap, de bloem van het land.

---

1) De patih van de prinses van Sunda.
2) Zie de noot boven bij II, 65.
3) Of: dienaressen van Uwe verh. M.
4) Of wel: tevredengesteld.
5) De vorst van Kahuripan, de vorst van Daha en Ayam-Wuruk.

Zang III.

1. Wat nu betreft Z M. den koning, geruimen tijd sprak hij niet; hij dacht na over wat hij gedaan had en voelde zich beklemd, omdat hij er nu zoo ongelukkig aan toe was ten gevolge van [1]) zijn verraderlijke handelwijze. Met weemoed dacht hij aan den doode, hoe hij naar Java gekomen was en hoe het nu ten slotte zóó afgeloopen was. Daarom was hij bekommerd en stond hem het huilen nader dan het lachen.

2. Zijn verdriet werd nog vermeerderd, doordat velen van zijn mantri's het met den dood hadden moeten bekoopen en gesneuveld waren in den strijd bij het ten uitvoer brengen van een verkeerde daad; hij had de leer der minderwaardigen in praktijk gebracht [2]) en ondervond nu de kwade gevolgen daarvan. Nu besefte hij eerst goed het booze opzet van de Albeschikking, die vergeldt, wat men in vorige existenties heeft gedaan.

3. Ten slotte gaf hij, op zachten toon sprekende, instructies aan de tanda's en de mantri's en alle troepen; hij beval hun de lijken van de mantri's, die in den strijd gesneuveld waren, op te nemen en ze in goeden staat te brengen. Hierover worde nu niet verder verteld.

   Nu worde weer gesproken over den koning van Sunda en hoe de bela's zich voorbereidden om hem in den dood te volgen.

4. Er kwam een pangalasan aan, die aan H. M. de koningin kwam rapporteeren het overlijden van den koning en het sneuvelen van de tanda's en de mantri's, hoe Pitar lijfsbehoud had weten te verwerven door zich te onderwerpen aan Majapahit, en dat de reden van zijn eigen in-leven-zijn was, dat hij als dood tusschen de lijken had gelegen en door de strijders voor een lijk was aangezien.

5. Toen hij het nieuws overgebracht had, weerklonk luide het geween; dof klonk het als de donder in de maand Kärttika; als een zachte regen druppelden de tranen uit haar oogen; haar gejammer was deerniswekkend en klonk bekoorlijk als het gerommel van den donder. De vrouwen nu, die zich klaar gingen maken om haar mannen in den dood te volgen, reinigden zich,

---

[1]) Of: nu hij zich had laten verleiden tot, meesleepen tot of meesleepen door; vgl. Ju. s.v. kawat II, dat inderdaad wel onder wwat hoort.

[2]) Angambah = betreden, begaan, ongeveer = anglakoni.

trokken witte zijden kleeren aan en poetsten de tanden, zoodat ze schitterden als bergkristal.

6. De op de nymphen in Indra's hemel gelijkende nam daardoor nog meer toe in luister; haar haar hing los, heel bekoorlijk, en reikte tot op de heupen; het was als een wolk, die zwanger is van zachten regen; haar vriendelijke oogen glansden als blaadjes van den blauwen lotus; haar tanden zagen er ten gevolge van het schuren uit als in den mond gehouden jasmijn, heel bekoorlijk.

7. Mocht zij al wat in zichzelf overwegen, 't was toch niet, dat zij zich bekommerde om leven of dood. Haar kris, die zij voortdurend op den schoot hield, omklemde zij met haar vuist; zij was het gewenschte middel om met haar vader vereenigd te worden. Gewillig zou zij den overledene volgen als satya [1]) en bela [1]) op het slagveld. Vastberaden, onbevreesd voor den dood, zonder gehechtheid aan het leven, zou zij apěnděm-sumirang [2]) doen.

8. Haar moeder sprak tot haar: „Mijn kind, mijn meisje, (je moest maar) hier sterven als bela van je vader, mijn schat. Wanneer je mee zoudt gaan naar het slagveld, mijn prinsesje, dan zou je ongetwijfeld afgehouden worden van het bela-schap. Welk een verkeerde handelwijze zou dat zijn! Je zoudt dan hem, naar wien je zoo verlangt, niet ontmoeten.

9. Nu heb ik je een boodschap mee te geven, robijntje: wanneer je je vader gevonden hebt, zeg hem dan, dat hij op mij moet wachten, meisje, want dat je moeder zeer bang zou zijn, mijn schat, wanneer ze zich zou bevinden op de „markt zonder menschen" [3]) of, wat nog erger is, op het „wiebelende bruggetje" en er dan niemand zou zijn, die haar, beklagenswaardige, aan de hand zou leiden".

10. Zij omhelsde de prinses en kuste haar herhaaldelijk op het gelaat. Ten slotte sprak deze zacht: „Juist zooals u beveelt, moeder", en maakte voor haar moeder een sěmbah. Toen riep zij smeekend en met aandrang Z. M. den koning aan, die reeds in de Albeschikking was opgegaan: „O heer, zie neer op uw kind,

---

[1]) Misschien: satya of bela, daar er verschil wordt gemaakt tusschen de manieren van weduwenverbranding; zie de aanteekening bij III, 7 sqq.; vgl. pag. 145, 146.

[2]) Vgl. hier beneden pag. 146.

[3]) Vgl. hier beneden pag. 146—147.

11. dat, trouw aan haar plicht, niet aarzelt [1]) Uwe Majesteit te volgen". Zij trok haar kris en stak zich deze onbevreesd diep in het hart; daarop stierf zij. Haar gezellinnen vielen allen in zwijm, toen haar ziel ontvlood om terug te keeren tot den staat van hemelnymph. Haar moeder echter bleef onbewogen en liet zich niet door aardsche gehechtheid beïnvloeden.

12. Men kwam haar dienaressen te hulp; toen kwamen de juffers weer bij. Dof weerklonk nu het geween als het geluid van de branding van de zee. Vervolgens ging de koningin een fraai kleed aantrekken. De vrouwen der mantri's bleven niet in gebreke, maar gingen allen als bela's mede den dood in. Allen waren in het wit gekleed, als kulurak-bloemen, die verspreid zijn over de velden [2]).

13. Ze verlieten de pasanggrahan; vervolgens schreden H. M. de hoofdgemalin en de pāduka matur [3]), voortdurend vergezeld van de vrouwen der mantri's, gezamenlijk voort; allen hadden haar kris in de hand; zij werden begeleid door haar dienaressen, die allen onderweg weenden van verdriet met een geluid als van een bergstorting; de een was nog niet stil, of de ander begon al weer.

14. Vele Javanen keken toe; de niet gesneuvelde mantri's repten zich om het schouwspel te zien. Daar kwamen de bela's: ze leverden een bekoorlijken aanblik op; — de zon had juist de middaghoogte overschreden; — aller uiterlijk was wonderschoon, als van de nymphen in het diepste van het woud. Ze waren geheel in het wit gekleed: men zou haast denken, dat ze de voorgeschreven plechtigheden van de Kārttikamaand gingen verrichten (?).

15. De toeschouwers waren tot tranen bewogen; met weemoed dachten ze terug aan het oogenblik, waarop die vrouwen in Java waren gekomen; haar bedoeling toch was geweest prettig gefêteerd te worden en in werkelijkheid was het nu zoo afgeloopen. Hoe zou dit nu tot glorie kunnen strekken van het rijk van Majapahit ! Men had zich laten verleiden tot een verkeerde handelwijze; de koning had zich in zijn plannen in slechten zin

---

1) Of: zich niet laat weerhouden.
2) Of: in de bergkloven.
3) Vgl. strophe 38, waar zij mahādewī heet, de 2de gemalin dus van den koning van Sunda.

laten beïnvloeden door de woorden van patih Gajah-Mada.

16. Vele menschen, die er met elkaar over stonden te praten, waren zoo aangedaan, dat hun tranen te voorschijn kwamen. Het zou te veel zijn om nu nog verder te vertellen van het leed van de toeschouwers. Nu worde verteld, hoe de bela's aankwamen op het slagveld en daar de lijken aantroffen: met open mond van verbazing stonden ze te kijken naar de lijken, die een stapel vormden als een berg zoo hoog; als een bandjir was het in stroomen wegvloeiende bloed.

17. Ken Pitar kwam naderbij en maakte een sĕmbah voor H. M. de koningin; hij omvatte in vertwijfeling haar voeten en sprak op deerniswaardigen toon: „Ach, koninklijke vrouwe, uw dienaar is niet mee den dood ingegaan. Pitar is iemand om zich over te schamen, iemand zonder karakter en gehecht aan het leven; lang zal hij nog door de menschen uitgelachen worden en zal men (met minachting) over hem spreken".

18. Zijn tranen stroomden; hij huilde van verdriet en vroeg haar het hem te willen vergeven. De koningin sprak zacht: „Pitar, waar is het lijk van mijn vorstelijken ouderen broeder ? Kom, wijs het mij aan, vlug wat. Ik ben hier zoo haastig heen gekomen om uw heer te volgen, die wacht op mijn komst en ongeduldig zou worden, wanneer ik hem niet zou begeleiden overal, waar hij zich heen begeeft".

19. Pitar antwoordde met een sĕmbah: „Majesteit, daarginds ligt het lijk van Z. M. den koning, daar onder dien kapokboom; Uwer Majesteits dienaar heeft het reeds gereinigd, vrouwe, evenals de lijken van de kṣatriya's, de mantri's van Uwe koninklijke Majesteit; (deze laatste zijn) bij elkaar verzameld en neergelegd aan de voeten van den koning.

20. Uw dienaar zal Uwe Majesteit er dadelijk heen begeleiden". De aldus toegesprokene ging vervolgens zonder dralen op weg; de bela's van de mantri's vergezelden haar. Zoo kwamen ze gemeenschappelijk aan de voeten van haar echtgenooten; allen betuigden te zamen haar hulde. Toen nam (de koningin) het kleed, dat den doode bedekte, weg.

21. Zij streek over het gelaat van den doode, die als het ware sliep, en bekeek de gestalte van haar gemaal; de oogen waren

ternauwernood zichtbaar [1]); de tanden wedijverden met de çrīgading [2]); niet bedekt door de lippen [3]), wekten zij ontroering op bij degenen, die er naar keken; wat er van de wonden overgebleven was, waren nauwe scheuren, zooals een gekrabde ze vertoont, die pas het slaapvertrek heeft verlaten [4]).

22. De aan een hemelnymph gelijke riep met aandrang haar man aan: „Goddelijke heer, wacht op uw dienares, die u vergezelt, waarheen gij u ook begeven moogt. Denk er aan, heer, hoe wij een afspraak maakten in het slaapvertrek en hoe gij mij uitnoodigdet samen met u te sterven!" En meteen trok zij haar kris en stak zich in de hand.

23. Met het bloed, (dat uit deze wonde kwam), spoelde zich de dappere vrouw den mond; daarop stiet zij zich (de kris) diep in het hart en viel onmiddellijk neer op den schoot van haar man. Het bloed stroomde. Pitar ontstelde en viel in zwijm; zijn bedienden kwamen hem te hulp; ook zijn vrouw snelde toe en sprenkelde hem water op het gezicht, opdat Pitar weer zou bijkomen.

24. Maar nauwelijks was de bezwijming geweken, zoodat hij de oogen weer kon openen, en zag hij zijn vrouw, die hem het gelaat besprenkelde, en (bemerkte hij), dat zijn ademhaling regelmatig was, of weldra nam zijn levenskracht niet weinig toe. Hij werd zeer welgemoed en trachtte van zijn huilend geween niets meer te laten merken, terwijl hij tot zichzelf sprak: „Mijn leven is dus bewaard gebleven, jongere broeder! [5]) Zooiets heb ik nog nooit beleefd; ik had er waarachtig [6]) geen hoop [7]) meer op".

25. Zoo dacht hij bij zichzelf. Wat nu betreft de bela's van de mantri's, deze dappere heldinnen namen, nadat zij aan de voeten

---

[1]) Of: stonden flauw, flets, glansloos (KBW. weergegeven met nora duměling).

[2]) Ju.: naam van een bloem (nyctanthes arbor tristis).

[3]) Mogelijk ook: tandenzwartsel, om de gele kleur van de çrīgading.

[4]) Het beeld van den man, op wiens borst of gelaat de krabben zichtbaar zijn van de vrouw, die hem in het slaapvertrek tegenstand heeft geboden, komt in de erotische poëzie zeer veel voor.

[5]) Yayi; zoo spreekt hij zichzelf aan.

[6]) De tekst heeft dewa· de vertaling „waarachtig" sluit zich aan bij die van „natuurlijk" in raadsels (KBW., s.v.); denkbaar zou ook zijn, dat dewa vocatief was („lieve goden").

[7]) Van ati; Ju. s.v. II; vgl. KBW. s.v. hati II, eerste voorbeeld.

van de gestorvenen haar hulde hadden bewezen, haar dolken, die ze gelijktijdig hadden getrokken, in de vuist; allen riepen haar mannen aan. Zij richtten haar krissen en hielden er den blik op gevestigd: zoo brachten ze de gemoederen van de toeschouwers tot ontzetting.

26. Vervolgens prikten zij zich in het lichaam en maakten zich met het (uit de wonde vloeiende) bloed een bhasma [1], onbevreesd; toen boorden zich haar zwaarden diep in het lichaam, onder de borsten; haar bloed stroomde, maar onverschrokken volgden zij de reeds gestorven heldin na ..... Nu waren alle bela's dood en lagen aan de voeten van haar mannen. Luid weerklonk het geween, als het geluid van de branding.

27. Pitar verzorgde de lijken van de bela's: zij kwamen allen naast elkaar te liggen en werden overdekt met een lijkwade. De overige vrouwen werden aan de voeten van den vorst gebracht, en Pitar bood ze als bewijs van onderdanigheid aan. Z. M. de koning was daarover verheugd. De jonge koning echter was doorgegaan naar de pasanggrahan; hij had zich daar dadelijk [2] heen begeven.

28. Met spoed ging hij er rechtstreeks heen; het was namelijk zijn bedoeling zich meester te maken van de prinses. Hij had er, daar zij niet bij haar moeder aangetroffen was onder de dooden, geen vermoeden van, dat zij evengoed als de anderen gestorven was. Toen hij echter bij de pasanggrahan aankwam, kwam hem het luide geween van haar dienaressen, die op het erf zaten te treuren [3], tegemoet.

29. Hij ondervroeg de voedsters van de prinses naar de plaats, waar deze zich bevond, en werd verwezen naar de pĕndapa, want daar lag zij. Z. M. de koning begaf zich er heen en vond haar bedekt met een kleed, waarin op een grond van groen gouddraad gewerkt was; toen de vorst daarop het kleed opsloeg, ontstelde hij, omdat het nu ten slotte toch een lijk bleek te zijn.

30. De bleekheid van haar gelaat was bekoorlijk; haar oogen waren een weinig geopend; haar lippen waren mooi om aan te zien;

---

[1]) Zie de aanteekening op pag. 147 sqq.

[2]) Na den dood van de bela's n.l.

[3]) Kuça, kuṣa, kuṣā, kūsa, kusah (zie Ju. s.v.v.) en kusya (KBW. s.v.; N. J. koeswa) zijn alle spelvariaties van een woord, waarvan de wortel * sah (= zuchten?) schijnt te zijn.

haar onbedekte [1]) tanden boden een vriendelijken aanblik en wedijverden in bekoorlijkheid met de çrīgading; 't was, als begroette zij hem: „Heer, kom naderbij en zie, hoe mijn verdienstelijke daad van naar Java gekomen te zijn nu ..... [2]).

31. Hetgeen voortdurend in de gedachten is geweest van vader en moeder en waarnaar ze zoo verlangd hebben, hetgeen de reden geweest is, waarom zij met mij meegekomen zijn hierheen, dat heeft nu zoo kunnen afloopen! Waart ge eergisteren gekomen, heer, dan zou ik denkelijk nog wel in leven gebleven zijn; dan waart ge weldra met mij vereenigd geweest. Ach, hoe wreed is het werk van de almachtige Albeschikking!

32. Laat ons hopen, heer, dat het er later van komen moge, dat wij vereenigd worden en aan elkanders zijde ons bevinden in het slaapvertrek, zonder dat het booze lot ons hindert. Dan zal de wensch van mijn vader en mijn moeder in vervulling gaan, hetgeen beiden bevallen zal". Zoo luidde de begroeting van de doode. De aldus verwelkomde was geheel van streek; zwaar [3]) drukte het hem.

33. Hoe langer hoe meer werd zijn verdriet opgewekt; het werd hem somber te moede. Toen viel Z. M. de koning in zwijm. Nu klonk luider nog het geween; rommelend als de donder in de derde maand [4]) — die de bloemen oproept om te ontluiken, hetgeen gepaard gaat met het gezoem der bijen —, zóó klonk

---

[1]) Niet bedekt door de lippen, of wel door tandenzwartsel; vgl. hierboven str. 21.

[2]) ? Tekst kamanda(p); vgl. KBW., II, 333b, waar gegist wordt, dat kamanda in pl. v. kawandha staat; deze klankovergang is wel mogelijk, maar het feit, dat de variant kabandha met den gewonen overgang w > b voorkomt, dat minder gemakkelijk in kamanda overgaat, en dat Sk. kawandha niet „lijk" maar „romp" beteekent (vgl. O. J. mangawandha = „zonder hoofd"), stemt sceptisch ten opzichte van deze gissing. Daar komt nog bij, dat dan van puṇya een gewrongen vertaling zou moeten gegeven worden. Daarom lijkt het beter de verklaring in een andere richting te zoeken. Gissenderwijze zou men kunnen denken aan een medialen vorm (accid. pass.) van manda, of aan een afleiding van andap, in beide gevallen te vertalen met: „te kort gedaan aan", „met onrecht vergolden"(?).

[3]) Cf. Maleisch měmběrati atinja = iemands gemoed bezwaren.

[4]) N.l. van het Hindujaar, Açvina of Açvayuja. De regen, die dan valt, doet de bloemen ontluiken, welke de Kārttikamaand, die op Āçvina volgt, zoo mooi maken. Daar deze maand gewoonlijk droog is, is het een slecht voorteeken, wanneer er dan regen valt. Zie KBW., I, 228a, s.v. açuji (= açwayuj = katiga). De tusschen gedachtenstrepen geplaatste uitwerking van de vergelijking is valsch.

het geween van mannen en vrouwen; als een nevel hingen de losgeraakte haarwrongen in wanorde neer.

34. De koning werd geholpen, maar het duurde geruimen tijd, voordat hij tot bewustzijn kwam. Zijn voedsters namen toen een kom met zuiver water en wieschen Z. M. den vorst: daarop kwam hij bij, zuchtend en weeklagend. Toen veegde [1]) hij zijn oogen droog en wischte zich de tranen uit de oogen; vervolgens legde hij zijn geheelen koninklijken tooi af.

35. De wonden werden [2]) .....; het lijk dekte hij toe met zijn slendang en zijn hoofddoek; hij streek over het gelaat van de doode, jammerend en weenend: „Mijn schat, mijn robijn, mijn vrouwtje, waar zijt ge, mijn eigen leven? Al was er ook naar je gezocht geworden op de zee en in de bergen, je zoudt toch niet gevonden zijn, toen je nog leefde" [3]).

36. Hij bleek getroffen [4]) te zijn door zinsverbijstering en getroubleerd door beneveling van zijn verstand: „Ik heb slecht gehandeld, en nu is het ten slotte zoo afgeloopen! Ach, mijn ziel, jongere zuster, waar moet het met mij naar toe? 't Leven is voor mij hetzelfde als de dood: kwijnen zou ik, gebukt onder den last van onbevredigd verlangen. Ach, trek mij toch tot u en wacht niet te lang!

37. Waar gij u ook bevindt, vrouwe, ware het zelfs in den hemel of in Yama's verblijf, vreugde en leed zal ik met u deelen; zelfs door alle wisseling van incarnaties heen zult gij steeds, jongere zuster, bij mij zijn. Zoo zullen onze zielen vereenigd zijn; in gedichten zal ons een gedenkteeken opgericht worden; steeds zullen we door de dichters bezongen worden. Zoo zal ik voor eeuwig te zamen zijn met u".

38. Toen hij opgehouden had met weeklagen, gaf hij vervolgens instructies aan de mantri's, dat zij de lijken van den koning en van de koningin benevens dat van de tweede gemalin [5]) zouden

---

[1]) Mara wordt hier zuiver incohatief gebruikt.

[2]) De beteekenis van kinapil is mij niet bekend.

[3]) Deze vertaling is niet meer dan een gissing. Wat eigenlijk precies bedoeld wordt, en hoe de vorm rarahĕn verklaard moet worden, is mij niet geheel duidelijk.

[4]) Volgens de lezing ingambil vertaald.

[5]) De mahādewī; zij is reeds vermeld in strophe 13, waar zij pāduka matur genoemd wordt; zie verder de aanteekening op p. 150 sq. De beide jongere zusters zijn wel de hoofdgemalin en deze bijvrouw, daar het lijk van de prinses zich reeds in de pasanggrahan bevond.

gaan halen. Degenen, die deze opdracht gekregen hadden, begaven zich met spoed op weg; zoo kwam het lijk van Z. M. den koning te zamen met de lijken van zijn beide jongere zusters in de pasanggrahan aan.

39. Aan zijn bedienden gaf hij last een (de) ivoren bank [1]) te gaan halen, waarop zij de lijken zouden kunnen wasschen. Toen alle (lijken) schoon waren, werd er wijwater aangemaakt; nadat vervolgens de ritueele reiniging had plaats gevonden, werden de lijken bedekt met een mooi zijden met gouddraad doorweven dekkleed in het patroon lubeng luhung, na eerst nog gebalsemd te zijn met de zeven welriekende reukstoffen.

40. De stellage werd afgesloten met een gordijn, dat voorzien was van strooken in het patroon giringsing ringgit, heel mooi, en (versierd) met bloemen en jonge loten. Daar kwamen ook de kratonvrouwen, die de lijkspijzen aandroegen en de fraaie upacāra's bij zich hadden. Luid rinkelden de schellen der priesters; er werd gezongen en mooie muziek gemaakt op de guntang(s) [2]). Ook de twee vorsten kwamen aan om aan de uitvaart deel te nemen.

41. Met de vorsten kwamen ook de overlevenden van de mantri's mee; het was propvol van de menschen. Nu had men al een werkelijk heel mooie patulangan gemaakt en had de ṛṣi's, de Çiwaïeten en de Buddhisten, ontboden. Hun werd toen bevolen de lijkplechtigheden maar achter elkaar [3]) te verrichten. Nadat de ceremoniën volbracht en de lijken verbrand waren en (over de asch) de pralīna was uitgesproken, liet men (de overblijfselen) wegdrijven in zee.

42. Nadat de mantri's van Java en van Sunda, die in den strijd gesneuveld waren, verbrand waren, kwamen de bela's aan de beurt, die het lot van haar mannen gedeeld hadden. Toen de verbranding afgeloopen was, liet men (de overblijfselen) wegdrijven in zee.

---

[1]) Of wellicht ivoren banken: het blijkt niet, of elk lijk op een eigen palangkan danta ligt, of dat ze er één gemeenschappelijk hebben, hoewel men den indruk krijgt, dat het laatste bedoeld wordt; voor bijzonderheden voor str. 39—42 zie de aanteekening op pag. 152 sqq.

[2]) Ook in R. L., VII, 129, vindt men deze 3 bijeen: panggerong pangguntang curing.

[3]) Pisan, n.l. in plaats van een etmaal te laten verloopen tusschen de verbranding en den tocht naar het strand.

Wat nu de vorsten betreft, ze keerden naar hun stad terug. Ken Pitar ging met hen mee; zoo begaven zich dan de vrouwen naar Majapahit.

43. In alle stilte legden zij den weg af; 's nachts kwamen ze te Majapahit aan. Hierover worde nu niet verder verteld. Den volgenden ochtend begaf zich Pitar in de tegenwoordigheid van Z. M. den koning en bood hem de vrouwen, die zich bij hem bevonden, aan, terwijl hij hem tevens zijn hulde betoonde. Daarop kreeg hij van den koning kleederen en geld.

44. Zoo was dan de oorlog afgeloopen; er worde niet verder van verteld. Dagen en nachten verliepen. De koning hield zich op in den kraton en verleende slechts zelden audiëntie; hij lag maar op het erf en zijn verlangens gingen slechts uit naar haar, die haar reis met den dood had moeten bekoopen. Voortdurend was zij verborgen in zijn hart; steeds zweefden haar bekoorlijkheden hem voor oogen.

45. Zoo was hij voortdurend vervuld van liefdeverlangen en zeer terneergeslagen; en zoolang hij reeds gebukt ging onder verdriet en moedeloosheid, had hij al niet kunnen eten of slapen. Hoe langer hoe meer kwijnde hij weg; uit zijn gedrag bleek zijn heimwee en zijn stille verdriet; zelden kwam er een woord over zijn lippen; hij deed maar niets anders dan weenen; hoe langer hoe meer bezwaarde hem zijn verdriet, waarvoor geen troostmiddel bestond.

46. Ook de mantri's waren bedroefd en deelden in de smart van den koning; alle bewoners van den kraton waren in een gedrukte stemming en wisten geen uiting te geven aan hun gevoelens[1]), wegens 'skonings droefheid, die niet verholpen scheen te kunnen worden. Totdat in de maand Kārttika op den 15den dag van de lichte maandhelft op een amṛtamāsadag[2]) de koning stierf.

47. Bij het (vernemen van) het overlijden van den koning kwam het geheele paleis in rep en roer: 't was, alsof de geheele

---

[1]) Of: wisten niet, waarheen hun gevoelens hen leidden = waren de kluts kwijt.

[2]) Vgl. de aanteekeningen op pag. 159 sq.; Friedrich, Voorloopig Verslag, II, 54, vermeldt, dat op Bali ook een gedeelte van den dag mrta (amṛta) heet; het is natuurlijk niet uitgesloten, dat dit hier de bedoeling is, maar de in de aanteek. aangehaalde citaten schijnen toch meer op een dagaanduiding te wijzen.

kraton instortte. Loeiend weerklonk het geween, (met een geluid) als van de golven van de zee. De manschappen, allen in zenuwachtige opwinding, gingen naar alle kanten op weg. Ook in de grensdistricten raakten de menschen toen in opschudding en spoedden zich om het hardst naar Majapahit.

48. Geen wonder ook, hij was zoo machtig en dapper geweest!

De mantri's gaven instructies voor de te verrichten werkzaamheden, goed op de hoogte als zij waren van alles, wat er te bevelen viel; niemand was er bij, die van den gang van zaken geen verstand had. Men maakte de monumentale lijkbaar netjes in orde; hoog bouwde men de brug. Sommigen werkten aan de doodkist; de verbrandingskist kreeg een mooien vorm: een blauw-zwarte rundergedaante met vooruitstekende horens, waarvan de punten naar elkaar toegebogen waren.

49. Gedurende een maand en zeven dagen duurden de lijkfeesten van den koning; prachtig was alles, waarnaar men kijken kon; al, wat er in Majapahit was, (kreeg men te genieten): wayangwongspelen, fraaie dansen, de zeven soorten [1]) wapenspel [2]) en in 't bijzonder de manke wapendansers; verder de dansmeisjes, bevallig in haar bewegingen, prachtige wayangvertooningen en maskerspelen.

50. Het dagelijksche bloemenoffer(?) bestond uit vijf leveranties(?) van verschillende bloemsoorten(?) [3]). De wapendansers der pam(b)ugbugs(?) maakten veel drukte. Telkens opnieuw weerklonk het gejuich; de geweren knalden. De jeugd vermaakte zich [4]) met schermen op den stok en had plezier bij het steekspel. Ook de brahmanen waren gekomen om (de plechtigheden) bij te wonen; zij ..... [5]) (van pret), dat ze nu dagelijks hun brahmanenloon kregen.

51. Hun inkomsten voor het verrichten van den lijkdienst en voor het ceremonieel van het in zee werpen van de asch en vooral den verkoopsprijs van hun kostelijke (wij)water hadden ze in zichzelf al berekend; verder zou hun de kakrĕcen bij elkaar

---

[1]) Vgl. Bijdragen, 3de volgreeks, deel XI, pag. 353.

[2]) V.l. babagusan; dan vertaling: het gilde, of het spel van de bagus.

[3]) Of wel: het dag. huldebetoon bestond uit 5 uitgelezen pajĕgs, waarbij pajĕg dan onvertaald moet blijven. vgl. de aanteekeningen op p. 154 en 155.

[4]) Duidelijker naar de v.l. nggawa: de jeugd kwam aandragen met bĕbungkuls en amuseerde zich met het steekspel.

[5]) Mĕngguk-mĕngguk?

zooiets van 500.000 opleveren, terwijl de untung, de blaadjes goud, de kalpika's en de ring in hun wijwater te zamen, wanneer ge alles eens bij elkaar zoudt tellen, niet veel minder dan 10.000 [1]) zouden opbrengen [2]).

52. „Het net dicht gevlochten, de mand nieuw!" [3]) Ook de vrouwen [4]), die als tukang fungeerden, waren voltallig opgekomen. Waarom zouden ze medelijden hebben? [5]) Ze werden immers hoe langer hoe rijker(?)! Huilend reciteerden zij hun liturgie, ontzagwekkend waren de handhoudingen; rinkelend weerklonk het geluid van de bidschel; hun slaan op de trommel (maakte een zoemend geluid, als dat van) de bij, die de bloemen gaat uitzuigen.

53. De satya's waren in (ritueel) reinen toestand gebracht; met elkaar waren ze ten getale van duizend, allen nog maagd; goddelijk lief was haar uiterlijk. Hoewel ze nog nooit echtelijken omgang gehad hadden, (deden ze), als waren ze reeds in liefde (met hem) vereenigd geweest; omdat de liefelijkheid van haar gelaat in de hartader haar intrek had genomen, daarom waren ze nu bela en gaven ze niet om haar leven [6]).

54. Toen de gunstige dag was aangebroken, werd het lijk van Z. M. den koning in de prachtige monumentale lijkbaar gebracht, die, van alle upacāra's voorzien, fraai was om aan te zien: voorzien van prachtige, met goudverf beschilderde strooken en papieren franjes, alles in helle kleuren; de toeschouwers stonden verstomd. De bela's liepen vooraan. Prachtig bewoog zich de monumentale lijkbaar voort, als een bloemenberg [7]).

[1]) In de v.l. zijn de getallen resp. 700.000 en 70.000.

[2]) Voor de technische termen zie de aanteekeningen hierachter.

[3]) D.w.z.: „Geen vischje zal verloren gaan"; een variant van ons „hebben is hebben, maar krijgen is de kunst". Het staat tegenover: „sahu kĕrĕp dungki langah", „zoo gewonnen, zoo geronnen" (langah = ijl gevlochten); vgl. KBW. s.v.v.

[4]) Men kan het suffix -ne van istrine opvatten als aanduidend, dat het de vrouwen waren, die daarbij hoorden te zijn, of als poss. suff., terugslaande op de brahmanen van str. 51; dan luidt de vertaling: „hun vrouwen fungeerden als tukang; zoo kwamen ze nu voltallig op".

[5]) Naar de lezing paran ta.

[6]) De bedoeling schijnt te zijn, dat slechts de echtgenoote en de bijvrouwen den overledene in den dood behooren te volgen, en dat het gedrag der 1000 maagden slechts voortvloeide uit haar overgroote liefde voor hem, dien ze zich tot gemaal gewenscht hadden; vgl. Zang I, 1—3.

[7]) Of wel: „de bela's schreden voort, voorafgegaan door de m.l., die" enz.; karihin laat beide vertalingen toe; zie Ju. s.v. ruhun 6.

55. Er klonk een geschreeuw, als moest de hemel instorten; oorverdoovend knalden de geweren. De toeschouwers verdrongen elkaar, mannen en vrouwen, oud en jong; weenend drukten zij zich tegen elkaar aan. Er waren er bij, die een kind of een kleinkind hadden gedragen en nu radeloos rondliepen om het te zoeken, terwijl het zich te midden van zijn speelgenootjes [1]) bevond. Stof warrelde op. Het geluid van de bekkens zwol.

56. Nu was de monumentale lijkbaar(?) van den koning op het verbrandingsterrein aangekomen. Het geschreeuw was niet om aan te hooren. Driemaal ging ze vervolgens rondom de brug. Daarop werd het lijk naar beneden gebracht (uit de bade) en vervolgens naar boven gebracht (den brandstapel op) en in de verbrandingskist gelegd. Daarop werd de kalĕpasan-cerẹmonie verricht door de ṛṣi's, Çiwaïeten en Buddhisten, die de liturgie geheel volgens de voorschriften(?) afwerkten.

57. Nadat de fakkels belezen waren, werd de koning vervolgens verbrand. Toen schreden de bela's op den brandstapel van den koning toe; allen betuigden hem haar hulde; allen trokken toen tegelijk haar krissen en doorstaken zichzelf vol doodsverachting. Met open mond stonden de toeschouwers de bela's aan te gapen, die zich in zoo grooten getale op het verbrandingsterrein doorstaken.

58. Maar nog vele buitenstaanders [2]) traden bovendien op als bela van den koning. In blind enthusiasme wierpen ze zich, juist zooals de vliegende witte mieren, in het vuur, zonder te wachten, tot zij zich de tanden geschuurd, het haar gewasschen en het lichaam in water gebaad hadden [3]). Neen, zoo maar doorstaken ze zich, dat de toeschouwers er van huiverden en velen, op het zien er van door ontzetting bevangen, tot tranen toe bewogen werden.

59. Zoo waren dan nu de bela's gestorven en allen verascht in den

[1]) Sama cili-cili, lett. medekleintjes; dezen trek vindt men vaak in beschrijvingen van een drukke volksmenigte.

[2]) Wong saking jaba; waarschijnlijk is de bedoeling: „vrouwen, die niet tot de bevolking van den kraton behooren", de duizend maagden, die in str. 53 genoemd zijn, zijn dan de sĕngkĕrans, de papacangans van Zang I, 2b.

[3]) D.w.z. tot zij de pabrĕsihan, de ritueele reiniging, die aan bela's voorgeschreven is, hadden volbracht; opmerkenswaardig is verder, dat van een bhasma bij deze vrouwen niet gesproken wordt. De tegenovergestelde opvatting huldigt men, wanneer men vertaalt: „ze wachtten niet, maar ....." enz., doch hiertegen pleit, dat in dezen zin gewoonlijk sari gebruikt wordt, niet anti.

vuurkuil, die vlamde en een aanblik bood, niet anders dan die van de vuurzee zal zijn bij het vergaan van de wereld; de rook dwarrelde op en vervulde het verbrandingsterrein, zoodat men er verstomd van stond. Nadat (de bela's) toen tegelijk met hun koning verascht waren,

60. spraken de brahmanen, Çiwaieten en Buddhisten, de voorgeschreven liturgische gebeden uit en delgden (de zondenschuld van) geboorte, aardsch bestaan en overlijden. Uit hoofde van hun ambtelijken plicht verrichtten zij de pañupitan [1]) volgens de voorschriften van den asthiwidhāna [1])-dienst. Toen dat door hen volbracht was en zij de ceremonie van den „offerkoek voor den ontvormde"(?) [2]) verricht en de pralīna [3]) uitgesproken hadden, lieten de ṛṣi's (de asch) wegdrijven midden [4]) op zee.

61. Nadat de lijkplechtigheden afgeloopen waren, keerden de voorname ambtenaren naar huis terug en begaven zich allen naar den kraton, in gedrukte stemming en verdrietig van harte. Men kende geen plezier meer, maar koesterde slechts verdriet; kil en stil werd de stad: een gevoel van beklemming had zich van alle inwoners van Majapahit meester gemaakt, daar men vreesde, dat 's rijks banier thans van zijn luister beroofd was [5]).

62. Dagen en nachten verliepen. Nu worde weer verteld, hoe de vorst van Kahuripan en die van Daha een bespreking hielden met de officieren en vooral met de geestelijkheid. Het onderwerp van hun beraadslaging was speciaal de dood van den koning: men moest de reden, waarom de koning weggekwijnd was, eens nader beschouwen.

63. De eerwaarde Smaranātha sprak aan de voeten van Zijne Majesteit — en de mantri-wṛddha viel [6]) hem bij —: „De reden, waarom de koning wegkwijnde van hartzeer, terwijl er geen geneesmiddel bestond om zijn kwaal te verhelpen, was,

---

[1]) Zie voor beide techn. termen de aanteekeningen op pag. 156, 157.

[2]) Deze vertaling is slechts een gissing; wirūpa opgevat als (door de verbranding) van den (aardschen) vorm beroofde; zie de aanteekening op pag. 157, waar nog verschillende andere mogelijke vertalingen genoemd worden

[3]) Vgl. boven str. 41 en de aanteekening op pag. 157, 158.

[4]) Cf. de aanteekening op pag. 158.

[5]) Wat met deze laatste woorden bedoeld wordt, is niet geheel duidelijk. In het Sk. is ketu ook = aanvoerder en wellicht is hier dus Ayam-Wuruk er mee bedoeld

[6]) Misschien is mantri-wṛddha meervoud.

dat hij bedroefd was [1]) over den dood van de prinses en in zijn verliefdheid niet te troosten was.

64. Toen Madhu naar Sunda was gegaan om de aan een jonge loot gelijke ten huwelijk te vragen, en dit aanzoek door den koning aanvaard was — dáárom kwam hij met zijn gezin naar Java, heer —, was de zoon van Uwe Majesteit buiten zichzelf van vreugde en vatte het plan op om zich naar Bubat te begeven om hem te gemoet te gaan.

65. Maar toen is het geschied, dat patih Gajah-Mada 's konings plan verijdeld heeft. Zoo is het gekomen, dat (de jonge vorst) thans dood is". Zoo sprak de groote monnik en de mantri's betuigden hun instemming met zijn woorden. Het gelaat van Z. M. den vorst van Wĕngkĕr drukte droefheid [2]) uit. Ook de vorst van Kahuripan was ten zeerste verstoord; zijn lichtbruine gelaat (kleurde zich donkerrood), als zou het vuur er uit slaan.

66. Zijn jongere broeder sprak tot hem: „Dan zal ik me nu, vorstelijke oudere broeder, stellig niet neerleggen bij den dood van uw zoon! Dan moet patih Gajah-Mada, die zoo gemeen geweest is te maken, dat de zaak schipbreuk leed, er maar onder gebracht worden!" Zijn oudere broeder antwoordde hem: „Wel, jongere broeder, verpletter hem dan en overweldig hem".

67. De mantri's betuigden allen hun instemming er mee en sloten zich bij den koning aan in alles wat hij wenschte. Toen sloeg men op de alarmseinen: Basanta [3]) liet aanhoudend haar geluid hooren; zóó vreeselijk luid donderde haar stem, dat het was, alsof het luchtruim in zou storten. De menschen, die tot in de uithoeken van het land er door in opschudding geraakten, kwamen in dichte drommen op met wapenrusting en al, zooals zij doen, die ten oorlog trekken.

68. De mantri's bevonden zich op de bale bang [4]), op de markt,

---

[1]) De tekst heeft damahan, dat hier volgens de opvatting van v. d. Tuuk (zie KBW. s v. dama) vertaald is. Vat men damahan op als „lieveling", „troetelkind", dan moet de vertaling luiden: „..... was om zijn lieveling: wegens den dood van de prinses was er namelijk geen troostmiddel meer voor zijn verliefd hart".

[2]) De tekst heeft sĕndu, dat ook boosheid, toorn kan beteekenen

[3]) Zoo heet de krijgsgong: vgl. boven, Zang II, 37.

[4]) Zie de aanteekening hierboven bij Zang II, 38

ja zelfs op de pasir-pasir [1]). De troepen waren bij duizenden te tellen. Allerlei slaginstrumenten lieten hun doordringend geluid hooren. Druk liepen de manschappen heen en weer bij het zoeken naar hun chefs. Hoewel vaandels tot herkenningsteekens dienden, waren er bij, die hun afdeeling niet konden vinden en nu druk overal liepen te informeeren.

69. Nu is van den nacht verteld. Den volgenden ochtend — de mantri's volgden een gemeenschappelijk plan — rukten de manschappen in verschillende groepen op.... Nu was het groote leger aangerukt en omsingelde (de woning van) den heer patih; met veel geweld stortten zich de troepen voorwaarts. Het krijgsgeschreeuw zwol aan tot een algemeen gejuich. De geweren knalden tegen elkaar in. Daartusschendoor klonken de gongs; dreunend klonken de geluiden, als het geraas van de branding.

70. De bewoners van het patihshuis schrokken op: mannen noch vrouwen wisten wat te doen. Ze huilden van ellende en van benauwdheid; ze namen de vlucht en lieten hun pondoks in den steek. Velen smeekten om lijfsbehoud, toen de manschappen met geweld muren en omheiningen neerrukten. Maar Lĕmbu-Mukṣa [2]) was onvervaard; immers, hij overwoog, dat de periode van zijn incarnatie nu voleindigd was.

71. Het was nu de door hemzelf bepaalde tijd, waarop hij, incarnatie van Nārāyaṇa, patih van Majapahit, terug wilde keeren naar den Wiṣṇu-hemel, waarnaar hij verlangde. Daarop kleedde hij zich in een witte, zijden dodot met rijke garneering [3]) (?), met een gordel in het patroon „zelfbescherming", en een broek in het fijne patroon giringsing udayana: waarlijk schoon zag hij er uit.

72. Met het offerkoord (om den linkerschouder) en den rozenkrans in de hand, ging hij staan op het voorplein, de vuisten

---

[1]) KBW. s.v. pasir: plein bij een bale bang? Men vindt ook in de Rangga Lawe een pasir-pasir vermeld: het wordt met talāga = vijver weergegeven. Op Maclaine Pont's terreinkaart van Majapahit vindt men een sĕgaran vermeld; daar pasir = sāgara is, zouden sĕgaran en pasir-pasir identiek kunnen zijn.

[2]) De sacrale naam van Gajah-Mada, als verschijningsvorm van Wiṣṇu.

[3]) De tekst heeft amarĕmpu(h); de beteekenis van dit woord is niet met zekerheid vast te stellen.

gebald [1]). Toen verdween hij zonder een lichaam na te laten; hij keerde terug tot den staat van volkomenheid en nam weer zijn goddelijke gedaante aan.

Nu worde verteld, hoe zijn vrouwen als satya zichzelf doorstaken; maar daar er geen van haar bij haar man was, verdwaalden ze en vielen in de hel.

73. Toen men (den toegang tot) het erf van de patihswoning geforceerd had, zocht men naar den heer patih, maar trof hem niet aan en zag hem niet. Vervolgens zocht men de tuinhuisjes en alle mogelijke afgelegen plekjes af, maar nog altijd trof men niemand aan. Toen keerden alle manschappen, die bevel gekregen hadden hem te dooden, terug en gingen het rapporteeren aan Z. M. den koning.

74. Z. M. de vorst zei toen: „Laten deze troepen dan maar terugkeeren". Den volgenden ochtend werd (hun) weer commando gegeven, dat ze moesten gaan zoeken in bosschen en bergen, in afgelegen kluizenarijen, in de woonplaatsen der abĕts en in verschillende dorpen; anderen in ontoegankelijke gebieden, in ravijnen en holen, op onbegaanbare wegen [2]), in bergkloven, bij kolken en op steenvelden.

75. Zij, die dit commando kregen, antwoordden met een sĕmbah. Zoo geschiedde het dan, dat de troepen den volgenden ochtend er weer op uit trokken om den heer patih te zoeken. Daarover worde nu niet verder verteld.

Verteld worde, hoe troepen doordrongen op het erf van de patihswoning en daar zich om strijd meester trachtten te maken van krijgsgevangenen en van allerhande andere zaken: als bhūta's, die vechten om vleesch.

76. Want de man, die nu in het goddelijke was opgegaan, had in het geheele gebied van Majapahit niemand, die zijns gelijke was; zijn bezittingen waren (uitgestrekt) als zeeën en bergen; (hij was rijk) als de goddelijke Heer der Schatten [3]) zelf: zijn goud en juweelen waren niet te tellen; hij was de grootmachtige

---

[1]) Amuṣṭi; de bedoeling zal wel zijn om hier een bepaalde mudrā mee aan te duiden.

[2]) In den tekst tupis-tupis of tumpis-tumpis; de beteekenis van dit woord staat niet vast; wellicht is het met „berghellingen" te vertalen.

[3]) Hyang Dhanapati is een naam van Kubera, den Hindugod van den rijkdom.

patih geweest, die, door de vorsten der aarde gevreesd, in volle waarheid een incarnatie was van God Nārāyaṇa. —

77. De twee vorsten, die waren als Çiwa en Buddha, keerden naar hun rijken terug, wegens hun leed en hun ellende; te Majapahit toch zouden ze al te veel herinnerd worden aan datgene, wat hen neerslachtig maakte; daar zouden ze met weemoed moeten denken aan den overledene. Daarom trokken de beide vorsten maar meteen weg en keerden terug naar hun gebied, naar Kahuripan en naar Daha.

Colophon.

Zoo luidt het „Lied van Sunda" [1]).

Het afschrijven er van beëindigd op Maandag-kliwon in de wuku Kuruwĕlut, op den 7den dag van de donkere maandhelft van de 10de maand, éénheid van het jaartal 0, tiental van het jaartal 0, in Çāka 1800.

Verder moge men clementie betrachten ten opzichte van de leelijke vormen van deze letters en de te geringe voortreffelijkheid er van. Moge de deskundige lezer er verbeteringen in aanbrengen; immers, het is werk van iemand, die dom is en pas kort geleden begonnen is met leeren.

AANTEEKENINGEN.

I, 1a. In KBW., IV, 318a leest men, dat de maat van dezen zang Dingdang heet; in de opgave van het schema zijn daar eenige fouten geslopen; bedoeld is de volgende maat:

strophe 1: 19i, 8u, 19u, 9i, 7i. (2 ×);
„ 2: 16i, 11u, 13i, 14u, 11i, 15u, (2 ×);
„ 3: 8a, 8i, 16i, 15u, 13i, 12a, (2 ×).

In I Goesti Poetoe Djlantik's „Schemata der meest voorkomende Balische dichtmaten", gepubliceerd door J. Kunst en C. J. A. Kunst-v. Wely in hun „De Toonkunst van Bali" (Weltevreden, 1925), tabel XVI, komen 3 dingdang-maten voor, n.l. No. 29 (Pangkoer-dingdang), waarvan het schema, 7i, 12i, 8u, 7a, 6i, 6u, 9i, 7i, ongeveer gelijk is aan dat van onze eerste strophe, No. 6 (Dingdang) met het

[1]) Het daaropvolgende di-arĕp Pamañcangah is in de vertaling weggelaten. Codex 4254 heeft: Zoo luidt het „Lied van Sunda's ondergang".

schema 8u, 8i, 11u, 7a, 6i, 7o, 8u, 11i, 7a, 8u, dat ongeveer gelijk is aan onze tweede strophe, en No. 41 (Sinom-dingdang) met een schema, dat op dat van onze derde strophe lijkt, n.l. 8a, 8i, 8o, 8i, 7i, 8u, 8a, 6i, 12a. Deze drie Balineesche maten schijnen los van elkaar gebruikt te kunnen worden; in Nieuwjavaansche gedichten komen ze niet meer voor. Voor den eersten zang van Kidung Sunda B past het volgende tusschenschema het best, hoewel er nog afwijkingen zijn:

str. 1: 19i, 8u, 13i (gew. 7a + 6i), 6u, 9i, 7i, (2 ×);
„ 2: 8u, 8i, 11u, 7a, 6i, 14u, 11i, 15u, (2 ×);
„ 3: 8a, 8i, 16i (vaak 8o + 8i), 7i, 8u, 13i, 12a, (2 ×).

Volgens dit schema zijn de strophen van Zang I hier onderverdeeld.

I, 4a. P r a b h ā n g k a r a. KBW., IV, 138 geeft op, dat dit de naam is van den schilder of teekenaar; waarschijnlijker is echter, dat het een appellativum is = Sk. prabhākara „maker van schitterende dingen", te vergelijken met het bij Ju. voorkomende citrakara, daar citra in bepaalde beteekenis = prabhā is. De prabhāngkara, die uitgezonden wordt om het portret van een geliefde prinses te schilderen, is eigenlijk een type uit de Pañjiverhalen, waar deze trek vaak voorkomt (vgl. b.v. Ju., Cat., I, 185); daaruit is hij in andere, ook Nieuwjavaansche verhalen overgenomen (vgl. KBW., III, 489). In de Kid. Pamañcangah, IV, 56 is sprake van een schilderes, die door de prinses van Balangbangan uitgezonden wordt om den koning van Bali te portretteeren en die „prabhāngkarestrī" genoemd wordt. KBW., IV, 138 vermeldt ook nog het Balineesche verhaal van den prabhāngkara, die op den bodem van de zee had willen schilderen, en die de Bali-aga uit een boomtronk gemaakt heeft, maar geeft niet op, waar deze verhalen voorkomen.

Prof. Krom deelde mij mede, dat zulk een uitwisseling van portretten ook in de Hindoe-Javaansche kunst bekend is; een voorstelling er van vinden we n.l. in een Barabudur-relief (zie Beschrijving van Barabudur, I, door N. J. Krom, 's-Gravenhage, 1920, p. 215, 216, 220).

I, 7b. De vergelijking is ontleend aan de geschiedenis der Sagariden (Mahābh., III, 107—109; H. Jacobi, Mahābhārata, Inhaltsangabe enz., Bonn, 1903, p. 39). Toen de 60.000 zoons van Sagara door Kapila in de onderwereld verbrand waren, kreeg Sagara's kleinzoon Aṁçumat van Kapila, aan wien hij hulde betoonde, de verzekering, dat zijn kleinzoons de Ganggā zouden doen afdalen om met haar water de asch der Sagariden te kunnen besprenkelen. Aṁçumat's kleinzoon Bhagīratha doet later boete in den Himālaya;

hij wint Ganggā's gunst en daarna, op haar aanwijzing, ook die van Çiwa door boete te gaan doen op den Kailāsa. Çiwa verklaart zich bereid in den Himālaya de Ganggā op zijn voorhoofd op te vangen. Wanneer dit geschied is, leidt Bhagīratha haar naar den oceaan en is in staat de asch der Sagariden te besprenkelen.

In de vergelijking hier, die doelt op den zegenrijken invloed van Ayam-Wuruk's bestuur, wordt echter niet van de nederdaling van de Ganggā, maar van die van Bhagīratha gesproken. Dat hier geen vergissing in het spel is, blijkt uit de parallellie met Tantri, V, 99. Heeft men hier te doen met een verwarring tusschen Bhagīratha en Ganggā, die, omdat ze Bh.'s aangenomen dochter is, Bhāgīrathī genoemd wordt (Mah., VII, 60; Jacobi, p. 92)? Zoo'n verwarring zou heel verklaarbaar zijn, omdat in het Javaansch geen verschil tusschen lange en korte vocalen gemaakt wordt en de klankovergang a > i heel gewoon is. Of steekt hier een afwijkend Javaansch verhaal achter?

Een slechts weinig van het Mahābhārataverhaal afwijkende redactie, waarbij ook Satī = Umā optreedt, vindt men in het O. J. Brahmāṇḍapurāṇa (Pigeaud, diss., p. 316). De vergelijking met Bhagīratha's zegenenden invloed wordt herhaaldelijk gemaakt, b.v. O. J. Adiparwa, ed. Juynboll, p. 56, regel 5 v.o.; vgl. ook citaat Ajar Wali in KBW., IV, 1047. De lezing sacī inplv. Satī komt vaker voor; zie b.v. KBW., III, 163b (2 ×).

I, 9b De gebruikte uitdrukking piniduduk speelt in het verhaal een belangrijke rol. Blijkbaar is hier dezelfde ceremonie bedoeld, die ook nu nog bij de Javaansche (adat-)huwelijkssluiting in acht genomen wordt, dat n.l. de vader van den bruidegom zijn zoon en zijn a.s. schoondochter weegt op zijn knieën om te zien, of ze wel even zwaar wegen, hetgeen altijd het geval blijkt te zijn. Ayam-Wuruk's vader verklaart hier het huwelijk als volwaardig te zullen erkennen, daar een bijvrouw niet „even zwaar" zou kunnen wegen; de Sundaneezen blijken dan ook later die uitlating in dezen zin begrepen te hebben; vgl. nog str. 27a.

Wie de patih is, die hier aan het woord is, en wat de strekking is van de opmerking, die hij tot de oudere vorsten richt, is mij niet duidelijk.

I, 16a. Tĕrung ligt aan den Noordelijken oever van de Brantas. Het ons ook uit de Pararaton bekende Mahibit is daar dus dichtbij te zoeken. Bubat, waar men aan land gaat, wanneer men per schip

naar Majapahit reist, ligt aan de rivier verder stroomopwaarts dan de oude rijkshaven Canggu, blijkens I, 63b. Canggu ligt ten N. N. O. van Majapahit; Bubat ligt meer Westelijk, en wel ten N. W. of N. N. W. van Majapahit. Dit blijkt uit de beschrijving van de route Bubat-Majapahit in I, 59; men legt n.l. dezen weg af gedeeltelijk in Zuidelijke richting en gedeeltelijk in Oostelijke richting gaande. Als tusschenstations op dezen weg worden genoemd Masigit-Agung, Palaweyan en Pablantik(an); in plaats van het eerste plaatsje heeft K.S.c I, 46 Sisigora, terwijl daar Palaweyan niet genoemd wordt. Is Masigit-Agung misschien = Sisigora? De Wilajanggala, „jungle van maja-boomen", die in II, 63 in verband met den aanval der Majapahitsche troepen op Bubat vermeld wordt, strekt zich blijkbaar langs de rivier uit ten N. van de hoofdstad; tusschen Canggu en Bubat ? 't Was wellicht een deel van de „woeste gronden van Trik", waarop Majapahit gesticht was, en waar volgens het stichtingsverhaal in de Pararaton, de Rangga Lawe en de Nieuwjavaansche babads veel maja-boomen groeiden. Bij den aanval van Ayam-Wuruk op Bubat, die in II, 94 vermeld wordt, trekt hij blijkbaar langs de rivier, door de Wilajanggala, en staat dan bloot aan het geschut van de Sundasche schepen op de rivier.

I, 29a. Kamĕgĕtan. Het KBW. geeft hiervoor op: „vrouwenvertrek, woning v. e. prins(es) (de Javaansche prabajasa)", verwijst naar Maleisch mĕgat en Tagalog gat en oppert de mogelijkheid, dat ook samĕgĕt hierbij hoort (IV, 613—614). In het Tagalog komt het grondwoord gat zelfstandig voor; men gebruikt het in titels, als inlandsch aequivalent van Spaansch don, b.v. Gat José Rizal; Tag. pamagát = scheldnaam, spotnaam. Maleisch mĕgat wordt als titel gebruikt van aanzienlijke personen; Atjehsch meugat is een titel van vorsten. Kern's vertaling van O. J. pamĕgĕt met „notabelen" (Nāg., LXXXIV, 7; vgl. ed. Krom, p. 302) en van kamĕgĕtan met „aanzienlijke behuizing" (Nāg., XII, 2) is etymologisch volkomen juist. Sam(ĕ)gĕt en pam(ĕ)gĕt beteekenen dus in de eerste plaats „notabelen", terwijl ze in 't spraakgebruik speciaal rechterlijke ambtenaren aanduiden. Is de verklaring van Dr. Bosch [1], dat sam(ĕ)gĕt = upapati is, juist, dan is sam(ĕ)gĕt te beschouwen als de honorifieke titel, ± = „edelachtbare", en een vertaling van Sk. ārya, terwijl upapati de aanduiding van het ambt is. Kamĕgĕtan of pamĕgĕtan is dus:

---

[1]) Vgl. T. B. G, deel 59, p. 515, 516.

huis van aanzienlijken, spec. van de vorstelijke vrouwen, maar niet uitsluitend. daar in de kidung Pamañcangah (II, 42) verteld wordt, dat de vorst van Bali bij zijn bezoek aan Majapahit bij wijze van onderscheiding in de kamĕgĕtan gelogeerd werd.

I, 32a. M ā d h a w ī. In het KBW., IV, 561b geeft v. d. Tuuk reeds in het kort aan, wie dit meisje is. Zij komt voor in den itihāsa Udyogaparwan 106—124 in het verhaal van Gālawa, die den tapasverrichtenden Wiçwāmitra 100 jaar gediend heeft en dan met alle geweld zijn guru een geschenk wil aanbieden. Om van hem af te zijn, vraagt W. 800 schimmels, die allen één zwart oor hebben. Na lange omzwervingen komt G. in gezelschap van Garuḍa, die hem helpt zoeken, bij Yayāti in Pratiṣthāna in Kāçi en vraagt hem om geld. Yayāti kan hem dat niet geven, maar biedt hem zijn dochter Mādhawī ter adoptie aan, opdat Gālawa ze voor een hoogen bruidprijs kan uithuwelijken. Deze laat ze dan achtereenvolgens trouwen met drie koningen, die ieder 200 schimmels met bovengenoemde lichaamseigenaardigheid als koopsom geven. Mādhawī baart ieder van hen een zoon, maar wordt ten gevolge van een haar vroeger verleende gunst telkens weer maagd. Ten slotte biedt G. haar met 600 schimmels aan zijn guru aan, die op zijn beurt een kind bij Mādhawī verwekt. Daarna keert deze naar haar vader terug en trekt zich in het woud terug voor ascese (Jacobi, Mah., p. 70).

I, 32b. Ç l o k ā n t a r a. Waarschijnlijk is hiermee het Oudjavaansche wetboek van dien naam bedoeld, waarvan men de beschrijving vindt bij Ju., Cat., II, 200—201 ; de Leidsche bibliotheek bezit er 3 exx van. Daar we hier Sanskṛt verzen vinden, waarop een O. J. vertaling volgt, mogen we wel aannemen, dat het één van de oudste zedekundige werken is, zooals R. Goris, diss., p. 70 sqq., dat voor de religieuze werken aannemelijk heeft gemaakt. Drewes, diss., p. 146, vermeldt eveneens een geschrift Slokantara. Verwijzingen als deze in O. J. geschriften zijn voor onze kennis van het oude letterkundige leven van veel belang.

I, 35b. De kameniers, die hier tot het gevolg van de prinses van Sunda behooren, hooren thuis in den Pañjicyclus. De Maleische Pañji Sĕmirang noemt als dienaressen van de prinses van Daha (1) Bayan, dochter van den patih van Daha, (2) Sanggit, dochter van den tumĕnggung, (3) ken P.t.langu(?), dochter van den dĕmang,

(4) Abang of Ĕbang(?), dochter van den rangga, (5) (Balawarā?), dochter van den dhyakṣa. Een ander Maleisch Pañjiverhaal (KBW., III, 439a) geeft Nos. (1), (2), (6) ken Pasiran, (7) ken Pisangan en (5); weer een ander (KBW., I, 572a) Nos. (1), (8) ken Condong, (6), (3). In de Mesa Urip (KBW., IV, 206b) slechts (1), (2), (6). Ten slotte (9) ken Pangunĕngan [1]), die hier, in de Waseng en in de Malat voorkomt (KBW., I, 80a), terwijl men de variant(?) Mangunĕng-Ragi vindt in Tantri, I, 21. 't Lijkt me niet uitgesloten, dat (6) en (7) eigenlijk slechts door afschrijversfouten gevarieerd zijn, wellicht ook (3) en (9). Ken Bayan is onder hen de voornaamste; Condong is een gerimpelde oude vrouw. Ook de tuin Sañcaya-sāri komt in de Pañjiverhalen voor (Malat), echter ook in verschillende andere Oud-, Middel- en Nieuwjavaansche gedichten; hij heet ook: sañcaya-sĕkar, taman sĕk sāri, samuha-sāri, sĕk sĕkar.

I, 52b. C a r a n g c a n g k a w a t, ook wel c a r a n g c a n g alleen, is de naam van dat gedeelte van het kratoncomplex, dat ligt tusschen de poort en de audiëntieplaats, waar, blijkens deze passage, de wacht gestationneerd is. Daar gesproken wordt van „binnen en buiten de c.k.", schijnen we te moeten denken aan een hal of corridor, die dan wel genoemd wordt naar de daarin aangebrachte carangcang kawat = tralievensters. Carangcang, dat hier = gat in den muur is, beteekent eigenlijk doorzichtig, doorgewerkt, à-jour, en is dus in beteekenis wel verwant aan padang = helder; 't schijnt echter, dat de variant padang kawat aanleiding heeft gegeven tot de voorstelling, dat de c.k. een met een metaaldraad omspannen, open stuk grond is; hierop wijst ten minste de weergave in KBW. s.v. kawat met sukĕt grinting (een fijne grassoort) en, hoewel minder positief, met b(a)labar kawat (balabar is volgens G.R. de lijn of het touw, dat men om iets spant om den toegang te beletten). Een andere naam voor car. kaw. is añcak suji of añcak saji, a. sagi, wañcak saji (zie KBW., I, 361a, waar nog eenige Nieuwjavaansche en niet-Javaansche varianten), dat ook „traliewerk" schijnt te beteekenen.

II, 7. H a r i l o k a. Krijgshelden, die op het slagveld sneuvelen, komen in den hemel van Wiṣṇu. Dat inderdaad Wiṣṇu's hemel bedoeld wordt, blijkt uit verschillende andere plaatsen, zoowel hier in deze kidung als in andere werken; vgl. b.v. Putru, Cod. 5174, fol. 57b: Wiṣṇupada ..... ulihan sang akārya ayu çūreng raṇa („het verblijf

[1]) Pangunĕngan komt ook als appellativum voor in de lijst van kratonambtenaren in KBW. s.v. rājawidhi (I, 766a, regel 7).

van Wiṣṇu ..... hetgeen zij verwerven, die zich goed gedragen als helden in den strijd"; meded. Dr. Goris). KBW., I, 90a geeft de varianten Haribhawana, Wīraloka, Wiṣṇuloka, Haripada, Wiṣṇupada. Volgens Indische voorstellingen is de hemel van Indra het loon voor kṣatriya's, die hun krijgsmansplicht gedaan hebben. Heeft het feit, dat de naam Hari zoowel Indra als Kṛṣṇa-Wiṣṇu aanduidt, aanleiding gegeven tot deze Javaansche voorstelling?

't Is wel aardig te zien, dat in het eerste stuk van Zang II zoowel de populaire opvatting van de voordeelen van den heldendood voor zichzelf en voor de familieleden, als een meer philosophische beschouwing van de plichten van den kṣatriya — die sterk doet denken aan de opvattingen van de Hindu's, zooals ze o.a. in het Bhagawadgīta tot uiting komen —, tot hun recht komen.

II, 10. De hier vermelde b h o g a, u p a b h o g a en p a r i b h o g a worden ook elders genoemd als de voordeelen van den koninklijken staat De woorden zijn ongeveer synoniem; een voorbeeld van gewilde onderscheiding der 3 woorden levert het citaat uit de Wṛhaspatitattwa, dat KBW. s.v. aiçwarya geeft (I, 225b): „bhoga is allerlei genieten op het gebied van eten en drinken, upabhoga is het bezitten van allerlei op het gebied van kleeding, paribhoga is het kunnen beschikken over vrouwen en slaven. Wie deze drie dingen bezit, is aiçwarya, d.w.z. heeft de eigenschappen van een īçwara = heer; anders is men anaiçwarya".

De mantri's genieten van de zijde van den vorst de caturlābha = „de 4 voordeelen", zooals in II, 12 gezegd wordt. Welke vier precies bedoeld zijn, is mij niet duidelijk. In KBW., II, 331a worden drie lābha's opgesomd, n.l. mitra, artha en kāma (vriendschap, vermogen en zingenot). Vgl. hiermee de caturwarga „de groep van vier", die bestaat uit dharma, artha, kāma en mokṣa: Cappeller, Sanskritwörterbuch s.v.: die Viergruppe, bes. die 4 Güter, das Gute, Angenehme, Nützliche u. die Erlösung. Iets dergelijks zal caturlābha ook wel zijn. De caturlābha, die men in KBW., II, 588b, regel 1 sqq., vermeld vindt, hebben met de bovenstaande niets te maken, maar behooren in de wichelleer thuis.

II, 22. S a t y a w a t ī, de vrouw van Çalya; de beschrijving van hun liefde en van Çalya's afscheid van haar op den dag van zijn dood vindt men in het Bhāratayuddha en vormt een van de populairste passages van het Nieuwjavaansche Bratajoeda. In de lakon Narasoma (te Mechelen, Drie-en-twintig Schetsen van Wayang-stukken,

Verh. Bat. Gen., deel 40, p. 78 sqq.) wordt verteld, dat zij de dochter is van den boeta Bagaspati; Narasoma (= Çalya) vraagt haar ten huwelijk en verkrijgt haar ook, maar het bezit van een boeta-schoonvader bevalt hem niet. Hij krijgt dan van Bagaspati zelf vergunning hem te dooden, mits hij zijn vrouw nooit zal verstooten; zoo wordt het huwelijk van Çalya en Satyawatī het voorbeeld van echtelijke trouw. In het Sk. origineel komt dit verhaal niet voor: de lezing van het Bhāratayuddha wijkt van het Mahābhārata af en in de lakons zijn er nog verschillende verhalen om het Bhāratayuddha-gegeven heen gesponnen.

II, 38. In verband met de recente onderzoekingen van den regent van Modjokerto en van Ir. Maclaine Pont is het de moeite waard de door hen bereikte resultaten omtrent de topographie van Majapahit te vergelijken met de mededeelingen betreffende de inrichting van den kraton aldaar, die in de Rangga Lawe, de Kidung Sunda en de Pamañcangah voorkomen. Uit de hier gegeven bijzonderheden kan men echter niets reconstrueeren; hier worden slechts de namen genoemd van enkele gedeelten van het kratoncomplex. Volgens KBW., IV, 1062a is de bale bang de plaats, waar de vorstelijke gasten zich bevinden; bloemdragende boomen zijn er ter versiering geplant. Daar in een Maleisch Pāṇḍawa-fragment gesproken wordt van een bale bang jawa manguntur, moeten we de bale bang wel zoeken ten Noorden van de wanguntur çela. Het tĕka in 38 wijst er op, dat niet-hovelingen daar nooit komen; zij blijven gewoonlijk op de jaba larangan (of yawi l.), „het gebied buiten den verboden kring", waar men van zijn paard afstijgen moet. De kidung Pamañcangah (II, 47) bevestigt, dat de bale bang buiten het eigenlijke paleisgebied ligt, en wel ten Noorden er van. Ook de Wīrasabhā, lett. „zaal der helden", ligt volgens deze plaats ten Noorden van den kraton; v. d. Tuuk houdt het voor een voorstad van Majapahit (KBW., III, 469b).

II, 54 sqq. In het veldteeken van Ayam-Wuruk komt een makara voor, in dat van den vorst van Daha een waterhoentje (56), en in dat van den vorst van Koripan een stier, terwijl Gajah-Mada's veldteeken een dolle olifant is. Prof. Krom vestigde mijn aandacht op Nāg., XVIII, str. 3 en 4, waar gezegd wordt, dat het teeken van den vorst van Daha de daha-bloem was en dat van Ayam-Wuruk een wilwa-vrucht; dat van den vorst van Koripan wordt daar niet vermeld,

maar de vorst van Lasĕm had een witten stier tot teeken. Of er een bepaalde reden kan zijn voor dit verschil in opgave, durf ik niet te zeggen; hier wordt een krijgstocht beschreven, in de Nāgarakṛtāgamapassage een reis. Prof. Krom maakte mij ook opmerkzaam op den dollen olifant in de bĕbĕd van het door Adityawarman in de Candi Jago opgestelde Mañjuçrībeeld, en op het artikel, dat Rouffaer hieraan gewijd heeft in Bijdragen, deel 74, p. 163 sq., waarin deze als zijn meening te kennen geeft, dat het aanbrengen van de dolle-olifantfiguur een fijn compliment van Adityawarman aan Gajah-Mada was.

II, 59. Bogor. Supratīka. Welk Bogor is hier bedoeld? Behalve Bogor = Buitenzorg bestaat er ook een Bogor op Lombok (KBW., IV, 1047a). De naam Bogor kwam volgens Klinkert, Nieuw Maleisch-Ned. Woordenb., s.v., voor het tegenwoordige Buitenzorg pas in 1677 in gebruik, en mocht dit Bogor bedoeld zijn, dan hebben we in de vermelding er van op deze plaats een terminus post quem voor de vervaardiging van deze redactie van de Kidung Sunda. Maar 't zou wel eenigszins vreemd zijn, wanneer men òf uit het binnenland van de Priangan òf uit Lombok olifanten betrok. Volgens de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, eerste druk, art. Olifant, komt dit dier alleen in Noord-Sumatra in het wild voor, en is het bekend, dat er een belangrijke import was van olifanten uit Ceylon. Wellicht is dit Bogor in die richting te zoeken.

Supratīka is een traditioneele naam voor olifanten, ontleend aan Indische verhalen. In Mahābhārata, I, 29 (Jacobi, p. 6) komt een verhaal voor, hoe ṛṣi Supratīka een olifant werd door den vloek van zijn broeder Vibhāvasu en V. door den vloek van S. een schildpad; het O. J. Adiparwa, p. 39—40, vertelt: kunang ikang liman ..... pangadĕg i ruhur ny awaknya nĕmang yojana (= minstens 40 K.M.) .....; yapwan dawānya, rwa-wĕlas yojana pramāṇanya. Ika tang gaja-kaccapa sadākāla matukar .....; bij één van die vechtpartijen vrat Garuḍa ze op. Aan dit verhaal dankt het in KBW., I, 648a en II, 43a voorkomende spreekwoord gajah kacapa = twee honden vechten om een been enz. zijn oorsprong. Ook in het O. J. Bhīṣmaparwa komt Supratīka voor als de olifant van koning Bhagadatta. Verder is Supratīka de naam van één der 8 wereldolifanten (aṣṭadiggaja), die de aarde dragen; men vindt ze opgesomd in het Anggastyaparwa en in een Kṛtabhāṣā; vgl. KBW., I, 213b en Pigeaud, p. 322. Het schijnt niet noodig het op Supratīka volgende woord

suprabha als eigennaam op te vatten. Een bekende olifant in de epische litteratuur heet echter zoo, n.l. die van Ghaṭotkaca (KBW., III, 283a), over het ontstaan van dezen eigennaam uit een vergissing zie KBW. aldaar en I, 116b. Suprabha en Supratīka komen als varianten voor in de lijst der aṣṭadiggaja; zie hierover nog de aanteekening bij II, 192 hierbeneden op p. 143 sqq.

II, 127. L w i r of l w i h? In cod. 3857 staat lwir, in 4254 lwih, terwijl er in 3864 eerst lwir stond, waarvan echter daarna de r in een h veranderd is. Tegen lwih bestaat het bezwaar, dat dit woord altijd in twee lettergrepen uitgesproken wordt. Indien we lwir lezen, dan moet de vertaling luiden: „Pañji-Mĕlong, standvastig in den strijd als Pañji-Kunal, stond hem bij". Pañji-Kunal zou dan de naam van een bekend held moeten zijn; mij is die naam verder niet bekend. Lezen we l(ĕ)wih, dan luidt de vertaling, in verband met het pinrājaya van 128: „Pañji-Mĕlong stond hem bij. Pañji-Kunal, standvastig in den strijd, was aan de winnende hand". Deze Pañji-Kunal wordt verder niet vermeld, maar mogelijk is, dat Pañji-Kunal hier een wisselterm voor Pañji-Mĕlong is, al blijft het dan vreemd, dat beide namen vlak naast elkaar voorkomen. We lezen n.l. in KBW. s.v. kunal: „ben. v. e. s o t o n g-soort" ..... (enz.); de sotong is de geurige djamboe bidji, volgens KBW., III, 179b, psidium guajave. Mĕmĕlong is volgens KBW. s.v. mĕlong de k u i f v. e. pauw. Mogelijkerwijze is het verband tusschen beide woorden datgene, wat we in het Maleische woordenboek van Klinkert s.v. djamboe vinden, n.l. djamboe[2] = opstaande vederbos, kwast, k u i f enz.; de beteekenisovergang ligt in den vorm van de djamboe, waar ook Maleisch djamboe[2] uit te verklaren is. Mocht dit de oplossing van de moeilijkheid zijn, dan hebben we hier weer een typisch Javaansche wangsalan [1]).

II, 140. S u n d a en U p a s u n d a vindt men in de Oudjavaansche litteratuur herhaaldelijk in vergelijkingen genoemd als onscheidbare gezellen. De vergelijking is ontleend aan het verhaal, dat voorkomt in Mahābhārata, I, 209—212 (Jacobi, p. 22; O. J. Ādiparwa, p. 192—196) en dat hierop neerkomt: Sunda en Upasunda, 2 gebroeders daitya's, verrichten samen in trouwe vriendschap ascese om de wereldheerschappij te verwerven; hun is beloofd, dat zij slechts door elkanders hand zullen kunnen sterven. Wanneer hun door ascese verworven macht te groot dreigt te worden, weet Brahma met behulp

[1]) Van den heer Prawira-atmadja vernam ik, dat de bloem van de djamboe kloetoek (= sotong, naar KBW., III, 179b) inderdaad pluimvormig is.

van de opzettelijk voor dat doel geschapen nymph Tilottamā een twist tusschen de broeders te verwekken, waarin ze elkaar dooden. In bijzonderheden wijkt het O. J. verhaal van het Sk. origineel af; ook schijnt er een hiaat in den tekst van het O. J. Adiparwa te zijn, waardoor de mededeeling van de bijzonderheid, dat zij slechts elkander zullen kunnen dooden, uitgevallen is. De O. J. kakawin Ratnawijaya handelt speciaal over den strijd van S. en U.; zie Ju., Cat., I, 160—161. Zie ook Poerbatjaraka in Bijdr. 82, p. 183, waar zijn belofte, gedaan in zijn dissertatie, p. 6, noot 1, niet geheel vervuld is.

De vergelijking hier doelt natuurlijk uitsluitend op hun harmonie voor het optreden van Tilottamā; ze is, zooals vele vergelijkingen in Javaansche verhalen, primitief en voldoet niet aan onzen eisch van doorvoerbaarheid van een vergelijking als stijlvorm.

II, 192. Erāwaṇa = Airāwaṇa, met reeds in het Sk. (Mahābhārata, III, 42) de variant Airāwata, de door Indra bereden olifant met 4 tanden (Jacobi, Mahābhārata, Index s.v.v.). Het verhaal van Sk. Mahābhārata, I, 18, dat hij uit den oceaan te voorschijn kwam, toen deze gekarnd werd, en wel na het verschijnen van Dhanwantari met het amṛta en vóór het wereldgif, vinden we niet terug in O. J. Adiparwa, p. 33. In de Javaansche litteratuur komen enkele afwijkende verhalen over Airāwaṇa voor, die van belang kunnen zijn voor een verder onderzoek naar de verhouding van de Javaansche en Voor-Indische verhaalmotieven.

In het Bhīṣmaparwa, fol. 78 (citaat KBW., I, 116b), wordt gezegd, dat Indra den wonderolifant g e s c h a p e n heeft, zonder dat de Sk. tekst daartoe aanleiding geeft; er staat in het Sk.: „. . . . . . nadat hij zijn Airāwata bestegen had, die als wonderdier geworden was (nl. bij het karnen van den oceaan!) en wiens gevolg bestond uit nog andere wereldolifanten (dingnāga), nl. Añjana, Wāmana en den schitterenden Mahāpadma, welke drie groote olifanten door rākṣasa's bereden werden . . . . ." enz., terwijl men in de Javaansche redactie leest: „dat was de reden er van, dat hij den wonderolifant Airāwaṇa maakte. Dezen nu besteeg hij; hij was anders dan de olifanten, die zijn gevolg uitmaakten, n.l. de v i e r, die A., Bāmana, M. en S u p r a b h a (verkeerd begrepen!; zie ook de aanteekening bij II, 59) heetten en die allen geweldige rākṣasa's tot kornaks hadden".

In het Agastyaparwa [1]) (bij Pigeaud, p. 322) zijn o.a. Airāwaṇa

---

[1]) Naast den naam Agastya komt vaak de Javaansche variant Anggastya voor.

èn de Aṣṭadiggaja, waar de aarde op rust, kinderen van Pulaha en de 10 dochters van Kroḍawaça en Kaçyapa (opgesomd in het citaat KBW., II, 78a). Volgens KBW., I, 213b worden er in het Agastyaparwa vier van de Aṣṭadiggaja genoemd, nl. Añjana, Wāmana, Supratīka en Kumuda, waarvan dus de beide eerste dezelfde zijn als in het bovenvermelde Sk. Bhīṣmaparwan-citaat, terwijl Supratīka variant is van Suprabha (vgl. de aanteekening hierboven bij II, 59) [welke naam in de O. J. vertaling van het Bhīṣmaparwan op een fout bleek te berusten; gaat de opvatting van het Agastyaparwa daarop terug?; zie echter Pigeaud, p. 325], en Kumuda blijkbaar variant is van het bovengenoemde Mahāpadma. De 4 andere geeft KBW., loc. cit., op naar een Kṛtabhāṣā: Airāwaṇa, Puṇḍarīka, Puṣpadanta en Sarwabhoma, maar dit past in zooverre niet in het verband van het Agastyaparwa, dat daar Airāwaṇa van de Aṣṭadiggaja onderscheiden wordt (ook in Sk. en O. J. citaat Bhīṣmaparwa(n) neemt Airāwaṇa een aparte positie in, boven zijn „volgelingen").

Airāwaṇa is n.l., volgens het Agastyaparwa, een kind van Irawatī (v. l. Rewatī), een van de 10 dochters; uit het citaat Agasty. 29 in KBW., II, 624b ziet men, dat het de bedoeling was den naam Airāwata als matronymicum te verklaren uit Irawatī, maar de schrijver gebruikt nu juist hier den naam Airāwaṇa, òf uit slordigheid, òf uit gebrek aan kennis van de regelen dezer Sanskṛtformatie, òf omdat hij zijn origineel klakkeloos heeft nageschreven zonder de eigenlijke verklaring te begrijpen; uit het in KBW., II, 624b voorafgaande citaat Cantakaparwa 71 ziet men, dat men zich Airāwaṇa als een z.g. witten olifant voorstelde (pinge, eig. rossiggeel). Opmerkenswaardig nu is naast de lezing van het Agastyaparwa en in verband met het hierboven geconstateerde verschil tusschen Sk. en Oudjavaansch Adiparwa(n) (resp. caput 18 en p. 33 van de uitgave) wat we lezen in het O. J. Adiparwa (ed. Juynboll, p. 29—30). Hier trouwt Kaçyapa met 14 dochters van bhagawān Dakṣa ('t moeten er 13 zijn, volgens Mahābhārata I, 65, 75; Jacobi, p. 9, 10!!); bij één er van, Irā genaamd, wordt hij vader van den olifant Airāwaṇa, waarvan hij volgens de voorstelling van het Agastyaparwa de grootvader is; de moeder heet in het eerste geval Irā, in het tweede Irawatī.

De aṣṭadiggaja zijn echter, volgens bovengenoemd Agastyaparwa-citaat, geboren uit het huwelijk van een andere der 10 dochters van Kaçyapa met Pulaha, n.l. Çwetā; hun functie is om, staande op de wereldschildpad, de aarde te dragen. Ze hebben,

naar het cit. Agasty. 29 in KBW., III, 217a, 4 slurven (caturbhuja), zooals Airāwaṇa 4 slagtanden heeft.

Weer een andere voorstelling vinden we in Cantakaparwa 71 (KBW., III, 217a geciteerd), waar sang aṣṭaliman één olifant aanduidt; we lezen hier: „uit zijn huwelijk met Çwetā werden vier olifanten geboren: sang Sup(ratīka), sang Aṣṭaliman, Sandaṇa (?) en Danujawāraṇa (wārana = olifant); sang Aṣṭaliman werd door Nīladharma tot zijn rijdier gemaakt; hij ging staan boven op de wereldschildpad, en wel aan het hoofdeinde, en werd de plaats, waar de voet van de aarde zich op bevindt". (In 't boven vermelde citaat Agasty. 29 inplv. Nīladharma: Nīla; = Indra?).

In de Sanskṛt-litteratuur onderscheidt men soms vier, soms acht wereldolifanten. Zij torsen de aarde en bevinden zich aan de vier (acht) windstreken, maar hun plaats wordt verschillend opgegeven; zie Petersb. Wrdb. s.v.v. Airāwata bevindt zich in het Oosten.

III, 7 sqq. S a t y a; b e l a. De beschrijving, die in Zang III van de lijkceremoniën en de daarmee samenhangende plechtigheden gegeven wordt, schijnt in het algemeen van jonger datum te zijn dan het overige gedeelte van deze Kidung Sunda; ook de taal en de woordenkeus wijzen in die richting. Blijkbaar zijn Balineesche gewoonten als basis genomen, en daarom is voor Zang III in de vertaling en de aanteekeningen veel gebruik gemaakt van gegevens, die omtrent Bali ons ten dienste staan, b.v. Friedrich, Voorloopig Verslag van het eiland Bali, in de Verhand. Bat. Gen., deel 22—23 (afgekort V. V., I en II).

In V. V., II, 10 vindt men een onderscheiding gemaakt tusschen satya en bela, die het spraakgebruik in de K. S. nog niet kent. Satya zou de vrouw zijn, die zich in het vuur van den man stort, terwijl ze zich tegelijkertijd met een kris doorsteekt; bela is de vrouw, die in een eigen vuurpoel levend neerspringt Bela wordt in algemeener zin gebruikt; zoo worden b.v. ook de mantri's genoemd, die met den koning op het slagveld sneuvelen. De prinses, die haar vader in den dood volgt, en de duizend maagden, die, hoewel door Ayam-Wuruk versmaad, zich door haar liefde aan hem verloofd achten en zich bij zijn verbranding opofferen, heeten ook bela.

De ceremoniën, die men in acht neemt, wanneer men iemand in den dood wil volgen, worden verschillend opgesomd, mogelijk in overeenstemming met het verschil in stand of betrekking tot den doode. In het algemeen schijnt de pabrĕsihan, de ritueele reiniging,

een noodzakelijke voorbereiding; in III, 58 wordt verteld, hoe een aantal vrouwen van buiten den kraton, die de verbranding van Ayam-Wuruk bijwonen, onder den indruk van de gebeurtenissen besluiten ook bela te worden en zich dan den tijd voor de pabrĕsihan niet eens gunnen. Tot de ritueele reiniging behoort het nemen van een bad, het poetsen van de tanden en het wasschen van het haar; men trekt daarna witte kleeren aan en laat het haar los hangen. De Sundasche vrouwen riepen voor haar vrijwilligen dood haar mannen aan; de koningin spoelde, zoo lezen we in str. 22—23, zich den mond met bloed uit een wonde in de hand, die ze zichzelf toegebracht had; de andere vrouwen maakten zich eerst een wonde in het lichaam (str. 26) en teekenden zich met een bhasma met het bloed daaruit (zie aanteekening beneden); daarna doorstaken ze zich. In haar geval konden zij natuurlijk niet wachten op de verbrandingsplechtigheden, daar ze in vijandelijk land waren. Van de prinses worden in str. 11 geen bijzondere handelingen vermeld; in str. 7 wordt van haar gezegd, dat ze zal apĕndĕm-sumirang, waarvan KBW., III, 103 zegt: „een bijzondere wijze van mĕsatya, n.l. het zich doorsteken eener vrouw bij het aansteken v. d. brandstapel van haren man; voor zij den geest geeft, maakt zij met het bloed een tjundang op het hoofd en de schouders, hetgeen basma heet". Dit klopt hier echter in 't geheel niet.

In het algemeen loopen de bela's in den lijkstoet mee en brengen haar leven ten offer na de verbranding van haar man of meester; zoo wordt ook in str. 54 sqq. van de bela's van Ayam-Wuruk verteld. In str. 72 vinden we de voorstelling, dat bela's na haar dood de zaligheid verwerven, omdat ze in gezelschap van haar man zijn. Zie ook nog Encyclopaedie van Ned.-Indië, eerste druk, s.v. Menschenoffers en KBW. s.v. bela.

III, 9. D e m a r k t z o n d e r m e n s c h e n: pĕkĕn tunna wwang, p. çūnya asĕpi, p. tanpa janma, euphemistisch ook genoemd bañjaran santun, b. sĕkar, pamĕgat sāri (vgl. KBW., IV, 1039b; zie aldaar IV, 206a: Boegineesch pamasarang = het hiernamaals, waarin pasar = pĕkĕn is), de plaats waarheen de dooden gaan.

H e t w i e b e l e n d e b r u g g e t j e: wwat ugal-agil of wwat ogal-agil, titi agil, titi ugal-agil, wwat enggungan, sulur molah, titi magulikan, titi gonggang, wwat (wot) gonggang, titi gonggang ugal-agil enz., het bruggetje, waarover de schimmen der gestorvenen moeten loopen om het oord der zaligheid te bereiken. Allerlei voorstellingen hangen hiermee samen, waarvan de jongere blijken samen te

vloeien met de Muslimsche voorstellingen omtrent den Sirāt al-Mustaḳīm. In de Maleische geschiedenis der Pāṇḍawa's, p. 64 (cit. KBW., I, 441a) wordt verteld, dat de djĕmbatan djoegal-djagil naar den Soeraloka leidt; wie de brug betreedt zonder het touw vast te mogen houden, valt, doordat de brug gaat slingeren, in een gloeiend heete brij. Hier is het kakang patih Narada (sic), die de menschen beveelt over deze brug te gaan; in de Bhīmaswarga vinden we o.a. de voorstelling, dat de bhūta Simbar de schimmen op de brug lokt, waaronder zich de alang taji en een vuur bevinden (KBW., III, 356a). Nieuwer schijnt de voorstelling te zijn, dat een klein kind de schim over de hellebrug voert en, wanneer ze nog met zondenschuld beladen is, de hand terugtrekt, waardoor ze in de diepte neerstort (vgl. KBW., III, 149).

III, 26. B h a s m a. Sk. bhasman = asch. In het KBW. s.v. leest men: „fijn gewreven sandelhout ....., waarmee op het voorhoofd tusschen de wenkbrauwen en de bovenarmen een merk gemaakt wordt op galungan of een otonan, zoo onder anderen op het feest van tandvijling; ..... streep, onverschillig waarmee, op 't voorhoofd bij het zich reinigen, v. bloed bij het mĕpĕndĕm sumirang". Dr. Pigeaud heeft in zijn dissertatie (zie de opgave der plaatsen in het register) reeds mededeelingen gedaan omtrent de bhasma als gezindte-kenmerk; zoo wordt in de door hem uitgegeven Tantu Panggĕlaran op p. 115 (vertaling, p. 181) verteld, hoe Mpu Barang en de Javaansche brahmanen van bhasma wisselen; en, staat er dan: „het bhasma van ĕmpu Barang was gandha (reukwerk), 't bhasma van de brahmanen was ratnadhwaja (lett. juweelen vaan)". Op p. 126 komt voor, dat een zwarte hond, die de wikuleer gehoord heeft, daarna een slager de wijding toedient en hem opdraagt a s c h a l s b h a s m a te gebruiken (hier heeft men de eigenlijke beteekenis van bhasma geheel uit het oog verloren). De plaats van p. 115 wordt besproken op p. 275: „De term duidt in 't bijzonder asch van-, of fijngewreven, sandelhout aan, de stof waarmee 'n bepaalde groep, waarschijnlijk çaiwa's, zich volgens Indische gewoonte 'n teeken op 't voorhoofd of elders schilderden". Even verder wordt het vermoeden geuit, dat „waarschijnlijk toch wel alleen [de verschillende groepen] van de geestelijken" deze gezindte-kenmerken droegen; verder blijkt, dat ook de waiṣṇawa's hun bhasma hadden. In de Wratiçāsana (dissertatie Pigeaud, p. 297) hooren we van de zes snāna's van een a.s. wiku, waarbij als een belangrijk bad het agneya-

snāna (lett. vuurbad) = de bhasma genoemd wordt; op p. 298 wordt de bhasma als een der upakāra's aanbevolen.

Reeds uit datgene, wat het KBW. s.v. mededeelt, zien we, dat de bhasma niet uitsluitend tot het wikuritueel behoort, zooals men uit Pigeaud's dissertatie zou kunnen opmaken; hier in de Kidung Sunda blijkt het een van de riten te zijn, waarmee de bela's zich ten doode wijden. Men kan daarom het begrip ruimer formuleeren als: een wijdingsritus voor een bepaald doel, een sacramenteele wijding, die haar uitdrukking vindt in het aanbrengen van een uitwendig teeken aan het lichaam en die een bepaalden leefregel met zich meebrengt. In den dagelijkschen Sūryasewana b.v. is het teeken de bestrijking met sandelzalf, waardoor de priester zijn lichaam wijdt tot tempel van Çiwa, die straks in hem zal neerdalen (Goris, diss.; zie de plaatsen in het register). De bovengegeven definitie van het woord geldt alleen voor Java; Voor-Indië wordt hier buiten beschouwing gelaten. De zaak zelf is een veel meer universeel verschijnsel, waarvan parallellen aan te wijzen zijn in verschillende godsdiensten en in de riten van verschillende andere primitieve volkeren. Men vindt de voorstelling (KBW., III, 223b; vgl. Pigeaud, p. 298), dat de bhasma van den wiku, die zich niet aan de çīla houdt, voor hem tot een vuur zal worden zoo groot als een berg om zijn lichaam te verzengen in den Yamaloka.

Voor litteratuur betreffende de bhasma: Goris, diss. p. 42—44 en noot 1 en 2 op p. 42. Over de bhasma-tiga zie ook Goris, p. 42, waar men, in plaats van „aangezicht, hart en handen" leze: „aangezicht, hart en schouders (bovenarmen)"; het citaat in KBW., IV, 960 uit de Caturyuga = fr. bpl. is interessant genoeg om een vertaling te probeeren [1]). Uit het citaat zelf blijkt niet, over wiens bhasma-tiga gesproken wordt.

„Als volgt luidt de b h a s m a - t i g a (drievoudige bhasma), aangebracht met behulp van (? ça = çaraṇa) [2]) sirihspog. Mantra: Oṁ, hulde aan Prajāpati, door Wien hindernissen verdwijnen. Oṁ, hulde aan den god met vier aangezichten (Brahman), in Wien alle goden begrepen zijn (?), die allerlei kwalen verhelpt, Oṁ, hulde aan den allerhoogsten, onbevlekten heer Brahman. Het resultaat van het aanbrengen van de bhasma-tiga is, dat men vrij blijft van kwelling, ziekte

[1]) Het bezwaar, dat van stukken van dit soort nog voorloopig wel geen definitieve vertaling zal kunnen geleverd worden, moet mi i niet te zwaar wegen. Publicatie van stukken als deze is ze openleggen voor critiek, en „du choc des opinions jaillira la vérité".

[2]) Voor de afkortingen ma en ça zie KBW., III, 62a.

en hindernis, want het sirihspog is de bhasma van God Brahman. Men doe sirihspog in de ..... [1]), op de hand, wanneer men de bhasma aanbrengt, op het hart, vervolgens op de schouders, links en rechts [2]); het aanbrengen van de bhasma-tiga moet gepaard gaan met het hebben van een goede intentie en men vermijde het ongepaste. De hoogverheven bhasma-tiga bestaat uit het volgende: ma op het voorhoofd, a op het hart, u op de schouders [3]). W o r d i n g [4]) is het 's ochtends: men brenge dan de bhasma-tiga aan op het voorhoofd, dan op het hart, dan (l. raris = laris) op de schouders. Oṁ. Bestaan, dat is de bhasma 's middags: hart (ati; tekst hātör), dan schouders (l. bahu inplv. niwu), dan voorhoofd. Oṁ. Vergaan, dat is de avond-bhasma: eerst de schouders, dan het voorhoofd, ten slotte op het hart.

De voordeelen van de bhasma, die men op het voorhoofd aanbrengt, zijn de volgende: wat men in zijn jonge jaren aan zonden bedreven heeft, zooals het dooden van oude of jonge menschen, van een brahmaan, van het hoofd van een maṇḍala [5]), het schennen van een heiligdom, het dooden van zijn guru, het zich toeeigenen van de bezittingen der goden, onmatig eten, het afkomen op (?) de offeranden voor de goden, dat alles verdwijnt door de bhasma-tiga op het voorhoofd. — De voordeelen van de bhasma op het hart: het kwaad, dat men in zijn jonge jaren gedaan heeft door het hebben van geslachtelijken omgang met verboden vrouwen, het in verleiding brengen van een kakyang (eig. grootvader: kluizenaar?) [6]), het hebben van geslachtelijken omgang met andere mannen of met nog niet huwbare meisjes, het dagelijks met twee of drie verschillende vrouwen omgaan, het bevriend zijn met al dergelijke menschen, die zich schuldig maken aan een losbandige levenswijze, met die ongeluksliedlen, die het den menschen zoo lastig maken, verder het dooden van ongeboren vruchten, het ambĕlah busung (het provoceeren van abortus?), het dooden van zwangeren, van onschuldigen en van vromen (spec. gewijde personen), het vernielen van vlonders, het doorsteken van dammen, dat alles wordt gedelgd door de bhasma op het hart. — Het resultaat (van de bhasma) op de schouders is, dat het

[1]) Men zou hier kunnen verwachten: voorhoofd.

[2]) Ongeveer dus op de wijze van het slaan van een kruis, nadat men de hand met wijwater bevochtigd heeft.

[3]) Samen a + u + ṁ = oṁ, de heilige syllabe.

[4]) No. 1 van de levenstrits utpatti, sthiti, pralīna; zie Goris, reg. s.v.v.

[5]) Dewaguru: zie Pigeaud, p. 28, en andere plaatsen volgens Index.

[6]) Uit kaki hyang, naar KBW.; vgl. kaki hyang Smaranātha in Tattwa Sunda 55b.

kwaad, dat men in zijn jonge jaren bedreven heeft door het zich toeeigenen van de goederen der goden en van kluizenarijen, of doordat men zoo brutaal was bezittingen van brahmanen te stelen, door het in brand steken van bosschen en huizen, het beschadigen van gebouwen, het zich vergrijpen aan instellingen in het algemeen belang (ev. vrome stichtingen), het schennen van heiligdommen, dat dat alles gedelgd wordt door de bhasma op de schouders. Gedelgd wordt, wat men zich vroeger door een slechte levenswijze op den hals heeft gehaald [1] ..... Maar wanneer de bhasma-tiga ge .....[2]) is, dan is er van terugkeer geen sprake meer, dan gaat men weer denken aan verkeerde dingen en meent, dat er niet naar gestreefd behoeft te worden, dat de wijze ijvert voor het goede en dat de lieden van goede geboorte het goede doen(??). Dat is de bhasma-tiga, de verdelger van hindernis, van zondenschuld en lichaamssmet". (Vgl. nog het gedeeltelijk parallelle citaat uit hetzelfde werk in KBW., IV, 204—205).

III, 38. M a h ā d e w ī. De vertaling „eerste gemalin van een vorst", die Ju. s.v. geeft, behoort bij het Voor-Indische gebruik van het woord en past niet voor Java. In KBW., IV, 129 vinden we eenige opsommingen van de rangen van de vrouwen van een vorst (gedeeltelijk naar Maleische bronnen, die echter toch Javaansche stof behandelen). In Hadji D. 39 is de volgorde: parameçwarī tuwa, parameçwarī anom, matur, mahādewī, liku. In Ww. b.: swari, anom, matur, mulangi, liku. In de drie Maleische P S. citaten staat de pĕramisori of pĕrmisori op de eerste en de mahādewī op de tweede plaats; daarna komen op p. 176: pāduka liku, pāduka matur en ten slotte de sakalian bini-aji (overige sĕlirs), op p. 168 de pāduka matur en de pāduka liku en op p. 143 de pāduka liku en de pāduka matur. Weer een andere reeks in Pr. S. (lees P. S.?), p. 152 (aangehaald in KBW., IV, 622): sori, mahādewī, liku, matur, mulangi; voor mangulangi (= mangulani, mulangi, ngulangi) geeft KBW., IV, 622a: de 5de vrouw v.e. vorst of geliefdste bijzit?

Voor mahādewī geeft KBW., IV, 488b: titel v.e. der mindere vrouwen v.e. vorst uit de satrija? In de drie Maleische fragmenten wordt ze op de tweede plaats genoemd. Hiermee kunnen we vergelijken Nāgarakṛtāgama, Zang XLVI, 1 [3]), waar de vier gemalinnen

[1]) De = werk, gewrocht, resultaat.

[2]) Wat wakita, indien dit woord althans zoo gelezen kan worden, beteekent, weet ik niet Door de moeilijkheid, die dit woord oplevert, is ook de bedoeling van het volgende mij niet duidelijk geworden.

[3]) Zie nog de aanteekeningen op p. 279 van de editie-Krom.

van koning Kṛtarājasa (= Wijaya) genoemd worden: Parameçwarī, Mahādewī, Jayendradewī en Rājapatnī; hoewel de vergelijking niet geheel zuiver is, daar we hier het geval hebben, dat de gemalinnen als dochters van Kṛtanagara allen van denzelfden stand zijn, blijkt toch wel, dat de Mahādewī op de tweede plaats behoort te komen. Nemen we nu aan, dat het vermelden van een mahādewī op de vijfde plaats in het citaat Hadji D. op een vergissing berust en dat daar mulangi gelezen moet worden, dan zouden we mahādewī gelijk kunnen stellen aan de parameçwarī anom van de beide bovenvermelde Javaansche citaten. Een moeilijkheid vormt de verhouding van de mahādewī tot de pāduka matur: in de zes bovenvermelde citaten worden zij van elkander onderscheiden, maar in twee gevallen wordt mahādewī aan matur gelijk gesteld, en wel in Tantri, V, 106 (aangehaald KBW., IV, 488b) en hier in de Kidung Sunda, daar in III, 13 de gemalinnen van den koning van Sunda çrī parameçwarī en pāduka matur genoemd worden, en in III, 38 çrī parameçwarī en çrī mahādewī, waaruit wel de gelijkstelling matur = mahādewī geconcludeerd mag worden. Hoe deze moeilijkheid opgelost moet worden, weet ik niet; mogelijk is, dat de Pañjiverhalen hun eigen verdeeling der rangen hebben en een ouderen toestand weergeven dan in Kidung Sunda en Tantri tot uiting komt.

III, 38—42, 48—60. Lijkplechtigheden. Zich uit dezen tekst een zuiver denkbeeld te vormen van de plechtigheden en gebruiken, die bij het overlijden, het boven-aarde-staan, het verbranden en de uitvaart van aanzienlijke personen in acht genomen worden, is wel niet goed mogelijk, daar veel, wat de dichter bij zijn lezers bekend veronderstelde, ons onbekend is. De hierboven gegeven vertaling van deze passages kan dan ook slechts als een voorloopige poging beschouwd worden. Daar dit gedeelte van de kidung meer dan het eerste stuk Balineesche bewerking verraadt, is zooveel mogelijk gebruik gemaakt van gegevens over Balineesche verbrandingsplechtigheden, die echter ook voor den tegenwoordigen tijd nog zeer schaarsch en lang niet altijd voldoende betrouwbaar zijn. Voor uitvoerige gegevens over de litteratuur betreffende lijkverbranding op Bali worde verwezen naar C. Lekkerkerker's „Bali en Lombok. Overzicht der litteratuur omtrent deze eilanden tot einde 1919", Rijswijk, 1920 (zie Zaakregister, p. 424).

In het algemeen verloopt er tusschen het overlijden en de verbranding een zekere tijd, daar gewacht moet worden op een gunstigen

dag voor de verbrandingsceremoniën. Om het lijk zoolang te conserveeren, wordt het sterk gebalsemd. In 39 wordt verteld, dat de lijken van de Sundasche vorstelijke personen eerst gereinigd werden, daarna met wijwater besprenkeld en vervolgens met zeven verschillende reukstoffen geparfumeerd; de verbranding geschiedt hier zoo spoedig mogelijk, omdat het hier vreemdelingen betreft. Gedurende den tijd, die verloopt voor de verbranding plaats kan hebben, worden de lijkfeesten gevierd (titiwa) en de toestellen, die voor de verbranding noodig zijn, gebouwd. Den meesten tijd eischt het maken van den lijktoren, die uit meer verdiepingen bestaat en rijker met snijwerk en anderen opschik versierd is, naarmate de overledene hooger in maatschappelijken rang staat (zie de fraaie afbeeldingen in G. Krause [1]) und K. With, Bali [2], Folkwangverlag, Hagen in W., 1922, plaat 160 en 161 boven).

Men vervoert het lijk naar de verbrandingsplaats in een wadah; in zijn eenvoudigsten vorm is dit een bak, met een hemeltje, dat rust op vier stijlen, waartusschen een gordijn gespannen is. De naam bade [2]) schijnt gebruikt te worden, zoodra de bovenbouw van de wadah uit verdiepingen (tumpang) bestaat. In KBW., IV, 921a vindt men een beschrijving van de bade en een opgave van het aantal tumpangs, dat thans voor de verschillende kasten op Bali gebruikelijk is. Andere namen voor bade zijn: lalaryan (Tantri, V, 117 = bade; KBW., III, 666a), larungan (Tantri, V, 116, 119 = bade), waarschijnlijk ook pamrĕman, hoewel dit laatste, als voornaam woord voor wadah, ook het bovenste deel van de bade kan zijn [3]). De wadah van een priester heet padmāsana of pamrĕman sūrya; een beschrijving er van vindt men in KBW., IV, 170a De rangkang, die in str. 40 genoemd wordt, is blijkbaar een zeer eenvoudige wadah; uit de beschrijving, die er van gegeven wordt, schijnt men op te mogen maken, dat een soortgelijk toestel bedoeld wordt als Krause-With op pl. 161 boven afbeelden; gordijn en strooken zijn hier duidelijk te zien.

Een ander belangrijk stuk is de verbrandingskist, tulangan of patulangan, in het Balineesch pĕmasmyan (van bhasmi = bhasma = asch) geheeten. Zij heeft vaak een diergedaante; Friedrich, V. V., II, 6 vertelt, dat in zijn tijd op Bali voor regeerende vorsten een

---

[1]) Zie ook diens „Lijkverbranding op Zuid-Bali", in Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw, eerste jrg., 1916—1917, p. 479—484, gevolgd door een zeer fraaie collectie platen betreffende lijkverbranding.

[2]) Van Sk. madhya? Zie KBW., IV, 562 s.v. madhya, 2e.

[3]) Volgens Fr. V. V., II, 9 ligt het lijk boven op de bade.

leeuwengedaante gebruikt werd en voor andere voornamen een koevorm, en wel voor mannen een zwarte en voor vrouwen een witte; die van Ayam-Wuruk had, volgens str. 48, de gedaante van een rund en was blauwzwart.

De patulangan wordt op het verbrandingsterrein gebouwd en bevindt zich daar vlak naast de patunwan. In den rug van het dier bevindt zich een met een uitneembaar deksel gesloten opening, waardoor het lijk er later in gebracht wordt. Er wordt in str. 48 ook nog van een bandusa gesproken; dit is, naar KBW. s.v., de doodkist, waarin het lijk bewaard wordt en die met het lijk verbrand wordt; hetzelfde voorwerp heet voor andere bevolkingsgroepen weer palungan of tabĕla. Wordt nu het lijk met bandusa en al in de patulangan gelegd, of gaat het op het verbrandingsterrein van de bandusa over in de patulangan, terwijl de bandusa dan apart verbrand wordt? Dit blijkt niet uit den samenhang en Friedrich vermeldt geen bandusa, naar het plaatje in Krause-With, pl. 165 beneden, te oordeelen, wordt thans op Bali het lijk alleen in een lijkwade gewikkeld in de patulangan gelegd. Met taratag is blijkbaar de brug bedoeld, waarlangs de vrouwen, die den vuurdood willen sterven, de springplank, waarvanaf ze naar beneden springen, bereiken, en waarvan Friedrich, V. V., II, 12 [1]) een beschrijving geeft. De brandstapel wordt (pa)tunwan, het verbrandingsterrein pañcaka genoemd. De vuurkuil, waarin de bela's zich werpen, wanneer het lijk van den gestorvene door de vlammen verteerd is, heet hier tumangan; op Bali zijn nog andere woorden er voor gebruikelijk; vgl. KBW., IV, 804a.

Voor de lijkfeesten, die plaats hebben tusschen het tijdstip van het overlijden en de verbranding, wordt hier een duur van één maand en 7 dagen opgegeven. Uitdrukkelijk wordt in het begin van str. 54 gezegd, dat op een gunstigen dag gewacht was, een gewoonte, die ook Friedrich, V. V., II, 4 voor zijn tijd constateerde. Des te opmerkenswaardiger is daarom de mededeeling aangaande den duur der feesten, omdat Crawfurd's mededeeling, dat de lijken op Bali een maand en een week bewaard werden, door Friedrich, loc. cit., nadrukkelijk tegengesproken worden Reden, om aan de juistheid van Friedrich's opmerkingen te twijfelen, bestaat er niet; evenmin kunnen

---

[1]) KBW. s.v. taratag verwijst naar deze beschrijving. Krause, Lijkverbranding op Zuid-Bali, p. 512, Afb. 32 noemt de trap, „waarop het lijk van de(n) lijkentoren gedragen wordt" teratag, dit sluit natuurlijk de mogelijkheid niet uit, dat ook de trap aan den brandstapel zoo heet; vgl. vooral hiermee Zang III, 56.

we aannemen, dat de opgaven van de kidung en van Crawfurd slechts toevallig overeenstemmen. In dit verband zij gewezen op het verhaal in de kidung Pamañcangah, III, 32, waarin verhaald wordt, dat de eerste koning van Gelgel van een toovermachtig brahmaan de mededeeling kreeg, dat hij ten doode was opgeschreven, en dat de koning toen een maand en 7 dagen later stierf. Waarschijnlijk moeten we ons de coïncidentie van die drie termijnen van 1 maand en 7 dagen zoo verklaren, dat men Crawfurd als normalen tijd de uit de litteratuur bekende 1 maand en 7 dagen genoemd heeft, en dat Friedrich geconstateerd heeft, dat het litterair normale practisch het abnormale was. Friedrich deelt verder in hetzelfde verband mede, dat in zijn tijd de gunstige dagen alleen in den çuklapaksa konden vallen [1]; hier valt echter de verbrandingsdag in den kṛṣṇapakṣa, n.l op 22 Mārgaçīrsa = 1 maand en 7 dagen na 15 Kārttika, op welken dag Ayam-Wuruk, volgens str. 46, stierf. Nu is het echter wel de vraag of de schrijver van de kidung zichzelf zoo nauwkeurig van den samenhang rekenschap heeft gegeven.

Uit het verband van str. 49 en 54 blijkt hier zonneklaar de beteekenis van het woord titiwa = lijkfeesten. Uit de citaten in KBW., II, 674, blijkt echter, dat dit woord, dat etymologisch parallellen heeft elders in den Archipel (zie KBW., loc. cit.; Ju., Cat., II, 260), volksetymologisch in verband wordt gebracht met tiba, en de ceremonie zelf geïdentificeerd wordt met het laten afdrijven van de asch in zee; getuigen de volgende weergaven van vormen van tiwa: mapalĕbon, malĕbw er, anghañut, inañut. Over de titiwa bestaan er in de Javaansche litteratuur verschillende verhandelingen, waaruit waarschijnlijk waardevol materiaal zal kunnen worden geput; zie b.v. Ju., I, 178, 180, II, 260. Over de in str. 50 genoemde volksvermakelijkheden zie beneden. Wat onder de in dezelfde strophe vermelde pamuspa limang pajĕg precies moet worden verstaan, is mij niet duidelijk. Friedrich, V. V., spreekt wel in het algemeen van bloemenoffers, naast andere, maar niet van een bepaald dagelijksch offer. Pamuṣpa is in het algemeen „eerbewijs"; pajĕg is wellicht = N. J. padjĕg = belasting; hier dan: verplichte leverantie. De kans bestaat, dat er hier hetzelfde onder verstaan wordt, wat in Nāgarakṛtāgama, Zang LXV, tapĕl wordt genoemd, en dat Dr. Poerbatjaraka (Bijdr. 80, p. 246) vertaalt met: „draagbare stellage, waarin spijzen worden geplaatst, in den zin van den tegenwoordigen

---

[1]) Vgl. beneden de aanteekening over den Amṛtamāsa.

gunungan bij de grĕbĕgs in de Vorstenlanden", waar ook pajĕg = stellage kan zijn. Vergelijken we ten slotte met onze plaats Nāgarakṛtāgama, Zang LXV, str. 6, regel 1, waar angkĕn dina = ons sadina, en waar lĕwih adhika wellicht = ons sāri-sāri is. Is de hier beschreven plechtigheid aan het lijk verricht wellicht van dezelfde soort als de ceremoniën, die blijkens dit Nāgarakṛtāgamavers elken dag aan den puṣpaçarīra van de Rājapatnī verricht werden?

We komen nu toe aan de beschrijving van de gebeurtenissen op den dag van de verbranding van een vorst. De vrouwen van de puri bieden de lijkspijzen (pasaji) aan. Een gewijd persoon mag van al hetgeen een doode aangeboden wordt, niets gebruiken; anders zou hij zijn wijding verliezen (vgl. citaat Wratiçāsana, KBW., III, 300b; Pigeaud, p. 296) ten gevolge van zijn gemeenschap met de(n) doode (arwan-rwan ing mati), die in het genieten van de pasaji (citaat: saji-saji ning mati, sapasaji-saji ning kuṇapa) opgesloten ligt. Vgl. Friedrich, V. V., II, 8, waar gesproken wordt over offers aan de Boeta's, die in den stoet meegaan; waarschijnlijk wordt hiermee hetzelfde bedoeld, als onder pasaji verstaan wordt. Ook de upacāra's, die Friedrich, V. V., II, 7 vermeldt en uitvoerig opsomt, ontbreken hier niet; zijn die van str. 40 en 54 dezelfde, dat blijkt ook uit de kidung, dat ze in den lijkstoet meegaan, zooals Friedrich ook vermeldt. De upacāra's worden door vrouwen gedragen; ook hiermee mag een gewijd persoon niet in aanraking komen (KBW., l.c.: saupakara ning kuṇapa). Ook de muziek en zang, die in str. 40 vermeld worden, vinden we bij Friedrich, V. V., II, 7, 8 terug; in zijn tijd werden er tijdens den gang naar het verbrandingsterrein stukken uit bekende kakawins gezongen, die echter niet het karakter hadden van treurzangen. De plaats van de bela's in den stoet blijkt niet uit het in str. 54 gebruikte karihin, zooals bij de vertaling reeds is opgemerkt; Friedrich, V. V., II, 11 sqq. zegt in zijn beschrijving van een verbranding in Gianjar in 1847, dat daar de bela's in een aparte processie, zittend op een aparte bade, de bade van den vorst volgden. Het woord amidara, dat in de verschillende redacties van de kidung herhaaldelijk gebruikt wordt, beteekent wel: meeloopen in den (langen) lijkstoet, als laatste eer, die men de(n) doode bewijst.

Wanneer de processie op het verbrandingsterrein aangekomen is, wordt de bade, volgens str. 56, driemaal om de taratag [1]) gedragen.

---

[1]) Zie de aanteekening op p. 153; hier blijkt wel uit, dat de taratag hier geen deel uitmaakt van de bade, zooals de door Krause vermelde teragtag.

Volgens Friedrich, V. V., II, 8—9 gebeurt het driemaal ronddraaien niet alleen hier, maar bovendien nog „op verscheidene plaatsen, voornamelijk aan de hoeken van den weg, vóór het huis van den overledene en vóór de verbrandingsplaats". De padanda wordt hierbij vooraangedragen en leidt de bewegingen; dikwijls zijn meer dan 400 menschen noodig om de bewegingen uit te voeren, omdat de bade een geweldig gevaarte kan zijn. Na den laatsten ommegang wordt het lijk „langs een' daartoe gemaakten trap van het bovengedeelte der bade naar beneden gedragen" (p. 9; cf. str. 56) en in de patulangan gelegd.

Nu vangen de belangrijkste werkzaamheden van de priesters aan. Het verrichten van den geheelen lijkdienst wordt in str. 41 aangeduid met vormen van het werkwoord angastreni; de traditioneele ṛsi-çewa-sogata treden hierbij op. De voornaamste ceremoniën zijn de çawawidhāna, de asthiwidhāna en de ātmawidhāna. De beide eerste vindt men in den tekst vermeld (zie str. 51, 60); de derde vindt men genoemd in KBW., II, 610a boven. Doel dezer ceremoniën is de onreinheid van resp. lijk, asch en ziel weg te nemen. Daar niet zeer waarschijnlijk is, dat hier de ātmawidhāna zou ontbreken, is deze ceremonie wel gelijk te stellen met de pralīna-ceremonie, die in den tekst vermeld wordt (zie beneden). De priester kan deze ceremoniën niet verrichten, wanneer hij behept is met de tripradhāna (de 3 hoofdzaken), lobha (inhaligheid), moha (gebrek aan juist inzicht) en mūrkha (domheid) (vgl. KBW., II, 609—610 uit de Nitiprāya) [1]).

Een juist inzicht in het karakter van deze plechtigheden is uit de vage aanduidingen in den tekst niet te winnen; men moet daarvoor aparte geschriften raadplegen (zie b.v. Ju., II, 260, 279). Hier worden genoemd: een kalĕpasan = verlossingsceremonie, een liturgische handeling (pūjā), en een magische, n.l. het belezen der fakkels, waarmee het vuur aangestoken zal worden. Friedrich vermeldt alleen een langdurige besprenkeling met wijwater, dat daartoe in vele vaatjes in den stoet meegedragen is.

Van de verbranding zelf valt niet veel op te merken; wat de bela's betreft, de beide door Friedrich vermelde wijzen van sterven komen hier voor; de duizend maagden doorsteken zich op den brandstapel en de andere bela's werpen zich levend (girang! str. 58) in de

---

1) Daar de lobha, naar str. 50—51 te oordeelen, bij de crematie van Ayam-Wuruk grondig afwezig blijkt te zijn geweest, is voor de zielerust van dezen grootsten vorst van Majapahit wel het ergste te vreezen.

vlammen. Wanneer het vuur gedoofd is, kunnen de beenderen verzameld worden en kunnen de asthiwidhāna-plechtigheden beginnen. Deze worden ingeleid door een liturgische plechtigheid (pūjā) en een kalĕpasan, waardoor blijkbaar de ziel uit de asch verlost wordt, zooals ze eerst uit het lijk verlost is, en waarbij de zondenschuld gedelgd wordt. De pañupitan is blijkbaar de ceremonie van het pakken [1]) van de asch en de beenderen in een urn en het omwikkelen er van met een kleed of een band; vgl. het citaat in KBW., II, 105—106 uit een Maleisch Pañji-fragment: „soedah di-bakar mĕndjadi aboe, maka aboenja poen di-taroeh dalam tjoemboel ĕmas, di-boengkoes dĕngan kain tjindai, laloe di-bawangkan dalam laoet".

De vertaling van wus amiṇḍeng wirūpa biedt moeilijkheden; mogelijkheden zijn: 1o. zich begeven naar het wirūpa (vgl. KBW., s.v. piṇḍa II: amiṇḍa ring tawang); 2o. de gedaante aannemen van, zich vertoonen als het (een) wirūpa (vgl. KBW., s.v. piṇḍa III; wirūpa is in 1o en 2o „het vormlooze, het niet", of in 2o een ontvormde, d.w.z. door de verbranding van zijn aardsche gedaante beroofde). In beide gevallen zouden we kunnen aannemen, dat dit geschiedde „door de pralīna van de ṛṣi's", hoewel de zinsconstructie dan gewrongen zou zijn; ze is echter niet minder gewrongen in de in de vertaling geaccepteerde opvatting van pralīnanira sang ṛṣi, die echter voor alle drie de opvattingen van de voorafgaande woorden past. De derde opvatting, die men in de vertaling als gissing vindt, berust op de weergave van piṇḍa met „offerkoek" en de voorbeelden, die men daarvan in KBW. s.v. piṇḍa I vindt; maçoca ta maweh piṇḍa in R. 5 Z. 5, 11 = „rein door het geven van den offerkoek" wordt van een doode gezegd; in Balineesche vertaling: kapuputang ka-asti = wiens verassching ten einde toe volbracht is, of: mapabrĕsihan sinungan kalungah = de loutering verkrijgen door het ontvangen van ongevleesde kokosnoten. Wil men deze vertaling, die in elk geval toch nog bevestiging zou eischen uit andere bronnen, accepteeren, dan moet men deze grammaticale verklaring geven, dat piṇḍa ing wirūpa in zijn geheel genasaleerd is, iets, dat in het Oudjavaansch heel vaak voorkomt en ook in de nieuwere taal geen onbekend verschijnsel is.

De pralīna is, volgens KBW., IV, 112b, „het gebed van den padanda, waardoor iemands ziel ten hemel vaart"; blijkbaar is dit de laatste kalĕpasan, waardoor de reeds uit de asch verloste ziel, die

---

[1]) Lett. het klemmen.

waarschijnlijk nog, naar algemeen primitieve opvatting, geacht wordt zich in de buurt van de stoffelijke overblijfselen op te houden, in staat gesteld wordt de volkomen vrijheid te verwerven. Waarschijnlijk bedoelt Friedrich, V. V., II, 9, deze ceremonie, wanneer hij zegt: „voordat dit gebeurt, leest de Padanda nog eens op eene verhoogde toerusting de Veda's [1]), en gebruikt hierbij ook dikwijls de bellen, die naast hem staan". Ten slotte worden de overblijfselen in zee geworpen, tegelijk met wat geld en offeranden. Dit geschiedt „midden op zee" (str. 60); met pleegt n.l. met een sampan een eindweegs de zee op te varen en dan de asch overboord te werpen; cf. KBW., II, 105b. Het schijnt, dat deze handeling, die pakirim(an) of pangiriman (± = uitvaart) heet, beschouwd wordt als een zinnebeeld van de pas uitgesproken pralīna of zelfs als identiek er mee; dit blijkt in verschillende citaten in KBW., I, 368, waar in de verklaringen vormen van pralīna die van añut vervangen, b.v. ahañutan (de añut-ceremonie verrichten) = pralīna, sĕkah ing añutan = ganten pralīnane. De eigenlijke uitvaart heeft volgens Friedrich, V. V., II, 9 op Bali den dag na de verbranding plaats; welk gedeelte van den asthiwidhānadienst nog op den eersten dag valt, blijkt niet. In onzen tekst loopt het geheele geval in een dag af.

Volgens Friedrich, V. V., II, 9 kreeg de padanda op Bali voor zijn bemoeienissen een vrij groote belooning in geld, en genoot bovendien de baten van verschillende ambtsverrichtingen, zooals het verkoopen van wijwater en het in ontvangst nemen van offers. Van deze kleinere offers vermeldt Friedrich er verschillende, terwijl er ook in str. 51 enkele genoemd worden. Of, en zoo ja, hoe deze met elkaar correspondeeren, blijkt niet. De paripih mas (blaadjes goud) van str. 51 is blijkbaar hetzelfde, wat Friedrich, V. V., II, 8, noot 1, mas pripi noemt, „goudbladeren", die in het wijwater liggen en die de priester voor zich mag behouden [2]). De „kostbare gouden ring (dien de pandita houdt) met een robijn", dien Friedrich in dezelfde noot vermeldt, is waarschijnlijk de pangĕlĕm, die in 51 genoemd wordt (KBW., II, 270a: „een ring in een pot met wijwater op 't witte kleed over een lijk, dat op 't punt staat verbrand te worden, gespreid, uitgestort; de ring, die op 't kleed blijft liggen, is voor den besproeienden priester"). Of de in 51 vermelde kalpika de crocus is, die bij godsdienstige plechtigheden gebruikt wordt (Goris, p. 34—35),

[1]) Sic! Zie Goris, diss., bijl. I.

[2]) Vgl. nog wat over de peripé gezegd wordt in Lekkerkerker's „Bali en Lombok", p. 194 beneden.

of een ring (Nieuwjav. K. I. van ali-ali) blijkt niet; in het eerste geval moeten we ons dan wellicht voorstellen, dat de brahmaan de kalpika's, die met wijwater besprenkeld zijn, verkoopt. De combinatie mas pangalpika (l. kalpika), die KBW., II, 262b voor deze plaats geeft, acht ik onjuist. Voor het totale honorarium van den geestelijke wordt in str. 50 nog het oude woord dakṣiṇa gebruikt. Wat het werk is der vrouwelijke tukangs, die in str. 52 genoemd worden, blijkt niet; KBW., II, 641b vermeldt een tukang bantĕn, een vrouw, die op de offeranden toeziet; volgens Friedrich, V. V., II, 11 staat een „priestervrouw" ook de bela's bij op haar laatsten gang. Over de opvatting van istrine zie de noot bij de vertaling.

Met het werpen van de asch in zee zijn de plechtigheden nog niet geheel afgeloopen op Bali, daar nog op de verschillende gedenkdagen aanvullende plechtigheden verricht worden. Zoo wordt op den eersten verjaardag van de verbranding een bloemenlichaam in zee geworpen, de z.g. sĕkah, die den doode vertegenwoordigt. Voor bijzonderheden zie men Friedrich, V. V., II, 9 en KBW., III, 116, waar men nog verwijzingen vindt naar andere plaatsen in het KBW.

III, 46 A m ṛ t a m ā s a, een astronomische aanduiding. Dat hier 15 Kārttika een amṛtamāsadag is, klopt met het citaat War(iga) 1 in KBW., IV, 537a, waarvan de vertaling aldus kan luiden: Mṛtamāsa of Amṛtamāsa: „de volgende dagen zijn amṛtamāsadagen: in de eerste 10 maanden resp. de 10de, 7de, 9de, 15de(!) dag, de tilĕm (= nieuwemaansdag, de laatste dag van panglong), de 8ste, 13de, 3de, 6de, 4de; verder in Jyaiṣṭha de 5de en in Āṣāḍha de 1ste dag; die dan een of ander werk doet, heeft geluk; die dan een huwelijk aangaan, hebben geluk". De aangegeven dagen zijn alle tanggaldagen, d.w.z. behooren tot den çuklapakṣa, behalve de tilĕmdag, die den overgang tusschen de beide pakṣa's vormt. Over de maanden Jyaiṣṭha en Āṣāḍha zie o.a. Encycl. N.-I. [1], IV, 456b—457a. Uit het slot van het citaat zou kunnen blijken, dat de amṛtamāsadagen gunstig zijn; dit is echter niet altijd het geval, daar het b.v. een slechte dag is om op reis te gaan; zoo in Rangga Lawe, IV, 149, waar de mṛtamāsa te zamen met een aantal andere ongunstige voorteekenen genoemd wordt, wanneer Wijaya de reis aanvaardt naar den nieuwen desa Majapahit De heer Poerbatjaraka deelde mij mede, dat men op den dina pati (dus ± = mṛtamāsa), den lijkdag in den kraton van Solo, evenmin op reis mag gaan. In het citaat Djp. (= Japatuwan) in KBW., IV, 537a wordt gezegd: „Wanneer het de mṛtamāsa van

Kārttika is, is het Algodendag; dan hebben de dooden hun feest(maaltijd)". De kakawin mṛtamāsa, die KBW., IV, 536 citeert, begint met te zeggen, wat de 15de Kārttika (onze Amṛtamāsadag dus) voor effect hebben kan; men wordt er echter niet veel wijzer uit. Een kidung Mṛtamāsa wordt nog bij Ju., I, 231 vermeld als Cod. 5025, No. 20. Sterft hier Ayam-Wuruk op 15 Kārttika, omdat dit een mṛtamāsa = dina pati is?

III, 49. V o l k s f e e s t e n. Voor de hier genoemde men-men vgl. Pigeaud, De Tantu Panggĕlaran, p. 104. Op p. 260 wijdt Pigeaud een bespreking aan de in de Tantu vermelde wayangvoorstelling, in verband met de bekende feestbeschrijving in de Nāgarakṛtāgama; daarnaar zij voor deze passage verwezen. In Nāg., LXVI, 5, worden dergelijke feestelijkheden eveneens vermeld bij een soort rouwplechtigheid, al is de rouw hier van een eenigszins ander karakter dan in de Kidung Sunda. Zoowel in de door Pigeaud besproken Tantuplaats als in Nāg., Zang LXVI, als hier vindt men naast tooneelvoorstellingen ook wapendansen (babarisan). Het hier vermelde igĕl is wel = pangig(ĕ)lan, dat het Brahmāṇḍapurāṇa noemt onder de spelen, die op de pagĕlaran vertoond worden (bij Pigeaud, p. 311); ook de daar genoemde patapĕlan en pawayangan vindt men hier terug. Voor patapĕlan wordt „maskerspel" opgegeven; waarin het verschil tusschen men-men en patapĕlan bestaat, is mij niet duidelijk. Ik heb het met wayang-wong vertaald, omdat het in de Tantu ook zoo vertaald wordt. De manke baris zal wel een groep clowns zijn, die om hun gang of hun costuum de lachlust van het publiek opwekken; voor de babarisan pitung baju van III, 49 vgl. de mededeelingen van R. van Eck in Bijdragen, 3de volgreeks, deel 11, p. 353.

III, 70—72. L ĕ m b u - M u k ṣ a is Gajah-Mada's sacrale naam, die van of door hem gebruikt wordt, zoodra hij voorgesteld wordt als bezitter van bovennatuurlijke macht, als incarnatie van Nārāyaṇa Wiṣṇu. Interessant is de beschrijving van zijn sacrale kleeding: 1e een wit zijden dodot met garneering; 2e een gordel in het patroon ātmarakṣa; 3e een broek in het patroon giringsing udāyana; 4e een sampĕt (sawit in de Tattwa Sunda bij Kid. Sunda A 116a, niet in red. A zelf); 5e een ganitri; 6e de mudrā muṣṭi; (7e een sisimping in red. C, VII, 8). Vgl. hiermede de beschrijving van het priesterornaat bij de Kat Angelino, p. 46—47; Goris, p. 43 sqq.; KBW., II, 224, beschrijving van het ornaat van Kāla.

Sampĕt of sawit is het offerkoord (yajñopawīta), dat brahmanen

bij feestelijke gelegenheden dragen; het is volgens KBW. van zwarte zijde en loopt van den linkerschouder naar de rechterheup.

De ganitri is het bidsnoer, waaraan 108 pitten (eigenlijk van de Elaeocarpus angustifolius; cf. Ju. s.v.) behooren aanwezig te zijn (Goris, p. 47). Het woord wordt KBW., IV, 648 in Tantri, V, 98, weergegeven met pawilangan = telinstrument, dat, blijkens KBW., III, 594b, een parallel heeft in Boegineesch bilampilang = rozenkrans (van grondwoord bilang). Is deze Javaansche weergave alleen te danken aan de gebruikswijze van den rozenkrans, of hebben we hier een volksetymologie, die ganitri opvatte als Sk. gaṇitrī (fem. van ganitṛ), „de telster"? Cf. ook Pigeaud, p. 42, waar amilang angguli „op de vingers tellen" naast amutĕr ganitri voorkomt. Varianten: ginitri, gunitri, ganitlu (als kramavorm; KBW., IV, 649a), N. J. djĕnitri. Wellicht geeft over de volksetymologie van ganitri het merkwaardige citaat in KBW., III, 223b (korte inhoudsopgave Pigeaud, p. 298) wel meer uitsluitsel; de tekst is mij echter niet overal duidelijk. In het Sk. vers sādyah gaṇitri gaṇaneça ta doṣadaṇḍah is „de ganitri dagelijks (?) dienend tot telling (gaṇana + īça)" enz., waar gaṇana en ganitri toch wel op elkaar zullen slaan. Dit wordt aldus in het Javaansch uitgewerkt: „Zoo staat het ook met den rozenkrans (ganitri), die tot telinstrument (gaṇitrī) (?) strekt voor den wiku; wanneer gij n.l. de çīla niet in acht neemt, zal hij (de rozenkrans) worden tot een bewerker van rampen, doordat hij dient tot anggani (anggani) van uw zonden; zooveel jaren als hij door u geteld is (anggalari = milang), zooveel eeuwen lang zal hij rampen verwekken. Wanneer gij echter de çīla in acht neemt, zal hij voor u worden een pracht van een edelsteen, zoo groot als een berg enz."

De muṣṭi is een bepaalde mudrā (handhouding); dezelfde beteekenis geeft het Petersburgsche Woordenboek op voor Sk. muṣṭika.

III, 72. Het verhaal van Gajah-Mada's verdwijnen en van het lot van zijn vrouw wordt uitvoeriger gedaan in de redacties A en C, terwijl een parallel verhaal voorkomt in de Kidung Pamañcangah, Zang I. De mededeeling hier, dat G.-M.'s vrouw in de hel valt, omdat hij niet bij haar is, schijnt in verband gebracht te moeten worden met het verhaal elders, dat ni pinatih door Hari's (dus Gajah-Mada's) boos opzet (bañcana) omgang heeft met een vreemdeling, die G.-M.'s trekken vertoont, en dat zij daarvoor later de hellestraf krijgt.

BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS DER KARO-BATAKSTAMMEN.

DOOR

J. H. NEUMANN.

II.

(Vervolg op Deel 82, pag. 1.)

Meende ik met mijn vorige bijdrage bovenstaand onderwerp vrijwel uitgeput te hebben, de hieronder volgende verrassende ontdekking, heeft weer nieuwe perspectieven geopend en de hoop verlevendigd, dat er nog wel meer te voorschijn zal komen.

Eenigen tijd geleden gaf ik in druk een Poestaka Ginting (Beroe Rengga Koening ras Poestaka Ginting, verkrijgbaar bij het Lectuur en Leermiddelenfonds te Sibolangit, O. K. van S.) Dit was de eerste poestaka door mij ontdekt met historische bijzonderheden. Of dit nu een prikkel voor de anderen geweest is om ook een poestaka van hun stam te bezitten ? Het is mogelijk. Althans onze evangelist Pa Belat, werkzaam in Boven-Langkat, verraste ons met een afschrift van een Poestaka Kembaren. Deze poestaka was in het bezit van den pengoeloe van Sapo Padang, een dorp gelegen in Boven-Langkat, een goede dagmarsch boven Bohorok.

Dit gewichtige document, dat ik in afschrift ontving, geef ik hier precies zooals het afschrift luidt. De interpunctie van Pa Belat was af en toe niet te volgen om een dragelijke zin te krijgen, dus verbeterde ik die hier en daar. Over het algemeen is de taal de Karo-Bataksche, met enkele dialectische afwijkingen. Trouwens het dialect van de Kembaren wijkt ook hier en daar van het Karosch der Hoogvlakte af. Zoo schrijft hij *goelar* voor *gelar*, *doengkoeh* voor *dengkeh*, *ndē* voor *dē* of *adi*. Verder wordt in enkele woorden de verwante neusklank weggelaten, zoodat hij *takoeh* voor *tangkoeh* schrijft. Dit zal voor den het Karoosch machtige geen beletsel zijn het verhaal te lezen. Bij de vertaling heb ik mij meer op den zin, dan op een

letterlijke weergave toegelegd. Waar geen goede zin te krijgen was, plaatste ik een noot in den tekst, of een vraagteeken. De mondeling verstrekte inlichtingen plaatste ik hier en daar er tusschen.

Hier volge tekst en vertaling van de

Poestaka Kembaren.

Lit me ndoebē anak Pagaroejoeng doea semboejak, doea nandē; sintoea tading Pagaroejoeng, si ngoeda lawes ngkelēweti poelo Pertja ēnda, renen inganna, iban ia dengnga djelma ibas poelo Pertja ēnda. Amin empak apa pē lawes, ibabana nge tjat(tjap?) soerat keradjān, tjap si siwah, piso bala bari, piso keradjān, si berēken kakana ndoebē. Roesoer nenna inganna, langnga ia djoempa bagi oekoerna tengteng; si kitik, kitiksa, si mbelin, mbelinsa. E makana seh ia Bangko, redagang ia i Bangko, empat kalak, ndapeti ia doea kalak, erdjoema-djoema ia i Bangko. Enggo tjoekoep sinoean-sinoeanna: „Koega pa kita ēnda radja ?" nina ginemgemna si lima kalak. „Metoenggoeng me koeta, diberoe sopē lit." Toehoe, atē radja. Maka nisiapna perahoena, makana relajar me ia toe Makkah. Maka djoempa ia diberoe, maka iteboesina diberoe sisipoeloesa. Maka nibabana toe Bangko, maka igenepkenna ternogal sada silima kalak. Tading bana enem.

Lit doea tahoen i Bangko, toeboeh anakna ternongal sada anakna, anakna pelin-pelin dilaki. Maka lit teloe tahoen, noengkoen ginemgemna toe radja Bangko: „Radja ! Adi la kam pagi idjēnda, nterem anakndoe, apai radja kami ?" Toehoe, atē radja; iban djelma roetang-roetang nandēna iteboesina; radja ndoebē nandēna. Si enem ē lahang. Maka isiapna me perahoena, relajar radja Bangko toe taneh Radja Koeala Ajer Batoe.

Ban ēdi radja mbēlin, djē ia empoina anak radja. Lit satahoen maka moelih ia toe Bangko, ibabana anakna dilaki. Itaroehken mamana.

Lit satahoen ia i Bangko, noengkoen rajatna: „Radja: ndē lawes kamoe pagi, apai radja kami ?" E maka poeloeng radja me si ngeranana, poeloengna anakna kerina. E maka toeriken bapana me katana: „ēm kēna enem si mbelinna", nina bapana, „ndē radja, radja nge kēna kerina. Tapi tjap keradjān ibas ingan tjap keradjan tjap si siwah, tjap piso bala-bari keradjān bas si kitik ēnda, ban ia beberē radja. Oela ko pagi erlawan", nina bapana petangarkenna toe si ngerana. „Ndē bagē nindoe, bapa, isē ngelawan katandoe ?"

Seh satahoen sada, matē bapana. Makana niatoerken beras, kerbo

singerana, si tangdingken bapana ndoebē. Makana nitangkoehken si ngeranana si tangkoehken bapana ndoebē, ban bana tjap keradjān, ban anakna si beberē radja Koeala Ajer Batoe. Ngelawan si enem.

Reh tahoenna sada tangkoehkenna ka. Ngelawan si enem. Dem empat kali itangkoehken beberē radja. Roesoer ngelawan anak si enem.

E maka piah reh Keramat Kerangen nari, nggedang-mbelin, maba toengkatna, padjekkenna kesajan. lawes ia toe roemah, soengkoenina radja. La lit. Soengkoenina toeri-toerinna. Patoet nge sibeberē radja radja. Ngelawan anak si enem. „Lengleng doni", nina Keramat. „Lengleng, lengleng, nina si enem. Lawes keramat, tjaboetna tongkatna. Lawes ia, loewar lajo sarah lobang tongkatna, lengleng me toehoe.

Siapna me perahoe si beberē radja, babana toe roemah, tamana erta-ertana djē ras tjap keradjān, tjap siwah, tjap piso bala bari keradjān. Lajarkenna perahoena si Alas, tangkoeh ni Alas. E maka ibanna djoemana, djadi koeta tergelar Ketangkoehen, ia lebē-lebē toe laoe Alas manoesia. E maka ia empo. Toeboeh anakna doea. E maka pijah mbelin anakna. Matē bapana. Bapana radja Bangko, beberē radja Koeala Ajer Batoe.

E maka lawes si ngoeda, babana tjap soerat keradjān, tjap si siwah. Tadingkenna tjap piso bala bari keradjān man si ntoea. Lawes si ngoeda ibabana ginemgemna toe laoe Petani, ban ia lebē mantek koeta ngaloer-ngaloer Laoe Petani Mabar, anak si ngoeda.

Anak si ntoea tading ni Alas, radja Ketangkoehen. E maka reh djelma sada Kabangken Lajang-lajang, ndaboeh ni Alas. Djoempa radja Ketangkoehen. Babana toe roemah, mehoeli lagoena, semboejak banna bana. E maka empo radja Ketangkoehen, toeboeh anakna, doea dilaki. Pegantji-gantji radja. Maka piso keradjān ras si Kabangken lajang-lajang. Sidang man si Kabangken lajang-lajang piso keradjān.

Matē bapana. Pindo anak radja piso bapana. La ia nggit si Kabangken lajang-lajang merekēntja. Djadi-djadi me pengoeloe si Kabangken lajanglajang, ban piso radja Bangko nge. Mesoei atē anak radja. „Djēnda kam", nina si ntoea, „pindo pisonta man pengoeloe, lawes akoe toe Teba, ndahi seninanta si enem", nina empak agina.

Nggo lawes ia toe Teba ndahi seninana si enem. Dapetina nggo djadi radja Teba Selaki. Maka tergelar Teba Selaki: Oeis Teba mahantja ia la matē. Lit anakna, banna koetana Paropo. Mbelin anakna lawes ka ia toe Pakpak, ndahi senina si enem. Dapetina nggo djadi radja Pakpak. Maka tergelar Pakpak empak-empak ndoebē

tjelampongna. Koetana Martogan. Empo anakna si enem, banna koetana Martogan. Empat naring kentja nggeloeh, anak si enem ndoebē. Empatna djoempasa. E maka ia empo ka. Doea kali ia enggo empo, la lit anakna dilaki.

Anak Radja Ketangkoehen nari empat, si ntoea naring, sada si ngoeda. E maka matē bapana. Mbelin anakna, anak si ngoeda la tergeloehisa bana. E maka lawes toe djahē-djahē.

Seh ia djahē-djahē banna koetana tepi-tepi Laoe Biang, kawes kahē-kahē retapinken Laoe mbelin. Padjekna berē-berēnna pengoeloe balang, Adji Manēring, sembahenta. Maka tergelar koetana ngesahkentja radja Pertibi. Ia lebē-lebē bengket ngaloer-ngaloer Laoe Bijang. E maka ia empoina beroe Ginting. Reh tahoenna doea, maka niempoina beroe Djamboer Beringin, anak Radja Koeta Roeloeh.

Reh tahoenna sada, reh moesoeh pitjet. Maka nilegina seninana si empat toe Martogan. „O kaka", nina empak kakana, „di la kin mēla soeroeng me tading Pertibi, ban moesoeh", nina toe kakana. „Di bagē nindoe, lawes kita", nina kakana, pengoeloe Martogan. Ngikoet teloe kalak kakana si empat. Seh ia radja Pertibi, koeta agina: „O kaka, kai atoeren?" „Boedjang-boedjang si pitoe. Soeroeh noerih bengkoeang, pepoeloeng doerina". „Nggo poeloeng doerina". „Tanggerken belanga kawah, tama ipoeh si bolar oelasi doeri bengkoeang". Tama Peroemang pengelimoenen. Tjirtjir Perminak sagi doeri bengkoeang kelēwet moesoeh.

Terang oeari, boekaken moesoeh E maka loear moesoeh. Asa pa loear, asē kena; asa pa kena, asē matē. Taloe moesoeh. Doeng lengnga moesoeh. Ndē djē dengnga pengoeloe Martogan, la pang moesoeh merangsa Pertibi. Mbiar ia ban sada Peroemang, sada Perminak sagi, sada Pengeltep pengoeloe Martogan. Pengoeloe Pertibi la pang itadingken kakana pengoeloe Martogan. Reh tahoenna doea lengnga kang doeng moesoeh Ndarami pengoeloe Pertibi diberoe empōn pengoeloe Martogan, penagangina. Soengkoenina si ntoea, ia la pet diberoe manoesia, ban ia peroemang. E maka isoengkoenina Perminak sagi. Mberat-berat katana. Nipempo pengoeloe Pertibi, ban mbiar tadingken kakana.

Ban Perminak sagi, lawes ia toe djoema, ban pagē mbages, megasgas oeili. Mān si karabenna: „lawes akoe toe djoema moero oeili. Sibar tjiger pagi akoe toe roemah", nina empak toekoermasna. Lawes ia toe djoema salih djadi harimo. Seh lingē, toe djoema toekoermasna, embahken nakan. Seh ia i djoema, nenna sapo, la ia sapo. Ikoetkenna toe doeroe djoema, djoempa ia harimo, pān harimo, besoer mān.

Lawes ia toe roemah enggo djadi djelma. Ninenna toekoermasna, enggo toe djoema", nina kalak. Ikoetkenna toe djoema, ikoetkenna toe doeroe, enggo matē. Lawes ka toe roemah: „O agi, nggo pengindo sirang siboejak. Maka bagē ningkoe: enggo kakandoe matē koeboenoeh. La goenana akoe roemah. La kalak tek enggo gia akoe salih. Labo akoe megasgas toe manoesia. Ndē toemboek pagi gatipna, adi pagi gelarna Harimo Kembaren, pantangenndoe, agi !"

Nina empak agina si Djagat, pengeltep: „Ndē bagē nina seninanta, akoe pē lawes me lah toe deleng enggo pengindo". Nina Peroemang: Empat ndoebē semboejak sada nandē, sada tading Martogan, sada tading Pertibi, sada djadi harimo, sada djadi Oemang. Ndoebē ipindo, gendoari nibaba, agingkoe". Enda kam doea ras seninanta si Pertibi ēnda, ola sirang. Enggo keri adjar. Maka lawes ia toe kerangen peroemang, perminak sagi. Tading doea Pertibi.

Beroe Djamboer Beringin la erpemoepoes, toekoermas pengoeloe Pertibi, roesoer nggergē. Si Djagat pē aroe dengnga atē pengoeloe Pertibi lawes. „Enggo labo bagē kaka! Kamoe naring merē nakansira agindoe siberoe Djamboer Berigin. La nai akoe ngasoep merēsa. Ndē nioelihken tjēda, ndē kam merē nakan-sira. Edi enggo koeteh oetangkoe man kalimboeboe". Nina pengoeloe Pertibi pak kalimboeboe: „Djamboer Beringin ijanken si Djagat, diberoena pengoeloe Pertibi". „E maka enggo kita semboejak", nina pengoeloe Pertibi pak si Djagat.

E maka lit keradjān pengoeloe Pertibi ngalokentja, ban ia lebē mantek Pertibi. E maka mentas kerbo Alas nari pengoeloe Pertibi ngaloken tjoekē taneh, sabap ia anak, ia anak sintoea. „Maka ola roebat sarah poedi atēkoe", nina pengoeloe Pertibi. E maka „entah enterem pagi koeta maka ola roebat arah poedi karina", nina pengoeloe Pertibi. Sabap enggo man si Djagat Beroe Djamboer Beringin, toekoer man (mas ?) pengoeloe Pertibi. Sabap mbelang moesoeh maka man si Djagat, maka oela lawes atē pengoeloe Pertibi. „E maka enggo kita semboejak hingga Pertibi".

Reh tahoenna empat sikoel taloe Koeta Boeloeh perang moesoeh. Maka reh moesoeh, sabap enggo erdemoe ras Pertibi. Sikel taloe kesajan Koeta Boeloeh. E maka: „djē djangkoe ēnda la goenana", mēla atē pengoeloe Koeta Boeloeh. E maka dahina silihna si Djagat toe Pertibi. Djoempa ia ras silihna. „O silih", nina pengoeloe Koeta Boeloeh pak silihna si Djagat. „Ndē la atēndoe mekoeah, soeroeng me tombang Koeta Boeloeh". „Ndē bagē nindoe silih, lawes kita", nina silihna si Djagat. E maka lawes silihna si Djagat ras toekoer-

masna Beroe Djamboer Beringin toe Koeta Boeloeh. Enggo seh Koeta Boeloeh: „Kai atoeren silih", nina silihna pengoeloe Koeta Boeloeh. „Atoeren boedjang-boedjang si pitoe. Soeroeh noerih bengkoeang, pepoeloeng doerina, nitanggerken belanga kawah, tama ipoeh si bolar, oelasi doeri bengkoeang. Maka nitjirtjirken ni kelewet koeta". Enggo nitjirtjir kelēwet koeta, maka niboekaken me moesoeh. Hasapa loear moesoeh, asē kena; asa pa kena, asē matē. Maka taloe me moesoeh doeng lengnga kang. E maka la bantji moelih silihna si Djagat, maka reh tahoenna doea, ibahan silihna si Djagat koetana Nggalam.

Maka toeboeh anak dilaki. Maka nitenahken silihna radja Koeta Boeloeh. E maka reh silihna toe Nggalam. Lit ia doea berngi ni Nggalam. „Sibaleng lah taneh ēnda, maka ola pagi roebat anak arah poedi", nina silihna pengoeloe Koeta Boeloeh nandangi silihna si Djagat. „Bagē kin nindoe, bagē", nina silihna si Djagat, erkata nandangi silihna Radja Koeta Boeloeh, ketoeroenen Soeka Tendel nari. E maka: „reh kamoe pagi", nina radja Koeta Boeloeh. E maka reh silihna si Djagat, ngadi ia ni sembah, iban ēdi berē-berēnna.

E maka dapeti radja Koeta Boeloeh. E maka „rebalengbaleng ta", nina radja Koeta Boeloeh nandangi si Djagat. E maka toedoehken silihna si Djagat baleng aloe oeltep, dapetkentja sembah; dapetkentja Nggalam, teroes toe Laoe Boeridi ikoet kahē-kahē, seh toe Laoe Biang ikoet kahē-kahē, Damak oedjoengna. „Tanehkoe", nina silhna si Djagat nandangi silihna radja Koeta Boeloeh. Maka nikawatkenna kawes kahē-kahē teroes koe Lawet, teroes koe Tangkoehen E maka itjibalkenna oeltepna. E makana nitoedoehken silihna Koeta Boeloeh sarah toedoehken silihna ndai kang, toedoehken koe Laoe Biang ikoetkenna kahē-kahē, teroes koe lawet, arah kemoehoen kahē-kahē. „Tanehkoe, darat si ga toerdoengkoeh sora bedilkoe ēnda silih", nina radja Koeta Boeloeh nandangi silihna si Djagat. E maka toelkasna boedilna ndarat. E maka moelih radja Koeta Boeloeh toe koetana. Moelih si Djagat toe Nggalam.

Reh boelanna sada, ē maka retenah si Djagat toe Koeta Boeloeh: „Goelar boeboerēndoe", nina silihna si Djagat mpak pengoeloe Koeta Boeloeh. Maka nigoelar mama pengoeloe Koeta Boeloeh moegoelar boeboerēna si Boelang Keradjān. „Maka si Boelang Keradjān pē ningkoe, iban Radja kam Bangko, koetoeroenen Radja Pagaroe-joeng nari. Iban radja kam ni Alas, ban Radja kam ni Mabar, Radja kam ni Toemba, Radja kam ni Toemba, Radja kam ni Pakpak,

Radja kam ni Poertibi, toeroes toe lawet Radja kam". Koeta Boeloeh ēnda. E maka si Djagat toehoe bapa si Boelang Keradjān.

„Ndē bagē boelangna koeradjānkoe, pintoer koealoken tjoekē Koeala, ndē koeijani Koeala". „Pintoer", nina radja Koeta Boeloeh. „Ndarat dantji, dijani si Djagat". „Pintoer", nina radja Koeta Boeloeh. „Ndē ndarat, kai kin man alōnken?" „Koeda, kerbo, sangkar moentas sarah tanehta ēnda, dē adi koeradjat goelarna", nina pengoeloe Koeta Boeloeh. E maka inganna ngalokentja Pertibi, iban ēdi taneh si ntoea. Asa pa koeda, kerbo, sangkar mentas, ialoken bapa Boelang Keradjān.

Maka toeboeh anakna enem. Sada toe Soengkoen Berita. Sada toe Laoe mbentar. Sada toe Sampē Raja. Teloe. Lawes toe Djoeng Deleng. Sada toe Boetoe Mamak. Sada toe Koeroeas, maka koe tampē-tampē Laoe Ntēbah. Ibahanna djoemana, padjekna sapona, taroemna padang. Djadi-djadi me koeta, maka toergoelar Sapo Padang. Lid sada soendoet toeboeh anakna teloe dilaki. Si ngoeda toe Koeta Kelangē, sintengah toe Koeta Tjih. Sintoea tading i Sapo Padang. Lit sada soendoet, doea soendoet, toeboeh anakna enem, sada toe deleng Siloekoeten Sada toe Toelodeh, sada toe Batoe Katak. Teloe tading Sapo Padang, sada anak sintoea, sada anak sintengah, sada anak si ngoeda Anak sintoea sada dilaki. Anak di ngoeda doea dilaki. Matē anak sintoea, la lit nadingken anak dilaki; si doea matē sintoea Doea anak dilaki, matē sintoea, tading si ngoeda. Ijankenna toekoermas kakana si la nadingken anak dilaki. Ipoepoesna anak dilaki sada. E maka ijankenna toekoermas kakana, sada ka anakna, anak dilaki, bas toekoermasna si ndoebē sada.

Bilang-bilang.

Bilang-bilang kin alim, lako nitabah mama anak Soembiring moergana, boeboerē radja Koeala Ajer Batoe, si toergoelar Koentja tampē Koeala, radja Ketangkoehen, si ngaloer laoe Alas.

Aminna mboeē pē djelma nggeloeh la lit si bagi koeradjangenkoe ēnda. Dja pa la bagē ningkoe: ingan toeboeh Koeala Ajer Batoe, lawes ndoebē toe taneh Bangko, taroehken radja Koeala Ajer Batoe, langnga ndoebē beloeh dagingkoe baba. Niberēken bapakoe tjap kiniradjān Pagaroejoeng nari, tanda djelma radja. Maka tandai radja tanda radja Pagaroejoeng. Enggo tandai radja Koeala Ajer Batoe, nina ndoebē bapangkoe, toeroenen Pagaroejoeng nari, radja Bangko.

Djē maka matē bapa, sopē kang akoe mbelin, la siadjaren se-

mboejak. Lengleng taneh Bangko. Lit perahoe tadingkoen bapa. boengkoet akoe, djē boengkoet rajat. Tangkoeh ni Alas, maka toergoelar Koetangkoehen. Maka akoe radja Ketakoehen. Enda doea anak dilaki, tah matē gia akoe, ēnda me koetoeriken koe toeroenen poerdalinkoe, sirangen djelma semboejak. Edi adjarkoe man ikoeten kalak si poedi. Seh koe ginargarkoe si poedi. Maka ndekah pē djoelma sirang semboejak roesoer la si boetoehen. Ola loepa nina pak anakna si doea. Edi katangkoe bandoe, nina mama anak Soembiring moergana, boeboerē radja Koeala Ajer Batoe, si tonggal soemboejak, si daoeh poerdalin nandangi Koetakoehen ēnda, si ngoeradjai taneh Koetakoehen, si ngaloer-ngaloer Laoe Alas.

Vertaling.

Er waren vroeger lieden van Pagaroejoeng, twee broeders, van twee moeders. De oudste bleef te Pagaroejoeng, de jongste ging het eiland Sumatra omreizen, om een woonplaats te zoeken, vanwege hij nog de (eenige) mensch op Sumatra was. Waar hij ook heenging, hij voerde met zich mede de rijksbrief met negen zegels, en het mes *bala bari*, het rijksmes, dat zijn oudere broeder hem vroeger gegeven had.

Steeds zocht hij naar een woonplaats, nog steeds had hij er geen aangetroffen naar zijn zin Als het een kleine plaats was, was die te klein, als het een groote plaats was, was die te groot. Zoo kwam hij te Bangko, woonde daar met zijn vieren als vreemdeling, trof er twee menschen aan, hij legde rijstvelden aan te Bangko. (Dit is niet erg duidelijk, want er is niet vermeld dat hij met vier menschen op reis ging) Toen er van alles voldoende geplant was: „Hoe is het met ons gesteld o vorst ?" zeiden zijn vijf onderdanen „Het dorp is in orde, maar de vrouwen ontbreken nog". „Dat is zoo", dacht de vorst. Hij maakte zijn boot gereed en zeilde naar Makkah Hij vond vrouwen en kocht er elf los. Hij bracht ze naar Bangko, en gaf aan elk van de vijf mannen een vrouw; bleven er zes voor hem

Na twee jaar werden hem in Bangko van elke vrouw een zoon geboren. Na drie jaar vroegen de onderdanen aan radja Bangko: „O vorst, indien ge later niet hier zijt, en uwe kinderen zijn vele, welke is dan onze vorst ?" „Dat is zoo", dacht de vorst; omdat hunne moeders slavinnen geweest waren, door hem gelost. Zijn eigen moeder was van vorstelijke afkomst geweest, die zes niet.

Hij maakte zijn boot gereed en radja Bangko zeilde naar het land van radja Koeala Ajer batoe. Omdat dit een groot vorst was, huwde hij daar een vorstendochter. Na een jaar keerde hij terug naar Bangko, met zich medebrengende een zoon. Zijn schoonvader begeleidde hem. (Waarom dit zoo van gewicht geacht wordt, dat het ook in de hierachtervolgende zang nog eens vermeld wordt, weet ik niet).

Toen hij een jaar te Bangko was, vroegen zijn onderdanen: „Indien gij te eeniger tijd weggaat, wie is dan onze vorst ?" Toen vergaderde de vorst de sprekers en al zijn kinderen. (Wie die „sprekers" zijn is niet duidelijk, het lijkt mij een titel te zijn, misschien de *anak-beroe-senina* bij de Karos). Toen vertelde hun vader en zeide: „Gij allen die de grootsten zijt, gij zijt allen vorsten. Maar het rijksbewijs, nl. (de brief) met negen zegels en het mes bala bari, zal bij deze kleine berusten. Want hij is van moederszijde van vorstelijke afkomst. Gij zult hem niet weerstreven": zeide hun vader. (Wat *bala bari* beteekent is moeilijk te zeggen *Bala* kan een oud voorvoegsel zijn in het Karosch, zooals in balagais, balagēgē enz. Verder ook „krijgsman, leger". *Bari* beteekent „koud, kil". Dit is echter een andere „koude" dan uitgedrukt wordt door *malem*, dat ook „koud" en tevens „gezond", beteekent Niet onmogelijk is het, dat in een mij onbekend dialect *bari* dezelfde beteekenis heeft als *malem* en dan zou *bala bari* een mooie naam voor zulk een mes kunnen zijn zoodat het geluk aanbracht). Hij nam de sprekers tot getuigen van zijne woorden. „Indien gij aldus spreekt, o vader, wie zal zich tegen uwe woorden verzetten ?"

Na verloop van een jaar stierf de vader. De sprekers regelden den maaltijd uit de nalatenschap van den vader en verhieven als vorst dien de vader reeds als vorst verheven had, omdat hij bezat de rijksbewijzen, omdat hij van moederszijde afstamde van de vorst van Koeala Ajer Batoe. Het zestal verzette zich er tegen. Na een jaar verhief men hem weer als vorst, weer verzette zich het zestal er tegen. Volle vier maal verhief men hem als vorst, maar het zestal verzette zich steeds. Eindelijk kwam Keramat-uit-het-bosch, lang en dik, bracht zijn stok mede, en stak dien op het dorpserf in den grond. Hij ging naar het huis en vroeg naar den vorst. Er was geen vorst. Hij vroeg naar de reden. „Het is recht dat die van moederszijde vorst is de vorst zij". Het zestal verzette zich. „Dan zal de zondvloed komen", zei de Keramat. „Laat de zondvloed komen", zeide het zestal. (Ik vertaal steeds „het zestal", wellicht zal later blijken dat dit zestal een bepaalde beteekenis heeft).

De Keramat vertrok, trok zijn stok uit den grond, en ging heen. Er kwam water uit het gat dat de stok gemaakt had, de zondvloed kwam werkelijk De zoon van vorstelijke afkomst van moederszijde maakte zijn boot gereed, stuurde die naar het dorp, deed er zijn kostbaarheden in met de rijksbewijzen, en zeilde naar de Alaslanden en kwam aan in Alas.

Hij legde daar rijstvelden aan, daar ontstond het dorp Ketangkoehen. Hij was de eerste mensch die de Alasrivier bevoer (?) Toen trouwde hij, er werden hem twee kinderen geboren. Die kinderen waren eindelijk groot geworden. De vader stierf, de vorst van Bangko die moederzijds van den vorst van Koeala Ajer Batoe afstamde.

De jongste zoon ging op reis, hij voerde de rijksbrief mede; het mes *bala bari* liet hij achter. De oudste zoon ontving het rijk. De jongste zoon ging heen en bracht zijn onderdanen tot aan de Petanirivier. Hij was de eerste die het dorp Mabar langs de Petanirivier gesticht heeft. (Er is thans een onderneming Mabar, gelegen tusschen Medan en de zee. Dan zou de Petanirivier de Delirivier zijn. Vergelijk deel 82 pag. 31 waar iemand van de Tarigenstam het dorp Alē Deli moet gesticht hebben. Dit kwam dus meer voor).

De oudste zoon bleef in Alas en was radja te Ketangkoehen. Er kwam iemand die door een zwaluw gebracht werd, welke neerviel in Alas. Radja Ketangkoehen ontmoette hem en bracht hem naar zijn huis Zijn gedrag was goed en de vorst nam hem als broeder aan

De vorst van Ketangkoehen trouwde: twee zonen werden hem geboren. Om beurten waren zij vorst. (Wie ? De twee kinderen of de vorst en de zwaluwman ?) Het rijksmes was bij den Zwaluwman. De vader stierf. De vorstenkinderen vroegen het rijksmes van hun vader. De Zwaluwman wilde het niet geven. De Zwaluwman werd pengoeloe, vanwege het bezit van het mes van den vorst van Bangko. (De Zwaluwman wordt hier niet betiteld als „radja", maar als „pengoeloe". Radja is een titel die stellig van buitenaf ingevoerd is)

De vorstenzonen leden zeer daaronder „Blijf gij hier", zeide de oudste, vraag ons mes aan den pengoeloe. Ik ga naar Toba om onze broeders, het zestal, te bezoeken". Zoo zeide hij tot zijn jongere broeder.

Hij ging naar Toba zijn broeders, het zestal, bezoeken. Hij ontmoette ze. Ze waren reeds vorst geworden van Toba Selaki. Dat het Toba Selaki heet (is daarom): Het Tobasche kleed had gemaakt dat ze niet omgekomen waren (nl. in den zondvloed. De eigenaar van

de poestaka verklaarde dit aldus: Bij het drijven op het water was het Tobasche kleed hol gaan staan en aldus dreven zij veilig naar de droge plaats.) Hij had een zoon en maakte voor hem het dorp Paropo. (Beide dorpen liggen aan de westzijde van het Tobameer). Toen zijn zoon groot was, ging hij naar Pakpak, om zijn broeders, het zestal, te bezoeken. Hij vond ze, ze waren reeds vorsten van Pakpak geworden. Dat het Pakpak heet komt van „spaanders van de boomstam". (*Tjelampong* moet beteekenen een boomstam of stuk hout, waar men zich aan vast houdt om drijvende te blijven. Deze broeders waren dus ook uit den zondvloed gered door zich aan een stuk hout vast te houden, zooals de andere door hun kleed).

Hun dorp was Martogan. De kinderen van het zestal trouwden en (hadden) het dorp Martogan gesticht. Vier van het zestal leefden nog maar. Het viertal ontmoette hij. Hij huwde weer. Twee maal was hij reeds gehuwd maar had geen zonen.

De kinderen van den vorst van Ketangkoehen waren vier nog. De oudste was nog in leven en de jongste Toen stierf hun vader. Toen zijn kinderen groot waren, was de jongste niet in staat voor zich zelf te zorgen. Hij ging naar de Benedenlanden (Djahē-djahē, waar dit land van uit de Alaslanden te zoeken is wordt straks vermeld. Hier is zeker alleen bedoeld dat hij stroomafwaartsch ging). Toen hij in de benedenlanden was, maakte hij een dorp aan de Bijangrivier, (de Wampoe), links stroomafwaarts, met als badplaats de rivier, stichtte een *pengoeloe balang, adji manēring* (de vorst die omziet), onze plaats van aanbidding (Laoe mbelin vertaalde ik hier met „de rivier", er is daar echter ook een rivier die Laoe mbelin heet. Een *pengoeloe balang* is een beeldje van steen, dat het dorp bewaakt. Bij het naderen van onheil geeft het geluid. In de buurt van het dorp Goenoeng Meriah, niet te verwarren met G.M. in Serdang gelegen, staan nog eenige kleine beeldjes, en heet de offerplaats van het dorp nog *Silān Manēring*) Zijn dorp heette om te bevestigen dat hij vorst was, Pertibi. (Thans is het dorp verlaten) Hij was de eerste die het stroomgebied van de Bijangrivier betrad Hij huwde met een meisje van den Gintingstam. Na twee jaren huwde hij met een meisje van de Djambeer Beringinstam, dochter van den vorst van Koeta Boeloeh.

Na een jaar ontstond een benauwende oorlog. Hij ging zijn vier broeders van Martogan halen. „O oudere broeders", zeide hij tot zijn oudere broeders, „indien gij niet beschaamd zijt dat het dorp Pertibi verlaten moet worden, vanwege den vijand", zeide hij tot

zijn oudere broeders. „Indien gij aldus zegt, laten we gaan", zeiden zijn oudere broeders, de pengoeloes van Martogan. Drie broeders uit het viertal volgden hem. Ze kwamen te Radja Pertibi, het dorp van hun jongere broeder. „O oudere broeders, wat moet er gedaan worden ?" „*Boedjang-boedjang si pitoe* (naam van een toovermiddel). Beveel dat men bengkoeang afrisse, verzamel de dorens. Na de dorens verzameld te hebben, kook ze in een pan (*bilanga kawah* een platte ijzeren pan), voeg er het vergift *si bolar* bij om de dorens met gift te drenken". De *Peroemang* maakte het toovermiddel dat men onzichtbaar wordt (*pengelimoenen*). De *Perminak sagi* strooide de dorens om de versterking van den vijand. (Zooals naderhand blijkt is een van de broeders een *oemang* en de andere een *weerwolf*. De naam *Perminak sagi* is wel opvallend, gewoonlijk spreekt men van *harimo sagi*). Bij het lichten van den dag werden de vijandelijkheden heropend. De vijand kwam uit zijn versterkte plaats; zoovelen als er uitkwamen, zoovelen werden er geraakt; zoovelen als er geraakt werden, zoovelen stierven. Al had de vijand het afgelegd, de oorlog was nog niet uit. Zoolang als de pengoeloes van Martogan er waren, durfde de vijand Pertibi niet beoorlogen. Hij was bang, want van de pengoeloes van Martogan was er een een oemang, en een een Perminak sagi (weerwolf), en een een blaasroerschieter. De pengoeloe van Pertibi had niet den moed om zijn oudere broeders, de pengoeloes van Martogan, te laten gaan.

Na twee jaar was de oorlog nog niet uit. De pengoeloe van Pertibi zocht vrouwen voor de pengoeloes van Martogan om ze vast te houden. Hij vroeg aan den oudste, maar deze wilde geen vrouw hebben uit de menschen, omdat hij een oemang was. Hij vroeg den Perminak sagi. Hij had bezwaren. De pengoeloe van Pertibi deed hem (den blaasroerschieter) trouwen omdat hij bang was dat zijn oudere broeder hem verlaten zou.

Omdat hij een Perminak sagi was, ging hij naar de rijstvelden Omdat de rijst al hoog stond en de wilde zwijnen schade aanrichtten. Tegen het avondeten: „Ik ga naar het veld om de wilde zwijnen te verjagen, tegen morgen twaalf uur kom ik naar het dorp terug", zeide hij tot zijn vrouw. (Het verhaal is hier te beknopt, bedoeld is hier de blaasroerschieter, want diens vrouw wordt later opgegeten door de weerwolf) Hij ging naar het veld en veranderde zich in een tijger. (Den volgenden dag) ongeveer om één uur, ging zijn vrouw naar het veld om eten te brengen. In het veld gekomen keek ze in de tuinhut, hij was niet in de tuinhut. Ze volgde de rand van het

veld en kwam een tijger tegen. De tijger at haar op en verzadigde zich. Daarna ging hij naar het dorp, hij was weer mensch geworden. Hij zag om naar zijn vrouw, ze was naar het veld gegaan, zeiden de menschen. Hij volgde haar naar het veld, ging haar na naar den rand van het veld. Ze was al dood.

Hij ging naar het dorp. „O jongere broeder, het is het noodlot dat broeders scheiden moeten. Dat ik aldus spreek, is: uw oudere zuster is al dood, ik heb ze gedood. Het heeft geen nut dat ik in het dorp blijf, de menschen zullen me niet vertrouwen, al ben ik ook al in een mensch veranderd. Ik doe (anders) menschen geen kwaad. Als de strepen van den tijger aaneensluiten, dan is zijn naam *arimo kembaren,* dat is uw verbodsdier, zoo zeide hij tot zijn jongere broeder si Djagat, de blaasroerschieter. „Zoo spreekt onze broeder; ik ga ook maar naar het gebergte, het is het noodlot". De oemang zeide: Met zijn vieren waren we kinderen van een moeder, één bleef er te Martogan, één blijft er te Pertihi, één werd een tijger, één een oemang. Wij hebben het eertijds gevraagd (nl. ons lot aan de goden) nu moeten we het dragen. O mijn jongere broeder, gij blijft met zijn tweeën te Pertibi, scheid niet van elkaar". Het gesprek is uit. De oemang en de weerwolf gingen naar het bosch, twee bleven te Pertibi. (Vele stammen onder de Karo-Bataks hebben hun verbodsdier, wellicht hun totem. Vooral de tijger is een verbodsdier. Men onderscheidt de *arimo Tarigan* of de *a. sibero,* die maar gedeeltelijk gevlekt moet zijn, en van woesten aard; daarentegen moet de *arimo kembaren,* wier strepen ineen moeten loopen, goedaardig zijn, en wordt niet gevreesd).

Beroe Djamboer Beringin, de vrouw van den pengoeloe van Pertibi, had geen kinderen, en klaagde haar man telkens aan (zeker omdat hij haar verwaarloosde). Ook vreesde de pengoeloe Pertibi dat si Djagat weg zou gaan. „Laat het aldus zijn, o oudere broeder, gij moet mijn vrouw nemen, ik ben niet meer in staat haar te verzorgen. Als ik haar aan haar familie terugzend, komen er onaangenaamheden, jij moet haar nemen. Ik weet wat ik aan mijn schoonvader verschuldigd ben". En tot de schoonvader: „Djamboer Beringin zal door si Djagat tot zich genomen worden". „Wij zijn nu echte broeders", zeide pengoeloe van Pertibi tot si Djagat".

De vorstelijke waardigheid ontving de pengoeloe van Pertibi, omdat hij Pertibi gesticht had. Passeerden er buffels uit het Alasland, dan ontving de pengoeloe van Pertibi het uitvoerrecht, want hij was de oudste. „Opdat ze later niet zullen twisten", zeide de

pengoeloe van Pertibi. „Of als er later veel dorpen zijn, opdat ze later niet zullen twisten". (De weg naar Langkat liep langs Pertibi naar Bohorok).

Beroe Djamboer Beringin, de vrouw van den pengoeloe van Pertibi, was aan Djagat tot vrouw gegeven, omdat er een groote oorlog was, opdat hij niet weg zou gaan, zoo dacht de pengoeloe van Pertibi. „Wij zijn broeders *hingga pertibi* (??)". Na vier jaren wilde de vijand Koeta Boeloeh ten onderbrengen. De oorlog kwam omdat Koeta Boeloeh betrekkingen onderhield met Pertibi. Hij wilde het dorp Koeta Boeloeh overwinnen. „Het is tot geen nut dat ik hier blijf", beschaamd zeide dit de pengoeloe van Koeta Boeloeh. Hij ging zijn zwager si Djagat te Pertibi bezoeken.

Hij ontmoette zijn zwager. „O zwager", zeide de pengoeloe K.B. tot zijn zwager si Djagat, „indien gij niet barmhartig zijt, dan gaat K. B. verloren". „Als je zoo zegt, o zwager, laten we dan gaan", zeide zijn zwager si Djagat. Daarop ging si Djagat met zijn vrouw beroe Djamboer Beringin naar K. B. Te K. B. aangekomen zijnde, vroeg zijn zwager, de pengoeloe van K. B.: „Wat moet er gedaan worden ?" „De regel van Boedjang-boedjang si pitoe". Gelast *bengkoeang* (een pandanus, welke men voor vlechtwerk gebruikt) af te rissen, verzamel de dorens, kook ze in een pan, doe er het vergift *si bolar* bij om de dorens vergiftig te maken. Strooi ze om het dorp". Men strooide ze om het dorp. De vijandelijkheden werden heropend. Zoovele vijanden uitkwamen, zoovelen werden er geraakt; zoovelen als er geraakt werden, zoovelen stierven er. De vijand legde het af, maar uit was het niet.

Zwager si Djagat mocht niet huiswaarts keeren. Na twee jaar maakte zijn zwager voor hem het dorp Nggalam. Er werd hem een zoon geboren. Hij noodigde zijn zwager uit, de vorst van K. B. Zijn zwager kwam en bleef twee nachten in Nggalam. „Laten we toch de grenzen van ons land vaststellen", zei de vorst van K. B. tot zijn zwager si Djagat, opdat onze kinderen er later niet om twistten". „Als je zoo zegt, dan zij het zoo", zeide si Djagat tot de vorst van K. B. die van Soeka Tendel afstamde (Hier moet even de opmerking gemaakt worden, dat dit niet klopt met het voorgaande. Eerst is vermeld, dat de dochter van den vorst van K. B. een beroe Djamboer Beringin was, waaruit logisch volgt dat de merga van haar vader ook Djamboer Beringin moet zijn geweest. Nu is hier sprake dat hun merga Soeka tendel was. Dit is ook de merga van den tegenwoordigen sibajak. Naar men mij vertelde is de merga Djamboer Beringin

verdwenen. Soeka tendel is een nog bestaand dorp bij den berg Sinaboen).

Kom dan morgen", zei de vorst van K. B. Zwager si Djagat kwam en wachtte bij de offerplaats die hij gemaakt had tot zijn offerplaats. Hij vond daar de vorst van K. B.

„Laten we onze grenzen vaststellen", zeide de vorst van K. B. tot si Djagat. Si Djagat wees met zijn blaasroer de grenzen aan van af de heilige plaats naar Nggalam, recht door tot Laoe Boeridi stroomafwaarts tot aan de Bijangrivier stroomafwaarts, Damak als eindpunt. „Dat is mijn land", zeide si Djagat tot den vorst van K. B. Hij zwaaide met zijn blaasroer links stroomafwaarts recht tot aan de zee, tot aan Tangkoehen. Toen legde hij zijn blaasroer neer.

Toen wees zijn zwager van K. B. volgende de richting van zijn zwager en wees naar de Bijangrivier stroomafwaarts tot aan zee. „Rechts stroomafwaarts is mijn land, zoo ver het land in als te hooren is de knal van mijn geweer, o zwager", zeide de vorst van K. B. tot zijn zwager si Djagat. Hij schoot zijn geweer af. Toen keerde de vorst van K. B. naar huis terug. Si Djagat ging ook naar huis, naar Nggalam.

Na een maand zond si Djagat een boodschap aan den vorst van K. B.: „Geef een naam aan Uw neef !" En zijn oom gaf hem tot naam: Si Boelang keradjän. (Het uitgestrekte rijk). „Dat ik hem het „uitgestrekte rijk" noem, omdat gij vorst zijt van Bangko, afstammeling van den vorst van Pagaroejoeng. Omdat gij vorst zijt van Alas, vorst van Mabar, vorst van Toemba (Tamba ?) vorst van Pakpak, vorst van Pertibi, tot aan de zee toe zijt gij vorst". Si Djagat is de vader van si Belang Keradjän. „Indien mijn rijk zoo uitgestrekt is, dan is het recht dat ik het uitvoerrecht van de riviermonding ontvange, als ik de bezitter ben van de riviermonding". „Het is recht zoo", zei de vorst van Koeta Boeloeh. „Er mag uitgevoerd worden als si Djagat het bewoond". „Zoo is het recht", zeide vorst van K. B. „Indien uitgevoerd wordt, waarvan moet er ontvangen worden ?" Paarden, buffels, slaven, die langs ons gebied gaan, *„dē adi koeradjat goelarna* (?)", zeide de pengoeloe van K. B De plaats om de rechten te betalen is Pertibi, omdat dit het land van de oudste was. Alle paarden, buffels en slaven die voorbijgingen, daarvan ontving de vader van si Belang Keradjän (het uitvoerrecht).

(Wij kunnen niet zeggen dat deze passage erg duidelijk is. Is met koeala de riviermonding in zee bedoeld ? Of een monding van een rivier in de andere ? Gezien de mondelinge overleveringen dat de

Perangin-angin hunne macht tot aan Bindjei hebben uitgestrekt, heb ik aan de grensregeling gedacht „tot aan zee". Maar later wordt Pertibi genoemd als plaats waar het uitvoerrecht moest voldaan worden).

Er werden hem (wien ? si Djagat of si Belang Keradjän ?) zes kinderen geboren. Een ging naar Soegkoen Berita, èèn naar Laoe Mbentar, èèn naar Sampē Raja, drie gingen heen: èèn naar Oedjoeng Deleng, èèn naar Boetoe (Batoe ?) Mamak, een naar Koeroeas, aan den hoogen kant van Laoe NTēbah. Hij maakte een rijstveld, maakte een tuinhut *(sapo)* het dak van gras *(padang)*. Het werd een dorp, genaamd Sapo Padang.

In verloop van een geslacht werden hem drie zonen geboren. De jongste ging naar Kelangē, de middelste naar Koeta Tjih. De oudste bleef in Sapo Padang. In verloop van een, twee geslachten werden hem zes kinderen geboren. Een ging naar den berg Siloekoetan, een naar Toeladeh, een naar Batoe Katak, drie bleven er in Sapo Padang. De oudste, de middelste en de jongste. De oudste had een zoon, de jongste had twee zonen.

De oudste zoon stierf, hij liet geen zoon na. Van de twee stierf de oudste. Twee zonen. De oudste stierf, de jongste bleef over. Hij nam de vrouw van zijn oudste broer die geen zoon nagelaten had.

Hem werd een zoon geboren. Hij nam de vrouw van zijn oudere broer en kreeg weer een zoon. Een zoon van zijn eigen vrouw.

ZANG.

De woorden van den alimbast, daartoe geveld door (mij) oom uit de Simbiringstam, moederszijdsch afstammende van den vorst van Koeala Ajer Batoe, die geheeten wordt Koentja tampē Koeala, vorst van Ketangkoehen, in het stroomgebied van de Alasrivier.

Al leven er ook vele menschen
geen is er met een lot bedeeld als ik.
Dat ik zeg dat het niet zoo is:
Geboren te Koeala Ajer Batoe, ging ik
Reeds vroeg naar Bangko,
Vorst Koeala Ajer Batoe geleidde ons.
Nog was ik niet groot,
Vader gaf mij de rijkssieraden van Pagaroejoeng,
Het bewijs dat iemand vorst is.
De vorsten kenden de sieraden van Pagaroejoeng.

De vorst van Koeala Ajer Batoe kende ze,
zeide eertijds mijn vader, de afstammeling van
[Pagaroejoeng,
de vorst van Bangko.
Toen stierf vader, nog was ik niet groot,
broeders waren er niet om elkaar te onderwijzen.
Overstroomd werd het land Bangko door de zondvloed,
Een boot had vader nagelaten,
Daar stapte ik in, daar stapten de onderdanen in.
De boot landde in Alas, geheeten Ketangkoehen.
Ik ben de vorst van Ketangkoehen.
O mijn beide zonen, 't kon zijn dat ik stierf.
Hier vertel ik aan mijn afstammelingen van mijne
[reizen,
van de scheiding van menschen die broeders zijn.
Dit is mijn onderwijs dat gevolgd moet worden
door die na mij komen.
tot aan mijn kroost dat na mij komt.
Als lang gescheiden zijn die broeders zijn
weet men niets meer van elkaar.
Vergeet dit niet, zeg ik aan mijn beide zonen.
Dit zijn mijn woorden tot U, zeg ik
die van de Simbiringstam ben, neef van den
[vorst van Koeala Ajer
die eenige zoon is,
die van verre kwam naar Ketangkoehen hier,
die heerscht over het land Ketangkoehen,
in het stroomgebied van de Alasrivier.

Het belang van den inhoud dezer poestaka is wel deze: *dat er een schakel gelegd wordt tusschen Minangkabau en de Simbiring-Kembarenstam.* Wij kunnen het medegedeelde in twee deelen scheiden. Een deel dat tot de vroegere geschiedenis behoort, nl. de reis van Pagar roejoeng via Bangko tot Ketangkoehen in de Alaslanden, en een tweede deel dat tot de jongere geschiedenis behoort, nl. het ontstaan van Pertibi en de vandaar uitgaande verspreiding der Simbiring-Kembaren dorpen in de streek van Liang Melas en Boven-Langkat.

Vertrokken van het hof van Pagar roejoeng, een vorstenzoon,

maar van een andere moeder als de oudste zoon, reist hij naar Bangko, sticht daar een dorp of rijk en wordt zelf vorst. Hij heeft zeven zonen, waarvan zes van slavenmoeders en een van een vorstendochter van Koeala Ajer Batoe. Na zijn dood erkennen de zes broeders van de slavinnen den echten vorstenzoon niet. Een zondvloed verjaagt allen. Het zestal gaat naar de Pakpaklanden (volgt misschien de Renoenrivier) en wordt daar vorst. In Silahi-lahi en Paropo aan het Tobameer worden de Gintings overwonnen en heerschen de Kembaren. De echte vorstenzoon gaat de Alasrivier op en sticht Ketangkoehen. Ook daar wordt het geslacht verdrongen door de Zwaluwman; een jongere zoon sticht Mabar aan de Petanirivier en weer een andere Pertibi aan de Biangrivier. Daarmede zijn we aangekomen in den tijd dat de mondelinge overlevering nog bestaat.

Dit is in het kort de inhoud en de historische winst die de poestaka ons brengt. Toch openen deze weinige mededeelingen ons wijde perspectieven. De Simbiringstam, (de Zwarten) zijn dan uit Minangkabau afkomstig, tenminste de S. Kembaren. De Singkelrivier is dan de weg tot het Pakpak- en Karoland geweest. Van Atjeh is nog geen sprake. Later als de andere Simbiringstammen het land inkomen wel. Atjeh is dan de vijand van de Malēala enz. Hieruit zouden we dan kunnen afleiden dat Atjeh in dien tijd nog geen groote rol speelde op de Westkust, later echter wel. Het halen van vrouwen te Makkah zou weer aanleiding kunnen zijn om te denken, dat de Islam toch in de buurt zou wezen. Maar de mannen zijn dan toch geen Mohammedanen geweest.

Nog verder kunnen onze gissingen zich uitstrekken. Men kan (nu niet zonder eenigen grond) gaan denken, dat de Soemanik van Minangkabau, de Manik aan de Tjinendang, de Gintingmanik in het Karoland en de Damanik van Simeloengoen verwant met elkaar zijn en aan een vroegere immigratie langs de Singkelrivier denken, zoodat de Simbiring Kembaren een reeds lang gevolgde route namen. De vraag in mijn vorige bijdrage gesteld: Hoe het komt dat het Karo-Bataksch zulk een groote oppervlakte beslaat, zou dan eveneens beter verklaarbaar zijn. Alleen de naam Simbiring, de Zwarten, zou aan een Hindoe-Minangkabausche stam doen denken. Daarmede zou ook verklaard zijn, dat er zoovele Hindoe-elementen in de Karo-Bataksche godsdienstige voorstellingen voorkomen.

Waar we Bangko en Koeala Ajer Batoe te zoeken zullen hebben, weet ik niet. Mogelijk dat anderen in het hierboven medegedeelde

aanleiding zullen vinden, hun kennis mede te deelen. Nog wil ik even wijzen op de onduidelijke passage over het bezit van Pertibi van de koeala, „de riviermonding”. Dit kan zijn de uitmonding in een andere rivier, maar ook die in zee. Zou dit een aanwijzing kunnen zijn voor het bestaan van het Batakrijk aan de Aroebaai ? Misschien dat later ontdekkingen hier meer licht over zullen doen opgaan.

Een moeilijkheid levert de *tjap si siwah* op in verband met het rijk van Pagar roejoeng. Wij denken toch al heel spoedig aan de *tjap sembilan* van Atjeh. Het „negental zegels” of het „negenvoudig zegel” waarmede de brief gestempeld of waarvan de brief voorzien was, wordt hier verondersteld van Pagar roejoeng afkomstig te zijn. Hoe een en ander met elkaar te rijmen is, durf ik hier niet te beslissen. Werd te Pagar roejoeng ook een negenvoudig zegel gebruikt ?

In dit verband wil ik wijzen op het artikel van G. R. Rouffaer: De Hindostansche oorsprong van het negenvoudig Sultanszegel van Atjeh. Bijdragen deel 59, pag. 380). Daarin zegt de schrijver: „Dus: het denkbeeld der Atjehsche tjap sembilan is aan Hindostan ontleend, na 1603. .... Het meest aannemelijke .... tusschen 1605 en 1627”. Daar onze poestaka geen enkele datum geeft, zelfs geen naam, en er uit de overige gegevens niet valt op te maken dat de Islam reeds in het spel is, behalve het halen van vrouwen uit Makkah, concludeerde ik: Van Atjeh is nog geen sprake, en de S. Kembaren waren geen Mohammedanen. Later vermeldt de mondelinge overlevering dat de andere Simbirings wel door Atjeh vervolgd werden. Wij zijn dan echter in een andere periode dan toen de Kembarens het land in kwamen.

Raja, Augustus 1926

WAARDIGHEDEN OF AMBTEN IN DE TANIMBAREESCHE MAATSCHAPPIJ.

DOOR

P. DRABBE.

In de oude Tanimbareesche Maatschappij had men verschillende waardigheden, groote en kleine; maar groote of kleine, de dragers dier waardigheden voelden zich; ze voelden zich *maberat*, ze voelden zich gewichtig, en o wee diegene, die hen dorst te verlichten, zooals ze dat uitdrukten, *nafmberane sir;* hij moest heel wat betalen om daardoor te maken, dat de waardigheidsbekleeder weer gewichtig was, *ma namin maberat nbali*, en deze wist niet goed meer of hij zich ongelukkig moest voelen, omdat hij beleedigd was geworden, ofwel zich verheugen over de herstelling van de achtbaarheid welke hem ten deel zou vallen, nog wel in klinkende munt, klinkklaar goud, helwitte marmerzuilschelp, of zwaarwegend ivoor.

Laten we door een kort artikel al die hoogheid van de Tanimbareesche wereld, met' ondergang bedreigd, aan de vergetelheid trachten te ontrukken. We zullen al die waardigheden noemen met de Jamdeensche namen, nml. in de taal welke gesproken wordt op de heele Oostkust van het eiland Jamdena, het grootste eiland van de Tanimbar-groep, waar de oude adat zich het langst en het zuiverst heeft staande gehouden.

Een waardigheid of ambt noemde men *bain*, mv. *banir;* de dragers der waardigheden waren *mangondi-banir*, ook wel *mellar*. Onder de vele waardigheden waren er drie, die groot waren, voornamer dan de andere; die noemde men dan ook de groote waardigheden, *bain silaiar,* om ze te onderscheiden van de mindere, nml. *bain angkir;* zoo sprak men ook van *mel'silaiar* en *mel'angkir*.

De drie groote waardigheidsbekleeders waren de *pnoewe ndoean,* of kampongeigenaar; de *mangafwajak,* of afroeper; de *mangsombe,* of offeraar.

De kampongeigenaar is diegene, welke rechtstreeks afstamt en stamhouder is van hem, die volgens de overlevering het eerst de plaats bewoonde, waar de kampong gebouwd werd, of m.a.w. den kampong stichtte. Door kampong moet men verstaan alleen de plaats waar men samenwoont, dus niet alle gronden, die eigendom zijn ofwel van de kamponggemeenschap, ofwel van eenlingen, welke eenlingen dan grondeigenaars genoemd worden, *ambat-ndoenir*. In een kampong kunnen dus veel grondeigenaars zijn, maar ook verschillende kampongeigenaars, bijv. twee of drie, daar het kan gebeuren, dat twee of drie menschen samen vroeger de plaats in bezit namen.

De kampongeigenaar heeft de macht, iemand het recht toe te staan, zijn huis te bouwen in den kampong, en daardoor tegelijk het recht om van de gemeenschappelijke gronden en goederen gebruik te maken. Hij heeft echter niet de macht, om het eens gegeven recht weer af te nemen.

Verder is het aan hem, om bij kwestie van algemeene verhuizing te beslissen, of men werkelijk verhuizen zal of niet. Hij neemt echter geen beslissing, zonder eerst de gemeenschap te hebben gehoord, en haar goedkeuring te hebben verkregen.

De kampongeigenaar werd ook wel genoemd *riribоen rérényjar*, welke uitdrukking beteekent: de britsen van een groote gemeenschappelijke feest- of strijdprauw. Ik spreek van feest- of strijdprauw, want feesten en strijden, dans en perkara waren bij den echten Tanimbarees zooveel als synoniem; de groote vlerkprauw met den met snijwerk versierden voorsteven wekt aanstonds zelfs bij jonge Tanimbareesjes, die het echte oude feest- en strijdleventje, het oude pronken en vechten niet meer meegemaakt hebben, aanstonds het idee van kampongroem. Daarvandaan dan ook, dat de kamponggemeenschap vaak de *sori* genoemd wordt; *sori* is het algemeene woord voor prauw, en het dorpsplein, de dansplaats, waar ook alle groote zaken werden behandeld, was vaak gebouwd in den vorm van een *sori*. Een van de voornaamste onderdeelen van zulk een groote feestprauw waren de britsen, vier in getal, waarop men zich even senang voelde, zooals men dat nu nog wel hoort zeggen, als op den vloer van een flink Tanimbareesch huis; daar konden ze eten en slapen, evengoed als in hunne huizen; daar zaten gedurende de reis de groote waardigheidsbekleeders, die geen hand mochten uitsteken naar roeispanen of boomstokken: vandaar, dat de *pnoewe ndoean*, de kampongeigenaar, ook betiteld werd met den naam van

die britsen; *ririboen* beduidt de britsen op iedere vlerkprauw, en *rérénggjar*, dat snijwerk beteekent, duidt er op, dat men spreekt niet over zoo maar de een of andere vlerkprauw, maar alleen over de groote feest- en strijdprauw, want men vergelijkt natuurlijk de gemeenschap niet met een gewoon prauwtje; een kampong op Tanimbar, hoe klein ook, was in de oogen van zijn bewoners nooit een hulkje op de woeste baren, dat hulpeloos daar heendobberde, maar een zeekasteel, dat voor niets bang hoefde te zijn. Vandaar dan ook, dat men in later dagen zoo graag zijn kampong vergelijkt met een groot uitheemsch schip, en hem *kabal* noemt, als men plechtig wil zijn, en plechtig willen zijn is ook een van de eigenschappen van den echten Tanimbarees, en een van de middelen om plechtig te zijn is beeldspraak.

Om verder te gaan, waarschijnlijk is de kampongeigenaar oorspronkelijk per se de afroeper of *Mangafwajak*, en als er meer kampongeigenaren waren, werd door gemeenschappelijk goedvinden één hunner beschouwd als de afroeper.

Het gebeurde ook wel, dat de kampongeigenaar aan een ander in den kampong het recht afstond van afroeper te zijn, maar in dat geval moest een beslissing door den afroeper genomen toch nog goedgekeurd worden door den kampongeigenaar.

Waar, wat ook gebeurt, geen kampongeigenaar is, moet de afroeper zijn waardigheid ontvangen hebben door een besluit van de gemeenschap.

De stamhouder van den eersten afroeper is over het algemeen de tegenwoordige afroeper. Doch het gebeurde ook wel, dat door een besluit van de gemeenschap, of van de gemeenschap samen met den kampongeigenaar, de waardigheid van afroeper werd overgebracht naar het huis van een ander. Dit echter zou niet gemakkelijk gebeuren, daar men het eenmaal verworven recht aanziet als iets heiligs, wat niet straffeloos zonder heel goede redenen vervreemd kan worden. Het onrechtvaardig vervreemden van dergelijke rechten heeft volgens Tanimbareesche opvattingen zeer vaak kwaadaardige ziekten en vroegen dood ten gevolge.

De waardigheid van afroeper is het, die het meest overeenkomt met de tegenwoordige door de Regeering ingevoerde waardigheid van orang kaja, en in het begin is door de eerste Posthouders en Gezaghebbers dan ook meestal de waardigheid van orang kaja gegeven aan de afroepers, ten gevolge van hun overleg met de bevolking, die meestal als hun grooten man den afroeper aanwezen.

De afroeper was in tegenstelling met den offeraar de vader van den kampong, *pnoewe dalam amnir.* De offeraar was de moeder, *pnoewe dalam ennir.* De afroeper was de groote man in alle gemeenschappelijke aangelegenheden, hoewel de offeraar bijna even hoog stond als hij. De grootste gemeenschappelijke zaken of aangelegenheden waren de oorlogen met alles wat er bij behoorde, het sluiten van vriendschap met andere kampongs, en het ruilen van kostbaarheden met dezelve. Nemen we als voorbeeld de oorlogen. Als er kwestie was van oorlogvoeren met een anderen kampong, dan werd door den afroeper de gemeenschap bij elkaar geroepen, en door hem werd na gemeenschappelijk overleg en na algemeen goedvinden uitgemaakt, of er oorlog zou zijn, ja of neen. Hieruit blijkt wel, dat hij niet veel meer was dan een primus inter pares. Daarbij komt, dat ook nog een Godsoordeel werd gevraagd. De offeraar offerde een hen aan het Opperwezen, en dan werd uit den aderloop in het hart van het offerdier gelezen, of de strijd met succes zou bekroond worden of niet. Gaf het Opperwezen door een bepaalde ligging der hartaderen te kennen, dat men succes zou hebben, dan viel pas de definitieve beslissing, dat men den strijd zou wagen. Soms echter ging men ten strijde niettegenstaande de aanwijzing Gods weinig succes of zelfs tegenslag te verwachten gaf.

Als men in den strijd eenige koppen had bemachtigd, dan werden die plechtig aan vader en moeder gebracht, die ook de kostbaarheden in ontvangst namen, welke waren geroofd en als buit meegebracht, welke kostbaarheden niet hun persoonlijk bezit werden, maar door hen als gemeenschapsgoederen werden bewaard. Vandaar, dat men ook het huis van den afroeper wel de *kmberre* noemde, d.w.z. de vliering of zolder; op de vlieringkjes in de Tanimbareesche huizen worden nml. meestal de kostbaarheden bewaard.

Als eenmaal de oorlog was begonnen, en zoo lang hij duurde, moest de offeraar in zijn huis blijven, en dat verblijf in zijn huis werd offeren genoemd: *nsombe.* Hij moest den zegen van boven afsmeeken over de wapens van zijn kamponggenooten.

In tegenstelling met het voorgaande kon het ook wel gebeuren, dat vader en moeder absoluut niets van een oorlog wilden weten, doch de kinderen er maar toe overgingen. Het waren dan de jongelui, *tabwerjar,* die er en corps toe besloten. Maar ook in dat geval werden de gesnelde koppen enz. hun eerbiedig aangeboden, en door hen ook meestal zonder veel tegenstribbelen aangenomen.

Zooals in oorlogskwesties ging het ook in andere gemeenschap-

pelijke zaken: de vader en moeder waren theoretisch de baas, maar ze beslisten niets zonder goedvinden van de gemeenschap, en vaak werd door de gemeenschap tegen hun oordeel ingegaan.

Een andere kwestie is, of de afroeper in partikuliere zaken ook eenige macht had. Hierop meen ik te moeten antwoorden van neen. Men bracht nooit een partikulier geschil voor den afroeper, om door hem beslist te worden. Wel gebeurde het, dat bij een geschil, waarbij men bijna handgemeen werd, de afroeper of de offeraar, of beiden tegelijk tusschen beide kwamen, en de zaak trachtten te sussen, en dan luidde ook het algemeen oordeel: onze waardigheidsbekleeders (*mellar*) komen tusschen beide, houdt dus op: luistert naar hen want het zijn onze adellijken. Vaak hield de ruzie dan uit eerbied voor de hooge oome's op, maar vaak konden zij er niets aandoen; en als men hen weerstond, en er werden klappen uitgedeeld, of er vielen dooden, dan volgde daarop geen straf of boete

Toch bestonden boete's. Boete eischen noemde men *rtak toeak*, boete betalen *rosse toeak*, letterlijk sagero vragen, en sagero doen; *toeak* beteekent sagero, maar het wordt figuurlijk vaak gezegd van te betalen geld of te betalen kostbaarheden. Er bestonden zelfs zware boete's, waarmee vergeleken die van ons wetboek kinderspel zijn. Maar die konden alleen opgelegd worden door de gemeenschap en krachtens een gemeenschappelijke afspraak. Als er bijv. eens te veel getwist werd in een kampong, dan kwam men op een goeden dag, onder den indruk van een pas voorgevallen vechtpartij, bijeen, en men sprak af, niet meer te twisten, en wie tegen die afspraak zou ingaan, zou één of twee varkens, een olifantstand, of andere kostbaarheden aan de gemeenschap moeten betalen. Eén riep er dan: als je het allemaal goedvindt, heft dan een hoera-geschreeuw aan (*mpjoroe*). Er werd een driedubbel hoera geroepen, en de zaak was klaar, de bepaling was wet geworden. De eventueele overtreder moest betalen, en zoo hij niet wilde, werd hij gedwongen, zijn varken werd gepijld, of de kostbaarheden werden hem afgenomen, iets wat vaak ook weer tot vechtpartijen, zelfs met doodelijken afloop aanleiding gaf.

De genoemde boete was een werkelijke gemeenschapszaak; men had ook nog andere boete's, nml. die der jongelui, *tabwérjar;* de *tabwérjar* waren als een staat in den staat, en wat hun belangen betrof waren ze almachtig, legden boete's op, maakten wetten naar gelang het hun goeddacht, maar altijd gemeenschappelijk. Zoo sprak men soms af, dat men een groote vasten zou houden, *rosse bowase,*

ofwel, dat men een algemeen dieet zou voorschrijven, *rosse siri-siri*, met het doel zich leniger en slanker te maken, iets wat geheel in de lijn lag van de jongelingschap, die aan niets anders dacht dan aan het opsieren van het lichaam, en aan pronken zonder eind: men heeft de *tabwérjar* wel de dandy's der Molukken genoemd en met recht Iemand die de bepalingen van de jongelingschap niet nakwam, bijv. de vastgestelde vasten niet hield, of op de vastgestelde uren van den dag niet aanwezig was om te pronken in het publiek, *rlambjor*, of er niet om gaf een bepaalde versiering op een bepaalden tijd te dragen, of die zich dit of dat niet wilde aanschaffen, wat de jongelingschap als mode had aangewezen, hij kreeg een boete even goed als degene, die zooals we boven zeiden een gewichtig besluit van de heele gemeenschap goedgekeurd door vader en moeder, had overtreden.

Men ziet, dat in de Tanimbareesche maatschappij zeer democratische opvattingen golden. Al werd er niet met democratie gedweept en al werd er zelfs niet over geredeneerd of gefilosofeerd, practisch was de volkswil de baas. Daarvandaan ook, dat men geen hormatsbetuigingen kende, zooals die bij andere volkeren voorkomen, en de waardigheidsbekleeders waren even gewone landbouwers, jagers en visschers als al de andere leden van de gemeenschap.

Het karakter van den Tanimbarees vertoont fierheid en openheid, welke vaak tot trotschheid en brutaalheid overslaan. Daaraan hebben misschien voor een groot deel hun democratische gewoonten haar ontstaan te danken, en van den anderen kant is het ook wel waarschijnlijk, dat de democratie in hun maatschappij die trekken van hun karakter nog heeft versterkt.

Men denke nu echter niet dat elk individu geheel in de gemeenschap opging, en alle persoonlijkheid verloren liep. Dat is waar voor de zwakkeren; zwakkeren van aanleg en karakter, zwakkeren wegens hun gebrek aan familie, m.a.w. gebrek aan voldoende bescherming tegenover den wil van de gemeenschap. Menschen die wat flink van karakter waren, en bovendien zich omringd wisten door een talrijke familie, broers of zwagers, brachten het soms wel zoover, dat de gemeenschap voor hen moest zwichten. Wat betreft particuliere zaken, waaronder vooral hartazaken een zeer voorname plaats innamen, wisten zulke lui de tegenpartij geheel naar hun wil te dwingen, èn wat betaling èn wat het aannemen van een betaalde betaling aangaat, maar ook de gemeenschap stond soms machteloos tegenover hen, en men had tegenover sommige lieden den moed niet

een opgelegde boete werkelijk te eischen of af te dwingen. Zoo ook hadden de groote waardigheidsbekleeders meer of minder practische macht naargelang zij schranderder, brutaler en meer door een groote familie gerugsteund waren.

Zoo had men ook de zoogenaamde kleinere waardigheden, *bain angkir*. Ze hadden eigenlijk weinig macht, maar als ze een grooten mond hadden, een vlugge greep naar pijl en boog, en bovendien veel familieaanhang, hadden ze practisch soms veel invloed, en enkele keeren meer dan een hooger machthebber, die echter wat bedeesd was uitgevallen, wat vredelievender was, niet gauw naar de wapens greep, of wiens familie zich niet erg had uitgebreid.

De voornaamste der mindere waardigheidsbekleeders waren de *mangatanoek*, spreker, en de *sori-locri*, voorganger. Zij hadden evenals de *mel'silaiar* op de *natar*, het dorpsplein, hun aangewezen plaats, een groote platte steen, *totobat*. De *sori-locri*, letterlijk de voorsteven, zat op het voorste deel van de *natar*, die, zooals we boven zeiden, dikwijls den vorm had van een boot, of tenminste altijd beschouwd werd als een boot. Wat verderop zaten vanaf den *sori-locri* gezien links de kampongeigenaar, en rechts de offeraar; aan het andere uiteinde zaten links de afroeper, en rechts de spreker.

De spreker was degene die altijd en overal, dus zoowel in den kampong als in den vreemde, het woord moest voeren in naam en in opdracht van *mangafwajak* en *mangsombe*; dezen lieten hem de onderhavige zaak uiteenzetten, lieten hem redetwisten enz. enz., maar als hij niet sprak naar hun zin, niet duidelijk genoeg, niet flink genoeg of iets dergelijks, dan vielen ze hem in de rede, verbeterden hem enz. Hij en de *sori-locri* vooral konden heel wat invloed en practische macht hebben, als ze voldeden aan de eischen, die daarvoor gesteld werden in de Tanimbareesche maatschappij, zooals we boven reeds zeiden, een goede dosis onbeschaamdheid, wat opvliegendheid en een flinke familie.

De *sori-locri* werd ook wel genoemd de *snjomb'locri*, d.w.z. het begin van het offerfeest; ook nog de *mangbalocan*, d.w.z. degene die vooropgaat; verder de *mangkei*, sleeper, of *mangkei locri*, de voorsleeper; ook sprak men nog van *manglair*, wat ook zoo veel beteekent als voorganger. Hij was altijd het begin van elke perkara en van elke plechtigheid. Alvorens te beginnen met een of andere gewichtige zaak, ging men in zijn huis een klein offertje of liever een pruim offeren aan het Opperwezen en de voorouders, *snjaw'*-

falondi, een pruim om de zaak te richten. Als men verhuisde naar een andere plaats, moest hij het eerst zijn huis opzetten, alvorens een ander aan het zijne mocht beginnen. Bij een openbaar feest gaf hij de eerste slag op de trom. Als men gemeenschappelijke tuinen maakte, werd eerst zijn rijst geplant, en bij het oogsten moest iedereen wachten met het oogsten, totdat men de rijst van den *sori-loeri* binnen had, enz. enz.

Ook bij niet van de gemeenschap uitgaande jacht- of tuinfeesten sprak men van *sori-loeri*; dat waren echter partikuliere *sori-loeri's*, die maar voor de gelegenheid door de belanghebbenden werden aangewezen, al naar de omstandigheden; men gebruikte daarvoor dezelfde benamingen, als die welke we boven gaven voor den *sori-loeri* der gemeenschap. Het was echter geen waardigheid, en had met de gemeenschap niets uit te staan.

In aansluiting hiermee kunnen we even spreken over den *mangmbelat*, degene die de zaak afsluit. Dit was heelemaal geen waardigheid, maar bij iedere minder voorname zaak, zooals jacht, landbouw enz. stelde men een *mangmbelat* aan, die de laatste plaats innam, wiens rijst het laatst geplant en het laatst geoogst werd, enz Ook bij niet van de geheele gemeenschap uitgaande jacht en tuinbouw sprak men zoowel van *mangmbelat* als van *sori-loeri*, en al was het geen waardigheid, ieder was toch wel graag *mangmbelat*, want dan was hij iets anders dan de groote massa, en voelde hij zich min of meer buiten en boven het gros staan. Opmerkelijk is, dat in het Fordaatsch ons aanstellen wordt vertaald door *nsidoek*, d.w.z. afscheiden.

Een andere kleinere waardigheid is de *mangfaloeroek*, d.i. een soort offeraar; hij offert in groote zaken meer om de voorbereiding ervan, de besprekingen enz. aan het Opperwezen en de dooden aan te bevelen. Het eigenlijke offer is de zaak van den *mangsombe*, maar het offeren, dat bestaat in pruimen aanbieden aan dooden en Opperwezen, is zijn ambt Hij is een echte, hoewel mindere, waardigheidsbekleeder bij de gemeenschap, en zijn waardigheid is als al de andere erfelijk. Men hoort echter den naam van *mangfaloerock* ook wel geven aan dengene, die bij een meer partikulier feest, een door partikulieren georganiseerde jachtpartij enz. de noodige offers brengt.

De *mangos'wate* is, of liever zijn degenen, die als ambt hebben bij gemeenschappelijke offermaaltijden het eten in parten te verdeelen. In iederen kampong heeft men er twee.

Verder heeft men nog twee waardigheden, die zuiver waardigheden zijn, waaraan geen enkele functie is verbonden, nml. de

mangkit'krawe, en de *mangkait wilin.* Hier zijn we weer volop in de beeldspraak. *Mangkit'krawe* beteekent hoozer; *mangkait wilin* beteekent stuurman. Oorspronkelijk zal wel aan de waardigheid een functie beantwoord hebben, maar bij het nog levend geslacht is daarvan geen spoor meer te bekennen.

Ten slotte heeft men nog twee waardigheden, die ongelukken van den kampong hebben af te weren, nml. de *mangjebas bati,* de steenengooier, en de *mangfanak boeke,* de haarschieter. Met de letterlijke vertaling heb ik die namen echter nog niet veel duidelijker gemaakt. Als er een epidemie heerschte, of in den laatsten tijd veel dooden waren geweest, moest de *mangjebas bati,* op bevel van vader en moeder, bij zonsondergang de zon een steen achternawerpen, welke steen de ziekte verbeeldde, die zooveel menschen deed sterven. Tellend tot negen wierp hij bij negen den steen de zon achterna, *njebas bati nlarat lere.* In de Noordelijke dorpen van de Oostkust had men den *mangkei babi,* die door een varken negen maal rond den kampong te sleuren en dan weg te negenen, de epidemische ziekte over den kampong-ringmuur deed verdwijnen.

De *mangfanak babi* verstond de kunst om de kwade gevolgen van een snelpartij weg te negenen en zelfs op den vijand, waar men gesneld had, over te negenen. Hij nam enkele haren van de gesnelden, bevestigde die aan een pijlschacht, en schoot deze over den kampongmuur de wijde wereld in, na eerst tot negen geteld te hebben, *nfanak kalin maberat ma ntait lan kitnin kande,* hij schoot de zwaarte weg opdat ze alleen zou wegen op den vijand.

Nog moeten we even spreken over vier functies, die eigenlijk aparte waardigheden zouden kunnen zijn, maar uitgeoefend worden door een van de bovengenoemde waardigheidsbekleeders. Men spreekt nml. van *mangsindak, mangbise-sife, mangndirin* en *mangraoes. Mangsindak* beteekent: degene die de klapper opensplijt, en men bedoelt daarmee degene die, alvorens de gemeenschap op jacht of vischvangst ging, uit een gehalveerden klapper een Godsoordeel vroeg over den te verwachten uitslag. Het werd gedaan door den *sori-loeri.*

Mangbise-sife beteekent de opensnijder van de kip, en men bedoelt daarmee dengene, die, alvorens de gemeenschap besloot tot oorlog of tot een andere gewichtige zaak, uit het hart van een kip aan het Opperwezen een aanduiding vroeg omtrent het tijdige of ontijdige van den te ondernemen oorlog enz. Deze functie kwam toe aan *mangafwajak* en *mangsombe* samen.

Mangndirin is de verkoeler, d.w.z., hij moest de gemeenschap verkoelen, als men merkte dat men in heete omstandigheden verkeerde. Een heete omstandigheid had men bijvoorbeeld, als men door een epidemie veel menschen uit het leven zag weggerukt, of als men maar geen succes had in een oorlog of in andere gemeenschapszaken. De afroeper en de offeraar raspten een klapper, wrongen het vleesch uit en de offeraar, *mangsombe,* ging dan het verkregen vocht, de santan, uitsprenkelen over de menigte die zich op het dorpsplein verzameld had: dit was het verkoelen, *n-ndirin,* of ook wel *nfandirin.*

Mangraoes beteekent de slager, maar dit zelfstandige naamwoord dan genomen als afleiding van slaan en niet van slachten. Als men voor een gemeenschaps-jachtpartij zich verzameld had op de afgesproken verzamelplaats in het bosch, de *matoran ain,* daar de noodige offers had gebracht en de noodige onheilen had weggenomen, nam de *mangatanoek* een groene tak, sloeg er negen maal mede op den grond, en de negende slag werd beschouwd als signaal tot vertrek, of tot begin van de jacht, *nal boeboetwar sa na nraoes ombak, sa, doe, tél, fat, lim, ném, it, wal,...... siw, rpote sir ma rsoir lo,* hij neemt een groene tak waarmee hij op den grond slaat, een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven, acht ...... negen, men staat op en begint de jacht.

Zooals ik boven zeide, heb ik hier de benamingen weergegeven in de taal van Jamdena's Oostkust, die we het Jamdeensch noemen; het dialect dat we volgen is het Zuiderdialect, en meer speciaal zooals het gesproken wordt in den kampong Laoeran. Ook de zaak zelf is voorgesteld, zooals men het te Laoeran opvatte, want zooals de taal van dorp tot dorp eenigszins verschilt, zoo ook de adat. Het boven beschrevene vindt men dus niet tot in de kleinste bijzonderheden aldus terug in alle dorpen op Tanimbar, maar wel in groote lijnen. Als curiositeit vermeld ik hier in een lijstje nog de namen van hen wier families in het genoemde dorp de verschillende waardigheden van oudsher bekleeden. Men heeft dan tegelijkertijd een overzicht van de besproken pankat's.

Pnoewe ndoean,	kampongeigenaar:	*Waiseran.*
Mangafwajak,	afroeper:	*Falaksoroe.*
Mangsombe,	offeraar:	*Kastean.*
Sori-loeri,	voorganger:	*Kabine.*
Mangatanoek,	spreker:	*Sairlel.*
Mangfaloeroek,	kleine offeraar:	*Kabine.*

De familie van Kabine had zooals men ziet twee waardigheden tegelijk.

Mangos'wate,	verdeeler van den offermaaltijd:	*Akoke.* *Sambonoe.*
Mangkit'krawe,	hoozer:	*Eling.*
Mangkait wilin,	stuurman:	*Oebanaman*
Mangjebas bati,	steenwerper:	*Liboeraman.*
Mangfanak boeke,	haarschieter:	*Sainlet*

Saumlakki, 3 Augustus 1926.

UIT DE FOLKLORE VAN ZUID-SUMATRA.

MEDEGEDEELD DOOR

O. L. HFLFRICH.

De aangeboden literatuurproducten, in hoofdzaak dierenverhalen, dank ik aan de vriendelijke tusschenkomst van de Heeren: L. Berkhout — het Lampongsche, A. Coomans — de Kĕmĕring-Lampongsche, W. Hoven — de Bĕsĕmahsche, J. Russer — de Sĕrawajsche, P. Wink — de Rĕdjangsche.

Alhoewel enkele van deze Kĕmĕring-Lampongsche en Bĕsĕmahsche verhalen eenige overeenkomst vertoonen met die, welke door Prof. van Ophuijsen [1]) en mij [2]) gepubliceerd zijn, heb ik toch vermeend ze niet in portefeuille te mogen houden, omdat van dat dialectisch Lampongsch, voor zoover mij bekend, nog niets in het licht is verschenen en eene kennismaking daarmede voor de interessante Lampongsche taal [3]) van belang is te achten, terwijl ook van het Bĕsĕmahsch nog zoo betrekkelijk weinig beschreven literatuur bestaat.

De schrijfwijze van de Lampongsche en Rĕdjangsche teksten heb ik ongewijzigd gelaten, die van de Bĕsĕmahsche en Sĕrawajsche in

---

[1]) Lampongsche dwerghertverhalen door C. A. van Ophuijsen. Bijdragen K. Inst., 6e Vlgrks. 2e Dl. (1896), pag 109 vlg.

[2]) Lampongsche dwerghertverhalen medegedeeld door O. L. Helfrich. Verh. Bat. Gen., Dl. LXI No. 4 (1915).

[3]) Op de beteekenis van de studie en de kennis van het Lampongsch wees niemand minder dan Prof. Dr. H. Kern. Z H.G. schreef mij, naar aanleiding van mijne bijdrage, handelende over het Kroesch-Lampongsch, gepubliceerd in de Verhandelingen van het Bat. Gen. Dl. XLV (1891): „Met de uitgave der Lampongsche teksten hebt gij, evenzeer als met de „Proeve" een goed werk verricht Wij hebben nu eene aardige verzameling echte teksten, die een vasten grondslag voor verdere studie opleveren. De taal is, van een wetenschappelijk standpunt beschouwd, zeer belangrijk, en ik geloof, dat zij, ook van een praktische zijde, ruimschoots de aandacht der ambtenaren en der autoriteiten voor onderwijszaken verdient. Indien ik iets te zeggen had, zou ik het Lampongsch ook voor het schoolonderwijs, voor zoover dat aan Lampongsche kinderen gegeven wordt, invoeren".

overeenstemming gebracht met de door mij gevolgde in mijne bijdrage tot de kennis van het Midden-Maleisch [1]).

Aangezien ik niet op de hoogte ben van de Rĕdjangsche taal, heeft de toegevoegde interliniaire Maleische vertaling het mij mogelijk gemaakt, om de verhalen in het Nederlandsch te publiceeren; een Maleische vertaling van de Lampongsche teksten heeft mij den arbeid vergemakkelijkt. Ik heb getracht een, zoo getrouw mogelijk, — doch niet steeds letterlijke — vertaling te geven.

De gebruikelijke afkortingen zijn:

L; Lampongsch.

L[k]; Kĕmĕring-Lampongsch.

B; Bĕsĕmahsch.

S; Sĕrawajsch.

R; Rĕdjangsch.

TEKSTEN.

I (*L*.).

Kattjil saj pitter [2]).

Adapoen lagi djaman rebi wat salahsoerong anak sai, di perittah oelah satoe radja sai, ma' piro bera' pengoenganno tjoemo sanga anek sino, boegaweh anggih issi dillem pegoengan radjo sinopoen la' wat ma' ka oeloen sai benoewo, tjoemo tian makai koeboe boegaweh, mangi wat satoe waktoe radjo sino ma' ka niat ago ngegoewai noewo, tibo tibo pada soeatoe panas beliau ngoeppoelken anak boeahno njoewaratken bahasa beliau ago ngegoewaj noewo dianekno sino, dillem soewaratan penano, mangi oenjen anak boeahno setoedjoe djamo ma' soed radjono sino, mangi oenjen anak boeah toeka ngoero kiloei kapan panasno radjokoe ago merittahken oenjen sikamdjo ago ngoeppoelken kajoe kajoe [loetih] noewo radjokoe, sikam oenjenpoen soeko oenggal panas ago njakkat kajoenen radjokoe, mangi wat satoe waktoe sai wawai radjo sino ngeni perittah djamo salahsoerong metrino, sepaia nganjoenken oenjen anak boeahno ngakoek kajoe noewo sai kak di poebolah djinno, mangi mettri sinopoen geloek geloek nganjoenken oenjen anak boeahno loeah las ngakoek kajoe noewo sino, dillem piro piro panas kajoe kajoe kemenopoen kak

[1]) Bijdrage tot de kennis van het Midden-Maleisch (Bĕsĕmahsch en Sĕrawajsch dialect) door O. L. Helfrich. Verh. Bat. Gen., Dl. LIII (1904).

[2]) De naam van den zegsman is niet medegedeeld.

koeppoel di anak appai, radjo sino merittahken mettri oeloebalangno sepaia kajoe kajoe kemeno di oeroes dengan benar, mangi oenjen anak boeahpoen ngegoewaiken njo sai di kajoenken radjono, sahinggo dillem pepiro panas kajoe kajoe sino di tjawaken mettri oeloebalang oenjenno djamo radjo bahasa kerdjaän toekang kak radoe, tjoemo kapan panasno radjo ago negiken oenjen sikam anak boeah kak sedio ago ngakkat kajoenen radjokoe, bareng nengi tjawo mettri oeloebalangno sino bahasa oenjen loetih sino kali radoe, mangi radjopoen bekajoenen moeneh sepaia noewono sino di tegiken djimmeh toekoekno, teroes mettri oeloebalang ngajoenken oenjen anak boeah sanga anek sino negiken noewo radjo sino, mangi oenjen anak boeahpoen bekerdjo dengan sekoeatkoeatno andjak toekoek tian negiken agie noewo sino hinggo tegi panas, appai radoe agieno tetegi, teroes tian njoebo tjoebo njakakken kitau sai oekoeran noewo sino di kiro kiro limo mitei tiddjang dan teloe miter berakno, mittar andjak tegi panas tian riboet riboet njakakken kitau limo miter tiddjangno sino hinggo kak piro piro panas ma' dapek tjakak, sabab agieno pattjoet, tibo tibo wat panas sai wat salah soerang boebbai toeho lapah adek wai, tigeh boebbai toeho sino diwai, dinahno kattjil moedik mili di saberang wai sino, idoeh idoehpikno kattjil sino tjawo, ai bijkoe boebbai toeho nja rettino selama roewa teloe panas sidjo sikam wat nengi baro oeloen telaloe riboet di anek sidjo, penadjo kok moenni sikam meneng di pinggir wai sidjo sikam lakket nengi baro gegeh roewa teloe panas sidjo, mangi di timbal boebbai toeho sino, joe appoekoe kattjil temenno gegeh tjawo appoekoe sino di anek sidjo telaloe riboet riboetan dillem roewa teloe panas sidjo tetapi appoekoe da'ken djadi hiran sabab radjo ram ago negiken noewo, anggih soeatoe djimo toekangpoen ma' nia'ka sai pandai, oelah sino appoekoe tano sidja dianek radjo sino kedengian riboet sabab oeloen aga njakakken kitauno tapi ma'dapek karena agieno pattjoet, oelah sabab kattjil nengi tjawa boebbai toeho sino tibotibo jo tjawo moenih, lamoen temen gegeh tjerito bijkoe sino njo lamoen kirono wat oeloen sai pandai ngeni tjoettoe agie noewo sino, bareng boebbai toeho nengi tjawa kattjil sino penano, mangi tjawa boebbai toeho sino tjawano, lamoen oepano appoekoe dapek njoeloekken tjoettoeno njapai lakkahno appoekoe, mangi kattjil tjawa koepek, moedah moedahan boegaweh njak dapek ngeni keterangan dillem hal sino, tjomo selawat njak ngadep radjo ago ngeni keterrangan dillem hal sidjo meno, njak kiloei bijkoe ngeni pandai djamo radjo bahasa njak ago ngĕni tjoettoe matjemno agie appai ja dapek nahhan kitauno, tapi selakwat njak

ngadep radjo merittahken meno bahasa oenjen oenjen koejoek sai dillem anek sino mesti di tambang djamo oenggal depan noewa oeloen sai mokka koejoek mesti ngepikken mi de tanek di pinggir koeto oenjenno goewai nekankoe, dan njak kiloei di sedioken dipek ago negiken noewo sino appai sepoeloh limo belas bidji djoeadah leppet [sekoebal] balak balak kelippoe tjaloek djamo leppet sinalah njah ago njoeloekken matjemno djimang agie sino djamo oenjen riou sai ngerdjaken noewo radjo sino, kak radoe selesai pebolahan kattjil djamo boebbai toeho [petanggo boengo] di pinggir wai sino, mangi lapah petanggo boengo sino ngebilang radjo dipek djimo ramik negiken noewo sino, setigeh petanggo boengo djamo radjo, teroes jo metdjeng dan njeritaken seperti pebalahanno djamo kattjil andjak pakhal tigeh oettjoehno, bareng radjo nengi tjerito petanggo boengo penino sino, waktoe sino boegaweh radjo nganjoenken salahsoerong oeloebalangno njesoeng kattjil sai diseberang wai toedjoe koewajanno sino, dan oeloebalang sinopoen dengan segeloekgeloekno tedjadjak bileng kattjil dikoewajan, tapi tigeh oeloebalang di koewajan sino bedjamoek sabab jo rabaij di tindjoek oelah oeloebalang sino djinno, jo bani bebalah sabab ngenah petanggo boengo sai kak toeho tattoe mak dapek nindjoek, jo seradoe limo nom kali oeloebalang sino kemegok njoewak katjjil tapi mak di timbal oeloh kattjil wattoe sino, jo balik ngadap radjono dan jo nerangkan bahasa kattjil sino maʿwat di koewajan, bareng didengi radjo bahasa kattjil sino maʿwat, mangi teroes radjo sino nganjoenken petanggo boengo sajau sai mesti njoewak kattjil sino dan radjo njawaken djama petanggo boengo bahasa oenjen kiloeian kattjil sino dijoeken oelah radjo, dan selaʿwat petanggo boengo lapah bilang kattjil sino jo kali ngenah sajau, bohasa oenjen koejoek kak di tambang dari mi kak sedia didepan noewo basing basingno dan leppat kak radoe sedia moenih dipek oeloen ago negiken noewo sino, wattoe sino lapah petanggo boengo njoewak kattjil sai djinno, seradoe petanggo boengo tigeh di koewajan, mangi loeah kattjil sino dan pĕtanggo boengo boebalah, bahasa radjo kak nganjoenken ia, oenjen kekehno djinno kak diwatken radjo, radoe sino lapah kattjil djamo djamo pĕtanggo boengo ladjoe di anek, dan ketika ia koeroek di anek sino ia singgah poeraʿ poeraʾ melit pelit mi sai di sedioken oeloen oenggal depan noewono basing basingno sino, appai ia ladjoe dipek oeloen rami rami sai ngerdjaken noewo sino, seradoe jo tigeh dipek sino jo ladjoe njoembah radjo anek sino, ketika sino ja ladjoe ngigik leppet sai kak sedio disan sino dan kasno ngigik sino sai djadi tjoettoe gimang agie noewo sino, seradoe jo

njoeloekken kasno ngigik sino sai djadi tjoettoe tian goewai gimang agie sino, mangi iapoen noenjoenken badanno andjak oeloen rami rami sino, sedeng wattoe sino radjo kak maʿka pikiran sai ago nindjoek kattjil sino sabab ia noenjoenken dirino, oelah sino maʿ di tindjoek oeloen, teroes radjo meritah ngelepasken koejoek sai kak di tambang oeloen sino sepaia ngeboeroe kattjil sino, mangi oenjen koejoek sanga anek sino ladjoe di lepas dan di boeroeken di kattjil sino, tapi boeroewan sino pertjoma boegaweh sabab oenjen koejoek sanga anek sino telappau beteh, tibo tibo ia tedjadjak tigeh di hadepan noewo poeanno ia toenggo mi sai kak tjappoer amban kattjil oelah sino koejoek koejoek kemeno maʿ ladjoe ngalau kattjil sino, oelah ia kebetehan singgah mengan pai selagi koejoek sino singgah mengan mi sino kattjilpoen kak lepas di loeah anek dan ia bedjamoek di pinggir oemo sai appai nanem parie, disan sino kattjil sino toemboek sepah maloei ladjoe diakoekno dikesoetkenno di poeppiʿno hinggo djadi soeloeh, maʿ moenni andjak san meger oettjal ngeloelih kattjil tjawano, andjak keda peger poeskan sabai, timbal kattjil, sikam djo appai megar andjak ngenah radjo di anek sidjo goewai noewo tinoek poeskam poeppiʿ sikam kak soeloeh oelah sikam andjak mengan maloei di temoeiken radjo sai penano wawai atino djamo ram oeloen, tjawa oettjal sino, nja lamoen sikam koeroek anek sidjo njo radjo ago nemoeiken atawa maʿ, timbal kattjil, lagi sikam loeniʿ penano wawai radjo nemoeiken oendjak lagi poeskam oeloen balak tattoe radjo soeka ati nerima peger poeskam, tjoema tjoetik kebeh sikam, lamoen poeskam nengi baro oeloen ramiʿ kiloei keris pajan dan bedil poeskam meneng, boegaweh oelah oeloen kiloei nekan oenggal noewo ago goewai kanen poeskam, oelah oettjal sino nengi tjawa kattjil penana ladjoe begeloek ia lapah koeroek anek sino, barang dinah oeloen oettjal koeroek anek teroes oeloen roesoh kiloei keris pajan dan bedil aga nintjoek, oettjal sino ia meneng, boegaweh oelah ia ngingehken tanggeh kattjil djinno, tigeh oettjal sino dipek oeloen rami rami, lantas ia di pagas dan di timbak oeloen hingga oeloen anek sino loeppa ago ngeboeroe kattjil karena tian kak massa oettjal, penanalah akal kattjil ago ngelepasken bahlona.

II. (*L.*[k]).

Kantjil dilom paloebang[1]).

Wat sai radjo ongka koboen, dilijakna liman galak tilijoe dilom koboenna, ladjoe ia anggoewai paloebang, ratong kantjil lapah-lapah disan ladjoe ia tikoeroek dilom palobang sina, kantjil ho kasoesahan karana ia mak pandai loewah lagi, ladjoe ia njopok djambolahan haga loewah, sangrobok ia boepikir ia modjong ladjoe itjak itjak ngadji, adjianna boeloeng torap boelang tariti tempoeroeng matonjo tigo ini hari terboeang hari mintak terkoroeng sagalo kito, sikor ia ngadji sapona, tilijoe disan badak sai, tjak doe badak api gawi moe kantjil, simbat kantjil makwat poen mak bangik bangik lagi mongan hati doe boemi, tjawa doe badak api dapok sakirana njak toeroek, dapok tjak kantjil tapi nikoe haga ngadji, djadi tjawa doe badak haga ngadji pajoe, badak toroesda maloempak koeroek paloebang, sikor tijan roewa na ngadji tilijoe halimawong, api gawimoe na disan badak tjak halimawong, simbat doe badak njak dja ngadji di kantjil, api sai tiadjiko di kantjil tjak halimawong api ia gila alim bangik ia tiri hokko galahna, mak boegoena di sai balak tjak doe badak ronik ronik djadida sapi pandai, ngadji pai nikoe badak tjawa doe halimawong njak haga andongi pai nikoe ngadji, ladjoe badak ngadji, tapi adjianna mak katoedjoe di halimawong karana soewarana balak, basa di dongi kantjil tjawa doe halimawong sapona tjakna tjoebako pai njak ngadji mari holau siwara koe, ladjoe kantjil ngadji, kapan radoe kantjil ngadji holau nihan di dongi halimawong, ladjoe ia tjawa njak haga ngadji moenih lamon dapok, tjawa doe kantjil lamon nikoe tahan ninggalko kan pitoe bingi pitoe harani mongan dapok nikoe koeroek karana sikamdja mih mongan hati boemi, ladjoe halimawong ho maloempak koeroek dilom paloebang moenih, djaksan tijan toloe ngadji, sikor tijan ngadji tilijoe liman disan, tjak liman api gawi goestina sabai di halimawong, simbat doe halimawong makwat poen sikandoewa dja boeladjargadji di kantjil, djadi tjak doe liman di halimawong tjoeba sabai ngadji pai goesti sikandoea haga andongi, ladjoe halimawong ho toroes ngadji tapi mak katoedjoe di liman, tjak doe halimawong lamon goesti mak katoedjoe di pangadjian sikandoea nonti sikandoea anggoerahko goeroe sikam, djadi kantjil di goerahko halimawong, kantjil mindjak djak toeroei ladjoe ngadji, basa di dongi liman toewon nihan kantjil ho pandai ngadji ladjoe ia mirotok ngadji

---

[1]) Medegedeeld door Hadji Matrolip, uit de doesoen Kangkoeng (Tjampaka).

moenih ladjoe tjakna lamon dapok poen sikandoea haga toeroek ngadji moenih, simbat kantjil kintoe goesti mak tahan ninggalko kan pitoe bingi pitoe harani mongan karana sikamdja mih mongan hati boemi, lamon tahan mak mongan dapokda nikoe koeroek, pajoe tjak liman, ladjoe ia koeroek lobang tijan toloe dja djonna ngadjida bingi harani sahingga mak oeni kok tammat, tjak kantjil di tijan toloe na pai da kita boerasan karana njakdja sai mona koeroek, pajoe kita boedjandji kintoe koeti salah niat dinjak koeti kaoenjin anak moeripkoe hoerik koeti mak salamat, pajoe simbat tijan sai barih ho, wat roewa bingi djaksan, tjak kantjil njak dja ngarasa sakik tanihi mirotok haga di wai toeloeng loewah ko koeti njak gantjang, pangrasa tijan sai barih ho toewon nihan kantjil haga di wai, ladjoe di potakko liman kantjil ho rik balalaina doenggak, tijan toloena tinggal ngadji dilom paloebang ho, kapan kantjil toenggoek doengak ia mintjak mintjak sambil nangkajoeng ko di radja, tjak tjawana kai radja paloebang moe kona lamon, basa didongi radja hoen andoedoe njawako paloebang na kona, ladjoe ia mijot ngalangai paloebangna, samakkoeng radjo toenggoek disan ratong liman sanga kaban, djadi tjawa doe liman sai dilom paloebang, ho kaoenjin koeti anak ompoekoe dangmak koeti pikirko kantjil karana ja amboediko sikam, djadi radoe djaksan kantjil di sopoki liman sai sang kabanho, basa ja di haloe tijan tjawa doe liman di kantjil nikoe djada amboediko bapak, djadi tjawa doe kantjil singgah pai goesti pohngoen didja sambil ja anggoesgoes ko djoehngoerna di harong tjawana sikandoewa dja haga ambotikko anak adja da taka djoehngoer sikandoewadja hantjau kobok bak doe harong, ondjaksan tjawa doe liman moeloh nikoe djada amboediko bapak ladjoe mati, simbat kantjil koerang koerang kantjil di poelan, andongi tjawa kantjil liman boehodak, kantjil boeronggoet lidjoeng sambil tjawana djaja tahikoe kok njak djada sai ngamatiko bapak doe koetina, basa di dongi liman tijan moeloh tapi kantjilho kok lobon, mak moeni ondjaksan di haloe tijan moeloh, tjak doe liman sidja nikoe koehaloe mak oeroeng nikoe koepatiko, simbat doe kantjil dipati ko njak pajoe tapi pangiloewankoe dang di sai ronohsa haga doenggak tanoh sai langgar karana lohot doe ninik moejangkoe sikam haga mati doenggak tanoh sai langgar dang di sai ronoh, tjak liman pajoe lamon sapona pai kita tjakak doenggak goenoeng soedo, djadi lapahda tijan djona haga tjakak goenoeng, waktoe tijan lapah tjawa tjawada kantjil posai posaina alang sajangmoe ipon ipon bisa haga mati, basa di dongi liman tjawa doe kantjil saponaho djadi tjawana koedo bisa ina sambil ja haga natap ipon kantjilho, tjawa kantjil

dang ja tatap tatap goesti poen, djadi liman mak barani moenih haga natap ipon kantjil ho, djaksan basa tijan toenggoek doenggak goenoeng tjawa doe liman ganta nikoe koepatikoda, tjawa doe kantjil walau njak haga di patiko njak kiloe poekoel roewa di bingi tini, tjak doe liman pajoe tapai njakdja mak kakawa boeroengau, djadi tjawa doe kantjil basa sapona onti njak toeroei mona karana nikoe mak tahan haga boedjago daloe, djadi kantjil toeroei mona, tapi matana katjah tipodik, liman boepodok haga natap iponna tapi basa dilijakna mata kantjil matoeh tipodik, djadi tjak liman bak api matamoedja katjah tipodik tjakmoe nikoe kok toeroei, sinangoen bogotkoe tjak kantjil basa matakoe tipodik hortina njak toeroei tapai basa matakoe tipodom njak lokok mijah, basa di dongi liman tjawa kantjil saponaho ladjoeda di tatapna ipon doe kantjil karana kantjilho sang kona kok toeroei, kapan radoe liman djak ngoelah ipon kantjil mak moeni djaksan kantjil mindjak, tjawana toeroei dapai goesti pohngoen nonti sikandoewa boedjaga kintoe kok toenggoek poekoel roewa nonti sikandoewa goerahko goesti, kamoedian liman toeroei, basa liman kok toeroei lapahda kantjil njopok damar di soewahna idang logoe logoe doe liman rik damar ho, basa kok toenggoek poekoel roewa liman di gorahko kantjil, tjak tjawana mijahda goesti poen gantasa kok poekoel roewa, ai tjak doe liman ngapi bodan koedja sakik sakik, tjak doe kantjil kintoe goesti ondjak natap ipon sikandoewa wat mak goesti djak natap ipon sikandoewo djonae tjawa liman toewon nihan djak koe oelah iponmoe mih sanga tjoetik lamon sapona oeroeng nikoe koepatiko bapak mati pahaganada, sina dija tjak kantjil dang nihan koeti haga kanijaja di djolma sai bonor api da roepanan, tjak liman toeloeng lobasi pai njak badankoe sai bola sakiksakiksa, djadi tjak kantjil ngaman dapai nikoe nonti koesopokko lobasna, pajoe tjak liman, kantjil lidjoeng maloempak loempak kasoekaan, gonok pintoloe ja maloempak pahaloe halimawong, sidja nikoe koehaloe kantjil kok moeni nihan nikoe koesopok tjak halimawong nikoe dja tjalak nihan ganta adjalmoe toenggoek, simbat doe kantjil dang idja nikoe mih ronik sapodja haga barani ngalawan njak salang moesoehkoe balak lagi ja mak kalawan njak dja oedija kok mati doenggak goenong soedo, tjak doe halimawong sapa ja sai kok djak dipatiko djadjakko pai di njak, ladjoe lapah tijan roewa andjongoek liman sai lokok tigoelik kasakitan hodjona, kapan tijan toenggoek di pok doe liman, tjak kantjil di halimawong disan pokna boepodok da nikoe posai, halimawong ladjoe boepodok di liman sambil ja ngoelihoelih api sai gawi ho sabai, tjak doe liman di halimawong wat

goesti pahaloe haloe kantjil njopokko si kandoewa lobas. tjak halimawong wat sabai sikandoehaloe haga sikandoewa patiko. dang poen tjak liman dang ja patiko goesti adjada potjak sikandoewadja ladjoe loempoeh salang mih natap iponna bagawoh djoewarah ja di kodahna tamtoe mati pada sasahat. adongi tjawa sina halimawong maloempak, lidjoeng karabajan mak haga lagi pahaloe kantjil ho djona, kantjil lidjoeng moenih. mak oeni kantjil lapah, lapah pahaloe kamintjak. djadi tjak kamintjak sikandoewa dja tididja mijot di goesti sikandoewa haga boerasan bijas oelah sikandoewa haga ambotikko anak sikandoewa. simbat kantjil lamon ja antanan makwat haga moeni dapok, tjak doe kamintjak kapan radoe djak sidokah toroes sikandoewa bajar, pajoe tjak kantjil, djaksan kamintjak mangsa di hoetangi kantjil ladjoe sidokah. radoe sidokah kantjil ratong haga nagih bijasna di kamintjak, basa ja toenggoek hodakkoda ja haga di bajarna. marik tjawa doe kamintjak nikoe dja tjalak tjalagan sapodjada gaamboedi boediko hoeloen pindikna hoetangkoe mak koebajar lagi api hagamoe pajoe, djadi tjak kantjil dang sapona ho kamintjak hoetang moena wat djadi bajar djoega. timbal doe kamintjak njak mak haga ambajarna lagi lamon mak njawakoe rantoet, tjak doe kantjil nikoe dja mak nihan haga ambajar lamon saponaponah do pitoe bingina njak ratong didja. toenggoek pitoe bingina kamintjak koeroek garoebing hoeloen, sangarobok kantjilho ratong nihan. diliakna kamintjak dilom kandang boronggoet diantjapna haga naradjangko kamintjak tapi .... api ompai tikoeroek kantjil dilomho garoebing sina toempak bokas, kapan kamintjak boeronggoet njolak loewah kantjil ti aman dilomna. mak moeni djaksan ratong radja sai ongka garoebing hodjona, ladjoe di djongoek kamintjak. tjakna radja garoebing moe ganta kok ngona kantjil. basa radja toenggoek diliakna wat nihan. ladjoe haga di akoekna kantjilho. kapan di lijakna kantjilho kok mati ladjoe di oembankona. toenggoek kantjil di loewah boeronggoet ja halauhalau noetoel kamintjak. djaksan di haloe kantjil, mih mantoena begawoh sai noenggoe lombahanno. djadi kak kantjil dipa pok bapakmoe. timbal doemantoe kamintjak bapak di hoema. radoe sina kantjil lapah andjongoek kamintjak di hoemana kapan kamintjak hodjona boeronggoet da ja modjong di bah galang doe siding radja. basa kantjil toenggoek disan tjawana sambil goemotorgoemotor lah kapanasan hatina. tjak tjawana botik nihan napsoemoe amboediboediko njak, api gila hagamoe tjak doe kamintjak dja nikoe koeponah di poelan. tjak doe kantjil didja nikoe kamintjak. timbal doe kamintjak tididja nikoe mak koeoendoer toeli radoe nikoe

sai nagih nikoe ratong didja, kantjil andongi tjawa sina boetambah panas hatina ladjoe naradjang. makkoeng katiwor teradjang doe kantjil toenggoek siding sadjona bokas ladjoe njidot koekoekoet doe kantjil, kapan sai kamintjak maloempak lidjoeng sambilna mangkoring nikoe mak pandai njak dja djolma ahli mintjak, radoe sina andjorit-djoritda kamintjak sa mijot di radja njawako basa sindingna ganta ngona kantjil, basa di dongi radja tjawa doe kamintjak toroesda di djoengoekna siding naho. toenggoek di lijakna kantjilho kok mati di sindot siding. pada hal kantjilho mih boeboedi bagawoh, barong ja ompai haga di oemban ko radja djadi tjak kamintjak radja ina mih boeboedi bagawoh sai matiho tjoeba da pangkah iroengnana, basa kantjil di pangkah radja iroengna ja badokis bahan tjirina lokok hoerik nihan, laloe ja di sambolih radja, kantjil mati, andi andi bola.

III. (*L.*[k]).

Tjoerita kambing boeta rik kantjil patoh[1]).

Wat da djona kantjil patoh lapah lapah pohaloe kambing boeta, tjawa kantjil djak pa nikoe, makwat njopok pamongan badansa boeta tjak kambing. tjak kantjil pai kita boerasan kita lapah pai djama djama njak patoh nikoe boeta, sambil tian lapah, tjak kambing kintoe pahaloe djoekoek sai holau tjawako di njak, simbat kantjil pajoe tapi njak babai kapan tjakkoe kiri kiriko kapan tjakkoe kanan kananko, tjak kambing pajoe. ladjoe da tian lapah pahaloe batang joekoen, djadi tjak kantjil kiriko, djadi di kiriko kambing tipantak di roewi joekoem, ai tjak kambing alang kok soemola nadja idja rasa roewi lamon sapona nikoe makwat roeloes, aai toewon nihan tjak kantjil njak na sisip, djadi tjak kambing lamon njak haga di boedi boedi ko atjak kita boe hodak badankoe bola saro njak mak angka pamangsan sai bangik, aai mak sapona tjak kantjil lapah pai lagi mak oeroeng kita pahaloe djoekoek sai holau lamon pahaloe djoekoek sai holau koetjawako njak dja oelahma patoh lamon mak patoh mak njak kababai di nikoe, tjak kambing bonor nikoe koebabai oelah njak boeta lamon njak mak boeta mak njak boerasan rik nikoe, pajoe tjak kantjil paida kita lapah lamon nikoe lokok haga, mak oeni tijan lapah harani manom, tjak kambing toeroei da nikoe mona njak dja botoh haga ngoelam, pajoe tjak kantjil kintoe wat boenji hali-mawong goerahko njak, makkoeng ia tikanjap bonor ia toeroei ia di

---

[1]) Medegedeeld door Poeting Merga, uit de doesoen Mananga besar.

goerahko kambing tjakna mindjak nikoe ambau hoewong, basa di dongi kantjil toroesda kantjil mindjak, kapan ia mindjak tjakna ai wat nihan ombau hoewong basa di lijaknja kok podok nihan halimawongho, tjak halimawong api gawi koeti dja kantjil rik kambing sa, makwat timbal kantjil njak dja ga ngantak kambing sa boelobas jodja boeta, tjak halimawong api haga lobasna, tjak doe kantjil api haga lobasna barih basa mak tigonti rik mata halimawong, bor tjak halimawong lidjoeng basa di dongina tjawa kantjil sapona ho, ladjoe pahaloe ia kantjil barih tjakna dang njak tjawa tjawako di kantjil patoh karana ia ganta njopok lobas, radoe sina tjak doe kambing di kantjil pai da kita lidjoeng djak dja karana njak kawatir ngaman didja, ladjoe boeronggot tijan lidjoeng, mak oeni tijan lapah tijan boehodak mongan, basa dilijak kantjil kok parokap rokap halimawong ngintikko tijan, api haga goelai sa kambing tjak doe kantjil, tahoe ai tjak doe kambing njak dja mak ngalijak basing na koekanik, tjak kantjil njak dja mirotok haga andjokdjokko mata halimawong, basa di dongi halimawong andobor da ia lidjoeng, kantjil maloempak kasoekaan hatina basa ngalijak halimawong kok lidjoeng, ladjoe tigoesgoes djoehngoerna ladjoe tikarah, djaksan pahaloe bisa, tjak bisa djak paina kantjil, tjak kantjil makwat idja djak ngalijak hoeloen noegal rami paradoewan, ai tjak doe bisa djadjat ko pai njak dipa pok hoeloen sai noegal rami ho, tjak kantjil pajoe basa hoeloen nata asoe djongoek djodaja nikoe nongah ina nikoe haga di kata kata hoen, bisa modok di djolma lamon sai noegal, basa di lijak hoen wat bisa ratong ladjoe hoen ngoesoeng bosi ngapaki bisa sina, ngalijak hal sina kantjil maloempak loempak kasoekaan ondjak binbin hoemaho paha moenih ja beroewang, tjawa doe baroewang tidipa nikoe kantjil, tjak kantjil makwat poen sikandoewa dja patoh haga boeoeroet, tjak baroewang nonti koe oeroetko ina sitjopaktjopak gawi, basa di oeroetko baroewang ladjoe kantjil hodak, soeka kantjil mak katanggoeng ladjoeda ia boekalakar tjawana baroewang api kasoesahanmoe djongoek njak, di tjak baroewang njak dja wat soesah njak dja boehoetang di kambing, tok doe hati kantjil adjaja kambing kok wat di karoejoeng koe dja nonti nikoe koe djongoekko sambil kantjil ngaroekko goendang baroewang ho di kajoe, panahda didja tjak kantjil njak haga andjoeki nikoe balandja pambolos nikoe dja ngoeroetko njak, djaksan kantjil lapah andjongoek kambing, basa kambing pahaloe ladjoe diadjakna lapah mijot di baroewang ho djona, toenggoek di baroewang tjak kantjil baroewang dja da tanda panarima kasihko dikoe ,basa di lijak baroewang kambing di handopanna bor

tjakna lidjoeng titjaboet goendangna, bak sobab sina baroewang ladjoe mak boegoendang lagi, lohot baroewang di anak ompoena kintoe wat anak ompoekoe boesahabat rik kantjil hoerikna mak salamat, baroewang sai poetoek goendang ho djona pahaloe halimawong, tjawa halimawong di baroewang bak api goendangmoe lobon, tjak baroewang makwat poen di boediko kantjil, tjak halimawong pai kita sopok kita patiko kantjil ho, basa tijan lapah mak oeni tijan pahoeloe kantjil, sidja nikoe kantjil tjak doe halimawong nikoe djak amboediko sabai dja, makwat poen tjak kantjil koerang koerang kantjil di poelan, api gila gawimoe didja tjak halimawong, tjak kantjil njak dja noenggoe rajak radja kanikan anakna, dapok tikanik tjak halimawong, ai makwat poen tjak kantjil sikandoea mak barani haga ngon djoekkona nonti sikandoea tjawako pai di radjo lamon tjakna dapok nonti sikandoea tjawako di goesti, pajoe tjak doe halimawong koeponah, kantjil lidjoeng, basa ia kok djawoh di doedoekona kanikda, basa de kanik halimawong ladjoe bangoekna tiangap bokahna sai di kanik nanna katanom, tjak halimawong ponah nikoe koepatiko sambil ia lapah njopok kantjil, mak oeni ia pahaloe moeloh rik kantjil, tjak doe halimawong sidja nikoe kantjil, tjak kantjil mak koerang koerang kantjil di poelan, tjak halimawong api gawi moe didja, simbat kantjil njak dja noenggoeko tala radja, dapok njak noempang naboeh tjak halimawong, tjak kantjil ponah pai haga koetjawako diradja, pajoe koetoenggoe simbat halimawong, kantjil lidjoeng, basa ia kok djawoh tjakna taboehda, halimawong mindjak ladjoe naboeh tala ho bekahko salai panjingok taboean, halimawong mih nangkajoeng tangkajoeng kasakitan di sorot taboean sambil ia tjawa di kantjil ponah djoda nikoe lamon nikoe koehaloe mak ambih mak nikoe koepatiko sambil ia noetoel, oeni oeni ia pahaloe moeloh rik kantjil, ladjoe tjakna api gawi ho kantjil, aroepoen noenggoko gotong radja simbat kantjil. tjak doe halimawong api ina dapok tipakai pai, tjak kantjil lamon goesti haga makaina nonti koetjawako di goesti, kantjil lidjoeng, basa ia kok djawoh tjakna pakaida, ladjoeda gotong radjoho di pakai halimawong, basa di pakaina bokahko oelai sawa, ladjoe halimawong ho mati di hijoet oelai sina sahinggo halimawong mak pandai haga noetoel kantjil lagi.

IV. (*L.*[*]).

Kantjil rik halipoe[1]).

Wat djona kantjil rogoh djak talang haga nginoem di lobak, sikor ia nginoem di lijakna halipoe ngajap kajap tjakah kajoe haga noloei, tjak kantjil di halipoe sabai sabai alangkok lambat goestina lapah lamon sapona poeloeh tahoen makkoeng goesti toenggoek di oentjoek doe lobaksa lamon njak mak pandai lapah sapona bangik da njak mati gantjang, ai sabai simbat halipoe dang goesti hampoek di sikandoea intah sikandoeana mak gagah lapah lamon goesti haga pandai di sikandoea pajoeda kita laloemban maling gantjang, au tjak kantjil matjom goesti dja haga ngalawan sikandoea laloemban halau halau hodakko da kintoe goesti monang goesti koeoepah rik mas balak lopang, djadi tjak halipoe lamon goesti haga nihan sikandoea kiloe timpoeh pitoe harani lagi, tjak kantjil pajoe, halipoesa djona ngoempoelkoe halipoe sanga lobak haga moepakat njopok akal mari kantjil kalah, djadi tjak halipoe sai kok toeha kita moesti boetandjar satodjang todjang panggir lobaksa basa kantjil andoedoe nonti moesti nimbal sai kok djawoh di handopanna djadi ondjaksan kita salaloe mona ondjak ja, basa tian radoe moepakat sina djadi toroesda boetandjar halipoe sai dilom lobakho noenggoe idang toloek tandjoengan, kok toenggoek pitoe harani sai tidjandji koho halipoe kok sadijo noenggoe kantjil ratong, sanga robok kantjil ratong tjak tjawana pajoeda kita moelai, pajoe timbal halipoe, toroesda kantjil halau halau tapi makwat koewatga karana dilom hatina mak kowat halipoe monang, wat sanga hobar ia andoedoe sabai sabai, oet simbat halipoe di handopanna, basa didongi kantjil halipoe kok tihona ladjoe ia boekoewat halau halau, sanga hobar ja halau halau ia andoedoe moeloh sabai sabai, oet tjak halipoe djak handopan doe kantjil, agai tjak kantjil kok tihona loewot halipoe ho, pinsan lagi di tjoeba kantjil halau halau sakoeatkoeatna djaksan ja andoedoe moeloh sabai sabai, oet tjak halipoe kok tihona djakja, ai sabai tjak kantjil sikandoewa alah poen karana sikandoewa mak tahan lagi halau halau kita boehodakda, pajoe tjak halipoe api kabar sabai sapada kita sai gogah halau halau, mak kalawan poen goesti tjak kantjil pajoe nanti sikandoewa haga moelang pai haga ngakoekko mas doe goesti, laloe kantjil moelang ja lidjoeng tjakak talang, boedjamot mak haga toeroen lobak lagi karana ja rabai ditagih halipoe hoetangna mas balak lopang.

---

[1])Medegedeeld door Radin Poetro uit de doesoen Oelak Baroe.

V. (*L.*[*]).

Tjoerita toepai rik boedjoek[1]).

Wat toepai boekantja rik boedjoek, moeni moeni tijan boesahabatho jada toepai haga njoentjoeng roesia doe boedjoek api ja haga boekantja nihan djak loewah ladjoe dilom api makwat, djadi toepai sadjona boeboedi itjak itjak ja boehaban di haga konada bak doe toepai kantjana boedjoekho, basa boedjoek ratong, tjak doe toepai oei kantjakoe api toeloengmoe di njak karana njak dja ganta boehaban djadi wat sai koepiroetok lamon ja mawat mangsa njak dja rasa haga mati njak mirotok hatoloei sisoe ngahorom di balik rawang lamon wat rasa djadi lobaskoe tamtoeda hodak habankoe dja, tjak doe boedjoek nonti koesopokko kalau kalau ja mangsa, kamoedian lapahda boedjoekho njopok akal api tjarana mari ja mangsa hatoloei ho, wat wantji sorop ibi diliak boedjoek watda baibai sai ngakoek wai baka rajoh ladjoeda ja maloempak koeroek rajoh sina, djaksan baibaiho tjakak ngoesoeng rajoh sadjona tapi boedjoekho mak di kapandaina, rajohho dilopakko baibai sina di kakoedandoe sapoena kabonoran podok sisoe ngahorom, basa kok di bingi boedjoek sina loewah djak lom rajohho ladjoe ngakoek hatoloei doe sisoe sai ngahoromho sanga boengkal di koeloemna, radoe sina ja ngaloempak ngoesoel oesoel toenggoek di wai ladjoe moelang mijot di kantjana toepai tongtong didjoek konada hatoloei mangsanaho di toepai ladjoeda hatoloeiho di kanik toepai djaksan toepai hodjona toroes hodak ondjak boehaban, mak moeni ondjaksan boedjoek sa djona boeboedi moenih haga ngaliak roesia toepai, djadi boedjoekho ngahaga koda toepai tjawana ai kantjakoe sidja mari njak soesah api toeloengmoe di njak sabab njak dja boehaban angot djadi lobaskoe dja tjawa doe doekoen haga hati boeha api akalmoe sopokko pai njak lamon makwat mangsa hortina adjalkoe toenggoek, djadi tjak doe toepai nonti ja koesopokko kalau nihan mangsa, toroesda toepai sadjona lapah njopok djoembolahan jatda ja mangsa kabar wat soengai ngisi boeha habis lamon sahinggo api djoega sai tiak diwai tongtong di salantap boehada, ladjoeda toepai sina mijot disan tjakak njiwi di toboekna boewahna djaksan ja koeroek dilomna radoe sina digigikna tangkaina ladjoe tijak, ompai tilaboeh di wai toroes di sambor boehada njiwi sina, toepai lokok dilomna makwat bada bada, radoe sina digigiknada hati boehaho, djadi boeha sina ngarasa

---

[1]) Medegedeeld door Penggawa Rata, uit de doesoen Tjampaka.

badanna mak bangik ladjoe moetah moetah mijot ja doenggak tobing sahinggo mati. basa boehaho djona mati toepai loewah ondjaklom tanihina ngoesoeng hati boeha djaksan di antak kona di boedjoek. kapan toepai ratong toempak didjoek konada lobas doe boedjoekho, lah boedjoek tongtong di kanik nada hati boehaho basa radoe di kanikna hati doe boehaho toroes ja hodak moenih. ondjak sina boetambah tambahda rakot tijan boekantja sahinggo mati.

VI. (*L.*[k]).

Tjoerita sisoe halom rik moesang[1]).

Wat kalabai halom nganak soewai, katjah kadjawohan lapah ladjoe tian tisosak kamanoman di rantau ladjoe singgah toeroei di sapoe manjing. wat wantji sorop ibi ratong moesang roewa mija anak tilijoe, basa dikapandai moesang wat sisoe ngaman ngaman di sapoe manjing sidja dilom hatina sidja mangsa lapang bangik. ladjoe moesangho singgah di sapoe, tjawa doe moesang halom halom api gawi moena, makwat tjak si halom njakdja noenggoe sapoe manjing, tjak moesang api njakdja dapok noempang toeroei njak dja kamanoman, api salahna tjok sihalom toeroei di sapoe boerak, ladjoe moesang roewa mija anakho tjakak doenggak sapoe modjong podok nalih tiloengkop pok katoeroejan sihalom sanga pasanakan, ai tjakdoe lom hati sihalom idja bakal gatiwas nganggoer api da akalna mari njak rik anak anakkoe dapok lidjoeng djakdja, sikor ja mikirko hal sina tjak moesang halom halom sikam haga pangkalan pai oelah bakna ja haga ngasah iponna pai. pajoe tjak si halom, sikor moesang roewa mija anak lapah sihalom mangsa pikiran moenih haga lidjoeng. ja mangsa akal njaroe badanna rik anak batoe. di akoekna anak batoe dilikoepna rik saboek djaksan di batokkona dilom pokna toeroei di podok. mak oeni djaksan moesang ratong djak pangkalan ladjoe toroes tjakak. basa kok daloe bingi di dongi moesang andoboer ondjok boenji wat sai mahamboer, djadi tjak moesang api golar nana halom. ai makwat tjak sihalom boeloeng lamasa goegoer. halnaja ngajon anakna hamboer doenggak kajoe. mak oeni djaksan di dongi moesang moeloh ondjoek wat sai mahamboer. di halom tjak moesang api golar nana. ai tjak sihalom boeloeng doerian goegoer. joe simbat moesang, saponada barboer dikajon sihalom anakna hamboer doenggak kajoe ladjoe. bola kapoeloeh poeloeh anakna lagi tinggal ja posai,

[1]) Medegedeeld door Radin Selinggang uit de doesoen Tjampaka.

sangarobok tjak moesang halom halom kok toeroei nikoe, makkoeng simbat sihalom, mak oeni di dongi moesang boeoer boenji wat sai hamboer, halom halom boenji api ina tjak moesang, makwat di timbal sihalom, ai tjak moesang todoehkoe kok toeroei sihalom dja ladjoe didoedoena moeloh tapi sihalom mak njimbat lagi, indok (k)iloe (p)oekang indok (k)iloe (p)oekang tjak anak moesang di indokna, rokop anakkoe simbat indokna sihalom ompai haga toeroei, moesang andoedoe moeloh halom halom tapi mak angka timbal, ai lom hati moesang kok toeroei sihalom dja, indok (k)iloe (p)oekang indok (k)iloe (p)oekang tjaq anak moesang di indokna, rokop anakkoe sihalom ompai tikanjap, wat sanga hobar di boekakkona lih panjalok sihalom, di lijakna ngoegoek oegoek halom sihalom kok toeroei, sangrobok ditorkoekkona karoejoeng sihalom sambil ambawoh, indok indok (k)iloe (p)oekang tjawa anakna, nagarokop anakkoe iponkoe bola patoh sihalom emboediko kita, basa dilijak anakna bangoek indokna bola tikarah patorkom batoe sai dilimoet sihalom rik saboek ho, ai tjak moesang sihalom dja mak dapok nihan tibotiki njak di boedikona bagawoh.

VII. (*L.**).

Tjoerita boroek, koeja, rik boeroeng mintjing[1]).

Wat koeja, boroek rik manoek boeroeng mintjing boesahabat, tijan toloena djona haga lapah lapah boebidoek bidoekna bawak lopang kabolah, boroek modjong di tongah koeja di haloean kapan boeroeng mintjing di boeri, basa tijan tilioe di tijoeh hoeloen djadi djolma tijoeh sina soeka ngalijak tijan toloeho, ladjoe djolma lamon bola boesoerak, tjawa tijan agoei api sai boebidoek soedo sai di tongah tihandoegoek ondjoek boroek sai di haloean tihadapa ondjoek koeja sai di boeri titjamingging ondjoek boeroeng mintjing, basa di dongi boroek tjawa djolma lamon sina ja ngarasa mak bangik sambilna boetong, ai alangkok bodjikoe andongi tjawa djolma kamona kok hagada koekodah bidoekho, djadi tjak doe koeja dang ja kodah-kodah boroek marik kita karom tilomos dia njak nonti, djaksan ladjoe tijanna djona, tilijoe moeloh ditijoeh hoeloen di soeraki hoeloen loewot ondjoek sai hodjonada, djadi tjak boroek agai kokga koekodah bidoekho, simbat doe koeja gahajoemoe boroek nonti kita karom matida njak tilomos, andongi tjawa koeja boroek djadi oeroeng

---

[1]) Medegedeeld door Hadji Achmad uit de doesoen Tjampaka.

moenih haga ngobah bidoek tijan radoe sina tijan ladjoe, basa toenggoek di tijoeh sai barih moenih saponada di soeraki hoeloen moeloh ondjoek lakoe sai moela moela hodjonada, andongi sina boroek sa sara lijom soewa boetong toempak dikodahna bidoek doe tijan ladjoe karom, haha tjakdoe koeja haga haga doe titijak dilom wai, manoek boeroeng mintjing moehabang kapan boroek boelangoei, kok kari-kari tilomos pahaloe ja iwak balida, tjak boroek oei balida toeloeng pai njak pinggir ko pai di tobing, timbal balida njak mak pandai haga noeloeng nikoe karana njakdja ngoesoeng ko poeba hoen kalomonan sahingga karoejoengkoe dja ladjoe boengkoek kiloe toeloeng djoega di bawongho, djadi boroekho kiloe toeloengda di bawong tjakna toeloeng pai bawong pinggirko pai njak di tobing soedo njak dja kari tilomos, simbat bawong njak mak tjarakoe noeloeng nikoe lijakda djoega koriskoe kiri kanan dipa di karoejoeng moenih djadi njak mak pandai ngoesoeng nikoe soekor mak katanggoeng kiloe toeloeng djoega di tapahho, radoe sina kiloe toeloeng moloh boroekho di tapah tjawana toeloeng pai tapah pinggirko pai njak di tobing nonti nikoe koeoepah rik mas bolak poentoeng, pajoe tjakdoe tapah moeningkikda nikoe doenggak karoejoengkoena, djadi di antak tapak boroekho tipinggir ladjoe boroekho tjakak, basa boroekho tjakak tjakdoe tapah dipa da sai oepah koena, tjakdoe boroek tjakak didja djadija oepahmoe, djaksan tapah tjakak, tjakdoe boroek tjakak lagi, djadi tapahsa tjakak moenih, basa ja kok toenggoek doenggak tobing bonor di akoekko boroekda poentoeng kajoe di poekoelkona di tapah sina sahinggo mati sambilna tjawa adjidija oepahmoe, sodong boroek anggoewai tapahho haga di masakkona ratong halimawong, tjawada halimawong sa djona djakpamoe tapahho boroek, timbal doe boroek ai njak dja djak boekarang mih mangsa tapah sai sada, tjakdoe halimawong njak kiloe oei nonti koerikii ngamasakkona, tjak boroek pajoe kita djama djama mongan, djaksan dimasakko tijan roewa da tapahho djona, basa kok ija masak tijan kok haga mongan, tjakdoe boroek di halimawong oei nikoedja alang kok kamahmoe ga mongan sa haga borsih lamon sapona mandi da pai nikoe, basa dilijak halimawong badanna roeting nihan ladjoe da ia mijot mandi, waktoe halimawongho djona mandi boroek boeronggoet mongan, sanga djoeroes halimawong tjakak tapi boroek makkoeng radoe mongan, basa dilijak boroek halimawong kok tjakak, tjakdoe boroek halimawong nikoe mandi ho makkoeng kotjah mandi da moeloh, djadi halimawong sina mandi loewot boroek mongan boegantjang hinggo bola tapah ting masak tijan roewana djona, djaksan

ija boeronggoet tjakak kajoe, halimawongho djona basa ija radoe boekitkit toroes tjakak, basa dilijakna tapah kok bola boroek mak disan lagi ladjoe halimawong andoedoe tjawana boroek boroek, oet tjak boroek djak onggak poentjak kajoe, basa disimoelak halimawong bakahna boroek ho kok doenggak kajoe langgar, djadi halimawong ngarasa lijom tjakna pajoe boroek njak di boedikojo tapi ponah djoda ja, radoe sina halimawongho lidjoeng pahaloe kala, tjawana dikala kala pai kita boerasan pai gigik ko pai njak boroek soedo mari ija titijak haga koebalotbot, pajoe tjakdoe kalaho djona boetakat andjongoek boroek basa ija toenggoek ladjoe ija disorotna, boroekho kasakitan ngaliing kaliting ladjoe tijak toroes ditorkomko halimawong ladjoe dibalotbotna, djadi boroekho makkoeng mati kok tikoeroek dilom tanihi halimawong njongoel da ia di djalakna, radoe sina halimawong lapah pahaloe baibai mawai ko pari di lintikkona da bak halimawongho, djadi tjak doe boroek djak djolak doe halimawong ho ai baibai awas nokoe jodja halimawong ngintikko nikoe, basa didongi baibai sina tjawa doe boroek ho ia ngaliwih di lijakna halimawong kok haga norkomko ija toroesda ia halau halau lidjoeng, basa halimawong andongi djalakna tjawa tjawa ia ladjoe sakit hati ladjoe di sanggaksanggakkona djalakna ho di kajoe sahinggo loejak ladjoe mati, boroek ho djona loewah ladjoe lidjoeng.

VIII. (*L.**).

Tjoerita anak aloe patoh koekoet. [1]

Waktoe oesim koemarau wat aloe roewa mijanak lapah njopok pamongan ngaloboeng iwak, basa kok moeni tijan lapah ho djona pahaloe tijan loboeng balak sai wai na kok pandok bola, dilijak tijan disan anggotjohgotjoh iwak lamon mak boetjatik toroesda tijan soemapoe tjoeroep di wai soemapoe mongan, basa tijan kok botong ladjoeda tijan goelik di pinggir loboengho da, kintoe ngarasa botoh tijan mindjak ladjoe mongan, oeni kaoenijan bola iwak sai dilom loboengho mih tinggal iwak sai ronikronik bagawoh saporti saloewang nipis atawa iwak sai ronik sai barih, sikor indokna tilapah njopok loboeng sai barih anakna tinggal posai disan goelikgoelik noenggoe ko indokna ratong djak bokarang, sodong anakna toeroei di pinggir loboengho ratong kantjil haga nginoem, ija radoe nginoem di dongina

---

[1]) Medegedeeld door Kertadjaja uit de doesoen Tjampaka.

samang boegondang doenggak kajoe podok loboengho toroes badan kantjil mih djardjir haga mintjak, kantjil ladjoeda toroes mintjak mih hadhid njipak naradjang kiri kanan, sikor ija moendoermoendoer ladjoe patindjak koekoet anak aloe sikor toeroei ladjoe patoh koekoet, basa di lijak kantjil anak aloe ho kok patoh ija boeronggoet halau-halau koeroek poelan, basa indok aloe moelang lagi djak djawoh kok didongina anakna ngahoenggoerhoenggoer miwang, tjak aloe di anakana bak api nikoe miwang, simbat anak aloe koekot patoh diilikko kantjil, boeronggoet da aloe sina lapah andjongoek radjo sambil ambabai anakna haga ngadoeko di radjo, basa toenggoek di radjo ladjoeda radjo ngajon sopok kantjil haga ngadop rapot, ladjoeda kantjilho di sopok hoen, basa ja kahaloewan toempak ditalikoeng hoenda di oesoeng hoen ngadop radjo, kapan ja toenggoek tjak radjo kantjil bak api koekot doe anak aloe ladjoe potah katjah di ilikko, aroe poen tjak kantjil sambil ja njoewikko soembah sikandoewa dja djona ondjak andongi samang boegondang podok loboeng ladjoeda sikandoewa mintjakmintjak karana tijaptijap hoeloen booegondang tamtoeda wat sai haga mintjak sikor sikandoewa mintjak sikandoewa toewon nihan pailik anak aloe sa makwat ja sikandoewa tongot sikandoewa rasana mak ngomik salah karana lamon samang makwat boegondang tamtoe sikandoewa makwat mintjak, tjak radjo djongoek koeti samang kajon ratong didja, sanga robok samang ratong, djadi tjak doe radjo samang api ngobamoe boegondang, aroe poen tjak samang sikandoewa dja djona ngalijak hoerang nigoltigolko podang pangrasa sikandoewa tamtoe wat hoeloen haga nigol ladjoe sikandoewa taboehko gondang, tjak radjo lanon sapona djongoek hoerang kajon ngadop didja, hoerang di djongoek hoen ladjoe ngadop, tjak radjo hoerang bakapi nikoe nigolitigolko podang, aroe poen simbat hoerang sikor sikandoewa modjong di lombahan sikandoewa lijak bawong tilijoe liba hoeloe ngoesoengoesoeng koris boetoloetoloe roewa di kiri kanan sai di karoejoeng tjak doelom hati sikandoewa wat hoeloen haga ngamoek djadi sikandoewa poen toewon nihan ngoesong podang, kajon bawong ratong didja tjak radja, bawong di djongoek hoen ladjoe ratong, tjak radjo di bawong api moelamoe ngoesoeng koris boetoloetoloe bawong, aroe poen simbat doe bawong toewon nihan sikandoewa ngoesoengoesoeng koris boetoloetoloe karana sikandoewa ngalijak nipis njijausijau ko mata djadi pangrasa sikandoewa nipis haga ngamoek bak sina sikandoewa boesijago marikja nangani sikandoewa, lamon boenji sapona tjak radjo kajon nipis mijot didja, nipis di djongoek hoen ladjoe ja ratong, tjak radjo di nipis nipis bak

api nikoe matamoe sijausijau api moelamoe gila haga ngamoek, aroe poen tjak nipis lajon sikandoewa haga ngamoek dasar mata sikandoewa sakik bak wai loboeng pok sikandoewa oedo boekot djak di koebok aloe djadi mata sikandoewa sakik oelah galak koelimoan, djadi tjak radjo dongida diwik aloe basa kok sapona kantjil rik tijan sai barihsa mak ongka salah bak sabab sina kantjil mak pandai haga ngahoekoenna karana salahmoe sandiri amboelokboelok loboeng, djadi doega sapona timbangan sikam sai wat didja koekot anakmoe dja patoh bagawoh.

IX. (*L.*[k]).

Sang Haroek rik Ratoe Poedontja[1]).

Wat djona nagori sai ongka radja sai galak andontja anak nagorina, radja sidja ongka korbau karai sai salaloe tiloepoek bagawoh dilom nagoriho titoenggal rik korbau hoeloen barih, soemang dja radja sina wat moenih djolma barih ongka korbau kalabai sai sai salaloe toenggal ngoelam rik korbau doe kai radjana, basa oeni kaoenian korbau roewa sa djona titoenggal ladjoe korbau kalabaiho batok ladjoe nganak, golar toehan korbau kalabai sina si Tamboeh Boegoe, basa Ratoe Poedontja pandai korbau si Tamboeh Boegoe kok nganak ladjoe tjakna di si Tamboeh Boegoe Tamboeh Boegoe anak korbau sa anak korbaukoe karana sai ongka korbau bakas sa njak lamon korbau bakas sa makwat tamtoe mak moenih wat anak korbau sa djadi anak korbau sai noetoek korbau kalabaimoe na korbaukoe anak korbau karaikoe dja, aroe poen tjak si Tamboeh Boegoe djak paidja paidja makkoeng kalakala sikandoea palijaklijak padongidongi basa korbau karai nganaknganak malainko sai nganak sadjinongdjinong korbau kalabaiho da, o mak djadi tjak radja boentakna karana korbaukoe sai bakas sai nganak korbauho anak korbaukoe, ladjoe di koempoelko radja kaoenjin mantori hoebalangna haga katimbang parkarana rik si Tamboeh Boegoe, basa di timbangtimbang doehoen kabijan mak poetoes, roewa harani mak poetoes hingga kok pitoe harani katjah makkoeng ongka kapoetoesan karana haga di kalahho hoeloen si Tamboeh Boegoe wal hal ia bonar nihan sai ongka anak korbau sina, haga di kalahko hoeloen kai radja hoeloen bola rabai, tilijoe Sang Haroek dilom nagori sina, tjak Sang Haroek di djolma sai lijoe limbar di rang radja bak api hoeloen rami di lambahan doe

[1]) Medegedeeld door Ratoe Bangsawan uit de doesoen Tjampaka.

radja oedopoen. daâ timbal djolma sai tilijoe ho radja sikamdja parkara rik Sang Boegoe djak pasal korbau. ladjoe di tjoeritakonna sai asalasalna radja parkara ho. basa di dongi Sang Haroek ladjoe tjakna njak pandai moetoesko parkara sidja tjawakoda di kai radja djomoh pagi njak ratong ngadop balijau di lambahanna. ladjoe djolma sina njawako tjawa Sang Haroek di radja. pajoe simbat doe balijau djomoh pagi ija koetoenggoe didja. kok djomoh pagona wat wantji poekoel dalapan makkoeng Haroek ratong. di toenggoe radja kok poeas tapi Sang Haroek makkoeng ratong hoda sahingga kai radja kok boetong mak katanggoeng karana kok kapoeasan noenggoetoenggoe. wat wantji poekoel roewa bolas Sang Haroek ratong lokok badanna dja bola litar dipoelikina rik rah djadi roepana bola sijausijau kaoenjin. basa toenggoek ladjoeda ia njoembah soedjoet di koekoet doe kai radja. basa di lijak radja Sang Haroek na kok wat disan ladjoeda radja Ratoe Poedontjana boetong sambil tjakna bakapi nikoe lambat ratong lajon njak patjal hambamoe bapakmoe noenggoetoenggoe nikoe didja. aroe poen tjak Sang Haroek sikandoewa salah nihan sikandoewa dja djona kok haga djak pagi ratong didja tapi sikandoewa dja pagi sa djak mangsa halangan sai balak ondjak andoekoeni bapak nganak adja dija badan sikandoewa dja lokok kobok bak rah. basa di dongi Ratoe Poedontja tjawa Sang Haroek sai saponaho ladjoe ija marah mak katanggoeng sambil tjakna apija tjawamoena mak nikoe kok lawangan mak kalakala bakas nganak, toewon nihan poen timbal Sang Haroek. ai Sang Haroek tjak radja alang paboehoenganmoe dja nikoe dja lamon nikoe lokok paboehoengan sapodjada nikoe koekajon gantoeng mari hatikoe loewas loewas, simbat doe Sang Haroek lamon sikandoewana salah tjak goesti sikandoewa kiloe hampoen di koekoet goesti lamon lamon api dapok sikandoewa noempang ngoelihoelih. api ija tjak radja. tjak Sang Haroek api makwat kalakala nihan bakas nganak. makwat timbal doe Ratoe Poedontja mak kalakala. tjak Sang Haroek lamon sapona tjak goesti poen hortina anak korbau saidjadi parkarasa lajonda anak korbou goesti pohngon karana korbau goesti pohngonna bakas malainko sai kodau anaksa Si Tamboeh Boegoedja hadot korbauna kalabai. sinada sai haga sikandoewa tjawako di goesti noetoek timbangan goesti pohngon posai anak korbau sai djadi parkarasa doeman Si Tamboeh Boegoe dja nihan. basa Ratoe Poedontja andongi tjawa Sang Haroek sapona ho ladjoe ija ngarasa lijom ladjoe tjakna di Si Tamboeh Boegoe lamon sapona anak korbauho anak korboumoe nihan akoekda bakmoe.

X. (*L.**).

Tjoerita anak radja toloe mikolpah[1]).

Wat anak radja toloe mikolpah bapakna kok mati indokna kok mati moenih, ka toloetoloe tijanna sai mak ongka djadi radja karana mak ongka pangadjaran, moeni-moeni doewit paninggal bapak tijanna djona bola djadi tijan bolau boentoe mak moenih ongka pantjarian, djadi tjak doe sai toeha kita djoealko koersi rik midja haga goewai pamongan kita, basa bola doewit doe tijan sina boedjoewal moeloh barang sai barih saporti lampoe garoeboek poti tiladjoe di sai barihbarih moenih, moenimoeni barang isi lombahanho bola, wat soewatoe koetika tjawa da anak radja sai toehaho adik, djadi ganta barangbarang kita dja kok bola ngamanda pai koeti njak haga lapah boesopok bolandja, djaksan lapah jona djona liba hoeloe mak ongka pamangsan, wat toloe boelan ja moelang, toenggoek di lombahan tjak kolpahna apida sai pamangsanmoe kijai ondjak lapahho, djadi simbatna mak ongka mih ja pamangsankoe lapahlapah wat njak pahaloe kambing bola doe bolak tisoekot di langik, djadi tjak doe kolpahna sai panongah mak ombihna kijai nikoedja paboehoengan lamon sapona nonti njak lapahho, ladjoe da ja lapah, wat sai boelan ja moelang makwat ongka moenih pamangsan, basa ja ratong di lombahan tijan tjak kolpahna sai boengsoe api da sai pamangsan moena kijai, tjak doe anak radja sai panongahho njak lapoh sidja watda pamangsankoe njak midormidor pahaloe howi sanga roempoen habis tidjangtidjang sahinggona ngoera howiho tisoekot di langik, basa di dongi adikna tijan kijaina sai roewaho mih boekalakar bagawoh boeronggoet ja lidjoeng rogoh, mak moenih ja tjakak, djadi tjak kijaina djakpa nikoe adik, simbatna njak djak lapahlapah dilom nogori sa djolma habis rami andongi gondang raja tjawa hoeloen bodok di Mokah, basa di dongi tijan kijaina ladjoe tjak tijan alang sai haga paboehoenganmoe dja lamon ja wat nihan mak ombihna mak sikam dongi djak lombahan sa, tjak doe adikna tomon nihan kijai dapok di oelihoelih koeti di djolma lamon di pasar todoehkoe bawakna joda bawak kambing sai di haloe kijai balak, api sai haga panjidakna tjak doe sai panongah, simbat sai boengsoe joda sai hoewi di haloeho, tjak doe sai toeha soenipa gila boenjina, tjak si boengsoe boenjina sapodja boeh .... oeng boeh ... oeng ... lamon di taboeh

---

[1]) Medegedeeld door Dalam Anoem uit de doesoen Kangkoeng (Tjampaka).

hoen risokrisok boenjina boehoeng boehoeng, basa radoe si boengsoe boetjoerita tjak doe sai toehaho radoe lamon sapona radoe hortina kitana kok djamadjama pintor porda sitodoehan di kalakar, basa kok djomoh pagina tjak sai toeha di adikadikna pai kita lapah kita amboediboedi ko hoeloen karana kita haga boedagang mak si moedal, djadi simbat adikna mai idja haga amboediboedi ko hoeloen salang ompai kita toloe pordaporda mak ongka tinodoeh kok sihaloewan api lagi hoeloen sai barih kamoedo, djadi api sai haga tjara kita njopok pamongan tjak sai toeha, api sai haga akal tjak sai boengsoe haga njopok doewit haga boemoedal.

XI. (*B.*).

'Andaj-'andaj sang-kantji̱l ngan sang-sĕtoewĕ[1]).

'Adé soti̱q bĕṟoedoe ngibal 'ndaqnjĕ dij'ĕ noempoe doeso̱n radjĕ, dang bĕṟoedoe bĕdjalan 'itoe mangkĕ dij'ĕ bĕtĕmoe ngan soti̱q 'ikan poengko̱t, satĕ 'ikan poengko̱t nginaq bĕṟoedoe bĕdjalan 'itoe ladjoe dij'ĕ bĕkatĕ 'aj kantjĕkoe kan kĕmanĕ, timbal bĕṟoedoe 'akoe 'ini kan noempoe doeso̱n radjĕ, katĕ poengko̱t poelĕ kaloe 'mbaq 'ini 'ilo̱qlah kitĕ doewĕ noempoe doeso̱n radjĕ, ladjoe bĕdjalanlah djĕmĕ doewĕ 'itoe noedjoe tĕmpat njĕ di kĕndaqnjĕ, 'ndi̱qdĕ lamĕ dij'ĕ bĕdjalan 'itoe mangkĕ bĕtĕmoe poelĕ ngan soti̱q kantji̱l, satĕ tĕkinaq li̱h kantji̱l bĕṟoedoe ngan poengko̱t bĕdjalan 'nggaṟi dij'ĕ ladjoe dij'ĕ mĕṟistĕ katĕnjĕ 'aj kantjĕkoe bĕṟoedoe ngan poengko̱t kĕmanĕ, timbal poengko̱t ngan bĕṟoedoe kami doewĕ 'ini kan noempoe doeso̱n radjĕ kaloe kirĕnjĕ kantjĕkoe galaq miloe kami 'alangkan 'ilo̱qnjĕ 'ndi 'oṟang doewĕ ilo̱qlah 'oṟang tigĕ, timbal kantji̱l pajoe, ladjoe bĕdjalan poelĕ dij'ĕ 'oṟang tigĕ, 'ndi̱qdĕ lamĕ dij'ĕ bĕdjalan bĕtĕmoe ngan kĕpindi̱ng, mangkĕ diṟistĕ li̱h kĕpindi̱ng 'aj kantjĕkoe bĕtigĕ kĕmanĕ, timbal bĕṟoedoe ngan poengko̱t ngan kantji̱l kami 'ini 'ndaq noempoe doeso̱n radjĕ kaloe kaba galaq ngoesiṟ kami 'alangkah 'ilo̱qnjĕ 'ndi 'oṟang tigĕ 'ilo̱qlah 'oṟang 'mpat, timbal kĕpindi̱ng kaloe 'mbaq 'ini pajoe, ladjoe dij'ĕ bĕdjalan 'oṟang 'mpat, kirĕ-kirĕ sĕdjam dij'ĕ bĕdjalan bĕtĕmoe ngan tiko̱s ngan doeṟi 'oelat ngan sang-sĕtoewĕ, mangkĕ di ṟistĕ li̱h tiko̱s ngan doeṟi 'oelat ngan sang-sĕtoewĕ katĕnjĕ kĕmanĕ pĕdjalanan kantjĕkoe 'oṟang 'mpat, kami 'oṟang

---

Verklaring: i̱, de „i" tusschen de „i" in „kies" en „ik"; o̱, de „o" tusschen de „o" in „door" en „dor"; ṟ, de brauwende „r".

[1]) Medegedeeld door Soendjoeng uit de Sĕmĕndĕ.

'mpat 'ini 'ndaq noempoe doeso̱n radjě, katě doeṟi 'oelat ngan tiko̱s ngan sang-sětoewě pěgi kami ngiko̱t, djawab djěmě 'oṟang 'mpat pajoe 'ndi 'oṟang 'mpat 'ilo̱qlah 'oṟang toedjo̱h bědjalan, 'oṟang toedjo̱h bětěmoe ngan poejo̱h ngan tělěgoe, mangkě di ṟistě li̱h tělěgoe ngan poejo̱h kěmané kantjěkoe bětoedjo̱h, djawab djěmě 'oṟang toedjo̱h 'itoe kami 'oṟang toedjo̱h 'ini 'ndaq noempoe doeso̱n radjě kaloe kamoe 'oṟang doewě galaq ngoesiṟ kami 'ilo̱q běnaṟ 'ndjadi 'oṟang sěmbilan, ladjoe bědjalan poelě dij'ě 'oṟang sěmbilan, (ě)'ndli̱qdě lamě dij'ě bědjalan bětěmoe ngan těmpat njě di kěndaqinjě, kirě-kirě těngah djam lagi sampaj kědoeso̱n radjě kěrně lah kěděngaran banjaq 'ajam běkoeko̱q, katě kantji̱l 'mbaq 'ini 'aro̱ngnjě kan sampaj lah kitě kědoeso̱n radjě kaloe 'mbaq 'ini kitě misti malam maso̱q kědalam doeson radjě mangkě djangan dikětahoe'i mandoesij'ě kitě 'ini 'ndaqlah 'adě kěpalaqnjě dan sapě pěngato̱r pěkěrdjě'ăn soṟang-soṟang, katě sang-sětoewě 'akoe 'ndjadi kěpalaqnjě 'akoe gagah dan běrani kantji̱l kandi̱q pěngato̱r pěkěrdjě'ăn soṟang djěmě, kaloe 'akoe 'ndjadi toekang pěngato̱r katě kantji̱l sădakdě kamoe 'ini kan koe'ato̱rlah ngan koe(ě)'ndjo̱q pěnggawij'ăn soṟang kamoe, nah kaba kěpindi̱ng maso̱q kědalam badah radjě tido̱q kaba gigi̱t bini radjě 'itoe, tělěgoe di 'oedjo̱ng palaq radjě kaba kěnto̱ti radjě 'itoe dan poejo̱h di dapo̱ṟ kaloe radjě kan ngambi̱q 'api dan ngido̱pkannjě mangkě kaba poepo̱rkan tanah di dapo̱ṟ 'itoe, běṟoedoe ngan poengko̱t maso̱q kědalam sambang satě radjě 'ataw bini radjě kan běṟoesap mangkě kaba 'anto̱l 'ido̱ngnjě, sang-sětoewě noenggoe di doewaṟě ṟoemah radjě, doeṟi 'oelat noenggoe di pangkal tanggě radjě, 'akoe di bawah ṟoemah radjě, 'ari̱po̱n malamlah mangkě sěgalě djěmě tadi ladjoe maso̱q kědalam doeso̱n radjě noero̱t katě kantji̱l 'itoe, kěběnaṟan radjě lah tido̱q, mangkě kěpindi̱ng gigi̱ti badan bini radjě tělěgoe ngěnto̱ti radjě, bini radjě lisah sadjě dijě tido̱q katě bini radjě toe'apě 'nggigiti 'akoe 'ini njěli̱tnji̱t, běkatě poelě radjě toe'apě boeso̱q běnaṟ 'ini, katě radjě poelě ngido̱pkan 'api, satě bini radjě kan ngido̱pkan 'api di dapo̱ṟ mangkě poejo̱h ngělěpo̱rkan tanah di dapo̱ṟ, bini radjě 'itoe 'ndi̱qdě tahoe lagi nginaq kěrně dij'ě lah kěmpěnan, ladjoe dij'ě ngambi̱q sambang (ě)'ndaq běṟoesap ladjoe di 'anto̱lnjě li̱h poengko̱t ngan běṟoedoe loekělah 'ido̱ng bini radjě, bini radjě 'itoe marah běnaṟ laloe dij'ě mantaw radjě 'oej 'oej 'ntjoego̱qlah 'ido̱ngkoe lah loekě, radjě 'itoe 'ntjoego̱qlah ladjoe dij'ě bědjalan kěloew'ăṟ doew'ě bělaki satěkan 'mboekaq doe(w)'aṟě ladjoe ditěrabangi sětoewě radjě doewě bělaki bini 'itoe matilah, satě radjě lah mati mangkě tiko̱s 'nggari sang-kantji̱l ngatěkan doewi̱t lah doewě

pĕti di rikriknjĕ. satĕ kantjil nĕngar katĕ tikos 'mbaq'itoe ladjoe dij'ĕ bĕkatĕ pĕgi 'akoe nindjawnjĕ. timbal tikos pĕgi. sang-kantjil 'nggari pĕti 'itoe di kinaqinjĕ 'adĕ nijan doewit 'itoe. ladjoe di 'angkotnjĕ kĕloewar koetĕ doewĕ pĕti 'itoe dan di badjikkannjĕ hanjĕ di(ĕ)'mbadjikkannjĕ 'itoe 'ndiqdĕ gi sĕtjoempoq hanjĕ di'agih-'agihnjĕ, satĕ 'oedĕ di 'angkotnjĕ doewit 'itoe kaloewar koetĕ mangkĕ sĕgalĕ kawannjĕ 'itoe dang 'mbagi rĕtĕ radjĕ. mangkĕ kantjilpon datanglah. njĕlah kantjil bĕkatĕ katĕnje aj 'arongnjĕ kamoe sĕdakdĕnjĕ 'ini dindaq ngĕndjoq 'akoe bagijan. sang-sĕtoewĕ nimbal kaba kantjil 'ndiqdĕ kan rolih bagijan sabab kaba 'ndiqdĕ pajah bĕgawi kami ini pajah kiamatan njĕ sĕpatotnjĕ lĕbih bagijan kĕpinding tĕlĕgoe ngan 'akoe 'amon 'ndiqdĕ kami 'ndiqdĕ mati radjĕ. timbal kantjil 'mbaqmanĕ kamoe ngatĕkan 'akoe 'ndiqdĕ pajah bĕgawi 'akoe di bawah roemah ndiqdĕ lĕmaq kamoe di poetjoq roemah sĕnang ki'amatan. pikiran kamoe 'akoe di bawah roemah 'ndiqdĕ 'adĕ goenĕnjĕ 'aj banjaq bĕnar goenĕnjĕ 'oempamĕnjĕ adĕ mandoesijĕ dĕngan gantjang 'akoe ngĕndjoq tahoe padĕ kamoe 'mbaq'ini kamoe dindaq poelĕ ngĕndjoq bagijan. ladjoe diĕndjoqnjĕ lih sang-sĕtoewĕ bagijan njĕlah sabok sotiq. ndiqdĕ lamĕ datang tikos lah 'oedĕ nindjaw pĕti doewit doewitnjĕ lah 'ndiq nginaqnjĕ lagi ladjoe di 'adoekannjĕ 'nggari sang-sĕtoewĕ. satĕ sang-sĕtoewĕ nĕngar katĕ sang-tikos 'mbaq'itoe ladjoe dijĕ bĕkatĕ 'nggoq nijan. timbal tikos 'nggoq nijan kaloe bisan 'ndiqdĕ pĕrtjajĕ pajlah 'ikotkan 'akoe masih 'adĕ 'ngkas tatalnjĕ koerikrik tadi. katĕ sang-sĕtoewĕ kĕmanĕ dijĕ doewit 'itoe tantoe sidjĕhanam 'inilah maling doewit 'itoe sambil dijĕ noendjoq kantjil. kantjil 'ndjawab 'aj. 'aj tjoekah pikir lih kamoe kamoe dang ribot 'ndaq 'mbagi rĕtĕ radjĕ inilah mangkĕ 'akoe na'iq kĕroemah 'akoe 'inilah 'ndiqdĕ dapat bagijan kini njangkĕ 'akoe maling poelĕ 'aj djĕhanam nijan kamoe 'ini boekan 'akoe njĕ djĕhanam kaloe 'akoe boekan malingnjĕ galaq 'akoe bĕsoempah. dĕmi 'Allah 'ndiqdĕ kaba 'inilah malingnjĕ kaba dindaq 'mbaliqkannjĕ kaba koemakan katĕ sang-sĕtoewĕ. katĕ sang-kantjil 'akoe 'ndaq kajiq djĕrang. ladjoe bĕdjalan kantjil 'itoe kĕloewar koetĕ hanjĕ tikos ngiring 'ndi bĕlakang kantjil. mangkĕ kantjil ngambiq sĕpoendjin 'ndi doewit njĕ banjaq 'itoe. satĕ tĕkinaq lih tikos kantjil ngambiq doewit 'itoe ladjoe dijĕ bĕkatĕ kaba nijan ngambiq doewit 'itoe 'awas kaba kabalah koe'adoekan ngan sang-sĕtoewĕ. nimbal kantjil pĕgi. 'ndiqdĕ lamĕ tikos bĕdjalan 'itoe mangkĕ sampajlah tikos 'itoe kadapan sang-sĕtoewĕ. njĕlah di katĕkannjĕ lagoenjĕ kantjil 'toe. satĕ sang-sĕtoewĕ nĕngar katĕ tikos 'mbaq'itoe ladjoe dijĕ 'nggari kantjil. satĕ sampaj kadapan kantjil ladjoe dijĕ

bĕkate njĕlah nijan kaba maling doewit itoe kaloe kaba 'ndiqdĕ ngakoq kaba koepadjoh, kantjil nimbal sambil kĕtakotan waktoe 'akoe pĕgi kajiq tadi mangkĕ 'akoe tĕrampoh ngan doewit sĕpoendjin 'ini barangkali Toehan kasihan di'ĕndjoqnjĕ 'akoe doewit boekannjĕ 'akoe maling, mangkĕ kantjil 'mbataq sang-sĕtoewĕ kĕ'oemĕ mandoesijĕ njĕ 'adĕ pandoq 'api, katĕ kantjil 'aj bisan pajlah kitĕ tidoq kĕsitoe paraq pandoq 'api 'itoe mangkĕ kitĕ 'angat djoegĕ, timbal sang-sĕtoewĕ pajoe, ladjoe kantjil ngan-sĕtoewĕ 'itoe tidoqlah di sitoe ladjoe tĕkĕlap, kantjil 'ntjoegoqlah di tjoegoqkannjĕ sang-sĕtoewĕ 'itoe hanjĕ 'ndiqdĕ ngĕtahoei, mangkĕ di 'ambiqnjĕ barĕ lih kantjil ladjoe di tjĕtjalkannjĕ kĕkĕting sang-sĕtoewĕ sang-sĕtoewĕ tĕkĕdjot sabab kĕsakitan, ladjoe dijĕ bĕkatĕ 'aj kaba 'inilah njilap kĕtingkoe, djawab kantjil 'ndiqdĕ bisan hanjĕ 'adĕ 'akoe nĕngar mandoesijĕ 'ndaq nimbaq bisan ladjoe koetjoegoqkan bisan 'itoelah barangkali njĕ njakitlah bisan, katĕ sang-sĕtoewĕ poelĕ djangan pĕmboehong bisan koepadjoh kĕlĕ, katĕ kantjil 'aj bisan 'akoe 'ndaq kajiq sĕtampor ladjoe bĕlarilah kantjil, satĕ tĕkinaq lih sang-sĕtoewĕ kantjil bĕlari 'itoe ladjoe di 'alawnjĕ, hanjĕ kantjil masoq kĕpĕmĕtong tĕbat mandoesijĕ kĕring, sang-sĕtoewĕ noerot poelĕ masoq tĕtapi satĕ masoq dijĕ 'ndiqdĕ tahoe lagi ladjoe, 'ndiqdĕ tahoe lagi 'oerong sang-sĕtoewĕ matilah sĕsĕpit, mangkĕ kantjil sĕnang moesohnjĕ mati.

XII (*B.*).

'Andaj-'andaj sang-sĕtoewĕ ngan manoesijĕ. [1])

'Ini 'andaj-'andaj moelĕnjĕ 'ndi pojang Sangboetĕ Toeroe pojang Sangboetĕ Toeroe 'ini moelaj 'ndi dĕnijĕ 'ndjadi dijĕ lah 'adĕ, sĕpandjang tjĕritĕ pojang Sangboetĕ Toeroe 'ini sĕgalĕ 'iwan 'ataw manoesijĕ njĕ doeloe sĕkali di 'idopkan lih Toehan njĕlah sĕtoewĕ, 'oedĕ sĕtoewĕ mangkĕ gadjah, 'oedĕ gadjah mangkĕ manoesijĕ, noerot sĕpandjang tjĕritĕ pojang Sangboetĕ Toeroe 'ini 'aloe Toehan kan lĕpaskan samĕ sĕkali 'iwantoe, mangkĕ bĕtanjĕ Toehan katĕnjĕ haj sĕtoewĕ kaba 'ndaq toenaq di manĕ, djawab sĕtoewĕ 'akoe 'ndaq toenaq di 'oetan, katĕ Toehan kaloe kamoe 'ndaq toenaq di 'oetan kamoe kan dikoerangi sipat njĕlah 'idong kaba kan di tĕboq 'ndiq tahoe ngĕmbaw hanjĕ kaba kan di'ĕndjoq 'ilmoe dikit kaloe kaba kan ngadjarkannjĕ djangan sĕkali didĕngar manoĕsijĕ kaba kalah ber'akal ngan dijĕ,

[1]) Medegedeeld door Anggoes uit de Sĕmĕndĕ.

'oedĕ 'itoe Toehan bĕtanjĕ ngan gadjah haj gadjah kaba 'ndaq toenaq di manĕ, djawab gadjah 'akoe 'ndaq toenaq di 'oetan, padĕ sari pojang Sangboetĕ Toeroe 'ini bĕdjalan koetan, sampaj dijĕ padĕ goenong badah sĕtoewĕ hanjĕ sĕtoewĕ toe dang waktoe 'itoe 'ndiqdĕ bĕdijĕ, ladjoe pojang 'itoe na'iq kajoe njĕ tinggi, bĕlom lamĕ dijĕ di poetjoq kajoe 'itoe mangkĕ datanglah sĕtoewĕ kĕbawah kajoe badah pojang 'itoe, 'ndiqdĕ tĕbilang banjaqnjĕ sĕtoewĕ 'itoe, pojang Sangboetĕ Toeroe kĕtakotanlah, lah 'oedĕ koempol sĕgalĕ sĕtoewĕ 'itoe, mangkĕ datang sotiq sĕtoewĕ njĕ gĕdang bĕnar dan gagah 'arongnjĕ, sĕtoewĕ toe njĕ mĕndapat 'ilmoe 'ndi Toehan doeloe, satĕ dijĕ sampaj kadapan sĕtoewĕ njĕ banjaq 'itoe ladjoe dijĕ bĕkatĕ tjoekah tjakari di bawah goenong 'ini kaloe 'adĕ manoesijĕ sabab 'akoe 'ndaq ngadjarkan 'ilmoe kitĕ 'ilmoe 'ini 'ndiqdĕ kĕnĕ didĕngar manoesijĕ, sĕgalĕ sĕtoewĕ 'itoe noendoqkan palaqnjĕ ladjoe 'ntjakari manoesijĕ, 'ndiqdĕ lamĕ sĕtoewĕ 'itoe baliq poelĕ ngatĕkan 'ndiqdĕ bĕdijĕ manoesijĕ, radjĕ sĕtoewĕ 'itoe ngadjarkan 'ilmoenjĕ sĕgalĕ 'ilmoe 'itoe didĕngar lih poejang Sangboetĕ Toeroe, 'oedĕ di ngadjarkan 'ilmoe 'itoe mangkĕ 'adĕ sotiq njĕ ngakoq dirinjĕ gagah dan bĕrani, ngatĕkan dijĕ 'ndiqdĕ kan takot ngan manoesijĕ, bini sĕtoewĕ 'itoe bĕkatĕ djangan 'mbaq 'itoe tantoe lĕbih gagah manoesijĕ kĕrnĕ manoesijĕ banjaq 'akal, bĕtanjĕ sĕtoewĕ njĕ gagah tadi manoesijĕ njĕ benar gagah, djawab bininjĕ 'a'oe, katĕ sang-sĕtoewĕ njĕ gagah 'itoe poelĕ pajlah kitĕ 'ntjakari manoesijĕ njĕ gagah 'itoe, djawab bininjĕ pajlah, ladjoe bĕdjalan 'ntjakar manoesijĕ, lom lamĕ bĕdjalan bĕtĕmoe ngan manoesijĕ dang ngambiq 'oewi, satĕ tĕkinaq lih manoesijĕ sĕtoewĕ mĕnggari dijĕ ladjoe di'oetjapnjĕ 'ilmoe pĕngĕndjoq pojang Sangboetĕ Toeroe, sĕtoewĕ 'itoe tĕngangĕ hanjĕ dijĕ bĕkatĕ kamoe manoesijĕ gagah nijan, djawab manoesijĕ 'a'oe, kaloe 'mbaq'itoe pajlah bĕlagĕ katĕ sĕtoewĕ, djawab manoesijĕ pantangan kami bĕlagĕ kamoe 'orang doewĕ 'akoe sorang 'ndaq bĕdoewĕ poelĕ kaloe kamoe galaq ngan bĕlagĕ tinggallah kamoe di sini 'akoe kan mantaw binikoe, djawab sĕtoewĕ pajoe, katĕ manoesijĕ poelĕ mangkĕ 'akoe pĕrtjajĕ kamoe kan di likos, djawab sĕtoewĕ pajoe, ladjoe di likosnjĕ lih manoesijĕ, 'oedĕ di likos mangkĕ djĕmĕ 'itoe tjĕtjatjaq kan baliq, padĕ hal dijĕ mĕntjabot pisaw ladjoe njĕmbĕlih doewĕ sĕtoewĕ 'itoe, sĕtoewĕ mati galĕ.

XIII. (*B*.).

'Andaj-'andaj djamboe 'mbaq koelak[1]).

Padě sari bědjalan doewě 'orang daq kětjiq kětěngah běloekar 'ndaqnjě njěnang njěnangkan 'atinjě, tibě-tibě bětěmoe dijě ngan sěbatang djamboe, mangkě 'adingnjě běkatě katěnjě 'aj kakang pajlah mintaq 'ambiqlah 'akoe djamboe 'itoe běsaq běnar 'adě tjaq 'mbaq koelak, kakangnjě nimbal haj 'adingkoe nanti koedaj djěrang, 'ndiqdě lamě datang sotik toepaj 'arongnjě dijě kan ngambiq djamboe 'itoe, satě těkinaq lih kakangnjě toepaj 'itoe datang ladjoe dijě běkatě katěnjě 'aj toepaj toelong 'akoe 'ambiqkan djamboe 'adingkoe 'itoe, djawab toepaj maně dijě, 'itoe dijě katěnjě toelong 'oembankan kandiq 'adingkoe, toepaj 'itoe bědjalanlah kěbadah djamboe 'itoe, 'arongnjě boekan toepaj 'itoe kan ngoembankan djamboe 'itoe hanjě di padjohnjě, 'ndiqdě lagi 'arapan dak kětjiq doewě 'itoe ladjoe dijě bědjalan, 'ndiqdě lamě dijě bědjalan bětěmoe ngan soempit, běkatě njě kakaq ngan soempit, soempit pajlah mintaq soempitkan toepaj toepaj dindaq 'mbaliqkan djamboe 'adingkoe, djawab soempit galaq děngan koesoempit, doewě daq kětjiq 'itoe bědjalan poelě bětěmoe ngan poentong, běkatělah njě kakaq ngan poentong, poentong pajlah mintaq pěnggal soempit soempit dindaq njoempit toepaj toepaj dindaq 'mbaliqkan djamboe 'adingkoe, djawab poentong galaq děngan koepěnggal, bědjalan poelě daq kětjiq 'orang doewě 'itoe bětěmoe ngan 'api, běkatě njě kakaq ngan 'api 'api pajlah silap poentong poentong dindaq měnggal soempit soempit dindaq njoempit toepaj toepaj dindaq 'mbaliqkan djamboe 'adingkoe, djawab 'api galaq děngan koesilap, bědjalan poelě daq kětjiq doewě 'itoe bětěmoe ngan 'ajiq, běkatě njě kakaq ngan 'ajiq, 'ajiq pajlah mintaq sěmbori 'api 'api dindaq njilap poentong poentong dindaq měnggal soempit soempit dindaq njoempit toepaj toepaj dindaq 'mbaliqkan djamboe 'adingkoe, djawab 'ajiq galaq děngan koesěmbori, daq kětjiq doewě běrading 'itoe bědjalan poelě bětěmoe ngan goenong, běkatě njě kakaq ngan goenoeng, goenong pajlah mintaq 'mpang 'ajiq 'ajiq dindaq njilap poentong poentong dindaq měnggal soempit soempit dindaq njoempit toepaj toepaj dindaq 'mbaliqkan djamboe 'adingkoe, djawab goenong galaq děngan koe'ěmpang, doewě daq kětjiq 'itoe bědjalan poelě bětemoe ngan kěbaw, kěbaw pajlah mintaq tjěroegoh

---

[1]) Medegedeeld door Rahimat uit de Sěměndě.

goenong goenong dindaq ngëmpang 'ajiq 'ajiq dindaq ngëmbori 'api 'api dindaq njilap poentong poentong dindaq mënggal soempit soempit dindaq njoempit toepaj toepaj dindaq 'mbaliq kan djamboe 'adingkoe, djawab këbaw galaq dëngan koetjëroegoh, doewë daq këtjiq 'itoe bëdjalan poelë bëtëmoe ngan tali, bëkatë një kakaq ngan tali, tali pajlah mintaq nali këbaw këbaw dindaq 'ntjëroegoh goenong djawab tali galaq dëngan koetali, 'abislah 'arapan daq këtjiq 'itoe ladjoe bëdjalan bëtëmoe ngan tikos, tikos pajlah mintaq riqriq tali tali dindaq nali këbaw, djawab tikos galaq dëngan koerikrik, djawab 'anaq 'itoe dindaq dan sëdot, ladjoe bëdjalan poelë dijë bëtëmoe ngan koetjing 'oetan, 'aj koetjing galaq dëngan makan tikos, djawab koetjing manë dijë, katë daq këtjiq 'orang doewë 'itoe, 'itoe dijë pajlah kitë bëdjalan sësamë, satë tikos kan ditërabangi lih koetjing mangkë tikos gantjang 'ndaq mërikrik tali, satë tali kan di rikrik mangkë dëngan gantjang dijë 'ndaq ngëbat këbaw, satë këbaw kan di këbat dëngan gantjang dijë kan tjëroegoh goenong, satë goenong kan ditjëroegoh dëngan gantjang dijë 'ndaq ngëmpang 'ajiq, satë 'ajiq kan di'ëmpang dëngan gantjang dijë 'ndaq njëmbori 'api, satë 'api kan di sëmbori dëngan gantjang dijë 'ndaq njilap poentong, satë poentong kan di silap dëngan gantjang dijë kan mënggal soempit, satë soempit kan di pënggal dëngan gantjang dijë 'ndaq njoempit toepaj, satë toepaj kan di soempit dëngan gantjang dijë ngoembankan djamboe, katënjë na 'ini 'apë djamboe 'ading dëngan, daq këtjiq orang doewë 'itoe soekë bënar 'atinjë rolih djamboe 'anjë djamboe 'itoe lah habis sëpijaq di makan lih toepaj, daq këtjiq 'orang doewë 'itoe makan djamboe 'itoe ladjoe baliq.

XIV. (*B.*).

'Andaj-'andaj koetjing na'iq hadji [1]).

Dalam sotiq roemah 'adë sotiq koetjing një dang nginaq kësitoe sini 'ndaq nginaq kaloe kaloe 'adë tikos një laloe dalam roemah 'itoe, tapi bë'ari'ari dijë noenggoe disitoe kan 'ntjakar rëdjëki një diingininjë 'itoe, 'arongnjë djangan kan rolih nëngar soewarënjë lagi 'ndiqdë, bëpikir dijë barangkali 'akie 'ini 'ndiqdë kan rolih rëdjëki lagi kërënë miski 'mbaqmanë soesah pajah 'akal 'ndaq 'ndapatkan rëdjëki 'ndiqdë djoegë dapat, 'aj barangkali djoegë 'akoe 'inilah bëdoesë

---

[1]) Medegedeeld door Abdoerrachman uit de Sëmëndë.

lantaran 'akoe 'ini moelaj 'ndi kĕtjiq datang kĕmbaq'ini 'ndiqdĕ djoegĕ tobat 'ndi 'mboenoh 'iwan 'itoe, sĕdĕngat 'itoe djoegĕ koetjing 'itoe bĕkatĕ padĕ badannjĕ, katĕnjĕ barangkali djoegĕ 'akoe banjaq doesĕ 'akoe banjaq doesĕ 'mbaq'ini djoegĕ 'akoe tobat 'astagĕ 'astagĕpir 'astagĕpiroelah, mangkĕ waktoe 'itoe djoegĕ bĕpoetar jikiran koetjing 'itoe bahwĕ sĕ 'iloq-'iloqnjĕ pĕgi kĕMĕkah moehonkan tobat kĕpadĕ Toehan moedahmoedahan dapat 'ampon doesĕnjĕ banjaq 'itoe, 'ndiqdĕ pikir pandjang lagi bĕdjalan koetjing 'itoe dengan 'ndiqdĕ ngingat salah satoenjĕ di tinggalkannjĕ, kĕmanĕ toedjoe'än dijĕ bĕdjalan 'itoe 'ntah 'ndiqdĕ kĕroewan, mangkĕ moelaj 'ndi 'agri 'itoe lĕngit koetjing 'itoe 'ndiqdĕ kĕroewan kĕmanĕ dijĕ bĕdjalan, sĕdakdĕ tikos dalam roemah badah koetjing 'itoe lĕmaq hatinjĕ bĕgĕlot kĕsitoe-sini 'ndiqdĕ ngĕrasĕ takot 'ndaq dikit djoegĕ, sijang malam bĕkoempol-koempol tĕkos dalam roemah 'itoe kĕrĕnĕ 'indjiq soekĕ ditinggalkan koetjing njĕ gagah, 'adĕ tjaq limĕ boelan 'oedĕ koetjing 'itoe mĕlĕngitkan badannjĕ mangkĕ padĕ sari bĕlarilah sotiq tikos njĕ bĕsaq 'nggari kawannjĕ sambil mantaw-mantaw katĕnjĕ, 'awas-'awas dĕdijam-dijam pajlah kitĕ 'ntjakar badah bĕsimbon njĕ 'iloq djĕmĕ toekang ngambiq njawĕ lah datang poelĕ, mangkĕ sĕdĕngat 'itoe djoegĕ soenilah roemar 'itoe kĕrĕnĕ sĕdakdĕ tikos njĕ bĕgĕlot-gĕlot dĕngan lĕmaqnjĕ 'itoe lah bĕlari kĕbadah njĕ dja'oh di sitoelah dijĕ bĕrasan, katĕ tikos njĕ bĕsaq 'itoe, 'aj sĕdakdĕ kitĕ 'oentong 'akoe gantjang ngĕtahoei kĕdatangan moesoh kitĕ 'itoe kaloe 'ndiqdĕ tantoe banjaq ma'ot kitĕ datang 'ari 'ini, djawab sĕdakdĕ kantjĕ-kantjĕnjĕ toe'ape 'itoe, 'aj kaba 'ini bangĕ bĕnar katĕ tikos bĕsaq koetjing kampang doeloe lah datang poelĕ 'itoelah mangkĕ koekatĕkan 'awas-'awas, tapi 'akoe hiran djoegĕ mikirkan kĕdatangan moesoh kitĕ sĕkali 'ini kĕrnĕ la'in bĕnar pĕkakasnjĕ dan lagoenjĕ tjoekoh, dĕngarlah 'iloq-'iloq kĕlĕ koetjĕritĕkan halnjĕ ngan kamoe sĕdakdĕnjĕ, mangkĕ sĕgalĕ tikos-tikos 'itoe dijam 'ndaq nĕngarkan tjĕritĕ tikos bĕsaq 'itoe, katĕ tikos bĕsaq 'itoe tadi 'akoe bĕdjalan-djalan dalam biliq roemah 'itoe 'ndaq 'ntjakar kaloekaloe 'adĕ padjohan njĕ lĕmaq. 'ndiqdĕ lamĕ 'akoe bĕdjalandjalan 'itoe mangkĕ tĕrampoh 'akoe ngan koetjing 'itoe 'anjĕ dijĕ dijam sadjĕ, mangkĕ katĕ tikos njĕ banjaq 'itoe 'astagĕ tĕrampoh-tĕrampoh 'oentong bĕnar 'ndiqdĕ mati, katĕ tikos bĕsaq 'itoe mis mati 'akoe tadi hiran-hiran dijĕ dijam sadjĕ tjarĕ djĕmĕ 'alim, 'aj matjam 'itoe koekinaq, koekinaq koetjing 'itoe doedoq 'mboengkoq dĕngan bĕdjoebah pandjang dan bĕsorban bĕsaq dan ngĕtjaqkan sotiq mĕsĕbih dijĕ dijam sadjĕ 'ndiqdĕ nginaq sitoe sini 'anjĕ moelotnjĕ njĕ bĕringgot

mëmbatjë kitab tjarë djëmë 'alim, nëngar tjëritë 'itoe dijamlah sëgalë tikos 'itoe sambil bëpikir, sëtampor bëkatë tikos banjaq 'itoe sambil tëtawë-tawë rami-rami kë'indjiq'än katënjë, lah 'oedë hadji lah 'oedë këMëkah 'ndiqdë kan 'mboenoh kitë lagi dijë lah tobat 'oentong-'oentong, mangkë katë tikos bësaq'itoe 'akoe pikir 'mbaq'itoe djoegë tapi soenggoh matjam 'itoe 'ndiqdë tahoe kitë toe'apë këndaqnjë, djawab tikos banjaq 'itoe 'aj 'itoe 'ndiqdë 'ndaq takot kitë tantoe dijë dindaq lagi ngambiq njawë sëdakdë kitë kërënë dijë lah tobat ngan Toehan, 'oedë tikos-tikos 'itoe ngoemong-ngoemong, mangkë bëlari-larilah dijë masoq roemah badah koetjing 'itoe dëngan 'ndiqdë ngërasë takot 'inggë këkadang tërampoh këkadang digëlotinjë, tapi koetjing 'itoe dijam sadjë sëpërti 'ndiqdë galaq nginaq 'iwan 'itoe lagi, mangkë pikir sëdakdë tikos-tikos 'itoe soenggoh-soenggo dijë lah tobat lah na'iq hadji kërënë 'ndaq dikit 'ndiqdë bërobah 'imannjë 'mpoq 'mbaqmanë djoegë di paraq'i dan di gëloti, bolih djadi djoegë dijë lah bë'ilmoe një tinggi barangkali djoegë dijë 'ini kan 'ndjadi goeroe sëdakdë koetjing, 'aj 'alangkah lëmaqnjë kitë kaloe kirënjë sëdakdë koetjing dalam dënijë lah 'ndjadi djëmë 'alim tjarë koetjing 'ini, tantoe sëgalë 'anaq tjoetjong kitë këlë sënang sënang sabab 'ndiqdë bëdijë moesohnjë lagi, 'apë lagi kaloe kirënjë tikos-tikos lah banjaq na'iq hadji dan 'ahirnjë barangkali banjaq poelë një djadi goeroe 'ataw mëndjadi datoq dalam mësëdjid, moelaj 'ndi 'ari 'itoe 'ndiqdë lah dikoewatirkannjë koetjing 'itoe mëla'inkan di'ënpamëkannjë kantjënjë, padë sari datang sotiq 'iwan një pintar një bëdamë bëngkarong datang ngan tikos-tikos 'itoe sërtë dëngan marahnjë katënjë, 'aj sëlakdë tikos ngapë sangkan sëdakdë kamoe 'ini sëpërti 'ndiqdë 'akal lagi kamoe 'ndaq 'idop 'apë 'ndaq mati kamoe 'ndaq 'idop bëlarilah kamoe 'ndi sini kaloe 'ndaq mati bënarlah tjarë kamoe, tapi koepikir kaloe kirënjë 'akoe lambat datang dikit sadjë kësini tantoe 'abis kamoe di makan koetjing kampang 'itoe, mangkë djawab tikos-tikos 'itoe, djangan doeloe 'ngkoewajë 'ndaq marah ngan kami kërënë kinaqlah koetjing 'itoe boekan sëbarang koetjing dijë djëmë 'alim lah 'oedë na'iq hadji këMëkah, lah 'oedë kami tjoekah, kami poesiq poesiqlah 'ndiqdë djoegë bërobah 'imannjë, kami pikir barangkali djoegë dijë 'ini kan 'ndjadi goeroe 'ataw datoq dalan mësëdjid, katë bëngkarong poelë, kamoe sëdakdënjë 'ndiqdë përtjajë ngan 'akoe, 'mbaq'ini tjoekah kamoe 'atikan 'nbaqmanë 'imannjë bërobah 'ataw 'ndiqdë, mangkë bëngkarong 'itoe pëgi paraq koetjing një dang nganggoq-ngangoq 'itoe, sëdakdë tikos ngimbang 'ndi dja'oh 'ndaq nginaq 'mbaqmanë

hal koetjing ngan bĕngkarong 'itoe, satĕ lah paraq bĕngkarong ngan koetjing njĕ dang nganggoq 'itoe mangkĕ bĕngkarong nimbolkan palaqnjĕ 'ndi badahnjĕ bĕsimbon 'ndi bawah dasar, bĕbĕrapĕ kali bĕngkarong 'itoe mĕntjoekah nginaq-nginaqkan badannjĕ ngan koetjing 'itoe tapi 'ndiqdĕ djoegĕ bĕrobah 'imannjĕ, mangkĕ di paraq'injĕ lagi koetjing 'itoe sambil dijĕ na'iqna'iqkan palaqnjĕ 'mbaqtoelah diboewat bĕngkarong kĕkadang nimbol kĕkadang ngĕlam, bĕbĕrapĕ lamĕnjĕ poesinglah palaqnjĕ koetjing 'itoe dan bĕrobahlah imannjĕ ladjoe dibĕlitkannjĕ matĕnjĕ ngan bĕngkarong, bĕngkarong ladjoe bĕramoe badah bĕlari, koetjing 'itoe baliq nganggoq-nganggoq sambil ngĕtjaqkan mĕsĕbih njĕ bĕsaq, tapi 'arongnjĕ nganggoq-nganggoq 'itoe tjoema palaqnjĕ sadjĕ hatinjĕ 'adĕ mikirkan rĕdjĕki njĕ li 'ingininjĕ itoe, satĕ bĕberapĕ kali dikinaq'mjĕ bĕngkarong masih djoegĕ nimbol-nimbolkan palaqnjĕ, mangkĕ 'ndiqdĕ kĕtahoeinjĕ lagi palaqnjĕ potih bĕsorban bĕsaq dan sĕdĕngat 'itoe djoegĕ tĕlĕpas mĕsĕbih di tangannjĕ ladjoe nĕrabangi bĕngkarong, tapi 'apĕ bolih boewat malang bagi koetjing 'itoe, kĕrĕnĕ bĕngkarong 'itoe tjalaq dijĕ 'nggantjang bĕsimbon bawah dasar ladjoe bĕlari ngan tikos banjaq 'itoe sambil tĕtawĕ 'indjiq lakoe koetjing 'itoe, satĕ bĕngkarong 'itoe sampaj ngan tikos-tikos 'itoe mangkĕ katĕnjĕ, 'aj soedarĕkoe djangan kamoe moedah pertjajĕ padĕ djĕmĕ mĕroepĕkan dirinjĕ sĕpĕrti djĕme njĕ lah tobat 'itoe, kĕrĕnĕ kĕkadang njĕ mĕroepĕ djĕmĕ ba'iq 'itoe lĕbih djahat 'ndi djĕmĕ kĕbanjaq'ăn.

XV. (*B*.).

Andaj-'andaj kantjil dĕngan sang-sètoewĕ. [1])

'Adĕ sĕboewah rimbĕ, mangkĕ dalam rimbĕ 'itoe bĕmatjam-matjam binatang 'isinjĕ, mangkĕ sang-sĕtoewĕ di rimbĕ 'itoe ngadjaq binatang-binatang koempol 'ndaq moewat radjĕ, mangkĕ binatang-binatang koempol galĕ kĕrĕnĕ lĕlamĕ dalam rimbĕ belom bĕdijĕ radjĕ, mangkĕ katĕ sang-sĕtoewĕ, 'oej kamoe banjaq sapĕ kan mĕndjadi radjĕ kitĕ 'ini 'ndaq gagah dan mĕlawan di 'ntarĕ kitĕ 'ini, mangkĕ bĕkatĕ gadjah kitĕ 'ini milih kan mĕndjadi radjĕ tĕtarohan koedaj sijapĕ tĕtĕgoq limaw 'mbaq pĕrijoq sidjat nĕgoq boelat 'itoelah kan mĕndjadi radjĕ, mangkĕ binatang banjak 'ndiqdĕ bĕdijĕ nimbal kan tĕtĕgoq limaw 'mbaq pĕrijoq sidjat, mangkĕ bĕkatĕ

---

[1]) De naam van den zegsman is niet vermeld.

tělěgoe 'akoe něgoq'i limaw 'itoe měntjakarlah kamoe banjaq, ladjoe binatang banjaq měntjakar limak 'mbaq pěrijoq, lah rolih limaw 'itoe, mangkě di 'adjong binatang banjaq těgoq limaw 'itoe děngan tělěgoe, toe'apě 'ndiqdě tětěgoq lih tělěgoe, satě di kinaq'i binatang banjaq limaw 'mbaq pěrijoq 'ndiqdě tětěgoq lih tělěgoe, mangkě sětoewě běkatě tělěgoe 'ini ngětjaq poentong sadjě kitě kěntoti moelotnjě kitě 'adjong 'ntjangaq galě-galě kitě ngěntotinjě 'oedim 'itoe kitě lingsikan di 'oedjong rimbě djangan di 'adjong masoq kětěngah rimbě lagi, 'oedim 'itoe binatang banjaq měpakat (ě)'ndaq 'iloq djadi radjě sang-sětoewě 'inilah kěrěně dijě gagah, lah djadi sang-sětoewě radjě, mangkě sang-sětoewě běkatě, 'oej kamoe banjaq 'akoe 'ini lah kami didjadikan radjě makanan 'akoe kamoe 'inilah dan pěmakankoe tigě 'ikoq sari, mangkě binatang banjaq 'nděngar katě radjě sang-sětoewě 'mbaq 'itoe ladjoe bětangisan kěrěně 'ndiqdě kan 'oerong mati di makan radjě, mangkě běkatě kantjil kaloe 'mbaq'itoe kitě 'ini boewang'oendi kan 'ndjadi makanan radjě mangkě 'ndiqdě 'oepatan, sapě tě'ambiq děngan boeloh di soerat bawahnjě dengan soerat 'oeloe 'itoelah kan 'ndjadi makanan radjě, 'oedim 'itoe binatang banjaq galaq galě noerot katě kantjil, tijap 'arilah boewang 'oendi kan 'ndjadi makanan radjě, 'ndiqdě lamě mangkě boeloh běsoerat 'itoe dapat lih kantjil, satě těkinaq lih kantjil dijě dapat boeloh běsoerat, ladjoelah kantjil bělari masoq rimbě kěrěně takot kan dimakan radjě, mangkě kantjil běpikir 'mbaqmaně 'akoe 'ini mangkě 'ndiqdě mati di makan radjě, lah 'oedim kantjil běpikir mangkě kantjil masoq litjaq, lah litjaq'ǎn moelik-moelik poelě di ěmboewě, lah bělěpong galě badannjě mangkě kantjil němoni radjě, satě těkinaq lih radjě kantjil koelat dan pěnoh lih ěmboewě mangkě radjě sětoewě marah kěrěně lambat němoni lah liwat djandjinnjě kan 'ndjadi makanan radjě, mangkě kantjil běkatě ngan sang-sětoewě, 'oej radjě 'akoe ini lah salah hanjě sangkan lambat němoni radjě 'akoe tadi di 'alaw radjě la'in sěměgi běsaq ngan kaba badahě di 'oedjong rimbě 'inilah dalam loeboq, katěnjě kaloe radjě kamoe mělawan 'adjaq sini dijě nanti dan katěnjě djangan ngadjaq binatang banjaq kaloe mělawan bělagě samě sorang, mangkě radjě sang-sětoewě marah dan bětanjě di maně badahě dan toenděkan 'akoe 'akoe bělagě ngan dijě, mangkě kantjil tjětjaq kětakotan dan noenděkan radjě masoq rimbě, 'ndiqdě lamě mangkě kantjil běkatě aj radjě ndiqdě lamě lagi kitě 'ini bětěmoe kěrěně badahě dalam loeboq di 'adapan kitě 'ini, mangkě běrěggot radjě sang-sětoewě 'ndamping kěloeboq 'itoe dan di soeboq'i loeboq 'itoe, toe'apě dalam loeboq 'itoe 'ajiq djěrěnih kinaq'ǎn

bĕbajang radjĕ 'itoelah, mangkĕ katĕ radjĕ dĕdijam kaba kantjil 'akoe 'ndaq 'nggĕtoq radjĕ 'itoe kaloe dijĕ mĕlawan kĕlĕ koetjambami, mangkĕ kantjil nginaq sadjĕ, lah di gĕtoq lih radjĕ mangkĕ katĕ kantjil tjambamlah radjĕ kaba 'itoe lah di 'adjaq bĕlagĕ, ladjoe radjĕ 'itoe tjambami dalam loeboq, toe'apĕ 'ndiqdĕ ta'oe 'agi 'ndarat ladjoe mati, 'oedim 'itoe kantjil mandi, lah bantji baliq kantjil 'nggari binatang banjaq, katĕ kantjil radjĕ kitĕ lah mati 'akoe gigit tjoepingnjĕ lah 'oedim koetjampaqkan dalam loeboq, mangkĕ binatang banjaq gĕmĕmpor 'ndaq nginaq radjĕ sang-sĕtoewĕ lah mati di gigit kantjil, mangkĕ ditoendĕkannjĕ lih kantjil toe'apĕ di kinaq'i binatang banjaq lah mati nijan radjĕ sang-sĕtoewĕ 'itoe dalam loeboq, mangkĕ binatang banjaq bĕsoeraq 'indjiq galĕ ngan kantjil, 'oedim 'itoe kantjil ngoempolkan binatang banjaq 'ndaq moewat radjĕ kan 'ndjadi gĕnti radjĕ mati digigit kantjil, lah koempol galĕ binatang banjaq, katĕ kantjil sapĕ kan 'ndjadi radjă kitĕ 'ini pilihlah lih kamoe banjaq, mangkĕ moepakatan binatang banjaq kantjil 'inilah kan 'ndjadi radjĕ kĕrĕnĕ giginjĕ bisĕ dan makanannjĕ boewah 'arĕ sadjĕ nĕm boewah sari, lah tĕtap kantjil djadi radjĕ mangkĕ tĕlĕgoe moepakat ngan boewajĕ kĕrĕnĕ tĕlĕgoe sakit 'ati di lingsikan di 'oedjong rimbĕ, katĕ tĕlĕgoe bĕkatĕ ngan boewajĕ 'oej boewajĕ pajoelah kaba boenoh radjĕ kantjil 'itoe mangkĕ kaba 'ndjadi radjĕ 'akoe patjaq baliq kĕtĕngah rimbĕ, katĕ boewajĕ pajoe di manĕ kantjil 'itoe 'mbaq 'ini, katĕ tĕlĕgoe kaba toenggoe sadjĕ radjĕ kantjil mandi, kaloe dijĕ toeron kajiq kaba sambar kĕtingnjĕ roerot kĕdalam 'ajiq, katĕ boewajĕ pajoe, 'ndiqdĕ lamĕ radjĕ kantjil mandi, sĕdang mandi di sambar boewajĕ kĕtingnjĕ radjĕ kantjil 'itoe, mangkĕ katĕ kantjil gigitlah ranting bĕtong boekan ketingkoe kamoe gigit, datang boewajĕ di koetjilkan kĕting kantjil 'itoe, ladjoe kantjil bĕlari kĕdarat sambil bĕkatĕ 'aj boewajĕ 'akoe 'ndiqdĕ kan mati lih kaba kaba 'itoe bojan, dan radjĕ kantjil tĕros bĕlari, mangkĕ boewajĕ roensing 'aj kantjil kaba 'itoe 'nggoq mati lihkoe, mangkĕ boewajĕ masoq rimbĕ radjĕ kantjil 'itoe dan boewajĕ bĕtanjĕ padĕ tĕlĕgoe toewapĕ makanan kantjil, katĕ tĕlĕgoe makanannjĕ boewah 'arĕ, mangkĕ sĕdang boewajĕ bĕdjalan di rimbĕ bĕtĕmoe dĕngan batang 'arĕ bĕboewah dan boewajĕ bĕsimbon badannjĕ di timboninjĕ dĕngan boewah 'arĕ, mangkĕ 'ndiqdĕ lamĕ radjĕ kantjil bĕdjalan djalan di kinaq'injĕ boewah 'arĕ tĕtjoegom di badah sotiq, mangkĕ radjĕ kantjil lah sangkĕ 'ndiqdĕ kan 'oerong boewajĕ bĕsimbon di bawah boewah 'arĕ, katĕ radjĕ kantjil 'akoe pagĕ'ăn sari 'ini nginaq boewah 'arĕ tĕloenggoq di badah sotiq 'idang kali tijap dahan 'adĕ 'ndaq 'oemban,

tĕdĕngar lih boewajĕ mangkĕ di kĕpaskannjĕ sĕpajĕ boewah 'arĕ bĕ'amboran, toeapĕ tĕkinaq lih kantjil badan boewajĕ, ladjoe radjĕ kantjil bĕkatĕ 'aj boewajĕ bojan kaloe kaba di sini 'akoe kan bĕlari, tĕros boewajĕ noetol kantjil 'itoe sambil bĕpikir, 'akoe 'ini katĕ boewajĕ 'iloq ngadang di djalan moenggor kaloe kantjil laloe koesambar badannjĕ, mangkĕ boewajĕ moenggor di tĕpi djalan nanti kantjil laloe, 'ndiqdĕ lamĕ laloe nijan radjĕ kantjil tĕtapi 'ndi dja'oh lah kinaq'ăn boewajĕ, ladjoe radjĕ kantjil bĕkatĕ 'idang kali poenggor pasir djalan 'ini bĕdahan ngapĕlah 'mbaq 'ini dahannjĕ 'ndigi bĕdijĕ, satĕ tĕdĕngar lih boewajĕ katĕ radjĕ kantjil ladjoe tangan boewajĕ di rangkaqkannjĕ, ladjoe radjĕ kantjil bĕkatĕ 'aj boewajĕ bojan kaloe kaba di sini 'akoe kan 'ntjakar djalan la'in, tĕros kantjil bĕlari dan boewajĕ 'ndjagal dalam rimbĕ 'itoe, 'ndiqdĕ lamĕ boewajĕ bĕtĕmoe ngan dangaw radjĕ kantjil, ladjoe boewajĕ masoq dangaw bĕsimbon, 'ndiqdĕ lamĕ radjĕ kantjil datang pasir dangaw di kinaq'injĕ 'adĕ roenot boewajĕ masoq dangaw, mangkĕ radjĕ kantjil bĕtanjĕ ngan kantinnjĕ bĕroq tjoekah kaba pantaw dangaw kitĕ 'ini kaloe 'ndiqdĕ nimbal lah tjĕnki 'adĕ pĕmadĕ masoq dalamnjĕ, mangkĕ tĕdĕngar lih boewajĕ katĕnjĕ, 'amon 'adĕ binatang mantaw 'ataw radjĕ kantjil mantaw 'ini kĕlĕ 'akoe timbali kĕrĕnĕ pĕntjinĕ'an radjĕ kantjil kaloe dangaw 'ini nimbal di pantaw dijĕ kan masoq kĕdangaw, ladjoe bĕroq mantaw dangaw dangaw dangaw, nimballah boewajĕ oet oet oet, na katĕ radjĕ kantjil lah boewajĕ bojanlah di dalam dangaw 'itoe kĕrĕnĕ 'ndiqdĕ kĕkalĕ dangaw bĕkatĕ, 'aj boewajĕ bojan tinggallah kaba di sini akoe 'ndaq bĕlari kĕtĕmpat la'in, mangkĕ boewajĕ bĕtambah panas 'atinjĕ dan di djagalnjĕ poelĕ masoq rimbĕ, 'ndiqdĕ lamĕ bĕtĕmoe ngan goewĕ radjĕ kantjil, boewajĕ 'itoe laloe di masoq'injĕ goewĕ 'itoe di tantinjĕ, 'ndi dalam pikiran boewajĕ kaloe radjĕ kantjil masoq kĕdalam goewĕ 'itoe kan di makannjĕ. 'ndiqdĕ lamĕ mangkĕ radjĕ kantjil baliq kĕgoewĕ, lah masoq kĕdalam di kinaq'injĕ 'adĕ loq kĕkoenang di dalam goewĕ 'itoe 'idang kali 'ndiqdĕ kĕkĕlah, mangkĕ radjĕ kantjil tĕkĕdjot dalam 'ini goewĕ barangkali boewajĕ, lah 'oedĕ radjĕ bĕpikir di kinaq'injĕ roenot diloewar goewĕ 'itoe njĕlah 'ngkas boewaje', mangkĕ katĕ radjĕ kantjil 'oej binatang banjaq tjoekah kamoe moewat pandoq di moekĕ goewĕ 'ini kĕrĕnĕ 'akoe 'ini kĕdinginan 'ndaq bĕdijang, mangkĕ binatang banjaq ngambiq poentong moewat pandoq, lah djadi 'api di pandoq 'itoe mangkĕ katĕ radjĕ kantjil 'oej kamoe 'ini 'ndiqdĕ ta'oe dalam goewĕ 'ini 'adĕ boewajĕ padatkanlah 'api pandoq 'ini kĕdalam goewĕ mangkĕ boewajĕ mati, ladjoe binatang banjaq madatkan

'api kědalam goewě, 'ndiqdě lamě boewajě dalam goewě 'itoe 'ndiqdě ta'oe këloewar ladjoe moetong dan tëros mati, mangkě radjě kantjil sěnang 'atinjě 'ndigiq bëmoesoh, 'oedim 'itoe radjě kantjil měloempat-loempat kěrěně sěnang hati moesohnjě lah mati, dang měloempat 'itoe těratjong ngan 'mban boerong pantjong sěkali kěně boentotnjě teros kěmoelot ladjoe kantjil mati poelě.

XVI. (*B.*).

'Andaj-'andaj sang-kantjil sikoq dalam rimbě[1]).

Timpoh 'itoe samě sěkali roempot pěkajoe'ān patjaq běkatě, djadi dalam rimbě kantjil sikoq 'itoe banaq běbini, djadi katě sang-kantjil 'nggi bininjě 'akoe 'ndaq běkarang nimbě la'ot kan 'ndjadi něpongi 'anaq kitě, těros kantjil 'itoe bědjalan 'ntjakar kantjě, mangkě betěmoe ngan sěroenton manaw mangkě katě sěroenton manaw 'ndaq kěmaně kaba sang-kantjil, mangkě katě sang-kantjil 'akoe 'ndaq běkarang nimbě la'ot, těros sang-kantjil bědjalan ngan sěroenton manaw, djadi bědjalan poelě bětěmoe ngan sěrěkoh toenggol, lah 'ndjadi 'orang tigě ladjoe bědjalan bětěmoe ngan sandang těngkijang, mangkě bědjalan poelě bětěmoe ngan sětimbě la'ot, katě sětimbě la'ot kěmaně kamoe 'orang 'mpat 'ini, mangkě djawab sang-kantjil kami 'ndaq běkarang nimbě la'ot, mangkě katě sětimbě la'ot limě ngan 'akoe, těros bědjalan 'orang limě 'itoe, djadi limě 'orang 'itoe sampaj kětěloq manggol koening, těros di moewat poendoq těgoh sangkan 'ndaq těgoh kěrěně di sitoe di toenggoe pěnjakit Toekaq bělakang lagi běsaq lagi gagah 'ndiqdě bělawan di těloq 'itoe, těros 'orang limě 'itoe těmalam disitoe gawinjě malam 'ntjakar 'ikan sijang noenggoej pěrolihan kan di tapě, mangkělah pětang 'ari katě sang-kantjil sapě noenggoe poendoq kitě kěrěně malam 'ini Toekaq bělakang datang, mangkě katě sěroenton manaw 'akoe noenggoe poendoq, lagi manaw lagi koeroenton kan pěnjakit Toekaq bělakang, lah malam datang nijan Toekaq bělakang sambil běkatě tam gěrěntam mintaq tapě sapě dindaq ngěndjoq tapě koetampar palě, mangkě nimbal sěroenton manaw gampang mintaq tapě datang sini kitě bělagě koedaj, laloe bělagě Toekaq bělakang ngan sěroenton manaw poewas bělagě kalah sěroenton manaw tapě 'abis di 'ambiq Toekaq bělakang, 'ari sijang Toekaq bělakang kisit 'mpat 'orang běkarang tadi baliq, mangké

[1]) De naam van den zegsman is niet medegedeeld.

sĕroenton manaw bĕdjĕrom 'nggari 'orang 'mpat itoe 'akoe kalah bĕlagĕ ngan Toekaq bĕlakang tapĕ lah 'abis di 'ambiqnjĕ, djadi sari 'itoe ngoelang napĕ poelĕ, 'ari lah pĕtang bĕkatĕ poelĕ sang-kantjil sapĕ noenggoe poendoq kitĕ malam 'ini, mangkĕ nimbal sĕrĕkoh toenggol 'akoe noenggoe poendoq, lagi toenggol lagi koesĕrĕkohkan koenon kan pĕnjakit Toekaq bĕlakang, 'ari lah malamlah datang nijan Toekaq bĕlakang sambil katĕnjĕ tam gĕrĕntam mintaq tapĕ sapĕ dindaq ngĕndjoq tapĕ koetampar palĕ, mangkĕ katĕ sĕrĕkoh toenggol gampang ngĕndjoq tapĕ kitĕ bĕlagĕ koedaj, tĕros malam 'itoe bĕlagĕ Toekaq bĕlakang ngan sĕrĕkoh toenggol kalah sĕrĕkoh toenggol tapĕ 'abis di 'ambiq lih Toekaq bĕlakang, 'ari sijang Toekaq bĕlakang kisit 'mpat 'orang bĕkarang 'itoe baliq, mangkĕ sĕrĕkoh toenggol bĕdjĕrom di malam kalah 'akoe bĕlagĕ ngan Toekaq bĕlakang tapĕ 'abis di 'ambiqnjĕ lih Toekaq bĕlakang, sari 'itoe ngoelang napĕ poelĕ, ari lah pĕtang bĕkatĕ poelĕ sang-kantjil sapĕ noenggoe poendoq kitĕ malam 'ini, mangkĕ nimbal sandang tĕngkijang 'akoe noenggoenjĕ poendoq malam 'ini, sĕbĕsaq-bĕsaq tĕngkijang lagi koesandang koenon kan Toekaq bĕlakang, lah malam datang nijan Toekaq bĕlakang sambil bĕkatĕ tam gĕrĕntam mintaq tapĕ sapĕ dindaq ngĕndjoq tapĕ koetampar palé, mangkĕ katĕ sandang tĕngkijang gampang mintaq tapĕ datang koedaj kĕsini 'ndaq bĕlagĕ, laloe bĕlagĕ kalah sandang tĕngkijang tapĕ 'abis di'ambiq lih Toekaq bĕlakang, 'ari sijang Toekaq bĕlakang kisit 'mpat 'orang bekarang baliq, mangkĕ katĕ sandang tĕngkijang 'akoe kalah bĕlagĕ ngan Toekaq bĕlakang tapĕ lah 'abis di 'ambiqnjĕ lih Toekaq bĕlakang, sari 'itoe ngoelang napĕ poelĕ, 'ari lah pĕtang bĕkatĕ sang-kantjil sapĕ noenggoe poendoq kitĕ malam 'ini, mangkĕ katĕ sĕtimbĕ la'ot 'akoe noenggoe poendoq, lagi la'ot koetimbĕ koenon kan Toekaq bĕlakang, 'ari lah malam datang Toekaq bĕlakang sambil bĕkatĕ tam gĕrĕntam mintaq tapĕ sapĕ dindaq ngĕndjoq tapĕ koetampar palĕ, mangkĕ katĕ sĕtimbĕ la'ot gampang mintaq tapĕ datang sini koedaj 'ndaq bĕlagĕ, mangkĕ bĕlagĕ kalah sĕtimbĕ la'ot tapĕ 'abis di'ambiq Toekaq bĕlakang, 'ari sijang 'mpat 'orang bĕkarang tadi baliq Toekaq bĕlakang lah kisit, mangkĕ katĕ sĕtimbĕ la'ot 'akoe kalah bĕlagĕ nagan Toekaq bĕlakang tapĕ lah 'abis di 'ambiqnjĕ, sari 'itoe ngoelang napĕ poelĕ, 'ari lah pĕtang bĕkatĕ sang-kantjil sapĕ noenggoe poendoq kitĕ malam 'ini, mangkĕ katĕ 'orang 'mpat 'itoe sang-kantjil noenggoe poendoq malam 'ini kĕrĕnĕ sang-kantjil 'ndaq 'ikan kaloe sang-kantjil dindaq noenggoe poendoq kitĕ 'oentalkan kĕla'ot, mangkĕ katĕ sang-kantjil 'akoe noenggoe poendoq kĕrĕnĕ 'nggoq nijan katĕ kamoe 'itoe 'akoe nijan 'ndaq 'ikan,

'ari lah pětang 'mpat 'orang 'itoe pěgi běkarang, 'arilah malam datang Toekaq bělakang kěpoendoq badah sang-kantjil sambil katěnjě tam gěrěntam mintaq tapě sapě dindaq ngěndjoq tapě koetampar palaq, mangkě di djawabnjě lih sang-kantjil, sapě moeni soewarě niniq masoqlah kamoe kědalam 'akoe lah rindoe 'nggi kamoe kěrěně sělamě 'ini 'mpaj patjaq 'nggi damě lom tahoe 'nggi roepě kamoe, 'ini kamoelah sampaj makanlah kamoe 'ini nasi 'ini goelaj ngan tapě, těros Toekaq bělakang makan tapi dikit, 'aj niniq kan dikit poelě niniq makan, mangkě katě Toekaq bělakang 'aj tjong 'akoelah kěnjang, lih 'akoe 'ndaq bětěmoe ngan kaba sadjě 'mpat malam 'ini sěgah bělagě lom bětěmoe ngan kaba, 'inilah bětěmoe ngan kaba makan lah 'oedim 'akoe kan baliqlah, mangkě katě sang-kantjil koedaj niniq kamoe baliq 'akoe 'ndaq běkirim 'nggari niniq bětině, katě Toekaq bělakang 'ndiq kami kan tapě, mangkě katě sang-kantjil aj niniq boekan 'akoe 'ndaq běkirim tapě 'akoe 'ndaq běkirim tělornjě di kasamkan lah 'oedě di masaq 'abang-abang pětjaqnjě, katě Toekaq bělakang pajoe tjong maně dijě 'ibatan, mangkě katě sang-kantjil nidoqlah kamoe niniq sambil 'mbělakang kěrěně 'ndiq tědjingkaw lih koe bělakang kamoe tinggi lagi běsaq, laloe Toekaq bělakang moelik těros sang-kantjil ngibatkan barě pasang 'apinjě dang djadi di balot ngan lantong di balot poelě ngan idjoq tigě kakap di masoqkan kědalam toekaq bělakangnjě, 'oedim 'itoe katě sang kantjil niniq kamoe baliqlah, kaloe katěkoe 'oeri kamoe bělari gantjang-gantjang kěrěně 'mpat 'orang 'itoe kan baliq banjaq 'igě lawan kamoe, mangkě Toekaq bělakang bědjalan baliq 'api lah běrasap di bělakangnjě, katě sang-kantjil 'oeri 'oeri, mangkě Toekaq bělakang tambah gantjang bělari 'api di bělakang bětambah běsaq, Toekaq bělakang 'ndaq ngambiqnjě 'ndiqdě tahoe kěrěně 'api 'itoe di toekaq bělakangnjě, laloe Toekaq bělakang roeboh těros mati, mangkě di gari lih sang-kantjil badah Toekaq bělakan mati 'itoe laloe dibantjinjě 'ngkas 'api 'itoe, mangkě di gigitnjě tjoeping Toekaq bělakang lih sang-kantjil rangos dikit, 'oedim 'itoe 'ari sijang mangkě 'orang 'mpat běkarang 'itoe baliq, toe'apě kabar sang-kantjil katé 'orang 'mpat 'itoe, mangkě katě sang-kantjil toe'apě kabar Toekaq bělakang lah mati koegigit tjoepingnjě 'itoe, 'itoelah 'nggi kamoe 'orang 'mpat tahoelah gigikoe 'ini tadjam lagi bisě, 'oedim 'itoe 'ari malam těros tidoq galě sang-kantjil tidoq pasir dapor, mangkě sangkantjil tjatjaq těkělap tjětjěngis giginjě, katě sěroenton manaw pěmboehong gigi sang-kantjil 'ini bisě tjoekah koetatap ngan 'oedjong djari na 'ndiqdě sakit 'oedjong djarikoe katě sěroenton manaw bědjěrom ngan kantinnjě 'orang tigě 'itoe, 'oedim 'itoe 'orang

'mpat 'itoe tĕkĕlap, sang-kantjil bangon di'ambiqnjĕ 'api barĕ pasang di tĕpiqkannjĕ di 'oedjong djari sĕroenton manaw, mangkĕ sĕroenton manaw bĕgĕraq, barĕ di pĕlantingkannjĕ lih sang-kantjil kĕdapor, sang-kantjil tjatjaq tĕkĕlap, sĕroenton manaw mĕkiq tĕtoelong-toelong kĕsakitan, ngĕntawi galĕ kantinnjĕ di poendoq 'itoe sang-kantjil di 'oegaqkan lih sĕroekoh toenggol, katĕ sang-kantjil ngapĕ kamoe 'ntjoegoqkan 'akoe, katĕ sĕroekoh toenggol djari sĕroenton manaw 'ini sakit, mangkĕ katĕ sang-kantjil 'antanankoe kamoe natap gigikoe kaloe kamoe dindaq ngakoq 'akoe dindaq 'ndjampinjĕ, tĕros ngakoq sĕroenton manaw 'nggoq nijan 'akoe natap gigi sang-kantjil, tĕros di djampinjĕ lih sang-kantjil ngan djampi moetong, lah radoe sakitnjĕ sĕroenton manaw, katĕ sang-kantjil sĕkali lagi djangan kamoe natap gigikoe kaloe kamoe kĕsakitan poelĕ, pagi 'arinjĕ tĕros baliq 'orang 'mpat 'itoe bĕrambinan, sang-kantjil bĕdjalan ngoentaj-ngoentaj, kĕmalaman poetjoq tjoerop tinggi, katĕ sang-kantjil kĕbilĕ kitĕ kan tidoq kitĕ bĕdjandji 'akoe kan tidoq di pinggir tjoerop, kaloe katĕkoe kisit 'agi 'akoe kan 'oemban kamoe bĕkisit dikit, 'orang 'mpat 'itoe tĕkĕlap sang-kantjil ngalih di darat, kisit 'agi katĕ sang-kantjil, tom 'oemban sorang laloe mati, 'mbaq 'itoelah 'mpat kali bĕtirit-tirit 'abis 'oemban mati galĕ 'orang 'mpat 'itoe, 'oedim 'itoe 'ari sijang mangkĕ sang-kantjil tjoempoqkan 'ikan tapĕ 'ndiq kan bĕr'agih agi, laloe tĕdoedoq kĕmban boerong pantjong sĕkali tĕros kĕloengkongan, laloe mati poelĕ sang-kantjil 'itoe.

XVII. (*B.*).

'Andaj-'andaj kantjil [1]).

'Adĕ kantjil sikoq sĕbisanan ngan sapi lanang bĕsaq, badah kantjil bĕpĕroenggon di tĕpi kĕbon dami sapi di loewar kandang kĕbon, lah 'adĕ doewĕ tigĕ 'ari kantjil ngan sapi dijam disitoe mangkĕ sapi madang di tĕpi batang 'ari, dang sapi mĕlipit-lipit di tĕpi batang 'ari mangkĕ tĕkinaq 'nggari boewajĕ di bambab poenggor, satĕ boewajĕ nginaq sapi njĕlah katĕ boewajĕ oej sapi toelonglah 'akoe, 'akoe 'ini kan mati di bambab poenggor mintaq tjapaq'i poenggor bambab 'akoe 'ini mangkĕ kitĕ sĕbisanan, katĕ sapi pajoe 'akoe kĕsijan nginaq kaba, njĕlah sapi 'ntjapaq'i poenggor bambab boewajĕ 'itoe, dami poenggor lah tĕtjapaq katĕ boewajĕ 'nggari sapi pajoe

[1]) De naam van den zegsman is niet medegedeeld.

bisan kĕpalangan bisan kĕsijan mintaq toelong 'antatkan 'akoe kajiq 'akoe 'ini 'ndiqdĕ patjaq bĕdjalan lagi, katĕ sapi pajoe bisan kan di 'antat, dami lah sampaj kajiq katĕ boewajĕ 'nggari sapi kaba 'ndaq koeboenoh kan koemakan 'akoe 'mbaq 'ini lah lapar bĕnar, katĕ sapi djangan kaloe 'mbaq 'itoe kaba 'ndiq tahoe 'mbalas kasih, katĕ boewajĕ 'ndiqdĕ kaba kan koemakan toelah sambil boewajĕ 'nggigit kĕting sapi 'ndaq di 'adjari masoq kajiq, hanjĕ sapi gĕdang poelĕ ngadjar kĕdarat, dang 'adjar-'adjaran 'adĕ 'ndaq masoq kajiq 'adĕ 'ndaq na'iq kĕdarat njĕlah 'anjot barot 'adas, katĕ sapi 'oej barot 'adas toelong 'adati boewajĕ 'ini, basĕ 'asalnjĕ boewajĕ 'ini tadi di bambab poenggor kajoe mintaq toelong 'nggari 'akoe 'ntjapaq'i poenggor bambab badannjĕ, lah 'oedĕ koetjapaq'i mangkĕ koe'antat poelĕ kajiq, dami lah sampaj kajiq mangkĕ 'mbaq'ini boewajĕ 'ini 'ndaq makan 'akoe, timbal barot 'adas 'akoe 'ini barot 'adas 'ndiqdĕ tahoe 'agi ngadati djĕmĕ, doeloe 'akoe ini timpoh masih didalam tĕbat ditĕtaq djĕmĕ di'ambin djĕmĕ baliq kĕdoeson, lah sampaj di doeson di'anjam djĕmĕ diboewat 'adas, lah 'ndjadi 'adas kĕkadangan di 'isi djĕmĕ ngan padi kĕkadangan di 'isi djĕmĕ ngan nasi, dami 'mbaq 'ini 'akoe lah boeroq lah ditjapaqkan djĕmĕ di'anjotkan djĕmĕ kĕbilĕ 'akoe patjaq ngadati djĕmĕ, katĕ sapi dami 'mbaq'itoe ladjoelah kaba, lah 'adĕ tigĕ 'ari kantjil 'ndiqdĕ bĕtĕmoe ngan pĕbisanannjĕ sapi, njĕlah kantjil pagĕ'ăn lih 'ndiqdĕ nginaq pĕbisanannjĕ, njĕlah kantjil 'ntjakari pĕbisanannjĕ, 'ndiqdĕ lamĕ bĕtĕmoe di pinggir batang 'ari dang 'adjar-adjaran ngan boewajĕ 'adĕ 'ndaq na'iq kĕdarat 'adĕ 'ndaq masoq kajiq, katĕ kantjil ngapĕ bisan kamoe doewĕ 'itoe, katĕ sapi basĕ 'akoe kĕmari noelong boewajĕ di bambab poenggor kajoe, lah 'oedĕ koetjapaq'i 'ndaq 'antat kajiq, dami lah sampaj kajiq mangkĕ boewajĕ 'ndaq makan 'akoe poelĕ mintaq bisan toelong 'adati boewajĕ 'ini, katĕ kantjil 'akoe galaq ngadati kamoe doewĕ kaloe kamoe doewĕ galaq noerot katĕkoe, katĕ sapi ngan boewajĕ galaq, katĕ kantjil kamoe doewĕ galaq koe 'adati pajoe 'ndamping 'agi 'nggari 'akoe kĕdarat 'akoe 'ndikdĕ tahoe bĕ'ajiq-'ajiq, dami boewajĕ ngan sapi lah 'ndarat njĕlah kantjil 'ndamping 'nggari boewajĕ bĕbisiq-bisiq, katĕ kantjil 'nggari boewajĕ kaloe katĕkoe *ĕntja* kaba kĕlĕ 'ntjangaqkan moelot, katĕ boewajĕ pajoe, 'oedĕ 'itoe mangkĕ kantjil bĕbisiq poelĕ 'nggari sapi, katĕ kantjil kaloe katĕkoe *mĕloe* kaba kĕlĕ mĕlompat, katĕ sapi pajoe, dami lah 'oedĕ kantjil bĕbisiq 'nggari boewajĕ ngan sapi mangkĕ katĕ kantjil *ĕntja mĕloe*, njĕlah boewajĕ 'ntjangaqkan moelot dami sapi tĕros mĕloempat sambil bĕlari 'ndiqdĕ tĕdjagal lagi lih boewajĕ, dami sapi lah dja'oh njĕlah katĕ kantjil 'nggari boewajĕ,

'oedĕlah kaba 'ndiq tahoe 'mbalas kasih kaba lah koebidikan, satĕ boewajĕ tĕdĕngar 'nggari kantjil 'mboedikan 'itoe, njĕlah boewajĕ marah 'nggari kantjil kaloe 'mbaq'itoe koeboenoh toelah kantjil 'itoe, kantjil ngan sapi tĕros bĕlari 'ndiqdĕ tĕdjagal lagi lih boewajĕ, njĕlah boewajĕ tĕringat 'nggari kantjil galaq makani tĕrong, tĕros boewajĕ bĕsimbon dibawah roempon tĕrong, 'ndiqdĕ lamĕ datang nijan kantjil kan makani tĕrong, hanjĕ kantjil lah nginaq 'nggari boewajĕ bĕsimbon dibawah roempon tĕrong, kisan di dja'oh njĕlah kantjil mantaw tĕrong tĕrong oe tĕrong 'anjĕ tĕrong 'ndiqdĕ nimbal, katĕ kantjil ngapĕ tĕrong 'ini 'ndíqdĕ nimbal, 'idang kali kaloe tĕrong 'ini pĕnĕrongan 'akoe kaloe koepantaw nimbal toelah, dami 'mbaq'ini 'ndiqdĕ nimbal tjĕngki 'adĕ boewajĕ bĕsimbon di bawah tĕrong 'ini, dami boewajĕ nĕngar katĕ kantjil 'itoe njĕlah boewajĕ nimbal oet, dami kantjil nĕngar boewajĕ nimbal, njĕlah katĕ kantjil kaloe 'mbaq'itoe boekannjĕ tĕrong njĕ nimbal tjĕngki lamon boewajĕ njĕ nimbal 'itoe, 'oedĕ koedaj kaba boewajĕ kaba 'itoe 'ndaq 'mboedikan 'akoe bĕsimbon di bawah tĕrong, 'ndiqdĕ 'akoe 'ndaq makan tĕrong tiraw kan koemakan, dami boewajĕ nĕngar katĕ kantjil 'itoe bĕtambah marah 'ndaq 'mboenoh kantjil tĕros dijĕ bĕsimbon poelĕ di bawah batang njĕ banjaq tiraw, 'ndiqdĕ lamĕ dijĕ bĕsimbon datang nijan kantjil 'ndaq makan tiraw, kisan di dja'oh kantjil lah nginaq poelĕ 'adĕ boewajĕ bĕsimbon di bawah batang tiraw 'itoe, njĕlah katĕ kantjil ngapĕ batang tiraw 'ini 'ndiqdĕ mĕrangkaq rangkaq, 'idang kali kaloe pĕniraw'ăn 'akoe, mĕrangkaq-rangkaq, dami 'mbaq'ini 'ndiqdĕ mĕrankaq-rangkaq, satĕ boewajĕ nĕngar katĕ kantjil batang tiraw mĕrangkaq-rankaq tĕros boewajĕ mĕrangkaqkan tangan ngan kĕting, satĕ kinaq'an lih kantjil boewajĕ mĕrangkaq 'itoe, njĕlah katĕ kantjil 'oedĕ koedaj kaba boewajĕ kaba 'itoe 'ndaq 'mboedikan 'akoe mĕrangkaq-rangkaq 'itoe tangan kaba boekannjĕ tiraw tĕros kantjil bĕlari, dang kantjil bĕlari-lari di tĕngah djalan bĕtĕmoe ngan sĕtoewĕ, katĕ sĕtoewĕ mati kaba kantjil koeboenoh, katĕ kantjil kaba 'itoe bojan galaq makan 'akoe badankoe 'mbaq kĕting kaba 'ndiq kan gĕnap kĕbilĕ kaba kan kĕnjang, kaloe kaba galaq makannjĕ makanlah roesĕ 'ndjagal 'akoe 'ini tadi, satĕ sĕtoewĕ nĕngar 'adĕ roesĕ 'adĕ 'ndjagal kantjil, njĕlah katĕ sĕtoewĕ di manĕ badahnjĕ, katĕ kantjil pajoe kan koetoendjoqkan, lih kantjil di toendjoqkannjĕ badah boewajĕ bĕsimbon di bawah batang tiraw tadi, katĕ kantjil 'itoe dijĕ roesĕ bĕsimbon di bawah batang tiraw 'itoe, tĕros sĕtoewĕ 'itoe mĕlompat nangkap boewajĕ bĕsimbon 'itoe, ladjoe sĕtoewĕ ngan boewajĕ 'itoe bĕlagĕ bĕrĕnggot sĕtoewĕ ngan

boewajĕ 'itoe samĕ mati, dami kantjil nginaq boewajĕ ngan sĕtoewĕ lah mati galĕ mangkĕ dijĕ baliq kĕbadah pĕroenggonan di tĕpi kĕbon tadi, 'idop sĕnang sĕsamĕ ngan bisan sapi tadi.

XVIII. (*B.*).

Roe'ajat kantjil njĕ tjalaq[1]).

Damping ngan satoe 'oetan rimbĕ bĕsaq 'adĕ sidjat doeson, djĕmĕ doeson 'itoe bĕrasan 'ndaq mĕlobang di rimbĕ 'itoe, satĕ lah 'oedĕ pĕlobang 'itoe njĕlah di sĕdĕkah moewat lĕmang padi bĕram boebor 'apam dan bĕrtih, lah tjoengkop galĕ ramoewan sĕdĕkahan 'itoe, mangkĕ njĕ djadi tĕtoewĕ mĕlobang 'itoe njĕram pasir pĕlobang 'itoe njĕbot diwĕ mantaw diwatĕ njĕbot 'orang njĕ ngadĕkan mangsĕ di mintaq rĕdjĕki dja'oh mintaq damping njĕ rĕdjĕki damping mintaq kasih, lah 'oedim njĕram sĕgalĕ djĕmĕ 'adĕ di sitoe makan ramo'ăn sĕdĕkahan 'itoe, satĕ lah 'oedim makan koelit-koelit lĕmang 'ngkas sĕdĕkahan 'itoe di 'ambor-'ambor damping ngan pĕlobang 'adĕ poelĕ njĕ di masoqkan kĕdalam pĕlobang, lah sari doewĕ 'ari lah sĕmalam doewĕ malam 'oedĕ sĕdĕkah midang-midang kantjil pasir pĕlobang 'itoe ladjoe tĕmasoq kĕdalam pĕlobang, kantjil tĕkĕdan 'ndaq kĕloewar 'ndiqdĕ patjaq, nginaq-nginaq dijĕ 'adĕ koelit lĕmang padi bĕram, di 'ambiq lih kantjil koelit lĕmang 'itoe ladjoe dijĕ tjatjah 'mbatjĕ loq djĕmĕ 'mbatjĕ kitab katĕnjĕ „jaw jahjaw di manĕ djalan kĕmarĕ soewaw" di 'mbatjĕ ngoelang-ngoelang rĕngaq-rĕngaq, dang di mbatjĕ 'itoe sampaj kidjang katĕnjĕ 'oej kantjil toe'apĕ kaba batjĕ, katĕ kantjil 'ndiq 'adĕ 'akoe di 'adjong lih radjĕ 'mbatjĕ kitab, katĕ kidjang 'akoe 'ndaq 'ndĕngar, 'amon kaba 'ndaq 'ndĕngar masoq sini, kidjang ladjoe masoq kantjil 'mbatjĕ poelĕ, nĕgal 'itoe sampaj poelĕ roesĕ, 'oej katĕ roesĕ toe'apĕ kamoe batjĕ, katĕ kantjil 'ndiq 'adĕ kitab radjĕ, patjaq 'akoe 'ndĕngar kate roesĕ, 'amon galaq masoq sini, njĕlah roesĕ masoq poelĕ, kantjil 'mbatjĕ poelĕ bĕlagoe-lagoe tambah 'iloq, sĕnampor poelĕ sampaj sĕtoewĕ, 'oej katĕ sĕtoewĕ toe'apĕ kamoe batjĕ kantjil 'alah kan ribangnjĕ, 'ndiq 'adĕ katĕ kantjil kami di 'adjong radjĕ 'mbatjĕ kitab, katĕ sĕtoewĕ 'akoe 'ndaq dĕngar, masoq-lah sini, sĕtoewĕ masoq poelĕ, sĕnampor poelĕ sampaj landaq-babi-napoh, 'oej toe 'apĕ kamoe sĕkambangan batjĕ itoe, 'ndiq'adĕ kitab radjĕ, kami 'ndaq 'ndĕngar, 'amon 'ndaq 'ndĕngar masoq sini, landaq-babi-napoh masoq galĕ, lah bĕsĕsaq-sĕsaq dalam pĕlobang sidjat 'itoe,

[1]) De naam van den zegsman is niet medegedeeld.

kantjil 'mbatjĕ bĕlagoe-lagoe tambah 'iloq. satĕ 'ari lah dja'oh malam katĕ kantjil 'oej tjih lah paraw soewarĕ 'akoe matĕlah ngantoq poelĕ marĕ kitĕ tidoq koedaj kĕlĕ 'mbatjĕ poelĕ hanjĕ kitĕ bĕdjandji sapĕ tĕkintjit kitĕ panahkan kĕpoetjoq. katĕ binatang banjaq itoe pajoe, 'mpaj sĕnampor tidoq kantjil ngambiq tanah koening di pajotpajotkannjĕ kĕboentotnjĕ. 'oedim 'itoe dijĕ 'iroek ngatĕkan sapĕ tĕkĕntot 'mbawnjĕ boesoq bĕnar tjoekah kinaq'i galĕ boentotnjĕ, lah 'oedim di kinaq'i galĕ boentot sorang 'ndiq 'ădĕ njĕ tĕkintjit hanjĕ kantjil lom di kinaq'i. katĕ sĕtoewĕ 'antanankoe kantjil 'inilah tĕkintjit tjoekah soeboq boentotjĕ. dami di kinaq'i toe'apĕlah koening galĕ. kantjil tjatja-tjatja maloe'ăn ngatĕkan 'ndiqdĕ 'ndiqdĕ boekan 'akoe tĕkintjit. mangkĕ sĕtoewĕ marah laloe di 'ambongkannjĕ kĕpoetjoq. satĕ kantjil lah di poetjoq bĕkandjar-kandjar, katĕnjĕ 'oedĕ 'amon 'akoe lah loepot 'amon kamoe 'itoe kĕnĕ pĕlobang 'akap pagi djĕmĕ 'ndjĕngoq pĕlobang 'isi kamoe di boenoh galĕ. 'akap 'akap bĕnar djĕmĕ 'ndjĕngoq pĕlobang 'itoe 'mbataq kĕris 'mbataq pĕdang 'mbataq balaw, satĕ di kinaq'i pĕlobang ngĕnĕ katah ladjoe di boenoh galĕ, 'mbaq 'itoe kĕlakar kantjil mĕnjiliqkan badannjĕ dari bajĕ.

XIX. (*B.*).

'Andaj-'andaj kantjil [1])

Djoeloknjĕ kantjil Depati gadjah madĕ tjalaq sĕkali dijĕ ngan binatang la'in. njĕlah koempol binatang-binatang kan 'mboewat pasirah. tĕmbajnjĕ di boelatkan lih binatang kan 'ndjadi pasirah 'andjing damĕnjĕ Salong loerah. katĕ binatang banjaq djadilah Salong loerah kitĕ 'mboewat pasirah njĕlah mintaq katĕ 'nggari kantjil djadilah Salong loerah die boewat pasirah kĕrĕnĕ dijĕ 'ini gĕdang. katĕ kantjil 'oera 'ini 'ndaq gĕdang lah gĕdang 'ndiq 'adĕ bĕtjĕlakĕ lagi hanjĕ 'mpoq oedji 'mbaq 'itoe. dami di pĕriqsĕ di pikirkan gi 'adĕ tjĕlakĕnjĕ njĕ bĕsaq pandjang 'oera 'ini dami doedoq kĕris tĕlantjar poelĕ 'oera 'ini dami bĕkĕnĕ'ăn ngan bininjĕ galaq oempotan. njĕlah 'oerong 'ndjadi pasirah. njĕlah baliq bĕrasan lagi sapĕ kan 'ndjadi pasirah di boelatkan djĕmĕ 'mbalot sijamang djoelokannjĕ 'Oeritĕ dja'oh, baliq mintaq katĕ ngan kantjil 'mbaqmanĕ 'Oeritĕ dja'oh 'ini djadilah pasirah. kĕboelatan kami banjaq 'inilah sabab 'oera 'ini 'oelahnjĕ 'iloq 'itam 'alap badannjĕ tinggi sĕkali pĕmoenijannjĕ bijas nanti dijĕ 'adĕ

---

[1]) De naam van den zegsman is niet medegedeeld.

kěndaq 'ndaq manggil kitě gantjang kěděngaran kěrěně soewarěnjě bijas, djawab Děpati gadjah madě běnar nijan katě kamoe banjaq 'oera ini 'ndak djadikan pasirah bang 'ndiq 'adě bětjělakě lagi 'ndaq běsaq lah běsaq badannjě tinggi soewarěnjě bijas, hanjě 'adě tjělakěnjě nanti lapar dindaq běmoeni lah kěnjang mangkě běmoeni, njělah 'oerong djadi pasirah, njělah baliq běrasan poelě sapě kan 'ndjadi pasirah, mangkě di boelatkan 'orang 'nggari běroq boengkang 'ndjadi pasirah, njělah mintaq katě 'nggari kantjil, 'mbaqmaně 'amon běroq 'ini 'ndjadi pasirah sabab 'oera 'ini ngimbang patjaq na'iq patjaq, djawab kantjil běnar katě kamoe banjaq 'ndiq'adě bětjělakěnjě běsaq pandjang dami makanan galaq 'mbadjik dindaq sěramě ngan pandjalnjě 'abang 'igě 'ndiqdé sěrěgap 'ndjadi pasirah, baliq běrasan poelě, njělah di boewat landaq djoeloqnjě Barě mělap, baliq mintaq katě 'nggari kantjil, kěboelatan kami banjaq 'oera 'inilah 'ndjadi pasirah boeloenjě pandjang 'mpoq bě'oedjan kěbasah 'ndiqdě, katě kantjil 'ndiqdě sěrěgap 'oera ini 'ndjadi pasirah tjělakě 'oera 'ini dalam 'igě roemahnjě 'ndiq tahoe kitě 'nggarinjě kaloe kěndaq gantjang-gantjang, njělah 'oerong 'ndjadi pasirah, baliq běrasan poelě, njělah di boelatkan simpaj 'ndjadi, mintaq katě ngan kantjil djadilah simpaj 'ini 'ndjadi pasirah, katě kantjil djadilah 'oera 'ini 'ndjadi pasirah 'oelasnjě 'iloq 'oera 'ini bě'adat poelě, njělah tětap 'ndjadi pasirah těros di ěndjoq kěpijah lih kantjil, mangkě panas hati Salong loerah nginaq simpaj 'ndjadi pasirah, njělah katěnjě 'mbaq 'ini pětjaq djěmě bětoewah 'mpajlah mintaq nginaq'i soerat tangan kaba 'itoe, datang simpaj di kinaqkannjě 'ati tangannjě, datang Salong loerah di kětjaqkannjě tangan simpaj ladjoe di tjětjalkannjě děngan kěrisnjě, 'itoelah těmbajnjě simpaj 'mbaq'ini simpaj makan ngoedjong djari kěrěně 'ati tangannjě lah 'oedě di kamahi lih kěris Salong loerah.

XX (*B.*).

'Andaj-'andaj kantjil kan nimbě la'ot [1]).

Kantjil kan pěgi 'mbataq bělik 'mbataq těmbikor, sampaj di těngah djalan bětěmoe ngan napoh, katě napoh kan kěmaně kaba kantjil, katě kantjil kan nimbě la'ot, 'alangkah něman kaba palah ngan 'akoe, pajoe katě kantjil 'ngkah sorang 'iloq 'orang doewě, bědjalan lagi

---

[1]) De naam van den zegsman is niet medegedeeld.

bětěmoe poelě ngan roesě, katě roesě kan kěmaně kamoe 'orang doewě, katě kantjil kan nimbě la'ot, kan něman kaba katě roesě, pajoe katě kantjil 'ngkah 'orang doewě 'iloq 'orang tigě, bědjalan lagi měroedang-roedang bětěmoe poelě ngan kidjang, katě kidjang 'oej kantjil kan kěmaně kamoe 'orang tigě, katě kantjil kan nimbě la'ot, 'alangkah něman kaba katě kidjang palah ngan 'akoe, pajoe katě kantjil 'ngkah 'orang tigě 'iloq 'orang 'mpat, měroedang-roedang poelě bědjalan bětěmoe poelě ngan gadjah, katě gadjah 'oej kantjil kan kěmaně kamoe 'orang 'mpat měroedang-roedang 'ini, kan nimbě la'ot katě kantjil, palah ngan 'akoe katě gadjah, pajoe katě kantjil 'ngkah 'orang 'mpat 'iloq 'orang limě, bědjalan lagi sampaj di těpi la'ot bětěmoe poelě ngan sětoewě, 'oej katě sětoewě kan kěmaně kamoe 'orang limě 'ini, katě kantjil kan nimbě la'ot 'inilah, palah ngan 'akoe, pajoe katě kantjil 'ngkah 'orang limě 'iloqlah 'orang ěnam, katě kantjil palah kitě moewat dangaw koedaj badah kitě běmalam, djadi těros moewat dangaw běsaq, lah 'oedě dangaw 'itoe mangkě těmbaj nimbě la'ot, lah sari doewě 'ari ngabir kětigě 'ari mangkě katě kantjil kitě 'ini bědjandji tijap 'ari sorang 'ndaq noenggoej tapě'ăn 'ikan, sari 'ini kidjang koedaj noenggoe dangaw dan tapě'ăn 'ikan, kami 'orang limě pěgi nimběkan la'ot, kětikě kidjang sorang di dangaw 'itoe datang kăsitoe Toekaq bělakang katěnjě tam gěrěntam mintaq tapě mintaq kěraq dindaq ngěndjoq koetampar palě, sapě 'itoe katě kidjang paraqlah kěsini 'ndiqdě kan di'ěndjoq moe tapě, těros di'ěmpaskannjě kidjang 'itoe kělěmbaq dangaw tapě dimakan lih Toekaq bělakang 'abis galě, kětikě 'ari pětang baliq djěmě 'orang limě tadi 'mbataq 'ikan běkindjar-kindjar, masih dja'oh di pantawnjě kidjang, kidjang dijam sadjě, sampaj di dangaw pantawnjě poelě, ngapě katě kidjang di lěmbaq dangaw 'alangkah sěmělě toembaq 'ini tadi datang Toekaq bělakang 'nggari 'akoe katěnjě tam gěrěntam mintaq tapě, 'ndiqdě koe'ěndjoq ladjoe 'akoe di panahkannjě kělěmbaq danaw, katě roesě pagi 'akoe sadjě noenggoe dangaw koelantaq ngan tandoqkoe pandjang 'ini koe'ěmpaskan dijě, 'ari la'in roesě noenggoe dangaw djěmě 'orang limě nimbě, 'ěmpaj sětampor djěmě limě bědjalan njělah datang poelě Toekaq bělakang 'itoe katěnjě tam gěrěntam mintaq kěraq mintaq tapě dindaq ngěndjoq koe tampar palě, sapě di loewar 'itoe katě roesě 'ndampinglah sini 'ndiqdě kan di 'ěndjoq moe tapě, těros běgoetjoh hinggě běgoeling-goeling sěpoewasan, laloe roesě di tjapaqkannjě kělěmbaq dangaw poelě, tapě 'abis di makan lih Toekaq bělakang, kětikě 'ari pětang djěmě limě baliq 'ndi nimbě 'mbataq 'ikan banjaq, sampaj pasir dangaw dipantawnjě roesě, ngapě

katě roesě di lěmbaq dangaw 'akoe kan matilah di 'ěmpaskan Toekaq bělakang tapě kitě 'abis di makannjě 'ndiqdě tělawan lihkoe katě roesě, katě sětoewě 'akoe sadjě noenggoe dangaw koegigit ngan gigikoe tadjam 'ini koekoekoe pandjang dan landap badankoe gědang, katě djěmě limě 'itoe pajoe kami nimbě, datang poelě Toekaq bělakang katěnjě tam gěrěntam mintaq kěraq mintaq tapě dindaq ngěndjoq koetampar palě, paraqlah sini koetampar palě katě sětoewě, těros běgoetjoh sěpoewasan di'ěmpasnjě poelě kělěmbaq dangaw, kětikě djěmě limě baliq 'ndi nimbě di pantawnjě poelě sětoewě, ngapě katě sětoewě 'akoe kan matilah 'ndiqdě tělawan lih koe 'alah kan gědang toembaq 'itoe, katě gadjah pagi 'akoe sadjě noenggoe dangaw badankoe běsaq bělalajkoe pandjang, 'itoe gadjah noenggoe dangaw djěmě limě nimbě ngambiq 'ikan, bělom dja'oh djěmě limě bědjalan datang poelě Toekaq bělakang katěnjě tam gěrěntam mintaq tapě mintaq kěraq, katě gadjah 'ndiqdě kan di'ěndjoq paraqlah sini koetampar palě, těros běgoetjoh sěpoewasan lamě lamě gadjah di tjapaqkannjě kělěmbaq dangaw tapě 'abis di makannjě, 'ari pětang djěmě limě 'itoe baliq gadjah gadjah katěnjě, 'oet katě gadjah di lěmbaq danaw 'alangkah sěmělě toembaq 'ini tapě kitě 'abis 'ndiqdě tělawan lih koe 'alangkah gědang toembaq 'itoe, katě djěmě limě 'itoe haj gadjah lih kaba 'ndiqdě tělawan 'apě lagi lih kami kětjiq, malam 'itoe těros dijě běrasan, katě djěmě limě 'itoe palah kaba koedaj kantjil pagi noenggoe dangaw, katě kantjil pajoe, pagi-pagi 'itoe kantjil noenggoe dangaw djěmě limě ngambiq 'ikan, bělom dja'oh djěmě 'itoe bědjalan lah datang Toekaq bělakang, katěnjě tam gěrěntam mintaq kěraq mintaq tapě, sěbělom Toekaq bělakang datang kantjil lah 'mboewat 'oetas lah 'mboewat pandoq běsaq di lěmbaq dangaw, satě di děngar kantjil soewarě Toekaq bělakang 'itoe katěnjě sapě di loewar moeni niniq, masoqlah niniq tapě kitě banjaq goelaj kitě kata, Toekaq bělakang 'itoe masoq, nginaq-nginaq dalam dangaw 'itoe katě Toekaq bělakang 'akoe 'ndaq bětanjě 'ndiq 'apě kaba 'mboewat 'oetas sěbanjaq 'ini, niniq 'ndiqdě tahoe 'oetas 'inilah 'oebat badan sakit dan gěritgěrit, 'mbaqmaně lih ngoebatnjě katě Toekaq bělakang, toeapě niniq sikoe kidaw kanan di 'oetas galě palaq 'ntoewat di 'oetas galě 'oedě 'itoe bedijăng kěpandoq běsaq 'itoe, katě Toekaq bělakang kaloe 'mbaq 'itoe 'akoe koedaj bě'oebat kělě kaba sabab 'awaqkoe sakit gěrit-gěrit galě, katě kantjil pajoe tapi kitě bědjandji kaloe katěkoe 'oej moenggah boedjang 'abang niniq tahankan di pandoq 'api, pajoe katě Toekaq bělakang, těros di 'oetas galě sikoe 'ntoewat Toekaq bělakang dan di bataq kěpandoq 'itoe, 'oedim 'itoe kantjil 'mboewat

'api di pandoq 'itoe, laloe katĕ kantjil 'oej moenggah boedjang 'abang, lah djadi 'api 'itoe ngĕmpas Toekaq bĕlakang 'itoe sampaj mati, pĕtang 'ari baliq djĕmĕ limĕ 'itoe di nimbĕ 'mbataq 'ikan banjaq, sampaj pasir dangaw di pantawnjĕ kantjil, kantjil toe 'apĕ kabar, toe'apĕ moe Toekaq bĕlakang lah mati, 'mbaqmanĕ kaba 'mboenohnjĕ, koegigit 'oedjong tjoepingnjĕ dikit mati dijĕ toe'apĕ gigi sijongkoe 'ini mĕlilĕ 'ini 'akoe bĕdjandji ngan kamoe kaloe tidoq djangan nijan kamoe koetjaq gigikoe 'ini, padĕ malan 'itoe kantjil 'ndoeloe tidoq dijĕ 'itjaq-'itjaq tĕkĕlap dan giginjĕ ditjĕngiskannjĕ, katĕ sĕtoewĕ tjoekah koetatap gigi kantjil 'ini 'oedĕ 'itoe tidoq poelĕ sĕtoewĕ, lah tĕngah malam bangon kantjil di 'ambiqnjĕ barĕ pasang di tĕpiq-kannjĕ kĕtĕlapaq tangan sĕtoewĕ 'itoe, satĕ tĕrasĕ lih sĕtoewĕ tĕga'oq-ga'oq dijĕ kĕsakitan, katĕ kantjil ngapĕ-ngapĕ kaba tĕga'oq-ga'oq 'ini, 'oej 'alah kĕsakit tangankoe 'ini, katĕ kantjil kaloe kaba tĕtatap ngan gigikoe, 'oej 'adĕ nijan tĕtatap 'mbaqmanĕ katĕ kaba kantjil, 'itoelah katĕkoe djangan tatap 'oentong kaba 'ndiqdĕ mati, 'mbaq'ini akoe sadjĕ tidoq di tĕpi tĕbing 'ini tapi kamoe djangan damping pasir koe, kaloe katĕkoe kisit 'agi dikit kamoe bĕkisit mangkĕ 'akoe djangan 'oemban, satĕ 'ari lah tĕngah malam kantjil ngalih kĕtĕngah sambil katĕnjĕ kisit 'agi dikit kisit 'agi dikit, bĕkisit-kisit laloe 'oemban gadjah roesĕ kidjang dan sĕtoewĕ laloe mati, toe'apĕ 'oentong bĕnar kantjil ngan napoh njĕ 'idop makan 'ikan sĕgah 'mbataq baliq banjaq 'ndiqdĕ tĕbataq-bataq.

XXI (*S.*).

Tjĕritaw radjaw kĕlĕngitan tjintjin[1]).

Padaw soewatoe 'ari dalam sĕboewah nĕnggĕri radjaw kĕlĕngitan tjintjin, laloe di koempolkannjaw sĕgalaw binatang-binatang sĕrtaw bĕtanjaw sapaw dijaw tjakap 'ndalaq'i tjintjin 'itoe, noerot sikat pĕrdjandjijan sapaw dapat tjintjin kan di djadikan radjaw, dalam binatang kambangan 'itoe 'ndjawab koetjing ngan 'andjing nga-tawkan kamilah dijaw tjakap kan 'ndalaq'i tjintjin 'itoe, sĕsoedaw 'itoe bĕdjalanlah koetjing ngan 'andjingtoe laloe bĕdalaq na'i'äq roemah na'i'äq paraw maso'äq bili'äq tapi 'ndidaw kilah bĕtĕmoe, laloe 'andjing tadi bĕkataw ngan koetjing 'ndidaw nijan 'akoe kan dapat 'ndalaq'i tjintjintoe 'mbaq kini 'mbaqmanaw pikiran kaba, 'a'oe

[1]) De naam van den zegsman is niet medegedeeld.

djawab koetjing bari'ăh 'ndi'ăq poelaw kabani dapat 'ndalaq'i 'itoe 'awaq radjaw binatang badan bĕsaq pandjang bĕkĕting bĕbadan loemos, 'amon 'mbaq'itoe nijan rĕti di kataw nĕngkĕlah 'akoe 'ntjoebaw 'ndalaq'injaw, laloe koetjingtoe bĕdalaq bĕtjakar lagi, dalam bĕdalaq-dalaq bĕtĕmoe ngan siko'ăq tikos, laloe bĕkataw koetjing nah'ini kaba kan koemakan kan koepoepotkan njawaw kaba toe'apaw 'akoe didalam kĕsoesahan, 'oej kataw tikos 'amon boli'ăh 'akoe 'ndaq mintaq njawaw koedaj sĕkali 'ini pandaqnjaw toe'apaw kĕsoesahan kabatoe kan koetoelong, 'a'oe 'mbaq'ini kataw koetjing rĕti'ô 'akoeni di'adjong radjaw 'ndalaq'i tjintjin, 'amon lo'ăq'itoe nijan nĕngkĕlah 'akoe 'ndalaq'i tjintjintoe, laloe tikostoe bĕdalaq toe'apaw 'ndi'ăq boli'ăh di boekaq digigitnjaw, 'amon lamaw kĕlamaw'ăn dapatlah tjintjintoe laloe dindjo'ăq'injaw kakoetjing, sĕsoedaw 'itoe koetjing laloe 'ndjĕngo'ăq 'andjing, kataw 'andjing poelaw nĕngkĕlah 'akoe bindjat'ô kĕrĕnawnjaw 'amon kaba bindjat'ô kalaw ngit, laloe di 'ĕndjo-'ăqkan koetjing tjintjintoe ngan 'andjingtoe, soedim 'itoe bĕdjalan kĕdoewawnjaw bali'ăq, di tĕngah djalan bĕtĕmoe poelaw ngan batang 'aji'ăq, tjintjintoe di soeromkannjaw lih 'andjing kĕ'iko'ăqnjaw laloe njĕmberang, tĕngah-tĕngah batang 'aritoe lah pajah laloe dijaw loeros-kan 'iko'ăqnjaw, 'apaw kataw tjintjintoe laloe 'anjot, sampaj bĕrang sanaw mĕpakat poelaw koetjing ngan 'andjingtoe, kataw koetjing 'amon kaba 'ndi'ăqkan dapat 'ndalaq'injaw nĕngkĕlah 'akoe 'ntjoebaw kannjaw, laloe di koempolkannjaw sĕkalijan kajoe begĕtah di tĕpi la'ot, soedaw 'itoe pĕgilah dijaw noetos kajoetoe, lah sari sĕmalam dijaw noetos sitoe djĕrang 'agi datanglah radjaw 'ikan laloe bĕtanjaw, 'oej koetjing toe'apaw damaw djawatan kabatoe, djawab koetjing 'akoe 'ndaq noebaw radjaw 'ikan, toe'apaw kĕsalahan kami mangkĕ kaba 'ndaq noebaw kami kataw 'ikantoe, kĕsalahannjaw dijaw ngambi'ăq tjintjin kami, 'amon lo'ăq 'itoe nijan nĕngkĕlah 'akoe 'ntjoebaw 'ndalaq'injaw, laloe radjaw 'ikantoe bĕdalaq, 'ndi'ăq lamaw bĕdalaqtoe dapatlah tjintjintoe laloe dindjo'ăqinjaw kĕkoetjing 'itoe, soedim 'itoe bĕdjalanlah koetjingtoe 'ndjĕngo'ăq 'andjing, kataw 'andjing poelaw nĕngkĕlah 'akoe 'mbataqnjaw kitaw 'ndidaw kan mĕlaloej batang 'aji'ăq 'agi 'amon di darat 'akoelah koewat sĕkali, 'ndidaw kataw koetjing 'amon ngan kaba toelah, kataw 'andjing 'amon 'ndi'ăq kan kaba 'ndjo'ăq kaba kan koeboeno'ăh, 'ndĕngar kataw 'andjing lo'ăq 'itoe laloe koetjing 'ndaq bĕlari tapi'ô 'mpaj bĕlijaw 'ndaq bĕlari tjintjintoe lah di rĕboti 'andjing, laloe 'andjingtoe bĕlari sĕkoewat-koewatô 'ndjĕngo'aq radjaw, sampaj di moekaw radjaw bĕtjĕritawlah bĕlijaw ngatawkan koetjing 'ndidaw 'ndapatkan tjin-

tjintoe, laloe di doedo'äqkannjaw radjaw 'andjingtoe di loewan, lom lamaw sampaj poelaw koetjing laloe na'i'äq koetjingtoe, laloe di 'oesir djĕmaw, kataw koetjing 'mbaq'ini tjintjintoe 'akoe nijan 'ndapatô mangkaw di rĕgangi 'andjing, sĕrtaw 'ndĕngar kataw koetjing lo'äq'itoe marahlah radjaw laloe 'ndaq di poekolô 'andjing mĕloempat, laloe kataw radjaw 'mbaqkini koetjinglah 'ndjadi radjaw 'andjingtoe 'ndjo'äq'i sadjaw makan kĕraq basah di balik doewaraw sĕlamaw-lamaw 'ndi'äq boli'äh 'agi di na'i'äqkan koemah.

XXII (*S.*).

T j ĕ r i t a w   k a n t j i l [1]).

Padaw sari 'adawlah sorang djĕmaw masang djĕrat, pagi 'ari'ô kĕnawlah kantjil, laloe bĕpikir dalam hati'ô 'amon sĕkalini mati nijan 'akoe, dalam bĕpikir -pikir dapatlah dijaw 'akal njawlah di 'ambi 'äqô tĕrong, soedaw 'itoe di pĕtjahkannjaw tĕrongtoe laloe di goeso-'äqkannjaw 'idjat tĕrongtoe kĕbadan'ô, djĕrang 'agi datanglah langaw ngoemboli badan kantjiltoe, laloe kantjiltoe mĕroebo'ähkan badan'ô tjĕtjaq mati, djĕrang 'agi datanglah djĕmaw masangkan djĕrat 'itoe, sĕrtaw di kinaqnjaw kantjiltoe tinggal tĕkĕridang sadjaw laloe di boekaqkan djĕrat dan ngoentalkan boentang kantjiltoe, sĕrtaw di 'oentalkan bĕkatawlah kantjiltoe sĕtabi'äq 'oej mamaq 'akoe 'ndaq laloe kĕ'oetan, soedim bĕkatawtoe tjĕngang djĕmaw toelah kantjiltoe lah linjap maso'äq 'oetan.

XXIII (*S.*).

T j ĕ r i t a w   k o e r a w   n g a n   k ĕ r a w [1]).

Padaw sari 'adawlah siko'äq koeraw dang bĕtanam pisang, dalam dijaw bĕtanam 'itoe datanglah siko'äq kĕraw, laloe 'ijaw bĕkataw 'oej koeraw bĕtanamlah kaba pisang bĕbanjaq-banjaq boli'äh kitaw sĕsamaw'än, nanti kaba toekang tanamnjaw ngan 'ndjagawnjaw 'akoe nanti toekang na'i'äq boewah'ô, kataw koeraw poelaw maraw, 'abis 'ari bĕgĕnti 'ari, habis boelan bĕgĕnti boelan pisang tadi laloe bĕboe-wahlah, sĕrtaw masaq boewah pisangtoe kĕraw tadi sampaj poelaw nĕmoni djandji, kataw koeraw poelaw na'i'äqlah ngan kaba boli'äh

[1]) De naam van den zegsman is niet medegedeeld.

'akoe noenggoe di bawah, kĕrawtoe laloe na'i'ăq, sampaj di 'atas gĕgalaw boewah pisangtoe di makannjaw galaw di tinggalkannjaw sadjaw koelit'ô, laloe di'oentalkannjaw kakoerawtoe, 'ati koerawtoe 'angat boekan tanggongan laloe bĕpikir dalam 'ati'ô 'ndaq 'mbalaskan sakit 'ati'ô, di bawah batang pisangtoe 'adaw soti'ăq batoe bĕsaq laloe dijaw njoero'ăq di bawah batoetoe, djĕrang 'agi kĕrawtoe toeron laloe mandaq di poetjo'ăq batoetoe, djĕrang 'agi bĕmoenilah djaq di bawahtoe 'oet toet toet, 'ndĕngar bĕmoenitoe tĕgagawlah kĕrawtoe dalam pikirannjaw tjatjar ngapaw nijan boewahkoeni bĕmoeni sĕlamawni 'ndidaw lo'ăqtoe, djĕrang 'agi bĕmoeni 'agi djaq di bawah batoetoe, laloe mĕloempat kĕrawtoe kĕrĕnaw kĕtakotan, kataw kĕraw poelaw 'ndidaw nijan moengkir mantap boewahkoe 'inilah dijaw bĕmoeni 'itoe, laloe di 'ambi'ăqnjaw batoe tĕros di toetosnjaw boewah'ôtoe, lom lamaw laloe matilah kĕrawtoe, sĕdjaq 'itoe sĕnanglah 'ati koerawtoe.

XXIV (*S*.).

Tjĕritaw kantjil ngan sĕtoewaw[1]).

Padaw sari doedo'ăqlah siko'ăq kantjil ngan tĕmĕnong di tĕpi sawah, siko'ăq sĕtoewaw laloe di sitoe 'ndaq 'ndalaq makanan, sĕtoe sĕtoewawtoe nginaq kantjil doedo'ăqtoe rijang 'ati'ô 'ndi'ăq dapat dikatawkan, sĕtoewawtoe laloe njĕgaq kantjil katawnjaw toe'apaw kĕrdjaw kaba goewaq 'ini kaba kan koemakan, kanjiltoe dikit 'ndi'ăq kinaq'ăn bansaw'ô dijaw pĕnakot 'ndjawab pĕtanjaw'ăn sĕtoewawtoe, djangan 'akoe dimakan kĕrĕnawnjaw 'akoe lagi noenggoej bĕbat radjaw, tapi sĕkirawnjaw kaba 'ndaq makan 'akoe djoegaw pĕgilah 'asal djangan ngoetjaq bĕbat radjawtoe kĕrĕnaw amon kaba koetjaq djoegaw mantap kaba kan di boeno'ăh radjaw, 'ndĕngar kataw kantjil lo'ăq'itoe panas 'ati'ô boekan tanggongan kĕrĕnaw 'adaw 'agi djĕmaw lĕbi'ăh gagah djaq didijaw, laloe bĕkataw sĕtoewawtoe toe'apaw pĕrasaw'ăn kaba pikiran kaba 'akoe pĕnakot ngan radjawtoe bĕbat 'itoe mantap kan koekoetjaq, gajoe sĕmbah nijan katâw kantjil padaw kaba ngoetjaq bĕbat radjawtoe 'ilo'ăqlah makan 'akoe sadjaw, djawab sĕtoewaw poelaw 'ndi'ăq boli'ăh 'ndidaw moesti koekoetjaq bĕbatni, koedaj kataw kantjil 'akoe 'ndaq bĕlari djĕdja'oh koedaj kĕrĕnaw 'amon kĕta'oeăn ngan radjaw mantap 'akoe diboeno'ăhnjaw

---

[1]) De naam van den zegsman is niet medegedeeld.

sĕtoelah dja'o'ăh kantjiltoe bĕlari bĕkatawlah dijaw koetjaqlah, 'ndĕngar 'itoe laloe di koetjaq sĕtoewaw bĕbat radjawtoe kirawnjaw Lĕbat radjawtoe 'ndi'ăq la'in djaq di 'oelar sawaw, sĕtoe 'oelartoe dikoetjaq sĕtoewaw dililitnjawlah badan sĕtoewawtoe, laloe tĕ'ĕmbar-'ĕmbar sĕtoewaw 'itoe mintaq toelong kĕrĕnaw kĕsakitan, lamaw-lamaw dapatlah sĕtoewaw mĕlĕpaskan diri'ô djaq di lilitan 'oelar sawawtoe, sĕtoe lĕpas tĕros dijaw 'ndalaq'i kantjil tadi 'ndaq 'mbalaskan sakit 'ati'ô, di bawah sĕbatang kajoe kinaq'ănlah ngan sĕtoewawtoe kantjil tadi dang doedo'ăq tĕmĕnong, kataw sĕtoewawtoe sĕkalini mati kaba kĕrĕnaw kaba lah niajaw 'akoe, kataw kantjil poelaw maraw rĕrĕnang pakaw nginaq sĕpĕpadaw 'akoeni dikit 'ndi'ăq bĕsalah ngan kaba kantjil dijaw kaba dalaq'itoe 'mpaj djĕrang 'inilah laloe goewaq'ini, sĕtoewawtoe tĕros pĕrtjajaw sadjaw ngan kataw kantjiltoe, tapi 'mpo ăq dijaw kan laloe dijaw 'ndaq makan kantjiltoe koedaj, kataw sĕtoewaw poelaw toe'apaw kĕrdjaw kaba goewaq'ini rĕti 'akoeni lapar kaba 'inilah kan koemakan, tĕntang kaba 'ndaq makan 'akoetoe pĕrkaraw moerah sĕkali tapi djangan nijan kaba ngoetjaq gong radjaw tĕgantong di kajoeni kĕrĕnaw 'amon kaba koetjaq mantap lijar kabatoe di tĕtaqnjaw, 'ndĕngar kataw kantjiltoe panaslah ati sĕtoewawtoe laloe bĕkataw gongni kan koetabo'ăh, 'amon toe'adaq 'oerong nijăn kaba 'ndaq nabo'ăh gongni 'akoe kan larat djĕdja'o'ăh koedaj, sĕtoe lah dja'o'ăh kantjiltoe bĕkatawlah dijaw tabo'ăhlah nijan ngan kaba, laloe sĕtoewawtoe nabo'ăh gong radjaw-toe, kirawnjaw gong radjawtoe 'ndi'ăq la'in djaq di sarang taboe'ăn, sĕtoe sarangtoe di tabo'ăh kĕloewar galaw taboe'ăn djaq didalam'ô laloe njantaq'i sĕtoewawtoe mĕngkaq-mĕngkaq dan sakit galaw badan sĕtoewawtoe, sĕtoewaw tadi tĕros 'agi 'ndalaq'i kantjiltoe, sĕtoe kantjil sampajlah di tĕpi moewaraw laloe bĕkatawlah dijaw ngan boewajaw 'oej kamoe sĕkalijan sapaw-sapaw kamoe 'ndaq makan 'akoe bĕbarislah djaq dibĕrang'ini sampaj kĕbĕrang sanaw mangkaw dapat 'akoe ngitongi kamoe bĕrapaw banjaq kamoe 'ndaq makan 'akoe, sĕsoedaw 'itoe bĕbaris galawlah boewajawtoe, kantjiltoe laloe mĕloempat kĕpoetjo'ăq palaq siko'ăq boewajaw laloe moelaj bĕbilang saw doewaw tigaw 'inggaw sampaj kĕbĕrang sanaw mĕloempatlah dijaw kĕdarat, kataw kantjil tĕrimaw kasi'ăh 'akoe lah 'oedaw ngi-tongi kamoe kĕlaw boli'ăh kamoe koe'ĕndjo'ăq'i makanan, djaq 'agi dja'oăh kinaq'ănlah ngan kantjiltoe sĕtoewaw tadi datang, sĕtoe sĕtoewawtoe sampaj kĕtĕpi ăji'ăqtoe bĕkatawlah kantjil tjĕpatlah datang goewaq 'ini 'amon kaba 'ndaq makankoe nijan, sĕtoewawtoe laloe mĕloempat kĕdalam 'aji'ăq, tapi sĕtoe dijaw tĕrdjon kaji'ăq

di sambarlah ngan boewajaw banjaqtoe sĕtoewaw 'itoe sampaj mati, kantjil tadi sĕnanglah 'ati'ô kĕrĕnaw moeso'ăh'ô lah mati laloe bĕlari koetan.

XXV (*R.*) [1]).

Ade beoek lai genne Gerobok moesea panjang, asoeakne beoek titik genne Ketjia moeko radjo, ade debilaio Gerobok moesea panjang meletong loengenne na ipe nien oekoe lok lawenkoe lem denio jo asaikoe tjoa nienade, tjoeboko Ketjia moeko radjo kesoa lawenkoe, lalawba Ketjia moeko radjo jo nano moi mesoa lawen Gerobok moesea panjang tetemau si kebew lem geroewo boetan kelibea tandoekne telau seto garang teloemo djako nak tanoekne senang soeeut melew, djidjai Ketjia moeko radjo belek mengadau magea Gerobok moesea panjang padeakne lok ko belawen kebew garang, padeak Gerobok moesea panjang basingne asea ade lawen, ade oekoe tetemau kebew nak lem geroewo boetau kelepeak tandoekne telau seto senaang soeeut melew garang teloemo, padeak Gerobok moesea panjang amen ko biade tetemau didoa toi itu moi mandoenne, padeak Gerobok moesea panjang kalau daleak mileak daleak lawenkoe kalau daleak poetiak tano daleakkoe, djidjai padeak Gerobok moesea panjang magea Ketjia moeko radjo meloepat bako moi das geroewo boetau, Ketjia moeko radjo meloepat moi das geroewo boetau Gerobok moesea panjang masoek milem geroewo boetau belago Gerobok moesea panjang ngen kebew o, mako bekasep sehinggo tjigaj keten sebab asepne belago, djidjai kebew tenandoek Gerobok moesea panjang si meloepat moi das boetau kenoba boetau o tenandoekne, soedo o Gerobok moesea panjang meloepat minas kedong kebew, djidjai kebew lok tenandoek Gerobok moesea panjang meloepat tjoa keno keno boetau, djidjai bian si belago o petjoeak oelau kebew o, mako mengaloea otok kebew o, djidjai keneliak Ketjia moeko radjo daleak poetiak bahaso Gerobok moesea panjang matej Ketjia moeko radjo belek tegoeling semedingeun Gerobok moesea panjang, ade detepoer si tegoeling o geroedoek-geroedoek Gerobok moesea panjang belek sapei dasej, djano oeleaknoe Ketjia moeko radjo oekoe belago tjoako kemaliak, djawab Ketjia moeko radjo padeakna belos kalau keloewea daleak mileak daleak kebew daleak poetiak tando Gerobok moesea panjang matej, padeak Gerobok moesea panjang tjoa nien ade ateinoe bokko kasoep-kasoep

[1]) De naam van den zegsman is niet medegedeeld.

[2]) De Redjangsche verhalen zijn opgeteekend door den Inl. Ambtenaar Raden Hasan.

belek oba akeanoe lok mengemalau perepoeankoe, si djemibit Ketjia moeko radjo si mamboeng tepelajang Ketjia moeko radjo tesepit nak ketjapang kejeu, ade koelo Kakaktoeo dengen Moedoperiamo Kakaktoeo pei soedo napak, ade koelo Radjo djin koeni sebeang laoetan lok memboet perempoean Kakaktoeo besalik djidjai Kidjang tanoek mas timoa moi talang Kakaktoeo doewai dengen Moedoperiamo, padeak perepoean Kakaktoeo moiba takeup Kidjang tanoek mas o oekoe lokne, padeak Moedopariamo dangba kemoetjok Kidjang tanoek mas oekoe namen doö perboeatan Radjo djin, djawab perepoean Kakaktoeo bene koelo tjoa tetakeup telan kedjinok oba, mako toeoen Kakaktoeo temakeup Kidjang djako bipaok Kidjang melilai didik si embot, soedo o miling Boeroeng setoeloeng-toeloeng hai Moedaperiamo toeloengba Kakaktoeo temakeup Kidjang tanoek mas, padeak Moedoperiamo oekoe temoeloeng maro tapi Kidjang tjoa gidapeut sebab doö perboeaten Radjo djin semengoet oekoe belek koemoe dang toeoen, Moedoperiamo pek djimat das bang mako si temoeloeng temotoa Kidjang tanoek mas, tingea o sapei dikoep toen toewai magea perepoean Kakaktoeo, hai toek koendjoek bijoa didik oekoe jo aoes loet, djawab perepoean Kakaktoeo oekoe tjoa binai sebab mareak Kakaktoeo dengen seboedjang be magea oekoe, koendjoekba didik bae toek oekoe matej badao aoes jo, perepoean Kakaktoeo moekok bang moendjoek bijoa degigik, mako senimar toen toewai temakep perepoean Kakaktoeo si meloepat embin moi dipoa laoetan, djidjai Kakaktoeo doewai dengen Moedoperiamo Kidjang ditenotoa tjigai padeak Moedoperiamo hai Kakaktoeo toi itu belek kaken mengenjan dasej bitjigai nembin radjo djin moi dipoa laoet, mako belek Kakaktoeo dengen Moedoperiamo kemeliak mengenjan Kakaktoeo tjigai nien, padeak Moedoperiamo toi ba Kakaktoeo kembes oekoe moi tarak beak imo, maro padeak Kakaktoeo, mako lalau moi sapej biak kijew pelabai Ketija moeko radjo tesepit, hai Kakaktoeo padeak Moedoperiamo oekoe lok todoea nak silo noe demaso, maro padeak Kakaktoeo, besilo Kakaktoeo tidoea Moedoperiamo, pei detepoer tidoea goegoea bijoa matai Ketjia moeko radjo temingang Moedoperiamo, hai Moedoperiamo bene ko menangis padeak Kakaktoeo, tjoa oekoe menangis padeak Moedoperiamo, mako oekoe keneliak ineak koeni ipe peneko bijoa nano, mako menangeak Moedoperiamo ade beoek tesepit das poen kijew, hai beoek titik bene ko menjeak oekoe, padeak beoek titik oekoe tjoe menjeak oekoe menangis, awei oba kaadaän toen ngen asoeak tenengea ne asoeakne tidoea nak silone, oekoe namoeng Gerobok moesea panjang loejen akoeak toen ngen asoeak loejen

adik sanokkoe, djidjai padeak Moedoperiamo amo moi ketjat beoek tesepit onano, djidjai netjat beoek tesepit, djidjai padeak Moedoperiamo bene ko tesepit, padeak beoek titik oekoe namboeng dengan sanokkoe, djidjai tenanje beoek titik benono Ketjia moeko radjo jo nano djano kesakitan Kakaktoeo ngen Moedoperiamo mako teko moi beak imo awej jo oelesne, mako djawab Moedoperiamo keme awej jo oeles kerno perepoean Kakaktoeo neboet Radjo djin dipoa laoet, amen si awej oedi bisoedo mempas sesok sebarankoe oekoe moi mek perepoean Kakaktoeo moi dipoa laoet, djidjai lalauba Kakaktoeo Moedoperiamo dan Ketjia moeko radjo, sapei biding laoet padeak Ketjia moeko radjo hai Moedoperiamo ketang telapak tangenmoe, maro padeak Moedoperiamo, beoek meloepat moi das tangen Moedoperiamo sapei dipoa laoet, Radjo djin bekeboen lepang ngan djagoeng, mengetigoba beoek nemboek lepang ngen djagoeng, padeak Radjo djin hai meterai djano gen benatang memetat teloemo djako jomano, padeak meterai teak ba nak pio lamen keme sebeang laoetan joba beoek, lamen si beoek moi ko koelew, toeoen perepoean Kakaktoeo moi moelew sekoewet koelo beoek titik mengagea, djidjai tenakep beoek titik perapoean Kakaktoeo si embin moi sebeang laoet, sapei magea Kakaktoeo ngen Moedoperiamo, dijeba beengmoe, didjaiba padeak Kakaktoeo ngen Moedoperiamo tapi oejo djano sesok sekaranmoe sesok sekarankoe padeak Ketjia moeko radjo oekoe tenipan Gerobok moesean panjang, oejo oekoe lok minoi moenoeak sebab sesok sĕkaran oedi soedo oekoe mepas balesan magea oekoe soepajo oedi moenoeak Gerobok moesea panjang, djidaiba padeak Kakaktoeo tapi djano kegalok Gerobok moesea panjang emboek, padeak Ketjia moeko radjo si galok moek toewok, padeak Kakaktoeo magea meterai kesok beem dau-dau, soedo o kenape nepek lem tabang nepek atjoen, soedo o lalau Kakaktoeo moi bedagang melitas ponok Gerobok moesea panjang, djidjai padeak Gerobok moesea panjang djano gen nikoet o Kakaktoeo, djawab Kakaktoeo oekoe bedagang toewok, padeak Gerobok moesea panjang doöba kegalok emboek a, padeak Kakaktoeo kemboek balebiak itu emboek mako itu bedjoewoa, mako Gerobok moesea panjang emboek detaboeng abis mino emboek dilem tabang sapei matej Gerobok moesea panjang, mako Ketjia moeko radjo senangba ateine maro koelo dapet mengabalau perepoean Gerobok moesea panjang.

XXVI (*B.*)[1].

Ade do koejoek temotoa imeu, idjai bipajeak imeu temotoa jonano tetemau anok loemang, toeloeng oekoe anok loemang nadeak imeu, amen ko tjoa tenoeloeng alamat oekoe matej tenotoa koejoek jo padeak, anok loemang jo nano ade min poi wipe oekoe tenoeloeng kojo imeu keliak ba oekoe jo min poi, padeak imeu jo nano ngan anok loemang koeang poi noe anok loemang kepek oekoe lem o kikoet oekoe kemin oeak-oeak dang koejoek o temotoa igai kalau koejoek o sigai temotoa boeliak maletok boeliak oekoe melilai oekoe melej oepeakmoe, maro padeak anok loemang, noeangba poi jonano nosok imeu lem kaoeng o neket baik-baik, bioeak nemin anok loemang jo nano sigai koejoek temotoa koejoek sigai saeina, neletok anok loemang kaoeng keloewea koeni lem kaoeng jonano imeu, padeak anok loemang ipe oepeakkoe bi pajeak mikoet ko jonano, djawab imeu oejo adat belau oenang belau oenang-oenang belau adat oejo api menai letjeak api menjalai boeliak api pajeak nemoek oejo ko pajeak oekoe lok moekko, djawab anok loemang tjoakoe lok awej o ba kenamkoe adat api menai letjeak api menjalai boeliak api pajeak boeliak oepeak, tjoakoe lok nadeak imeu kenamkoe api pajeak nemoek, padeak anok loemang lamenko lok moek oekoe mengadau, anok loemang jo mengadau magea djagoeng, padeak anok loemang oi djagoeng minoi neloeroeak gawe keme oekoe pajeak oekoe lok nemoek, djenawab djagoeng dangba ko dau ketjak anok loemang keliak ba tanggoengkoe poenkoe nabeak boeahtoe senijep soedo senijep nemoek, idjai nadeak imeu djano padeak deo anok loemang api pajeak nemoek taina deo, djawab anok loemang tjoakoe lok oekoe lok mengadau igai magea tot bingin, padeak anok loemang hai tot bingin minoi neloeroeak gawe keme oekoe pajeak oekoe lok nemoek, djenawab tot bingin dang ba ko dau ketjak anok loemang keliakba ketanggoengan koe lamen oekoe gi idoep nonoe siapi toen melitas paneno boeliak oekoe melinoeng nak beak koejo gidong oekoe kemelinoeng baleutkoe nabeak oekoe pajeak oekoe tenebang koelo dang ba ko dau ketjek, padeak imeu djano padeak deo anok loemang nemoekkoe ko dije tioekba padeak bingin o nano, tjoa kene oekoe lok oekoe lok mengadau igai padeak anok loemang, lalau anok loemang tetemo katjea, padeak anok loemang hai katjea minoi neloeroeak gawe kemejo oekoe pajeak mikoet imeu oekoe lok nemoek, djenawab katjea oekoe tjoa pertjajo ko mikoet

---

[1]) De naam van den zegsman is niet medegedeeld.

imeu, betoa padeak anok loemang oekoe nijeun mikoet, tenanje katjea ade nijeun ko ikoet imeu ade padeak imeu, lameum ko ade nijeun ikoet nano nadeak katjea wipe akoeak ko ikoet, oekoe masoek leum kaoeng nadeak imeu, tjoebo ko masoek leum kaoeng nadeak katjea, masoek imeu leum kaoeng, wipe ko min nano anok loemang nadeak katjea, bibia kaoeng jonano kenoedjoet tegoeak-tegoeakne nadeak anok loemang, tjoebo koedjoet nadeak katjea tegoeak-tegoeakne awei ko min anobasi, idjai kenoedjoet anok loemang kaoeng o nano tegoeak tegoeakne sepertai awei ne mikoet anoba lamenko gilok idoep anok loemang padeak katjea toepasba imeu o lamen ko tjoa temoepas be ko nemoek ne nijeun, mako tenoepas anok loemang imeu o nano sapei matej, oeja moiba ko belek kemin poi nano padeak katjea dijo oeleaknoe.

XXVII (*R.*) [1].

Ade dikoep beoek meto betemau saang tjetjalik ade tĕnoana lem telau soa, dijo rezekaiba dije padeak beoek be oekoe moek tenoana oekoelok moek beina kileak, si semangeut oelauna moi saang tjetjalik si megango awei saang tjetjalik o besi, idjai belek tjetjalik jo moi saangne lok moi meum tenoane, tjoep tekasoek ngoes beoek, idjai beoek kematoep ngoesna, idjai mengeroetak-ngeroetak tjetjalik jo lem ngoes beoek, tjetjalik tjetjalik dimano sarangmoe di roempoen padi beoek, di roempoen padi kaloe miang miangkoe mandi padeak tjetjalik, padeak beoek mandi kaloe dingin, padeak tjetjalik dingin akoe djemoer, djemoer kaloe panas padeak beoek, panas akoe betoedoeng padeak tjetjalik, betoedoeng kaloe di makan toemo padeak beoek, makan toemo akoe mati padeak tjetjalik, idjai temioek padeak tjetjalik jo beoek tetawai, ha ha ha nadeak beoek, idjai nemin beoek tetawai jo teboekok ngoes beoek jo, poerr na tjetjalik tebang koeni lem ngoes beoek o, tjeh roegai do-o woi nadeak beoek oekoe tjoa teminok na, eu moek tenoa na idjai ba nadeak beoek.

---

[1]) De naam van den zegsman is niet medegedeeld.

VERTALING.

I. Het schrandere dwerghert.

Oudtijds heerschte een vorst in een rijk, dat slechts uit één dorp bestond. De ingezetenen, de vorst incluis, stelde zich voor hunne huisvesting tevreden met hutten. De vorst kwam op de gedachte, om voor zich eene (grootere) woning te laten bouwen, verzamelde op een dag tot dat doel de dorpelingen te zijnent en stelde hen met zijn voornemen in kennis. Al aanstonds konden oud en jong zich met zijn plan vereenigen en vroegen den vorst een dag, onverschillig welken, te bepalen, waarop een aanvang met het verzamelen van het bouwmateriaal kon worden gemaakt. Nadat de geschikte dag door den vorst was vastgesteld, werd het materiaal, onder leiding van den vorst, gaandeweg bijeengebracht en zoodra het door de timmerlieden bewerkt en pasklaar gemaakt was, gaven de mantrie's [1]) en de hoeloebalang's [2]) aan den vorst kennis, dat alles reeds gereed was, met verzoek nu den dag vast te stellen, waarop met het opzetten van het huis een begin kon worden gemaakt. 's Vorsten verlangen werd dan door die raadslieden aan het volk overgebracht, dat daarna ijverig aan het werk toog. Reeds op den eersten dag kwam men tegen den middag gereed met het plaatsen van de stijlen, waarop het gebinte van de woning, welke drie meter lang en drie meter breed moest worden, zoude rusten en trachtte men daarna op de stijlen de hoofddwarsliggers, ter lengte van ± 5½ meter te leggen. Dat werk slaagde echter niet, blijkbaar omdat de stijlen (van boven) aangepunt waren. Dagen achtereen werd onder geraas en getier gepoogd, den arbeid tot een goed einde te brengen, evenwel zonder eenig resultaat. Op zekeren dag zag eene oude vrouw, die naar de, langs het dorp stroomende, rivier was gegaan, een dwerghert aan den overkant, dat maar heen en weer liep, nu eens stroom-afwaarts dan weder stroom-opwaarts. Het dwerghert, de vrouw opmerkende, riep haar toe: „Hé!, grootje, wat heeft dat toch te beduiden? Reeds twee à drie dagen hoor ik niets dan geraas en getier in het dorp; te voren heb ik, al den tijd, dat ik mij aan den oever van de rivier ophoud, zulk een gejoel nimmer gehoord". De vrouw antwoordde: „Ja, mijn (klein) kind,

1) ambtenaar.
2) voorvechter.

het is juist wat gij daar zegt n.m., dat gedurende twee à drie dagen zoo'n lawaai wordt gemaakt. Maar daarover behoeft ge u niet te verwonderen. De zaak is deze. Onze vorst laat zich een huis bouwen en nu is géén dorpeling, zelfs de timmerlieden niet, in staat, om de dwarsliggers op de stijlen, die (van boven) aangepunt zijn, te plaatsen; van daar dat geraas en getier bij hunne pogingen om toch den arbeid te doen slagen". Het dwerghert, een en ander vernemende, sprak tot de oude vrouw: „Indien wat u mij daar vertelt inderdaad juist is, wel, wat zoude u daarvan zeggen, indien ik iemand aanwees, die in staat is, aan te geven hoe de stijlen moeten worden bewerkt". Toen de oude vrouw van het dwerghert die woorden vernam, zeide zij: „Nu, indien mijn (klein) kind daartoe zelf in staat mocht zijn, dan zoude mij dat tot vreugde stemmen". Het dwerghert antwoordde: „Laten wij hopen, dat ik daartoe in staat ben, doch alvorens ik mijne opwachting bij den vorst maak, om de noodige aanwijzingen te doen, verzoek ik grootje, om hem op de hoogte van een en ander te brengen en te vragen, of hij het bevel wil uitvaardigen, dat alle, in het dorp aanwezige, honden worden vastgelegd, terwijl verder een ieder, die een hond er op na houdt, voor de omheining van zijn hut wat goede gekookte rijst moet neerleggen, welke mij tot voedsel moet strekken. Tevens verzoek ik, dat op de plaats, waar het huis zal worden gebouwd, worden klaargezet tien tot vijftien stuks „lepat" [1]), elk van den omvang van een grooten toon. Met die „lepat" zal ik dan hen, die met den bouw van 's vorsten woning belast zijn, aangeven, op welke wijze de sleuven van de stijlen moeten worden bewerkt". De oude vrouw ging, nadat het gesprek tusschen haar en het dwerghert aan den oever van de bewuste rivier was geëindigd, naar den vorst, die zich bij het werk ophield, en vertelde hem van het begin tot het einde al wat zij met het dwerghert had gesproken. De vorst, na het verhaal van de oude vrouw te hebben aangehoord, gelastte onmiddellijk een zijner hoeloebalang's, om naar den overkant van de rivier te gaan, het dwerghert in zijn verblijf op te zoeken en bij hem te brengen. Zoodra het dwerghert den hoeloebalang, die haastig naar hem toekwam, zag, hield hij zich schuil, uit vrees gevat te worden; tot de oude vrouw durfde hij wel te spreken, omdat zij, bejaard zijnde, niet in staat zoude zijn, hem te vatten. Vijf tot zes keeren riep de hoeloebalang het dwerghert aan, doch, daar hij geen antwoord kreeg, keerde hij naar den vorst terug met de boodschap,

---

[1]) e. s. v. gebak.

dat hij het dwerghert niet in het aangewezen verblijf had aangetroffen. Dit vernemende, liet de vorst de oude vrouw ontbieden en droeg haar op met spoed naar het dwerghert te gaan en hem mede te deelen, dat niet alleen aan al zijne wenschen zoude worden tegemoet gekomen, doch dat hij (vorst) inmiddels persoonlijk zoude nagaan of al de honden waren vastgelegd en de verlangde hoeveelheid rijst en gebak op de door hem (dwerghert) opgegeven plaatsen in gereedheid waren gebracht. De oude vrouw haastte zich, aan het bevel van den vorst gevolg te geven, en, na het dwerghert in zijn verblijf te hebben aangetroffen, bracht zij hem van al hetgeen de vorst haar opgedragen had op de hoogte. Hierop keerde de oude vrouw, vergezeld door het dwerghert, naar het dorp terug. In het dorp aangekomen, likte het dwerghert voor den schijn aan de hoopjes rijst voor de verschillende woningen klaargezet, en ging daarna op weg naar de plaats, waar de woning van den vorst zoude worden opgetrokken en de dorpsgenooten aan het werk waren. Toen het dwerghert den vorst zag zitten, bracht hij hem zijne hulde en beet een stukje af van een der klaargezette „lepat", welk stukje als model moest dienen voor de te maken sleuf in elken stijl der aanstaande woning. Nadat het dwerghert het afgebeten stuk als model had getoond en men doende was den sleuf naar dat model te vervaardigen, verliet hij de dorpelingen en maakte zich snel uit de voeten. De vorst zelf was van plan het dwerghert te vatten, toen hij wilde wegloopen, reden waarom de dorpelingen daartoe geene poging hadden gedaan. De vorst gaf evenwel onmiddellijk daarop het bevel alle honden, die nog vastgelegd waren, los te laten om het dwerghert na te zetten, doch hiervan kwam niet veel omdat die dieren, aangeland bij de woningen der dorpelingen en zeer hongerig zijnde, aanvielen op de verschillende hoopjes rijst, waaraan de lucht van het dwerghert te onderkennen was, en de rijst verorberden. Het dwerghert was daardoor inmiddels den dans ontsprongen en hield zich schuil bij een bouwveld, dat juist met padie was beplant. Daar zag hij een uitge kauwden betelpruim liggen en wreef zich daarmede de lippen rood. Kort daarop kwam een hert aangeloopen en vroeg aan het dwerghert: „Waar komt mijnheer vandaan?" Het dwerghert antwoordde: „Ik kom zoo juist terug van het dorp, waar ik mijne opwachting bij den vorst gemaakt heb en waar men doende is, om eene woning voor hem op te zetten. Mijnheer ziet wel dat mijn lippen rood gekleurd zijn, dat komt omdat ik een, mij door den vorst aangeboden, betel gebruikt heb. De vorst is inderdaad voor ons allerbest". „Wat dunkt mijn-

heer?", sprak het hert. „als ik naar het dorp ga, zal de vorst mij dan oók ontvangen of zal dat niet lukken?" „Wel!, ik twijfel er niet aan of het zal wel gaan", antwoordde het dwerghert. „Mij, die zoo nietig is, heeft de vorst goed ontvangen, waarom mijnheer, die zoo'n groot heer is, dan niet? De vorst zal uwe komst uiteraard ten zeerste op prijs stellen". „Edoch — vervolgde het dwerghert — heb ik mijnheer iets op het hart te drukken. Indien mijnheer namelijk de dorpelingen lawaai hoort maken en vragen om krissen, lansen en geweren, dan moet mijnheer zich maar rustig houden en geen aandacht daaraan schenken, want dat geschreeuw is het sein, dat men voor mijnheer bij elke woning rijst moet klaar zetten voor mijnheer's mondkost". Nadat het hert een en ander had vernomen, rende hij ijlings naar het dorp. Nauwelijks zagen de dorpelingen het hert binnen het dorp of zij schreeuwden, om zoo spoedig mogelijk krissen, lansen en geweren bij hen te brengen, ten einde het dier in handen te krijgen. Het hert, gedachtig aan de woorden van het dwerghert, sloeg op het geschreeuw geen acht en hield zich rustig. Toen het hert aangekomen was ter plaatse, waar de dorpelingen bij elkander waren, vielen deze het aan en vergaten daardoor jacht te maken op het dwerghert. Aldus de list van het dwerghert, om het kwaad van zich af te wenden.

II. Het dwerghert in den kuil.

Er was eens een vorst, die een tuin bezat. Vaak zag hij, dat olifanten den tuin binnenkwamen en liet daarom een kuil graven (om die dieren te vangen). Een dwerghert liep eens den tuin in en viel in den kuil; het dier werd zeer verdrietig, omdat het geen kans zag uit den kuil te komen. Toen kwam het dwerghert op de gedachte, om voor de grap het volgende te reciteeren: „Bladeren van de torap [1]), bladeren van de tĕriti [2]), een klapperdop met drie oogen, op dezen dag moet de dag verdwijnen, laten wij verzoeken, dat wij allen worden ingesloten". Juist kwam er een neushoorn. Deze riep het dwerghert toe: „Wat voert u toch uit, dwerghert?", waarop hij antwoordde: „Niets bijzonders, mijnheer; het is toch zoo heerlijk van het binnenste van de aarde te eten". De neushoorn sprak daarop: „Kan ik mede eten?" „Zeker", antwoordde het dwerghert, „maar dan moet u ook aan het reciteeren gaan". „Best" zeide de neushoorn,

---

[1]) e. s. v. boom van welks schors, na geklopt te zijn, kleederen worden vervaardigd.

[2]) e. s. v. rietgras, groeiende bij de oevers van rivieren.

die daarop in den kuil sprong. Toen beide aan het reciteeren waren, kwam een tijger aangeloopen. Hij vroeg aan den neushoorn: „Zeg! wat voert u uit, neushoorn?" „O!" gaf deze ten antwoord, „ik was bezig, het reciteeren van het dwerghert te leeren". „Wat kunt u bij hem leeren, hij is toch geen geleerde? U doet beter hem den nek om te draaien", zeide de tijger. „Het is niet noodzakelijk bij wijzeren in de leer te gaan", sprak de neushoorn, „Het dwerghert is wel klein van stuk, maar bij de hand". „Reciteer eens neushoorn", sprak de tijger, „ik wil eerst hooren hoe u dat doet!" De neushoorn begon te reciteeren doch, omdat het reciet op groven toon plaats had, beviel het den tijger niet, waarvan hij dan ook blijk gaf. Toen het dwerghert vernam wat de tijger had gezegd, sprak hij tot dezen: „Komaan! laat ik nu eens met mijn mooi geluid aan het reciteeren gaan". Dat reciet stond den tijger aan en sprak hij: „Ik wil ook leeren reciteeren, wanneer dat mag". „Wel, indien u hier opgesloten het zeven dagen en zeven nachten buiten voedsel kunt stellen — wij eten maar van het binnenste der aarde — springt u dan maar den kuil in!" De tijger deed dat. Met hun drieën gingen zij aan het reciteeren. Terwijl zij daarmede bezig waren, kwam een olifant bij den kuil en sprak: „He! wat voeren mijne Heeren vrienden daaruit?" De tijger gaf ten antwoord: „Niets bijzonders, ik leer bij het dwerghert reciteeren. „Komaan vriend! reciteer mij iets voor, ik ben erg verlangend het te hooren". De tijger ging aan het reciteeren, doch het reciet stond den olifant niet aan. „Nu, indien het reciet u niet bevalt, zal ik mijn leermeester, die aan het slapen is, wakker maken". Het dwerghert werd daarop door den tijger gewekt, stond op en ging aan het reciteeren. Toen de olifant hoorde, dat het dwerghert inderdaad goed kon reciteeren, was hij ook verlangend zulks te leeren en sprak: „Indien het mij geoorloofd is, zoude ik ook wel willen reciteeren". Het dwerghert antwoordde: „Mijnheer zal het wel niet uithouden hier bij ons zeven dagen en nachten te verblijven, want wij eten niets anders dan het binnenste van de aarde. Kunt u het wel, dan kunt u in den kuil komen". „Best!" zeide de olifant en sprong in den kuil. Met hun drieën leerden zij in den morgen en in den avond reciteeren en waren niet lang daarna volleerd. Toen sprak het dwerghert tot het drietal: „Laat ons dit afspreken. Indien gij, die mijne leerlingen zijt, iets tegen mij, die het eerst in den kuil was, in het schild voert, dan zult gij geen gelukkig bestaan hebben. Deze verklaring zij gelijk eene gelofte". „Best!" antwoordde het drietal. Twee dagen daarna zeide het dwerghert: „Ik heb pijn in den buik

en moet mijn gevoeg doen; helpt mij nu zoo spoedig mogelijk uit den kuil te komen". Aangezien het drietal in de stellige meening verkeerde, dat het dwerghert naar de rivier moest, om zijne behoefte te doen, omvatte de olifant hem met zijn snuit en zette hem uit den kuil. Het drietal bleef in den kuil en hield zich met reciteeren bezig. Zoodra het dwerghert zich vrij voelde, sprong het van vreugde heen en weer, spoedde zich naar den vorst en riep hem toe: „Vorst! in uwen kuil bevinden zich reeds verscheidene dieren". Toen de vorst dit vernam, begaf hij zich naar den kuil. Voordat hij daar was verscheen één van de makkers van den olifant bij den kuil. Hem ziende sprak de gevangene: „Gij allen mijne kinderen en kleinkinderen! denkt aan niets anders dan aan het opsporen van het dwerghert, want hij heeft ons bedrogen". Eerstgenoemde ging daarop op zoek uit, trof het dwerghert aan en zeide: „Gij hebt mijn vader bedrogen!" Het dwerghert, zijn snoet tegen houtskool wrijvende, antwoordde: „Mijnheer, kom eens naderbij. Ik wensch mijn kind uit te huwelijken, zie maar hoe mijn snoet met houtskool besmeerd is!" De olifant zeide wederom: „Gij hebt mijn vader bedrogen en bezorgt hem den dood!" Het dwerghert hernam: „Zijn er geen andere dwergherten in het bosch?" Hierop zweeg de olifant. Het dwerghert maakte zich schielijk uit de voeten terwijl hij den olifant toeschreeuwde: „Hier mijn stront! *Ik* ben het, die je vader vermoord heb". Toen de olifant dat hoorde, zette hij het dwerghert achterna, doch zonder resultaat. Niet lang daarna ontmoetten zij elkander weder: „Zoo!" sprak de olifant „nu heb ik je te pakken en zal ik je dooden!" Het dwerghert antwoordde: „Wat, wilt u mij dooden? Het zij zoo! doch als ik u verzoeken mag, niet op deze laag gelegen plek, want mijne voorouders hebben bevolen, dat wij moeten sterven op hoog gelegen terreinen en niet op lage". „Nu als dat inderdaad zoo is", zeide de olifant, „laten wij dan een berg bestijgen". Beide gingen op weg, om een berg te bestijgen. Tijdens den tocht sprak het dwerghert bij zich zelf: „Wat is het toch zonde en jammer, dat mijne giftige snijtanden dan ook moeten sterven". De olifant, dit vernemende, zeide tot het dwerghert, terwijl hij diens tanden wilde aanraken: „Hoe giftig zijn die tanden wel?" „Raakt u de tanden niet aan!" sprak het dwerghert. En de olifant werd bang en durfde de tanden niet aan te raken. Nadat de top van den berg bereikt was, zeide de olifant: „Ik zal je nu maar dooden!" Het dwerghert gaf ten antwoord: „Indien ik toch moet worden gedood, dan verzoek ik u, dat zulks moge geschieden om twee ure

in den nacht". De olifant hernam: „Best !" maar ik kan vooralsnog niet slapen". Het dwerghert antwoordde: „Als dat zoo is, dan zal ik mij maar eerst ter ruste leggen, omdat u toch niet tot den morgen wakker kunt blijven". Het dwerghert ging quasi slapen, doch hield de oogen geopend. De olifant naderde hem, om zijne tanden aan te raken, doch zag, dat zijne oogen steeds open stonden. De olifant sprak dan: „Waarom blijven uwe oogen geopend en gij hebt gezegd, dat gij zoudt gaan slapen?" Het dwerghert gaf ten antwoord: „Dat is zoo mijne gewoonte. Wanneer mijne oogen openstaan, dan slaap ik, zijn ze gesloten, dan slaap ik niet". Toen de olifant dat hoorde, raakte hij de tanden van het dwerghert aan, omdat (hij meende dat) deze aan het slapen was. Het dwerghert deed niet lang daarna alsof hij ontwaakte en zeide tot den olifant: „Slaapt u nu maar eerst, wanneer het straks twee uur is zal ik u wel wekken". De olifant legde zich daarop ter ruste. Terwijl hij sliep, ging het dwerghert er op uit, om een toorts te halen en verschroeide daarmede alle gewrichten van den olifant. Klokke twee wekte het dwerghert de olifant, hem zeggende, dat het twee uren was. „Aj!" schreeuwde de olifant „waarom doet het geheele lichaam mij zoon pijn?" Het dwerghert sprak: „Ik vermoed dat u zoo straks mijn tanden hebt aangeraakt! Is het zóó, of hebt u mijne tanden niét aangeraakt?" „Het is inderdaad zóó", antwoordde de olifant „maar ik heb ze slechts even aangeraakt; nu het aldus geloopen is, zal ik u niet dooden en berust ik er maar in, dat mijn vader sterft. „Ja, zoo gaat het nu !" zeide het dwerghert „U moet iemand, die oprecht is, geen onrecht aandoen, dat is niets gedaan". De olifant sprak: „Help mij en genees mij nu maar, want al mijn ledematen doen mij zeer". „Best!, blijft u maar hier; ik zal wel geneesmiddelen gaan zoeken", zeide het dwerghert. „Het is goed !" sprak de olifant. Het dwerghert, zeer in zijn schik, liep al huppelende en springende weg. Hij zal een drie malen gehuppeld en rondgesprongen hebben, toen hij een tijger tegenkwam. Deze zeide: „Na lang zoeken ontmoet ik je nu, dwerghert. Gij zijt inderdaad zeer slim, maar thans is je laatste uur geslagen". Het dwerghert antwoordde: „U die zoo klein zijt, wenscht u mij te weerstaan! Een vijand, die heel wat grooter is dan u, heeft het tegen mij afgelegd en is op den top van den berg dood gebleven". De tijger sprak: „Wie is hij, dien gij gedood hebt, wijs mij hem eens !" Tijger en dwerghert begaven zich dan op weg naar de plek, waar de olifant zich van pijn heen en weder wentelde. Aangekomen op die plaats, sprak het dwerghert tot den

tijger: „Zie! daar ligt hij, gaat u zelf maar naar hem toe". De tijger naderde den olifant en vroeg: „Wat voert gij hier uit vriend ?" De olifant sprak: „Heeft mijnheer een dwerghert ontmoet, die voor mij geneesmiddelen zoekt ?" De tijger antwoordde: „Ja vriend, ik ontmoette hem en heb hem willen dooden!" „Dát moet u niet doen!", hernam de olifant, „Kijk maar eens naar mij; ik ben verlamd enkel en alleen, omdat ik zijne tanden heb aangeraakt. Ik mag nog van geluk spreken, dat hij mij niet gebeten heeft; ik zoude zeker op slag gedood zijn". Toen de tijger dat hoorde, werd hij bang en zette het op een loopen; hij wilde het dwerghert niet meer ontmoeten. Ook het dwerghert ging er van door. Niet lang daarna kwam hij een kikvorsch tegen, die tot hem zeide: „Ik ben hier gekomen, om u, mijnheer, te ontmoetten, omdat ik rijst wil leenen; ik heb rijst noodig voor een huwelijksfeest van mijn kind". Het dwerghert sprak: „Nu! daaraan kan ik u helpen, wanneer het voor korten termijn is". De kikvorsch antwoordde: „Zoodra het feest is afgeloopen, krijgt u het geleende terug". „Best!" sprak het dwerghert. De kikvorsch kreeg het gevraagde van het dwerghert te leen en rechtte een offermaal aan. Na afloop daarvan, kwam het dwerghert het geleende van den kikvorsch terugvorderen. De kikvorsch dacht er niet aan, zijne schuld af te doen en voegde het dwerghert bovendien toe: „Gij zijt waarlijk zeer sluw en slechts er op uit om wien ook te bedriegen. In 't kort, ik wensch de schuld niet af te doen. Doe verder wat gij niet laten kunt!" Het dwerghert antwoordde: „Handel niet zoo kikvorsch ! Gij hebt een schuld aan mij en moet mij die betalen'. De kikvorsch hernam: „Ik wensch die schuld niet te betalen, al zoude ik er mijn leven bij inschieten". Het dwerghert zeide daarop: „Zeg nu niet, dat gij in het geheel niet wilt betalen. Ik kom over zeven dagen weer eens terug". Op den zevenden dag ging de kikvorsch heen en liep een val binnen. Kort daarop kwam het dwerghert er langs, en toen hij zag, dat de kikvorsch daarin zat, naderde hij hem, om hem een trap te geven. Edoch — nauwelijks was het dwerghert binnen den val of deze klapte dicht; hij zat gevangen en de kikvorsch kwam er uit. Niet lang daarna kwam de vorst aangeloopen, aan wien de val toebehoorde. Tot hem ging de kikvorsch en sprak: „O vorst! in uw val zit een dwerghert gevangen". Toen de vorst dat hoorde, ging hij er naar kijken, en zag dat werkelijk een dwerghert in den val zat, doch dat het dier reeds dood was, waarop het weggeworpen werd. Het dwerghert, bevrijd, liep hard weg, om den kikvorsch na te zetten. Aan-

geland te zijnen huize, trof het dwerghert slechts zijn schoonzoon aan, die het huis bewaakte. Het dwerghert vroeg: „Waar is Uw vader?" De schoonzoon van den kikvorsch antwoordde: „Vader is op de ladang" [1]). Het dwerghert ging daarna naar die ladang, om den kikvorsch te ontmoeten. Toen de kikvorsch het dwerghert zag aankomen, ging hij zoo vlug mogelijk naar een strik, dien de vorst had gespannen, en daaronder zitten. Het dwerghert bij den strik gekomen sprak, trillende van woede: „Het staat u inderdaad fraai mij te bedriegen en kwaad te berokkenen!" „Wat wenscht gij van mij? Ik wacht u nu in het bosch op", zeide de kikvorsch. Het dwerghert sprak: „Kom hiér kikvorsch!" De kikvorsch zeide: „Komt gíj hier! Ik zal geen stap achteruit gaan. Gij zijt de schuldeischer, komt gíj hier!" Toen het dwerghert die woorden van den kikvorsch hoorde, ontstak hij nog meer in toorn en ging aan het trappen. Voordat het trappen eenig resultaat had, was de poot van het dwerghert reeds gestrikt. De kikvorsch was opgesprongen en uitgeweken, om den trap te ontgaan, en voegde het dwerghert de woorden toe: „Weet u niet, dat ik in het schermen een meester ben!" De kikvorsch spoedde zich naar den vorst, om dezen te ontmoeten en zeide, al schreeuwende, dat in de strik een dwerghert gevangen zat. De vorst, dit hoorende, ging naar de plek, waar de strik gespannen was, en zag dat werkelijk een dwerghert gestrikt was, doch dat het dier dood was. Het dwerghert wilde (namelijk) wederom dien list uithalen. Toen de vorst op het punt stond, om het dwerghert weg te werpen, kwam de kikvorsch en sprak: „Vorst! het is een list van hem, om zich te houden als of hij dood is. U moet hem maar eens op den neus slaan". De vorst sloeg daarop het dwerghert op den neus. Hij bewoog zich van de pijn en het bewijs was daar, dat hij nog werkelijk in leven was. Het dwerghert werd daarna door den vorst geslacht. Het dwerghert is dood en het verhaal is uit.

III. Verhaal van een blinde geit en van een dwerghert met gebroken pooten.

Een dwerghert met gebroken pooten ontmoette eens een blinde geit. Het dwerghert vroeg: „Waar komt u van daan?". „Niets bijzonders", antwoordde de geit, „ik zoek alleen naar voedsel". Het dwerghert hernam: „Komaan!, laten wij met elkander afspreken

[1]) droog rijstveld.

samen er op uit te gaan; ik heb gebroken pooten en gij zijt blind". Al gaande zeide de geit: „Indien u goed (voeder) gras tegen komt, zegt het mij dan". Het dwerghert antwoordde: „Best!, maar laat ik u dan berijden. Wanneer ik zeg links, dan haalt u links uit, zeg ik rechts, dan gaat u den rechtschen kant op". De geit antwoordde: „Best!". Weder op weg zijnde, kwam het tweetal bij een roekamboom. Het dwerghert riep: „Links"; de geit haalde links uit en stootte tegen de doornen van den boom. „Aoe" schreeuwde de geit „het verwondert mij, dat ik mij, zooals het mij wil voorkomen, aan doornen steek. Als dat zóó is, dan zijt gij niet oprecht". „Ja het is werkelijk zoo", zeide het dwerghert, „ik heb schuld". Toen sprak de geit: „Indien u mij maar wilt bedriegen, dan is het beter, dat wij van elkander gaan. Ik voel mij reeds afgemat en heb nog niets te eten gehad". „Praat zoo niet!" zeide het dwerghert, „ga maar voort en het kan niet missen of wij zullen wel aan goed gras komen. Zoodra wij dat gras tegenkomen, zal ik u waarschuwen. Wat kan ik er aan doen, dat ik gebroken pooten heb! Had ik die niet, dan zoude ik mij immers niet door u laten dragen niet waar?". De geit antwoordde: „Dat is juist! Ik draag u, omdat ik blind ben, want ware ik dat niet, dan zoude ik geen afspraak met u hebben gemaakt". „Komaan!" hernam het dwerghert „laten wij verder gaan, indien u althans daartoe lust gevoelt". Nog niet lang waren zij op weg, toen de duisternis inviel. De geit sprak: „Slaapt u maar eerst; ik heb honger en wil eerst eten". Het dwerghert antwoordde: „Best!", maar wek mij aanstonds, wanneer u het geluid van een tijger hoort". Het dwerghert was nog niet goed ingeslapen, toen de geit hem wekte en hem zeide: „Sta op!" ik ruik een tijgerlucht". Toen het dwerghert dat hoorde, stond hij dadelijk op en sprak: „Ja, inderdaad is er een tijgerlucht" en opziende, zag hij een tijger voor zich staan. De tijger zeide: „Wat voert gij met de geit hier uit!" „Niets bijzonders", antwoordde het dwerghert, „ik vergezel de geit om haar geneeskundig te laten behandelen, omdat zij blind is". De tijger hernam: „En welk geneesmiddel moet dat zijn?" Het dwerghert zeide: „Welk geneesmiddel?, wel geen ander dan dit, dat hare oogen verwisseld worden met die van een tijger". Toen de tijger dat hoorde, maakte hij zich uit de voeten, en een ander dwerghert tegenkomende, zeide hij bij zich zelf: „Laat ik niet vertellen, dat het dwerghert met de gebroken pooten er op uit is, om geneesmiddelen te zoeken". Het dwerghert sprak daarop tot de geit: „Laten wij spoedig weggaan; ik ben bang langer hier te blijven". Beide gingen daarop verder,

doch hielden niet lang daarna stil, om te gaan eten. Het dwerghert werd toen gewaar, dat een tijger, al kruipende, op hen loerde en zeide tot de geit: „Zeg geit! wat voor toespys moeten wij hebben?" De geit antwoordde: „Weet *ik* dat!; ik zie immers niets en eet dus alles, wat mij voor den mond komt". Het dwerghert antwoordde daarop: „Wat mij betreft, ik zoude gaarne de oogen van een tijger (als toespijs) willen nuttigen". Toen de tijger zulks hoorde, liep hij ijlings weg en het dwerghert, dat ziende, richtte zich van vreugde zóó op, dat hij voorover viel en zijn snoet aan het bloeden ging. Verder op weg gaande, ontmoetten zij een hert. Het hert zeide: „Zeg dwerghert!, waar komt u van daan?". Het dwerghert antwoordde: „Er is niets bijzonders. Ik kom zoo juist van een rijstveld dat men met zijn velen bezig was te beplanten". „Hè!" zeide het hert „breng mij naar die plaats, waar de menschen met hun velen aan het planten bezig zijn". Het dwerghert hernam: „Best!" en wanneer zij hunne honden roepen, om te komen, moet u hen meer en meer naderen, want dat is een bewijs, dat zij u willen onthalen". En het hert naderde de planters. Toen zij een hert zagen aankomen, gingen zij het dier met kapmessen te lijf en doodden het. Het dwerghert bewoog zich, toen hij dat zag, van groote vreugde heen en weer en kwam zoo doende terecht aan den rand van het rijstveld, waar hij een beer tegenkwam. De beer vroeg: „Waar komt u van daan, dwerghert?". „Niets bijzonders", antwoordde het dwerghert „ik heb gebroken pooten, die ik zoude willen laten masseeren". De beer hernam: „Wacht!" ik zal u wel masseeren; dat is voor mij maar een kleinigheid". De beer ging daarop aan het masseeren, met het resultaat dat het dwerghert genas. Deze was daarmede recht in zijn schik, doch was er weder op uit, om ook den beer een poets te bakken. Hij sprak: „Zeg, beer!" in welke moeilijkheden u ook moogt komen te verkeeren, wendt u dan maar tot mij". „Ja!", antwoordde de beer „Ik heb zorgen, want ik heb een schuld aan een geit". Het dwerghert dacht: „achter mij is de (blinde) geit, ik zal haar wel (bij den beer) brengen", terwijl hij inmiddels den staart van den beer aan een boom vastbond. „U moet hier blijven", sprak het dwerghert, „ik zal geld gaan halen, om het u te geven als belooning, omdat u mij gemasseerd hebt". Het dwerghert begaf zich op weg, om de geit te ontmoeten. Bij de geit gekomen, noodigde hij haar uit, met hem mede te gaan, waarop hij haar bij den beer bracht. Toen het dwerghert bij den beer terug was, sprak hij: „Beer! zie hier het bewijs van mijn dank aan u!" Nauwelijks zag de beer de geit of uit vrees zette hij het op een

loopen, met het gevolg, dat zijn staart uit het lichaam werd gerukt. Dat is nu de reden, waarom van dien tijd af de beeren zonder staart rondloopen. En die beer bepaalde van toen af, dat al wie van zijne nazaten vriendschap met een dwerghert zoude sluiten, geen gelukkig en voorspoedig leven zoude hebben. De beer zonder staart ontmoette op zijn weg een tijger. Deze sprak tot hem: „Waarom is uwe staart verdwenen?". „Ja!, ik heb dien niet meer; het dwerghert heeft mij beet gehad", antwoordde de beer. De tijger hernam: „Vooruit, laten wij hem opsporen en dooden!". Beide togen op weg en ontmoetten niet lang daarna het dwerghert. „Nu heb ik je te pakken, dwerghert", sprak de tijger „ge hebt ook mijn makker bedrogen!" „Ik!" antwoordde het dwerghert „neen". „In dit bosch is geen gebrek aan dwergherten". „Wat voert ge hier dan uit?" hernam de tijger. Het dwerghert gaf ten antwoord: „Ik bewaak de „rajak" [1]) van den vorst; het is het voedingsmiddel van zijn kind". „Kan ik daarvan eten?", vroeg de tijger. „Neen dat gaat niet!", antwoordde het dwerghert. „Ik durf het u niet te geven, maar wacht! Ik zal het eerst aan den vorst vragen en wanneer hij zegt, dat u het kan krijgen, dan zal ik het mijnheer straks wel mededeelen". „Best!", sprak de tijger „ik zal hier blijven wachten". Het dwerghert liep hard weg en toen hij ver weg was, schreeuwde hij den tijger toe: „eet er maar van". Toen de tijger daarvan at, zat hij met geopenden muil, want hij had dien in een mierenhoop gestoken. De tijger zeide daarop: „Wacht maar, ik zal je wel dooden, terwijl hij op zoek ging van het dwerghert. Nog niet lang had hij zich op weg begeven, of hij ontmoette het dwerghert. „Nu heb ik je, dwerghert!" sprak de tijger. Het dwerghert antwoordde wederom: „Er is waarlijk geen gebrek aan dwergherten in het bosch". De tijger hernam: „Wat doet ge hier!" „Ik bewaak den „gong" van den vorst", zeide het dwerghert. „Wel" zeide de tijger, „mag ik ook op dien „gong" slaan?". Het dwerghert hernam: „Ik zal het eerst aan den vorst moeten vragen". „Best! Ik zal blijven wachten", antwoordde de tijger". Het dwerghert verdween en toen hij reeds ver weg was, schreeuwde hij: „Sla er maar op!". De tijger stond op en sloeg op den „gong", die bleek een bijennest te zijn. De tijger kermde van de pijn en zeide: „Wacht maar eens, dwerghert, wanneer ik je weder te pakken krijg, dan — het kan niet anders — zal ik je dooden!" en zette het dwerghert na. Eerst na geruimen tijd kwam de tijger het dwerghert tegen en vroeg: „Wat voert ge

[1]) Kleefrijst in de pan geroost, daarna vermengd met lekstroop uit suiker.

hier uit, dwerghert?". „Vergiffenis mijnheer!", antwoordde hij, ik pas op den gordel van den vorst". De tijger hernam: „Mag ik dien even aandoen?". Het dwerghert zeide: „Indien mijnheer den gordel wil aandoen, zal ik het eerst aan den vorst vragen. Zegt de vorst dat u dien kan aandoen, dan zal ik het mijnheer wel mededeelen". En hij verwijderde zich snel. Nadat hij een eind weg was, schreeuwde het dwerghert: „Doe hem maar aan". De tijger deed den gordel aan; deze bleek een sawahslang te zijn. De tijger werd door de slang doodgedrukt en was dus niet meer in staat, het dwerghert te vervolgen. En hiermede is het verhaal ten einde.

IV. Het dwerghert en de slak.

Er was eens een dwerghert, dat van een „talang" [1]) naar een moeras afdaalde, om te gaan drinken. Terwijl hij aan het drinken was, zag hij een slak tegen een klapperboom kruipen, om eieren te leggen. Het dwerghert sprak tot de slak: „Vriend, vriend!, wat beweegt u zich toch langzaam. Wanneer dat zoo voortgaat, is mijnheer in tien jaren nog niet gekomen aan het einde van het moeras. Wat mij betreft, ik zoude niet in staat zijn, aldus te gaan, ik zoude dan maar liever spoedig sterven". „Hé vriend!", antwoordde de slak, „U moet niet tegenover mij aan het snoeven gaan en zeggen, dat ik niet bij machte ben, om mij (vlug) voort te bewegen. Indien mijnheer kan, welaan, laat ons dan een wedloop aangaan, wie van ons het vlugst kan gaan!" „Wat", hernam het dwerghert „iemand van uw slag wil met mij een wedloop aangaan?". „Aangenomen en wanneer mijnheer den wedloop wint, zal ik mijnheer als belooning uitkeeren een stuk goud van den omvang van een komkommer". „Best!", zeide de slak. Als mijnheer dat inderdaad wenscht, nu, dan vraag ik om zeven dagen uitstel". „In orde!", antwoordde het dwerghert. De slak verzamelde alle slakken uit het moeras, om met hen te beraadslagen, welke list moest worden te baat genomen, om het dwerghert den wedstrijd te doen verliezen. De oudste onder hen sprak dan: „Laten wij ons in een rij opstellen rondom het moeras. Wanneer het dwerghert ons aanroept, moet steeds degene, die het verst verwijderd is, antwoorden; wij zijn dan het dwerghert steeds voor". Na aldus te hebben beraadslaagd, gingen de slakken zich aldra bij de verschillende bochten en hoeken van het moeras opstellen. Toen de zevende dag

[1]) Een met tweede gewassen en vruchtboomen bebouwd veld.

na de afspraak (tusschen het dwerghert en de slak) was aangebroken, stond de slak klaar, om de komst van het dwerghert af te wachten. Kort daarop kwam hij aangeloopen en zeide: „Komaan, laten wij beginnen!" „Best!" antwoordde de slak. Het dwerghert ging aan het loopen doch maakte geen haast, want hij dacht bij zich zelf: „de slak zal het toch niet van mij winnen". Een oogenblik daarna riep hij: „Vriend, vriend!" „Oet!" antwoordde één der slakken voor hem uit. Toen het dwerghert hoorde, dat de slak hem voor was, ging hij harder loopen. Kort daarop riep het dwerghert wederom: „Vriend, vriend!". „Oet!", antwoordde een (andere) slak voor hem uit. „Wel!" zeide het dwerghert „de slak is mij alweder voor". Nog eenmaal trachtte het dwerghert zoo snel mogelijk te loopen en riep daarna nogmaals: „Vriend, vriend!". „Oet!" antwoordde de slak, die thans voor hem uit was. „Hé vriend!", zeide toen het dwerghert „ik heb het tegen u verloren, want ik ben niet meer in staat te rennen. Laten wij den wedloop beeindigen". „Best!" sprak de slak. „Welaan, wie van ons kan zich nu het snelst bewegen!". „Mijnheer, u is geen partuur voor mij!" sprak het dwerghert. „U moet maar hier blijven, ik wensch eerst terug te gaan, om voor mijnheer het toegezegde goud te halen". Het dwerghert ging weg, besteeg snel de hoogte en verborg zich in de „talang" en wilde niet meer naar het moeras afdalen, omdat hij bevreesd was door de slak te worden aangesproken voor zijn schuld, n.l. een stuk goud van den omvang van een komkommer.

V. Het verhaal van een eekhoorn die met den „boedjoek"[1]) bevriend was.

Er was eens een eekhoorn, die met een „boedjoek" bevriend was. Reeds lang leefden zij in vriendschap, toen het den eekhoorn in de gedachte kwam, om eens achter het geheim van den „boedjoek" te komen, namelijk of hij inderdaad een innige vriendschap met hem wenschte, of die vriendschap niet alleen uitwendig, doch ook inwendig was. Zoo geviel het, dat de eekhoorn op een dag voorgaf ziek te zijn, en verlangde, dat de „boedjoek" naar hem toeging. De „boedjoek" kwam bij den eekhoorn en sprak deze: „Ja mijn makker, hoe zult gij mij kunnen helpen, nu ik thans ernstig ziek ben! Ik ben op iets erg belust en krijg ik dat niet, dan voel ik, dat ik zal moeten sterven. Ik verlang namelijk zeer naar een ei van een kip, die achter

[1]) e s. v. riviervisch.

de deur aan het broeden is. Indien dat als geneesmiddel door mij wordt aangewend, dan zal ik zeker van mijn ziekte genezen". De „boedjoek" zeide: „Wacht maar, ik zal zoo'n ei gaan zoeken, wie weet of ik het niet machtig word!" De „boedjoek" ging vervolgens op weg en beraamde, op welke wijze hij dat ei zoude verkrijgen. Tegen zonsondergang zag de „boedjoek" een vrouw, die water schepte in een aarden pot, en hij sprong in den pot. De vrouw bracht den pot weg, zonder te weten, dat de „boedjoek" daarin was. De pot werd door de vrouw in haar hut neergelegd, juist nabij een broedplaats van een kip. In den nacht sprong de „boedjoek" uit den pot, nam een der eieren waarop de kip broedde, en stak het ei in den bek. De „boedjoek" sprong daarop naar beneden, kroop over den grond, totdat hij den rivieroever bereikte, zwom naar zijn vriend den eekhoorn en gaf dezen het door hem verkregen ei. De eekhoorn at het ei op, en nadat het genuttigd was, genas hij van zijne ziekte. Niet lang daarna wenschte de „boedjoek" ook de vriendschap van den eekhoorn op de proef te stellen [1]). De „boedjoek" dan liet den eekhoorn bij zich komen en sprak: „Hé!, mijn makker! ik verkeer thans in moeilijkheid (en droefheid)". „Maar, hoe zult gij mij hulp kunnen verleenen, nu ik zwaar ziek ben, en de geneesheer zegt dat een krokodillenhart het eenige geneesmiddel voor mij is? „Zin op alle middelen, om mij daaraan te helpen, want indien ik dat niet krijg, dan is mijn laatste uur geslagen". De eekhoorn antwoordde: „Wacht maar, ik zal daarnaar zoeken. Wie weet of ik er geen machtig kan worden!" De eekhoorn ging er op uit, en terwijl hij beraamde welk middel hij daartoe zoude aanwenden, kreeg hij bericht, dat er eene rivier was, welke vol met krokodillen zat, en dat alles, wat daarin viel, werd opgeslokt. De eekhoorn ging naar die rivier, klom in een klapperboom, knaagde een gat in één der vruchten, kroop daarin en beet vervolgens den tak af, waaraan die vrucht hing, met het gevolg, dat de noot in het water viel. Nauwelijks was de noot in het water gevallen, of ze werd, met den eekhoorn erin, door een krokodil in snelle vaart gegrepen (en opgeslokt), zonder dat de eekhoorn eenig letsel bekwam. De eekhoorn begon aan het hart van den krokodil te knagen. Deze gevoelde zich dientengevolge zeer onwel, begon over te geven, spoedde zich naar den heuvel (boven de rivier) en stierf. Toen de krokodil dood was, kroop de eekhoorn uit den buik van het dier en bracht het hart naar den „boedjoek". De eekhoorn bij den „boe-

---

[1]) Lett. „het geheim van den eekhoorn te zien".

djoek" gekomen, gaf hem het geneesmiddel. De „boedjoek" at daarop het krokodillenhart op en genas aldra. Van dien tijd af werd de vriendschap (tusschen de twee) al hechter en hechter en hield tot hun dood aan.

VI. Het verhaal van een zwarte kloek en van een „moesang" [1]).

Er was eens een kloek, welke negen kiekens had. Aangezien zij te ver het bosch was ingegaan, was zij verdwaald. Onderweg, door de duisternis overvallen, overnachtte zij in een verlaten hut. Op dien avond kwam een „moesang" met haar jong langs die hut, en toen zij zag dat daarin de kloek met hare kiekens overnachtte, sprak zij bij zich zelve: „Nu, dit is een groot buitenkansje!" De „moesang" legde bij de hut aan en riep: „Zwarte! Zwarte! Wat voert gij hier uit!". „Niets bijzonders", antwoordde Zwartje „ik bewaak de verlaten hut". De „moesang" zeide daarop: „Kan ik ook in de hut komen slapen, want ik ben door den avond overvallen?" „Wat is er tegen", zeide de Zwarte „om in een verlaten hut te gaan slapen!". De „moesang" klom met haar jong de hut in en legde zich te slapen bij den korf, dien de kloek met hare kiekens als slaapplaats had uitgezocht. „Aj", sprak de kloek bij zich zelve „ik ben beducht voor een naderend onheil". Hoe zal ik het moeten aanleggen, om met mijne kiekens van hier weg te loopen!" Terwijl zij nog daarover nadacht, riep de „moesang": „Zwarte! zwarte!, wij wenschen eerst naar de badplaats te gaan" — de „moesang" was namelijk van zins hare tanden te wetten. „Best!' antwoordde de Zwarte. Nadat de „moesang" met haar jong was weggegaan, kwam de gedachte wederom bij de kloek op, om weg te loopen, terwijl zij (om de „moesang" te verschalken) deze list bedacht. Zij nam, om haar lichaam na te bootsen, een steen, wikkelde dien in „idjoek" [2]) en zette dien neer nabij hare slaapplaats in de hut. Niet lang daarna keerde de „moesang" van de badplaats terug en klom de hut in. Diep in den nacht hoorde de „moesang" het geluid „andoboer", alsof iets wegvloog. De moesang vroeg dan: „Zwarte, wat heeft dat te beduiden?". „Hé, dat is niets bijzonders!" antwoordde de kloek, „een blad van een nangkaboom is neergevallen".

---

[1]) e. s. v. klein roofdier.

[2]) De paardehaarachtige zelfstandigheid, groeiende tusschen stam en blad van den arempalm.

In werkelijkheid was een der kiekens naar een boom gevlogen. Kort daarop hoorde de „moesang" weer een geluid, alsof iets wegvloog. „Hé, Zwarte!", hernam de „moesang", wat heeft dat te beduiden?". „Wel, antwoordde de kloek „een blad van een doerianboom is neergevallen". „Ja", zeide de „moesang". De kloek liet gaandeweg hare kiekens wegvliegen en bleef eindelijk nog alleen achter. Niet lang daarna vroeg de „moesang": „Zwarte! Zwarte! slaapt gij reeds?" „Nog niet", antwoordde zij. Na een poosje hoorde de „moesang" het geluid „boeoer", alsof weder iets wegvloog. „Zwarte! Zwarte! wat is dat voor een geluid?", vroeg de „moesang". De kloek gaf geen antwoord. „Hé!" zeide de „moesang", „de Zwarte slaapt blijkbaar al". Zij riep nogmaals, wederom geen antwoord van de kloek. „Moeder, ik vraag om een bout! Moeder, ik vraag om een bout!" zeide het jong van de „moesang" tot zijne moeder. „Hst, houd je kalm, houd je kalm kind", sprak de moeder „de Zwarte wil nog gaan slapen". De „moesang" riep weder: „Zwarte, Zwarte!" doch kreeg geen antwoord meer. „Hé!", sprak de „moesang" bij zich zelve, „de Zwarte slaapt zeker reeds". „Moeder, ik vraag om een bout! Moeder, ik vraag om een bout!" zeide het jong weder tot zijne moeder. „Hst, stil kind, de Zwarte is pas in slaap gevallen". Kort daarop opende de „moesang" den korf en toen zij iets zwarts zag liggen — de „Zwarte" scheen dus te slapen — wierp zij zich (met een vaart) op haar en beet, zoo hard zij kon, in den rug van de (gewaande) kloek. „Moeder! moeder! ik vraag om een bout!" zeide het jong. „Houd je stil kind! mijne tanden zijn gebroken; de „Zwarte" heeft ons een poets gebakken!" En het jong zag, dat de bek van zijne moeder met bloed bevlekt was, omdat zij gebeten had op den steen, dien de kloek met „idjoek" had omwikkeld. „Aj", sprak de „moesang", „het gaat inderdaad niet, om voor een „Zwarte" vriendelijk te zijn. Men komt dan maar bedrogen uit".

VII. Verhaal van een klapperaap, van een schildpad en van een „mintjing" [1]).

Een schildpad, een klapperaap en een „mintjing" waren met elkander bevriend. Het drietal wenschte te gaan varen; hun vaartuig was de schil van een halven komkommer. De klapperaap zat in het midden van het vaartuig, de schildpad bij den voorsteven, de „mintjing" bij den achtersteven. Toen het drietal een dorp voorbijvoer, werd het

[1]) e. s. v. vogel.

met welgevallen door de dorpelingen gadegeslagen, die het toeriepen: „Hé! wie gaat in het vaartuig ons voorbij? Het lijkt wel, of in het midden een klapperaap zit, bij den voorsteven een schildpad ligt, terwijl bij den achtersteven, althans afgaande op de scheeve houding, welke door het dier wordt aangenomen, een „mintjing" gezeten is". De klapperaap, de woorden van de dorpelingen hoorende, was allerminst prettig gestemd en zeide toornig: „Aj!, ik ben er nijdig over te moeten hooren wat die menschen gezegd hebben. Ik wenschte het vaartuig wel stuk te bijten". De schildpad sprak: „Doe dat niet, klapperaap!, want wanneer de schuit vergaat dan verdrink ik zeker". Het drietal vervolgde zijn weg, kwam wederom voorbij een dorp en hoorde op nieuw hetzelfde hoongeroep van de dorpelingen. De klapperaap zeide nogmaals: „Ah, ik zal het vaartuig maar stuk bijten!" De schildpad antwoordde weder: „Ik bid u, klapperaap, laat dat!, want anders zinkt het vaartuig en verdrink ik". De klapperaap, haar hoorende, zag er wederom van af, het vaartuig stuk te bijten. Het drietal voer door. Aangekomen bij een ander dorp, op nieuw hoongeroep als te voren. De klapperaap, dat hoorende, werd nog meer beschaamd en al driftiger en driftiger, met het gevolg, dat het vaartuig van het drietal door hem werd stuk gebeten, waarop het zonk. „Haha!" sprak de schildpad „ik vind het juist heerlijk in het water te vallen". De „mintjing" vloog weg en de klapperaap ging aan het zwemmen. Terwijl de klapperaap het verdrinken nabij was, kwam hij „een belida" [1]) tegen en zeide: „Hé!" „belida", help mij toch naar dien hoogen kant van den rivieroever te brengen". De „belida" antwoordde: „Ik kan u niet helpen, want ik heb reeds zoovele bezendingen voor de menschen weg te dragen, dat mijn rug al gekromd is. Vraag maar hulp aan een „bawong" [2]). De klapperaap riep daarop de hulp van een „bawong" in, zeggende: „Help mij toch „bawong", naar dien hoogen kant van den rivieroever te brengen, want ik ben op het punt om te verdrinken!". De „bawong" gaf ten antwoord: „Ik ben niet in staat u te helpen. Zie maar eens, ik draag een kris [3]) links en rechts van het lichaam en nog een op mijn rug. Het gaat dus lastig en kan ik niet op mij nemen, u mede te voeren. Vraag maar hulp aan een „tapah" [4]). Daarna vroeg de klapperaap hulp aan de „tapah" en zeide: „Toe!" help mij eens „tapah" en breng

[1]) e. s. v. riviervisch.
[2]) idem.
[3]) de vin.
[4]) e. s. v. riviervisch.

mij naar dien hoogen kant van den rivieroever. Ik zal u straks als belooning daarvoor een klomp goud geven van den omvang van een stuk brandhout". „Best!" sprak de „tapah". „Zet u zich maar neer op mijn rug". En de „tapah" bracht den klapperaap naar den (aangeduiden) kant van den rivieroever, waarop de klapperaap tegen de hoogte klom. Terwijl deze aan het klimmen was, riep de „tapah" hem toe: „Waar is nu mijn loon?" De klapperaap antwoordde: „Klim maar naar boven, hier is uw loon!" De „tapah" ging aan het klimmen. De klapperaap riep hem toe: „Klim nog hooger!". De „tapah" klom verder en toen hij op den top was aangekomen, nam de klapperaap een stuk hout en sloeg hem daarmede dood, zeggende: „Dít is nu uw loon!". Terwijl de klapperaap bezig was de „tapah" voor het koken schoon te maken, kwam een tijger. De tijger sprak: „Waar heeft u de „tapah" van daan, klapperaap?". „Ik kom zoo juist terug van de vischvangst en heb slechts dezen visch gekregen", antwoordde de klapperaap. De tijger hernam: „Geef mij een stuk daarvan, ik zal u dan bij het koken behulpzaam zijn?". „Best!", gaf de klapperaap ten antwoord, „wij zullen den visch dan wel samen opeten". Beide gingen daarop den „tapah" koken. Toen de visch gekookt was en men op het punt stond dien te nuttigen, sprak de klapperaap tot den tijger: „Hai, wat ziet u er toch smerig uit! Als u wil gaan eten, moet u zindelijk zijn, niet waar? Ga daarom eerst een bad nemen". De tijger, die zag dat zijn lichaam vol streepen zat, ging een bad nemen. Terwijl de tijger aan het baden was, haastte de klapperaap zich, om den visch op te eten. Niet lang daarna klom de tijger den hoogen kant van de rivier op — maar de klapperaap was nog niet met het eten gereed. Toen de klapperaap zag, dat de tijger de hoogte beklom, riep hij hem toe: „Tijger! heeft u zich gebaad? U is nog niet schoon! U moet nog maar eens een bad nemen!" De tijger ging wederom baden. De klapperaap haastte zich met eten, totdat de „tapah", dien zij beide gekookt hadden, verorberd was, waarna hij met spoed in een boom klom. Toen de tijger bevond, dat hij goed schoon was, klom hij weder den hoogen kant van de rivier op en zag, boven zijnde, dat de „tapah" opgegeten en de klapperaap verdwenen was. De tijger riep daarop: „Klapperaap!, klapperaap!". „Oet!" antwoordde de klapperaap van uit den boom. De tijger keek op en zag, dat de klapperaap hoog in den boom zat. Hij schaamde zich en sprak bij zich zelf: „Het is zoo, klapperaap! ik ben door je bedrogen. Wacht maar, ik zal je wel krijgen!" De tijger liep snel weg, ontmoette een schorpioen en zeide tot hem: „Schorpioen!, laten

wij dit met elkander afspreken. U moet dien klapperaap daar (op den boom) bijten. Wanneer hij neervalt, zal ik hem opslokken". „Best!" zeide de schorpioen „ik zal hem wel bijten". De schorpioen haastte zich in den boom te klimmen en bij den klapperaap te komen. Boven gekomen, beet hij dadelijk den aap. Deze bewoog zich van de pijn heen en weer (wankelde) en viel, waarop hij door den tijger gegrepen en opgeslokt werd. De klapperaap, in den buik van den tijger doch niet dood zijnde, kwam met zijn kop uit diens anus te voorschijn. De tijger ging daarna op stap, ontmoette een vrouw, die aan het padi drogen was, en loerde op haar. De klapperaap riep van uit den anus van den tijger: „Hé! vrouw! neem u in acht; er is een tijger, die op u loert". Toen de vrouw de woorden van den aap hoorde, keek zij om en zag, dat werkelijk een tijger haar wilde bespringen, en verdween zoo snel mogelijk. De tijger, die nu hoorde dat zijn anus aan het spreken was, ergerde zich daaraan, stootte dien tegen een stuk hout en stierf aan de gevolgen van de verwonding. De klapperaap verliet het lichaam (van den tijger) en verdween.

VIII. Verhaal van een jong van een leguaan, wiens poot gebroken is.

In het droge jaargetijde ging een leguaan met haar jong op weg, om voedsel te zoeken in den een of anderen vischrijken „lebong" [1]. Nadat zij een tijd geloopen hadden, bereikten zij ten langen laatste een uitgestrekten „lebong", welke bijna drooggeloopen was. Zij zagen daarin overvloedig visch, een hoeveelheid welke niet te berekenen was. Moeder en jong gingen aldra te water en aan het eten. Waren zij verzadigd, dan legden zij zich weder aan den kant van den „lebong". Kregen zij honger, dan stonden zij op, om weder aan het eten te gaan. Gaandeweg waren de groote visschen in den „lebong" opgegeten en bleven slechts de kleinere soorten over, zooals „seloewang", „sepat", e.a. Terwijl de moeder op weg ging, om naar een anderen „lebong" te zoeken, bleef het jong alleen achter en legde zich te ruste, om op hare terugkomst te wachten. Tijdens het jong nog sliep, kwam een dwerghert aangeloopen, om zijn dorst te lesschen. Nadat hij gedronken had, hoorde hij een „sijamang" [2], die boven in een boom aan den kant van den „lebong" zat, op een „gendang" [3]) slaan. Het dwerghert

[1]) plas.
[2]) een zwarte slingeraap.
[3]) e. s. v. trom.

sidderde door het gansche lichaam en begon een zwaardedans uit te voeren, in het wilde te schoppen en te trappen. Terwijl hij, zoo doende, retireerde, trapte hij zoodanig op den poot van het nog slapende jong van den leguaan, dat die brak. Toen het dwerghert bemerkte, dat de poot stuk was, liep hij, zoo hard als hij kon, het bosch in. De moeder van den leguaan hoorde bij haren terugkeer reeds uit de verte de stem van haar bitter weenend jong. Zij sprak tot haar jong: „Waarom huil je toch zoo?". Het jong antwoordde: „Mijn poot is gebroken, een dwerghert heeft daarop getrapt". Met haar jong op den arm spoedde de leguaan zich naar den vorst, om bij hem ter zake haar beklag te doen. Bij den vorst gekomen, gaf de vorst daarop den last, het dwerghert op te sporen en hem voor de rechtbank te brengen. Al dadelijk werd tot de opsporing van het dwerghert overgegaan en toen men hem tegenkwam, werd hij onmiddellijk gebonden en voor den vorst gebracht. Voor den vorst verschenen, sprak de vorst: „Dwerghert, waarom hebt gij den poot van den jongen leguaan stuk getrapt?". „Vergiffenis, o vorst!" zeide het dwerghert, terwijl hij zijn eerbied betuigde. „Ik hoorde zoo straks vlak bij den „lebong" een „sijamang" op de „gendang" slaan, waarop ik een zwaardedans heb uitgevoerd en aan het (schermen en) pareeren ben gegaan. Het staat immers vast, dat men, wanneer op de „gendang" wordt geslagen, een zwaardedans gaat uitvoeren. Op grond daarvan ben ik ook daartoe overgegaan en heb ik, al dansende, op den poot van den jongen leguaan getrapt; ik heb het geenszins met opzet gedaan. Ik gevoel mij dan ook niet schuldig — immers, wanneer de „sijamang" niet op de „gendang" had geslagen, zoude ik zeker geen zwaardedans hebben uitgevoerd". De vorst sprak: „Gijlieden, begeeft u naar den „sijamang" en gelast hem hierheen te komen". Kort daarop kwam de „sijamang" opdagen. „Sijamang, waarom hebt ge op de „gendang" geslagen?", aldus sprak de vorst. „Vergiffenis, o vorst", antwoordde de „sijamang". „Ik zag zoo straks een garnaal met een zwaard [1]) dansen en toen dacht ik bij mij zelf, men wil zeker een zwaardedans uitvoeren, en daarom heb ik op de „gendang" geslagen". De vorst zeide: „Wanneer de zaak zich aldus heeft toegedragen, gelast gijlieden dan de garnaal, voor mij te verschijnen". Nadat haar de last was overgebracht, verscheen de garnaal. „Garnaal", sprak de vorst „waarom hebt gij met een zwaard gedanst?". „Vergiffenis, o vorst!", zeide de garnaal „terwijl ik in mijn woning zat, zag ik den „bawong" [2]) nu eens stroomopwaarts,

[1]) e. s. v. riviervisch.

[2]) met zwaard worden de sprieten bedoeld.

dan weder stroomafwaarts gaan, met zich drie krissen [1]) voerende, één aan elke zijde van het lichaam, en één aan het achterlijf. Ik dacht zoo bij mij zelf: „men wil zeker „amok" [2]) maken en daarom heb ik inderdaad een zwaard bij mij gestoken". „Laat de „bawong" hierheen komen!" beval de vorst. De „bawong" werd daarop ontboden en kwam. De vorst sprak tot de „bawong": „Wat heeft u bewogen „bawong", om drie krissen mede te nemen". „Vergiffenis, o vorst!" antwoordde de „bawong", „zeer zeker heb ik drie krissen medegenomen, omdat ik zag, dat de oogen van de „nipis" [3]) vuurrood zagen, en dacht ik zoo bij mij zelf, dat hij „amok" wilde maken Daarom wilde ik mij ter verdediging gereed maken, bijaldien de „nipis" mij zoude willen afrossen". „Als dat het geval is", sprak de vorst, „dan gelast ik, dat de „nipis" hierheen komt". De „nipis" verscheen, nadat het bevel hem was overgebracht. De vorst sprak tot den „nipis": „Waarom waren uwe oogen vuurrood en wat is er de reden van, dat gij „amok" wildet maken?". „Vergiffenis, o vorst!", zeide de „nipis". Ik wilde geenszins „amok" maken. Mijne oogen waren ontstoken. Het water in mijn „lebong" was troebel, omdat de leguaan daarin heeft geroerd, zoodat het vuil mij onophoudelijk in de oogen kwam, met het gevolg dat ze ontstaken". Toen sprak de vorst: „Hoor dat nu maar eens aan leguaan! Het dwerghert noch zijn makkers treffen eenig schuld in deze. Ik kan het dwerghert dan ook niet veroordeelen, want het is uwe eigen schuld, omdat gij den „lebong" hebt troebel gemaakt. Dat is nu mijne beslissing! Er moet in worden berust, dat de poot van uw jong gebroken is".

IX. Sang Haroek [4]) en Ratoe Padoentja [5]).

In een landstreek was een Vorst, die er van hield zijne onderhoorigen te verdrukken. Die Vorst, nu, had een mannetjes buffel, welke steeds in die streek vrij rond liep en zich aansloot bij de kudden van andere personen. Behalve de Vorst was een persoon, die een buffel had en wel een wijfjesbuffel, welke zich altijd bij den buffel van genoemden vorst ophield. Aangezien die beide buffels steeds bij elkander waren, werd het wijfje ten laatste drachtig en

---

[1]) met krissen worden de vinnen bedoeld.
[2]) woedend moorden, alles overhoop steken, wat men ontmoet.
[3]) e. s. v. riviervisch.
[4]) een wees.
[5]) gezegd van iemand, die zijn evenmensch onrechtvaardig behandelt, verdrukt; van een machthebbende, die zijne onderhoorigen knevelt.

moest het jongen. De eigenaar van de wijfjesbuffel heette Si Tamboeh Boegoe. Toen de Vorst Ratoe Padoentja te weten kwam, dat Si Tamboeh Boegoe's buffel een jong had geworpen, sprak hij tot hem: „Si Tamboeh Boegoeh! dit kalf is een jong van mijn buffel, want de eigenaar van den mannetjesbuffel ben ik. Indien de mannetjesbuffel er niet was, dan zoude zeer zeker het kalf er ook niet zijn. Derhalve is het kalf, dat de wijfjesbuffel volgt, een jong van mijn mannetjesbuffel, dus mijn buffel". „Vergiffenis, o Vorst!", sprak Si Tamboeh Boegoe „nimmer van te voren heb ik gezien of gehoord, dat een mannetjesbuffel jongen werpt, de gewoonte is dat een wijfjesbuffel jongt". „O neen, dat is niet zoo!" antwoordde de Vorst; „om kort te gaan, aangezien mijn buffel gekalfd heeft, is het buffelkalf een jong van mijn buffel". De Vorst liet daarop al zijn „mantrie's" [1]) en „hoeloebalang's" [2]) verzamelen, om de zaak met Si Tamboeh Boegoe te beslechten. De quaestie werd ernstig overwogen van 's morgens tot 's avonds en men kwam maar tot geen beslissing, den eersten dag niet, evenmin den tweeden en de verdere dagen tot den zevenden dag toe — want men moest Si Tamboeh Boegoe de zaak laten verliezen en dat ging niet, omdat hij inderdaad de eigenaar van het kalf is. En den Vorst in het ongelijk stellen, daarvoor was men bevreesd. Op een dag kwam zekere Sang Haroek in het gebied van den Vorst en vroeg aan eenige personen, die hem op den weg tegenkwamen: „Wat mag toch wel de reden daarvan zijn, dat zoovele menschen bij het paleis van den Vorst verzameld zijn?". „Wel", antwoordde een van die voorbijgangers, „onze Vorst heeft over een buffel een geschil met Si Boegoe". En hij vertelde de zaak van meet af aan. Toen Sang Haroek een en ander vernam, sprak hij: „Ik ben in staat om het geschil in quaestie uit te maken. Zeg aan den Vorst, dat ik morgen mijne opwachting bij hem in zijn paleis zal maken". Het gezegde van Sang Haroek werd vervolgens den Vorst overgebracht. „Best", sprak de Vorst, „morgenochtend wacht ik zijne komst te mijnent af". Het was den volgenden dag reeds acht ure in den morgen en Haroek was nog niet gekomen. De Vorst wachtte en wachtte, Sang Haroek kwam maar niet opdagen, met het gevolg, dat hij zich uitermate over dit langdurige wachten boos maakte. Eerst tegen twaalf ure kwam Sang Haroek aanzetten. Zijn gansche lichaam was met bloed bemorst, zoodat het geheel rood zag. Zoo was Sang Haroek (het paleis) binnen (getreden) of

---

[1]) ambtenaar.
[2]) voorvechter.

hij bracht zijne eerbiedige hulde aan de voeten van den Vorst. Niet zoodra werd Ratoe Padoentja Sang Haroek gewaar, of hij werd boos en zeide: „Waarom zijt gij zoo laat gekomen?" Ik ben uw dienaar en slaaf niet! Moet uw vader hier op u wachten?". „Vergiffenis, o Vorst!", antwoordde Sang Haroek; „ik heb zeer zeker schuld. Het lag echter reeds in het voornemen van Uw dienaar, om van morgen (vroeg) zijne opwachting bij U te maken, maar hedenochtend kwam eene groote verhindering tusschen beide. Ik moest namelijk mijne hulp verleenen aan mijn vader, die bevallen moest. Ziehier! hoe mijn lichaam geheel met bloed bemorst is". Toen Ratoe Padoentja de woorden van Sang Haroek hoorde, ontstak hij in hevigen toorn en zeide: „Wat moet dat gezegde beduiden? Zijt gij gek geworden? Nog nimmer heeft een man een kind gebaard". „Het is toch inderdaad zoo", hernam Sang Haroek. „Hé Sang Haroek, wat zijt gij toch aan het liegen! Indien gij nog langer aldus blijft liegen, zal ik u laten ophangen. Ik beheersch mijn drift niet meer". Sang Haroek hernam: „Indien U, o Vorst! zegt dat ik schuldig ben, dan vraag ik veelmaals vergiffenis aan Uwe voeten. Maar is het mij vergund eene enkele vraag tot U te stellen?". „Wat dan?", zeide de Vorst. Sang Haroek sprak: „Is het werkelijk zoo, dat een man nimmer een kind ter wereld heeft gebracht?". „Neen, nooit en te nimmer", zeide Ratoe Padoentja. En Sang Haroek hernam: „Indien de Vorst aldus verklaart, dan kan het kalf, waarover het geschil loopt, ook niet het jong zijn van 's Vorsten buffel, omdat 's Vorsten buffel een mannentjesbuffel is. Het kalf kan dus aan niemand anders toebehooren dan aan Sang Tamboeh Boegoe, omdat zijn buffel een wijfje is. Dat is nu, wat ik tot U, Vorst, wilde zeggen — Uwe eigen uitspraak volgende, moet het kalf in quaestie dus beslist worden toegewezen aan Si Tamboeh Boegoe". Toen Ratoe Padoentja hoorde wat Sang Haroek zeide, werd hij beschaamd en sprak tot Si Tamboeh Boegoe: „Indien het zóó is, is het kalf een jong van uwe buffel; neem het dus met u mede".

X. Verhaal van drie broeders-vorstenzonen.

Er waren drie broeders, zonen van een Vorst, wier vader dood was en wier moeder ook overleden was. Geen van hun drieën kon tot Vorst worden uitgeroepen, omdat zij geen onderwijs hadden genoten. Gaandeweg was het kapitaal, dat hun door hun' vader was nagelaten, ingeteerd en vervielen zij in armoede, omdat zij geene

middelen van bestaan hadden. Toen sprak de oudste: „Laten wij onze stoelen en tafels verkoopen, om aan ons levensonderhoud te komen". Nadat het geld, dat zij uit den verkoop van die goederen hadden ontvangen, was verbruikt, werd langzamerhand ook het verdere huisraad, zooals lampen, kasten, kisten en wat dies meer zij, aan den man gebracht, totdat niets meer overbleef. Op een dag sprak de oudste Vorstenzoon: „Broeders!, nu zijn er geene goederen meer; blijft jelui maar hier, ik zal er wel op uitgaan, om geld te krijgen voor de bestrijding van onze uitgaven". Hij ging dan hier dan daar heen, doch het gelukte hem niet, om iets te verdienen. In zijne woning teruggekeerd, vroegen zijne broeders hem: „Broeder, wat hebt gij van uwe reis medegenomen?". En hij antwoordde: „Ik heb onderweg niets verdiend; ik ben alleen een geit tegengekomen van buitengewone grootte, wier hals tot het uitspansel reikte". De middelste zeide daarop: „Het zou wat broeder! Gij zijt een „paboehoengan" [1]). Als dat zoo is, dan zal ik er maar op uit gaan". Hij ging op weg, doch keerde na een maand ook met ledige handen terug. In de woning teruggekeerd werd hem door den jongste gevraagd: „Broeder, wat hebt gij nu medegebracht?". De middelste der Vorstenzonen antwoordde: „Van mijne reis heb ik niets kunnen medenemen. Ik zag onder het her- en derwaarts gaan slechts een rottanplant, welke vreeselijk lang was en met haar uiteinde tot het uitspansel reikte". Toen de jongste nu hoorde met welke onzinpraatjes zijne oudere broeders thuis waren gekomen, verdween hij snel naar beneden doch kwam spoedig weder boven. De oudste broeder vroeg hem: „Waar komt gij van daan broeder?". Hij antwoordde: „Ik ben in ons dorp aan het wandelen gegaan en alle dorpelingen vertelden, dat zij het geluid van een groote trom hadden gehoord, welke trom, naar hun zeggen, de „bedoek" [2]) uit Mekka is". Toen de andere broeders dat vernamen spraken zij: „Wel, wel, wat zijt gij een „paboehoengan"! Immers, wanneer wat gij beweert juist is, dan hadden wij zeer zeker het geluid in huis ook moeten hooren". De jongste hernam: „Het is toch de zuivere waarheid, broeders! Gij kunt het aan de andere dorpelingen vragen. Ik denk, dat de trom vervaardigd is van de huid van de geit, die onze oudste broeder toen gezien heeft". „Zoo! En waarmede is die huid dan bevestigd?", sprak de middelste der broeders. De jongste zeide: „Met de rottan, welke gij zijt tegen-

[1]) leugenaar.

[2]) e. s. v. groote trom met diep en zwaar geluid, in de moskeeën gebruikt tot oproeping voor het gebed en het slaan van alarm.

gekomen". „Wat voor een geluid gaf dan die „bedoek"?", sprak de oudste. De jongste gaf ten antwoord: „Dit geluid: „boeh... oeng... boeh... oeng", en wanneer er (kort en) dikwijls na elkander geslagen werd: boehoeng... boehoeng"[1]). Toen de jongste der broeders dat verhaal had gedaan, sprak de oudste: „Het is nu al wel genoeg, laten wij het hierbij. Wij blijken even slim te zijn in het verkoopen van onzinnige praatjes". Den volgenden morgen zeide de oudste tot zijn broeders: „Laten wij er op uit gaan en de menschen bedriegen, want wij willen handel drijven en bezitten geen bedrijfskapitaal". De jongste antwoordde op het voorstel: „Wat! Wij willen menschen gaan bedriegen; wij met ons drieën verstonden het zelfs niet, zulks elkander te doen, laat staan andere personen, (die ons in kennis de baas zijn)[2])". „Op welke wijze moeten wij dan trachten aan den kost te komen?", sprak de oudste. „Wat ons te doen staat?", antwoordde de jongste: „Wie handel wil drijven moet geld zoeken, om een bedrijfskapitaal te vormen".

XI. Verhaal van het dwerghert en den tijger.

Een padde ging op weg met het voornemen, het dorp van den vorst aan te vallen en te berooven. Terwijl zij onderweg was, ontmoette zij een „ikan poengkot"[3]). Zoodra deze de padde zag gaan, zeide hij tot haar: „Hé, vriend! waar gaat gij heen?". De padde antwoordde: „Ik ga er op uit, om het dorp van den vorst aan te vallen en te berooven". De „poengkot" hernam: „Als dat zóó is, dan is het beter, dat wij samen het dorp van den vorst aanvallen en berooven". Beide gingen vervolgens op weg in de richting van de plaats, welke zij voornemens waren te bereiken. Zij waren nog niet lang op weg, toen zij een dwerghert tegenkwamen. Als het dwerghert zag, dat de padde en de „poengkot" op hem afkwamen, sprak hij hen op de gebruikelijke wijze aan en zeide: „Hé mijne vrienden de padde en de „poengkot"!, waarheen gaat gij?" Beide gaven ten antwoord: „Wij gaan samen op weg, om het dorp van den vorst aan te vallen en te berooven. Indien onze vriend gaarne met ons wil mede gaan, wat zoude dat dan prachtig zijn! Het is beter met ons drieën dan met ons tweeën iets te ondernemen". Het dwerghert ant-

[1]) leugen.
[2]) Vermoedelijk is in den tekst wat uitgelaten, dat de beteekenis zal moeten hebben van hetgeen in de vertaling tusschen haakjes geschreven is.
[3]) e. s. v. visch.

woordde: „Best!". Het drietal toog op weg. Niet lang waren zij weder op het pad, of zij ontmoetten een wandluis. Deze zeide tot hen: „Hé, mijn drietal! waarheen gaat gij?". Padde, „poengkọt' en dwerghert zeiden: „Wij willen het dorp van den vorst aanvallen en berooven. Indien gij ons wilt volgen, dan zoude dat prachtig zijn, want het is beter om met ons vieren dan met ons drieën iets te ondernemen". De wandluis zeide: „Als het daarom te doen is, vooruit dan maar!". Het viertal ging daarna op weg. Na een uurtje kwamen zij een rat, een „'oelat doeri" [1]) en een tijger tegen. Deze vroegen aan het viertal: „Mijne vrienden, waar gaat gij heen?". Het viertal gaf ten antwoord: „Wij willen het dorp van den vorst aanvallen en berooven". En de rat, de 'oelat doeri" en de tijger zeiden daarop: „Best!" wij gaan mede". Het viertal antwoordde: „Vooruit dan maar!, het is beter met ons zevenen dan met ons vieren iets te ondernemen". Met hun zevenen gingen zij verder en ontmoetten een kwartel en een muskusdier. Ook deze vroegen: „Hé, mijne vrienden! waar gaat gij heen?", waarop het zevental ten antwoord gaf: „Wij met ons zevenen willen het dorp van den vorst aanvallen en berooven. Indien gij met u beide ons wilt volgen, dan zoude dat zeer mooi zijn; wij zullen dan met ons negenen zijn". Niet lang waren zij onderweg, of zij kwamen bij een plek aan, dat, naar gissing, nog een half uur was verwijderd van het dorp van den vorst, want zij hoorden reeds het hanengekraai. Het dwerghert sprak toen: „Naar het mij voorkomt, zijn wij vrijwel de verblijfplaats van den vorst genaderd en zullen wij goed doen, om eerst in den avond het dorp binnen te gaan, opdat de bewoners zulks niet te weten komen. Een van ons moet nu als aanvoerder optreden, terwijl een andere op zich neemt, om een ieder aan te wijzen wat hem te doen staat". De tijger zeide daarop: „Ik zal dan wel de aanvoerder zijn, want ik ben krachtig en onvervaard, terwijl het dwerghert zich met de regeling van een en ander moet belasten". „Wanneer ik het moet regelen", sprak het dwerghert, „best, dan neem ik dat op mij en zal een ieder aanwijzen, welk werk hij te verrichten heeft. Gij wandluis!, gaat naar de slaapplaats van den vorst en bijt zijne gemalin; gij, muskusdier! laat een wind bij het hoofd van den vorst; gij, kwartel! stelt u op in de stookplaats — wanneer de vorst het houtvuur [2]) wil aanstoken, dan moet gij in het zand

---

[1]) e. s. v. rups.

[2]) In de stookplaats — een houten bak, waarin aarde wordt aangestampt en met zand bedekt — wordt het houtvuur smeulende gehouden door daarover een weinig asch te strooien.

woelen en onophoudelijk met uwe vleugels het zand opwerpen —; gij, padde en poengkot! moet u in den bamboezen waterkoker verbergen — zoodra de vorst en zijne gemalin zich het gezicht willen wasschen, moet gij hen in den neus steken —; gij, tijger!, houdt de wacht bij de deur van de woning van den vorst; gij, „'oelat doeri"! op de bovenste trede van de trap en ik blijf beneden bij de trap". Toen de avond viel, begaven zij zich allen op weg, gingen het dorp van den vorst binnen en deden zooals het dwerghert tot hen had gesproken. De vorst had zich inderdaad reeds te slapen gelegd. De wandluis beet in het lichaam van de vorstin, het muskusdier liet winden bij het hoofd van den vorst. „Wat bijt mij toch zoo?", sprak de vorstin, die onrustig sliep. De vorst zeide: „Wat stinkt het hier toch geweldig!" en sprak daarop tot de vorstin: „Stook het houtvuur aan". Terwijl de vorstin bezig was, om het houtvuur in de stookplaats aan te wakkeren, wierp de kwartel onophoudelijk zand op, dat hare oogen raakte, zoodat zij ten laatste niet meer kon zien. Zij nam daarop den waterkoker, om het gezicht te wasschen, doch werd door den „poengkot" en de padde gestoken, waardoor haar neus werd verwond. De vorstin werd zeer nijdig en riep den vorst toe: „Oej!, oej!, sta toch op, mijn neus is gewond". De vorst stond op en wilde met zijne gemalin de deur uitgaan. Nauwelijks had hij de deur geopend, of de tijger wierp zich op vorst en vorstin, met het gevolg, dat zij gedood werden. Zoodra de vorst gedood was, ging de rat het dwerghert opzoeken en zeide tot hem, dat hij reeds twee kisten, welke geld inhielden, had doorgeknaagd. Toen het dwerghert zulks van de rat vernam, sprak hij: „Kom, laat ik dat een onderzoeken!" De rat antwoordde: „Ga je gang maar!" Het dwerghert ging daarna op weg, om die kisten te onderzoeken en zag dat daarin werkelijk geld aanwezig was. Hij bracht het geld uit de twee kisten buiten het dorp van den vorst en verstopte het, niet alles bij elkander, maar zooveel mogelijk verspreid. Terwijl het dwerghert bezig was, het geld buiten de verblijfplaats van den vorst te brengen, waren zijne makkers doende, om de eigendommen van den vorst onder elkander te verdeelen. Toen het dwerghert bij hen kwam sprak hij: „Het heeft er veel van, dat gij allen mij daarvan niets wenscht af te staan". De tijger antwoordde: „Gij dwerghert krijgt geen aandeel, omdat gij bij het moeilijk werk niet betrokken zijt geweest; wij daarentegen hebben ons daarbij afgesloofd en het grootste aandeel verdienen de wandluis, het muskusdier en ik, want wanneer wij er niet bij waren geweest, dan zoude de vorst niet ge-

dood zijn". Het dwerghert sprak: „Wel! hoe heb ik het nu met u? Gij zegt, dat mijn arbeid niet lastig is geweest? Ik ben onder het huis gebleven, wat alles behalve aangenaam was, terwijl gij het boven het huis zoo buitengewoon prettig hadt. En dacht gij, dat het geen nut heeft gehad, dat ik benedenshuis de wacht heb gehouden? A!, zeer veel nut heeft dat inderdaad gehad; bijvoorbeeld, indien iemand gekomen was, dan zoude ik 't toch spoedig aan u hebben medegedeeld. En nu zoudt gij mij geen aandeel toewijzen?". De tijger gaf toen aan het dwerghert als aandeel (in de geroofde goederen) een „saboq" [1]). Niet lang daarna kwam de rat, die inmiddels naar de geldkisten was gaan kijken en bemerkt had, dat de inhoud verdwenen was, zijn beklag bij den tijger doen. Nadat de tijger de klacht had aangehoord, sprak hij tot de rat: „Is dat werkelijk zoo?", waarop de rat antwoordde: „Ja, dat is zoo!" Wanneer gij, makker, mij niet vertrouwt, volgt mij dan maar en gij kunt nog de overblijfselen van het doorgeknaagd hout zien". De tijger hernam: „Waar is dat geld gebleven? Zeker heeft „Si djĕhanam" [2]) — en hij wees op het dwerghert — het geld gestolen". Het dwerghert gaf ten antwoord: „Aj, Aj!, denk er eens over na. Terwijl gij allen eene drukte maaktet, om de goederen van den vorst onder elkander te verdeelen, toen ben ik deze woning binnengegaan en kreeg ik geen aandeel. Nu word ik weer verdacht gestolen te hebben. Aj!, „Gij allen zijt „djĕhanam"; „Ik ben het niet, die een „djĕhanam" is!". De tijger sprak daarop: „Nu, wanneer ik den diefstal niet had gepleegd, dan zoude ik gaarne een eed afleggen. — Bij God! Wat! hebt gij geen diefstal gepleegd en wilt gij het gestolene niet teruggeven?" voegde de tijger hem toe. „Ik zal u opeten!". Het dwerghert zeide: „Ik moet mij een oogenblik verwijderen om naar de rivier te gaan". Hij begaf zich buiten de verblijfplaats van den vorst en de rat ging hem achterop. Het dwerghert, buiten zijnde, nam een zakje en vulde het met een gedeelte van het vele geld (dat in de kisten had gelegen). Toen de rat dat zag, voegde zij het dwerghert toe: „Gij zijt het werkelijk, die het geld hebt weggenomen. Pas maar op!, ik zal u aanklagen bij den tijger". „Ga je gang maar!", antwoordde het dwerghert. Niet lang nadat de rat op weg was gegaan, bevond zij zich voor den tijger en bracht hem met de handelwijze van het dwerghert in kennis. De tijger, een en ander vernemende, ging op zoek van het dwerghert. Bij het dwerghert gekomen, sprak de tijger tot hem: „Gij zijt inder-

[1]) een zeer lang kleedingstuk of sjaal, van zijde gemaakt.
[2]) die voor de hel bestemd is.

daad degene, die het geld gestolen hebt, en indien gij niet bekent zal ik je opeten". Het dwerghert, door vrees bevangen, gaf ten antwoord: „Ik stootte tegen een zak met geld, toen ik zoo even naar de rivier ging; wellicht had de Heer medelijden met mij en gaf hij mij dat geld; gestolen heb ik het niet! Daarop bracht het dwerghert den tijger naar een „ladang" [1]), waar een vuurtje was aangelegd, en zeide: „Hè, vriend!, laten wij vlak bij het vuur ons ter ruste leggen, dan kunnen wij ons lichaam verwarmen". De tijger antwoordde: „Best!" Het dwerghert en de tijger legden zich ter ruste en vielen in diepen slaap. Het dwerghert werd wakker en trachtte den tijger te wekken, doch deze had er geen weet van, waarop hij een gloeienden sintel nam en dien op den poot van den tijger legde. De tijger schrikte wakker van wege de pijn en sprak: „Hé, gij zijt het, die mijn poot verbrand hebt!". Het dwerghert antwoordde: „Het is niet waar, vriend. Wel heb ik iemand gehoord, die op het punt stond, om op mijn vriend te schieten, waarop ik u heb gewekt. Hij zal het waarschijnlijk wel geweest zijn, die u pijn heeft gedaan". De tijger hernam: „Lieg niet vriend, want ik zal je anders straks opeten!" Het dwerghert zeide daarop: „Vriend!, ik wil voor een korte wijle naar de rivier gaan" en hij maakte zich uit de voeten. Toen de tijger zag, dat het dwerghert het op een loopen zette, liep hij hem achterna. Maar het dwerghert kroop in een „pĕmĕtong" [2]) van een vijver, die drooggelegd was. De tijger volgde hem, doch de „pĕmĕtong" binnengegaan, was hij niet meer in staat zich voor- of achteruit te bewegen en raakte dusdanig bekneld, dat hij dientengevolge dood ging. Het dwerghert was blijde, dat zijn vijand ter ziele was.

XII. Verhaal van een tijger en een mensch.

Dit verhaal dagteekent uit den tijd van „Pojang" [3]) Sangboetĕ toeroe. Deze „Pojang" bestond reeds, voordat de aarde geschapen was. Volgens bericht van „Pojang Sangboetĕ toeroe", zoude van alle dieren of menschen de tijger het eerst door God geschapen zijn,

---

[1]) droog rijstveld. In den tekst staat pandoq—pandoq; mandoq beteekent letterlijk op een pas ontgonnen ladang een vuur of brandstapel maken van al de ruigte, welke nog overgebleven is.

[2]) een uitgeholde boomstam of bamboezen koker, welke door het beneden einde van den dam van een vijver gestoken is.

[3]) voorvader.

vervolgens de olifant en eerst daarna de mensch. Naar eene andere mededeeling van „Pojang Sangboetĕ toeroe", zoude, toen alle dieren werden losgelaten, door God tot den tijger deze vraag zijn gesteld: „Hé, tijger!" Waar wenscht gij verblijf te houden?", waarop deze ten antwoord gaf: „Ik wensch mij in het bosch op te houden". Toen sprak God: „Indien gij in het bosch wenscht te verblijven, zal ik een uwer organen verminderen. Ik zal namelijk uw neusbeen verwijderen, zoodat gij niet meer zult kunnen ruiken, edoch — ik zal u een „'ilmoe" [1]) geven. Denk er echter aan, dat, wanneer gij die „'ilmoe" onderwijst, geen mensch zulks mag hooren, want wordt de „'ilmoe" door hem gehoord, dan zult gij het in list tegen hem afleggen". God vroeg daarop aan den olifant: „Hé, olifant. Waar wilt gij verblijf houden?". Deze antwoordde: „Ik wil mij in het bosch ophouden". Op een dag liep „Pojang Sangboetĕ toeroe" door het bosch en belandde op den berg, waar de tijger verblijf hield. De tijger hield zich op dat tijdstip echter niet dáár op. „Pojang Sangboetĕ toeroe" klom vervolgens in een hoogen boom. Nog niet lang zat hij op den top van den boom, toen (gaandeweg) vele tijgers — het aantal was niet te tellen — onder den boom kwamen, waarin genoemde „Pojang" zat. „Pojang Sangboetĕ toeroe" werd bevreesd. Toen die tijgers daar verzameld waren, kwam er een aangeloopen van buitengewone grootte en, naar het leek, ook van buitengewone kracht; hij was de tijger, die de „'ilmoe" van God had ontvangen. Gekomen bij de andere tijgers, sprak hij tot hen: „Ga eens aan den voet van den berg onderzoeken of zich daar geen menschen ophouden, want ik wil u onze „'ilmoe" leeren, welke niet ter kennisse van de menschen mag komen". De tijgers bogen eerbiedig den kop en gingen op zoek van de menschen. Niet lang daarna keerden zij terug met het bericht, dat er geene menschen waren. De vorst der tijgers onderwees hen dan in die „'ilmoe". Al wat die „'ilmoe" bevatte werd door „Pojang Sangboetĕ toeroe" gehoord. Nadat die „'ilmoe" was onderwezen, gaf een der tijgers te kennen, dat hij, krachtig en moedig, voor geen mensch bevreesd was. Zijn wijfje sprak toen: „Stel je niet zoo aan!, de menschen zijn vast en zeker krachtiger, want zij hebben veel verstand". Die moedige tijger vroeg daarna: „Zijn de menschen inderdaad krachtig?". De tijgerin antwoordde: „Ja". De tijger zeide daarop: „Vooruit laten wij naar die krachtige

[1]) wetenschap; spreuk of formulier, waarmede men iets buitengewoons kan tot stand brengen.

menschen zoeken!" „Best", sprak de tijgerin. En beide begaven zich op weg. Niet lang waren zij onderweg, toen zij een mensch tegenkwamen, die rottan uit het bosch haalde. Niet zoodra had die persoon de tijgers opgemerkt, of hij sprak het formulier uit, dat hij van „Pajang Sangboetĕ toeroe" had ontvangen. De tijgers stonden (eerst) met open muil te kijken en zeiden daarna alleen: „Gij menschen zijt zeer sterk". De mensch antwoordde: „Ja". „Als dat zóó is, laten wij dan met elkander vechten" sprak de tijger. De mensch gaf ten antwoord: „Wij mogen niet vechten, (want) gij zijt met u beide, en ik ben alleen; ik moet dan ook nog iemand bij mij hebben en met ons tweeën zijn. Indien gij zoo gretig verlangt te vechten, wacht mij dan hier af; ik zal mijn vrouw roepen". „Best!", sprak de tijger. De mensch hernam: „Voordat ik dat geloof, wil ik u eerst vastbinden". „Best!", antwoordde de tijger. Beide tijgers werden toen door den mensch vastgebonden. Deze deed daarna alsof hij heen wilde gaan; in werkelijkheid trok hij zijn mes en sneed hen den hals af. Beide tijgers stierven.

XIII. Verhaal van een „djamboe"[1], die den omvang had van een „koelak"[2].

Op een dag wandelden twee kinderen, broeders van elkander, middendoor een kreupelbosch, om zich te vermeien. Zij zagen een djamboeboom. De jongste sprak: „Hé (oudere) broeder", haal die djamboe voor mij!" De djamboe was buitengewoon groot, van den omvang van een „koelak". De broeder antwoordde: „Hé, broertje, wach een oogenblik!" Kort daarop kwam een eekhoorn, die, naar het scheen, de djamboe wilde nemen. Toen de oudere broeder den eekhoorn opmerkte, sprak hij tot hem: „Hé, eekhoorn!", help mij en haal de djamboe voor mijn broertje". De eekhoorn vroeg: „Waar is die „djamboe"?". „Daar is ze!. Werp ze dan naar mijn broertje toe". De eekhoorn klom naar de plaats, waar de „djamboe" hing. De beide kinderen zagen daarna, dat de eekhoorn de „djamboe" nam. En ook bleek het hun, dat hij de vrucht niet naar hen toewierp maar opat. Aangezien de kinderen zagen, dat zij niet meer op die vrucht konden hopen, vervolgden zij hun weg. Kort daarop kwamen zij een blaasroer tegen. De oudste zeide tot

[1]) e. s. v. vrucht.

[2]) een inhoudsmaat voor droge waren.

het blaasroer: „Blaasroer! Toe!, wij verzoeken u den eekhoorn neer te schieten, omdat hij de „djamboe" van mijn broertje niet wil teruggeven". Het blaasroer antwoordde: „Zoudt gij het gaarne hebben, dat op u geschoten werd?". De beide kinderen gingen verder op stap en ontmoetten een „poentong" [1]). De oudste sprak: „Poentong!, Toe!, wij verzoeken u het blaasroer (stuk) te slaan, want het wil den eekhoorn niet neerschieten, en de eekhoorn wil de „djamboe" van mijn broertje niet teruggeven". De „poentong" antwoordde: „Zoudt gij het wenschen, dat ik u (stuk) sloeg?". De kinderen gingen verder en kwamen vuur tegen. De oudste zeide tot het vuur: „Vuur, vuur! Toe! wij verzoeken u de „poentong" te verbranden, want ze wil het blaasroer niet (stuk) slaan, het blaasroer wil den eekhoorn niet neerschieten, de eekhoorn wil de djamboe van mijn broertje niet teruggeven". Het vuur sprak: „Zoudt gij het gaarne hebben, dat ik u verbrandde?". Beide kinderen vervolgden hun weg en ontmoetten een rivier. De oudste zeide: „Rivier, rivier!, Toe! bespuit eens het vuur, want het wil de „poentong" niet verbranden, de „poentong" wil het blaasroer niet (stuk) slaan, het blaasroer wil den eekhoorn niet neerschieten, de eekhoorn wil de djamboe van mijn broertje niet teruggeven". De rivier antwoordde: „Zoudt gij het gaarne hebben, dat ik u bespoot?" De beide broeders zetten hun weg voort en kwamen een berg tegen. De oudste sprak tot den berg: „Berg, berg! Toe!, wij verzoeken u, dam de rivier af, want ze wil het vuur niet bespuiten, het vuur wil de „poentong" niet verbranden, de „poentong" wil het blaasroer niet (stuk)slaan, het blaasroer wil den eekhoorn niet neerschieten, de eekhoorn wil de „djamboe" niet aan mijn broertje teruggeven". De berg gaf ten antwoord: „Zoudt gij het gaarne hebben, dat ik u den weg versperde?" Beide kinderen vervolgden hun weg en ontmoetten een buffel. De oudste zeide: „Buffel, buffel! Toe!, wij verzoeken u, stoot den berg weg, want de berg wil de rivier niet afdammen, de rivier wil het vuur niet bespuiten, het vuur wil de „poentong" niet verbranden, de „poentong" wil het blasroer niet (stuk) slaan, het blaasroer wil den eekhoorn niet neerschieten, de eekhoorn wil de „djamboe" van mijn broertje niet teruggeven". De buffel antwoordde „Zoudt gij het gaarne hebben wanneer ik u wegstootte?" Beide kinderen gingen verder op stap en kwamen een stuk touw tegen. De oudste zeide: „Touw, touw!, Toe!, leg den buffel vast". Het touw gaf ten antwoord: „Zoudt

---

[1]) een afgehouwen stuk hout.

gij het gaarne hebben, dat ik u vastlegde ?" Vervlogen was de hoop van de kinderen, die hun weg vervolgden en een rat ontmoetten. De oudste sprak: „Rat, rat!, Toe!, wij verzoeken u, knaag het touw stuk, want het touw wil den buffel niet vastleggen". De rat zeide: „Zoudt gij het gaarne hebben, dat ik aan u knaagde ?" Ieder van de kinderen antwoordde: „Dat wensch ik niet" en zij werden verdrietig. Zij vervolgden hun weg en ontmoetten een wilde kat. De twee kinderen zeiden: „Hé kat ! Zoudt gij een rat willen opeten ?" De kat vroeg: „Waar is die ?" De kinderen gaven ten antwoord: „Daar is ie !, laten wij samen daarheen gaan". Zoodra de rat zag, dat ze door de kat zoude worden besprongen, wilde ze dadelijk het touw doorknagen, zoodra het touw zag, dat het zoude worden doorgeknaagd, wilde het dadelijk den buffel vastleggen, zoodra de buffel zag, dat hij zou worden vastgelegd, wilde hij dadelijk den berg doorsteken, zoodra de berg zag, dat de buffel er door heen wilde steken, wilde de berg dadelijk de rivier afdammen, zoodra de rivier zag, dat ze door den berg zoude worden afgedamd, wilde ze dadelijk het vuur bespuiten, zoodra het vuur zag dat het zoude worden bespoten, wilde het dadelijk de „poentong" verbranden, toen de „poentong" zag, dat het zoude worden verbrand, wilde het dadelijk den eekhoorn neerschieten, toen de eekhoorn zag, dat hij zoude worden neergeschoten, wierp hij dadelijk de „djamboe" naar beneden en zeide: „Daar! is de „djamboe" van uw broertje". De beide kinderen waren recht in hun schik, dat zij de „djamboe" kregen, edoch — de vrucht was reeds voor de helft door den eekhoorn opgegeten. Beide aten de andere helft op en keerden huiswaarts.

XIV. Verhaal van den kater die ter bedevaart ging.

In een huis was een kater, die dan hier dan daar speurde, om te zien of muizen door het huis liepen. Evenwel, elken dag dien hij in het huis doorbracht, om voor het levensonderhoud datgene te zoeken, waarop hij het meest belust was, scheen het (vast te staan), dat hij het niet alleen niet vond, maar zelfs het geluid (der muizen) niet hoorde. Hij dacht toen bij zichzelf: „Vermoedelijk krijg ik niet meer wat ik voor mijn levensonderhoud wensch, want hoe ik mij ook bezin, om daaraan te komen, niets baat. O! Waarschijnlijk heb ik zonden bedreven; ja, dát zal het wel zijn! Immers, van mijn jeugd af tot nu toe, heb ik nimmer boete gedaan voor de moorden, welke

ik op die dieren gepleegd heb". Op datzelfde oogenblik zeide hij tot zichzelf: „Waarschijnlijk heb ik vele zonden bedreven; thans wil ik boete doen. Ik vraag U, o Heer, om vergiffenis!" De kater kwam ook op dat tijdstip tot inkeer en vond 't het beste, om naar Mekka te gaan, ten einde boete te doen, in de hoop, dat de Heer hem alsdan zijn vele zonden zoude vergeven. De kater dacht verder over niets meer na, zelfs elke gedachte over zijne zonden zette hij ver van zich af en ging op weg. Welke richting zoude worden gevolgd, ja, dàt wist hij zelfs niet. Van het tijdstip af, dat de kater verdwenen was, zonder dat het bekend was waarheen hij zich had begeven, waren alle muizen in het huis, waar de kater zijn verblijf had gehad, in hun schik. Zij stoeiden hier, zij stoeiden daar, zonder in het minst voor iets bevreesd te zijn. 's Morgens, 's avonds kwamen de muizen in het huis bij elkander; zij voelden zich aangenaam gestemd, nu de kater hen verlaten had. Het zal vier à vijf maanden na het verdwijnen van den kater zijn geweest, dat een groote muis snel wegliep en hare makkers opzocht, daarbij roepende: „Wees op je hoede! houd je stil! laten wij een plaats opzoeken, waar wij ons goed kunnen verbergen, want de persoon, de baas in het weghalen van onze zielen is weder teruggekomen". Op hetzelfde oogenblik was het stil in huis, want alle muizen, die zoo aangenaam met elkander hadden gestoeid, waren gevlucht, hadden zich begeven naar een plaats ver weg. Dààr gingen zij aan het beraadslagen. De groote muis sprak: „Hé, gij allen! Het mag wel een geluk heeten, dat ik zoo spoedig te weten ben gekomen, dat onze vijand terug gekomen is; want, ware dat niet het geval geweest, dan zouden zeer zeker velen van ons op dezen dag gestorven zijn". Al de makkers vroegen daarop: „Wat is er toch aan de hand?" „Ach! wat zijt gij allen toch onnoozel", hernam de groote muis. „Die vroegere duivelsche kater [1]) is teruggekeerd; daarom riep ik: „Wees op je hoede, wees op je hoede!" Maar ik heb over iets verwonderd gestaan. Stel je voor, onze vijand is teruggekomen met eene andere lichaamsbedekking en hij is van aard veranderd. Tracht nu eens goed naar mij te luisteren, ik zal jelui dan eens daarover vertellen". Alle muizen hielden zich stil, om naar het verhaal van de groote muis te luisteren. Daarop sprak de groote muis: „Zoo even liep ik heen en weder in de kamer van het huis, om naar iets lekkers voor mijn maal te zoeken, toen ik niet lang

[1]) Lett.: koetjing kampang; kampang gew. alleen voorkomende in samenstellingen met „'anaq": 'anaq kampang; kind in overspel geboren, hoerekind.

daarna tegen den kater aanliep, die zich echter stil hield". De muizen vielen de groote muis in de rede en zeiden: „Wat! tegen den kater aangeloopen? Wat een groot geluk, dat gij niet dood zijt!". De groote muis antwoordde: „Zeker! Ik dacht ook dat mijn laatste uur geslagen was [1]). Het heeft mij inderdaad verbaasd, dat de kater zich stil hield en wel zooals een geleerde (pleegt te doen). O, hoe eigenaardig was dat! Ik zag den kater in gebogen houding zitten, gekleed in een lang opperkleed en met een grooten tulband op, terwijl hij een rozenkrans vasthield. Hij hield zich onbeweeglijk, keek noch hier- noch daarheen en slechts zijn mond was in beweging, zooals een geleerde pleegt te doen wanneer hij een (godsdienstig) boek leest". Toen de muizen het verhaal hoorden, hielden ze zich stil, terwijl ze in gedachten verzonken waren. Een oogenblik daarop zeiden de muizen, terwijl ze luid lachten en schik hadden: „Ha!, dan is hij (reeds) een „hadji" geworden, dan is hij in Mekka geweest; hij zal ons niet meer dooden, hij heeft reeds boete gedaan. Wat 'n geluk, wat 'n geluk!" De groote muis hernam: „Dat denk ik ook, doch, wat er ook van zij, wij kunnen niet weten wat hij in zijn schild voert!" De muizen gaven ten antwoord: „O, daarvoor zijn wij niet bang! Het is zeker, dat hij ons het leven niet meer zal benemen [2]), want hij heeft reeds bij den Heer boete gedaan". Nadat de muizen met elkander het gesprek hadden gevoerd, liepen ze het huis in naar de plaats, waar de kater zich bevond, zonder in het minst eenige vrees te toonen. Nu liepen zij tegen den kater aan, dan stoeiden zij in zijne nabijheid, terwijl de kater zich doodstil hield en deed, alsof hij die dieren niet wilde opmerken. De muizen dachten toen bij zich zelve: „Ongetwijfeld heeft hij boete gedaan, is hij ter bedevaart gegaan, want hij blijft volkomen onverschillig [3]) hoe wij ook hem naderen of in zijne nabijheid met elkander stoeien. Het kan zeer goed zijn, dat hij een verheven wetenschap heeft verworven; wellicht ook, dat hij de leeraar van alle katers wordt. Ha, wat zoude dat heerlijk zijn! En veronderstel eens dat alle katers op de wereld geleerden werden als deze kater! Zeker zouden onze klein- en achterkleinkinderen onbezorgd kunnen leven [4]), want dan zouden ze geen vijand meer hebben. Stel je verder voor, dat alle muizen ook ter bedevaart gingen en velen hunner wellicht ten laatste

---

[1]) Lett.: mis mati akoe tadi — ik stond toen op het punt van te sterven.
[2]) Lett.: ons aller zielen niet meer zal weghalen.
[3]) Lett.: verandert niet in het minst van gedachte.
[4]) Lett.: het zeer aangenaam hebben.

leeraar werden of als hoofd aan een moskee werden verbonden!". Van dien dag af waren de muizen niet meer beducht voor den kater, integendeel, ze beschouwden hem als hun kameraad. Op een dag kwam een slim dier, dat den naam van „bengkarong" [1]) draagt, tot de muizen en sprak tot hen op toornigen toon: „Hé, gij muizen! Hoe komt het toch, dat gij allen blijkbaar er geen verstand meer op na houdt? Wenscht gij te blijven leven of wenscht gij te sterven? Wanneer gij wenscht te blijven leven, loopt dan van hier weg; wenscht gij te sterven dan handelt gij geheel dienovereenkomstig [2]). Maar ik dacht zoo bij mij zelve, wanneer ik een weinig te laat bij u (allen) zoude komen, dan zoudt gij zeker door dien duivelschen kater zijn opgegeten". Toen antwoordden de muizen: „Hé oudje! [3]) u moet niet dadelijk zoo boos op ons zijn, want zie deze kater is niet zooals elke andere kater; hij is een geleerde en heeft reeds de bedevaart naar Mekka volbracht. Wij hebben hem reeds op de proef gesteld; wij speelden in zijne nabijheid, zonder dat zijn gelaat vertrok [4]), en wij dachten zóó, wellicht zal hij een leeraar worden of als voorganger optreden in een moskee". De hagedis hernam: „Gij allen! Vertrouwt gij mij niet? Nu, stelt eens zijn inborst op de proef en ziet of hij al dan niet van gedachten verandert!" De hagedis naderde den kater, die aan het dutten was, terwijl de muizen uit de verte op den loer lagen, om te zien hoe de kater zich tegenover de hagedis zoude houden. Nadat de hagedis den kater genaderd was, die nog steeds aan het dutten was, stak ze haren kop naar buiten van onder den vloer, de plaats waar ze zich verborgen had. Hoe dikwijls de hagedis ook trachtte, om haar lichaam aan den kater te vertoonen, hij bleef er onverschillig bij [5]). De hagedis kwam hoe langer hoe dichter bij den kater, terwijl ze nu eens den kop oprichtte en zichtbaar maakte, dan weder dien onder den vloer deed verdwijnen. Ten laatste werd de kater duizelig; zijn voorkomen veranderde en met opengespalkte oogen zag hij de hagedis aan. De hagedis begreep die houding en zocht inmiddels de plek uit, waarheen ze zoude kunnen vluchten. De kater ging opnieuw aan het dutten, terwijl hij den grooten rozenkrans vasthield. Dat dutten was echter maar schijn; bij zich zelf dacht de kater er over na, hoe hij aan

---

1) e. s. v. groote hagedis.
2) Lett.: dan is uwe gedachte (handelwijze) goed (juist).
3) In den tekst staat: (ĕ)'ngkoewajĕ — schoonvader.
4) Lett.: zijn voorkomen veranderde niet.
5) Lett.: zijn voorkomen veranderde niet.

zijn lievelingskost zoude komen [1]). Hoe dikwijls de kater ook naar de hagedis keek, steeds was deze doende om haar kop nu en dan te vertoonen. De kater was op eens vergeten, dat zijn witte kop een grooten tulband droeg. De rozenkrans viel uit zijn poot en meteen besprong hij de hagedis. Maar, hélaas! [2]). Het ongeluk wilde voor den kater, dat de hagedis, slim als ze was, zich vlug onder den vloer verborg en snel naar de muizen toeging, die hardop lachten en zich vermaakten over de houding van den kater. Toen de hagedis bij de muizen was gekomen, sprak ze: „Hé, mijne broeders! Gij moet (dus) niet al te spoedig vertrouwen stellen in degenen, die den schijn aannemen alsof zij reeds boete gedaan hebben, want dikwijls zijn zulke, schijnbaar brave, individuen slechter van aard dan de gewone menschen.

XV. Verhaal van het dwerghert en van den tijger.

Er was een woud, waarin verschillende soorten van dieren werden aangetroffen. De tijger noodigde hen uit, om bij elkander te komen, ten einde een vorst over hen aan te stellen. Zij kwamen dan bij elkander, want sedert zij in het bosch verbleven, hadden zij geen vorst gehad. De tijger sprak: „Hé, gij allen! Wie van ons zal als vorst optreden? Hij moet flink zijn en ons allen kunnen wederstaan". Daarop zeide de olifant: „Wij moeten alvorens den vorst te kiezen, deze weddingschap aangaan, dat degene, die in staat is een citroen, van de grootte van een aarden rijstpot, in eens door te slikken, onze vorst zal worden". De dieren gaven geen antwoord. Toen sprak het muskusdier: „Ik zal een dergelijken citroen wel doorslikken. Zoekt jelui nu maar eerst naar zoo'n citroen". Zij gingen dan op zoek naar een citroen ter grootte van een aarden rijstpot. Nadat zij dien gevonden hadden, werd het muskusdier verzocht den citroen door te slikken, maar het slaagde daarin niet. Toen de dieren zagen, dat de citroen, ter grootte van den rijstpot, door het muskusdier niet kon worden doorgeslikt, sprak de tijger: „Het muskusdier is een grootspreker [3]). Wij allen zullen maar in zijn bek een veest laten en den bek daartoe zoo wijd mogelijk openen; daarna laten wij hem bij den rand [4]) van het bosch verblijven en gelasten

[1]) Lett.: hoe hij zoude komen aan datgene, waarop hij voor zijn levensonderhoud het meest belust was.
[2]) Lett.: wat was er aan te doen.
[3]) Lett.: houdt een stuk brandhout vast.
[4]) Lett.: „oedjong" — uiteinde, uiterste punt.

wij hem niet meer in [1]) het bosch terug te keeren". Vervolgens beraadslaagden alle dieren opnieuw en zeiden: „Zoude het niet het beste zijn, dat de tijger onze vorst werd, want hij is een krachtige persoonlijkheid?". De tijger werd dan tot vorst verkozen. En hij sprak: „Nu, gij hebt mij tot uwen vorst aangesteld. Weet dan!, dat gij mij nu tot voedsel moet strekken, en dat ik elken dag drie uwer moet opeten". Toen de dieren die woorden van den vorst-tijger hoorden, begonnen zij te weenen, aangezien zij allen ongetwijfeld moesten sterven, omdat zij door den vorst zouden worden opgegeten. Het dwerghert zeide daarop: „Wanneer het inderdaad zoo met ons gesteld is, dan moeten wij maar er om loten, wie van ons gaandeweg aan de beurt komt, om tot voedsel van den vorst te strekken. Wij zullen elkander dan niet benadeelen. Wie nu van ons een bamboe trekt, welke van onderen met oeloeneesch [2]) schrift beschreven is, die zal het eerst tot voedsel van den vorst dienen". Allen betuigden hunne instemming met de woorden door het dwerghert gesproken. Iederen dag werd het lot geworpen, ten einde uit te maken, wie tot voedsel van den vorst zoude strekken. Niet lang duurde het, of de beschreven bamboe werd door het dwerghert getrokken. Zoodra had hij niet gezien, dat die bamboe in zijne hand kwam, of hij rende het bosch in, bevreesd door den vorst te worden opgegeten. Het dwerghert ging aan het nadenken: „Hoe zal ik het nu moeten aanleggen, om niet door den vorst te worden opgegeten en te moeten sterven". Nadat hij daarover had nagedacht, kwam hij op het denkbeeld, om zich eerst in de modder te wentelen en daarna in asch. Toen zijn lichaam aldus bevuild was, begaf het dwerghert zich naar den vorst om hem te ontmoeten. De vorst-tijger, ziende dat het dwerghert er zoo smerig uitzag en geheel en al in de asch zat, werd boos en gaf hem een uitbrander, omdat hij, tegen de afspraak in, niet op tijd was gekomen, om tot voedsel te strekken. Het dwerghert sprak daarop tot den vorst: „Ja, vorst!, ik ben inderdaad schuldig. De reden, dat ik te laat tot u ben gekomen, is deze dat ik zóó straks ben weggejaagd door een vorst, die even forsch is als u. Hij houdt verblijf aan het eind van het bosch in een „loeboq" [3]). Hij zeide tot mij: „Indien je vorst zich met mij wil meten, laat hem dan hier komen, ik zal hem wel opwachten. Laat hem echter niet alle dieren

---

[1]) Lett.: „těngah"; midden.
[2]) inheemsch.
[3]) diepe plaats in een rivier.

aansporen om met hem mede te gaan. Wanneer hij mij wil weerstaan, dan moeten wij het samen uitvechten". De vorst-tijger werd toornig en vroeg aan het dwerghert: „Waar is zijne verblijfplaats? Wijs mij die aan, ik wil den strijd met hem aanbinden". Het dwerghert deed alsof hij in angst zat en ging met den vorst het bosch in. Kort daarop zeide het dwerghert: „Hé, vorst! niet lang zal het meer duren of wij zullen hem ontmoeten, want zijne verblijfplaats in de „loeboq" is vlak voor ons". De vorst-tijger haastte zich de „loeboq" te naderen. Daar aangekomen, gluurde hij er in en meende, omdat het water in de „loeboq" zeer helder was, in zijn spiegelbeeld de gedaante van den vorst te zien. Hij sprak toen tot het dwerghert: „Houd je kalm dwerghert. Ik zal met het een of ander voorwerp naar dien vorst gooien, en mocht hij zich verzetten, dan zal ik mij wel op hem werpen". Het dwerghert wachtte af, wat er zoude gebeuren. Nadat naar dien vorst was gegooid, zeide het dwerghert tot den tijger: „Werp u nu maar op hem, want hij noodigt u uit met hem te strijden". De vorst-tijger wierp zich in de „loeboq", kon zich niet meer daaruit werken en stierf. Het dwerghert nam daarop een bad, en, nadat hij zich gereinigd had, zocht hij de overige dieren op. Toen sprak het dwerghert tot hen: „Onze vorst is reeds gestorven; ik heb hem in het oor gebeten en hem daarna in de „loeboq" geworpen". Zij verlangden er nu zeer naar (zich er van te overtuigen en) te zien, of de vorst-tijger werkelijk dood gebeten was door het dwerghert en in de „loeboq lag. Het dwerghert bracht hen naar de „loeboq" en wat zagen de dieren!, dat de vorst inderdaad in die „loeboq" dood lag. Zij gilden het allen uit van de pret en hielden van het dwerghert. Allen werden vervolgens door het dwerghert verzameld, om een anderen vorst aan te stellen, ter vervanging van hem, die door het dwerghert dood gebeten was. Nadat zij bij elkander waren sprak het dwerghert: „Wie moet nu onze vorst worden? Kiest jelui er maar een onder ons uit". De aanwezigen gingen aan het beraadslagen en kwamen met elkander overeen, dat het dwerghert hun vorst zoude zijn, want zijne tanden (en kiezen) waren giftig en zijn voedsel bestond slechts uit ficusvruchten, een zestal daags. Toen het vaststond, dat het dwerghert tot vorst was aangesteld, beraadslaagde het muskusdier, dat zich nog steeds ergerde, omdat hij aan den rand van het bosch moest verblijven, met den krokodil en zeide: „Zeg krokodil! Gij moet vorst-dwerghert dooden, opdat gij dan vorst wordt en ik weder in het bosch kan terugkeeren". De krokodil antwoordde: „Best! Waar is het dwerghert nu?". Het muskusdier hernam: „Gij moet maar

vorst-dwerghert opwachten, en, wanneer hij naar het water gaat, om zich te baden, zijn poot grijpen en hem de diepte intrekken". De krokodil gaf ten antwoord: „Het is goed!". Niet lang daarna kwam vorst-dwerghert zich baden. Terwijl hij aan het baden was, werd hij door den krokodil bij den poot gegrepen, waarop hij schreeuwde: „Gij hebt niet mijn poot gegrepen, maar een twijgje van de „bĕtong" [1]), waarop de krokodil den poot losliet. Het dwerghert liep zoo snel mogelijk den kant van de rivier op, al schreeuwende: „Hé, krokodil! Ik zal niet door je toedoen doodgaan! Gij zijt daarvoor te stomp van geest!" en rende weg. De krokodil zeide, al mopperende,: „Gij zult toch door mijn toedoen sterven" en liep het bosch van vorst-dwerghert in, om hem na te zetten. De krokodil, het muskusdier tegenkomende, vroeg hem: „Zeg! wat eet het dwerghert toch?", waarop hij ten antwoord kreeg: „Hij eet vruchten van den ficus". Terwijl de krokodil door het bosch ging, kwam hij bij een ficusboom, welke vruchten droeg, waarop hij zich onder den boom schuil hield en zijn gansche lichaam met die vruchten bedekte. Niet lang daarna kwam vorst-dwerghert, die aan het wandelen was, bij den boom. Toen hij nu zag dat zoovele vruchten op een hoop bij elkander lagen, dacht hij bij zich zelf: „Het kan niet missen, de krokodil verschuilt zich onder die vruchten". Vorst-dwerghert sprak dan: „Ik sta er verstomd van, dat vandaag de vruchten van den ficus op één hoop bij elkander liggen, want telkenmale blijven de vruchten toch liggen onder de takken, waarvan zij vallen. De krokodil, hoorende wat er gezegd werd, sloeg met zijn staart heen en weder, opdat de vruchten naar alle richtingen verspreid zouden worden. En — vorst-dwerghert zag het lichaam van den krokodil, waarop hij dezen toeriep: „O, krokodil, wat zijt gij toch stomp van geest! Wanneer gij hier zijt, loop ik hard weg". De krokodil zette het dwerghert na, doch na eenig nadenken, zeide hij tot zich zelf: „Ik doe beter, het dwerghert af te wachten en langs den weg te liggen, alsof ik een doode boom zonder takken ben. Wanneer hij voorbij komt, zal ik hem snel grijpen". Zoo gezegd, zoo gedaan! Niet lang daarna kwam vorst-dwerghert werkelijk opdagen; hij had evenwel reeds uit de verte den krokodil in de gaten. Hij zeide dan: „In den regel heeft een doode boom dicht bij den weg nog takken. Waarom heeft deze boom geene takken?" Nauwelijks had de krokodil de woorden van vorst-dwerghert gehoord, of hij stak zijne pooten uit. Toen zeide vorst-dwerghert: „Ai, krokodil, wat zijt gij toch stomp van geest! Wan-

[1]) e. s. v. bamboe de „boeloh bĕtong".

neer gij hier zijt, dan zal ik maar een anderen weg zoeken" en maakte zich snel uit de voeten. De krokodil zette het dwerghert in het bosch achterna en kwam niet lang daarna bij diens hut, welke hij binnen ging, om zich te verbergen. Kort daarop kwam vorst-dwerghert bij de hut en zag aan de sporen, dat een krokodil die was binnen gegaan. Vorst-dwerghert zeide toen tot den hem vergezellenden klapperaap: „Zeg, klapperaap, roep mijn hut aan! Wanneer ze geen antwoord geeft, dan is zeker een of andere vijand die binnen gegaan". De krokodil, dat hoorende, overlegde bij zich zelf: „Mocht straks een of ander dier, dan wel vorst-dwerghert zelf, roepen, dan zal ik antwoorden, want blijkbaar zal vorst-dwerghert de hut binnen gaan, wanneer deze, aangeroepen, een antwoord geeft". Toen de klapperaap dan ook „hut, hut, hut", riep, antwoordde de krokodil met „oet, oet, oet". „Ha", sprak vorst-dwerghert, „wat is de krokodil, die in de hut ligt, toch stomp van geest! want nog nimmer heeft een hut kunnen spreken. Hé, domme krokodil! blijft gij maar hier, ik zal wegloopen naar een andere plaats". De krokodil werd nog toorniger, zette het dwerghert in het bosch achterna en kwam niet lang daarna bij een hol, ook een verblijf van vorst-dwerghert. Hij ging het hol binnen, om het dwerghert af te wachten, terwijl hij bij zich zelf dacht: „Nu, wanneer vorst-dwerghert het hol binnen gaat, zal ik hem wel opeten". Niet lang daarna keerde vorst-dwerghert inderdaad naar het hol terug, en het binnen tredende, zag hij (het lichten), alsof vuurvliegen daarin waren. Aangezien zooiets zich nog nimmer had voorgedaan, schrok hij en dacht bij zich zelf: „Wellicht bevindt de krokodil zich in het hol". En .... hij zag werkelijk buiten het hol de sporen van een krokodil. Toen sprak vorst-dwerghert tot de dieren: „Hé, gij allen!, tracht hier vlak voor het hol een houtvuurtje aan te leggen. Ik heb het erg koud en kan mij dan daaraan warmen". De dieren kwamen daartoe brandhout aandragen. Nadat het vuurtje was aangelegd, hernam vorst-dwerghert: „Hé, gij allen, weet dan, dat een krokodil zich in dit hol bevindt; duwt het houtvuur zoo diep mogelijk het hol in, opdat de krokodil dood gaat". De dieren deden zulks, met het gevolg, dat de krokodil niet meer uit het hol kon komen, kort daarop verbrandde en stierf. Vorst-dwerghert was nu recht in zijn schik, omdat hij geen vijanden meer had. Van vreugde huppelde hij dan hier dan daar, omdat zijne vijanden dood waren. Onder dat huppelen kwam hij in aanraking met een schuin afgesneden „ĕmban boerong"[1]) welke door zijn anus drong en zijn bek uitkwam. En dientengevolge overleed ook het dwerghert.

[1]) e. s. v. aromatische plant.

XVI. Verhaal van een dwerghert in het bosch.

Te dien tijde konden èn het gras èn het geboomte spreken. In het bosch verbleef een dwerghert met zijn gezin. Het dwerghert sprak tot zijn wijfje: „Ik wil ter vischvangst gaan en het water uit de zee scheppen, omdat wij ons jong moeten „nĕpong" [1]). Het dwerghert ging er dan op uit, om makkers te zoeken. Het eerst kwam hij „Sĕroenton manaw" [2]) tegen. Toen vroeg „Sĕroenton manaw": „Waar gaat gij heen, dwerghert?". Het dwerghert gaf ten antwoord: „Ik wil ter vischvangst gaan en het water uit de zee scheppen". Beide gingen daarna op stap en ontmoetten „Sĕrĕkoh toenggol" [3]). Met hun drieën vervolgden zij hun weg en kwamen „Sandang tĕngkijang" [4]) tegen. Het viertal zette zijn weg voort en ontmoette „Sĕtimbĕ la'ot" [5]). Deze vroeg: „Waar gaat u met uw vieren heen?". Het dwerghert antwoordde: „Wij zijn op weg ter vischvangst en wenschen het water uit de zee te scheppen". „Sĕtimbĕ la'ot" zeide van de partij te zijn, waarop het vijftal op stap ging. Aangekomen bij den inham „Manggol koening" [6]), bouwden zij eene stevige hut; ze moest hecht en sterk zijn, omdat te dier plaatse een kwade geest [7]) „Toekaq bĕlakang" [8]) huisde, die groot en krachtig was en tegen wien aldaar niet te strijden viel. Het vijftal overnachtte in de hut. Hun werk zoude hierin bestaan, dat zij 's nachts ter vischvangst zouden gaan, terwijl overdag de gevangen visch zoude worden gerookt. Tegen den avond (van den eersten dag) zeide het dwerghert: „Wie van ons zal de hut bewaken, want „Toekaq bĕlakang" zal van nacht wel komen opdagen". Daarop antwoordde „Sĕroenton manaw": „Ik zal de hut bewaken; de rottan manaw kan ik zelfs naar beneden rukken, zoude ik mij dan niet tegen „Toekaq bĕlakang" te weer kunnen stellen?". In den nacht kwam werkelijk „Toekaq bĕlakang" opdagen, terwijl hij zeide: „Tam, gĕrentam! Ik vraag om gerookte visch en dengene, die mij die visch niet wil afstaan, zal ik een slag op

---

[1]) een ceremonie, welke plaats vindt voor den zuigeling, een paar dagen na zijne geboorte.

[2]) roenton; naar beneden halen, rukken. manaw; e. s. v. dikke rottan.

[3]) rĕkoh; uitrukken. toenggol, stam zonder kroon of takken, stronk.

[4]) sandang; dragen. tĕngkijang; rijstschuur.

[5]) timbĕ; nimbĕ, putten, waterscheppen; la'ot; zee.

[6]) manggol; e. s. v. boom. koening; geel.

[7]) Lett.: „ziekte".

[8]) toekaq; e. s. v. zweer, welke voortwoekert — hier in de beteekenis van gat, opening; bĕlakang; rug, achterzijde.

het hoofd geven". Daarop antwoordde „Sĕroenton manaw": „Het is wel gemakkelijk, om zoo maar gerookte visch te vragen. Kom hier en laten wij eerst met elkander vechten!" Toen gingen „Toekaq bĕlakang" en „Sĕroenton manaw" aan het vechten, totdat zij er genoeg van hadden. „Sĕroenton manaw" verloor (den strijd). Al de gerookte visch werd door „Toekaq bĕlakang" in de wacht gesleept. In den vroegen morgen verdween hij, en niet lang daarna kwam het viertal, dat ter vischvangst was getrokken, terug. „Sĕroenton manaw" vertelde hun, dat hij met „Toekaq bĕlakang" had gevochten en het daarbij had afgelegd, waarop „Toekaq bĕlakang" den ganschen voorraad gerookte visch had medegenomen. De dag werd weder besteed aan het rooken van (de gevangen) visch. Bij het vallen van den avond vroeg het dwerghert wederom: „Wie van ons zal gedurende den nacht de hut bewaken?". Daarop sprak „Sĕrĕkoh toenggol: „Ik zal wel de hut bewaken. Een boomstam ruk ik wel uit den grond en zoude ik dan „Toekaq bĕlakang" niet kunnen weerstaan?". In den nacht kwam andermaal „Toekaq bĕlakang" en zeide: „Tam, gĕrĕntam! „Ik vraag om gerookte visch en zal dengene, die mij die visch niet wil afstaan, een slag op het hoofd geven". Toen antwoordde „Serĕkoh toenggol: „Het gaat gemakkelijk gerookte visch te geven, maar laten wij eerst samen er om vechten". Dien nacht gingen „Toekaq bĕlakang" en „Sĕrĕkoh toenggol" aan het vechten. Sĕrĕkoh toenggol verloor (den strijd) en de gansche voorraad gerookte visch werd door „Toekaq bĕlakang" weggehaald. Deze verdween in den vroegen morgen. Kort daarop kwam het viertal, dat ter vischvangst was gegaan, terug. „Sĕrĕkoh toenggol" deelde hen mede, dat hij in den nacht met „Toekaq bĕlakang" den strijd aangebonden en daarbij het onderspit gedolven had, waarop de visch door „Toekaq bĕlakang" werd medegenomen. Den dag besteedde men alweder, om (de gevangen) visch te rooken. Toen de avond inviel, vroeg het dwerghert nogmaals: „Wie van ons zal nu gedurende den nacht de hut bewaken?". „Sandang tĕngkijang" antwoordde: „Ik zal de hut van nacht bewaken. Zelfs een rijstschuur van den grootsten omvang kan ik dragen, zoude ik mij dan niet tegen „Toekaq bĕlakang" te weer kunnen stellen?" „Toekaq bĕlakang" kwam waarlijk wederom in den nacht. „Tam, gĕrĕntam!" sprak hij, „Ik vraag om gerookte visch en ik zal dengene, die mij de visch niet wil afstaan, een slag op het hoofd geven". „Sandang tĕngkijang" zeide: „Het is gemakkelijk genoeg, om gerookte visch te vragen. Kom maar eerst hier en laten wij samen vechten!" Beide gingen aan het vechten

en „Sandang tĕngkijang" verloor (den strijd). Al de gerookte visch werd door „Toekaq bĕlakang" weggehaald en hij verdween in den vroegen morgen. Het viertal, dat ter vischvangst was gegaan, kwam kort daarop terug. „Sandang tĕngkijang" deelde hen mede, dat hij het in den strijd tegen „Toekaq bĕlakang" had afgelegd en deze den voorraad visch had weggehaald. Op dien dag ging men weder aan het rooken van (de gevangen) visch. In den avond sprak het dwerghert: „Wie van ons zal dezen nacht de hut bewaken?" „Sĕtimbĕ la'ọt" antwoordde: „Ik zal de hut van nacht bewaken. De zee kan ik leegscheppen en zoude ik mij dan niet tegen „Toekaq bĕlakang" te weer kunnen stellen?" In den nacht kwam „Toekaq bĕlakang" en zeide: „Tam, gĕrĕntam!", ik vraag om gerookte visch. Dengene, die mij die visch niet wil afstaan zal ik een slag op het hoofd geven". „Sĕtimbĕ la'ọt" antwoordde: „Het is gemakkelijk genoeg, om gerookte visch te vragen. Kom maar eerst hier om samen te vechten!" Beide bonden den strijd aan, waarbij „Sĕtimbĕ la'ọt" het onderspit delfde. De gerookte visch werd door „Toekaq bĕlakang" weggehaald. Het viertal, dat ter vischvangst was gegaan, keerde in den morgen terug; „Toekaq bĕlakang" was inmiddels verdwenen. „Sĕtimbĕ la'ọt" zeide tot het viertal, dat hij met „Toekaq bĕlakang" aan het vechten was gegaan en het daarbij had afgelegd, waarop de gerookte visschen door „Toekaq bĕlakang" waren medegenomen. Wederom werd de dag besteed aan het rooken van (den gevange) visch. In den avond vroeg het dwerghert nogmaals: „Wie van ons zal nu gedurende den nacht de hut bewaken?" Toen antwoordde het viertal: „Het dwerghert moet van nacht de hut bewaken, want hij heeft de visch noodig, en wanneer hij de hut niet wil bewaken zullen wij hem in zee werpen". Het dwerghert hernam: „Ik zal van nacht de hut bewaken, want het is inderdaad zoo, dat *ik* de visch behoef". Het viertal ging, toen de avond viel, ter vischvangst. In den nacht kwam „Toekaq bĕlakang" in de hut, waar het dwerghert zich bevond. „Tam, gĕrĕntam!" zeide „Toekaq bĕlakang". „Ik vraag om gerookte visch. Dengene, die mij die visch niet wil afstaan, zal ik een slag om het hoofd geven". Toen vroeg het dwerghert: „Wie is daar? Hoor ik niet de stem van grootvader? Kom maar binnen, ik verlang zeer naar u. Tot dusverre kende ik u slechts bij naam, doch nog niet persoonlijk. Gij zijt nu reeds hier gekomen, ga nu eten. Zie hier: rijst, toespijs en gerookte visch". „Toekaq bĕlakang" ging eten, doch at weinig. Toen het dwerghert zag, dat „Toekaq bĕlakang" zoo weinig at, sprak hij: „Hé, grootvader! Wat eet grootje toch weinig!" En

„Toekaq bĕlakang" antwoordde: „Ja, kindje [1])! Ik ben reeds verzadigd. Het lag alleen in mijn voornemen, om je te ontmoeten, want vier nachten heb ik niet anders gedaan dan gevochten en je niet ontmoet. Ik heb je nu ontmoet, bovendien reeds gegeten, en keer nu terug". Het dwerghert zeide daarop: „Wacht grootje! Gij wilt terugkeeren, ik wil u wat medegeven voor grootmoeder". „Toekaq bĕlakang gaf ten antwoord: „Gerookte visch?, dat wensch ik niet te hebben". Het dwerghert hernam: „Neen grootje!, ik wil geen gerookte visch medegeven maar „kasam" [2]) van vischeieren. Wanneer die gekookt is, ziet ze er rood uit". „Toekaq bĕlakang" antwoordde: „Best kindje! Waar is het pakje?" Het dwerghert zeide daarop: „Grootje, u moet op uwe zijde gaan liggen, want u is zóó lang en gezet, dat ik anders niet bij uwen rug kan komen, al zoude ik daarnaar willen reiken". „Toekaq bĕlakang" ging liggen, waarop het dwerghert gloeiende sintels nam, die eerst in geklopt boomschors wikkelde en daarna met drie lagen „'idjok" [3]) bedekte, waarna het pak gestopt werd in het gat op den rug van „Toekaq bĕlakang". Nadat een en ander had plaats gehad, sprak het dwerghert: „Grootje! keer nu huiswaarts. Wanneer ik roep „oeri", dan moet u zoo snel mogelijk wegloopen, want dat duidt er op, dat het viertal (van de vischvangst) is teruggekomen — u zoude dan te veel tegenstanders ontmoeten". „Toekaq bĕlakang" keerde huiswaarts. Toen de rook reeds uit zijn rug begon uit te slaan, riep het dwerghert: „oeri, oeri". „Toekaq bĕlakang" liep zoo hard mogelijk weg, waardoor het vuur aanwakkerde. En hij was niet in staat, het vuur uit te dooven, omdat het uit zijn rug sloeg. Het gevolg was, dat „Toekaq bĕlakang" neerzeeg en stierf. Het dwerghert ging daarop naar de plek, waar „Toekaq bĕlakang" dood lag, maakte schoon wat door het vuur was aangetast en beet een stukje van „Toekaq bĕlakang's oor af, zoodat daarin een gleufje te zien was. Niet lang daarna trad de ochtend in en het viertal, dat ter vischvangst was gegaan, keerde terug. „Wel, dwerghert!", zeiden zij „Wat voor bericht hebt gij?". „Wel! „Toekaq bĕlakang" is dood, ik heb hem in zijn oor gebeten. En dit zij u vieren gezegd! Weet dan, dat mijne tanden scherp en giftig zijn!". Toen het nacht werd, legden allen zich ter ruste, het dwerghert vlak bij de keuken. Hij deed alsof hij sliep, terwijl hij

[1]) In den tekst staat „tjọng" — kleinkind.

[2]) een lekkernij — ingezouten vleesch of visch met rijst in gisting gebracht.

[3]) de paardehaarachtige zelfstandigheid, groeiende tusschen stam en blad van den arenpalm.

een ieder (begluurde en) aangrijnsde. „Sĕroenton manaw" zeide: „Het is een leugen, dat de tanden van het dwerghert giftig zijn". „Kom! laat ik probeeren, ze te betasten met de punt van mijn vinger! Zie je! de vinger doet geen zeer", aldus sprak „Seroenton manaw" daarop tot zijne drie makkers. Toen het viertal vast sliep, stond het dwerghert op, nam gloeiende sintels en plaatste ze op de punt van den vinger van „Sĕroenton manaw". Deze bewoog zich, waarop het dwerghert de sintels in de stookplaats wierp en weder deed alsof hij vast sliep. „Sĕroenton manaw" schreeuwde van de pijn en riep om hulp. Alle makkers in de hut schrikten wakker en het dwerghert werd door „Sĕrĕkoh toenggol" gewekt. „Waarom maakt gij mij wakker?" vroeg het dwerghert. „Sĕrĕkoh toenggol" antwoordde: „De vinger van „Sĕroenton manaw" doet hem pijn". Toen zeide het dwerghert tot „Sĕroenton manaw": „Naar het mij voorkomt, hebt gij mijne tanden aangeraakt en wanneer gij niet bekennen wilt, zal ik de pijn niet bezweren". „Sĕroenton manaw" bekende en sprak: „Het is waar, ik heb de tanden van het dwerghert aangeraakt". Het dwerghert ging dadelijk de „djampi moetong" [1]) uitspreken en de pijn hield op. Daarop zeide hij tot „Sĕroenton manaw": „Een anderen keer moet gij mijne tanden niet meer betasten, want anders krijgt gij weer pijnen". Den volgenden dag keerde het viertal huiswaarts, ieder met een vracht (visch); het dwerghert zwaaide trotsch langs den weg, (met zijn buit) pronkende [2]). Er werd overnacht op den top van een hoogen heuvel, van waar een waterval zich neerstortte. Het dwerghert sprak toen: „Wanneer wij ons straks ter ruste begeven, laten wij dit met elkander afspreken — ik zal slapen aan den rand van den waterval; wanneer ik dan zeg „schuif wat op — want anders zoude ik naar beneden storten — dan moet gij allen een weinig opschuiven". Nadat zijn makkers in vasten slaap waren, verwisselde het dwerghert van ligplaats en nam een in, van den waterval afgekeerd. „Schuif wat op!, zeide daarop het dwerghert. „Toem" en daar viel een hunner in de diepte en stierf. Tot vier malen toe werd die beweging herhaald, zoodat het viertal den dood vond. In den vroegen morgen verzamelde het dwerghert den ganschen voorraad gerookte visch, die niet meer verdeeld behoefde te worden. Het dwerghert ging daarna zitten en kwam terecht op

---

[1]) tooverformulier, uitgesproken bij brandwonden.

[2]) In den tekst staat: „koentaj-koentaj" d.i. slingeren met de armen, zoo met de armen zwaaien, dat het de aandacht trekt, daarmede pronkende.

een zeer scherp afgesneden „ĕmban boerong" [1]), welke hem door de luchtpijp drong, aan de gevolgen waarvan hij overleed.

XVII. Verhaal van een dwerghert.

Er was een dwerghert, dat met een grooten stier bevriend was en vast verblijf had nabij den kant van een tuin, terwijl de stier buiten de omheining van dien tuin verbleef. Twee à drie dagen hadden beide zich daar opgehouden, toen de stier naar de weide ging, welke aan den oever van de rivier gelegen was. Terwijl de stier langs de rivier heen en weer liep, zag hij een krokodil liggen onder een boomstam, welke op het dier was neergevallen. Toen de krokodil den stier gewaar werd, riep hij: „Hé, stier, kom help mij eens! Ik ga dood, nu die boomstam op mij neergevallen is. Ik verzoek u, gooi dien boomstam weg, wij zullen dan goede vrienden worden". De stier antwoordde: „Best!" Ik heb medelijden met u, nu ik u zóó zie". De stier verwijderde daarop den boomstam, welke op den krokodil was neergevallen. Nadat de boomstam was verwijderd, sprak de krokodil tot den stier: „Welaan, vriend! het medelijden, dat gij (vriend) jegens mij hebt betoond, zoude nog van weinig beteekenis zijn, indien gij mij niet zoudt helpen, om naar de rivier te gaan, want ik ben niet meer in staat te loopen". De stier zeide daarop: „Best, vriend! ik zal u wel daarheen brengen. Bij de rivier aangekomen, sprak de krokodil tot den stier: „Ik zal u nu dooden en opeten, want ik heb op het oogenblik een verbazenden honger. Toen antwoordde de stier: „Zóó moet gij niet handelen, gij schijnt geen liefdedienst te kunnen vergelden". De krokodil hernam: „Neen, ik wil u opeten!". En terwijl hij zoo sprak, beet hij den stier in een der pooten, om hem in het water te trekken. De stier evenwel, die forsch was, trachtte den krokodil den wal op te trekken. Terwijl zij doende waren, de een om zijn tegenstander de rivier in te trekken, de ander om hem den wal op te halen, dreef een biezenmandje, dat versleten was, met den stroom mede. De stier riep: „Hé versleten mandje, u moet dien krokodil eens manieren leeren [2]). U moet dan weten, dat een boomstam op dien krokodil was neergevallen, dat hij mij verzocht heeft, dien boomstam te verwijderen, en dat ik hem, nadat ik den boomstam had weggeworpen, naar de rivier heb ge-

---

[1]) e. s. v. aromatische plant.

[2]) Lett.: „in de adat onderwijzen".

bracht. Bij de rivier gekomen wil de krokodil mij nu opeten". Het versleten biezenmandje antwoordde: „Ik ben een versleten biezen mandje en kan niemand meer manieren leeren. Toen ik vroeger nog in een vijver was, werd ik gesneden en naar het dorp gedragen. Daar vlocht men van mij een mandje en werd ik nu eens gevuld met padi dan weder met gekookte rijst. En thans, nu ik versleten ben, word ik weggeworpen in de rivier, om door den stroom te worden medegevoerd. Hoe kan ik dan nog iemand manieren leeren?". De stier antwoordde: „Als het zóó is, ga dan maar verder". Reeds drie dagen waren verloopen, zonder dat het dwerghert zijn vriend den stier had gezien. Het dwerghert verwonderde zich daarover, ging op zoek van zijn vriend, den stier, en het duurde niet lang of hij trof hem bij den oever van de rivier aan, terwijl de stier en een krokodil bezig waren elkander heen en weer te trekken, de een om den anderen op den wal en, omgekeerd, de ander om den eenen in het water te trekken. Het dwerghert zeide: „Wel, vrienden!, wat haalt u met uw beide toch uit?". De stier antwoordde: „Dat ik hier gekomen ben, is hieraan toe te schrijven, dat ik gisteren den krokodil, op wien een boomstam neergevallen was, geholpen heb. Ik heb eerst den boomstam verwijderd, daarna den krokodil, op zijn verzoek, naar de rivier gebracht en toen wilde hij mij opeten. Toe vriend, leer dien krokodil eens manieren!". Het dwerghert antwoordde daarop: „Ik wil gaarne u beide manieren leeren, indien gij althans naar mij wenscht te luisteren". Stier en krokodil waren daartoe bereid. Daarop sprak het dwerghert: „Gij beide wenscht dus, door mij in de adat onderwezen te worden? Welnu! Kom beide dichter naar mij toe op het droge, want ik kan niet bij u in de rivier komen". Nadat èn stier èn krokodil uit het water waren gekomen, naderde het dwerghert den krokodil en fluisterde hem in het oor: „Wanneer ik „ĕntja" zeg, dan moet gij uwen bek wijd open doen". „Best!", antwoordde de krokodil. Daarna fluisterde het dwerghert den stier in: „Wanneer ik „mĕloe" zeg, dan moet gij dadelijk opspringen". „Best!" sprak de stier. Zoodra het dwerghert den krokodil en den stier een en ander had ingefluisterd, riep hij „ĕntja" „mĕloe". De krokodil deed den bek wijd open, de stier sprong op en rende weg, zoodat de krokodil hem niet kon achterhalen. Toen de stier reeds ver weg was, zeide het dwerghert tot den krokodil: „Zie zoo! Gij hebt geen liefdedienst willen vergelden, ik heb u nu beetgenomen". De krokodil, hoorende dat het dwerghert hem had beetgenomen, werd toornig en zeide bij zich zelf: „Wanneer

het (werkelijk) zóó is, dan zal ik hem wel dooden". Het dwerghert en de stier liepen hard weg, terwijl de krokodil niet in staat was hen te achterhalen. Het schoot den krokodil toen te binnen, dat het dwerghert veel van „tĕr̤o̤ng" [1]) hield en schuilde daarom onder een hoop „tĕr̤o̤ng" plantjes. Inderdaad kwam niet lang daarna het dwerghert, om die vruchten te eten. Doch het dwerghert had reeds opgemerkt, dat de krokodil zich onder die plantjes had verborgen. Van verre riep het dwerghert: „Tĕr̤o̤ng", hé, tĕr̤o̤ng!". De „tĕr̤o̤ng" plantjes gaven evenwel geen antwoord. Daarop zeide het dwerghert: „Waarom geven die plantjes geen antwoord? Wanneer deze plantjes werkelijk de mijne zijn, dan geven ze antwoord, wanneer ik ze aanroep. Aangezien ze geen antwoord geven, houdt zeker een krokodil zich onder die plantjes schuil". Toen de krokodil die woorden vernam, antwoordde hij: „oet". Het dwerghert, dat geluid van den krokodil hoorende, sprak: „Wel, dat is niet den stem van de „tĕr̤o̤ng"; ongetwijfeld heeft de krokodil geantwoord. Wacht eens even krokodil! Gij hebt mij willen beetnemen, door u onder de plantjes te verbergen, (weet dan) dat ik geen „tĕr̤o̤ng" eet, maar wel paddestoelen". De krokodil werd toorniger bij het vernemen van de woorden van het dwerghert, en om het diertje te kunnen dooden, verborg hij zich onder een boomstam, waarop vele paddestoelen groeiden. Nog niet lang had de krokodil zich schuil gehouden, of het dwerghert kwam, om zich aan paddestoelen te goed te doen. Het dwerghert had wederom van verre gezien, dat de krokodil zich onderdien boomstam had verborgen. En hij zeide: „Waarom kruipen die paddestoelen niet? Wanneer ze mijne paddestoelen zijn, dan kruipen ze telkenmale, terwijl ze nu niet kruipen". Nauwelijks had de krokodil van het dwerghert gehoord, dat die paddestoelen kropen of hij kroop op zijne pooten voort. Toen het dwerghert dat zag, sprak hij: „O, wacht even krokodil!, gij wilt mij beetnemen, het zijn uwe pooten, welke kruipen en niet de paddestoelen". Het dwerghert rende daarop weg en, al rennende, kwam hij onderweg een tijger tegen. De tijger sprak: „Gij moet sterven dwerghert, ik zal je dooden". Het dwerghert antwoordde: „Gij zijt wel dom, om mij met graagte te willen opeten! Mijn geheele lichaam is zoo groot als uw poot, hoe zoudt gij daaraan voldoende kunnen hebben, hoe zoudt gij daarmede verzadigd kunnen worden? Wanneer u gaarne iets wil eten, eet dan het hert op, dat mij achterna heeft gezet". En de

---

[1]) e. s. v. plant, waarvan de vruchten als toespijs worden genuttigd.

tijger, hoorende, dat een hert het dwerghert had achtervolgd, vroeg: „Waar houdt hij verblijf?". Het dwerghert antwoordde: „Komaan, ga maar met mij mede!, ik zal u hem wel aanwijzen". Door het dwerghert werd daarop de plek aangewezen, waar de krokodil zich onder den boomstam met paddestoelen had verborgen en hij zeide: „Dáár is het hert, hij houdt zich schuil onder dien boom!". De tijger nam daarop een sprong en greep den krokodil, die zich daar nog schuil hield. Tijger en krokodil gingen vervolgens zoo aan het vechten, dat beide stierven. Toen het dwerghert zag, dat tijger en krokodil dood waren, keerde hij terug naar zijne verblijfplaats en leefde verder rustig met zijn vriend, den stier.

XVIII.

Het verhaal komt in hoofdzaak overeen met dat, onder No. II vermeld. De doesoenlieden hadden afgesproken, om een kuil voor het vangen van dieren in het bosch te graven. Ten einde de Goden gunstig te stemmen, werd bij den kuil geofferd en het gebruikelijk „Sĕram" formulier gepreveld. Een paar dagen, nadat het offermaal had plaats gehad, valt een dwerghert in den gegraven kuil, neemt hier de schil van een van de daarin geworpen „lĕmang's" [1]), welke van het offermaal afkomstig zijn, tusschen de pooten, laat het voorkomen alsof ze een schriftuur is, die hij, op last van den vorst, moet lezen en doet dat op dezelfde wijze als iemand, die een godsdienstig boek leest. De dieren, die hem hooren lezen en successievelijk in den kuil nederdalen, zijn een „kidjang" [2]) een hert, een tijger, een stekelvarken, een zwijn en een „napọh" [3]). De afspraak werd toen gemaakt, dat degene, die een wind zoude laten, waarbij kleine hoeveelheden drekstof ontlast worden, uit den kuil zoude worden geworpen. Het dwerghert besmeerde zijn achterste met gele aarde, liet een zeer stinkenden wind en zeide: „Wie heeft een wind gelaten?" Bij het onderzoek bleek nu, dat het dwerghert de schuldige was. Hij deed alsof hij zich er over schaamde en sprak: „Neen! Neen! Ik heb geen wind gelaten". De tijger werd boos en wierp het dwerghert uit den kuil. Deze riep van vreugde: „Ik ben nu vrij, gij allen zijt in den kuil gevangen. Morgenochtend zal men naar den kuil gaan en wordt gij allen gedood". Dat gebeurde dan ook.

---

[1]) in een bamboegeleding gaar gekookte kleefrijst.
[2]) een ree, een middelmatige soort van hert met ongetakte hoorns.
[3]) e. s. v. klein muskushert.

XIX. Verhaal van een dwerghert.

Het dwerghert had den bijnaam „Dĕpati gadjah madĕ" en was zeer schrander, in vergelijking met de andere dieren. Het gebeurde, dat de verschillende dieren bij elkander kwamen om een „pasirah" [1]) te kiezen. In de eerste plaats werd de hond, genaamd „Salong loerah" door allen aangewezen, om „pasirah" te worden. Zij zeiden: „Dus „Salong loerah" zullen wij tot onzen „pasirah" aanstellen. Daarna gingen zij naar het dwerghert, om hem te vragen of hij zich er mede kon vereenigen, dat „Salong loerah" tot „pasirah" werd aangesteld, omdat hij groot van stuk is. Toen sprak het dwerghert: „Wat zijne grootte betreft, is mijnheer zeker groot van stuk en te dien opzichte volmaakt, maar dit wil ik nog zeggen, dat, wanneer men de zaak op den keper beschouwt, er overigens heel wat op hem aan te merken valt. Immers, als mijnheer zit, ontbloot bij zijne schaamte [2]) en als hij zijn vrouwtje aanraakt, houdt hij er van al dadelijk met haar te paren" [3]). Op grond daarvan werd de hond geen pasirah. Men ging opnieuw er over aan het beraadslagen, wie hoofd zoude worden en kwam met elkander overeen, den „Sijamang" [4]) bijgenaamd „'Oeritĕ dja'oh" tot pasirah aan te wijzen. Het oordeel van het dwerghert werd daarop weder ingewonnen. „Wat dunkt u daarvan, om „'Oeritĕ dja'oh" als „pasirah' aan te stellen, zooals wij allen overeengekomen zijn? Hij ziet er toch bevallig uit, is mooi zwart van kleur, zeer groot van stuk en heeft een zware stem. Wil hij een van ons ontbieden, dan hooren wij dat dadelijk, omdat zijn stemgeluid doordringend is". „Dĕpati gadjah madĕ" antwoordde: „Wat gij allen te berde brengt, is inderdaad juist en zoude mijnheer ongetwijfeld wegens zijne volmaaktheid tot „pasirah" kunnen worden aangesteld. Immers, hij is groot en hoog van stuk en heeft eene forsche stem, edoch — hij heeft dit gebrek, dat hij, wanneer hij honger heeft, geen geluid, en eerst, wanneer hij verzadigd is, geluid geeft". En het ging niet door, dat de „Sijamang" „pasirah" werd. Op nieuw werd beraadslaagd, wie tot „pasirah" zoude worden gekozen. Men kwam overeen, om een alleen loopenden klapperaap tot „pasirah" te benoemen en ging naar het dwerghert, om wederom

---

1) titel van een marga (district) hoofd.
2) In den tekst: „kĕris tĕlantjar" een kris, welke uit de scheede is gegleden.
3) Lett.: wenscht hij (zijn) schaamdeel aan dat van zijne vrouw te lasschen.
4) een groote zwarte aap met lange armen.

diens oordeel in te winnen. „Wat zoudt gij er van denken, wanneer de klapperaap tot onzen „pasirah" werd gekozen, want mijnheer is behendig in het loeren op zijne prooi en in het klimmen?". Toen sprak het dwerghert: „Het is juist, wat gij allen zegt. Mijnheer is volmaakt, maar op hem valt toch nog heel wat aan te merken. Immers, hij eet veel, bewaart dat eten en wil het niet met ons deelen. Bovendien ziet zijn achterkwartier er veel te rood uit. Hij is niet geschikt om als „pasirah" op te treden". Opnieuw ging men beraadslagen en kwam men overeen het stekelvarken, genaamd „Barĕ mĕlap" voor „pasirah" te bestemmen. Ook nu werd wederom de meening gevraagd van het dwerghert: „Wij zijn eenstemmig van gevoelen, dat deze heer onze „pasirah" moet worden", spraken zij. „Zijn haren zijn lang, zoodat hij niet nat wordt, wanneer het regent". Het dwerghert gaf ten antwoord: „Hij is niet geschikt, om onze „pasirah" te worden. Hij heeft dit gebrek, dat zijne woning te diep (onder den grond) ligt, zoodat wij hem niet kunnen bereiken, wanneer wij hem spoedig noodig hebben". Het gebeurde dus niet, dat het stekelvarken tot „pasirah" werd aangesteld. Eene beraadslaging had opnieuw plaats en werd eenstemmig de „Simpaj"[1]) tot „pasirah" gekozen. Men won wederom het oordeel van het dwerghert in, omtrent de vraag of de „Simpaj" al dan niet tot „pasirah" kon worden benoemd. En het dwerghert sprak: „Deze heer kan „pasirah" worden. Hij heeft eene flinke houding en goede manieren". De „Simpaj" werd daarop tot „pasirah" aangesteld en hem werd als onderscheidingsteeken, een „kĕpijah"[2]) door het dwerghert ter hand gesteld. De hond „Salong loerah" was vertoornd, toen hij zag dat de „Simpaj" pasirah was geworden en zeide tot hem: Gij zijt (nu) eene persoonlijkheid geworden, die geluk heeft en door geene onheilen zal worden getroffen. Laat mij voor een oogenblik de lijnen op de palm van uwe hand bezien". De „Simpaj" liet de palm van de hand zien, waarop „Salong loerah" die hand vastgreep en daarmede op zijne schaamte wreef. Het is nu, op grond daarvan, dat de „Simpaj" met de toppen van de vingers eet, omdat de palm van de hand door de schaamte van „Salong loerah" bevuild is geworden.

---

[1]) e. s. v. aap.
[2]) hoofdbedekking van rottan gevlochten.

XX.

In hoofdzaak komt dit verhaal overeen met dat, onder No. XVI medegedeeld. Het dwerghert ontmoet hier achtereenvolgens een muskushert, een hert, een „kidjang" [1]), een olifant en een tijger. Men begeeft zich op weg, om ter vischvangst te gaan en wil daartoe het water uit de zee scheppen. Ook hier wordt à tour de rôle de wacht gehouden, ook hier geeft men hoog op van zijn kracht om „Toekaq bĕlakang" te weerstaan, wanneer hij zal komen aanzetten, om hen in den arbeid te storen. „Toekaq bĕlakang" komt inderdaad opdagen, vraagt eveneens om gerookte visch en bovendien om aanbrandsel van rijst en zal, bij weigering aan zijn verzoek, den aangesprokene een slag op het hoofd geven. De grootsprekers leggen het bij den daarop gevolgden strijd af. Toen aan het dwerghert de beurt kwam, om de wacht bij de hut te houden, werd „Toekaq bĕlakang" bij zijne komst door het dwerghert uitgenoodigd, binnen te komen en vriendelijk ontvangen. Om zich van „Toekaq bĕlakang" te ontdoen, nam het dwerghert de volgende list te baat. Hij had verschillende „'oetas" [2]) gevlochten en geplaatst bij een stapel hout onder de hut. Op de vraag van „Toekaq bĕlakang", waartoe die „'oetas' dienden, gaf het dwerghert ten antwoord: „Weet grootje dat niet! Die 'oetas wendt men als geneesmiddel aan, wanneer men over het gansche lichaam pijn en een gevoel van loomheid en stijfheid aan de leden heeft". „En hoe wendt men het geneesmiddel dan aan?" vroeg „Toekaq bĕlakang". „Wel!, hernam het dwerghert, „de „'oetas" worden aangebracht aan den elleboog zoowel ter rechter als ter linkerzijde van het lichaam en aan de knieën, waarna men zich moet warmen bij een groot houtvuur". Daarop zeide „Toekaq bĕlakang", dat zijn geheele lichaam pijn deed en dat hij een gevoel van loomheid en stramheid aan de leden had en daarom wel van het geneesmiddel gebruik wilde maken. Het dwerghert antwoordde: „Best!" en laten wij dan dit afspreken: „Wanneer ik zeg: „'oej moenggah boedjang 'abang" [3]), dan moet grootje vlak bij den houtstapel staan". „Uitstekend!" antwoordde „Toekaq bĕlakang". Het dwerghert bond daarop „Toekaq bĕlakang's" lichaam met die ringen

---

[1]) een ree, een middelmatige soort van hert met ongetakte horens.

[2]) een gevlochten ring van rottan om twee helften van iets aan elkander te houden.

[3]) hé, bestijg den „boedjang 'abang", waarmede de in brand zijnde houtstapel wordt bedoeld. „boedjang. lett. jongeling; „'abang" rood.

vast en bracht hem bij den houtstapel, waarin de brand werd gestoken. Het dwerghert zeide dan: „'oej moenggah boedjang 'abang" en wierp tegelijkertijd „Toekaq bĕlakang in het houtvuur, waarop zijn dood volgde. In dit verhaal is het de tijger, die de tanden van het dwerghert met zijn poot aanraakt en hevige pijn aan dien poot krijgt. Overnacht wordt ook op een heuvel, wederom dezelfde list van het dwerghert, waardoor hert, „kidjang", olifant en tijger in den afgrond neerstorten. De vangst welke grooter was, wordt verdeeld tusschen het dwerghert en het muskushert.

XXI. Verhaal van een vorst, die zijn ring kwijt raakt.

In een of andere landstreek verloor de vorst op een dag zijn ring. Hij verzamelde daarop alle dieren en vroeg hen, wie van hen in staat was, den ring op te sporen, onder belofte dat dengene, die den ring zoude vinden, tot vorst zoude worden aangesteld. Onder de verschillende dieren, waren het de hond en de kat, die verklaarden in staat te zijn, den ring op te sporen. Daarna gingen hond en kat op zoek naar dien ring. Zij gingen de woningen in, klommen op de zoldering en traden de kamers binnen, doch konden den ring niet vinden. Toen sprak de hond tot de kat: „Zeer zeker zal ik dien ring niet kunnen vinden. En nu hoe denkt gij erover?" „Wat?", antwoordde de kat: „Zoudt gij den ring niet kunnen vinden, gij, de vorst der dieren, met uw lang en forsch lichaam, met uwe lange pooten en uwe gave huid? Als het werkelijk is, zooals gij beweert, dan zal ik wel verder trachten dien ring te zoeken". De kat ging andermaal op zoek. Terwijl de kat aan het zoeken was, kwam zij een rat tegen en sprak tot deze: „Ik wil je opeten, ik wil je het leven benemen, want ik verkeer in moeilijkheden". „Ach" zeide de rat, „wanneer het mag, laat mij dan voor ditmaal in het leven. (Zeg mij) in het kort, in welke moeilijkheden gij verkeert. Ik zal u wel helpen". „Ja!" antwoordde de kat. „De zaak is deze, dat de vorst mij heeft gelast, een ring te zoeken (dien hij verloren heeft)". „Indien dat de quaestie is, kom, dan zal ik wel naar dien ring zoeken", zeide de rat. De rat ging vervolgens aan het zoeken. Al wat ze niet kon openen, werd door haar doorgeknaagd. Ten langen leste slaagde de rat er in den ring te vinden en gaf dien aan de kat, waarop deze naar den hond toeging. Deze sprak tot de kat: „Laat mij den ring dragen, want als gij den ring draagt, verliest gij dien wellicht". En de kat

gaf den ring aan den hond. Beide keerden daarna terug. Onderweg kwamen zij bij eene rivier. De hond kronkelde zijn staart om den ring en zoo werd de rivier overgezwommen. Half weg werd de hond vermoeid, strekte zijn staart uit, met het gevolg, dat de ring in het water viel en met den stroom werd medegevoerd. Aan de overzijde van de rivier beraadslaagden kat en hond weder met elkander. De kat sprak: „Indien (gij zegt dat) gij den ring niet kunt vinden, dan zal ik trachten dien te krijgen. Zij zocht daarop naar allerlei harsleverende boomsoorten, welke langs het zeestrand groeiden, en sloeg op die boomen. Een dag en nacht had de kat op die boomen geslagen, toen de vorst der visschen kwam aanzwemmen en aan de kat vroeg: „Zeg!, wat heeft dat gedoe van u te beduiden?". De kat gaf ten antwoord: „Ik wensch den vorst der visschen te bedwelmen". „Wat heb ik misdreven, dat gij mij bedwelmen wilt?", zeide de vorst der visschen. „Zijn schuld bestaat hierin, dat hij onzen ring heeft weggenomen", sprak de kat. „Als dat inderdaad zóó is, dan zal ik wel naar den ring zoeken", zeide de vorst der visschen, die daarop op zoek ging. Niet lang was hij aan het zoeken of hij vond werkelijk den ring en gaf dien aan de kat. Deze begaf zich naar den hond, die wederom tot de kat zeide: „Toe! laat mij den ring medenemen, want bij u raakt die wellicht zoek. Wij behoeven nu toch geen rivier meer over te gaan en op het land gevoel ik mij krachtig genoeg". „Dáár komt niets van in! sprak de kat. Wij weten nu hoe het gaat, wanneer de ring bij u is". Daarop antwoordde de hond: „Indien gij mij den ring niet wilt geven, zal ik u dooden". De kat, die woorden van den hond vernemende, wilde het op een loopen zetten, doch, toen zij op het punt stond om weg te loopen, werd haar de ring met geweld door den hond ontrukt, die, zoo snel als het hem mogelijk was, daarmede naar den vorst wegrende. Voor den vorst verschenen, vertelde de hond hem, dat de kat den ring niet gevonden had, waarop de vorst hem uitnoodigde, op de „loewăn [1]) plaats te nemen. Niet lang daarna kwam de kat aanzetten en werd zij door de menschen weggejaagd, toen zij de woning binnenging. De kat zeide daarop: „Den ring heb ik gevonden en die is mij door den hond met geweld afgenomen. Toen de vorst die woorden van de kat hoorde, ontstak hij in toorn en wilde den hond slaan, die zich echter met een sprong uit de voeten maakte. Daarop sprak de vorst: „Nu wordt de kat vorst en aan den hond mag alleen „kĕraq basah" [2]) als voedsel worden

[1]) de plaats in de woning, om gasten te ontvangen.

[2]) aangebrande korst in pan (of pot) in water geweekt.

gegeven, dat hij achter de deur moet eten. Nimmer mag de hond meer in een woning worden toegelaten".

XXII. Verhaal van een dwerghert.

Op zekeren dag werd door iemand een strik gespannen. Den volgenden dag werd een dwerghert gestrikt. Hij dacht bij zich zelf, nu is zeker mijn stervensuur geslagen. Terwijl hij zoo aan het overdenken was, kwam (ten laatste) een list bij hem op. Hij nam een „tĕrong" [1]), sloeg die stuk en smeerde zich het lichaam in met de pitten van die vrucht. Oogenblikkelijk daarna kwamen bromvliegen op het dwerghert af en bedekten zijn lichaam, waarop hij zich op den grond wierp, en deed als of hij dood was. Kort daarop kwam de persoon, die den strik had gesteld. Toen hij het dwerghert bewegingloos zag liggen, maakte hij den strik los en wierp het dier weg. Nauwelijks was het dwerghert weggeworpen, of hij zeide: „Goeden dag, oompje! ik wil naar het bosch gaan". Op het vernemen van die woorden, stond die persoon verbluft. Het dwerghert verdween inmiddels in het bosch.

XXIII. Verhaal van eene zeeschildpad en van een aap.

Op een dag was een zeeschildpad bezig, om pisang te planten. Terwijl zij aan het planten was, kwam een aap, die tot haar zeide: „Hé, zeeschildpad, plant maar veel pisang aan; wij zullen dan samen over den aanplant gaan! Gij zijt de planter en de bewaker van den aanplant en ik zal mij belasten met het oogsten [2]) van de vruchten. „Best!" luidde het antwoord van de zeeschildpad. De dagen volgden elkander op, zoo ook de maanden, en de pisangboomen begonnen vrucht te dragen. Toen de vruchten rijp werden, kwam de aap, om de afspraak gestand te doen. De zeeschildpad zeide tot den aap: „Klim dien boom maar in, dan zal ik hier beneden wachten". De aap klom daarop den boom in, en at alle vruchten op; alleen

---

[1]) e. s. v. klimplant, met vruchten, die gekookt als groenten of gebraden gegeten worden.

[2]) Lett.: „ik zal degene zijn, die in den boom klimt, om de vruchten te plukken".

de schillen bleven over, welke hij de zeeschildpad toewierp. De toorn van de zeeschildpad was niet te beschrijven, en zij zon op middelen, om zich te wreken [1]). Onder dien pisangboom lag een groote steen en zij verborg zich daaronder. Kort daarna kwam de aap naar beneden en rustte op den steen uit. Oogenblikkelijk daarop werd onder den steen het geluid: „oet, toet, toet" gehoord. Toen de aap dat geluid hoorde, schrok hij geweldig en sprak: „Deksels! waarom geven mijne teelballen toch zoo'n geluid, tot dusverre is dat nooit het geval geweest". Even daarna werd het geluid op nieuw van onder den steen vernomen en de aap, door vrees bevangen, sprong op. En de aap zeide wederom: „Daar valt niet aan te twijfelen; het zijn mijne teelballen, welke het geluid geven". Hij nam vervolgens den steen en sloeg daarmede op zijne teelballen, met het gevolg, dat hij niet lang daarna bezweek. En sedert dien voelde de zeeschildpad zich bevredigd [2]).

XXIV. Verhaal van een dwerghert en van een tijger.

Op een dag lag een dwerghert aan den rand van een „sawah" [3]) en keek strak voor zich uit. Een tijger kwam daarlangs, om naar voedsel te zoeken. Toen de tijger het dwerghert zag liggen, was zijne vreugde onbeschrijfelijk. De tijger maakte daarop het dwerghert aan het schrikken en zeide: „Wat voert ge hier uit, ik zal je maar opeten!" Het dwerghert gaf niet den minsten blijk, dat hij bevreesd was en antwoordde op de vraag van den tijger: „U moet mij niet opeten, want ik bewaak nog den gordel van den vorst. Edoch — wanneer u mij toch wil opeten, ga uw gang dan maar! Den gordel moogt u in geen geval aanraken, want doet u dat, dan wordt u zeker door den vorst gedood". Toen de tijger die woorden van het dwerghert hoorde, ziedde hij van toorn, omdat hij vernam, dat er iemand was, die krachtiger zoude zijn dan hij. De tijger sprak dan: „Wat denkt ge wel, meent ge, dat ik voor den vorst bang ben? Den gordel zal ik zeker aanvatten". „Ik smeek u dringend", antwoordde het dwerghert, „om mij maar liever op te eten dan dat u den gordel van den vorst aanraakt". „Het kostte wat het wil, den gordel zal ik aanvatten", hernam de tijger. „Wacht even!" zeide

---

1) Lett.: „aan hare ergernis lucht te geven".
2) Lett.: was de zeeschildpad aangenaam gestemd.
3) nat rijstveld.

het dwerghert, „ik zal mij eerst zoo ver mogelijk verwijderen, want als de vorst dat te weten komt, zal ik zeker worden gedood". Nadat het dwerghert reeds een heel eind was weggerend, riep hij: „Grijp hem nu maar!" Dit hoorende, pakte de tijger den gordel van den vorst beet, welke bleek niet anders dan een sawahslang te zijn. Zoodra werd de slang niet door den tijger vastgegrepen, of zij slingerde zich om zijn lichaam, met het gevolg, dat hij zich van pijn om en om wentelde en om hulp riep. Ten laatste wist de tijger zich uit de omarming van de slang te bevrijden en haastte zich, om het dwerghert op te sporen, ten einde zijn toorn aan het dier te kunnen koelen. De tijger zag het dwerghert onder een boom zitten en stil voor zich uit staren. Toen sprak de tijger: „Dezen keer gaat ge eraan, want ge hebt mij bedrogen". Het dwerghert antwoordde: „Houdt u zich (toch) kalm en ziet mij eerst aan! Ik gevoel mij niet in het minst schuldig tegenover u. Het dwerghert, dat door u gezocht wordt, is zoo juist hier langs gekomen". De tijger geloofde het dwerghert wel, toch wilde hij hem, wanneer hij zoude voorbijgaan, opeten". Hij zeide dan tot het dwerghert: „Wat voert ge hier uit! Weet dan! dat ik hongerig ben en dat ge degene zijt, dien ik wil opeten". „De quaestie, dat u mij wilt opeten, nu, dat is eenvoudig genoeg! In geen geval moet u echter aan den gong van den vorst komen, welke aan den boom hangt, want pakt u dien toch beet, dan zal zeker uw hoofd [1]) worden afgehouwen", was het antwoord van het dwerghert. De tijger, die woorden van het dwerghert hoorende, werd toornig en zeide: „Ik zal toch op den gong slaan". „Wel!, indien u toch op den gong wilt slaan, dan zal ik mij eerst zoo ver mogelijk verwijderen", antwoordde het dwerghert. Toen het dwerghert reeds een goed eind weg was, riep hij den tijger toe: „Sla er maar flink op". De tijger sloeg daarop op den gong van den vorst. En die gong bleek niet anders te zijn dan een bijennest. Nauwelijks had de tijger (dan ook) daarop geslagen, of alle bijen zwermden uit het nest, en staken den tijger, zoodat zijn geheele lichaam opzwol en pijn deed. De tijger ging dadelijk op zoek van het dwerghert. Inmiddels was het dwerghert bij de monding van een rivier gekomen en sprak tot de daar aanwezige krokodillen: „Hé, gij allen! Wie van u mij wil opeten, moet zich van den eenen oever naar den anderen in een rij opstellen; ik kan dan tellen, hoeveel onder u mij wil oppeuzelen". De krokodillen schaarden zich in eene rij. Het dwerghert sprong

---

[1]) Lett.: hals.

van de eenen krokodillenkop op den anderen, terwijl hij een, twee, drie en zoo vervolgens telde, totdat hij den overkant van de rivier had bereikt, waarna hij op het land sprong. Het dwerghert zeide vervolgens tot de krokodillen: „Ik dank u wel, ik heb reeds geteld met hoevelen gij waart, straks zal ik u te eten geven". Reeds uit de verte zag het dwerghert den tijger aankomen. Toen de tijger den kant van de rivier genaderd was, riep het dwerghert hem toe: „Kom gauw hier naar mij toe, wanneer u mij wilt opeten!" De tijger sprong het water in. Nauwelijks had dat plaats gehad, of de krokodillen grepen hem, met het gevolg, dat hij (door verdrinking) stierf. Het dwerghert was toen in zijn schik, omdat zijn vijand dood was en rende het bosch in.

XXV. Het verhaal van een klapperaap.

Er was eens een groote klapperaap, genaamd „Gĕrobok moesea panjang", die een broeder, klein van stuk „Kĕtjia moeko radjo" had. Op een dag stak „Gĕrobok moesea panjang zijn voorpoot uit en sprak: „Ik zoude wel eens willen weten, wie op deze wereld mij zoude kunnen weerstaan. Naar mijne meening bestaat zulk een persoon niet [1]). Weet je wat „Kĕtjia moeko radjo", ga eens naar een partuur zoeken. „Kĕtjia moeko radjo" ging dan heen, om een partuur voor „Gĕrobok moesia panjang" te zoeken en zag in een rotsspelonk een buitengewoon woesten karbouw met drie alleboogsmaten lange hoorns, waarop zwarte wespen hun nest hadden gebouwd. „Kĕtjia moeko radjo" keerde terug en zeide tot „Gĕrobok moesea panjang": „Wilt gij den strijd aanbinden met een woesten karbouw?". „Het komt er niet op aan, met wien ook, als ik maar een (waardigen) tegenstander heb!" luidde het antwoord van „Gĕrobok moesea panjang". Daarop sprak „Kĕtjia moeko radjo": „Ik ben in een rotsspelonk een karbouw tegengekomen, met hoorns ter lengte van drie elleboogsmaten, waarop zwarte wespen hunne nesten hebben gebouwd, en die zeer woest is". „Welaan! antwoordde „Gĕrobok moesea panjang", „indien gij den karbouw hebt ontmoet, laten wij dan samen naar het dier toegaan (en hem bevechten)". „Gĕrobok moesea panjang" sprak verder: „Indien bloed vloeit, dat eene roode kleur heeft, dan is dat afkomstig van mijn tegenstander. Ziet het bloed daarentegen wit, dan is dat uit mijn lichaam gevloeid". Vervolgens zeide „Gĕrobok moesea panjang" tot „Kĕtjia moeko radjo": „Spring boven op de spelonk". „Kĕtjia moeko radjo" deed aldus, terwijl

[1]) Lett. is dat niet bestaanbaar.

„Gĕrobok moesea panjang" de spelonk binnenging, waarop het gevecht met den karbouw een aanvang nam. Tijdens den strijd ontwikkelde zich zoo'n ontzettende damp, dat niets meer zichtbaar was. Toen de karbouw „Gĕrobok moesea panjang" een stoot wilde toebrengen, sprong deze naar boven, tengevolge waarvan de karbouw met de hoorns tegen de rots stootte, van welke gelegenheid „Gĕrobok moesea panjang" gebruik maakte, om op den rug van den karbouw te springen. De karbouw deed alle pogingen, om „Gĕrobok moesea panjang" een stoot toe te brengen, doch stootte herhaaldelijk met de hoorns tegen de rots, totdat, tengevolge van het langdurig gevecht, zijn kop ten laatste gespleten was en de hersenen uit elkander spatten. „Kĕtjia moeko radjo" zag wit bloed vloeien en maakte daaruit de gevolgtrekking, dat „Gĕrobok moesea panjang" gedood was en keerde huiswaarts. Op zijn terugweg dacht hij alleen aan „Gĕrobok moesea panjang's" dood. Nauwelijks had hij zich thuis neergelegd, om te rusten of hij hoorde (aan het geluid) „gĕroedoek geroedoek" dat „Gĕrobok moesea panjang' binnenkwam. Deze sprak toen: „Wat voert gij uit „Kĕtjia moeko radjo"? Ik was aan het vechten, hebt gij dat niet gezien?". „Kĕtjia moeko radjo" antwoordde: „Gij hebt gezegd, dat, wanneer rood bloed vloeide, zulks afkomstig zoude zijn van het lichaam van den karbouw, terwijl het vloeien van wit bloed, het bewijs zoude zijn, dat gij gedood waart". „Gĕrobok moesea panjang" hernam: „Gij hebt inderdaad geen hart. Dat gij zoo vlug huiswaarts zijt gekeerd, is eene streek van u, omdat gij mijne vrouw tot u wildet nemen!" Daarop vatte „Gĕrobok moesea panjang" „Kĕtjia moeko radjo" aan en wierp hem zoo hoog de woning uit, dat hij tusschen de takken van een boom bekneld raakte. — Er waren verder een zekere „Kakaktoeo" en (zijn zwager) zekere „Moedo pĕriamo". „Kakaktoeo" was pas gehuwd. Voorts was er een „Radjo djin" [1]), afkomstig van de overzijde van de zee, die de vrouw van „Kakaktoeo" begeerde en haar wilde rooven. Tot dat doel incarneerde hij zich in een „Kidjang tanoek mas" [2]) en begaf zich naar de „talang" [3]), waar „Kakaktoeo" en „Moedo pĕriamo" verbleven. De vrouw van „Kakaktoeo" zeide tot haar man: „Vang de „Kidjang tanoek mas"; ik wil haar in mijn bezit hebben". Toen sprak „Moedo pĕriamo": „Laat af van „Kidjang tanoek mas" [4]), want ik weet, dat zij een schepsel is van

---

1) vorst der kwade geesten.
2) een ree met gouden hoorns.
3) veld met tweede gewassen en vruchtboomen beplant.
4) Lett.: Gij moet hem niet plagen (lastig vallen).

den „Radjo djin". De vrouw van „Kakaktoeo" hernam: „Waarom zoude je iets, dat zoo mak is, niet vangen?". „Kakaktoeo" ging naar beneden om de „Kidjang" te vangen. Zoo was „Kakaktoeo" de „Kidjang niet genaderd, of deze liep weg en bleef op een afstand wachten. De vogel „Setoeloeng-toeloeng liet zich daarop hooren en sprak: „Hé, „Moedo pĕriamo!", help toch „Kakaktoeo", om de „Kidjang tanoek mas" te vangen". „Moedo pĕriamo" antwoordde: „Best!, maar ik ben er zeker van, dat de „Kidjang", niet te vangen is, omdat zij een schepsel van den „Radjo djin" is. Gij moogt echter niet weggaan voordat ik terug ben". „Moedo pĕriamo" plaatste een amulet boven op de deur en hielp „Kakaktoeo" in het achtervolgen van de „Kidjang tanoek mas". Na het vertrek kwam een oude man bij de vrouw van „Kakaktoeo' en zeide: „Hé nichtje! reik mij wat water aan, want ik heb een vreeselijken dorst!". De vrouw antwoordde: „Dat durf ik niet te doen, want anders zullen „Kakaktoeo" en zijn zwager boos op mij worden". „Geef mij toch maar een weinigje water, nichtje?", zeide het oudje „want ik verga van den dorst". „Kakaktoeo's" vrouw (met hem begaan) opende de deur om wat water aan te reiken, maar meteen greep het oudje haar schielijk, sprong met haar naar beneden en voerde haar weg naar de overzijde van de zee. Toen „Kakatoeo" en „Moedo pĕriamo" niets meer (van het hert) zagen, zeide „Moedo pĕriamo": „Hé, „Kakaktoeo"! laten wij huiswaarts gaan, „Kakĕn mĕngĕnjan [1]), die in huis zat, is er niet meer; zij is weggevoerd door den „Radjo djin" naar de overzijde van de zee". „Kakaktoeo" en „Moedo pĕriamo" keerden daarop terug, en thuis gekomen, zagen zij, dat Kakaktoeo's vrouw inderdaad verdwenen was. „Moedo pĕriamo" sprak toen: „Kom „Kakaktoeo"! begeleid mij naar het bosch, ik wil daar gaan „tarak" [2]). „Best!" antwoordde „Kakaktoea". Beide gingen naar het bosch en hielden stil onder den boom waar „Kĕjia moeko radjo" tusschen de takken bekneld was geraakt. „Hé „Kakaktoeo"!", zeide „Moedo pĕriamo" „ik wil slapen en gij moet bij mij zitten één jaar lang". „Het is goed!" antwoordde „Kakaktoeo". „Kakaktoeo" ging zitten en „Moedo pĕriamo" slapen. Deze had nauwelijks een oogenblik geslapen, of een traan van „Kĕtjia moeko radjo" viel op zijn gelaat. „Hé „Moedo pĕriamo"! Waarom weent gij?", sprak „Kakaktoeo". „Ik ween niet", luidde het antwoord van „Moedo pĕriamo". „Het

---

[1]) Lett.: gehuwde oudere zuster, i. c. de vrouw van „Kakaktoeo".
[2]) in afzondering leven, een ingetogen leven leiden.

verbaast mij en ik begrijp niet waar die traan vandaan komt". „Moedo pĕriamo", opwaarts kijkende, zag dat een klapperaap tusschen de takken van den boom bekneld zat en zeide: „Hé, kleine klapperaap! Waarom bewatert gij mij?" „Ik water niet, maar ik ween" antwoordde de kleine klapperaap. Toen sprak hij bij zichzelf: „Zoo moet de verhouding zijn tusschen iemand en zijn jongeren broeder; terwijl de jongere broeder slaapt, blijft de andere daarbij waken. Ik (echter) ben door „Gĕrobok moesea panjang" weggeworpen; dat is eene andere wijze van optreden van den ouderen tot den jongeren broeder. Zóó zijn de manieren in onze familie". „Moedo pĕriamo" zeide vervolgens: „Laten wij den klapperaap, die bekneld zit, bevrijden". Nadat zulks was geschied, vroeg „Moedo pĕriamo" aan dien aap: „Hoe komt het, dat gij bekneld zijt geraakt?" De kleine klapperaap antwoordde: „Ik ben door mijn bloedverwant (in den boom) weggeworpen". Daarna vroeg de aap „Kĕtjia moeko radjo" geheeten: „In welke moeilijkheden verkeert gij „Kakaktoeo" en „Moedo pĕriamo", dat gij aldus naar het bosch zijt gekomen?" „Moedo pĕriamo" gaf ten antwoord: „Wij zijn in dezen toestand gekomen, omdat de vrouw van „Kakaktoeo" door „Radjo djin", die aan de overzijde van de zee huist, is geroofd". „Indien dat de quaestie is, dan zal ik, nu gij mij uit mijn benauwend lijden verlost hebt, „Kakaktoeo's" vrouw van de overzijde van de zee halen". Toen gingen „Kĕtjia moeko radjo', „Kakaktoeo" en „Moedo pĕriamo" op weg. Gekomen aan de kust van de zee, sprak „Kĕtjia moeko radjo": „Zeg, „Moedo pĕriamo"!, houd de palm van uwe hand op?" „Best!" antwoordde „Moedo pĕriamo". De klapperaap sprong daarna op de hand van „Moedo pĕriamo" en vervolgens naar de overzijde van de zee. „Radjo djin" had daar een tuin, waarin hij komkommers en mais had aangeplant. „Kĕtjia moeko radjo" at nu, zooveel als het hem maar mogelijk was, van die gewassen. „Radjo djin" sprak tot zijn „mĕtĕrai"[1]): „Hé, prinses! welk beest heeft deze groote verwoesting aangericht?" De prinses antwoordde: „Hoe die dieren hier heeten weet ik niet; aan de overzijde van de zee worden ze klapperapen genoemd". „Als het een klapperaap is", (sprak de „Radjo djin") „moet die worden weggejaagd". Ook de vrouw van „Kakaktoeo" trok er op uit, om het dier weg te jagen. De kleine klapperaap kwam toen te voorschijn, greep haar en bracht haar naar de overzijde van de zee. Bij „Kakaktoeo" en „Moedo pĕriamo" terugge-

---

[1]) prinses. i. c. de vrouw van „kakaktoeo".

keerd, zeide „Kĕtjia moeko radjo" tot laatstgenoemde: „Hier is uwe zuster!" „Het is goed" luidde het antwoord van „Kakaktoeo" en „Moedo pĕriamo". „Maar in welke moeilijkheid verkeert gij nu?" „Kĕtjia moeko radjo" sprak toen: „Ik verkeer in 'n groote moeilijkheid, doordat „Gĕrobok moesea panjang" mij bedrogen heeft en nu verzoek ik u, om hem te dooden. Ik heb u beide uit den nood geholpen, doodt nu „Gĕrobok moesea panjang" als wederdienst". „Best! antwoordde „Kakaktoeo". „Waar houdt „Gĕrobok moesea panjang" het meest van?" „Kĕtjia moeko radjo" zeide: „Hij drinkt gaarne „toewok" [1])". Toen vroeg „Kakaktoeo" aan zijne echtgenoote, om eene groote hoeveelheid „brem" [2]) te bereiden. Na te zijn uitgeperst, werd het sap in een bamboegeleding opgevangen en daarna met vergift vermengd. „Kakaktoeo" ging daarmede ten verkoop uit. Toen „Kakaktoeo" de hut van „Gĕrobok moesea panjang" voorbij ging, vroeg deze: „Wel, „Kakaktoeo"! wat draagt gij daar bij u?" „Ik drijf handel in „toewok"", luidde „Kakaktoeo's" antwoord. En „Gĕrobok moesea panjang" zeide daarop: „Daar houd ik zeer veel van". „Kakaktoeo" sprak daarna: „Drink daarvan zooveel het u belieft; het overschietende zal ik dan verkoopen". „Gĕrobok moesea panjang" dronk de bamboezen geleding leeg, met het gevolg, dat hij stierf. „Kĕtjia moedo radjo" was toen zeer verheugd en te meer nog, omdat hij de vrouw van „Gĕrobok moesea panjang" kon huwen.

XXVI. Het verhaal van den hond, den tijger, de „anok loemang" [3]) en het dwerghert.

Er was eens een hond, die een tijger achternazette. Deze, dood vermoeid van de achtervolging, kwam een „anok loemang" tegen. „Help mij toch! „anok loemang""! sprak de tijger „want wanneer gij mij niet helpt, dan sterf ik beslist, omdat de hond mij nazet". De „anok loemang", die padi met zich voerde, antwoordde: „Hoe kan ik u helpen, nu ik een mansvracht padi draag?". Toen zeide de tijger tot den „anok loemang": „Gij moet de padi wegwerpen „anok loemang", stopt mij dan in den zak en draag mij zoover weg, dat de hond mij niet meer kan achtervolgen. Wanneer de hond mij niet

---

[1]) gegiste palmwijn.

[2]) een versnapering van gekookte rijst, welke men heeft laten gisten.

[3]) Een wees, meer in het bijzonder een jongen die, door zijn grootmoeder op een „talang" (zie noot [1]) op pag. 261) wordt verzorgd.

meer nazet, legt u den zak neer; ik kan dan wegloopen, na u het loon voor den verrichten dienst te hebben gegeven". „Best! antwoordde de „anok loemang". De padi werd weggeworpen en de tijger in den zak gestopt, waarna de zak zoo stevig mogelijk werd vastgebonden. Toen de „anok loemang" den zak reeds ver weg had gebracht en de hond den tijger niet meer achtervolgde — althans zijn geblaf niet meer werd gehoord — werd de vracht op den grond gezet. De tijger kroop den zak uit, waarop de „anok loemang" hem vroeg: „Waar is mijn loon, nu ik mij vermoeid heb, om u te dragen?". De tijger antwoordde: „Nu hebben wij andere gewoonten en andere wetten. De huidige gewoonte brengt mede, dat wie zich baadt nat wordt, wie met het werpnet gaat visschen iets vangt, wie vermoeid is wordt opgegeten. Gij zijt moede en daarom wil ik u oppeuzelen". „Dat gaat niet op!" luidde het antwoord van den „anok loemang". „Voor zooverre het mij bekend is, wordt al wie zich baadt nat, vangt al wie met een werpnet uit visschen gaat iets, ontvangt al wie door arbeid vermoeid is zijn loon". „Daar komt niets van in!" hernam de tijger. „Het is mij bekend, dat al wie vermoeid is wordt opgegeten". „Wanneer gij mij wilt opeten, ga ik mij beklagen" sprak de „anok loemang". Deze diende zijn beklag in bij de maïsplant en sprak: „Hé maïsplant! gij moet de quaestie, welke (tusschen den tijger en mij) gerezen is, in het reine brengen. Ik heb mij vermoeid en nu wil men (de tijger) mij opeten". De maïsplant antwoordde: „Anok loemang!", Gij moet niet te veel praatjes maken. Zie eens, wat ik te verduren heb! De plant wordt gesneden, de vruchten worden gepoft en daarna gegeten". Toen sprak de tijger: „En wat zegt gij daar wel van „anok loemang?". De beteekenis is: „dat wie vermoeid is wordt opgegeten". De „anok loemang" hernam: „Dat wensch ik niet! ik ga nu mijn beklag doen bij den „bĕringin" (boom). Hij zeide daarop: „Hé „bĕringin!" maak de quaestie in orde, welke tusschen ons (den tijger en mij) is voorgevallen. Ik ben vermoeid (van den arbeid) en nu wil men (de tijger) mij opeten". De „bĕringin" antwoordde: „Anok loemang!" heb nu maar niet te veel praatjes. Zie eens, wat ik moet uitstaan! Wanneer ik nog leef, dan zal een ieder, die mij voorbij gaat, onder mij(n loof) beschutting zoeken. Degene, dien ik aldus beschut heb, zal in mijn wortels gaan kerven en wanneer ik (daarna) uitgeput ben, word ik omgehouwen. Praat dus maar niet te veel!" Toen vroeg de tijger weder: „En wat antwoordt gij daarop „anok loemang"?". Ik wil je nu opeten; hoor maar wat de „bĕringin zoo straks gezegd heeft! „Ik leg mij niet

daarbij neer", luidde het antwoord van den „anok loemang". „Ik wil hooger op mijn beklag doen". De „anok loemang" ging verder met den tijger op weg en ontmoette een dwerghert. „Hé, dwerghert!, ik verzoek u onze quaestie (tusschen den tijger en mij) in het reine te brengen. Ik ben vermoeid, omdat ik den tijger gedragen heb en nu wil hij mij opeten". Het dwerghert antwoordde: „Ik geloof niet, dat gij den tijger gedragen hebt". „Het is toch zoo! Ik heb den tijger inderdaad gedragen". Daarop vroeg het dwerghert aan den tijger: „Zeg, tijger! Zijt gij werkelijk (door het dwerghert) gedragen geworden?". „Ja" antwoordde de tijger. „Indien gij werkelijk gedragen zijt geworden, hoe is dat geschied?", vroeg het dwerghert. „Wel!" hernam de tijger „ik ben in den zak gekropen". „Probeer eens in den zak te kruipen!" zeide het dwerghert. De tijger kroop in den zak. „En, op welke wijze hebt gij zoo straks den tijger gedragen „anok loemang"?" vroeg het dwerghert. „De uiteinden van den zak heb ik vast aan elkander gebonden" sprak de „anok loemang". „Tracht dien zak nu weder zoo stevig mogelijk vast te binden, zooals gij dat straks voor het dragen gedaan hebt" hernam het dwerghert. De „anok loemang" deed zulks. „Wanneer gij wilt blijven leven „anok loemang", zeide daarop het dwerghert „smakt den tijger dan met kracht tegen den grond, want wanneer gij dat niet doet, dan wordt gij zeker opgegeten". De tijger werd vervolgens tegen den grond gesmakt, tengevolge waarvan hij stierf. „En breng nu maar uwe padi huiswaarts, want dat was uw werk!", zeide het dwerghert.

XXVII. Het verhaal van den klapperaap en den „tjetjalik"[1]).

Er was eens een klapperaap, die op zijn wandeling een nest van den „tjetjalik" tegen kwam, waarin drie eieren lagen. „Dit is voedsel voor mij" sprak de klapperaap. „Ik zal ze straks opeten, maar eerst moet ik de moeder oppeuzelen". Hij leunde daarop met zijn kop tegen het nest en maakte, om het nest na te bootsen, zijn bek wijd open. Toen kwam de „tjetjalik" naar zijn nest terug, om op de eieren te broeden. „Tjoep!" en de „tjetjalik" kwam terecht in den bek van den klapperaap, die daarop zijn bek sloot. De „tjetjalik" roerde zich geweldig in den bek van den klapperaap en sprak (de „tjetjalik"): „Tjetjalik", tjetjalik", waar is uw nest? Op een padiplant

1) e. s. v. vogel.

van den klapperaap". „Op een padiplant? Wanneer je maar geen branderige jeukte daarvan krijgt?" „Nu, krijg ik die, dan ga ik een bad nemen!" De klapperaap antwoordde: „Wat! een bad nemen? Als gij het maar niet te koud krijgt!" „Indien ik het te koud krijg, dan ga ik mij in de zon koesteren", zeide de „tjetjalik". „Als gij het dan warm krijgt?", gaf de klapperaap ten antwoord. „Warm?" hernam de „tjetjalik", „dan zet ik een zonnehoed op". „Een zonnehoed opzetten? Als gij dan maar niet door ongedierte wordt opgegeten", sprak de klapperaap. „Word ik door ongedierte opgegeten, dan ga ik dood", hernam de tjetjalik". Toen de klapperaap die woorden van den „tjetjalik" hoorde, begon hij hardop te lachen: „Ha, ha, ha, ha!", zoodat zijn bek wijd openging. „Poer!" en de „tjetjalik" vloog uit den bek van den klapperaap. „Inderdaad een schade, welke ik lijd!" sprak de klapperaap. „Waarom heb ik hem maar niet gekauwd? Ik zal nu maar de eieren opeten — daarmede kan ik het ook stellen" hernam de klapperaap.

VERBETERINGEN EN AANVULLINGEN.

Pag. 225, 13e regel v.o., staat: „djandjinnjĕ"; moet zijn: „djandjinjĕ".

Pag. 270 en 271, voor „Padoentja" te lezen: „Poedontja".

Pag. 308, 15e regel v.b., te lezen: „panjang", die een broeder had, die klein van stuk was en „Kĕtjia moeko radjo" heette.

JAVAANSCHE RECHTSBEDEELING.

EEN BIJDRAGE TOT DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN JAVA.

DOOR

R. A. KERN.

Inleiding.

Onderzoekingen in verschillende richting, op 't gebied van de bouwkunst, de epigrafie, de letterkunde, godsdienstige gebruiken, om slechts dezen te noemen, hebben samengewerkt om 't verleden van Java, dat een eeuw geleden nog vrijwel een gesloten boek was, voor ons geestesoog te doen herleven. Ook omtrent 't rechtswezen zijn verschillende gegevens bekend geworden die eenigermate in staat stellen ons een beeld te vormen hoe 't daarmee in 't oude Java gesteld was. Wijlen Prof. Jonker heeft een oud-Javaansch wetboek uitgegeven en met Indische rechtsbronnen vergeleken, doch veel blijft nog te doen over, er zijn een aanzienlijk aantal rechtsboeken bewaard gebleven, zij wachten nog op de hand van dengenen die ze aan een systematisch, taalkundig- en rechtshistorisch onderzoek zal onderwerpen. [1]) En wat 't ongeschreven recht betreft, vereischt de nasporing niet minder groote moeilijkheden. [2])

Wanneer in de volgende hoofdstukken niettemin beproefd zal worden een schets te geven van de bedeeling des rechts op Java in de eerste eeuwen van den Mohammadaanschen tijd, moet de nadruk gelegd worden op 't woord „bedeeling". Immers, omtrent de wijze waarop 't recht werd toegepast, de organen welke aan 't staatsgezag daarbij ten dienste stonden en de hoofdbestanddeelen waaruit 't toegepaste recht bestond, is wel een en ander bekend dat, met elkaar in verband beschouwd, een voorstelling vermag te geven die naast andere tafereelen uit 't oud-Javaansche leven, een plaats verdient.

---

[1]) De toekomstige onderzoeker zal ook kennis moeten nemen van de handschriften in de verzameling van 't Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia. Zij zijn niet gekatalogiseerd maar kunnen waardevolle bijdragen bevatten.

[2]) Vrg. de slotopmerking in van Vollenhoven, Adatrecht deel II, p. 148.

EERSTE HOOFDSTUK.

Tjĕrbon.[1]

Afkortingen:

Hazeu. Dr. G. A. J. Hazeu, Tjeribonsch wetboek (Pĕpakĕm Tjĕrbon) van het jaar 1768, in tekst en vertaling uitgegeven. (Verhandelingen Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel LV, 2e stuk. Batavia 1905.)

de Haan. Dr. F. de Haan, Priangan, 4 deelen. Batavia 1910-1912.

Omtrent 't rechtswezen in 't Tjĕrbonsche rijk, dat van ongeveer 't midden der 16e tot 't begin der 19e eeuw heeft bestaan, worden wij voor 't eerst ingelicht door 't kontrakt dat in 1688 door den opperkoopman Johannes de Hartogh met de Tjĕrbonsche vorsten werd gesloten. Drie jaren eerder had François Tak met dezelfden een kontrakt aangegaan dat echter nooit door de Regeering te Batavia is geratificeerd. 't Kontrakt-de Hartogh is uitgebreider dan 't kontrakt-Tak, doch wat de rechtspraak betreft, is er in substantie geen verschil.

De vorsten die in 1688 aan 't bewind waren, waren de zoons van *Panĕmbahan Girilaja*, den laatsten vorst die alleen 't geheele rijk bestuurde. Vóór zijn dood (1662) verdeelde hij 't rijk onder zijn twee zonen (later is daar nog een derde bijgekomen), in dier voege dat elk zeggenschap kreeg over een deel der inwoners en een deel der inkomsten van 't rijk genoot. Men ging echter voort 't rijk als één geheel te beschouwen, 't kontrakt-de Hartogh doet dit duidelijk zien. Toen dit kontrakt gesloten werd, bekleedde de oudste zoon, *Sultan Sĕpoeh*, de eerste plaats; zijn beide jongere broers, *Sultan Anom* en *Pangeran dipati Tohdjaja* (sedert 1688 *Panĕmbahan Tjĕrbon*) namen op zich „haren oudsten broeder Zultan Soppo, in die qualiteijdt, en als eerstgeboorne van haren vader den Panbahaan Girylaija (te) zullen moeten aanzien, boven haer eeren en respecteeren." [2])

Wanneer er zaken voorvallen „die 't gemeene belangh van 't rijck en 't volck van Cheribon betreffen" zullen de broeders die „geentzints

[1]) *Tjĕrbon of Tjarbon* is de Javaansche schrijfwijze. De Soendaneezen zeggen *Tjirĕbon*.

[2]) Artikel 1 van 't kontrakt-de Hartogh, te vinden bij Brandes, Eenige officieele stukken met betrekking tot Tjĕrbon, in Tijdschrift Bataviaasch Genootschap, deel XXXVII, p. 22 (van den overdruk). Zoo ook in art. 2: Sultan Anom en Panembahan Tjĕrbon zijn „leeden . . . door 't welke met (Sultan Sĕpoeh) een lighaam uijtmaekende het Cheribonsche rijck gehandhaafft en geregeerd moet worden."

appart off particulier" ter hand nemen, maar Sultan Sĕpoeh zal daarop „den raedt doen beleggen, zijn twee andre broeders daer citeeren, en op deze waerschouwinge zullen dezelvige bij haeren oudsten broeder mt hoff moeten compareren . . ." (art. 9) [1]).

„Dogh in zaaken van minder belangh *en die juist de presentie der Princen niet vereijschen*" [2]) zal Sultan Sĕpoeh „de vergaderingh mogen doen beleggen door de mantrijs der drie Princen op den allonallon *na ouder gewoonte en in 't ordinairis getal van zeeven stuxs*, [2]) te weeten drie mantrijs van de oudste, twee van de tweede en twee van de darde prins welke mantrijs de saeken besligten en affdoen" (art. 10) [3]).

Alle zaken die in de vergadering der mantri's worden voorgebracht: schuld- en misdrijfzaken, zullen naar de „Javaensche wetten" worden berecht; uitdrukkelijk wordt gezegd dat deze vergadering eenige met name genoemde misdrijven „en andre misdaden meer" zal afhandelen (art. 12) [4]). Dit laatste is van belang in verband met wat in later tijd zal worden bevonden.

Betrof 't „zaeken van groodt gewicht", zegt art. 13 [5]), dan zou beroep op de drie vorsten gezamenlijk mogelijk zijn; de mantri's zouden zelf zulke zaken moeten voorbrengen. Op dezelfde wijze als voren zou dan Sultan Sĕpoeh ten zijnent een bijeenkomst met zijn beide broers beleggen om de zaken „als oock alle andre sware zaken finael affte handelen te besluyte en recht te doen".

„Op dat nu niet schijne, het Cheribonse rijck in drie stukken verdeelt te zijn zo is op nieuws verstaen en goedgevonden dat er maar een Sabandaer zal mogen weezen", die in naam der drie prinsen zijn werk verricht en zijn rapport doet aan Sultan Sĕpoeh (art. 16) [6]).

Aan deze eenheidsgedachte is ook in de achttiende eeuw vastgehouden, latere gebeurtenissen zijn alleen goed te begrijpen als men dit in 't oog houdt.

-

De rechtspraak werd dus bij 't sluiten van 't kontrakt-de Hartogh uitgeoefend door een vergadering van zeven mantri's of, zooals zij meer in 't bizonder heeten, *djaksa's*. *Mantri* duidt in 't algemeen een aanzienlijk ambtenaar aan. Wij vernemen verder dat toen ter tijd 't

[1]) Brandes, t.a.p., p. 25.
[2]) Kursiveering aangebracht
[3]) Brandes, t.a.p., p. 25.
[4]) Brandes, t.a.p., p. 26
[5]) Brandes, t.a.p., p. 26
[6]) Brandes, t.a.p., p. 27

kollege reeds lang bestond en dat 't de eenige, eigenlijk gezegde rechtbank was.

Als zaken welke de vorsten aan zich zouden houden — en dan weder in kollege bijeen — worden in 't kontrakt genoemd: „'t openen schoonmaken off verleijden van rivieren weegen dorpen en dergelijken meer" (art. 9), dat waren dus de staats- en bestuurszaken. Daarbij opkomende geschillen werden dan meteen afgedaan.

Opmerking verdient voorts dat in 't bovenaangehaalde artikel 13 't denkbeeld tot uiting komt dat de hoogste rechtsmacht in den staat berust bij den vorst en dus, waar in Tjĕrbon de rechtspraak werd uitgeoefend door een kollege van zeven djaksa's, de vorst (i.c. de drie gebroeders gezamenlijk) zich in de plaats van 't kollege mag stellen.

Na den dood van Sultan Sĕpoeh in 1697 werden zijn „volkeren en landen" onder zijn beide zoons verdeeld Er waren nu voortaan vier Tjĕrbonsche vorsten. De Compagnie sloot met hen in 1699 een nieuw kontrakt dat m. m. een bevestiging was van 't vorige, de rechtbank der zeven djaksa's bleef dus in wezen; nu de tweede zoon van wijlen Sultan Sĕpoeh als *Pangeran Aria Tjĕrbon* in den bond der vorsten werd opgenomen — de oudste zoon behield den titel „Sĕpoeh" —, zal hij ongetwijfeld 't recht hebben gekregen een of meer mantri's van zijnentwege in de rechtbank zitting te doen nemen [1], 't kontrakt zwijgt er over [2]) Jaren later, in 1768 [3]), was 't kollege als volgt samengesteld: 2 djaksa's van Sultan Sĕpoeh, 2 van Sultan Anom, 1 van Sultan Tjĕrbon (= Pangeran Aria Tjĕrbon) en 2 van den Panĕmbahan. Vergelijkt men hiermee de samenstelling in 1688 (Sultan Sĕpoeh 3, Sultan Anom 2, Panĕmbahan 2), dan blijkt Sultan Sĕpoeh eén plaats te hebben afgestaan aan Pangeran Aria Tjĕrbon, mogelijk is dit in 1699 al geschied.

Herhaaldelijk wordt verzekerd dat de rechtbank der zeven djaksa's volgens de Javaansche wetten recht sprak. Wij zagen dat reeds boven verzekerd voor wat 't einde der 17e eeuw betreft. Gobius, resident van Tjĕrbon van 1714—1717, zegt in zijn memorie van overgave: „omdat de contracten van d'E. Compie met de Cheribonders ook op de 7 jaxas, zijnde de regters na de oude oorspronkelijke

---

[1]) Vrg. art 10 van 't kontrakt-de Hartogh, boven p. 318

[2]) 't Kontrakt van 1699 is in 't bovenaangehaalde opstel van Dr Brandes te vinden p. 33 v.v.

[3]) Zie hiervoor de Papakĕm Tjĕrbon, Hazeu, p 1.

wetten confirmeeren ..." enz. [1]). Een zijner opvolgers schrijft in 1734 dat de Javaansche rechters of djaksa's niet mogen vonnissen dan volgens hun wetten [2]); een ander, vijf jaar later, dit herhalende, voegt er aan toe dat wanneer de djaksa's buiten hun wetten gaan, zij aan de „regtmatige correctie" van den Resident onderworpen zijn [3]).

Waarin bestonden nu deze wetten ? Wat de manier van procedeeren betreft, zijn (waarschijnlijk in 1714 of 1715, misschien ook in 1698 of 1699) [4]) met medeweten van den vertegenwoordiger der Compagnie een reeks bepalingen vastgesteld, uitgebreider en uitvoeriger tijdens 't petor-schap van Willem Tersmitten (1720—1726) herhaald. [5]). Doch een volledig wetboek dat ook 't materieele recht omvatte en voortaan als eenig richtsnoer zou dienen, kwam eerst in 1768 tot stand. 't Is de bekende *Papakĕm Tjĕrbon,* door Prof. Hazeu in tekst, vertaling en met aanteekeningen uitgegeven. De tekst is in Tjĕrbonsch Javaansch, de vertaling dateert van denzelfden tijd. Zij is niet letterlijk, maar bedoelt een getrouwe weergave te zijn van den Javaanschen tekst, ter wille der duidelijkheid is zij soms uitvoeriger. Uit alles blijkt dat de vertaler met de praktijk van de rechtsspraak goed bekend was. Toch blijft 't geraden niet alleen op den Nederlandschen tekst af te gaan, maar ook steeds den Javaanschen te raadplegen. Beiden verduidelijken elkaar en vullen elkander aan.

Pĕpakĕm of, in de spelling van 't wetboek zelf *papakĕm,* is de algemeene benaming voor rechtsboek, handleiding bij de rechtsoefening, en wordt zoowel gebruikt van een rechtsboek dat in zichzelf een eenheid is als van kompilaties uit verschillende, oudere rechtsboeken. De Papakĕm Tjĕrbon zelf is niet anders dan een kompilatie waarin verschillende, oud-Javaansche rechtsregels achter elkaar zijn geplaatst met vermelding van de rechtsboeken waaraan zij zijn ontleend. Die rechtsboeken zijn volgens de inhoudsopgave van den Nederlandschen tekst: *Radja nistjaja, Oendang-oendang Mataram, Djaja langkara, Kontara manawa* en *Adiloelah*; de Javaansche tekst voegt hier nog de *Radja niti* aan toe; onvermeld blijven de *Salokantara* waaruit één artikel („die een Proces doet verliesen") is

[1]) Copie in 't Landsarchief te Batavia, naar een stuk in 't Rijksarchief in den Haag.
[2]) J. Lantsheer, bij de Haan, IV, § 2351.
[3]) Van Soesdijck, bij de Haan, IV, § 2352.
[4]) Hazeu, p. 120.
[5]) Uitvoeriger besproken in 't reeds aangehaalde artikel van Dr Brandes.

opgenomen [1]); *Djoegoel moeda, Angas karta* (*basa*), waaraan ook enkele regels zijn ontleend [2]).

Nu wil niet gezegd zijn dat deze boeken uitsluitend oud-Javaansch recht van eeuwen her bevatten, laat staan zuiver Indisch recht. Zij waren op hun beurt kompilaties van oudere bronnen en onderhevig aan verandering onder de handen van nieuwe afschrijvers of bewerkers. De Papakĕm Tjĕrbon zelf levert hiervan een illustratie: zij ontleent haar inhoud aan de genoemde boeken, nog wel met bronvermelding, niettemin zijn wijzigingen en aanvullingen niet uitgebleven. Ieder kan er zich bij 't doorbladeren van overtuigen. Om slechts één voorbeeld te noemen: Sub „Articulen van misslagen die een Proces decideeren" is toegevoegd: „Thans is overeengekomen [3]) dat voortaan de Velden off Thuinen etc., die in Proces komen, zullen mogen werden verhuurd door de Jaksa's . . ." enz. [4]). Doch, zoover na te gaan, is 't Javaansche karakter der rechtsregelen in de Papakĕm Tjĕrbon door deze bijwerkingen niet aangetast, Westersche begrippen hebben hun invloed nog niet doen gelden, behoudens in sommige gevallen de zwaarte van de opgelegde straffen. De inwerking van den Islâm is duidelijk waarneembaar, maar zij kondigt zich aan als een nieuwigheid, zooals wij nader zullen zien; aan de geciteerde rechtsboeken ontleent de Papakĕm geen Mohammadaansche rechtsregelen. Ook al mochten deze bepalingen van Mohammadaansche herkomst bevatten, dan zijn zij in de Papakĕm Tjĕrbon niet overgenomen. Eén der bronnen van de Papakĕm is de *Adiloelah.* Er bestaat van dit wetboek, ook *Soeria Alam* geheeten, een redaktie waarin, naar de uitdrukking van Brandes, oudere, Javaansche rechtsregels en aan 't Mohammadaansche recht ontleende voorschriften als de latten in een grof vlechtwerk dooreen gevlochten zijn, de vermenging heeft een aanvang genomen. Maar er is ook een oudere redaktie waarin de uit Mohammadaansche *fikh*-boeken getrokken regels een afzonderlijk hoofdstuk („bab sangking kitab") vormen. Brandes oppert de veronderstelling dat deze oudere redaktie als bron voor de Papakĕm Tjĕrbon gediend heeft [5]). Dit is zeer wel

---

[1]) Hazeu, p. 26.

[2]) Hazeu, p. 44.

[3]) Dit slaat op 't onderlinge overleg der prinsen. Zij moesten tot overeenstemming komen alvorens een voor allen bindend wetboek kon worden ingevoerd.

[4]) Hazeu, p. 25.

[5]) Brandes, Nota over de Pĕpakĕm Tjĕrbon, in Notulen Bataviaasch Genootschap 1894, April vergadering.

mogelijk, alleen moet gekonstateerd worden dat de Papakĕm aan dit gemengde wetboek alleen oud-Javaansche rechtsregels ontleend heeft. De Mohammadaansche invloed is langs andere wegen binnengedrongen.

Doch alvorens hierop verder in te gaan, moet eerst iets meegedeeld worden over de rechtbank der zeven djaksa's. De Papakĕm Tjĕrbon licht ons ook hierover in en wel in een inleiding die over de „Manier van procedeeren tot Cheribon, tot narigt van de seven Jaksa's der gezamentlijke Sulthans" getiteld is [1]). De inleiding is tegelijk met de Papakĕm vastgesteld [2]). De naam van de rechtbank was *Karta,* zij was samengesteld uit zeven staatsambtenaren (*mantri*) die gezamenlijk *djaksa pipitoe-* „de zeven djaksa's" genoemd werden. Dit laatste is dermate een staande uitdrukking geworden dat „karta" en „djaksa pipitoe" door elkaar gebruikt worden; een paar maal worden de rechters „*prajaji* djaksa pipitoe" genoemd [3]). Eenmaal heet 't van hen dat zij worden ontheven van *anjĕpĕng karta,* hier heeft karta dus de beteekenis van „gerecht, richt, rechterschap"; op Bali is, naar men weet, karta (*kĕrta, krĕta*) z. v. a. rechter. 't Kollege hield Zondag en Woensdag [4]) zitting aan de Westzijde van de aloen-aloen der Kasĕpoehan [5]) „onder een Wringien boom", dus aan den kant waar zich de moskee bevond. De plaats waar de djaksa's zich neerzetten, heette *kadjaksan,* hier was tevens de vergaderplaats voor 't publiek, de *pagĕlaran,* een afscheiding tusschen beiden bestond blijkbaar niet, men leest b.v. „. . . . *titijang* (*ng*)*apabĕn . . . sami ḍatĕng ing pagĕlaranning djaksa pipitoe*"; „*mĕdala ing pagĕllaran kadjaksan jen sampoen ḍatĕng kadjaksan . . .*" enz. [6]). De lieden die een geschil hadden, plaatsten zich tijdens de beraadslaging achter hun djaksa's [7]).

Van uit de sitinggil van de kraton, aan de Zuidzijde van de aloenaloen gelegen, konden de prinsen de rechtszitting gadeslaan. Volgens

---

[1]) De Javaansche tekst luidt: *Poenika lampah ing titijang* (*ng*)*apabĕn pangnganggenning nagari Tjarbon kang dados tapakkan ing prajaji djaksa pipitoe anglĕlĕsĕrri pabĕn octawi pradata.* — Hier en verder wordt in de transkriptie van den Javaanschen tekst de spelling van 't origineel (die niet konzekwent is) gevolgd. — Duidelijkheidshalve zijn soms overtollige letters tusschen haakjes geplaatst. *Ingevoegde* letters zijn tusschen haakjes geplaatst en **vet** gedrukt.

[2]) Hazeu, p. 123.

[3]) Een algemeene benaming voor „gerecht" is nog *lĕlĕsĕran* of *bĕbĕnĕran.*

[4]) Zie p. 418 noot 4 hierachter.

[5]) De Kasĕpoehan lag (en ligt) op de oude plaats van den Rijkszetel, zij verzinnebeeldde den voortduur van 't aleenige Tjĕrbonsche rijk.

[6]) Hazeu, p. 9, 11.

[7]) Hazeu, p. 21, 24, Nederlandsche tekst.

de overlevering namen zij daar plaats als er iemand werd terechtgesteld; de terechtstelling had plaats aan de Noordzijde. De palen waaraan de veroordeelden werden vastgebonden, zijn nog ten deele aanwezig [1]).

De rechtbank had geen voorzitter, de zeven djaksa's waren gelijkberechtigd. In 1768 was de toestand aldus dat Sultan Anom er twee aanwees, Sultan Sĕpoeh eveneens twee, Sultan Tjĕrbon („kangdjĕng Soeltan Tjarbon") één en de Panĕmbahan twee. 't Aantal van elk vermeerderde of verminderde met 't kleiner of grooter aantal prinsen, naar wij zagen, doch of er nu twee of drie of vier waren, 't gezamenlijk aantal rechters bleef konstant op zeven.

De loop van een proces of, om in de taal van de Papakĕm Tjĕrbon te spreken, de „manier van procedeeren", vindt men daar uitvoerig beschreven. De djaksa's spraken niet alleen recht maar hadden ook bemoeienis met de niet geringe formaliteiten die aan een proces verbonden waren. Een zaak, onverschillig of zij naar Nederlandsche onderscheiding civiel of crimineel was, werd schriftelijk aanhangig gemaakt. 't Daarvoor noodige stuk (*soerat pisaid*) werd door den djaksa van den belanghebbende geschreven, een onderdaan van de Kanoman had zich hiervoor dus tot een djaksa die namens de Kanoman zitting had, te wenden (*djaksanipoen pijambĕk*). Zoo ging 't ook met verdere schrifturen. Waren twee partijen in geschil, dan had ieder dus haar eigen djaksa voor 't schrijven en uitwisselen van stukken in den loop van 't proces. Nevens dezen namen de *djaksa kang amalakarta* een bizondere positie in; de Nederlandsche vertaling zegt van hen: „Als de onderdaenen van Twee der Princen teegens den anderen procedeeren, ageeren de Jaksas van de andere Twee Princen die buijten 't geschil zijn, als Regters, andersints beregt ieder Sulthan zijn eijgen onderdaanen" [2]). Dit zou den schijn kunnen wekken alsof die ageerende rechters de eigenlijke rechtsprekenden waren en uit den Javaanschen tekst kan men opmaken dat soms zij, soms de djaksa's van den eigen heer van den belanghebbende recht spraken, doch dat is toch niet 't geval. Men leest omtrent den „djaksa

---

[1]) Een afbeelding van deze „schandpalen", van 't Noorden genomen, waaraan, als ik wel ben ingelicht, ook werd opgehangen, is te vinden in: GodéeMolsbergen, Geschiedenis van de Nederl. O. I. C. en Nederl. Indië in beeld, plaat 142. Batavia 1925.

[2]) Hazeu, p. 1. — De Javaansche tekst luidt: *jen wontĕn(n)ingkang titijang para goesti kang kakalih abĕn poenika / djaksaning para goesti kang kakalih* (ipoen) *kang amalakarta / wontĕn dening pabĕn sakoebon amoetoessĕnna pijambĕk pijambak / djaksannipoen.* — Op Bali is *palakĕrta* rechtsboek.

kang malakarta" dat hij aan den djaksa van aanklager op diens verzoek in een bepaald stadium van 't proces een bewijsstuk (*tanda*) moet afgeven [1]), dat wanneer gedaagde zijn proces verloren heeft op grond van niet-nakomen van bepaald-genoemde formaliteiten, hij hem daarvan kennis geeft en den winner een „Soerat Koekoedong [*koekoedoeng*] off Appoinctement" [2]). In een verder stadium, als de inleidende formaliteiten zijn afgeloopen en partijen blijven staan op een uitspraak van den rechter, is 't weer de „djaksa kang amalakarta" die de schriftelijke verklaring daarvan ontvangt (*soerat kěndel,* van den zelfden inhoud als de soerat pisaid; desgewenscht wordt aan deze laatste gerefereerd), hij neemt „dezelve na huis, en ontbied aldaar de overige Jaksa's om te onderzoeken, off de zaek ook duister is . . . enz." [3]). Beroepen partijen zich op getuigen „zoo requireert den Jaksa Malakarta van de Jaksa wiens Vorsten onderdaen in Proces is, dat hij dezelve op den naest komende Regtdag in de Paglaran zal voortbrengen" [4]). Ten slotte bewaart de djaksa kang amalakarta neven eenige officieele stukken z. a. de soerat pisaid en de soerat kěndel (zie boven) ook 't goed-in-geschil [5]). De *tombok* „off namptissement van penningen" [6]) „die de dubbele waerde van 't goed waerover de questie is uitmaekt" [7]), wordt echter door de zeven djaksa's, ieder voor een deel, bewaard. Een tweede vergadering der zeven djaksa's heeft wederom ten huize van den „djaksa kang amalakarta" plaats [8]). Wordt op deze vergadering de zaak rijp voor berechting gevonden, dan wordt zij naar de openbare terechtzitting verwezen. De djaksa kang amalakarta vormt dus in een proces de leidende figuur in de periode van voorbereiding [9]); ongetwijfeld is 't voorschrift dat wanneer onderdanen van twee verschillende prinsen in een zaak betrokken waren, hij onderdaan van een der anderen

---

1) Hazeu, p. 5 (Jav. tekst).

2) Hazeu, p. 5 (Nederl. tekst).

3) Hazeu, p. 10—11.

4) Hazeu, p. 11. De Javaansche tekst luidt: „noentěn djaksa kang amalakarta / ken(n) amèdalakěn rentjangngipoen kang darbe goegat sarta ambaktaha watang sasanḍan kawal kang moengngěling soerat kěndel mědala ing pagěllaran kadjaksan".

5) Hazeu, p. 51, Javaansche tekst. Wie 't proces wint, betaalt bewaarloon (*wělasan*) aan den „djaksa kang amalakarta" in verhouding tot de waarde van 't bewaarde goed.

6) Hazeu, p. 31.

7) Hazeu, p. 17.

8) Hazeu, p. 13, Nederlandsche tekst.

9) 't Stellen van gemachtigden (*wakil*) door partijen was echter aan de goedkeuring van 't kollege („djaksa pipitoe") voorbehouden, Hazeu, p. 5.

moest zijn, voortgesproten uit een streven naar onpartijdigheid [1]). Vergelijkt men nu alles wat over de werkzaamheid van den djaksa amalakarta wordt meegedeeld met de bovenaangehaalde omschrijving [2]), in 't bizonder de woorden *wontĕn dening pabĕn sakoebon amoetoessĕnna pijambĕk pijambak / djaksannipoen*, dan lijkt 't niet onwaarschijnlijk dat deze funktie alleen werd uitgeoefend wanneer partijen aan verschillende prinsen onderhoorig waren. Inderdaad bestond, wanneer zij onderdanen van een zelfden prins waren, aan de super-intendentie van een djaksa kang amalakarta niet zoozeer behoefte. Hoe dit zij, de beslissing in een proces berustte ten slotte bij 't kollege, zelfs kon alleen vonnis gewezen worden bij eenparigheid van stemmen [3]). Waren de zeven djaksa's niet in staat tot een beslissing te komen omdat de zaak te duister was (*saking sangĕt rĕpĕttipoen* [4]), waaronder wellicht ook te rekenen, als zij 't niet eens konden worden, dan werd de zaak bij de vier toemĕnggoeng's voorgebracht. De toemĕnggoeng's waren de patih's der vorsten; zij onderzochten de zaak ten overstaan van den resident. En wanneer 't ook hun te zwaar was, kwam de zaak voor de vierschaar der vorsten met den resident [5]). In dit laatste geval werd, naar 't pas gaf, de zaak afgedaan met de duikproef (*silĕm*) gepaard aan den *sapata*-eed dan wel zij werd voorgebracht bij de Hooge Regeering te Batavia, naar de vier vorsten met den resident gewenscht achtten [6]).

Dit alles is in overeenstemming met 't in artikel 13 van 't kontrakt-de Hartogh vastgestelde beginsel dat de vorst als rechter ging boven 't gewone kollege en de djaksa's zelf zaken van groot gewicht bij de vorstenvergadering voorbrachten. [7]). Waar silĕm hier speciaal genoemd wordt als door de vorsten opgelegd en ook met niet-

---

1) De eigen djaksa's van partijen heetten in tegenstelling met de djaksa kang amalakarta de *djaksa kang pinnalakarta*, Hazeu, p. 14.

2) Boven, p. 323 noot 2.

3) Hazeu, p. 16.

4) Hazeu, p. 18.

5) *Wotĕn titijang (ng)apabĕn prajaji djaksa pipitoe / botĕn (n)amoetoesakĕn saking sangĕt rĕpĕttipoen / poenika katoera ḍatĕng para toemĕnggoeng sakawan kawiraossĕnna ing (ng)adjĕngnganniроen toewan petor/jen botĕn poetoes ing para toemĕnggoeng katoera ḍatĕng para goesti sakawan kawiraossĕnna kalajan toewan petor*, Hazeu, p. 18. — *Pamiraos*, ook *pamirasa* is in de Papakĕm Tjĕrbon 't gewone woord voor zaak (*prakara*); *miraossakĕn* — een zaak onderzoeken.

6) *kang lajak sapata kalajan silĕm / oetawi lajak katoera ḍatĕng titijang (ng)agĕng ing nagari batawija poenapa karsannipoen para goesti sakawan kalajan toewan petor*, Hazeu, p. 18.

7) Zie boven p. 317 v.v.

rechtszaken [1]) in verband wordt gebracht, rijst de vraag of dit rechtsmiddel een vorstelijk prerogatief was? — De rechtspraak door de vier toemĕnggoeng's, in 't kontrakt-de Hartogh niet vermeld, is slechts een rechtspraak bij plaatsvervanging, de patihs traden vaak namens hun heeren op. De inmenging van den resident was in 't zelfde kontrakt ook al ingeleid, als een hupschheid van de Compagnie: „op ons [der Prinsen] voordragen en gedaen verzoek" heeft de kommissaris (nl. de Hartogh) „uijt naeme vand: E: Compie:" „belooft: en toegezeght dat wij broeders en Princen van Cheribon ons dierweegen zullen addresseeren, aen den rezident die van des E. Comps weegen hier op Cheribon en daertoe gereed zal zijn, en den zelven verzoeken in onze Vergaderingh te komen de reedenen en ooirzaek van ons geschil openbaren en ons voorts te zullen gedragen aen zijne bemiddeling, gevoelen en recommandatie die den zelven uijt name van haar Eds tot Batavia als onze schuts en schermheeren, tot onze vreede, eendracht en gerustigheijd voortbrengen en uijtspreeken zal" (artikel 23) [2]) [3]).

In de praktijk was 't gewoonte dat in de vergadering èn van patihs èn van vorsten de resident tegenwoordig was. De behandeling van een zaak door deze vergadering trad dus voor die door den gewonen rechter in de plaats. Maar er was ook een soort *hooger beroep*, bij de Karta zelf. Indien iemand met een vonnis van de zeven djaksa's geen genoegen nam, stond 't hem vrij bij den rechter in *Gĕbang, Dramajoe* of *Prajangan* advies te vragen of de beslissing in overeenstemming met de Papakĕm Tjĕrbon was genomen. Luidde 't advies ontkennend, dan moest, na akkoordbevinding door de vier toemĕnggoengs in persoon of wie door hen daartoe werden aangewezen („mantri"), een herbehandeling door de Karta plaats hebben met andere bezetting [4]).

---

[1]) Aldus in den Nederlandschen tekst: „disputen over Land en Volk", Hazeu, p. 18. — Hier worden geen eigendomsrechten, maar hoogheidsrechten bedoeld.

[2]) Brandes t.a.p. p. 30.

[3]) In 1708 bepaalde de Regeering te Batavia, uit overweging dat Tjĕrbon en Bantén nabij waren, dat de residenten aldaar „in halssaken off wel daar minder sware lijfstraffe soude moeten geschieden, gehouden sullen sijn, alvorens de executie daar ter plaatse te laten voortgaan, daarover onse approbatie te versoeken". 't Betreft hier echter „alle saken, aldaar voorvallende, 't sij in 't civiel of crimineel, betreffende Comps dienaren, borgeren en andere aldaar gesetene subjecten". (de Haan, IV, § 2381 v.v.). De vorsten-onderdanen en de inheemsche rechtspraak stonden hierbuiten (vrg. de Haan, IV, § 2383).

[4]) *jen si pamiraos poenika sampoen dipoenmĕnnangngakĕn denning djaksa pipitoe bang kawon kasoekanna soerat salaran wondening artosing soerat*

De Papakĕm Tjĕrbon noemt nog andere zaken die door de vergadering der vier prinsen moesten worden afgedaan, nl. die betreffende gronden en volken [1]). Dit is duidelijk: kwesties over grondgebied en hoorigheid waren landsheerlijke zaken, staatszaken die bestuurlijk dienden te worden afgedaan. Men kan ze met rechtszaken niet over één kam scheren. 't Getuigt dan ook van onkunde wanneer de Regeering te Batavia in 1710 erop aandringt dat een grondkwestie door 't kollege van djaksa's zal worden afgedaan; de vorsten beantwoordden dien aandrang met de beslissing van de Regeering te vragen [2]).

Zooals wij zeiden, is de Papakĕm Tjĕrbon een kompilatie. Er bestond om verschillende redenen behoefte aan. De oud-Javaansche rechtsboeken behandelen geheel of ten deele de zelfde stof, maar ieder op zijn eigen wijze. De rechter die ze naast elkaar gebruikt, kan bv. in 't eene geval de Djaja langkara volgen en in een ander de Radja

salaran dipoenkenna patakonnan ḍatĕng gĕbang oetawi ḍatĕng dramajoe sarta ḍatĕng prajangngan jen si botĕn(n) antoek ing panalaripoen noentĕn soerat koekoeḍoeng kasoekakĕnna ḍatĕng kang mĕnnang jen si olih ing panalare sarta patoet lan sarasanning papakĕm kang kanggo ing nagara tjarbon kang kinnala(**h**)*akĕn*(*n*) *ikoe / kinongngangngakĕn*(*n*) *anjoenḍoel ing djaksa pipitoe soesoenḍoelipoen katoera ḍatĕng para toemĕnggoeng sakawan botĕn kĕnni botĕn amariksaha / sarta angriringa ing sarasanning soesoenḍoelipoen djaksa pipitoe kamantoenana anjĕpĕng karta / sarta dados saboebaring soerat koekoeḍoeng pabĕnnipoen kawiraossĕnna / karingringnga ing soerat kĕndel toetoeripoen malih kang miraossakĕn djaksa kang* (*ng*)*anjar / jen si kang* (*ng*)*anjoenḍoel botĕn lĕsĕr soesoenḍoelipoen kasoroga ing ḍĕnḍa woloeng rejal*, Hazeu, p. 17. — En verder, t.a.p. p. 51: „*jen pamiraos sampoen mĕnnang noentĕn djaksa adamĕl soerat salaran / kasoekakĕnna ḍatĕng kang kalah / wontĕn denning artossing soerat salaran dipoenkenna patakennan ḍatĕng djaksa gĕbang / ḍatĕng djaksa dramadjĕng / ḍatĕng djaksa prajangan ing lĕsĕr botĕnnipoen ĕnggenning djaksa tjarbon amoetoessakĕn pamiraos nalikanning analar kasantosakkĕnna / limalas dinna jen ning dalĕm limalas dinna botĕn*(*n*) *angsal ing panalare / sarta botĕn wontĕn soesoenḍoellipoen / noentĕn sĕrat koekoeḍoeng: loentaha kasoeka*(**ka**)*kĕn ḍatĕng kang mĕnnang / tatapi jen*(*n*)*angsal ĕnggenning analar ḍatĕngnga ing toemĕnggoengnge papatih pijambĕk / toemĕnggoengnge pijambĕk asoengnga oeninga ḍatĕng ki toemĕnggoeng / papati*(**h**) *kang titiga / noentĕn para toemĕnggoeng sakawan amijamijambĕki / oetawi akengken malih ing mantri amariksa ing sĕrat soesoenḍoelipoen ing patoettipoen sarta roemakĕtte kalajan papakĕm oetawi botĕn roemakĕt soesoenḍoellipoen jen si lĕsĕr soesoenḍoellipoen patoet kalajan papakĕm ing nagara tjarbon djaksa pipitoe kamantoenana anjĕpĕng karta / sarta dados saboebaring soerat koekoeḍoeng pabĕnnipoen kawiraossĕnna / karingringnga ing soerat kĕndel toetoerripoen malih kang amiraosĕnna / djaksa kang*(*ng*)*anjar / jen si kang anjoenḍoel botĕn lĕsĕr soesoenḍoelipoen kasorog ing ḍĕnḍa woloeng rejal //*

[1]) *wontĕn denning pamiraos kang lajak kawiraossakĕn denning para goesti sakawan bab pamiraos siti kalajan pamiraos titijang*, Hazeu, p. 18.

[2]) De Haan, IV, § 2347.

nistjaja. Een dergelijke hanteering van 't recht vereischt bekendheid met alle rechtsboeken. De taak van den rechter wordt vergemakkelijkt als hem een kompilatie ten dienste staat waarin, uit verschillende werken samengelezen, de meest gangbare opvattingen van den tijd zijn neergelegd. Hebben twee regels uit verschillende werken evenveel gezag, dan past 't bij 't karakter van zoon kompilatie ze beiden op te nemen. Vóór de Papakĕm Tjĕrbon tot stand kwam, had elke vorst zijn eigen papakĕm of kompilatie. Doch daar deze verschilpunten boden en elke prins mitsgaders de djaksa's die van zijnentwege in de Karta zitting hadden, zijn eigen papakĕm de voorkeur gaven, bestond er aan één, door allen aanvaarde, nieuwe papakĕm behoefte. 't Is duidelijk dat dit kompromis kon slagen als de buiten partijen staande resident de leiding nam. Aldus is geschied [1]). De Papakĕm Tjĕrbon was dus 't eerste door *alle* prinsen en *alle* leden der Karta als bindend aanvaarde wetboek.

In de tweede plaats onderscheidde zij zich van vroegere papakĕm's hierin dat een nieuwe rechter, de *pangoeloe* op 't tooneel is verschenen. Vroegere berichtgevers hebben van een rechtbank naast die der djaksa's geen weet. 't Kontrakt-de Hartogh werd reeds besproken [2]), 't laatste bericht dienaangaande is van 1738 [3]), tusschen dit jaar en 1768, 't jaar waarin de Papakĕm Tjĕrbon werd vastgesteld, moet dus de pangoeloe zijn intrede als rechter hebben gedaan [4]). Waar nu verder van een door den pangoeloe opgelegde straf gezegd wordt: „dog deeze straffe werd in deese tijden niet off zelden g'appliceert" [5]) en verder een ander voorschrift betreffende de pangoeloe-rechtspraak is opgenomen als „een Articul die thans in de Papakkum werd ingelijfd, om voortaan tot een Wet te dienen" [6]), valt te besluiten dat in laatstgenoemd jaar de pangoeloe-rechtspraak al eenigen tijd bestond, stel van af 't midden der 18e eeuw.

Werd zooeven de Papakĕm Tjĕrbon een kompromis ten aanzien van de papakĕm's der vier prinsen genoemd dat onder de leiding van den resident kon slagen, veel moeilijker was 't een verzoening tot stand te brengen tusschen 't oud-Javaansche recht en de Moham-

---

1) Hazeu, p. 122 v.v.
2) Boven p. 317 v.v.
3) De Haan, IV, § 2352.
4) De zg. Mohammadaansche godsdienstige rechtspraak, die van vroeger dateert, blijft hier voorloopig buiten beschouwing.
5) Hazeu, p. 56.
6) Hazeu, p. 56

madaansche wet. De Papakĕm Tjĕrbon heeft dat gedaan door een deel van de rechtspraak der zeven djaksa's op den Mohammadaanschen rechter over te dragen. Als zoodanig was de pangoeloe aangewezen, die reeds van vroeger met de Mohammadaansch-godsdienstige rechtspraak was belast. Onder deze benaming worden hier de aangelegenheden verstaan waarin de voorschriften der Mohammadaansche wet algemeene geldigheid hadden verkregen en die dan ook volgens de eischen dier wet (hier en daar met koncessie's aan 't plaatselijk gebruik) werden berecht. In hoofdzaak waren 't zaken van familie-recht. [1])

Daar Tjĕrbon nog steeds als één rijk beschouwd werd, was er, naar analogie van de Karta, slechts voor één pangoeloe-gerecht plaats, maar aangezien de vier prinsen daarin allen hun aandeel moesten hebben en ieder zijn eigen pangoeloe had, werd een kollege van vieren geschapen, de *para pangoeloe sakawan* [2]), een vier-eenheid die den alleensprekenden rechter van de Mohammadaansche wet verving. Vermoedelijk werd voor de bijeenkomsten dezer vier pangoeloe's m. m. een zelfde regeling getroffen als voor de Karta gold, dus met een zekeren voorrang voor den pangoeloe kasĕpoehan. De Papakĕm Tjĕrbon zwijgt er geheel over, doch 't wordt te meer waarschijnlijk als men in aanmerking neemt dat de moskee van de Kasĕpoehan tot den huidigen dag de eenige Vrijdagmoskee ter hoofdplaats Tjĕrbon is gebleven.

Gaan wij thans de zaken na die onder 't oordeel der pangoeloe's werden gebracht. In de eerste plaats eenige in de Radja nistjaja voorkomende delikten die met de oud-Javaansche namen worden aangeduid. 't Zijn zonder uitzondering zware vergrijpen waartegen de doodstraf is bedreigd. Zij worden *prakawis dosa kisas* genoemd. [3])

In 't Mohammadaansche strafrecht is *ḳiṣâṣ* de weerwraak, de toepassing is beperkt tot gevallen van moedwilligen doodslag en moedwillige verwonding onder bepaalde omstandigheden. [4]) De prakawis dosa kisas van de Papakĕm zijn echter vergiftiging, brandstichting enz.; ten aanzien van zeker misdrijf wordt de mogelijkheid geopend een lichtere straf op te leggen; bij een ander kan, wanneer 't in zachteren vorm gepleegd is, ook lijfstraf worden opgelegd; bij een derde kan de vorst vergiffenis schenken, doch van een bloedprijs is geen sprake. De prakawis dosa kisas van de Papakĕm en de ḳiṣâṣ-zaken

---

[1]) Zie verder beneden p. 337 v.v.
[2]) Ook: para kijaï oekoem, Hazeu, p. 26.
[3]) Hazeu, p. 54.
[4]) Juynboll, Handleiding Mohammedaansche wet, derde druk, p. 291 v.v.

van de Mohammadaansche wet dekken elkaar dus geenszins. Maar de gevolgen zijn voor den moedwilligen dooder van 't Mohammadaansch recht en den gifmenger, den brandstichter enz. van de Papakĕm dezelfde, n.l. de dood. De gelijkheid van straf heeft dus geleid tot gelijkheid van benaming. En nadat deze Javaansche misdrijven aldus van een Mohammadaansch etiket waren voorzien, heeft men ze ter berechting in handen gegeven van den Mohammadaanschen rechter. De berechting geschiedde overigens volgens oud-Javaansche regelen. Slechts de eed kreeg een Mohammadaansch stempel. De Papakĕm Tjarbon kent tweeërlei eed : de *sapata ipat-ipat,* in den Nederlandschen tekst, zonder nadere toelichting, den lichten eed genoemd en den grooten eed d.i. den gewonen. Mohammadaanschen eed als op Java gebruikelijk. Sprekende over de duikproef werd reeds opgemerkt [1]) dat zij met een eed gepaard ging. Dit was de sapata ipat-ipat. 't Duiken had plaats „met een brieffje daar een Eed op geschreven staat, om de hals" [2]). Er staat dus niet dat degene die zich aan de duikproef onderwierp, van tevoren dien eed aflegde. De sapata ipat-ipat kwam nog in andere gevallen te pas [3]) en daarvan heet 't (althans door getuigen afgelegd) dat zij door de para pangoeloe sakawan in de groote moskee werd afgenomen.

Van den grooten eed wordt de volgende beschrijving gegeven. Na eerst de gevallen opgesomd te hebben waarin iemand niet als getuige kan optreden, welke gevallen niet aan 't Mohammadaansche recht zijn ontleend, wordt gezegd : wanneer iemands getuigenis kan worden aanvaard, dan „brengen de Jaksa's dezelve in den Tempel bij de Priester, om haer Eed ter bevestiging van hun getuigenis te laeten afneemen, namelijk een groote Eed met den Alcoran boven 't hoofd, waerin zij sweeren, dat bijaldien zij de Waerheid niet getuigen, zij nooit geen zeegen mogen hebben in dit en het toekomende Leven, en dat de vloek van God haer mag treffen als meede de vloek van Kangdjung Sinoehoen van Goenoeng D'Jati en de vorsten zijn Successeurs mitsgaders hunne (der getuigen) voorouders" [4]).

---

[1]) Boven, p. 325.

[2]) Hazeu, p. 43.

[3]) Hazeu, p. 29, 30.

[4]) Hazeu, p 16. — De Javaansche tekst luidt: *noentĕn saksi kasapatan ing masdjid (d)agĕna sarta kaoengkoelan moesahat potjappannipoen kang anjapatani / jen pakannira bobabba sampoena manggih salamĕt ing doenja miwah ing(ng)akerat kĕnija bĕbĕndoenning(ng) Alah sarta amanggija bĕbĕndoening kangdjĕng sinoehoen ing goenoeng djati / moewah satĕḍak tĕḍakkipoen sampoen(n) angsal barkah sapangngat saking loeloehoer pakannira pijambĕk.* —

Na deze uitweiding terugkeerende tot de zaken die in de Papakĕm Tjĕrbon aan de para pangoeloe sakawan worden overgedragen, valt te vermelden dat in een opsomming van aan de Djaja langkara ontleende delikten, bij één daarvan incidenteel gezegd wordt dat de bestraffing aan de pangoeloe's staat [1]; 't is een zwaar delikt waarop de doodstraf staat. Bij een reeks soorten van *maling* uit 't zelfde rechtsboek wordt de eenige soort waarop de doodstraf staat (*maling atma* — levensbeneming), ook naar de vierschaar der pangoeloe's verwezen [2]. Aan 't einde van de Papakĕm Tjĕrbon worden bij wijze van toelichting voor den rechter zg. uitbeeldingen van processen, ontleend aan Djaja langkara en Koṇtara manawa, gegeven; in 't laatste wetboek worden eenige gevallen van moord en manslag beschreven en wordt daarvan gezegd dat zij door de „para pangoeloe" worden berecht, zij gelden blijkbaar als voorbeelden van maling atma [3].

't Streven is dus geweest een aantal zware misdrijven waarop de doodstraf stond, onder de jurisdictie van den Mohammadaanschen rechter te brengen.

De Papakĕm Tjĕrbon noemt als tweede kategorie van zaken die door de pangoeloe's worden berecht zekere gevallen waarin, onder bepaalde omstandigheden, lijfstraf kan worden opgelegd. De technische term voor lijfstraf is *oekoeman kang satĕngah mati*, zulks in tegenstelling met halsstraf. De tekst luidt in zijn geheel: *Agama kandi* [4]) *denning jomanna / tĕgĕse wong annatoni ĕwong pangngakoenne akeh kang wĕroe*(**h**) *akeh kang ngaroengoe / pangngawroe*(**h**)*ing wong pangroengoenning wong ikoe tĕgĕssing jomanna / jen pangnganggenning karta / kang makatĕn moeng kaḍĕnḍa / tatapi*

De „masdjid agĕng" is de Vrijdagmoskee aan de aloen-aloen van de Kasĕpoehan. „Moesahat" (Arab. moesjahhad) is eedafnemer; daar deze staat en de te beëedigen persoon met gekruiste beenen zit, buigt hij zich over den laatsten heen („kaoengkoelan") en zegt vervolgens bij stukjes en beetjes den eed voor. *Anjapatani*, hier: beëedigen, komt in de Papakĕm ook voor in de beteekenis „uitschelden". Hazeu, p. 108. Sapata (soepata) is, zoover mij bekend, voor den Mohammadaanschen eed niet meer in gebruik, men zegt *soempah*. — *Bobab*, volgens 't woordenboek = *nglĕngkara* — ondenkbaar, ongerijmd, beteekent hier „onwaarheid spreken", tegenwoordig zegt men *goroh* (*dora*). 't Verdient opmerking dat in dezen eed wel Soesoehoenan Goenoeng djati, de stichter der dynastie wordt aangeroepen en eigen voorgeslacht, maar niet de Gezant of de Qoer-ân.

[1]) *Baoed andaniskara*, Hazeu, p. 33.

[2]) Hazeu, p. 64.

[3]) Hazeu, p. 95, 96.

[4]) Lees: *kaṇṭi*, vrg. Hazeu, p. 43.

ing(ng)agama titijang kang dados jomana / kasapatan sasampoening kasapatan titijang kang anganini[1]) / *kaoekoem kakĕṭok tanganniporn kang tĕngĕn tatapi oekoeman kĕṭok samangke botĕn kangge / awis kalampa(h)akĕn kagĕntosan kasapoe kaĕtjap kabirat ing parantejan lambate poennapa karsanning tijang (ng)agĕng*[2]).

Hierbij valt 't volgende aan te teekenen: De term *jomana* (*jomanna*) komt in de Papakĕm Tjĕrbon herhaaldelijk voor. Wij zouden te uitvoering worden als wij de bewijsplaatsen *in extenso* wilden aanhalen en moeten daarvoor naar 't werk van Prof. Hazeu verwijzen. De beteekenis komt ons voor te zijn: uit bepaalde omstandigheden afgeleid, afdoend bewijs. Zoo bv. p. 29 en 35: Afdoend bewijs dat een stuk grond iemand toebehoort, afgeleid uit de omstandigheid dat hij vier jaar op den grond heeft gezeten (*angngĕnggenni*); p. 31, afdoend bewijs dat iemand gestolen heeft, afgeleid uit de omstandigheid dat hij hem toebehoorende zaken nabij de plaats van de diefstal heeft achtergelaten; p. 35, afdoend bewijs dat iets te iemands laste komt, afgeleid uit de omstandigheid dat anderen hem 't feit hebben hooren bekennen en dat getuigen; p. 55, 't geval in kwestie, afdoend bewijs dat iemand een ander heeft verwond, afgeleid uit de omstandigheid dat anderen (velen) weten dat hij 't feit erkend heeft of (en?) gehoord hebben dat hij 't erkend heeft.

Wanneer er nu een verwonding heeft plaats gehad onder de omstandigheden van „jomana", dan staat tweeërlei weg open ter berechting: door de Karta, die alleen boete oplegt of door de vierschaar der pangoeloe's en dan loopt de zaak geheel anders: den getuigen wordt eerst de eed (*sapata*) afgenomen en daarna d.w.z. als zij bij 'tgeen zij weten en gehoord hebben, volharden, wordt de dader veroordeeld tot afkapping van de rechterhand. In de Papakĕm wordt, blijkens 't opschrift van 't artikel, gehandeld over 't geval dat de zaak voor de pangoeloe's wordt gebracht. Waarin zich dit onderscheidt van 't geval dat voor de Karta dient, wordt in den Javaanschen tekst niet gezegd maar de deskundige vertaler helpt ons uit de moeilijkheid. Hij zegt woordelijk: „Van *Drigama:* Regtsoeffening der Jaksa's treed men somtijds tot *Agama:* Regtsoeffening der Priesters, te weeten in zaeken van *Jaja Praijaija,* dat is in zaeken *Kisas:* met de dood off het afhakken van de hand. En in zulk geval van Doodwonden en andere swaere Quetsuuren, die gestraft werden

---

[1]) wonden toebrengen, verwonden.

[2]) Hazeu, p. 55.

werd Jomana vervuld door Agama . . ." enz. [1]) Bleek boven reeds een gelijkstelling van oud-Javaansche misdrijven met de Mohammadaansche waarbij weerwraak geoorloofd is, alleen te berusten op 'tzelfde gevolg voor den dader, nl. den dood, de lijn wordt hier verder doorgetrokken: 't toebrengen van doodelijke en andere verwondingen wordt kisas genoemd op grond dat deze delikten met den dood of verwonding i. c. afkappen van de hand *gestraft* worden [2]). Aan 't slot van 't artikel wordt gezegd dat 't afkappen der hand zelden of niet meer plaats vindt, doch door andere straffen wordt vervangen: geeseling, brandmerking of kettinggang voor een tijdsduur („lambate") als den hoogen autoriteiten behaagt. Men zal dit wel zoo moeten opvatten dat alle drie vervangende straffen 't werk dier autoriteiten waren, men zal opmerken dat niet de „para goesti sakawan" of de „para toemĕnggoeng sakawan" genoemd worden, de hoogere instantie der Karta, maar de „tijang(ng)agĕng", m.a.w. de resident. De resident wijzigde dus de straf van afkapping van de hand in een mildere straf.

't Waren dus zaken waartegen de dood of een lijfstraf bedreigd was, welke voor 't pangoeloe-gerecht kwamen. De Nederlandsche tekst van de Papakĕm Tjĕrbon noemt ze „doodmisdaden" en „lijfstraffelijke Zaeken naast de dood" [3]). Wij zullen ze later in Compagniesstukken tegenkomen als: lijf- (en hals-) straffelijke zaken. Voorloopig willen wij deze uitdrukking aanhouden.

Wij weten nu dat drigama is rechtsoefening der djaksa's en agama die der pangoeloe's [4]), maar dat brengt ons nog niet veel verder. Elders in de Papakĕm Tjĕrbon wordt drieërlei rechtsoefening onderscheiden, aan de Djaja langkara ontleend:

Drigama: Weereldlijk off Burgerlijke Regt, g'oeffent werdende bij de Seven Jaksas.

Agama: Goddelijk Regt bij de vier Hoofd-Priesters off Pangoeloe.

Toija Gama: Silem off duyken [5]).

Resident Gobius spreekt in 't begin der 18e eeuw van de Mohammadaansche wet als „hoekoem agama" [6]). *Agama* werd toen dus reeds in denzelfden zin gebezigd als tegenwoordig: godsdienst, in 't

---

[1]) Hazeu, p. 55.

[2]) De Javaansche tekst spreekt niet over straffen met den dood in geval van „doodwonden", dat vloeit echter voort uit de reeds aangehaalde artikelen.

[3]) Hazeu, p. 54, 55.

[4]) Boven p. 332.

[5]) Hazeu, p. 43.

[6]) De Haan, III § 317.

bizonder de Mohammadaansche godsdienst. *Drigama* is ook nu 't wereldlijke, in 't algemeen: wereldsche kennis, van Mohammadaansch standpunt: 't niet uit den godsdienst ontsprotene, doch passende naast en aanvullende 't door den godsdienst voorgeschrevene. Men zal b.v. zeggen, wanneer iemand met „lĕbaran" een bezoek aflegt bij een bekende om vergeving te vragen voor de in 't afgeloopen jaar jegens hem begane tekortkomingen, iets wat men een godsdienstig gebruik acht (agama), maar hij kiest daarvoor een ongelegen uur, dat hij zonder drigama handelt. Een Soendasche spreekwijze zegt dat de leidslieden van den mensch moeten zijn: „indoeng hoekoem, bapa drigama", vrij vertaald: de Mohammadaansche wet moet zijn als eens menschen moeder, de adat als zijn vader, dus beide elementen in harmonie elkaar aanvullende en voltooiende. Drigama is de eerbiedwaardige traditie welke aangenomen wordt niet in strijd te zijn met de wet [1]). Op dezelfde wijze wordt in de Papakĕm de rechtbank der djaksa's tot een wel niet uit agama voortkomende, maar daarnaast passende en geoorloofde instelling gestempeld. Drigama wordt met de Karta, agama met 't pangoeloe-gerecht vereenzelvigd. In *deze* beteekenissen kunnen beide begrippen niet aan de Djaja langkara ontleend zijn, zooals de Nederlandsche tekst wil. De Javaansche tekst zegt dat ook niet, er staat: *poenika panggangge tigang prakawis drigama / kanṭi denning agama gagamma* [lees: *agamma*] *kanṭi denning tojagama.* — Tojagama wordt hier als geoorloofd binnengeloodst, beter ware wellicht te zeggen: gehandhaafd. Deze afzonderlijke vermelding van de duikproef versterkt mij in de meening dat zij niet door de Karta kon worden opgelegd doch een vorstelijk prerogatief was.

Wij komen op de tegenstelling agama-drigama nader terug [2]).

Na de lijf- (en hals-) straffelijke zaken worden in de derde plaats andere zaken tot de kompetentie van den geestelijken rechter gebracht, indien zij begaan zijn door bepaalde kategorieën van personen [3]). Van dit *forum privilegiatum* wordt in de Papakĕm uitdrukkelijk gezegd dat 't iets nieuws is dat nu (1768) voor 't eerst in 't kompendium wordt opgenomen. De eerste regel luidt: *jen pangngoeloe kĕtib modin marĕbot sarta kaoem kang njata madannane jen darbe pamiraos poetoes ing koekoem kewala"*, d.w.z. als de chefs

1) Vandaar dat een Mohammadaansch godsdienstonderwijzer (*goeroe*) zijn santri's onderwijst in „agama drigama".

2) Hoofdstuk III, p. 384 v.v.

3) Hazeu, p. 56.

der volgende vijf groepen: pangoeloe's, kĕtib's, modin's, marĕbot's en kaoem's onder elkaar een zaak hebben, wordt deze door de hoekoem berecht. Dat hier sprake is van zaken die deze lieden onder elkaar hebben, wordt in den Nederlandschen tekst gezegd en wordt ook in verband met de volgende regels duidelijk. Bij uitzondering meen ik ditmaal op èèn punt den Nederlandschen tekst te moeten wraken: „madana" wordt naast pangoeloe enz. als een ambt opgevat, m.i. zijn de dienstchefs („wadana") der vermelde groepen bedoeld. Over elker werkzaamheid is een en ander in de Papakĕm te vinden, overigens bestaan de ambten nog. „Koekoem" is de godsdienstige rechtspraak, zij komt beneden ter sprake. In dit geval moet de rechtsoefening door de para pangoeloe sakawan er ook toe gerekend worden.

Nu de tweede regel. *Soemili pabĕn kalajan titijang sĕnes wilajat titijang kang gangsal prakawis poenika*[1]) *inggih katari*(**ka**) *ḍatĕng lĕlĕsĕranning koekoem,* d.w.z. ten andere behooren geschillen (van de genoemden) met lieden die niet tot deze vijf groepen behooren, ook tot de kompetentie van de koekoem. — Ik ben niet zeker of soemili, volgens 't woordenboek = *goemanti,* in dit verband met „ten andere" goed is weergegeven. Wilajat, Arab. provincie, gewest, is hier gebruikt in den zin van *golongan.* Omtrent koekoem geldt 'tzelfde als zooeven opgemerkt.

Doch de koekoem is niet bevoegd in 't volgende geval: *wontĕndenning wilajat(t)ing titijang gangsal poenika sarta saḍĕḍĕk-mĕrangngipoen jen darbe pamiraos sami titijang pakaoeman oetawi sĕnnes wilajat [jen dede pabĕn talak jen dede pabĕn waris]poenika poetoes ing karta.* De tusschen [ ] geplaatste woorden beteekenen dat talak- en wariszaken altijd voor de koekoem kwamen. Zij vormen de Mohammedaansche godsdienstige rechtspraak, waarover later. De zin van 't overige is dat bijaldien de vijf meervermelde golongans en hun ondergeschikten een zaak hebben samen met lieden uit de moskeewijk (waar de vromen wonen) of elders, zij voor de Karta komen. „Saḍĕḍĕk-mĕrangipoen" — met zemelen, stroo en al (van padi), dus de aankleef der geestelijke heeren, is met „ondergeschikten" vertaald, de Nederlandsche tekst spreekt van „bediendens", wat in 't oud-Hollandsch 'tzelfde beteekent. De Nederlandsche tekst laat dezen regel alleen op de „bediendens" slaan, er staat echter duidelijk dat de leiders der vijf golongans inbegrepen zijn. Er is ook geen tegen-

[1]) Er zijn vijf groepen. In de Nederlandsche vertaling zijn er vijf met inbegrip van de „Madana", maar de Kaoem zijn vergeten, m.i. een bevestiging dat 't woord madana verkeerd is begrepen.

spraak met de vorige regels als 't onderscheid tusschen *pamiraos*-zaak en *pabĕn* (*padoe*)-geschil in 't oog gehouden wordt.

Daarentegen zijn er anderen die in alle zaken, welke ook, 't forum van de hoekoem genieten; t.w. *oepami wontĕn sajid sarip wong ngibadah wong saleh wong warangngi / poenika jen darbe pamiraos barang kang kawiraos poetoes ing koekoem kewala.* De lieden wien dit voorrecht ten deel valt, zijn dus: de Sajjid's, Sjarîf's, lieden die de voorschriften van den godsdienst goed nakomen, godzaligen en godvruchtigen [1]). Interessant is de omschrijving die de Hollandsche tekst van deze bizondere kategorieën geeft: „Said (Een hoger titul dan Pangoeloe, en werd in Mecca verkreegen, en is Erffelijk van vader op zoon); Sarief (een trap minder als Said, een Saids dogters zoon verkrijgd deese titul); Chadji (die hier van daan na Mecca gaen om te studeeren, en na geleerd te zijn, terug komen); Padrie Jang Adiel (Priesters die groot nog kleine zonden begaen, en geen Godsdienst off Bedestonden versuimen maar devoot zijn); Padrie Jang Salieh (die alle Godsordonnantiën onderhoud grooten en kleinen: de groote zijn Sambajjang, Poeassa, Hadjie te zijn, de Huwelijkswet te leesen, en tienden te geeven, de kleine zien op onreine Spijzen); Padrie Jang Waraing (die niets onreijns eet off doet, en niet alleen 't Quaad, maer ook den Schijn des kwaads vermijt)".

Van allen die hun geschillen vóór de Koekoem mogen brengen wordt vereischt dat zij een schriftelijk stuk indienen waarin hun aanklacht staat opgeteekend [2]). Als inleiding tot 't proces is dat zeer veel eenvoudiger dan de talrijke formaliteiten die bij de Karta vereischt waren. Voor 't overige wordt de procedure aan de Koekoem overgelaten, de Papakĕm zegt er niets verder van en spreekt ook niet over 't toe te passen recht. Hoewel niet uitdrukkelijk gezegd, valt uit de bewoordingen van 't artikel op te maken dat er slechts één Koekoem was, dit is in overeenstemming met de alom gehandhaafde fiktie van één Tjĕrbonsch rijk. Men vergelijke ook den Nederlandschen tekst.

Wij hebben in 't bovenstaande den Mohammadaanschen inslag van de oud-Javaansche rechtspleging in Tjĕrbon uitvoerig behandeld omdat in de Papakĕm Tjĕrbon zoo duidelijk blijkt hoe 't proces in zijn werk is gegaan. Men heeft, zonder verder iets te veranderen,

---

[1]) Van Arab. *wara*ˁ of *wari*ˁ.

[2]) *lajen wontĕn titijang kang sami pabĕn(n)ing koekoem poenika sadaja sami angngangngeja sĕrat pratelan poenapa sagoegatte kasrattanna.* Hazeu, p 56.

de berechting van zware vergrijpen aan de Karta onttrokken en aan de vierschaar der pangoeloe's opgedragen en daarneven een koncessie gedaan aan degenen die bizonderen ernst maakten met den nieuwen godsdienst (van hen die dat *ex officio* deden alleen de chefs!) door hen geheel onder de Koekoem te brengen. Nader zal blijken dat Tjĕrbon later dan andere rijken op Java de rechtspraak heeft geïslamiseerd.

Er valt intusschen één voorbehoud te maken. Wij spraken tot dusverre over 't betreden door den geestelijken rechter van 't gebied dat tevoren door den wereldlijken rechter alleen was beheerscht. De geestelijke heeren oefenden evenwel ook rechtsmacht op een gebied dat van ouds als speciaal domein van den Mohammadaanschen godsdienst beschouwd werd. Met 't verschijnen van den Islâm op Java mede ontstaan, had zij geen voorgangster in de oude instellingen des lands. Hoewel de Islâm geen tusschenpersoon kent in de betrekkingen tusschen mensch en God en een priesterdom dan ook niet bestaat, hebben de adepten van den Islâm zich toch geschaard achter predikers en overtuigden die, in 't bezit van meerdere kennis der Wet dan der massa gewerd, haar leidslieden konden zijn en voorgangers in 't betrachten der verplichtingen welke 't nieuwe geloof oplei. Daartoe valt niet alleen de eeredienst te rekenen maar ook 't huwelijk en wat daarmee in verband staat. De Islâm regelt sluiting en ontbinding van 't huwelijk zeer minutieus, een echtverbintenis die met de voorschriften niet volledig rekening hield, was niet meer dan overspel, wie tot 't nieuwe geloof toetrad, diende zijn echtelijke samenleving op de basis der Wet te regelen, zij 't slechts als toevoeging aan van ouds betrachte, niet dadelijk prijsgegeven ceremonieën. De voorgangers, over eenige wetskennis beschikkende, waren de aangewezen personen om ook hier hun bijstand te verleenen. Rezen er kwesties naar aanleiding van een gesloten huwelijk of een nalatenschap, zij konden partijen inlichten hoe de Wet verlangde dat 't geschil zou worden opgelost.

Hieruit heeft zich een toestand ontwikkeld, nadat de Islâm staatsgodsdienst was geworden, waarbij 't sluiten van huwelijken en 't *kâḍî*-schap in familierechtelijke aangelegenheden aan één en denzelfden *officieelen* godsdienstbeambte was opgedragen [1]). In de 18e eeuw

---

[1]) Omtrent 't overgangstijdperk staan me geen gegevens ten dienste. Zie voor een uitvoerige uiteenzetting, Prof. Snouck Hurgronje, Verspreide geschriften, II, 115 v.v.

ontmoeten wij als zoodanig den *pangoeloe,* doch 't lijdt geen twijfel dat zijn dubbele funktie van huwelijksluiter tevens ḳâḍî ouder is. De naam „pangoeloe" komt echter, zoover ik kon nagaan, in oudere stukken niet voor. In de 17e eeuw noemden Compagniesdienaren de lieden van geestelijken stand onder de Mohammadanen „priesters" en „papen". De godsdienstige rechtspraak in den hier bedoelden, engeren zin werd, in overeenstemming met de Mohammadaansche wet, door den pangoeloe als alleensprekend rechter uitgeoefend, bijgestaan door eenigen van zijn personeel. Haar naam is veelal *koekoem* of *hoekoem* (gericht).

In de Papakĕm Tjĕrbon wordt zij incidenteel vermeld als *talak-* en *waris*-zaken [1]), dus kwesties ontstaan bij ontbinding des huwelijks middels verstooting en boedelzaken.

De instelling van de rechtspraak door de vierschaar der pangoeloe's ontnam aan de Karta een groot deel harer beteekenis, zij werd nu vooral rechtbank voor geschillen (*padoe*). In verband daarmede verdwijnt zij uit 't gezichtsveld der residenten wien 't in de eerste plaats om een goede politie te doen was. De rechtspraak der pangoeloe's was voor hen veel belangrijker. Wij zagen dat reeds in de Papakĕm Tjĕrbon een inmenging van 't Europeesch gezag in zake 't pangoeloe-gerecht was gesanktionneerd: de verandering van verminkende straffen in andere [2]). In 't kontrakt van 1806, toen 't Sultanaat ten einde nijgde, wordt van de rechtsbedeeling gezegd dat „de geschillen tusschen den man en zijn naesten ... gelijk van ouds, (*zullen*) werden afgedaen" ... „terwijl het aan een ieder vrijstaan zal, geen regt over geleden ongelijk als andersints bekomende, off met de uijtspraak van de Panghoeloe off Hooge Priester dan wel Javaanse fiscaal off Jaxa, aan wien de zaak in questie ter beslissing gehoord, niet tevreden zijnde, zal zig met zijne bezwaren dienaangaende kunnen vervoegen bij den Heer tijdelijken Resident, ten fine van nader onderzoek en decisie, en met welkers uitspraak een ieder vervolgens tevreede zijn moet" [3]). Echter: „alle capitale delicten blijven buijten hunne bemoeijenisse en van ouds ter decisie van den Landraad" [3]).

De vergadering van prinsen (c.q. toemĕnggoeng's) met den resident had dus plaats gemaakt voor den resident alleen en deze oefende

---

[1]) Boven p. 335

[2]) Boven p. 333.

[3]) De Haan, IV, § 2362.

in optima forma hooger beroep van djaksa's en pangoeloe's uit. Verrassend is 't voorts de landraad als van ouds bestaande genoemd te zien terwijl er nooit zoon lichaam in Tjĕrbon is ingesteld. Waarschijnlijk heeft 't spraakgebruik dezen naam gehecht aan een vergadering die uiterlijk eenige overeenkomst met den wèl officieelen landraad te Samarang vertoonde. Reeds in 1803 komt in de konsideratiën en advies welke door de kommissie tot de Oost-Indische Zaken aan 't staatsbewind der Bataafsche Republiek werden uitgebracht, de passage voor: „als een gevolg daarvan, zouden ook blijven subsisteeren de Land-Raden, thans op Samarang en Cheribon aanwezig zijnde" [1]).

De toestand aan 't einde van 't Tjĕrbonsche rijk was dus wel anders dan in den tijd toen de Compagnie zich met de Tjĕrbonsche zaken begon te bemoeien.

't Kontrakt-de Hartogh verschafte aan den resident toegang tot de vergadering der prinsen en daarmee invloed op den gang van zaken [2]). Misdadigers — 't gaat hier alleen om krimineele zaken — werden in de eerste helft der 18e eeuw berecht door de rechtbank der zeven djaksa's doch met 'tgeen aan de behandeling eener zaak voorafging en erop volgde, hadden de djaksa's geen bemoeienis. Reeds spoedig werden lieden die opgepakt waren en die, als zij op de paseban werden aangehouden (een open gebouw op de aloen-aloen), vaak „absent" raakten, in 't Compagniesfort opgesloten. 't Voorloopig onderzoek geschiedde door de toemĕnggoeng's, zoo niet door de prinsen zelf, uit den aard der zaak met medeweten van den resident. Zelfs gaf dat aanleiding bij de Karta op bespoediging in de afdoening van zaken aan te dringen [3]).

Hoewel 't kontrakt-de Hartogh uitdrukkelijk zegt dat de vorsten niet uit eigen hoofde menschen ten doode verwijzen mogen (tenzij in hoogere instantie) [4]), werden doodvonnissen toch van zooveel belang geacht dat de exekutie niet buiten vorsten en resident om geschieden kon. Reeds resident van Soesdijck schrijft in zijn memorie van overgave (1739): „Van doodvonnissen, als ook gecomdemneerdens voor d' Ed. comp:, mitsgaders corporeele straffen op de ordinaire Justitie plaats, moet UEd: een resolutie formeeren, en deselve be-

---

[1]) Meijer, Verzameling van instructien, ordonnancien en reglementen, p. 216.
[2]) Boven p. 326.
[3]) De Haan, IV, § 2345 v.v.
[4]) Kontrakt-de Hartogh, art. 11 jo art. 13.

hoorlijk geteijkend met de vereijschte kennis van het g'executeerde, aan de hooge Indiase regeering laten afgaan [1]).

De regeering te Batavia werd dus op de hoogte gehouden; dit schijnt m.m. een navolging van wat haar resolutie van 1708 in halszaken of minder zware lijfstraffen van lieden die onder Compagniesjurisdiktie stonden, bepaalde. Wat deze laatsten betreft, ging de bemoeienis der Hooge Regeering echter verder: alvorens de exekutie te laten voortgaan, was haar approbatie vereischt. [2])

In de memorie-Armenault (1771) wordt gezegd: (Ik heb) „in het afdoen van Crimineele Zaaken, tragten te voldoen, aan de gerespecteerde Recommandatie van Haar HoogEdelheedens van den 31sten May 1763, behelsende om de dicisien van de Princen te volgen, al was het strijdende met onze wijze van regtspleeging. De dootstraffen omtrent inlanders en verschillen tusschen Haar Hoogheedens over Landen en Volkeren alhier, moeten door Haar Hoogheedens en den Resident afgedaan worden, waartoe vergaaderingen worden belegt, die altijd in het Fortres behooren gehouden te werden, om bij sulke extra ordinaire gevallen, te kunnen voldoen aan de intentien van de Hooge regeering, als vermeld is bij hoogstderselver voorwaarts gementioneerde Schrijvers [lees: schrijvens] gedateerd 9 en 20 December 1768. item resolutie alhier, genoomen den 5en Januarij 1769. De dagelijkse maneance van zaaken, item delicten die met geesselen en Brandmerken off verbanning moeten worden gestraft, worden haerentweegen waergenoomen, door de teegenswoordige Tommongons [*volgen namen*]." [3])

De verschillen over landen en volkeren staan buiten de rechtspraak, de Papakĕm zegt ook dat zij in de vorstenvergadering met den resident werden behandeld. [4]) Doch verder werden in die vergadering, deelt Armenault mee, ook doodvonnissen besproken en had er een soort werkverdeeling plaats door de korporeele straffen ter behartiging aan de vergadering der toemĕnggoeng's over te laten, waar — dat blijkt uit de Papakĕm — de resident ook placht te komen. De vonnissen der pangoeloe-vierschaar waren dus van den aanvang af aan zeker toezicht onderworpen.

Van der Beke, één der opvolgers van Armenault, drukt zich in zijn memorie van overgave (1787) al wat sterker uit: „Onder het hoge

---

[1]) Landsarchief Batavia, afschrift.
[2]) De Haan, IV, § 2382. Vrg. boven p. 326, noot 3.
[3]) Landsarchief Batavia.
[4]) Boven p. 327.

toesigt, en de dikwijls Praevaleerende directie van de Resident, wanneer men wat weet te geeven en te neemen, werden de Landen van de Cheribonse Vorsten bestierd in alle Huyshoudentlijke beschikkingen en alle saeken van mindere regtbestellingen, die geene doodstraffen vorderen[1]) door de Tommongongs . . . De delicten alleen, daer doodstraffen op volgen moeten, beoordeelen en beslissen de Sulthans in een gecombineerde vergaedering met de Resident, en bepleiten dusdanig ook, en beslissen selfs de verschillen welke tusschen hun Hoogheedens over hunne respective Landen en Volken mogten komen te ontstaen, daer geduurende mijn bestier niets hoe genaemt van is geworden; dog werden, bij noodsaekelijkheijd, die vergaederingen in het Residentie Huijs digt onder het fortres gehouden." [2])

Van der Beke's opvolger Gockinga heeft diens memorie bijna woordelijk nageschreven, behoudens enkele wijzigingen. Hij zegt (1792): De „besturing van der vorsten Landen en alle huishoudelijke beschikkingen, en zaeken van regts bestellingen, die geen dood straffen vorderen, geschieden onder UWelEd: op- en toezigt door de Pepattys des (lees: *der*) Heeren Sulthans [3]) . . . . Dan delicten daer doodstraffen op moeten volgen, en geschillen die tussen Hun Hoogheedens over Landen off Volken mogten koomen te ontstaan, worden door de Sulthans in een gecombineerde vergaedering met den Resident *en verdere Lands Fiscaels of Jaxsaes* [4]) bepleit, en beslist; en welke vergaaderingen als dan in het Residenthuis, digt bij het Fortres worden gehouden, *alwaer den geswooren Schriba als Secretaris ageert*" [4]) . . . . [5])

Van Gockinga dateert dus de nieuwigheid om in de vorstenvergadering waar over doodvonnissen gedelibereerd werd, de djaksa's te noodigen. De scriba voltooide 't aanzien van een rechtskollege.

---

[1]) N.l. de korporeele straffen bovengenoemd. De resident kwam, schijnt 't, niet meer in de vergadering der toemĕnggoeng's.

[2]) Landsarchief Batavia. — Daar niet aan te nemen is dat er van de vergaderingen waarin de vorsten met den resident doodvonnissen bespraken „niets hoegenaemt . . . is geworden", kunnen de aangehaalde woorden alleen op vergaderingen slaan waar geschillen over landen en volken behandeld werden. Dat daarvan niets terecht zou komen, was te voorzien; over zulke geschillen konden de vorsten 't onderling niet eens worden, slechts een hoogere macht kon hier een beslissing opleggen en naleving afdwingen.

[3]) De papatih's worden gewoonlijk, naar hun ambtstitel, de toemĕnggoeng's genoemd.

[4]) Kursiveering aangebracht.

[5]) Landsarchief Batavia.

Dat deze „landraad" nog altijd een vóór-gerecht was, of, als men wil, een vooruitloopen op 't vonnis van 't pangoeloe-gerecht, maar nog niet in de plaats daarvan trad, bewijst wel de mededeeling dat moordenaars die door dit laatste kollege waren vrijgesproken, op vrije voeten werden gesteld. [1]) 't Bleef aan Gockinga's opvolger Umbgrove voorbehouden, na een heeten strijd waarin de Hooge Regeerig ten slotte met hem meeging, gedaan te krijgen dat moordenaars „na het recolleeren hunner confessiën door de vergadering uijt de Resid: en Heeren Sulthans bestaande ter dood veroordeeld" werden. [2]) Djaksa's worden niet genoemd.

Zoo is 't verder gebleven. Doodstraffen werden buiten bemoeienis der pangoeloe's opgelegd en de vergadering die zulke „capitale delicten" behandelde en waarin zeker de vorsten en de resident zitting hadden, behield den naam „landraad". Voor misdrijven waarop korporeele straffen stonden, bleef de pangoeloe-rechtspraak in wezen, zij 't onder hooger toezicht. Dit blijkt uit 't hoogervermelde kontrakt van 1806, evenzoo dat de geschillen tusschen den man en zijn naaste gelijk van ouds berecht werden, m.a.w. door de Karta.

Daendels heeft ten slotte aan de oude, Tjĕrbonsche rechtspraak een einde gemaakt. 't Tjĕrbonsche rijk werd een prefekture en er werd een landraad van gemengd Europeesche en Inlandsche samenstelling in 't leven geroepen met den prefekt als voorzitter. Kleine geschillen over wanbetaling, zaken van familie-recht, kleine diefstallen en wat dies meer zij, zouden in de regentschappen worden afgedaan met beroep op prefekt of landraad [3]). Hierna volgde onder Raffles de voor geheel Java geldende regeling van 't rechtswezen (1814) die in gewijzigden vorm nog geldt.

De godsdienstige rechtspraak bleef behouden en is nu geregeld als overal elders op Java.

Alvorens van de rechtbedeeling in 't Tjĕrbonsche rijk afscheid te nemen, moet er nog op gewezen worden dat de Papakĕm Tjĕrbon wel 't recht bevat waaruit de rechters in de 18e en, 't ouderwetsche karakter van dit wetboek in aanmerking genomen, goeddeels ook in

---

[1]) De Haan, IV, § 2358.

[2]) De Haan, IV, § 2360, 2361.

[3]) Daendels, Staat der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen. Bijlage 2e stuk. Organique stukken Cheribon no. 4 Reglement van bestuur voor de Cheribonsche Landen.

de twee voorafgaande eeuwen van de stichting des rijks af [1]), hebben kunnen putten, doch daarnaast heeft een onbeschreven landrecht bestaan dat minder gehindoeiseerd dan de rechtsboeken, in de rechtsbetrekkingen tusschen de ingezetenen een groote plaats innam en ook door de Karta in aanmerking werd genomen.

De reeds genoemde resident Gobius, een man dien wij bij de behandeling van de rechtspraak in Prijangan weder als voorlichter zullen ontmoeten, schreef in zijn memorie van overgave in 1717 't volgende: „Dese (*de zeven djaksa's*) hebben drie poincten ten voornaemste waar te nemen, te weten:

1. Dat sij haar houden aan den waren inhoud en sin van de Papakĕms sijnde de beschrevene wetten in 't algemeen.

2. Dat sij letten op de placcaten en ordonnantiën der stad genaemt Oebayanang nagara.

3. Dat sij observeren de costumen des lands en maniere van procederen sooals sulcx van outs af gepractiseerd is mitsgaders aldus costumen en wetten geworden sijn, bevat onder den titul van adat kang sampoen kalampahan deening djaksa.

Hiertoe sijn dese regters stiptelijk gehouden op poene van nulliteijt haerer vonnissen" [2]).

In Gobius' tijd had de unifikatie nog niet plaats gehad, vandaar dat hij van papakĕm's spreekt in 't meervoud.

Omtrent den term *oebajaning nagara* valt 't volgende op te merken. *Oebaja* is in 't oud-Javaansch o.a. afspraak [3]). In de Papakĕm Tjĕrbon is 't de technische term voor een schriftelijk akkoord [4]) doch 't wordt ook door elkaar gebruikt met *parentah*-bevel [5]). Oebajaning nagara zullen dus geweest zijn: vorstelijke bevelschriften of bevelen, landsverordeningen, aanvullingen op 'tgeen reeds in de papakĕm's was vastgelegd en wellicht na verloop van tijd, bij gelegenheid van een herziening, zooals in 1768, in de nieuwe papakĕm opgenomen.

Doch 't merkwaardigste is dat den djaksa's als plicht gesteld wordt 't onbeschreven recht in acht te nemen. 't Woord „adat" had

---

[1]) Omstreeks 't midden der 16e eeuw, Dr. Djajadiningrat-Critische beschouwing van de Sadjarah Bantĕn, hoofdstuk II.

[2]) Landsarchief Batavia, afschrift van een stuk, berustende in 't Rijksarchief. (Aangehaald bij de Haan, III, § 325).

[3]) Juynboll, Oud-Javaansche woordenlijst s.v. *ubhaya*.

[4]) *pradjangdjijan sarta sĕsĕratan lalambangan*, Hazeu, p. 36.

[5]) *Oebajanning karta*, ook: *oebangginning karta*, Hazeu, p. 12, 10; *ngoebanggini*-gelasten, *kang sinĕrĕg* (gedaagde) *kaoebanggennan* enz., Hazeu, p. 5.

toen reeds burgerrecht. Om iets naders van dat volksrecht te vernemen, zou men over de door de Karta geslagen vonnissen moeten beschikken; de hoop is gering dat daarvan ooit iets teruggevonden zal worden.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Prijangan.

Over den toestand van 't rechtswezen in Soenda's voortijd is niets overgeleverd. De *pantoen's* bewaren beschrijvingen van vele rijken die eenmaal van Bantĕn tot Banjoemas hebben gebloeid, in de herinnering van 't nageslacht kulmineert al die grootheid en lost zich op in den luister van *Padjadjaran,* maar hoe in die oude tijden 't recht werd gehandhaafd, daarvan zeggen de gewijde zangen niets.

Bantĕn en Tjĕrbon dankten hun ontstaan aan Javaansche veroveraars, over de rest van 't Soendasche land zwijgt de historie tot de dagen van Mataram.

De eerste berichten die tot ons gekomen zijn, verhalen van den tijd toen Prijangan reeds aan Mataram onderworpen was, dus de 17e eeuw en spreken over regelingen die aan den Javaanschen overheerscher 't aanzien dankten. Brengen zij dus over oud-Soendasche instellingen geen licht, zij veroorloven wel een zijblik te slaan op den toestand zooals die was in de kern van 't rijk van Mataram in denzelfden tijd.

In 1575 stierf *Kyai gĕḍe Mataram,* de stichter van 't rijk. Mataram was toen nog een klein, binnenlandsch vorstendom, dat zich uitstrekte over 't Zuiden van Midden-Java. Zijn opvolgers voegden nieuwe landstreken aan 't rijk toe, zoo kwam ook de beurt aan Prijangan. Geleidelijk werd 't uitgestrekte, weinig toegankelijke land onder Mataramsch gezag gebracht. Hoe de verovering voortschreed en haar beslag kreeg, is slechts bij benadering op te geven.

Omstreeks 1595, dus onder den Senapati, wordt *Galoeh* onderworpen, in denzelfden tijd valt de bloei van *Soemĕdang* onder *Geusan Oeloen.* De Mataramsche macht wordt in West-Java steeds

meer gevoeld, na de troonsbestijging van *Sultan Agoeng*[1]) (1613—1645) wordt zij over 't geheele land uitgebreid en bevestigd. Uit een verbond met Tjĕrbon groeit een suzereiniteit, in 1619 was Tjĕrbon vazal van Mataram. De Javaansche heerschappij bereikt geleidelijk haar hoogtepunt, opstanden worden bedwongen, verslagen vijanden in massa naar de hoofdstad gevoerd en daar terechtgesteld, Javaansche volkplantingen in Krawang en Prijangan tot stand gebracht, hoofden aangesteld. De regent van Soemĕdang (hij wordt in Inlandsche bronnen *pangeran* genoemd) wordt in 1624 met hulptroepen naar Mataram opgeroepen om deel te nemen aan een veldtocht tegen Sampang op Madoera, hij geeft aan dien last gehoor. Vier jaar later vechten troepen van Soemĕdang en Oekoer (Bandoeng) mede in 't Mataramsche leger dat Batavia aanvalt. De regenten van Bandoeng, Soekapoera, Parakan moentjang waren, blijkens een bewaard gebleven akte van aanstelling, aan Mataram onderworpen.

Volgens Inlandsche overleveringen nam de landsheer van Soemĕdang in die dagen de eerste plaats in onder de Prijangansche heerschers, doch hij was niet meer dan *primus inter pares*. Spoedig echter moest hij zijn plaats aan een ander afstaan, in een piagĕm van 1643 wordt aan een hoofd van 't landschap Soekakĕrta (Soekapoera) vrijdom van diensten voor zijn eigen gebied verleend wegens bewezen trouw in den oorlog en wordt hij tevens tot super-intendent over de twaalf hoofden die 't land westwaarts tot Bantĕn, noordwaarts tot Tjĕrbon besturen, aangesteld [2]).

Dit alles speelde zich af onder Matarams meest vermaarden vorst, Sultan Agoeng. Maar ook onder zijn zoon en opvolger *Mangkoe rat* (*Tĕgalwangi*) (1646—1677), liet Mataram zijn gezag in 't Westen gelden. De Panĕmbahan (vorst) van Tjĕrbon werd „ten hove getrocken" (van Goens); blijkbaar beduidde dat grootere afhankelijkheid dan waarin Tjĕrbon tot dusver ten opzichte van Mataram verkeerd had; er werd voortgegaan met Javanen-kolonisaties in Krawang, volkstellingen werden als vroeger gehouden.

Doch zijn zoon, Mangkoe rat II (1677—1703), moest West-Java weder prijsgeven, onder hem kwam met de Mataramsche heerschappij aan den Javaanschen invloed in Prijangan een einde. Toch heeft 't nog lang geduurd vóór deze geheel verdwenen was.

---

[1]) In de geschiedenis staat hij onder dezen naam bekend; hij heeft den Sultanstitel echter pas op lateren leeftijd aangenomen.

[2]) De Haan, III, § 97 v.v., Brandes in Tijdschrift Bataviaasch Genootschap, deel XXXII, p. 362 v.v. Beide schrijvers hebben een verschillende opvatting van den tekst, ik sluit mij aan bij de lezing van Brandes.

Prijangan, en daarmee 't gezag van Mataram in zijn krachtigen tijd, strekte zich westwaarts uit tot Bantĕn, zegt de piagĕm van 1643. Hoever dit precies was, kon niemand zeggen; de invloedsferen van beide landen gingen geleidelijk in elkander over en waren niet konstant. Bantĕn heeft herhaaldelijk getracht zijn gezag binnendoor oostwaarts uit te breiden en om de onzekerheid nog grooter te maken, kwam Jan Pieterszoon Coen 't „geconquesteerde" koninkrijk Jaccatra (Djakĕtra), zooals de vaderen met hun voorliefde voor vreemde woorden dat noemden, als een wig in 't door beiden aan elkaar betwiste gebied drijven, zonder zich overigens metterdaad iets aan 't land gelegen te laten liggen.

De grens met Tjĕrbon was beter bepaald.

In dit gansche gebied nu, zeer in 't ruwe overeenkomende met wat tot voor kort 't gewest Preanger Regentschappen heette, heerschte Mataram. In de centra van bevolking, de woonplaatsen der hoofden, zal zich die heerschappij 't sterkst hebben doen gevoelen, er zullen wellicht afgelegen streken geweest zijn waar 't bekomen van een opperheer in 't dagelijksche leven der dorpelingen nauwelijks werd bemerkt, maar de Mataramsche invloed is toch wel zoo diep gegaan dat tot in 't begin der 19e eeuw Javaansch de diensttaal bleef, ook in Tjiandjoer, en nog lang daarna in aanzienlijke kringen kennis van Javaansch een gewone zaak was.

Ook de *rechtsbedeeling* in dit land werd op Mataramsche leest geschoeid. De man aan wien wij deze wetenschap danken, is *Joan Fredrik Gobius* geweest, van 1714—1717 resident te Tjĕrbon; wij hebben hem in 't vorige hoofdstuk reeds genoemd [1]). In brieven aan de Regeering en in zijn memorie van overgave heeft hij 't rechtswezen tijdens en na Mataram uitvoerig toegelicht. Zijn belangrijke mededeelingen, door de Haan aan 't licht getogen, hebben in diens „Priangan" een plaats gevonden, harer waardig en voor ieder toegankelijk. Wij hebben er veel uit geput. 't Moge hier overigens eens voor al gezegd zijn dat, gelijk ieder die iets over de geschiedenis van Prijangan weten wil in de schatkamer van de Haan's „Priangan" zijn gading vindt, ook schrijver dezes de bouwstoffen voor dit hoofdstuk over 't Prijanganasche rechtswezen in ruime mate in zijn boek gevonden heeft.

Doch niet alleen voor ons, ook voor den tijdgenoot waren Gobius' mededeelingen nieuw. Wel is waar had de Regeering zich reeds vóór

---

[1]) Zie voor zijn levensloop, de Haan, II, p. 323, noot 3.

hem met 't rechtswezen in Prijangan bezig gehouden en er resoluties over aangenomen, maar de ware aard ervan was haar verborgen gebleven.

In zijn memorie van overgave [1]) zegt Gobius, na opgemerkt te hebben dat „alle de... Preanger landen sijn gelaten en moeten geregeerd werden na de oude wetten en costumen soo als sulcx gepractiseerd geworden is in den tijd dat den Sousouhounang het oppergebied over deselve gehad heeft":

„De jurisdictiën der Preangerlanden bestaan van ieder district [2]) op haar selfs en heeft ook ider sijn eijgen jaxas off civiele regters.

Van ouds moesten alle saeken welke landen en volkeren, lijff- off doodstraffen item vreemde landen betroffen aan den souverain off sousouhounang bekent gemaakt werden, soo als mij dat verthoont is van de jaxas selfs bij een geschrift in het missellaniaboek [3]) origineel ingebonden" [4]).

In een brief aan den Gouverneur-Generaal van 26 Maart 1715 schrijft hij:

„Dat de Javanen in oude tijden, voordat sigh het Mahometisdom op Java ingedrongen heeft, geen andere regters gehad hebben als de opperste magt of die het opperste gebied voerde, ende de gesubordineerde jaxas, welke laatste alleen vonnisden over alle civiele questiën wegens landen, volkeren [5]), goederen &ª, mitsgaders examineerden alle soodanige saken als aan haar door den Souverain gedemandeert wierden, dog met haar vonnissen nooijt verder gaende als tot geltboetens, ende wanneer sij de saek lijff- of halsstraffelijk bevonden, wierde de enqueste aan den oppergebieder bekent gemaekt ende versogt diens goetvinding en vonnis, dat dan geëxecuteerd wierd ordinarie door die den Vorst daartoe quam te gebieden, hoewel er sommige een vast man toe hielden, soo als dat nogh op Bantam gebruijckelijk is, die *kaliwon* genaemt wordt [6]). Die het opperste gebied had, ordonneerde de straffe des doots uijt een enkele souveraine magt, sonder ijmand daaromtrent te kennen. Maar sedert het Mahometisdom op Java doorgebroken sijnde, hebben de papen dat soo

---

[1]) Landsarchief Batavia, kopie naar een stuk dat berust in 't Rijksarchief.

[2]) = regentschap.

[3]) De Haan teekent hierbij aan: „Een Cheribonsch archiefstuk waaromtrent mij niets naders bekend is, t.a.p. III, p. 186, noot 2.

[4]) De Haan, III, § 313.

[5]) Hier niet op te vatten in de beteekenis van „onderhoorigen", konform de Haan, III, p. 188, noot 2.

[6]) De Haan teekent hierbij aan: „waar Gobius gediend had".

verre gebragt, dat se de Javase Vorsten [1]) deden geloven en aannemen, deselve volgens haar wetboek den alcoran over geen lijff- of halsstraffelijke saken, huwelijken off erfenissen, vonnissen mogten, sonder alvorens de papen gevraegt te hebben wat de geestelijke wet off *hoekoem agama* seijde, ende dat ook over saken der papen off geestelijken onder malkanderen niemant anders de decissie competeerde als de papen selfs. Ende op dien grond hebben de Preanger jaxas verklaart onbevoegt te zijn om lijff- off halsstraffelijke delicten te vonnissen. De papen sulx toevertrouwt werdende, konnen niet gelooft werden daermede 's Comp^s meeste beste te sullen betragten. En in de tijden dat de Preangers onder het Mataramse juk waren, segt Pangeran Aria met alle de Preangers [2]) die ick discoursgewijs daarna gevraagt hebbe, dat haar noijt toegelaten geweest is, lijff- off halsstraffelijke saken te beregten nog executeeren, ende dat den Sousouhounang sulcx altijt aan sig behouden heeft, om de Priangse volkeren, die hem soo verre van de hant waren, geene teekenen van oppermagt te laten, maar altoos in goeden dwang te houden." [3])

In de eerste plaats moesten dus alle zaken welke landen en volkeren betroffen, bij den Soesoehoenan worden voorgebracht.

Prijangan was over 't algemeen schaars bevolkt. De landbouw werd er ten deele half-nomadisch gedreven. Tot aan 't begin der 20e eeuw kende men er de z.g. *djĕlĕma manoek* — vogelmenschen, lieden die ergens in de wildernis een stuk grond afpaalden, zich daarbij in een primitief huisje nederzetten, hun akker extensief bebouwden en dan na weinige jaren weer verder trokken, 'tzij omdat de grond geen loonende opbrengst meer gaf, 'tzij om rampen of dreigend onheil te ontvluchten als ziekte en slechte voorteekenen. De rechten van den ontginner bleven nog langen tijd nadat hij den grond verlaten had, bestaan. Neemt men verder in aanmerking dat de grond den persoon volgde, dat dus de landbouwer die de wildernis oirbaar maakte, hoorig bleef aan zijn heer, dan is 't duidelijk dat de regenten hun onderhoorigen met derzelver kampoengs en bouwvelden overal verspreid hadden wonen en dat eindelooze kwesties

---

[1]) „versta: Sultan Agoeng" (aanteekening van de Haan). — Vrg. hoofdstuk III, p. 374 v.v.

[2]) „de Preangers" zijn de Prijangansche regenten (de Haan). — Pangeran Aria Cheribon (Tjĕrbon) was van 1706 tot zijn dood in 1723 opzichter der Prijangansche landen voor zoover onder Tjĕrbon ressorteerende en stond den resident aldaar in 't bestuur over deze landen terzijde; zie over hem, de Haan, II, bijlage XX.

[3]) De Haan, III, § 316, 317.

tusschen de regenten onderling 't gevolg moesten zijn. De verplichting tot levering van koffie en andere landbouwprodukten aan de Compagnie, welke naar 't aantal onderhoorigen werd afgemeten, verergerde 't euvel omdat elke regent moest trachten zijn menschen zooveel mogelijk te behouden.

De oplossing en beslechting van die geschillen over landen en volkeren, zooals men ze placht te noemen, was een der voornaamste opgaven van de Regeering en haar dienaren die met bestuursfunktiën in Prijangan belast waren, zij moeten vóórdien ook veelvuldig geweest zijn. De Compagnie en vóór haar Mataram hadden deze quasi-internationale geschillen echter niet op te lossen als rechter maar als soeverein. Zij vielen buiten de rechtspraak in engeren zin, 't waren staatszaken, die de regeering aangingen. Vandaar dat Gobius uitdrukkelijk zegt, over de djaksa's sprekende, dat zij over *civiele* questiën wegens landen, volkeren, goederen vonnisten. (Over dit woord *civiel* nader).

Uit Gobius' mededeeling blijkt voorts niets van super-intendantie van één der regenten over zijn kollega's, zoo ver gaande dat hem in de oplossing van zulke geschillen eenigerlei macht werd gegeven.

Er wordt ook nog gezegd dat zaken welke „vreemde landen" betroffen, den soeverein werden voorgelegd. Wanneer dit niet een verschrijving is voor „vreemdelingen" [1]), kan ermee bedoeld zijn dat de regenten zich niet rechtstreeks met b.v. Bantĕn en Tjĕrbon in verbinding mochten stellen. Hun onderworpen positie bracht mee dat zij zich met de buitenlandsche betrekkingen des rijks niet hadden in te laten.

Eenheid van rechtsbedeeling was 't regentschap, daarboven kwam dadelijk de Soesoehoenan te Mataram. De zorg voor 't rechtswezen was in handen gelegd van djaksa's bij wie alle zaken werden aangebracht. Deze onderzochten ze en splitsten ze vervolgens in tweeën:

1. lijf- of halsstraffelijke zaken;
2. andere zaken.

Men herkent hier dadelijk de tegenstelling welke ook in de Papakĕm Tjĕrbon voorkwam; daar gingen de lijfstraffelijke zaken naar 't pangoeloe-gerecht, de Karta behield de overigen. In Prijangan ging 't anders. De lijf- en halsstraffelijke zaken werden naar Mataram opgezonden om door den vorst te worden berecht, de overige zaken werden binnen 't regentschap door den djaksa c.s. afgedaan.

---

[1]) Aldus verondersteld bij de Haan, II, § 314.

De geschillen tusschen den man en zijn naaste namen hierbij een voorname plaats in, vandaar dat Gobius de djaksa's de „civiele" rechters noemt. De grenslijn tusschen de zaken welke te Mataram en die ter plaatse berecht werden, viel echter geenszins samen met die tusschen krimineel en civiel naar Westersche opvatting, juister gezegd, naar de gangbare Westersche opvatting van later tijd, want in de dagen van de Compagnie had men daarvan andere opvattingen [1]).

De Soesoehoenan ging te rade met de „papen". Gobius zegt ergens in zijn memorie van overgave: „Het Mahometisdom onder de Javanen geeft dat vele vreemde papen saids en andere geestelijcken bijsonder van de overwal Arabise etc[a]. op Java swerven". Hij gebruikt dus 't woord „papen" in 't algemeen van lieden die door de Inlandsche bevolking als representanten bij uitstek van den Mohammadaanschen godsdienst worden aangezien. Gemakshalve kan men de papen die den Soesoehoenan voorlichtten „geestelijken" noemen, als maar in 't oog gehouden wordt dat zij met bedienaren van den godsdienst of priesters in de Kristenheid niet te vergelijken zijn. De geestelijken dan die in lijf- en halsstraffelijke zaken den vorstelijken rechter leidden, worden niet nader omschreven. Zeker is 't hoofd der officieele geestelijkheid (s.v.v.) onder hen te rekenen, in hedendaagsche taal de pangoeloe. Zijn positie in Mataram komt in 't volgende hoofdstuk aan de orde.

De geestelijken, leert Gobius verder, baseerden hun oordeel op de geestelijke wet, de djaksa's op oud-Javaansch recht, de door hen opgelegde straffen bestonden alleen uit geldboeten. Daar vonnissen in zaken van huwelijk en erfrecht in één adem genoemd worden met die in lijf- en halsstraffelijke zaken, wordt de schijn gewekt alsof beiderlei zaken in haar nieuwe gedaante tegelijkertijd op de rechtspraak naar oud-Javaanschen trant zijn geënt. Wij zagen echter reeds in 't vorig hoofdstuk dat de Mohammadaansche, godsdienstige rechtspraak, want die wordt met „huwelijken off erfenissen" bedoeld, den Islâm, overal waar hij zijn intrede doet, volgt en in handen komt van voorgangers die ten deze de plaats van den *ḳâḍî* innemen. Zij ontstaat dus uit door den Islâm geschapen, nieuwe behoeften, terwijl 't toevertrouwen van een deel der bestaande rechtspraak of 't toekennen van grooten invloed daarop aan anderen een vervorming is van 't overgeleverde. 't Is dan ook niet juist dat in

---

[1]) Zie de aanteekeningen over dit punt bij de Haan, II, p. 253, noot 5.

zaken van familie-recht de vorst vonnist, gehoord de geestelijken, zooals Gobius zegt; neen, in déze zaken vonniste de ḳâḍî, hoogstens kan men spreken van toezicht door den vorst.

Afgezien van de minder juiste voorstelling blijkt intusschen uit dit bericht dat omstreeks 't begin der 17e eeuw de godsdienstige rechtspraak in Mataram bestond. Wat Tjĕrbon betreft, gaat de oudste, stellige bron, de Papakĕm Tjĕrbon, slechts terug tot 't midden der 18e eeuw. Dat zij daar toen reeds lang bestond, kan intusschen veilig worden aangenomen. Hoe 't in Prijangan vóór den Mataramschen tijd met de godsdienstige rechtspraak gesteld was, valt uit 't citaat niet op te maken; dat er niets van dien aard geweest zou zijn, lijkt onwaarschijnlijk, doch mogelijk heeft de door den Javaanschen opperheer doorgezette rechtshervorming ook op dit gebied de uniformiteit bevorderd.

Er is nu, zegt Gobius verder in zijn brief aan den Goeverneur-Generaal [1]), nadat de Mohammadaansche invloed zich heeft baangebroken, de volgende toestand ontstaan: (Sedert) „zijn de regten onder de Javanen onderscheyden in drie hoofddeelen, als:

1o. in *hoekoem agama* of geestelijke regten;

2o. in *hoekoem dirgama* of landregten; en

3o. in *hoekoem tsjilaga* of regten der koophandelaars, die gewezen worden door een seker getal gedelegeerde regters uijt de voornaemste koopluijden.

Onder de geestelijke regten werden begrepen alle saken die lijff- of halsstraffe concerneren, en onder de andere weder alle saken die sonder lijff- of halsstraffe afgedaen werden (*uijtgesondert*) [2]) de saken (*omtrent*) [2]) het trouwen ende de decissiën over erffenissen, die mede onder den hoekoem agama behooren." [3])

De tegenstelling tusschen „agama" en „drigama" (= dirgama) is van de Papakĕm Tjĕrbon bekend, in de zaken van de eerste soort waren de door de pangoeloe's gevolgde beginselen richtsnoer, in drigama-zaken golden de oud-Javaansche rechtsbeginselen onveranderd. Waarin nu de door den geestelijken rechter gevolgde beginselen bestonden, wordt ten aanzien van Mataram en Prijangan niet nader toegelicht. Zooveel is duidelijk dat de Mohammadaansche wet niet in haar geheelen omvang gevolgd kon worden, daartegen verzet zich al

---

[1]) Boven p. 347.

[2]) Inlassching van Dr. de Haan.

[3]) De Haan, III, § 318.

dat de splitsing in agama- en drigama-zaken volgens normen van oud-Javaansch recht was geschied. Er zal iets dergelijks hebben plaats gehad als later in Tjĕrbon, zelf een navolging van Mataram. De Prijangansche djaksa had dus de zaken te berechten van den Tjĕrbonschen Karta na omstreeks 1750, en de zaken die in Tjĕrbon tot de kompetentie van 't pangoeloe-gerecht behoorden, werden in Prijangan naar Mataram getrokken. Dat men in Tjĕrbon werkelijk Mataram tot voorbeeld heeft genomen bij de rechtshervorming waarvan de Papakĕm Tjĕrbon de uitkomst was, wordt in 't bizonder hierdoor waarschijnlijk gemaakt dat 't *forum privilegiatum* der godsdienstigen, in de Papakĕm als nieuw artikel ingelijfd, van de Mataramsche verislamiseering der rechtsbedeeling onder sultan Agoeng ook een deel heeft uitgemaakt. Immers, „over saken der papen off geestelijken onder malkanderen (competeerde) niemant anders de decissie als de papen selfs"[1]). Van een gemeenschappelijken oorsprong beider regelingen kan geen sprake zijn, zij strekten niet tot uitvoering van een eisch der Wet, 't lijkt me niet te gewaagd de eene als een navolging van de andere te beschouwen, i. c. Tjĕrbon van Mataram.

De derde in den trits van de Papakĕm Tjĕrbon, „tojagama" — de duikproef, wordt door Gobius niet genoemd; zij was echter in 't Prijangansche recht wel bekend[2]). Daarentegen vermeldt hij de „hoekoem tsjilaga", een soort rechtspraak door scheidsmannen, naar 't schijnt, waarop een koopman die „tjilaka" had gehad, een beroep kon doen. De Papakĕm maakt er geen melding van.

Werd boven Sultan Agoeng als de hervormer der rechtspraak in Mataram in Mohammadaansche richting genoemd, een meening die in 't volgende hoofdstuk nader zal worden betoogd, de schets die wij in den aanvang van dit hoofdstuk gaven van de opkomst van 't Mataramsche gezag over West-Java maakt 't duidelijk dat slechts hij of zijn zoon en opvolger als de aanstichters van de hervorming die Mataram in Prijangan tot stand bracht, in aanmerking komen. Van Sultan Agoeng is bekend dat hij een ijverig Mohamadaan was, terwijl zijn zoon en opvolger in open strijd met de Mohammadaansche partij heeft geleefd. Sultan Agoeng moet dus de man zijn geweest die de rechtshervorming in Mohammadaanschen geest in Prijangan heeft ingevoerd.

---

1) Boven p. 348.
2) De Haan, IV, § 2412, 2413.

Wij naderen nu den overgangstijd aan 't einde waarvan de Compagnie de plaats van Mataram had ingenomen.

Nog tijdens 't leven van Mangkoe rat geraakte 't Mataramsche rijk in verwarring, de oude vorst stierf in ballingschap. De Javaansche invloed in Prijangan begon te zinken. 't In 1677 met Mangkoe rat II gesloten kontrakt bepaalde als grens tusschen Compagnie's en Mataramsch gebied de Tjipamanoekan zuidwaarts doorgetrokken langs een denkbeeldige lijn tot aan den Indischen Oceaan. Meteen onttrok zich Soemĕdang aan 't Mataramsche gezag. 't Oostelijk van de grenslijn gelegen gebied bleef op papier tot Mataram behooren, wat niet wegneemt dat een poging van den Soesoehoenan om er zijn gezag te doen gelden door de regenten naar 't Hof te ontbieden, door den resident te Tjĕrbon verijdeld werd (1683) [1]. Een jaar later werden aan de regenten van Compagnieswege reglementen gegeven alsof zij heer en meester was in 't land. De Soesoehoenan trachtte dat alles wel door tegenzetten te verijdelen, maar van een bestendige, Mataramsche regeering over 't hem gebleven deel kan men toch niet spreken. Toen tenslotte Pakoe Boewana in 1705 de rechten van Mataram op Prijangan prijs gaf, sanktionneerde hij slechts een bestaanden toestand.

Met 't wegebben van 't Mataramsche gezag geraakte ook 't rechtswezen in Prijangan ontredderd.

In 1684 vertrekt Couper naar de Bovenlanden met de opdracht orde op de zaken te stellen, hij sluit bij die gelegenheid „Reglementen" met de regenten af. In deze in hoofdzaak gelijkluidende reglementen werd bepaald dat de regenten „naar hun oude preveligiën, wetten en costuymen regeren en bestieren zullen" [2]. Achtereenvolgens wordt met Soemĕdang, Bandoeng, Soekapoera, Parakan moentjang, Imbanagara, Kawasen, de hoofden van Bodjong lopang zoo'n reglement afgesloten. Hun landen omvatten 't gebied tusschen Tjiandjoer en Banjoemas.

De reglementen waren in wezen nieuwe aanstellingsbrieven van wege de Compagnie, zij werden door de regenten ook als zoodanig beschouwd. Deze erkenden met hun houding 't gezag van den Soesoehoenan voor dat van de Compagnie te hebben verwisseld [3].

---

[1]) De Haan, I, 61*.

[2]) Aldus in 't reglement voor *Pangeran Rangga Gĕmpol* van Soemĕdang, de Haan, III, § 505.

[3]) De Haan, III, § 502 v.v.; over de beslissende wending welke de zending van Couper in 't lot van Prijangan heeft gebracht, in 't bizonder § 494 v.v.

De laatste kwam hierdoor al spoedig in de verplichting orde te brengen in de geschillen der regenten. Zij deed 't zonder een vaste gedragslijn te volgen: soms zond de Regeering te Batavia een kommissaris naar de Bovenlanden, een ander maal riep zij de twistende regenten naar Batavia op of moest de resident te Tjĕrbon den vrede herstellen [1]).

Ten aanzien van 't rechtswezen spraken de reglementen van Couper alleen een beginsel uit. Door 't kontrakt van 1705 verkreeg de Compagnie gebiedsuitbreiding tot de grenzen van Tĕgal en Banjoemas. Geheel Prijangan was nu in haar bezit. Toen heeft zij, bij resolutie van 1708, Coupers werk bevestigd en 't rechtswezen in groote lijnen geregeld.

Er vallen in de geleidelijke uitbreiding van 't gezag der Oost-Indische Compagnie over Prijangan drie stadieën te onderscheiden. *West-Prijangan* was 't oudste bezit, 't dateerde van de stichting van Batavia. Want toen Jan Pietersz. Coen 't z.g. koninkrijk „Jaccatra" voor heeren meesters in bezit nam, wees hij meteen als grens aan, zuidwaarts over de blauwe bergen tot aan den Zuider-Oceaan. Als West- en Oostgrens werden gewoonlijk de Tjisadane en de Tjitaroem beschouwd. Alle land dat westelijk van de Tjitaroem lag en zuidelijk van 't Buitenzorgsche viel er dus binnen; 't laatste noemen we hier West-Prijangan. Doch 't duurde meer dan een halve eeuw vóór de Compagnie zich met dit land ging bemoeien. De oude zeden bleven er ongestoord heerschen. In beginsel erkende de Compagnie in 't veroverd gebied alleen oud-Hollandsch recht, maar zoolang zij haar resoluties niet in daden omzette, wisten de bovenlanders van 't bestaan zelfs niet af.

In 't begin der 18e eeuw werd West-Prijangan gevormd door 't regentschap *Tjiandjoer* en enkele andere, kleinere regentschappen die in verloop van tijd in den grooten nabuur zijn opgegaan. 't Kwam ongeveer overeen met de nieuwe residentie West-Prijangan [2]). De resolutie van 1708 scheidt dit gebied van de overige Jaccatrasche Bovenlanden af in zooverre dat de inheemsche rechtspraak er werd gehandhaafd [3]). 't Bleef echter onder 't bestuur gesteld van den gekommitteerde (namens den Goeverneur-Generaal) tot en over de

---

[1]) De Haan, I, 100*, 406*; III, § 689 v.v.; IV, § 2364

[2]) De Compagnie rekende Tjiandjoer *niet* tot Prijangan.

[3]) In de toen gegeven verklaring dat o.m. de regent van Tjiandjoer de eigen rechtspraak zou behouden, ligt de erkenning opgesloten dat er nooit Compagnies-rechtspraak was geweest.

zaken van den Inlander die te Batavia gevestigd was en over de landen die aan zijn opzicht waren toevertrouwd, een persoonlijk bewind voerde.

't Tweede stadium treedt in 1677 in, als de Tjipamanoekan de grens wordt. De Compagnie verwerft Bandoeng, Soemĕdang en Parakan moentjang, tesamen *Midden-Prijangan* te noemen, ongeveer gelijk aan de nieuwe residentie van dien naam.

Daarop volgt officieel in 1705 *Oost-Prijangan*: Limbangan, Soekapoera, de Galoehsche regentschappen, ten naastenbij overeenkomende met de nieuwe, gelijknamige residentie.

In 't spraakgebruik heetten in de 18e eeuw Bandoeng, Soemĕdang en Parakan moentjang (zetel zuid-oost van Soemĕdang), dus: Midden-Prijangan, de Bataviasche Preanger; Limbangan, Soekapoera en de Galoehsche regentschappen (Oost-Prijangan) de Cheribonsche Preanger, dewijl zij onder 't opzicht van den resident te Tjĕrbon waren gesteld. Een korten tijd (1705—1730) stonden de Bataviasche Preanger eveneens onder diens opzicht, daarvoor en daarna onder den gekommitteerde tot en over de zaken van den Inlander te Batavia. Voor de rechtspraak heeft dit deze beteekenis dat de landen onder Tjĕrbon meer aan zichzelf werden overgelaten, de gekommitteerde was een machtiger heer dan de resident te Tjĕrbon en kon zich, in de schaduw van den Goeverneur-Generaal, meer vrijheid in zijn bestuur veroorloven.

De resolutie van 1708 bepaalde voor geheel Prijangan (West-, Midden- en Oost-Prijangan) dat de regenten „nevens hare Ombols" [1]) „de civiele en criminele judicature (zouden behouden) over hare onderhoorige Javanen en andere vagabonderende Inlanders die in hare district komen te delinqueren, sonder dat onse bedienden [2]) haar daarmede verder sullen bemoeijen dan met toe te sien dat alles na behoren volgens de Javaanse wetten ofte costumen, na den aart dier menschen geschickt zijnde, kome te geschieden" [3]). Voor de regenten van Tjiandjoer c.a. kwam daar nog bij dat zij „van 't voorgevallene in hare districten kennis moeten geven aan den Heere Gouverneur Generaal off die Sijn Edelheijt daartoe sal gelieven te committeren", d.i. de gekommitteerde tot en over de zaken van den Inlander.

---

[1]) Ondergeschikte hoofden.
[2]) = Compagniesdienaren.
[3]) De Haan, IV, § 2383.

En nog eens, bij resolutie van 1712, wordt gezegd: „de Hoofden der Priangers zedert den jare 1677 dat die landen door den Sousouhounang door overmagt genoegsaam geabandonneert en daarom door d'E. Comp. tegen de Bantamse landrovers beschermt sijn geworden, altijd op haarselven regt gepleegt hebben." [1])

Ten aanzien van Midden- en Oost-Prijangan in 't bizonder had de Regeering zich reeds uitgesproken toen zij in 1706 Pangeran Aria Tjĕrbon tot „Opsigter en Regent over alle de Priangse landen en inwoonders" aanstelde en in zijn instruktie opnam dat de regenten de „quaaddoenders" zouden straffen. Dit is konform vroegere en latere beslissingen. Maar in de instruktie kwam ook 't volgende voor: „Zij (zullen) vooral de quade menschen en roovers of oproermakers als den paap Parwata [2]) en alle vijanden van de Comp. en 't Cheribonsche rijk uit haar landen moeten weeren en alle dezelve 'tzij leevende of doot aan den Pangerang Aria Cheribon ofte de Comp^s Gezaghebber op Cheribon overleeveren, op poene van anders selver daarover te sullen worden gestraft en uit haar gezag geset." [3]) — Dit gebod wordt niet door de algemeene resolutie van 1708 gedekt, die immers 't straffen van niet-onderhoorigen die binnen 't regentschap kwamen te delinqueeren, aan den regent overliet. De tegenstrijdigheid heeft aanleiding tot een konflikt gegeven. Toen in 1712 een Tjĕrbonner in Bandoeng had geroofd, liet de resident den man opvatten en naar Tjĕrbon brengen om daar terecht te staan. De resident handelde dus volgens de instruktie van Pangeran Aria Tjĕrbon. Maar de regent bezwaarde zich bij de Regeering en stond erop den man te Bandoeng te vonnissen, hij baseerde zich dus op de resolutie van 1708. De Regeering stelde den regent in 't gelijk [4]), wat met een verwijzing naar deze resolutie zeker te verdedigen was, alleen de interpretatie die zij bij deze gelegenheid van de rechtsmacht der regenten gaf, kon niet door den beugel. Wij komen op dit laatste terug [5]). Bij dit eene geval schijnt 't gebleven te zijn, wellicht is de resolutie van 1708 sedert algemeen gevolgd.

De instruktie van Pangeran Aria Tjĕrbon bedoelde ook een soort hooger beroep in te voeren. Na de inheemsche rechtspraak erkend

[1]) De Haan, IV, § 2364.
[2]) Parwata had de Bovenlanden in opschudding gebracht.
[3]) De Haan, II, p. 250.
[4]) De Haan, IV, § 2385.
[5]) Beneden p. 359.

te hebben, zegt zij: „mits het ook de beledigde[1]) onderdanen der Priangers[2]) alsints vrij zal staan, haare klagten, als die na waarheid zijn, aan den Pangerang Aria en Comp' Gezaghebber op Cheribon te mogen voorbrengen om sijn ordre en uitspraeke daarop te erlangen en na te komen" [3]).

Dit hooger beroep is door de resolutie van 1712 niet opgeheven, althans, twee jaar later wordt 't door den aftredenden resident van Tjĕrbon nog als bestaande aangemerkt. Verder hoort men er niet van, mogelijk heeft 't na den dood van Pangeran Aria Tjĕrbon (1723), die niet vervangen werd, zijn beteekenis verloren.

Mogen de beginselen waardoor de Hooge Regeering zich ten aanzien van de rechtsbedeeling in 't nieuw-verworven gebied liet leiden, thans duidelijk zijn en kan men de kennis van 't onderwerp waarover zij beschikte, uit de gemaakte regelingen voldoende leeren kennen, eerst uit Gobius' geschriften wordt 't klaar hoe 't met de rechtspleging tijdens den overgangstijd werkelijk gesteld is geweest. Een kleine herhaling is hierbij onvermijdelijk. Gobius schreef zijn beide brieven over dit onderwerp op denzelfden dag (26 Maart 1715). De eene was aan den Goeverneur-Generaal persoonlijk gericht, de andere aan de Regeering; de inhoud loopt tot op zekere hoogte parallel. Wij deden reeds een aanhaling uit den brief aan den Goeverneur-Generaal, thans volge iets uit den brief aan de Regeering. Hij schrijft:

„Indien nu de misdaet geoordeelt was, swaerder, namentlijk lijff- of halsstraffe verdient te hebben, hebben sij jacxas verklaart, onbevoegt te sijn, lijff- of halsstraffe te designeren, ten ware dat haar sulcx specialijk geordonneert quam te werden, want anders volgens de Javaense wetten alle lijff- of halsstraffen gedesigneert wierden door de voornaemste Javaensche of andere Mahumetaense papen, en geapprobeert mitsgaders geëxecuteert door en op ordre van die het oppergebied voerde, *ende uijt dien hoofde hebben de Preangse Regenten ook, sedert dat de Preangers onder d'E. Compie gekomen sijn, geene lijf- of halsstraffelijke vonnissen, door de papen aangewesen sijnde, ter executie gebragt als na vorengaende kennisse van den Resident en Pangeran Aria* [4]), dewelke daarop telkens om soodanigen

---

[1]) Volgens de interpretatie van de Regeering in 1712: „de succumbanten", de Haan, II, p. 254, noot 1.

[2]) = Regenten.

[3]) De Haan, II, p. 254 v.v.

[4]) Kursiveering aangebracht.

executie bij te wonen, 's Comp[s] wegen twee gecommitteerde afschikte na de plaetse daar het delict geschiet of den delinquant onderhorig was."[1])

En verder zegt hij „dat het Mahometisdom maar bij usurpatie met gewelt op Java ingevoert is . . . en dat ook de tijden en alle soodanige consideratiën van wesen verandert zijn, niet alleen sedert het jaar 1680 en 1685, dat alle de Preangers de Comp[ie] hebben aangekleeft, maar ook specialijk sedert het contract met den Soesoehoenangh Pacoboewana van A°. 1705, waarbij de Comp[ie] haren wettigen souverainen heer geworden is ende gevolglijk nu alleen competeert, alle saken en delicten, bijsonderlijk lijff- en halsstraffelijke misdaden, te doen sententieeren en executeren sooals deselve dat tot welstand van haar landen en volkeren oordeelen te behoren. Ende daaruijt hebben de Preangers ook geen dootvonnissen geëxecuteert als met voorkennisse van de successive Residenten alhier, genoechsaam dat bevattende voor een soort van approbatie 's Comp[s] wegen, onaangesien hare actens, die zij van d'E. Comp[ie] verkregen hebben, item de p[le] [*provisioneele*] memorie van 21 Maart 1706 [2]) haar (*sulcx*) specialijk niet gebieden, maar enkelijk melden dat sij hare onderdanen regeeren en straffen sullen in 't civiel en crimineel na de Javaensche wetten. Uijt alle het vorenstaende sal U Hoog Ed. dan volstrectelijk consteren, dat alle lijff- off halsstraffen tot de oppermagt behoren volgens der Javanen costumen." [3])

In dezen brief komt duidelijk uit dat de regenten in de Compagnie of haar vertegenwoordiger de voortzetting zagen van 't gezag des Soesoehoenans, zooals dat in de reglementen van Couper was neergelegd. De andere dan lijf- en halsstraffelijke zaken, de zaken der tweede kategorie (zie boven p. 349) werden dus, als tijdens Mataram, door de djaksa's der regenten volgens de Javaansche wetten afgedaan. Hier bleef alles bij 't oude. Wat de berechting der lijf- en halsstraffelijke zaken betreft, kwam er alleen die verandering welke een uitvloeisel was van de veranderde omstandigheden. Vroeger moesten de regenten deze zaken, nadat zij door de djaksa's voorloopig waren onderzocht en lijfstraffelijk bevonden, overdragen aan den Soesoehoenan, de delinquenten werden opgezonden, de vorst sprak recht maar hoorde, alvorens te vonnissen, zijn Mohammadaansche adviseurs. Uit den aard der zaak verviel de opzending, de geestelijken

---

1) De Haan, III, § 314, IV, § 2386.
2) Dit is de instruktie van Pangeran Aria Tjĕrbon.
3) De Haan, IV, § 2387.

ter plaatse gaven hun oordeel („door de papen aangewesen sijnde") en in stede van den vorst sprak de resident 't beslissende woord. Wij zullen later zien dat in Gobius' tijd in Mataram 't zwaartepunt der berechting van den vorst naar de geestelijken verplaatst was, zoodat hij in 't raam van den tijd kon zeggen dat de „papen" 't vonnis aanwezen en dit „na vorengaende kennisse" van den resident en Pangeran Aria werd ten uitvoer gelegd; bij welke exekutie dan door beiden gezonden gekommitteerden aanwezig waren. 't Geheele proces speelde zich dus binnen de grenzen van 't regentschap af.

De Regeering te Batavia hoorde van Gobius voor 't eerst hoe 't eigenlijk met de rechtspraak in Prijangan gesteld was. Zij verkeerde in de meening dat de „judicature" welke zij in de resolutie van 1708 aan de regenten gelaten had, onbeperkt was. Naar aanleiding van de klacht van den regent van Bandoeng waarvan boven sprake was [1]), draagt de Regeering aan den gekommitterde tot en over de zaken van den Inlander van der Horst op om aan de regenten haar bedoeling in zake die resolutie duidelijk te maken. Daarop schrijft van der Horst aan den regent „dat UE. met de Ombols van Bandong aldaer zelvs over de gemelde doodslagers *naer de Javaense wetten,* sonder na Cheribon te zenden, regt sult moeten doen, mits, *hetselve g'executeert sijnde,* daervan aan den Resident Cornelis Jongbloed tot Cheribon en den Pangerang Aria Cheribon behoorlijk advijs gegeven werd" [2]). — 't Behoeft na 't vorenstaande geen verdere toelichting dat de Regeering haar eigen positie ten aanzien der rechtspraak in Prijangan miskende.

Na de Regeering aldus te hebben ingelicht omtrent den waren staat van zaken, gaat Gobius een stap verder. Uit 't geen boven uit zijn geschriften is aangehaald, bleek al dat hij de islamiseerende wending welke in de rechtspleging gekomen was, geenszins toejuichte. „De papen sulcx toevertrouwt werdende, konnen niet gelooft werden daermede 's Comp^s^ meeste beste te sullen betragten", schrijft hij o.a. aan den Goeverneur-Generaal [3]). Hij herhaalt dat in den brief aan de Regeering en knoopt daaraan 't voorstel vast om in de lijf- en halsstraffelijke rechtspleging wijziging te brengen. Hij stelt voor „dat om de Mahometaanse machinatieën alle occasie te benemen van onder de slegte [= eenvoudige] Javanen [4]) quade

[1]) Boven p. 356.
[2]) De Haan, IV, § 2385.
[3]) Boven p. 348.
[4]) Ten rechte: Soendaneezen, maar men noemde in dien tijd alle Inlanders van Java Javanen.

denkbeelden te konnen verwecken, alle lijff- en halsstraffelijcke saken, bijsonderlijk over delicten tegens d'E. Comp^{ie}, òff geheelijk aan de Comp^{ie} getrocken, òff aan de jaxas gedemandeert souden konnen werden, sonder commotie off de minste strijdigheijt tegens de oorspronckelijcke Javaensche en niet-Mahometaense wetten; dog in het laatste geval, bij beveling aan de jaxas, om soodanige vonnissen niet te executeren als op approbatie vanwegens de Comp^{ie}".

Zijn voorstel komt dus hierop neer dat hij wil invoeren òf Compagniesrechtspraak òf terugkeer tot den toestand zooals hij was vóór de Mohammadaansche geestelijken aandeel in de inheemsche rechtspraak verwierven, een toestand zooals die in Mataram vóór Sultan Agoeng bestaan had en in Tjĕrbon tijdens Gobius' aanwezen nog bestond [1]). Slechts verbindt hij er de goedkeuring van vonnissen door de Compagnie aan.

Hoewel Gobius bizonder tegen 't Mohammadaansch, geestelijk element geporteerd blijkt, mag toch wel waarde gehecht worden aan de bewering van dezen kenner van Inlandsche toestanden dat aan de geestelijken hun aandeel in de rechtspraak „sonder commotie" kon worden ontnomen. Òf de geestelijke rechter week bij 't geven van zijn oordeel nog weinig van 't oud-Javaansche recht af, òf de nieuwe strafrechtbegrippen waren der bevolking nog weinig vertrouwd. Daar sluit bij aan wat hij twee jaar later in zijn memorie van overgave schrijft: „De Preanger jaxas en .... regenten, hebben mij absoluijt versogt bij haar oud regt van eijgen jurisdictie gemaintineert te mogen blijven".

Gobius vond aanleiding om zijn beide brieven aan Goeverneur-Generaal en Hooge Regeering met 't in den laatsten bevatte voorstel te richten in een opdracht die hem van 't Kasteel geworden was om een paar zaken die in Prijangan waren voorgevallen, door een vergadering van Prijangansche djaksa's, te Tjĕrbon bijeengeroepen, te laten berechten. Over deze z.g. djaksa-vergadering komen we hierbeneden nog te spreken [2]).

De „paap" Tanoe patra had huisvesting verleend aan een Ooster-Javaan en hem zijn kleindochter ten huwelijk gegeven; Wira wadana was medeplichtig. De vreemdeling gaf voor Pangeran Boemi nata te heeten, hij legde 't er dus op toe in zijn nieuwe omgeving een rol te spelen. De djaksa's leggen beiden beklaagden een geldboete

---

[1]) 't Is niet recht duidelijk wat met de woorden „bijsonderlijk over delicten tegens d'E. Comp^{ie}" bedoeld is.

[2]) Beneden, p. 363 v.v.

op. Gobius teekent in den aan de Regeering gerichten brief bij 't vonnis aan: „Gevende de Preanger reghters redene van dat gewijsde waeromme sulcx enkel op geldboetens gevallen is, dat Tanoepatra en Wira wadana alleenlijk misdaen hadden in den lantloper Boeminata, soodra hij haar voor soodanigen bekent was geworden, niet te laten packen of dootslaan in plaats van denselven in stilligheijt te laten vertrecken".

Brief en vonnis werden behandeld in de vergadering der Hooge Regeering (16 April 1715). Zij maakte uit een en ander op dat de djaksa's aan „personen van de geestelijcke ordre" hoogstens geldboete mochten opleggen, wat niet juist was en door Gobius ook niet was beweerd. De djaksa's mochten in 't algemeen slechts geldboete opleggen. — Op haar verkeerde konkluzie doorgaande, zegt de Regeering dat zij die (vermeende) opvatting der djaksa's niet deelt „met ordre dat die exceptie in den aanstaande door gemelte regters geen plaats gegeven sal mogen werden, maar integendeel dat sij tegens alle en een ijgelijk die gepecceert sullen hebben sonder onderscheijd van geestelijcke off wereldlijcke personen sullen hebben te vonnissen en regt te spreecken na de nature der misdaden en vereijsch van de oude Javaanse wetten". Ook dit was niet juist. Gobius had uiteengezet dat in Mataram vóór 't doorbreken van den Mohammadaanschen invloed de djaksa's de lijf- en halsstraffelijke zaken wel voorbereidden, doch de vorst recht sprak. En in haar brief aan Tjĕrbon van 9 Mei d.a.v., waarin de Regeering haar beslissing meedeelt, wordt nog eens gezegd dat zij de (vermeende) bewering der djaksa's als zou zwaardere straf dan geldboete aan „personen van de geestelijke ordre" alleen „door voorname Javaanse of andere papen" kunnen worden opgelegd, verwerpt en zij wil niet dat recht gedaan wordt „naar bijsondere wetten van Mahumadaanse papen die in jonger tijden . . . tegen het regt der wettige Vorsten soude mogen wesen ingevoert, 'tgeen wij, sooveel d'E. Comp^{ie} aangaat, in genen delen begeren te dulden of gevolgt te hebben" [1].

De Regeering brak zich niet 't hoofd met de vraag hoe die „Mahumadaanse papen" erin geslaagd waren hun bizondere wetten tegen den wil der vorsten ingevoerd te krijgen. Dit was ook niet de voorstelling die Gobius had gegeven; in zijn brief aan den Goeverneur-Generaal toch had hij gezegd „dat (de papen) de Javase Vorsten deden geloven en aannemen" . . . enz. [2]).

[1]) De Haan, II, p. 430.
[2]) De Haan, IV, § 2388; II, p. 427 v.v.

Intusschen, Gobius kon tevreden zijn. De Regeering mocht zijn uiteenzettingen al verkeerd begrepen hebben, zij deed ten slotte wat hij wenschte dat zij zou besluiten: de geestelijken werden uitgeschakeld, de djaksa's zouden de eenige rechters zijn en ook 't *forum privilegiatum* verviel. Hiermee was de rechtshervorming van Sultan Agoeng voor Prijangan ongedaan gemaakt.

De plaats die de resident, namens de Compagnie, als vervanger van den vorst in de rechtspraak had ingenomen, bleef intakt. De Regeering gelastte dat konform de instruktie voor Pangeran Aria Tjĕrbon „alle vonnissen van voors(*chreven*) regters (*de djaksa's*) die lijff- of levenstraffe behelsen, of ook wel anders gewesen sullen sijn in misdaden die tegens den Heer of d'E. Comp[ie] sijn begaan, geensints g'executeert sullen mogen werden dan na voorgaande examinatie en bevinding mitsgaders daarop gevolgde nader dispositie tot approbatie of andersints van den Pangerang Aria ende den Resident tot Cheribon of wel (*de*)selve van ons, indien in saken van gewigt en die d'E. Comp[ie] betreffen, tusschen voorm. Pangerang en Resident verschil van gevoelen soude mogen vallen" [1]). 't Moet voor Gobius bij 't neerleggen van zijn betrekking een voldoening zijn geweest in zijn memorie van overgave te kunnen neerschrijven: „Soo verre als mij die saek bekent geweest is in den beginne mijner aankomst heb ik die vertoond, aan de hoge regeeringe van India, welke den resident nevens den pangerang Aria Cheribon daarop hebben geauthoriseerd tot het mitigeeren, altereeren of confirmeeren van alle vonnissen, lijff- of doodstraffen consernerende, soo als U. E. sulcx en meer andere saecken over de Preangers geordonneert sal vinden bij de missive van haar Hoog Ed[s]. gedateerd 9 Mey 1715." En verder: „Ik hebbe de Cheribonder en Preanger jaxas altoos gemaintineert bij haar wetten van voor de tijden des Mahomatisdoms soo veel doenlijk, insonderheijt sooverre als die tot heden aan dese kant van Java in gebruyk gebleven sijn."

Indachtig aan de vele moeiten die de beslechting der tusschen de regenten rijzende geschillen over landen en volkeren haar hadden bezorgd van af den tijd dat zij zich de Prijangansche zaken had aangetrokken, nam de Regeering in de instruktie voor Pangeran Aria Tjĕrbon ook een bepaling ter zake op. „'t Voornaamste en eerste werk" van hem, bijgestaan door luitenant Lippius „taelkundig en in die contreijen ervaren" zou zijn „hun (*der*

[1]) De Haan, IV, § 2389.

Regenten) geschillen over iders hier en daar verloopen volkeren na waarheid (te) onderzoeken, en dan voorts gelasten en besorgen, dat ijder zijne verlopene menschen weer komt te erlangen, gelijk dat al zedert vele jaren doorgaans [1]) de ordres van den Goeverneur-Generaal en de Raden van India aan alle de Preangershoofden hebben geweest" [2]). — Doch ook hij kon in die opdracht niet ten volle slagen. Resident Jongbloet (1706—1714) is toen op de gedachte gekomen de djaksa's van alle regentschappen te Tjĕrbon in rade bijeen te brengen. Hij meende tegen 't onderling twisten der regenten „over landen (*en*) volkeren . . . geen beter middel gevonden (te hebben) tot hare bevrediging en de conservatie van de onderlinge ruste onder de Preangers, als de saecken ten eersten door de Preangse regters te laten ondersoeken en na dit gedane ondersoek ten overstaen van den Pangerang Arria Cheribon, als die de saeke nader geëxamineert en bevonden heeft regt en billijk behandelt te zijn, alsdan ten eersten p^{l} [*provisioneel*]te laten afdoen, en, soo ras Haer Hoog Ed^{s}. g'eerde approbatie gevolgt is, van de voorschreven decissie een Javaensche sententie off sourat coedong bij haer genaemt, met het signet van U. E. [*den Resident*] en den Pangerang Arria Cheribon gecacheteerd, in presentie van alle de Priangse Hoofden aan de triumpherende parthijen te verleenen en den succumbant tot zijn pligt van gehoorsaemheijt aan te manen, daer zij altoos wel 't beste mede te vergenoegen zijn geweest" [3]).

't Heeft er allen schijn van dat Jongbloet bij de vorming van deze djaksa-vergadering 't voorbeeld van de Tjĕrbonsche rechtbank der zeven djaksa's voor oogen heeft gestaan [4]), niettemin schiep hij iets gansch anders. De Karta was de oude, Tjĕrbonsche rijksrechtbank, welker leden, na de verdeeling der gronden onder de zonen van den laatsten alleenheerscher, in bepaalde verhouding uit de verschillende takken van 't vorstenbestuur getrokken werden; de vergadering der Prijanganschee djaksa's was een nieuw kollege waarin de rechters van verscheidene, onderling onafhankelijke, regentschappen van tijd tot tijd tesamen kwamen met de opdracht, door voorbereidend werk de taak van de uitvoerende macht te vergemakkelijken.

Jongbloet's opvolger Gobius heeft deze nieuwe adat voortgezet en

---

1) D.i. doorloopend.
2) De Haan, II, p. 257.
3) De Haan, IV, § 2364.
4) Dit is ook 't oordeel van de Haan, o.c. IV, § 2387.

beveelt haar ook bij zijn aftreden aan zijn vervanger aan. „Want over alle de soodanige saeken (n.l. „alle verdere gemengde saeken van landen en volkeren" [1]) verschijnen de Preanger jaxas alle jaren eens op Cheribon, om deselve onder des residents oog af te doen, hetwelke aldus dient onderhouden te werden om alle eendragt en ruste met 's E. Comp[s] meeste dienste te samen te doen gaen en blijven op een ordentelijcken weg tot geduursaemheijt" [2]). Hij heeft ten aanzien van de djaksavergadering een nieuwe regeling getroffen: „De Preanger jaxas off regters hebben nevens andere Preanger bediendens [= *dienaren*] mede haer gesette tax van coopmanschappen, welke sijlieden voor d'E Comp[ie] jaarlijcx leveren moeten aan haar hoofdregenten.

En daarom heb ik deselve gesteld op een sekeren tijd hier te moeten wesen wanneer omtrent haar leverantie niet te versuijmen is, te weten op nieuwe jaardag of den eersten Januarij om dan hier onder 't ooge van den resident te sitten over alle saecken die er af te doen sijn den tijd van twee maanden, ende na verloop van dien weder na huijs te vertrecken, alschoon er dan nog saeken onafgedaan waeren ten ware er gevaar in uijtstel was. Ende dat om dese redenen dat ik stelle er meer aan de belangen van d'E. Comp[ie] als der Javanen particuliere querellen onder malkanderen gelegen is." [3]) M. a. w. Gobius vreesde verachtering in de levering van koopmanschappen bijaldien de djaksa's langer dan twee maanden uit hun regentschap afwezig waren.

Behalve 't onderzoek naar geschillen betreffende landen en volkeren werden aan de djaksa-vergadering nog andere zaken opgedragen naar 't der Regeering of den resident behaagde. Twee zaken waarbij de opdracht van de Regeering uitging, noemden wij reeds boven [4]), de bescherming door een „paap" aan een Javaanschen avonturier verleend, de andere zaak was een geval van vexatie. In nog een ander geval hadden twee lieden van Tjĕrbon op Prijangansch gebied gedelinqueerd. Volgens de instruktie van Pangeran Aria Tjĕrbon zou die zaak te Tjĕrbon hebben moeten dienen, volgens de bekende, in 1708 uitgevaardigde en in 1712 verduidelijkte resolutie

---

[1]) Met „gemengde saeken" worden zaken tusschen verschillende regenten of onderhoorigen van verschillende regenten bedoeld, zie de Haan, IV, p. 648, noot 5.

[2]) Landsarchief Batavia, gedeeltelijk te vinden bij de Haan, IV, § 2391.

[3]) De Haan, IV, § 2366.

[4]) Boven p. 360 v.v.

der Regeering in 't betrokken regentschap. Gobius bracht haar nu voor de djaksa-vergadering; misschien hoopte hij dat een uitspraak van zoon breed kollege eerder gehoor zou vinden dan 't vonnis van een regentschaps-djaksa. Doch dan kwam hij bedrogen uit; want Sultan Sĕpoeh wiens onderdanen de veroordeelden waren, weigerde te „obedieeren, maar begeerde dat die saecken in een gecombineerde vergadering door de Preanger en Cheribonder Jaxas gesamentlijk soude afgedaan werden, hetwelk ik ronduijt heb affgeslagen" [1]). Gobius, bekend als hij was met 't Inlandsche rechtswezen, zag zeer goed in dat de Sultan zich hier rechtsmacht over Prijangan zocht te usurpeeren. Hij waarschuwt uitdrukkelijk tegen pogingen in die richting: „De Preanger landen en Cheribon dienen altoos ijder op haar selfs geregeerd te werden off men soude seer ligt gelegentheijt geven tegens de regel van verdeeltheijt tot de overheersching der Cheribonders, welke omdat sij van den eersten voorplanter van het Mahometisdom voortgebragt sijn, ook wel iets meer in het geestelijke menen te besitten als andere Javanen.

Sulcx dient vooral in opmerking dat ieder binnen de palen van sijn jurisdictie gehouden werd." [2])

't Is twijfelachtig of resident van Tets (1717—1720) de djaksa-vergadering heeft voortgezet. Hij zegt ergens in zijn memorie van overgave: „De Preanger Hoofden zijn gehouden haer questies, soo se eenige hebben, af te doen ten overstaan van U.E. [*den resident*] en den Pangerang Aria Cheribon .... Het plaatsen van deselve ter vergadering heb ik U.E. aangewesen." [3]) Dit kan alleen slaan op regenten. Een (reeds lang hangend) geschil wordt in 1720 in een gekombineerde vergadering gebracht van resident, de Tjĕrbonsche vorsten (ten onrechte) en de Prijangansche regenten [4]). Uit een andere plaats in zijn memorie kan afgeleid worden, hoewel 't er niet met zooveel woorden staat, dat hij de djaksa's te Tjĕrbon liet bijeenkomen [5]). Hoe dit zij, er wordt over de djaksa-vergadering verder niets vernomen, men schijnt spoedig tot de praktijk van vóór Jongbloet te zijn teruggekeerd, immers, in 1700 wordt reeds een regen-

---

[1]) Memorie van overgave, Landsarchief Batavia.

[2]) Memorie van overgave, Landsarchief Batavia.

[3]) De Haan, IV, § 2366.

[4]) De Haan, IV, § 2367. — De vergadering had plaats in 't jaar van v. Tets' aftreden. Zij moet onder zijn presidium hebben gestaan, daar de regenten met Nieuwjaar naar de hoofdplaats plachten af te komen.

[5]) De Haan, IV, § 2394.

tenvergadering onder voorzitterschap van den resident te Tjĕrbon vermeld [1]).

De resolutie van 1708 liet, naar wij zagen, de rechtsbedeeling in Prijangan, zooals zij bestond, voortbestaan. Zij sprak van de regenten „nevens hare Ombols" doch wij weten door Gobius dat de rechtsmacht niet werd uitgeoefend door de regenten zelf, maar door djaksa's. Elk regent heeft zijn eigen djaksa's, had Gobius gezegd. In de djaksa-vergadering te Tjĕrbon in 't jaar, waarover zooveel is te doen geweest, is uit elk regentschap één djaksa aanwezig, ongetwijfeld de hoofddjaksa, zij noemen zich in de bewaard gebleven vonnissen „alle de Priangse regters". Omstreeks 1800 wordt in 't regentschap Tjiandjoer één djaksa ter hoofdplaats vermeld en verder nog djaksa's van Tjikĕmbar, Djampang wetan, Goenoeng Parang, dus *djaksa tjoetak* (distrikts djaksa's) [2]). Volgens van Lawick waren er in 1809 in Oost-Prijangan in elk regentschap één groot-djaksa ter hoofdplaats en onder-djaksa's in elke tjoetak [3]). Dit schijnt te generaliseerend gesteld. — Bij een plaatselijk onderzoek in Rongga (Bandoeng) waarbij ook de regent tegenwoordig is, zijn twee djaksa's aanwezig (1807) [4]). — De regent van Bandoeng ten slotte verklaart in 1812 dat er in zijn regentschap twee djaksa's ter hoofdplaats zijn waarvan de tweede de adjunkt is van den eerste [5]).

Uit dit alles is op te maken dat er in elk regentschap één hoofddjaksa was en er verder djaksa's waren in wisselend aantal, ten opzichte van den hoofddjaksa een ondergeschikte positie innemende en optredende als zijn assessoren.

Nog in 't begin der 19e eeuw hield de djaksa op Maandag en Donderdag zitting en wel in de *bale bandoeng*, d.i. een open gebouw op 't voorerf van de regentswoning [6]), wat 't daarvan gemaakte gebruik betreft te vergelijken met de Javaansche *pasebau* [7]). De dagen

---

[1]) De Haan, IV, § 2364. — Eenige jaren later, tijdens resident van Soesdijck (1734—1739) wordt een grenskwestie tusschen twee oemboel's zonder djaksa's opgelost, maar zij behoorden tot 't zelfde regentschap, de Haan, IV, § 2352.

[2]) De Haan, IV, § 2100.

[3]) De Haan, IV, § 2046.

[4]) De Haan, IV, § 2402.

[5]) De Haan, II, bijlage L, § 11, 32.

[6]) De Wilde, De Preanger Regentschappen 1830 p. 176, aangehaald door de Haan, IV, § 2408.

[7]) Zij werden ook wel *paseban* geheeten. — Als men den toegang tot 't Regentserf door was, bevond zich links de *paseban wetan*, rechts, daartegenover, de *paseban koelon*. Dit was 't kantoor van den djaksa. De Kaboepaten ligt in Prijangan altijd aan de Zuidzijde van de aloen-aloen.

komen overeen met de rechtsdagen van Mataram. Vast staat dat de bale bandoeng 't kantoor was van den djaksa; of dáár oudtijds ook de rechtszittingen gehouden werden dan wel in de open lucht, valt niet uit te maken.

Wat den aard van 't toegepaste recht betreft, alle berichten stemmen erin overeen dat dit de oud-Javaansche wetten waren, doch bizonderheden ontbreken. Wij zagen in 't vorig hoofdstuk dat er een soort hooger beroep van de vonnissen der Kartà bestond, een herbehandeling door dezelfde rechtbank in andere samenstelling na ingewonnen advies bij de djaksa's, o.m. van Prijangan. De Prijangansche djaksa's waren dus met de door de Karta gevolgde procedure vertrouwd, wat op overeenkomst tusschen de Papakĕm Tjĕrbon en de door hen gebezigde rechtsboeken wijst. De duikproef, in de Papakĕm Tjĕrbon uitvoerig beschreven, was in Prijangan bekend. Herbehandeling door den zelfden rechter was onder bepaalde omstandigheden ook in Prijangan mogelijk [1]).

Welke veranderingen er in verloop van tijd in 't toebedeelde recht zijn gebracht, zal wel voor altijd verborgen blijven. De Islamiseerende invloed werd door Gobius teruggedrongen. Doch 't is een open vraag in hoeverre die invloed zich, van onderen op, geleidelijk weer heeft doen gelden. Even wordt de sluier opgelicht omstreeks 1800 in Tjiandjoer. De djaksa — hij draagt den veelzeggenden naam *Manu Kontara* — krijgt 't aan den stok met een zeer Mohammadaansch gezinden patih [2]). Zoo men uit dit eene feit een konkluzie kan trekken, zou 't zijn dat tot dat tijdstip de islamiseerende invloed gering moet zijn geweest.

In 1730 keerde Midden-Prijangan onder den gekommitteerde tot en over de zaken van den Inlander terug. Als een uitvloeisel van 't persoonlijk bewind dat deze voerde, bemerken wij sedert meer van ingrijpen zijnerzijds in de handhaving van de rechtsorde. Dat geldt in niet mindere mate van West-Prijangan, dat steeds onder zijn gezag gebleven was. Doch de opgeteekende gevallen — men kan ze gerelateerd vinden bij de Haan [3]) — betreffen meestal roofpartijen e.d., die de openbare orde bedreigden. De zorg voor rust en orde bewoog den gekommitteerde om zich met de zaken te bemoeien, niet belangstelling voor de inheemsche rechtspraak als zoodanig. Greep

---

[1]) De Haan, IV, § 2391, ontleend aan de memorie van overgave van Gobius.
[2]) De Haan, IV, § 2100, 2409.
[3]) De Haan, IV, § 2373, 2379, 2398 2399 en wellicht nog andere plaatsen.

hij in, dan werd soms administratief gestraft, soms de zaak aan schepenen overgegeven. Er heerschte verschil van gevoelen in Compagnieskringen over de vraag, welk recht in West- en Midden-Prijangan behoorde te gelden en, bijgevolg, wie behoorde te vonnissen. De resolutie van 1708 is echter nooit ingetrokken. [1]) Afgezien van de, alles tesamen genomen, niet talrijke gevallen dat de gekommitteerde 't noodig vond orde op de zaken te stellen — en in zoo'n geval was er niets dat hem belette te doen wat hij noodig achtte —, zal de inheemsche rechtspleging haar eigen weg hebben kunnen gaan.

Oost-Prijangan, dat steeds onder Tjĕrbon is gebleven en waar de gekommitteerde geenerlei bemoeienis had, was nog meer aan zichzelf overgelaten. Resident Armenault (1765—1771) verwijst in zijn memorie van overgave voor een juist begrip der verhouding van resident tot de Prijangansche regenten naar een Bataviasche missive van 1712 waarin staat dat de resident (en Pangeran Aria Tjĕrbon) „geensints het effective bestier en rechtspleging" over Prijangan bezitten, integendeel moeten de regenten „bij hare oude jurisdictie soo in 't crimineel als civiele als van ouds naa de Jav. wetten onverhindert continueeren". [2]) Een zijner opvolgers, van der Beke, haalt dezelfde missive aan (1787). [3]) De inheemsche rechtspraak is daar dus ongestoord haar gang kunnen gaan, behoudens natuurlijk de approbatie van lijf- en halsstraffelijke vonnissen.

De *godsdienstige* rechtspraak welker bestaan in Sultan Agoengs tijd, op grond van Gobius' mededeelingen over de toestanden in Mataram, ook voor Prijangan kan worden aangenomen, [4]) wordt weder vermeld door den regent van Bandoeng in 1812. [5]) In 't algemeen geldt van haar wat reeds bij Tjĕrbon werd opgemerkt.

Er resten ons nog enkele sprokkelingen in 't bosch der archiefstukken waar door „Prijangan" 't licht is binnengedrongen.

Bij de Nieuwe Bataviasche Statuten van 1766, nooit officieel in werking getreden maar in de praktijk gevolgd, verkrijgen de regenten van Midden-Prijangan 't recht om buffeldieven tot kettingstraf te veroordeelen; dit is niet handhaving van bestaand, inheemsch recht

---

[1]) De Haan, IV, § 2396 v.v.
[2]) Landsarchief Batavia.
[3]) De Haan, IV, § 2395, 2385.
[4]) Boven p. 351.
[5]) De Haan, II, Bijlage L.

maar als een nieuw voorschrift bedoeld. [1]) De regent van Tjiandjoer bezat dit recht reeds maar ook vanwege de Compagnie. [2])

Een kommissie, belast met een onderzoek naar den staat der Bataviasche regentschappen (Midden-Prijangan) alsmede de „Jaccatrasche Bovenlanden" (waartoe West-Prijangan behoorde), de kommissie-Thalman c.s. komt in 1807 o.a. in Bandoeng en maakt van haar inspektie-reis gebruik om eenige door den opziener aldaar gerapporteerde moorden en diefstallen plaatselijk te onderzoeken. „Met overeenkomst van den Regent [*die 't gezelschap begeleidde*] en de beijde prezent zijnde jaxas of zoogenaamde inlandse fiscaals beslist (*zij*) volgens de Mahometaanse wetten", tot basis nemend 't rapport van den opziener. [3]) Dit is dus gelegenheidsrechtspraak, van een pangoeloe wordt niet gerept en wat de kommissie onder Mohammadaansche wetten verstond, is niet uit te maken.

Tegelijkertijd vernemen wij dat vijf personen, die zich aan straatroof hadden schuldig gemaakt door een „inlandsche commissie" gevonnist zijn, „bestaande uit den Hogen Priester en twee jaxas of zogenaamde fiscaals". De straf was rotanslagen bij wijze van correctie en veroordeeling tot den ketting „mits approbatie Hunner Hoog Edelheedens" [de Regeering te Batavia]. [4])

Bij dezelfde gelegenheid wordt gemeld dat een moordenaar „door een daartoe benoemde commissie, bestaande uit den hoogepriester, vieschaal etc., gecondemneert (*wordt*) volgens hunne mahomitaansche wetten in een geldboete van Rds 32 ten vaveure van de omgebragte zijne geparronteerde". [5])

De zelfde kommissie-Thalman teekent aan dat, bij 't aandrijven van een lijk, door een „commissie bestaande uit priesters en Hoofden" lijkschouwing plaats heeft. 't Zelfde was reeds door den adjunkt-gekommitteerde van Lawick gezegd „volgens den ouden gebruiken" te zijn. [6]) Men wist dus van kommissiën, misschien brachten zij Thalman op 't denkbeeld 'tzelfde te doen.

Eenige lijn valt overigens in deze rechtspraak van kommissies *ad hoc* niet te onderscheiden.

Nog zonderlinger is een advies van de panghoeloe's der regent-

---

[1]) De Haan, IV, § 2399.
[2]) De Haan, IV, § 2422.
[3]) De Haan, IV, § 2402.
[4]) De Haan, IV, § 2406.
[5]) De Haan, IV, § 2408.
[6]) De Haan, IV, § 2404.

schappen Tjiandjoer, Bandoeng, Soemĕdang en Parakan moentjang gezamenlijk uitgebracht aan den gekommitteerde in 1805. In dit stuk worden eerst allerlei knevelarijen door 't hoofd van Timbang antĕn (Bandoeng), vooral in zake de koffiekultuur bedreven, beschreven en dan zeggen zij: „waarom wij gezamentlijke Panghoeloes .... U Depattij [*den Regent*] en den Heer Commissaris [*den gekommitteerde*] verzoeken, dat hij, volgens de Mahomettanse wet, mag gestraft worden volgens dewelke hij al het geld zo onregtvaardig genooten, wederom terug moest geeven, waar na hij vervolgens als iemand die steeld gestraft moet worden, het zij in het blok, aan den Lijve, dan wel het hair aff te scheeren". [1])

In de inheemsche rechtspleging was voor een advies in dezen vorm, door de panghoeloe's van vier regentschappen tesamen, geen plaats; 't stuk moet zijn ontstaan danken aan een verzoek van den gekommitteerde of diens adjunkt. De panghoeloe's, drieerlei straf naar keuze voorstellende, wenschen blijkbaar den gekommitteerde ter wille te zijn. Een geestelijke rechtbank vormden zij tesamen stellig niet en hun raad is ook niet op de Mohammadaansche wet gegrond. 't Kaalscheren van 't hoofd wordt door Raffles als straf op politieke misdrijven in Oost-Java vermeld. [2])

Daendels heeft ook in Prijangan groote veranderingen in de inheemsche rechtspraak gebracht en haar einde voorbereid. De „beslissing van civile en huishoudelijke zaken" werd aanvankelijk ongemoeid gelaten. Voor de behandeling van „alle criminele delicten", gepleegd in de onder Batavia ressorteerende regentschappen, werd nog in 't jaar van zijn optreden een „ambulant gericht" ingesteld, verschillend van samenstelling naar gelang van 't regentschap waarin 't misdrijf gepleegd was. Leden waren de prefekt (tevens voorzitter), de regent, de hoofdpanghoeloe („hoge priester") en twee opzieners. De prefect of de opziener wonnen informaties in zoodra een delikt was gepleegd, de laatste bracht de zaak in staat van wijzen. De aangeklaagde werd niet gekonfronteerd met aanklager en getuigen, 't door den opziener „gehouden onderzoek" werd ter beslissing aan 't gerecht voorgelegd. Nopens de toepassing der straf op een of ander misdrijf werd bepaald „zich, voor zoover hieraan kan en mag worden gedefereert, te gedragen overeenkomstig de inlandsche wetten

[1]) Translaat, te vinden in Bijlagen Resolutieën Batavia 1805, Landsarchief Batavia.

[2]) Raffles-History of Java, uitgave 1817, vol. I, p. 321.

en gebruiken, die tot dusverre ten regel hebben gestrekt." Na fiat exekutie van den Goeverneur Generaal werd 't vonnis ten uitvoer gelegd „zullende het gerecht zich overigens zooveel doenlijk moeten houden aan de form van rechtspleging, door den Souverein voorgeschreven". In Oost-Prijangan werd deze regeling 't volgend jaar ingevoerd. Een ruime plaats was open gelaten voor 't administratief gezag, er werden zelfs lieden tot de galg veroordeeld zonder vorm van proces.

De kenmerken van deze rechtspleging waren spoed en eenvoudigheid, om niet te zeggen vormeloosheid; er rezen weldra bedenkingen tegen [1]).

Wat andere dan krimineele delikten betrof, deze bleven aan den djaksa, totdat 't Engelsche tusschenbestuur ook daarin verandering bracht. Volgens de definitieve regeling van 1814, waarop na 't herstel van 't Nederlandsche gezag is voortgebouwd, werden distrikts-, regentschaps- en landraden ingesteld met opklimmende bevoegdheid zoowel in civiele als krimineele zaken. 't Tijdperk der inheemsche rechtspraak was hiermee afgesloten.

Alleen de godsdienstige rechtspraak bleef onveranderd en is dat, behoudens 't reglement op de zg. priesterraden op Java en Madoera van 1882, gebleven.

Curiositeitshalve zij de mededeeling van de Haan vermeld [2]) dat in November 1814 djaksa en panghoeloe te Buitenzorg in moordzaken e.d. boeten bepaalden in *onta's* (= kameelen), groot 1¼ Spaansche mat. — Dit zal wel zoo moeten worden verstaan dat zij den landraad tot 't opleggen van den bloedprijs (Arab. *dijah*) adviseerden.

Ten slotte worde hier nog iets gezegd van *Dramajoe, Gĕbang* en *Losari.*

Tot Dramajoe behoorde de landstreek tusschen Tjipamanoekan en Tjimanoek, op 't land beOosten deze laatste rivier maakte Tjĕrbon aanspraak. — Gĕbang lag aan de kust ten Oosten van Tjĕrbon en strekte zich zuidwaarts tot in Soendaasch gebied uit (tegenwoordig distrikt Rantjah van de afdeeling Tjiamis), Losari vormde een klein gebied tusschen Gĕbang en 't Tĕgalsche.

Gobius zegt in zijn memorie van overgave: „Alle de voorschreven Preanger landen sijn gelaten en moeten geregeerd werden na de oude

---

1) De Haan, IV, § 2682 v.v.
2) De Haan, IV, § 2411.

tijd dat den Sousouhounan het oppergebied over deselve gehad wetten en costumen soo als sulx gepractiseerd geworden is in den heeft" [1]), na in de voorafgaande opsomming niet alleen de regentschappen van Midden- en OostPrijangan genoemd te hebben maar ook Darmajoe, Gĕbang en Losari. Hoewel niet tot Prijangan behoorende, mag uit de woorden van Gobius worden opgemaakt dat hij heeft willen zeggen dat „de oude wetten en costumen" in de drie genoemde landschappen op dezelfde wijze als in Prijangan werden betracht. In alle drie werd een meer of minder breede kuststrook door Javanen bewoond, 't landsbestuur was Javaansch.

De Papakĕm Tjĕrbon noemt de djaksa's van Darmajoe en Gĕbang als rechters die de vonnissen der Karta konden toetsen naast die van Prijangan. Van hen geldt dus 't zelfde als reeds van hun Prijangansche ambtgenooten opgemerkt, n.l. dat er overeenkomst moet zijn geweest tusschen de Papakĕm Tjĕrbon en de door hen gebezigde rechtsboeken [2]). De staatkundige positie welke Darmajoe en Gĕbang zoowel onder Mataram als onder de Compagnie innamen, toont ook de meeste gelijkenis met de Prijangansche regentschappen, de djaksa's zullen daar een positie hebben gehad als in Prijangan. Van een Karta kan geen sprake zijn.

't Gebied dat door de tegenwoordige residentie K r a w a n g wordt ingenomen, was uiterst schaars bevolkt. Mataramsche vorsten hadden er volkplantingen van Javanen tot stand gebracht, 't Zuiden was Soendaneesch [3]). Mataramsche goeverneurs hadden er geregeerd maar ook Tjĕrbon meende er rechten te kunnen doen gelden en heeft er plaatselijk en tijdelijk gezag geoefend. Wat de rechtsbedeeling betreft, kan de toestand er weinig verschild hebben van Dramajoe. De resolutie van 1708 [4]) handhaafde ook voor dit gebied (Pamanoekan, Tjiasĕm, Tandjoeng poera) de eigen judicature, evenals trouwens voor Dramajoe en Gĕbang. De inmenging van Compagnieszijde is er in de 18e eeuw over 't algemeen verder gegaan dan in Prijangan.

---

1) Landsarchief Batavia.
2) Boven p. 326 en 367.
3) Hierbij in aanmerking te nemen dat in de 17e en 18e eeuw de grenzen tusschen Krawang en Prijangan anders liepen dan thans.
4) Boven p. 355.

DERDE HOOFDSTUK.

Mataram, Soerakarta, Jogjakarta.

Afkortingen:

van Goens. „Reijsbeschrijving van den weg uijt Samarangh, nae de Koninckiijke hoofdplaets Mataram, mitsgaders de zeeden, gewoonten ende regeringe van den Sousouhounan, groot machtigste koningh van 't eijlant Java", opgesteld in 1656, uitgegeven naar 't handschrift in 't Rijksarchief door P. A. Leupe, in Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië deel IV, p. 302 v.v.

Met wijzigingen uitgegeven door den schrijver (Rijckloff Volckertsz. van Goens) onder den titel: Javaense Reyse // Gedaen van Batavia Over Samarangh Na de Koninklijcke Hoofd-plaets Mataram, door de Heere N. N. in den Jare 1656. Dordrecht 1666 [1]).

van Goens Java. „Corte beschrijvinge van 't eijland Java, derzelver provintiën, landdeelingen, rijckdom en inwoonders, soodanich 't zelve nu bevonden ende geregeert wert", 1656. Naar 't handschrift in t Rijksarchief uitgegeven door P. A. Leupe in Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië deel IV, p. 351 v.v.

Beide werken worden uit de Bijdragen aangehaald.

Rouffaer Vorstenlanden. Artikel „Vorstenlanden" in Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië. *Eerste* druk, deel IV, p. 587 v.v. door Dr. G. P. Rouffaer. 1905.

Rouffaer Winter. „Beknopte beschrijving van het hof van Soerakarta in 1824" door J. W. Winter, met voorwoord en eenige noten van Dr. G. P. Rouffaer, in Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, deel LIV (1902).

De Javaansche reize naar de koninklijke hoofdplaats Mataram die de heer N. N. in 1666 te Dordrecht deed verschijnen, moet voor de Hollanders dier dagen geweest zijn als de ontsluiting van een tooverrijk. En al hebben wij sedert nog zooveel over Java en de Javanen vernomen, zijn korte verhandeling is nog als een openbaring voor wie het heden met 't verleden vergelijken wil. Zijn beschrijving is zoo rijk aan gegevens in beknopten vorm dat zij naast mededeelingen uit later tijd gelegd, nog steeds aan waarde wint. Hadde hij alles willen zeggen wat hij wist, veel wat nu nog onopgehelderd is en misschien altijd blijven zal, zou ons nu duidelijk zijn.

[1]) Gedrukt in 1667.

Een ander verdienstelijk man, J. W. Winter, heeft een beschrijving nagelaten van 't hof te Soerakarta in 1824. De omstandigheden waren inmiddels veranderd. Sedert jaren waren er Nederlandsche vertegenwoordigers in Soerakarta en Jogjakarta gevestigd, ook de man die deze beschrijving vervaardigde, was als translateur voor de Javaansche taal de rechterhand van den resident geweest en kon door zijn langdurig verblijf van Soerakartasche instellingen op de hoogte zijn. Zijn werk heeft lang in de archieven gesluimerd maar heeft ten slotte 't fortuin gehad tot nieuw leven te worden gewekt door Dr. Rouffaer, die 't stuk heeft uitgegeven na er onder den bescheiden naam „Noten" een uitvoerige toelichting aan te hebben toegevoegd.

Er was in de bijkans twee eeuwen die beide geschriften scheiden, in den politieken toestand der Javaansche rijken veel veranderd, maar als men de inheemsche instellingen vergelijken gaat, is in 't nieuwe 't oude zeer goed te herkennen. Dit geldt ook van de rechtspleging.

Een derde belangrijke bron voor de kennis van 't Javaansche rechtswezen moet buiten 't oude Mataram worden gezocht, 't is de organisatie van de rechtspraak die Sultan Agoeng in zijn Soendaasch wingewest tot stand bracht. Immers, 't is niet wel aan te nemen dat deze verandering in Mohammadaanschen geest in Prijangan zou zijn volvoerd wanneer niet eerder in de kern des rijks een soortgelijke reorganisatie haar beslag had gekregen.

Van Sultan Agoeng is bekend dat hij een overtuigd Mohammadaan was. Verschillenden reizigers is dat opgevallen. Balthazar van Eyndhoven vertelt in 1615 van den toen pas opgetreden vorst dat zijn „regeringhe, bestaat niet alleen aan sijn persoon, maar mede aan dus [lees: dies?] twee raedtsheeren ghenaempt *Kalifagypan* [1]), dat den oppersten paep is, een beleeft man, ende aan den Gouverneur Generaal [2]) ghenaempt *Kiay Sorandenj* [3]), twelck twee oude mannen zijn . . . wat de voors. Raden doen, bevalt den Keyser wel, alsoo hij jonck is, omtrent 23 jaren oudt, vreedt van ghesicht als een turck, ende aen haar raffere [ren?] alle zijnne saecken, met weten van Zijn Majesteyt als ick selve bevonden hebbe" [4]).

[1]) *Kalifah Imam, kalipah imam*. De titel is zonderling. Volgens de Mohammadaansche wet behoort de moslimsche gemeente *in haar geheel* te worden bestuurd door een *imâm*-voorganger, die beschouwd wordt als *chalîfah*-plaatsvervanger van den Gezant.

[2]) De patih, vermoedelijk de binnen-patih.

[3]) *Kyai Soerandani*.

[4]) De Jonge, Opkomst van 't Nederl. gezag in Oost-Indië, deel 4, p. 58.

Toen de Haan in 1622 de hofreize ondernam en in de Vastenmaand te *Karta*, de hoofdplaats van Mataram aankwam, moest hij tot na de Vasten wachten alvorens ontvangen te worden, de Vorst nam de Vasten in acht, deed geen staatszaken af en had hoewel 't seizoen verliep, zijn krijgstocht tegen Soerabaja tot na *lĕbaran* uitgesteld.

Altemaal bewijzen dat hij een nauwgezet Mohammadaan was en zeker 't oor geleend zal hebben aan de vertoogen van zijn oppersten geestelijke als deze den staat meer in overeenstemming met de Mohammadaansche wet wilde ingericht zien. Er pleit dus veel voor dat 't invoeren van Mohammadaansche elementen in de rechtspleging ook in de kern van Mataram aan Sultan Agoeng moet worden toegeschreven. Vast staat 't evenwel niet, de mogelijkheid moet open gelaten worden dat de hervorming van een voorganger dateert, met name de Senapati, op wiens optreden zoo ten volle toepasselijk is:

Das Alte stürzt, es ändert sich die Zeit
Und neues Leben blüht aus den Ruinen.

Gemakshalve, om niet telkens voorbehoud te maken, nemen wij verder aan dat de hervorming op Sultan Agoengs naam moet worden gesteld.

In de reisbeschrijving van Rijckloff van Goens komt een levendige schildering van een vorstelijke rechtszitting in Mataram voor tijdens de eerste regeeringsjaren van Mangkoe rat [2]). Wij veroorloven ons haar hier grootendeels over te nemen:

„Den Koninck op d' ordinaire justitie daegen te voorschijn comende [3]), wert alle 't geraes van gommen, bommen, trommen ende alles wat gebaer maect, stil gehouden. Den Koninck stelt sich op een verheven soomerhuys [4]), met zijn ordinair lijffwaght verselt, op sodanigen plaets dat hij de gevangens bequaemelijk sien can. Dese gevangens sijn seer cruel gecluystert, ... Dus gebonden ende geknevelt werden de misdadigers als beesten op haer buijck plat neder voor den Koninck geworpen, omtrent vijftich treden van zijn persoon. Hier komt dan den fiscael met zijn aenklachte, laetende zijne

[1]) De Jonge, Opkomst enz., deel 4, p. 300, 302, 312.

[2]) De hofreizen van van Goens hadden plaats in de jaren 1648, 1649, 1650, 1651, 1652, 1654. Hij zelf zegt *vijf* maal de reis te hebben gedaan.

[3]) Dit was op Donderdag, van Goens 314; hij merkt nog op: „daer [de weeckelijke justitie] se seer presijs in zijn, om 't land van geboefte te suyveren", van Goens 337.

[4]) De *sitinggil*.

getuigen, die niet minder dan 3 onbemaechschapt moogen zijn, soo verre van hem, dat haer onmogelijk zij te hooren wat tegens de May^{t}. gesproocken wert. Den fiscael zijn aenklachte gedaan hebbende, moet stil blijven sitten, tot dat hem van den Koninck weder gevraecht wert. Middelerwijl roept den Koninck een zijner heerlijxte grooten, die 't hem behaecht, en send die tot den misdadiger, hem te vraegen om wat reeden hij dus gebonden en gevangen is: maer eer d' antwoort des misdadigers voor den Koninck comt, soo send hij een voornaem ander heer van de wijste ende oudste, om de getuijgen t' examineren tegens de aenclachte, ... ; middelerwijl compt den eersten uijtgesonden heer den Koninck rapporteren de antwoorden des delinquents op de vraegen hem voorgestelt, ende eijndelijk den anderen met het antwoort der getuijgen. Dese getuijgenis examineert den Koninck met de confessie, houdende daer over eenige discoursen met zijn grooten, zoo 't hem behaecht, dat seer weijnich als in swaere saecken van grooten naesleep geschiet. Den Koninck gemediteert hebbende, doet door den aenklaeger de getuijgen zijn gramschap aenseggen, met uijtroeijingh van haer geslachten, soo zij hem quade justitie doen spreecken, gevende voorts deselven bevel, met de executie voort te gaen: dat mijns wetens noijt geschiet, ofte de getuijgen comen met des misdadigers confessie meerendeels overeen; des niet, moeten de getuijgen van haer reedenen nogh getuijgenis brengen, die crachtich genoech is den misdadiger te overtuijgen, die dan oock veel cruelder gedoot wert, sonder dickmael zijn vader, vrouwen, moeder ende kinderen te verschoonen: 't welck oorsaeck is dat de getuijgen haer niet light laeten gebruijcken, ende veel fouten door de beugel loopen, die den Koninck niet aengebraght werden." [1])

Iets verder zegt hij dat er zijn „omtrent 4000 [2]) onderschouten, die ook onder 4 aparte hooffden ofte opperschouten ten Hoove resideerende, verdeelt zijn; dese loopen met heele troupen door 't land als jachthonden, om te sien en te hooren watter passeert. Desen zijn 't die d'aenclachte voor den Koninck doen van alle saecken; haer worden oock alle delinquanten overgelevert, ende de getuigen met de informatiën daer nevens gesonden. Dese gasten zijn met eenen,

---

[1]) Van Goens, p. 315 v.v.

[2]) Aldus in 't handschrift; in de gedrukte uitgave (Javaense Reyse) staat „ten minsten 6000", Rouffaer Vorstenlanden, p. 634, noot 2.

als hier vooren geseyt [1]), de executeurs ofte beulen van des Koninghs justitie." [2])

In den laatsten zin kunnen alleen de *opperschouten* ten Hove bedoeld zijn, de vorafgaande zin („desen zijn 't die d' aenclachte voor den Koninck doen") slaat dus ook op hen. Daarentegen ziet de nu volgende zin: „Deselve moogen in alle vergaderingen vrij incomen, ende vragen watter te doen is; selffs bij de grootste heeren van 't lant, soo dat dit volck seer gevreest ende gehaet wert", weer op de *onderschouten*.

Aangezien nu eerder gezegd wordt dat de „fiscaelen" zijn scherprechters, executeuren van 's Konings wil en aanklagers [3]), is dus fiskaal of djaksa en opperschout 'tzelfde [4]). De onderschouten zijn speurders.

Tijdens Mangkoe rat hadden de vier djaksa's dus tot taak de rechtszaken die uit alle hoeken van 't rijk ter hoofdplaats werden aangebracht, in ontvangst te nemen en voor de openbare terechtzitting, waar de vorst recht zou spreken, gereed te maken. Zonder twijfel raadpleegden zij daarbij rechtsboeken, wellicht evenals in Tjĕrbon *papakĕm* genoemd, doch een onderzoek daarnaar heeft nog niet plaats gehad.

Maar al zal de djaksa in zijn „aenclachte" op de terechtzitting den rechtsregel hebben vermeld die op 't onderzochte geval toepasselijk was, de wijze waarop 't proces verder verliep, toont wel aan dat de vorst zich bij de beoordeeling van 't feit en de oplegging van straf daaraan geenszins gebonden achtte. Niets komt in van Goens' beschrijving zoo duidelijk naar voren (men moet haar in haar geheel lezen) als dat 't geheele rijk verpersoonlijkt was in den vorst, hij *is* 't rijk en er kan slechts welvaart en gerechtigheid heerschen door hem. De vorstelijke rechtspraak vormt deel van de uitoefening en de handhaving van *zijn* gezag. Mangkoe rat zegt 't zelf aan van Goens: „mijn volck heefft als ghijlieden niets eijgen" [5]). Deze beschouwing van den Staat is Indisch, niet Indonesisch, zij sluit in dat de vorst recht schept. Er zijn rechtsboeken en de djaksa verschaft inlichting omtrent hun inhoud; zij belichamen de traditie en een goed vorst houdt de traditie in eere, hun voorschriften zijn

[1]) Kursiveering aangebracht.
[2]) Van Goens, p. 320.
[3]) Van Goens, p. 315.
[4]) Konform Rouffaer Vorstenlanden, p. 634.
[5]) Van Goens Java, p. 367.

verweven met religieuse voorstellingen die ook tot den vorst spreken en als zoodanig vertegenwoordigen zij voor hem zedelijke waarden, maar met dat al, volstrekt bindende voorschriften bevatten zij niet. 't Hangt ten slotte van de persoonlijkheid van den vorst af, in hoeverre hij de traditie volgt. Er blijkt uit niets dat er een geijkte papakĕm was waaruit de vorst bij uitsluiting de traditie wenschte te hooren; integendeel, de wordingsgeschiedenis der Papakĕm Tjĕrbon wijst er veeleer op dat meerdere papakĕms dooreen gebruikt werden, zooals nu nog op Bali. Eén Rijkspapakĕm met officieele sanktie past niet in een rijk waar de vorst de bron is van 't recht. Voorwaar, Mangkoe rat moest wel in botsing komen met den Islâm!

Na de beschrijving van 't vorstelijk gericht laat van Goens de woorden volgen: „ook weet men hier van geen ander straffen dan de doot" [1]) en somt dan eenige feiten op die met den dood worden gestraft: diefstal van vee, overspel, „huijsbraeck" „op de daet gevat", „wie qualijk van de Maij[t]. des Koninghs spreeckt" enz. 't Is echter duidelijk dat er nog andere rechtszaken geweest moeten zijn dan deze en de djaksa's ook daarin een rol te vervullen hadden. De woorden van Gobius mogen in dit verband nog eens worden aangehaald: „de gesubordineerde jaxas welke laatste alleen vonnisden over alle civiele questiën wegens landen, volkeren, goederen &[a], mitsgaders examineerden alle soodanige saken als aan haar door den Souverain gedemandeert wierden, dog met haar vonnissen nooijt verder gaende als tot geldboetens, ende wanneer sij de saek lijff- of halsstraffelijk bevonden, wierde de enqueste aan den oppergebieder bekent gemaekt ende versogt diens goetvinding en vonnis" [2]).

van Goens, zich tot de beschrijving van een vorstelijke rechtsoefening bepalende, spreekt alleen van lijf- en halsstraffelijke zaken en heeft ook verder aldoor de daden van booswichten op 't oog [3]); Gobius bevestigt, in andere bewoordingen, dat *deze* zaken door den vorst zelf werden berecht en geeft tevens een omschrijving van de taak van den djaksa ten deze welke 't door van Goens gezegde volkomen dekt, maar bovendien leert hij dat andere dan lijf- en halsstraffelijke zaken door de djaksa's zelf werden afgedaan en voor deze zaken

---

[1]) Van Goens, p. 316.

[2]) Boven p. 347.

[3]) Zóó de beschrijving van 't werk der onderschouten; de opmerking dat er geregeld 's Donderdags gerecht wordt gehouden omdat men 't land van geboefte wil zuiveren, zie boven.

alleen geldboeten konden worden opgelegd. Er is slechts dit verschil dat van Goens geen andere straf aan den lijve kent dan den dood. Waar andere straffen in 't oud-Javaansch recht toch bekend zijn, kan de bloedige rechtsoefening onder Mangkoe rat op rekening van diens persoon worden gesteld.

In de Papakĕm Tjĕrbon (Nederlandschen tekst) komt de volgende, aan de Papakĕm Oendang-oendang Mataram ontleende passage voor: „Tot een Proces Pradata behooren alle zaaken bij Menjanka off betigting, namelijk van Moord, Rooff, Wonden of Anniengar, diefte bij nagt off Malieng, diefte bij dag Nanajab, en wijders alle andere zaaken van Menjanka off betigting. Een geschil over Land, daarvan den Vorst als Eijgenaar gemeld word, behoord tot Pradata.

Tot een Proces Padoe behoord: quetsiën over een stuk Bosch off woest Land door het gemeene volk tot bouwland bekwaam gemaakt, wanneer in cas van wonden off Anningar en diefte bij nagt off Maling, 't Boekti bij den beschuldigde gevonden werd, dat is, in geval van wonden, zoo er bloed in de Kris off Golok off ook aen de kleederen off aen het bloote Lijff van den Dieff, en in cas van diefte bij nagt, zoo het gestolene goed bij den Dieff gevonden word, dog hij verklaard hetzelve te weeten: het bloed door het slagten van een Hoen off andere beest aan gemeld geweer gekreegen, en het goed van langen tijd herwaards bezeeten en gebruijkt te hebben: zulks behoord tot Padoe.

Alle dood-misdaden behooren onder Pradata. Alle zaaken waarin den Vorst als Eijgenaar werd benoemd, behooren tot Pradata. Als bij het gemeene volk een woest stuk Land werd bebouwd en daerover questie ontstaet, mitsgaders zij daerover komen te vegten, en één off meer menschen daerbij dood blijft, die zaek is Pradata." [1])

[1]) Hazeu, p. 49 v.v. De Javaansche tekst luidt: *lirripoen sawijoswijos kang winatang amamatenni / kang winatang angrarampog / kang winatang aniningar / kang winatang amamaling / kang winatang ananajab sakaliranning pamatang karaossanna ing pradata / jen wontĕn wang* [= *wong*] *arĕbat boemi / asasandan kagoengngan dalĕm karaossanna ing pradata oegi //*

jen si jasanning wong tjilik padoe ikoe aranne / soemili wong amatang aningar / wontĕn boekti gĕti(**h**) */ ing kĕrisse oetawi ing goloke / denbasakakĕn gĕti*(**h**) *ing sawoeng / gĕti*(**h**) *ing maisa / kawiraossanna ing padoe // kang winatang amamaling / wontĕn kapanggih boekti / ing* (*ng*)*awakipoen / den*(*n*)*angkĕn darbenne pawitan kawiraossanna ing padoe oegi //*

jen si pamiraos pĕpĕdjah kawiraossanna ing pradata oegi / sakalirranning pamiraos / jen si sandan [lees: *si sasandan*] *kagoengngan dalĕm poenika inggih pradata //*

jen wang [= *wong*] *apabĕn siti jasanning titijang*(*ng*)*alit / kalampahan brawasa pĕdjah salasatoenggal kawiraossanna ing pradata //*

Pradata-zaken zijn zaken „bij Menjanka[1]) off betigting", bij *padoe*-zaken heeft geen „betigting" plaats. De Javaansche tekst heeft: „winatang"[2]), hier weer te geven met: opgestuwd, voorgebracht (bij de bevoegde autoriteit), m. a. w. in geval van pradata-zaken was men tot aangifte verplicht, padoe-zaken was men vrij al of niet aan te spannen.

De Nederlandsche tekst voegt hier nog aan toe: „Alle zaeken buiten Last van den Vorst, dat is, die hem in 't bijsonder niet aangaan, en dus geen ordre geeft om dezelve in Proces aan te leggen, behooren tot Padoe."[3])

Terloops merken wij op dat de Oeṇḍang-oeṇḍang Mataram ervan uitgaat dat de Vorst op dezelfde wijze grond den zijnen kan noemen als gewone stervelingen (*wong tjilik*). Er is alleen verschil in de berechting: een rechtszaak over grond tusschen kleine luiden was padoe, zaken waarin de Vorst „als Eijgenaar werd benoemd" waren pradata. Begrijpen wij den Javaanschen tekst goed, dan wordt er gezegd dat indien iemand een eigendom van den Vorst in pand had (*asasaṇḍan kagoengan dalĕm*) een zaak hierover pradata was; zeer verklaarbaar, want alles wat den Vorst rechtstreeks aanging, was pradata Van een zg. vorstelijk eigendomsrecht op den grond is geen spoor te ontdekken.

Een diefstal waarbij de dief werd betrapt, verliep als padoe-zaak, zij werd met geldboete gezoend en daarmee was de zaak afgedaan. Maar als de dief niet gevonden werd, bleef zij, als 't ware, open staan, de dief kon zijn kwade praktijken voortzetten, de openbare orde werd bedreigd, dat ging den vorst aan, de zaak was pradata. Zoo was, naar 't schijnt, de niet van formalisme vrij te pleiten gedachtengang.

De Nederlandsche tekst van de Papakĕm Tjĕrbon geeft nog de volgende illustratie van 't verschil tusschen pradata en padoe: „Het verrukken van Limieten van Landen" is padoe. Maar wanneer naar aanleiding daarvan gevechten ontstaan en iemand dood blijft, is 't

---

[1]) *mĕnjangka* — een vermoeden of meening koesteren, Klinkert-Maleisch-Nederlandsch woordenboek s. v. sangka.

[2]) *matang* — iets met een langen stok of boom voortduwen, Javaansch woordenboek s. v. watang.

[3]) Hazeu, p. 50.

pradata.[1]) — Lichtere ruzies tellen niet: als een schuldeischer en een schuldenaar elkaar schelden en slaan en de kleederen van 't lijf halen, is dat padoe.

De vorst was 't rijk, zeiden we boven. Hij handhaaft de orde in 't rijk, hij treedt op tegen alles wat die orde in gevaar brengt of 's Lands welvaren bedreigt. Verontrusting van 't Land, aanslagen op lijf en goed (onder bepaalde omstandigheden), belaging van den troon, kortom, alles wat de Oeṇḍang-oeṇḍang Mataram „pradata" noemt, is 's vorsten zaak of landszaak, want vorst en land zijn identiek. Der onderdanen zijn de onderlinge ruzies en geschillen, de onaangenaamheden die geburen elkander aandoen, in één woord de padoe-zaken. In 't Nederlandsch kunnen dus beiden omschreven worden als vorsten-zaken en onderdanen-zaken. Boven bleek reeds dat de zaken die de vorst berechtte, lijfstraffelijk waren, de djaksa's legden slechts boete op. Wij komen dus tot deze gelijkstelling: Lijfstraffelijke zaak = Vorstenzaak = Pradata, Boete zaak = Onderdanenzaak = Padoe.

Pradata beteekent in 't oud-Javaansch: vertellen[2]). Naar Prof. Hazeu opmerkt, kan 't als rechtsterm aanduiden: (bij den vorst of den rechter) een zaak voorbrengen of aangeven[3]), dus 'tzelfde als in de Papakĕm Tjĕrbon met „matang" wordt uitgedrukt. Alleen afgaande op de beteekenis der woorden zijn dus pradata-zaken de zaken waarvan aangifte wordt gedaan, padoe-zaken kamp-zaken. 't Essentieele verschil ligt echter in wat de Nederlandsche tekst zoo juist zegt: zaken die den vorst al dan niet aangaan.

De beteekenis van 't woord „pradata" verzet er zich niet tegen 't op elke aangifte van een zaak toe te passen, 'tzij vorsten- of onderdanen-zaak. In 't achttiende-eeuwsche wetboek *Nawala Pradata,* dat hier beneden nader besproken zal worden, zegt de vorst, zich tot den djaksa richtende: gebruik 't in mijn Pradata. Hier is pradata de naam van 't hof waar de djaksa recht spreekt. 't Kennisgeven ten kantore van den djaksa is dus overgebracht op de plaats waar de kennisgave geschiedde en werd afgehandeld. Een moderne tegenhanger van deze afgeleide beteekenis levert 't woord *rapot* (Nederlandsch „rapport") — rapport doen, rapporteeren. Maar zoo heet ook plaatselijk de op gezette tijden gehouden bijeenkomst ten huize van Inlandsche bestuursambtenaren, vulgo „koempoelan".

---

[1]) Hazeu, p. 50.
[2]) Juynboll, Oud-Javaansch-Nederlandsche woordenlijst s. v.
[3]) Hazeu, p. 146.

De naam Pradata voor 't djaksa-gerecht wijst dus op een van vroeger bestaand gebruik om 't aangeven van een rechtszaak ten kantore van den djaksa in 't algemeen „pradata" te noemen. Daar nu de djaksa in Mataram de vorstenzaken doorgaf, in van Goens' tijd aan den vorst, later aan de Soerambi (zie beneden), behield hij ter berechting alleen de padoe-zaken. Zoo kon 't gebeuren dat de rechtbank voor padoe-zaken Pradata kwam te heeten.

Wat nu de berechting van beide kategorieën betreft, Gobius weet niet beter of de pradata-zaken zijn altijd berecht door den vorst, de padoe-zaken door den djaksa c.s. Er dient hierbij gezegd te worden dat hij 't oog had op Mataram, want in Tjĕrbon was de toestand geheel anders, naar wij zagen. Met Sultan Agoeng begint dan de periode dat de vorst, als rechter zittende, den raad inwint van Mohammadaansche adviseurs. Gegeven 't zeer despotisch karakter van zijn zoon en opvolger Mangkoe rat en diens vijandschap tegen de „papen", is wel aan te nemen dat naar raad van die zijde weinig geluisterd werd. De beschrijving van van Goens levert m.i. daarvan de bevestiging. Doch op den duur was de opkomende, Mohammadaansche vloed niet te keeren. Onder zijn opvolgers heeft 't gezag der geestelijke heeren zich hersteld en uitgebreid.

Berechting van pradata-zaken elders dan te Mataram was niet geoorloofd. „Niemant van 't geheele land heeft halsrecht aen hem selver ofte authoriteijt ende commissie iemand te dooden, maar wel een ijder in zijn landvooghdij om te laeten vangen en binden, ende soo voort nae de Matâram op te brengen" [1]). 't Is duidelijk dat de 4000 onderschouten die als jachthonden door 't rijk joegen op zoek naar zaken, pradata-zaken moesten opsporen, daarvan moest immers „aenclachte *voor den Koninck*" [2]) worden gedaan [3]).

De padoe-zaken waren dus niet gecentraliseerd. van Goens zwijgt erover, voor den vorst waren zij van geen belang en Gobius verzekert van Prijangan uitdrukkelijk dat zij bij de djaksa's in de regentschappen gebleven waren. In de verder af gelegen provincies werden die zaken plaatselijk afgedaan, de boepati's dier landstreken hadden

---

[1]) Van Goens, p. 315.

[2]) Kursiveering aangebracht.

[3]) Van Goens, p. 320. — Ik zie niet voorbij dat van Goens alleen de doodstraf noemt. Mangkoe rat paste echter altijd de doodstraf toe. Acht men de konklusie dat *alle* pradata-zaken naar de hoofdplaats werden opgezonden, te gewaagd, dan staat toch vast dat de *belangrijkste* pradata-zaken naar Mataram gingen.

dus hun eigen djaksa's, de djaksa's ten Hove behandelden alleen de padoe-zaken uit de *nagaragoeng,* mogelijk met vrijheid voor de bewoners van *mantjanagara* en *pasisiran* [1]) om hun zaken ook bij hen voor te brengen, althans, men leest in de Nawala Pradata, editie 1818 art. 33 dat zaken tusschen lieden uit de mantjanagara onderling (pasisiran waren er niet meer) door de Pradata werden behandeld in den tijd waarop men gewoon is ter gelegenheid van Garĕbĕg Moeloed naar de hoofdplaats op te komen [2]). Zaken tusschen lieden van de mantjanagara en van Soerakarta zelf kwamen altijd voor de Pradata.

Wij kwamen in 't eerste hoofdstuk tot 't besluit dat de verandering, welke zich in Tjĕrbon omstreeks 't midden der 18e eeuw voltrok en in de Papakĕm Tjĕrbon beklijfde, hierin bestond dat de lijf- en halsstraffelijke zaken voortaan door de vierschaar der pangoeloe's werden berecht, de overige zaken bleven bij de Karta [3]). De aard en beteekenis van deze hervorming wordt nu pas recht klaar. Immers, de lijf- en halsstraffelijke zaken waren de pradata-zaken, de vorstelijke rechtsoefening, in Mataram sedert Sultan Agoeng onder invloed, later, naar wij zien zullen, grootendeels in handen der geestelijken. Dit proces had zich voltrokken, toen in Tjĕrbon de rechtsbedeeling geïslamiseerd werd, in Mataram was dus de toestand omstreeks 1750 dat de djaksa c.s. de padoe-zaken behandelde, de geestelijken (*Soerambi*)en vorst de pradata-zaken. Tjĕrbon kopieerde Mataram, liet de padoe-zaken bij *zijn* rechtbank, de Karta en gaf de pradata-zaken aan de „para pangoeloe sakawan" over. Deze verwisselden daarbij, althans wat de „doodmisdaden" betreft, haar naam in *prakawis dosa kisas* [4]); ten rechte waren zij in oorsprong juist 't tegenovergestelde, want pradata waren de zaken welke de vorst noodig had gevonden publiekelijk als strafwaardig aan te wijzen, de *ḳiṣâṣ*

---

[1]) *nagaragoeng,* 't centrale, rechtstreeks bestuurde gebied, de kern des rijks; *mantjanagara,* de buitenprovinciën, oost en west van de nagaragoeng gelegen; *pasisiran,* de regentschappen langs 't Noorderstrand.

[2]) Oudemans, Javaansche wetten en andere bepalingen, geldig in Jogjakarta, in Hollandschen (deel I, 1897) en Javaanschen tekst (deel II en III, 1895, 1896), deel II, p. 178; „wong Soerakarta" vat ik op als „lieden uit 't *gewest* S." ('t deel van de oude nagaragoeng dat aan Soerakarta was gebleven), niet alleen de hoofdplaats.

[3]) Boven p. 333.

[4]) Hazeu, p. 54, boven p. 329 v.v.

bij de Arabieren was de oude wedervergelding, door de Mohammadaansche wet, zij 't gereglementeerd, gehandhaafd.

Van *drigama* schrijdt men somtijds tot *agama*, zegt de Papakĕm Tjĕrbon verder [1]). Drigama is de rechtsoefening der djaksa's, agama die der pangoeloe's. 't Overgaan van drigama tot agama beteekent dus dat men van padoe overgaat tot pradata. De Papakĕm geeft ter plaatse een voorbeeld, een ander voorbeeld werd boven genoemd: diefstal wordt als padoe behandeld als de dader bekend is, zoo niet, dan is de zaak pradata [2]).Drigama staat dus tot padoe als agama tot pradata. Elders omschrijft de Papakĕm Tjĕrbon, de Papakĕm *Djaja langkara* volgende, drigama als wereldlijk, agama als goddelijk recht [3]), wat men, in aanmerking genomen de opvatting van den vorst als rechter waarvan Mataram getuigde, ook *vorstelijk* recht zou kunnen noemen of pradata-recht. Hieruit volgt verder dat Indische rechtsbegrippen en Indische rechtsboeken, derzelver Javaansche bewerkingen inbegrepen, vooral van belang zijn voor pradatazaken, de padoe-zaken liet de vorst voor wat zij waren, zij bleven in de hul van Indonesisch recht. Historisch beschouwd, is agama 't Indische, drigama 't Indonesische, *zij staan tot elkaar als wet en adat,* ongeveer, — de vergelijking gaat niet geheel op, als in later tijd de Mohammadaansche wet en de adat.

Omtrent de beteekenis van beiden woorden merkt Prof. Hazeu op [4]) dat „agama" is: verzameling van wetten, steunend op de Indische rechtsleer; wat „drigama" betreft, wordt zeer aannemelijk geacht dat 't is ontstaan uit *adhigama* (Skrt. adhigama = verkrijging, ervaring, het leeren, studie). In den Hindoe-Javaanschen tijd zou dus aan 't volksrecht (adatrecht) den naam adhigama gegeven zijn. 't Tegenwoordig gebruik van 't woord drigama wijkt daar niet zooveel van af.

In 1677 komt 't groote keerpunt in de geschiedenis van Mataram. Dan sluit de zoon van Mangkoe rat, Mangkoe rat II een „contract" met de Oost-Indische Compagnie, dat met een protektoraat gelijk staat. Er wordt bepaald dat alle vreemdelingen, uit den Archipel en daarbuiten, die in Mataram gevestigd zijn of daar zouden komen,

1) Hazeu, p. 55.
2) Boven p. 380.
3) Hazeu, p. 43.
4) Hazeu, p. 142.

„onder het gebied ende de discipline van de Compagnie" zullen staan; hieronder is ook jurisdiktie te begrijpen. Overigens liet 't kontrakt zich niet in met de binnenlandsche aangelegenheden van 't rijk. Naar binnen behoefde er dus voorshands niet veel te veranderen maar naar buiten was 't rijk aan banden gelegd en daar de vorst de absolute macht vertegenwoordigde, werd zijn positie tot in den wortel aangetast. Een rechtspraak die in 't beginsel van absolutisme haar zedelijken grondslag heeft, kan niet stand houden als dat beginsel wordt ondergraven. 't moet dan ook van dezen tijd dateeren dat de vorst zich van de rechtspraak terugtrok en haar aan lagere organen in den staat overliet. Wel bleef bij dezen 't bewustzijn dat zij recht spraken namens den vorst.

De opvolgers van Mangkoe rat II en, na de splitsing van Mataram in Soerakarta en Jogjakarta, de vorsten van deze rijken hebben, ieder bij zijn optreden, kontrakten met de Compagnie gesloten. De aanrakingen vermeerderden, de bekendheid met de inwendige toestanden van 't rijk nam bij de Compagniesdienaren toe, haar invloed siepelde naar beneden door, zoo kwam ook de beurt aan de rechtsinstellingen om te worden aangegrepen. Van hun vorstelijke bron gescheiden, hadden deze reeds de neiging in vaste banen door te loopen, de Compagniesinmenging bevorderde dit. 't Een met 't ander heeft samengewerkt om de Javaansche rechtsbedeeling te stabiliseeren. De 18e eeuw wordt door dit stabilisatie-proces gekenmerkt. Alvorens enkele hoofdmomenten van dat proces naar voren te brengen, willen wij aan de hand van Winters mededeelingen vermelden hoe de toestand in 't begin der 19de eeuw geworden was.

Er waren toen (1824) drie „Gerechts Hoven": *Socrambi, Pradata* en *Bale mangoe*. De eerste, onder voorzitterschap van den Pangoeloe behandelde „moorden, wonden en Echtscheidingen", de tweede was de „justitie" waarin de djaksa als president zat, de derde was rechtbank van gemengde zaken onder voorzitterschap van den Rijksbestierder; bij haar werden „gemengde zaken, tusschen Javanen en Chinisen, Europeschen, mooren of malijers afgedaan" [1]). De verdeeling van de rechtspraak onder deze drie hoven wordt verduidelijkt door een verslag van den provisioneelen resident van Solo, dat van 1816 dateert en, naar Rouffaer vermoedt, ook door Winter is opgesteld en waarin gezegd wordt dat alle zaken van allen aard in eerste instantie worden voorgebracht bij den „Groot Jaxa en de bijzondere

[1]) Rouffaer Winter, p 69 v.v.

Jaxas der binnen en buiten Regenten" [1]), de pradata; door deze worden de zaken onderzocht en naar derzelver aard naar Soerambi of Kapatihan gerenvoyeerd met uitzondering van die zaken welke de pradata zelf afdoet. En in een rapport van den resident aan 't Hoog Gerechtshof van Nederlandsch-Indië van 1819 [2]) wordt kortweg gezegd dat *de* krimineele rechtspleging geheel en al is overgelaten aan de Soerambi. Doodvonnissen worden ter goedkeuring aan den Soesoehoenan voorgelegd.

De oude toestand is hierin nog gemakkelijk te herkennen. Alle zaken worden als van ouds aangebracht ten kantore van den djaksa. De vorstenzaken die vroeger door den vorst in openbare zitting werden berecht, gehoord zijn adviseurs, onder welke sedert Sultan Agoeng 't oordeel van den pangoeloe [3]) overwegend was, gingen nu naar den pangoeloe die ter soerambi, 't voorgebouw van de moskee, met zijn geestelijke heeren erover beraadslaagde. Zijn konkluzie, in principe een advies aan den vorst, had reeds zoover 't karakter aangenomen van een vonnis dat de vorst alleen als 't om de doodstraf ging, nog zelf besliste en zelfs in dit geval werd blijkbaar zelden of nooit van 's pangoeloe's meening afgeweken, zoodat 't den tijdgenoot schijnen kon dat de Soesoehoenan goedkeuring gaf aan een geslagen vonnis [4]). Minder ernstige zaken drongen niet meer tot den vorst door.

Men ziet hieruit tevens dat de rechtshervorming van Sultan Agoeng in Mohammadaanschen geest beslissend is geworden. Mangkoe rat's bewind moge een reaktie zijn geweest — men weet hoe weinig hij 't oordeel zijner raadgevers telde —, zij was van korten duur, de Mohammadaansche, geestelijke leidslieden hebben hun plaats hernomen en meer dan dat. Dat zij zich ten slotte bijna geheel in de plaats van den vorst hebben gesteld, kan een gevolg zijn van toenemende islamiseering maar vindt reeds volledige verklaring in 't onvermijdelijke terugwijken van den persoon van den absoluten heerscher in de uitoefening van recht en bestuur als gevolg van 't protektoraat der Compagnie.

Padoe-zaken: „geschillen van dessas en gelden enz.:" [5]) deden de

---

[1]) Rouffaer Winter, p. 110, 111.

[2]) Geschreven door C. F. Winter Sr., zoon van J. W. Winter en als adjunkt-translateur onder zijn vader werkzaam, zie Rouffaer Winter, p. 111.

[3]) Deze funktionaris wordt hier genoemd bij zijn tegenwoordigen en ook reeds in de 18e eeuw gebruikelijken naam. In zeventiende-eeuwsche stukken is de naam niet aangetroffen maar 't ambt bestond reeds.

[4]) Rouffaer Winter, p. 112.

[5]) Rouffaer Winter, p. 70.

djaksa met zijn trawanten zelf af. Waar 't niet aan te nemen is dat de Soerambi zich van een deel harer kompetentie zou hebben ontdaan om die naar de Pradata terug te wijzen, moet dit zelfstandig afdoen van zaken ten kantore van den djaksa wel dateeren uit den tijd dat de vorst de latere Soerambi-zaken nog zelf berechtte, m. a. w. ook in den tijd van Sultan Agoeng en Mangkoe rat hadden de djaksa c.s. een eigen rechtspraak. Van binnen uit wordt hier bevestigd wat Gobius als beschouwer op een afstand had betoogd. Winter zegt nu dat de (hoofd) djaksa ter Pradata zitting hield met de djaksa's der binnen- en buiten-regenten, van elk één, als assessoren, dus totaal twaalf [1]). Van Goens kent slechts vier djaksa's; er waren toentertijd vier wadanaschappen in de nagaragoeng, mogelijk had elk hunner de zaken van één wadanaschap voor zijn rekening.

Wanneer men met de afdoening door de Pradata niet tevreden was, ging men, zegt Winter, bij de Soerambi in appel [2]). Van Tjĕrbon is bekend dat partijen, bijaldien zij met een vonnis der zeven djaksa's geen genoegen namen, dit door djaksa's elders (Dramajoe, Gĕbang, Prijangan) konden laten toetsen, waarvan een herbehandeling door de Karta 't gevolg kon zijn, doch dat is geen hooger beroep als hier beschreven. Wij weten niet of onbevredigdheid over een in een padoe-zaak gevallen vonnis, de oorzaak zijn kan van „mepe" [3]), doch al ware dat zoo, dan is 't hooger beroep van de Soerambi er toch niet door verklaard. Eerder schijnt 't af te leiden van de in den persoon van den vorst gevestigde hoogste rechtsmacht in den lande. Ook in Tjĕrbon kon de vorst (i.c. de prinsen gezamenlijk) in zware zaken in hooger beroep van de Karta vonnissen, art. 13 van 't kontrakt-de Hartogh. [4])

De Bale mangoe, rechtbank van gemengde zaken, kan pas ingesteld zijn na 1677, 't jaar waarin de Oost-Indische Compagnie voor in Mataram gevestigde vreemdelingen, 'tzij Europeanen, 'tzij Aziaten van in en buiten den Archipel, een uitzonderingstoestand bedong. Evenwel was haar ook de berechting van zuiver-interne rechtszaken opgedragen, bepaaldelijk agrarische kwestieën. Tevergeefs zoekt men in den tijd van Sultan Agoeng of Mangkoe rat I naar haar voorloopster. Wij komen over de Bale mangoe nader te spreken [5]).

---

[1]) Rouffaer Winter, p. 69, 110. Voor wijziging in de samenstelling gedurende de 19e eeuw, zie aldaar p. 152.
[2]) Rouffaer Winter, p. 70.
[3]) Rouffaer Winter, p. 71; Javaansch woordenboek s. v. *pe*.
[4]) Boven p. 319.
[5]) Beneden p. 392 v.v.

De inheemsche rechtspraak van Mataram leed haar eerste aanranding door 't kontrakt van 1677, dat alle van elders gekomenen aan haar onttrok. Zij onderging verdere beperking door de inkrimping van 't landsgebied. Prijangan viel af in 1677 (1705), Tjĕrbon ook doch dit had altijd zijn eigen rechtspraak behouden. Soemĕnĕp en Pamèkasan volgden in 1705, Madoera (= Bangkalan en Sampang) en de oostelijke strandregentschappen, Pasoeroehan en 't land verder oostwaarts in 1743, ten slotte in 1746 de westelijke strandregentschappen. Wat de strandregentschappen betreft, was reeds bij 't jurisdiktie-kontrakt van 1737, dus toen zij nog Soenansgebied waren, overeengekomen dat de Oost-Indische Compagnie er de rechtspraak in handen zou nemen [1]). Van 1737 tot na den Java-oorlog, dus gedurende bijna een eeuw is 't rechtsgebied van Mataram, later van Soerakarta en Jogjakarta nagenoeg onveranderd gebleven. Alleen onder Raffles onderging 't gebied een verdere inkrimping door afstand van *Kĕḍoe, Patjitan, Grobogan, Blora, Djipang, Djapan* en *Wirasaba*.

In 1733 waren er te Kartasoera, de toenmalige hoofdplaats van Mataram, twee djaksa's: *Ngabehi Djaja santa* en *Ngabehi Troenamanggala*. Uit hun ambtstitel blijkt reeds dat zij een vrij nederige positie innamen, zij vormden, met hun ondergeschikt personeel, een afdeeling van 't departement dat onder den wadana kaparak tĕngĕn, een der vier binnen-regenten, stond [2]). Van Goens vermeldt *vier* djaksa's zonder hun namen te noemen, de Haan een kwart eeuw vroeger een zekeren *Dipa santa* („Quiey du pati passanta") als een der vier „secrete raden" van den vorst [3]). Als men in aanmerking neemt hoe ambtsnamen zich, met variaties, geslachten lang hand-

---

[1]) 't Kontrakt is *in extenso* opgenomen in de Jonge, Opkomst, deel IX, p. 269 v.v. Er wordt bepaald sub 2 dat alle gemeene Javanen der strandregentschappen wegens delikten *tegen de Oost-Indische Compagnie* terecht zullen staan te Samarang. Sub 7 wordt van deze lieden gezegd dat wanneer zij in de bovenlanden, dus nagaragoeng en mantjanagara, delinqueeren, zij te Kartasoera worden terechtgesteld, sub 8 dat omgekeerd de „bovenlandse Javanen" in de benedenlanden, de strandregentschappen, komende te delinqueeren, te Samarang terecht staan. — Uit een en ander valt m.i. te konkludeeren dat de benedenlanders wegens in de benedenlanden voorgevallen delikten onder alle omstandigheden geacht worden „tegen de O. I. C." te handelen, m.a.w. dat de benedenlanden geheel aan de jurisdiktie van Mataram werden onttrokken.

[2]) Volgens een stuk van 1744 was hij „president van alle Jaxsas, of Javaanse regters". — De wadana kaparak kiwa was „raad van justitie". Wat hiermee bedoeld wordt, is me niet duidelijk, zie Rouffaer Vorstenlanden, p. 634[2].

[3]) De Jonge, Opkomst, deel V, p. 35.

haafden, is 't verleidelijk in dezen Dipa santa den djaksa te zien [1]), zijn hooge rang (*adipati*) pleit er echter tegen. Er zou dan onder Sultan Agoeng één djaksa zijn geweest, onder Mangkoe rat uitgebreid tot vier. Is de boven geopperde veronderstelling dat de vier djaksa's beantwoordden aan de vier wadanaschappen (Krapyak, Boemi, Gĕḍe, Panoemping) juist, dan kan met de splitsing van Krapyak in Mataram en Sewoe 't aantal uitgebreid zijn tot vijf met den djaksa van Mataram als eerste en voornaamste. De vier wadanaschappen Boemi, Gĕḍe, Panoemping en Sewoe werden in later tijd in tweeën gedeeld, er ontstonden dus *acht* wadanaschappen, bestuurd door wadanas of *boepati's najaka*. Ging daarmee gepaard een verdubbeling van 't aantal djaksa's en werd in Mataram proper 't aantal eveneens van één op twee gebracht, dan zouden met Ngabehi Djajasanta en Ngabehi Troena manggala deze laatsten bedoel zijn en waren er dus in 1733 twee hoofddjaksa's en acht djaksa's. Na de splitsing in Soerakarta en Jogjakarta behield elk rijk één hoofddjaksa, de Jogjasche dignitaris bleef zich aanvankelijk Djaja santa noemen [2]). Bovendien elk acht boepati's najaka, dus ook acht djaksa's. In 1824 blijken nu in Soerakarta de vier *binnen*-regenten ook elk een djaksa te hebben, denzelfden rang innemende als de djaksa's der buiten-regenten (boepati najaka), zoodat er totaal twaalf djaksa's zijn onder één hoofddjaksa. Hoe dit alles zij, zooveel kan met stelligheid gezegd worden dat de djaksa's in Mataram geen raad vormden; één djaksa sprak recht, al of niet bijgestaan door bijzitters. Dit sluit niet uit dat meerdere djaksa's naast elkaar op de hoofdplaats werkzaam waren, maar dan had ieder zijn eigen werk. Vermeerdering of vermindering van hun aantal hing samen met de administratieve indeeling.

Wat de geraadpleegde rechtsboeken betreft, heeft er iets dergelijks plaats gehad als in Tjĕrbon. In oude Compagniesberichten heet 't steeds dat er recht gesproken werd volgens de Javaansche wetten zonder nadere aanduiding, we verkeeren dus in 't onzekere welke oud-Javaansche rechtsboeken in Mataram in zwang waren. Totdat, zonder twijfel ook hier door toedoen van de Compagnie, een kodifikatie tot stand komt. Rouffaer heeft ontdekt dat in 1771 (met

[1]) Vergelijk ook den naam *Soera dipa,* door Rouffaer in 't stuk van 1744 gevonden.

[2]) Zijn latere naam *Niti pradja* is te vergelijken met dien van zijn Salaschen ambtgenoot *Among pradja.*

een aanvulling in 1773) voor Soerakarta, deels ook voor Jogjakarta een reeks wetboeken (*anggĕr*) is vastgesteld welke voor den vervolge bindend en bij uitsluiting van kracht zouden zijn voor de ambtenaren welke met de rechtspraak en daarmee verband houdende zaken waren belast. Wij willen ze hier in 't kort bespreken [1]).

I. *Anggĕr Pradata* of *Nawala Pradata*, 1771.

In dit wetboek (tekst van 1818) vindt men in bonte rij een aantal voorschriften bijeen waaraan de djaksa zich bij de bediening van 't recht ter Pradata te houden heeft, zooals termijnen van dagvaarding e.d., desa-aansprakelijkheid enz. Alle zaken worden bij hem aangebracht, een deel zal hij moeten verwijzen naar de Soerambi, andere naar den Patih (zie beneden). Artikelsgewijze worden allerlei gebeurlijkheden geschilderd en dan wordt gezegd hoe de djaksa te handelen heeft, 'tzij jegens partijen die een geschil hebben, 'tzij jegens den boosdoener die wat op zijn geweten heeft met vermelding van de straffen welke kunnen worden opgelegd.

In den aanhef, waarin de vorst zich tot zijn djaksa richt, wordt nadat hem is opgedragen de zaken welke bij de Soerambi en de Kapatihan behooren, (wat de eerste betreft, de huwelijksche zaken daaronder begrepen), daarheen over te wijzen [2]), een korte opsomming gegeven van de zaken welke aan hem, dus aan de Pradata, zijn overgelaten, n.l. rooverij en diefstal in verschillenden vorm, schuld- en pandzaken, in bewaring nemen en leenen van goederen, brandstichting met dieverij gepaard en dergelijke dingen die op verraderlijke wijze geschied zijn [3]).

De oude scheiding tusschen padoe en pradata is reeds zeer vervaagd, allerlei vorstenzaken zijn bij de Pradata ondergebracht, omgekeerd leert artikel 2 dat er padoe-zaken waren die naar de Soerambi gingen.

Uit de hieronder te bespreken *anggĕr agĕng* blijkt dat in Soerakarta

---

[1]) Uitvoerig bij Rouffaer Vorstenlanden, p. 633 v.v.

[2]) *kadjaba kang moenggah ing koekoem lan ingkang awit tĕka ing wisesa* [voor de beteekenis dezer uitdrukking, zie beneden p. 397] *lan kadjaba ingkang awit salaki rabi,* Oudemans, deel II, p. 149.

[3]) Oudemans, Javaansche wetten, deel I, p. 91 (verkort), in 't Javaansch (Oudemans, deel II, p. 149): *begal maling; bradad, bĕḍog, tjolong; sĕlĕr; djoepoet octang apipotang; akoe ingakoe; gaḍe ginaḍe; titip tinitipan, sĕlang sinĕlang; ngobong omah; kang paḍa alakoe maling; apa sapapaḍane ing kang paḍa alakoe tjidra lan saroepane;*

en Jogjakarta dezelfde rechtbanken bestonden met dezelfde bevoegdheden. De Nawala Pradata van Soerakarta dateert van 1771. Omstreeks denzelfden tijd moet dus in Jogjakarta een wetboek met overeenkomstigen inhoud zijn vastgesteld. De Salasche uitgave is sedert, gewijzigd en uitgebreid, herhaaldelijk opnieuw vastgesteld. In 1818 had een algeheele herziening plaats van alle wetboeken, de toen vastgestelde teksten hebben tot grondslag gediend van latere uitgaven en vertalingen, de oudere redakties zijn niet toegankelijk. Hadden de wetboeken van 1771 reeds aan de Oost-Indische Compagnie 't aanzijn te danken, in later jaren is de Nederlandsche invloed gestadig toegenomen; ter beoordeeling van *Javaansch* recht hebben de uitgaven van 1818 dus slechts een betrekkelijke waarde. Eerst als men alle anggĕrs die tusschen 1771 en 1818 zijn vastgesteld, voor zoover ze nog te vinden zijn, kan raadplegen, zou vastgesteld kunnen worden wat oorspronkelijk, wat toevoeging is. 't Zou niet behoeven te verwonderen als 't leeuwendeel zoowel op materieel als formeel gebied, van Westersche herkomst bleek te zijn. Zelfs ten aanzien van de teksten van 1771 kan, op grond van wat Rouffaer daarover heeft meegedeeld [1]), nu reeds gezegd worden dat zij wat wijze van bewerking betreft, veel verder van de oude rechtsboeken afstaan dan de Papakĕm Tjĕrbon die uit denzelfden tijd dateert.

Rouffaer neemt aan dat de *Anggĕr* (*Nawala*) *Pradata* van 1771 nog een voorgangster heeft gehad in een Kartasoera'sche Nawala Pradata (dus van vóór 1744, want in dat jaar werd de rijkszetel naar Soerakarta overgebracht) en geldend voor 't rijk Mataram [2]). Mounier, die de voorlichting van C. F. Winter Sr. genoot, zegt ook dat zij ten tijde van Pakoe Boewana II reeds bestond [3]). Hoe zag dit oude wetboek eruit? Wat 't een Papakĕm of geleek 't op de Nawala van 1771? In 't laatste geval zou de intensieve bemoeienis van de Oost-Indische Compagnie met de rechtspraak in Mataram reeds van Pakoe Boewana II dateeren. Dit lijkt wat vroeg.

Hoe dit zij, 't wetboek van 1771 was een Soerakartasche adaptatie, minstens sedert dat jaar hebben de Anggĕr (Nawala) Pradata in Soerakarta en Jogjakarta zich gescheiden ontwikkeld, in die mate dat van een 1812 gedagteekend afschrift van de Jogjasche Anggĕr

---

[1]) Rouffaer Winter, passim; Rouffaer Vorstenlanden passim.

[2]) Rouffaer Winter, p. 114.

[3]) Mounier, Het boek der Nawolo Pradhoto, Tijdschrift voor Nederl.-Indië 1844, deel I, p. 302.

zelfs gezegd kon worden dat „het zeer veel van de uitgegevene [1]) nawala pradata voor Soerakarta verschilt" [2]).

II. *Sĕrat parĕmbagan,* 1771.

De Sĕrat parĕmbagan, een geschrift van heterogenen inhoud, is eigenlijk geen wetboek. Voor ons doel is alleen 't eerste gedeelte van belang. Dit bevat n.l. een instruktie voor de ambtenaren, inhoudende regels van ambtelijke tucht en voorschriften betreffende administratieve rechtspraak, kulmineerend in 't hoogste gezag ter hoofdplaats (*parentah agĕng*). Dat liep dus hierop uit dat de Rijksbestierder in allerlei kwesties tusschen personen die tot elkaar in ambtelijke verhouding stonden, uitspraak deed. Zulk een verhouding bestond ook tusschen geapanageerden (*patoeh*) en hun bĕkĕl's, hier ligt dus de kiem van de latere rechtbank voor agrarische zaken, de bale mangoe.

De Sĕrat parĕmbagan — de naam duidt 't reeds aan — is door den patih (rijksbestierder) vastgesteld na raadpleging van de najaka's (regenten), zij is „aan den Soesoehoenang vertoond en alles (*is*) na Zijn Majesteits genoegen bevonden" [3]).

Een Jogjasche tegenhanger van de Sĕrat parĕmbagan is niet bekend, doch in Jogja heerschten dezelfde ambtelijke verhoudingen en agrarische toestanden als in Sala; als er kwesties voorkwamen zullen ze op dezelfde ambtelijke wijze zijn opgelost. De grondslag voor een latere agrarische rechtbank was dus hier evenzeer aanwezig. Wanneer dan ook in 1818 een *Anggĕr sapoeloeh* wordt vastgesteld waarin 't hier besproken gedeelte van de Sĕrat parĕmbagan is verwerkt, maar uitgebreid tot een anggĕr voor de, Bale mangoe genoemde, agrarische rechtbank onder voorzitterschap van den rijksbestierder, wordt zij meteen toepasselijk verklaard voor Jogjakarta.

In dat jaar is de Bale mangoe geboren, gelijk, naar 't woord van Rouffaer, toen ook de Anggĕr sapoeloeh als agrarisch wetboek geboren is [4]). De nieuwe artikelen die aan de oude sĕrat parĕmbagan zijn toegevoegd, betreffen in de eerste plaats „gemengde" zaken, kwesties waarin Soenans- en niet-Soenansonderdanen samen be-

---

[1]) N.l. de in Soerakarta in 1818 vastgestelde.

[2]) Prof. Keyzer bij Rouffaer Vorstenlanden, p. 636[1].

[3]) Rouffaer Vorstenlanden, p. 636[2].

[4]) Rouffaer Vorstenlanden, p. 638[1].

trokken waren. Alle Europeanen en Oosterlingen van elders waren ingevolge de politieke kontrakten aan de inheemsche rechtspraak onttrokken. Zij konden echter overeenkomsten hebben aangegaan met Soenansonderdanen en schuldvorderingen tegen deze laatsten hebben. In zoo'n geval zou nu, ingevolge de nieuwe artikelen van de Anggĕr sapoeloeh, de Javaansche schuldenaar voor 't nieuwe hof worden gedaagd. Dit soort zaken werd plotseling van groote beteekenis door de z.g. landverhuur, er zijn dan ook verscheidene artikelen betreffende verhuur van apanagegronden aan Europeanen en Chineezen, in 't algemeen niet-Soenansonderdanen, in 't wetboek opgenomen (artikel 16—28). Zij worden gevolgd door een reeks bepalingen die de verhouding van apanagehouder tot geapanageerde regelen (art. 29—40, 43), verder eenige artikelen van gemengden aard.

't Spreekt van zelf dat er zich agrarische geschillen hebben voorgedaan zoolang 't apanage-stelsel bestond, de Javaansche overheid kreeg die zaken op te lossen bij wijze van administratieven maatregel, als bestuursdaad. De Sĕrat parĕmbagan van 1771 is daarvan 't eerste, schriftelijke getuigenis, maar de zaak zelf bestond lang vóór dien tijd. Nog in 1816 noemde 't Europeesch bestuur dat afdoening van zaken ter Kapatihan [1]), in 1824 verschijnt voor 't eerst in Winters beschrijving de naam Bale mangoe en uit de omstandigheid dat hij haar omschrijft als rechtbank van gemengde zaken valt op te maken dat de bepalingen betreffende gemengde zaken m.a.w. de regeling van de landverhuur 't beslissende moment is geweest waarom men in 1818 van een aldus genoemde rechtbank is gaan spreken en welker samenstelling toen tevens geregeld is. Ten overvloede kan nog op de mededeeling van Mounier gewezen worden dat de rijksbestierder vonnissen velt in de Bale mangoe die „eerst op het einde van de regering van Pakoe Boewana IV is opgerigt en waarin (de rijksbestierder) tot voorzitter is aangesteld" [2]). Pakoe Boewana IV regeerde van 1788 tot 1820. En ten bewijze dat hem bekend was dat de rijksbestierder buitendien reeds feitelijke rechtsmacht uit-

[1]) In 't reeds genoemde, waarschijnlijk door Winter opgestelde verslag van den provisioneelen resident van Sala Pinket van Haak, Rouffaer Vorstenlanden, p. 110.

[2]) Mounier, t.a.p., p. 308. Zijn zegsman was C. F. Winter Sr. Van denzelfden is de mededeeling op een tusschengelegen tijdstip (1837) dat de hoofddjaksa voorzitter is van de Balemangoe. Dit kan niet juist zijn, tenzij eruit zou volgen dat de hoofddjaksa voor den rijksbestierder placht te „wakil"-len. In Jogja trad als plaatsvervanger van den rijksbestierder diens patih op, Rouffaer Winter, p. 152, 155.

oefende (*awit tĕka ing wasesaning nagari,* zie voor deze uitdrukking, beneden p. 397), voegt Mounier eraan toe: „maar ook daarbuiten moet hij in zijne hoedanigheid van Rijksbestierder in verscheidene zaken beslissen en dezelve afdoen".

Haar naam, *Bale mangoe* of *Paseban* (*Pasowan*) *mangoe* ontleent deze rechtbank aan de aldus genoemde pandapa vóór de woning van den rijksbestierder, waar de zittingen gehouden werden; officieel ook *Kapatihan* [1]).

De Bale mangoe kan dus geen oud-inheemsche rechtbank worden genoemd, zij dankt aan de landverhuur haar ontstaan, wat niet wegneemt dat nademaal zij alle agrarische kwesties te berechten kreeg, ook die tusschen Javanen onderling, tot haar kompetentie aangelegenheden werden gebracht die sints jaar en dag zich hadden voorgedaan maar bestuurlijk waren afgewikkeld.

De Anggĕr sapoeloeh brengt ook gewone schuldzaken waarbij niet-Soenansonderdanen eischer, de Soenansonderdanen gedaagde zijn, voor de Bale mangoe (artikel 17). Daar eerstgenoemden onder Compagnies-, later Gouvernementsjurisdiktie stonden, konden zij niet als gedaagde of beklaagde voor een inheemschen rechter terecht staan. Wat gemengde zaken betreft, komen dus voor ons onderzoek alleen de gevallen in aanmerking dat een Soenans onderdaan gedaagde of beklaagde was. — Raffles heeft bij de door hem in 1811 en 1812 met de vorsten van Soerakarta en Jogjakarta gesloten kontrakten bedongen dat in gemengde strafzaken, wanneer dus een Soenans onderdaan jegens een Britsch onderdaan had misdreven, de delinquent terecht zou staan voor „the Resident's Court", later in Sala Soesoehoenansraad geheeten [2]), de eerste benaming is juister dan de laatste die den schijn zou kunnen wekken alsof men hier niet met een rechtbank van Westersche vinding en onder Westersche leiding te doen had, de resident was voorzitter [3]). Deze groep delin-

[1]) Javaansch woordenboek s.v. mangoe; Nawala Pradata dalĕm, tekst van 1818, art. 1, 36, 37, zie Oudemans t.a.p., deel II, p. 151 v.v.

[2]) In Jogja Sultansraad ?

[3]) Levyssohn Norman, Britsche heerschappij over Java en onderhoorigheden, p. 69, 73; Rouffaer Winter, p. 111. — Er is met dezen Soesoehoenansraad raar omgesprongen. Resident van Prehn trok voor den raad strafzaken die bij den inheemschen rechter behoorden (1819) en werd deswege wegens rechtsoverschrijding gevonnist. — In 1816 werden een paar kwesties over verhuur van desa's door Sala'sche Javanen aan een Chinees en een Europeaan en welke dus ter Kapatihan behoorden, door den Soesoehoenansraad berecht. Aan dit laatste werd in 1818 door de instelling der Bale mangoe een einde gemaakt Zie uitvoerig, Rouffaer Winter, p. 147 v.v.

quenten werd daarmee aan den inheemschen rechter: Pradata, Soerambi ontrokken. Dat vóór Raffles' ingrijpen deze rechtbanken inderdaad kompetent waren blijkt uit 't reeds meergenoemde verslag van den provisioneelen resident Pinket van Haak van 1816 [1]), waar de Soerambi als vroeger kompetent uitdrukkelijk genoemd wordt [2]).

Men zou nu verwachten, dat in gemengde civiele zaken, wel meest schuldvorderingen van niet-Soenansonderdanen op Soenansonderdanen, en waarin Raffles geen verandering had gebracht, de Pradata de bevoegde rechter zou zijn geweest en gebleven. Dit is echter niet 't geval. „Onder de vorige Hollandsche Gouvernementen", zegt 't verslag van 1816, „zijn slechts de zaken waarin Europeërs Chinesen en vreemdelingen van alle descriptie zijn betrokken, uit de vergadering van *Kepatian,* door den Rijksbestierder ter kennis van den Resident of Minister [onder Daendels] gebracht." [3]) Dit soort zaken werd dus, vóór de instelling der Bale mangoe, ter Kapatihan afgedaan. Van wanneer dit dateert, heb ik niet kunnen vinden.

Legde de niet-Soesoehoenansonderdaan-eischer zich bij de beslissing der Bale mangoe niet neer, dan mocht hij „zich adresseren bij de Plaatselijke autoriteit, welke een raad belegd en de zaak afdoed". [4]) Onder dezen „raad" is de Soesoehoenansraad te verstaan. [5])

In 1816 hield de patih nog zitting met de binnen- en buitenregenten. [6]) Dit sluit aan bij de mededeeling van 1771 dat de Sĕrat parĕmbagan na raadpleging der najaka's was vastgesteld. [7]) De Bale mangoe echter week hiervan af, reden te meer om van 1818 af een nieuwe era te rekenen. Nu toch traden tien mantri's in de plaats der regenten als leden [8]), de rijksbestierder bleef voorzitter. Van dit tiental wordt de naam Anggĕr Sapoeloeh afgeleid. [9])

---

[1]) Boven, p. 385.

[2]) Rouffaer Winter, p. 111. — 't Verslag drukt zich onvolledig uit. 't Wekt den schijn alsof alle zaken aan de Soerambi onttrokken waren; 't is echter in 't verband duidelijk (er is sprake van den Soesoehoenansraad) dat de schrijver alleen gemengde zaken op 't oog heeft.

[3]) Rouffaer Vorstenlanden, p. 110.

[4]) Rouffaer Winter, p. 70.

[5]) Rouffaer Winter, p. 118.

[6]) Rouffaer Winter, p. 110.

[7]) Boven, p. 392.

[8]) Rouffaer Winter, p. 69.

[9]) De overgang van twaalf op tien is niet duidelijk, zie Rouffaer Winter, p. 119.

III. *Anggĕr agĕng,* 1771.

De *Anggĕr agĕng,* later *Sĕrat anggĕr-anggĕran* geheeten, in oude Hollandsche stukken soerat anggĕr, [1]) is een verzameling door de patihs van Soerakarta en Jogjakarta gezamenlijk vastgestelde regels betreffende gevallen waarin beide rijken betrokken zijn; 't wetboek wijst den weg hoe dan gehandeld moet worden. Uit den aard der zaak geldt 't voor beide vorstenlanden; derzelver gebied lag door elkaar, kwesties waarin onderdanen van 't eene rijk een delikt pleegden of hun iets overkwam op 't gebied van 't andere rijk moeten aan de orde van den dag zijn geweest.

De opgesomde rechtsregels sluiten zich bij de ten aanzien van Pradata en Soerambi bestaande aan. Uit 't doorloopend toegepaste beginsel van wederkeerigheid volgt ook dat de regeling der rechtspraak in beide rijken op dit tijdstip gelijk was en dus bij de splitsing van Mataram in Soerakarta en Jogjakarta in 1755 gelijk *gemaakt* was. In hoofdzaak moet toen de toestand gehandhaafd zijn zooals hij in Mataram was geweest in den tijd die aan de splitsing voorafging, doch de invloed der Oost-Indische Compagnie die zich immers bij de splitsing zoo krachtig deed gelden, kan 't zijne gedaan hebben. *Nieuw* recht moet men dus in 't algemeen in de Anggĕr agĕng niet zoeken. Zij is herhaaldelijk opnieuw afgekondigd. Rouffaer onderscheidt van 1771 tot 1818 minstens acht redakties. [2]) De uitgave van 1771 was reeds een herziening van een ouder stuk.

In de Anggĕr agĕng van 1818 (Jogjaasch exemplaar!) wordt gezegd dat bijaldien een ambtenaar van Soerakarta een beschuldiging heeft tegen een van Jogjakarta en omgekeerd, alsdan gehandeld worde volgens de anggĕr vastgesteld tijdens de inhuldiging van den Sultan te *Gijanti.* [3]) En in de Nawala Pradata van 1818 (Sala'sch exemplaar!) heet 't: Indien één mijner onderdanen in geschil is (*apapadoe*) met een onderdaan van den Sultan, dan bepaal ik (n.l. de Soesoehoenan) daarbij dat slechts die geschillen mogen plaats grijpen (m. a. w. in behandeling genomen worden) welke na de ontmoeting van mijn vader met mijn grootvader den Sultan te *Djatisari* ontstaan zijn. [4]) Naar bekend bracht Hartingh den Soesoehoenan en Mangkoe boemi bijeen te Djatisari (ten Oosten van Soerakarta) en kreeg daar

---

[1]) Rouffaer Winter, p. 115.
[2]) Rouffaer Vorstenlanden, p. 635².
[3]) Oudemans, Javaansche wetten, deel I, p. 32: deel II, p. 37.
[4]) Oudemans, Javaansche wetten, deel I, p. 92; deel II, p. 150.

de splitsing van Mataram in Soerakarta en Jogjakarta op 13 Februari 1755 haar beslag. Mangkoe boemi had bij die gelegenheid zijn legerplaats iets verder, te Gijanti en sloot daar 't kontrakt 'twelk hem tot eersten Sultan van Jogjakarta maakte. De moeilijkheden welke uit de dooreenligging van beider gebied moesten rijzen, zijn dus dadelijk onder de oogen gezien en geregeld. De Anggĕr agĕng van 1771 heeft dus haar oorsprong in een, wellicht dadelijk met dien naam gedoopte. regeling van 1755. Tevens zien wij dat over alle zaken van vóór de splitsing de spons werd gehaald.

In de gepubliceerde Anggĕr agĕng van 1818 stuit men telkens op de uitdrukking *kang angatrappĕna ing sijasat wasesaning nagari* [1]) of iets dergelijks, van den rijksbestierder gezegd, met voorbijgang van Pradata en Soerambi. Ook in de Nawala Pradata komt een dergelijke uitdrukking voor, b.v. in den aanhef: *ingkang awit tĕka ing wisesa.* [2]) Ik meen dit zoo te moeten verklaren dat 't hier geldt 't opleggen van straffen ter beëindiging van administratieve en agrarische geschillen die in 't kader der bestaande rechtbanken niet pasten. [3]) De vorst kan uit kracht zijner machtsvolkomenheid en als rechter des rijks straf opleggen waar hij dat noodig vindt. In den tijd waarin deze anggĕr's werden opgesteld, had de vorst echter reeds lang de dagelijksche uitoefening van 't gezag aan den rijksbestierder overgelaten en was 't dus deze die in naam van zijn heer de straffen oplei, dit wordt door den term „kang ngatrappake wasesaning nagari" (van den rijksbestierder gezegd) duidelijk uitgedrukt. Praktisch werd dit een optreden van den rijksbestierder als rechter. [4])

IV. *Anggĕr Aroebiroe,* 1773.

Dit is een aanvullingswetteke van de Anggĕr agĕng en op dezelfde wijze door overleg tusschen de beide rijksbestierders tot stand gekomen. 't Bevat o.a. bepalingen betreffende verboden kleeding.

De *Soerambi* volgde eigen wegen. Wij zagen reeds dat 't door den pangoeloe aan den vorst bij diens rechtspraak gegeven advies,

---

[1]) Bv. Oudemans, Javaansche wetten, deel II, p. 47.
[2]) Vrg. boven p. 394.
[3]) Men denke hierbij ook aan de quasie-internationale kwesties, waarin onderdanen van Jogjakarta hadden misdreven tegen Soerakarta en omgekeerd. (Anggĕr agĕng passim).
[4]) Vrg. Rouffaer Winter, p. 131 v.v.

na verloop van tijd tot een rechtbank op eigen terrein was geworden. [1]). De pangoeloe sprak daar, in de *soerambi,* recht met steun en voorlichting zijner ondergeschikten en zelfstandige wetgeleerden. Evenals bij de Bale mangoe werd de naam van de plaats waar zitting gehouden werd, op de rechtbank overgebracht [2]). In officieele stukken heet zij meestal *Koekoem* of *Koekoem ing soerambi.* Winter zegt dat de pangoeloe zit met zeven leden en acht oelama's; de pangoeloe was rechter, de leden-ondergeschikten waren bijzitters, de oelama's werden in moeilijke kwesties te hulp geroepen [3]). De rechtsdagen van de Soerambi waren Maandag en Donderdag, een illustratie van 't vroeger beweerde dat de Soerambi pas ontstaan is toen de vorst niet meer zelf zitting hield, als 't ware de voortzetting is van de vorstelijke rechtspraak. Immers, de vorst sprak in de 17de eeuw ook recht op Donderdag.

De Mohammadaansche rechtsboeken welke inzonderheid geraadpleegd werden, waren, volgens Winter, de *Moeḥarrar* en de kommentaar van *al Maḥallî* op de *Minhâdj at-ṭâlibîn,* dit laatste weer een omwerking van den Moeḥarrar [4]). 't Islamizeeringsproces is een heel eind verder gevorderd dan waarvan de Papakĕm Tjĕrbon blijk geeft. Dáár alleen een overdracht van de pradata-zaken aan 't pangoeloe-gerecht met aan de oude rechtsboeken ontleende omschrijvingen en straffen, hier toetsing der feiten aan de Mohammadaansche wet. Edoch, hoever de pangoeloe c.s. de eischen dier wet nakwamen, is ons niet bekend. „En wanneer een der geestelijken zig aan een Strafbaare daad mogt schuldig maken, word zoodanig een dadelijk in een groote Indigo pot geworpen, en na een etmaal tot aan de kin, er in gezeten te hebben, buiten de Stad gebannen." [5]) Geestelijken genoten dus een bizondere behandeling; een *forum privilegiatum* kan men dit indigobad moeilijk noemen en evenmin dat déze berechting de Mohammadaansche wet meer nabij kwam. Gobius konstateert echter „dat ook over saken der papen off geestelijken onder malkanderen niemant anders de decissie competeerde als de papen selfs." [6]) Dit is toch duidelijk een *forum privilegiatum.* Meer uitgewerkt vinden wij 't terug in de Papakĕm Tjĕr-

---

[1]) Boven p. 386 v.v.

[2]) 't Zelfde gold van de Pradata.

[3]) Rouffaer Winter, p. 70.

[4]) Voor de beteekenis dezer *fiḳh*-boeken, zie Juynboll, Handleiding tot de Mohammadaansche wet, 3e druk, p. 373 v.v.

[5]) Rouffaer Winter, p. 70.

[6]) Boven p. 348.

bon als toenmaals voor Tjĕrbon nieuwe instelling. Daar dit forum niet op de Mohammadaansche wet kan berusten — deze vordert dat zij op allen zal worden toegepast —, ligt 't voor de hand aan te nemen dat Tjĕrbon ook ten deze Mataram navolgde. In verband met wat vroeger over de scheiding in padoe en pradata gezegd werd, [1]) blijkt nu dus de islamizeerende hervorming in Tjĕrbon een getrouwe kopie van die in Mataram te zijn geweest, door anderhalve eeuw van haar voorbeeld gescheiden. De pangoeloe en de zijnen konden in beginsel geen ander recht als juist erkennen dan de Mohammadaansche wet. Toen dus de berechting der pradata-zaken in hun handen was gelegd, moest daarvan onvermijdelijk een toenemende islamizeering der rechtspraak 't gevolg zijn. De eenige die in andere richting kon sturen, was de vorst; naar mate diens sanktie meer en meer een formaliteit werd, moest dit proces zich versnellen.

Krachtens haar oorsprong stond de Soerambi boven de Pradata: vorstenzaken gingen boven onderdanen-zaken. Winter noemt haar dan ook „het hoog geregts Hof," [2]) de jonge Winter (C. F. Winter Sr.) herhaalt nog in 1844 dat zij de hoogste rechtbank is. [3])

Over 't afleggen van den Mohammadaanschen eed komt iets voor in de Sĕrat parĕmbagan: de djaksa moet den eed laten afleggen in de moskee. [4])

Volgens Winter den zoon was in 1837 de samenstelling van de Soerambi te Sala aldus: Pangoeloe voorzitter, toegevoegde leden: vier oelama's, acht kĕtib's, zes modins en zes mĕrbot's. De vergaderingen waren toen nog altijd op Maandag en Donderdag. [5]) Omstreeks denzelfden tijd bestond de Soerambi te Jogja die daar toen nog alleen de *godsdienstige* rechtspraak had behouden, uit den pangoeloe, den adjunkt-pangoeloe of kĕtib anom benevens vier kĕtib's, in zeer belangrijke zaken werden de oelama's en *patok's nagara* geraadpleegd. [6])

Omdat Winter een beschrijving geeft van Soerakarta hebben wij

---

[1]) Boven p. 378 v.v., vooral p. 383.
[2]) Rouffaer Winter, p. 69.
[3]) Rouffaer Winter, p. 133.
[4]) Rouffaer Winter, p. 134.
[5]) Rouffaer Winter, p. 151, 152. — Deze schrijver teekent nog aan dat zaken van verwonding en moord die voor geen afdoening bij de Soerambi vatbaar zijn, naar de Pradata teruggezonden worden om daar te worden afgedaan.
[6]) Rouffaer Winter, p. 154. — Zie over de *paṭok nagara,* Adatrechtbundel XXIII, p. 242.

ons in 't bovenstaande in 't bizonder met dat rijk bezig gehouden. M. m. geldt voor Jogjakarta 't zelfde. Bij den aanvang — dat getuigt de Anggĕr agĕng — was alles 't zelfde; in den loop der jaren zijn de toestanden wat afgeweken doch niet zooveel of in 1818 kon een nieuwe tekst van Anggĕr agĕng en Anggĕr Aroebiroe voor beide Vorstenlanden worden vastgesteld en de voor Soerakarta ontworpen Anggĕr sapoeloeh in Jogjakarta toepasselijk worden verklaard [1]). De sedert in Jogja gebruikte Anggĕr pradata kwam ook in hoofdzaken met de Sala'sche overeen.

Er is onder Tjĕrbon al op gewezen [2]) dat de bemoeienis van den pangoeloe met huwelijksche zaken en daaraan verbonden rechtspraak te onderscheiden is van de funkties welke hem zijn overgedragen door de regeering des lands, wij noemden de eerste de *godsdienstige* rechtspraak. Voor Mataram geldt 't zelfde. Doch toen daar eenmaal de berechting van vorstenzaken feitelijk door den pangoeloe c.s. geschiedde, was er in de wijze van behandeling van de twee kategorieën geen verschil meer. De pangoeloe moest, althans theoretisch, van de stelling uitgaan dat beiden beoordeeld moesten worden naar de goddelijke wet en er blijkt ook niet dat er in de samenstelling van den kring van raadslieden waarmee hij zich omgaf, in 't eene of andere geval verschil werd gemaakt.

Ook in de benaming is geen verschil. De Soerakartasche Nawala Pradata dalĕm of Anggĕr Pradata awal, die door Oudemans is gepubliceerd, [3]) vermeldt de twee soorten van rechtspraak afzonderlijk, doch noemt beiden *Koekoem*, b.v. artikel 2 en 36, waar van de van den vorst afgeleide kompetentie sprake is; éénmaal wordt gesproken van *Koekoem ing Soerambi,* de geestelijke rechtbank ter Soerambi (artikel 37), in artikel 1 staat alleen Koekoem. In de Anggĕr agĕng staat ook Koekoem voor de vroeger-vorstelijke rechtspraak. [4])

Op 17 Moeloed Dal, door Rouffaer gedetermineerd als 9 April 1746, [5]) draagt „kangdjĕng kyai mas pĕngoeloe" van Soerakarta aan kyai Kasan Basari, godsdienstleeraar in Tĕgalsari (Pranaraga) voor diens vrijgebied verschillende bevoegdheden over welke hij zelf uitoefende. Hij geeft aan den kyai vergunning als *kakim* op te treden

---

1) Rouffaer Vorstenlanden, p. 639^2.
2) Boven p. 337 v.v.
3) Oudemans, Javaansche wetten, deel II, p. 149 v.v.
4) Oudemans, Javaansche wetten, deel II, p. 38 v.v.
5) Rouffaer Vorstenlanden, p. 639^2, noot.

[d.w.z. degene die als overheidspersoon als wali fungeert eener vrouw die in 't huwelijk treedt bij ontstentenis van een wettigen wali] en laat daarop volgen dat hij hem dus machtigt 't huwelijk te sluiten van een vrouw die geen wali heeft of wier wali weigert of afwezig is en ook van een vrouw die wel een wali heeft. [1]) Verder wordt kyai Kasan Basari gemachtigd te richten tusschen man en vrouw op de wijze als ter hoofdplaats gebruikelijk, zooals *nipkah, waris, talak.*

Met *nipkah* wordt 't recht der vrouw op haar door den man te verstrekken levensonderhoud (*nafaḳah*) bedoeld. Daar dit geval van 't later te noemen *pasah* wordt onderscheiden, mag hieruit waarschijnlijk gekonkludeerd worden dat in den tijd waarin deze piagĕm werd opgesteld, de voorwaardelijke verstooting (*ṭalâḳ ta'lîḳ*) reeds bestond en daarin de voorwaarde voorkwam dat bijaldien de man in gebreke bleef zijn vrouw levensonderhoud te verstrekken en zij daarmee geen genoegen nam, zij zich als verstooten kon beschouwen. Zij wendt zich dan tot den pangoeloe (priesterraad) om de vervulling der voorwaarde te doen konstateeren.

Waris wil zeggen: 't verrichten van boedelscheidingen; 't kwam dus voor dat men bij de verdeeling van boedels de hulp van den pangoeloe inriep. Of hieronder ook 't beheer van boedels van minderjarigen te begrijpen is, valt uit dit eene woord niet op te maken.

Dat de pangoeloe kennis nam van verstootingen (*ṭalâḳ*) spreekt van zelf.

Verder wordt den kyai vergund *pasah*-zaken te behandelen, d.i. huwelijksontbinding *door den rechter* wegens bepaalde, nauwkeurig omschreven redenen „als de man zijn vrouw haar rechten onthoudt". [2])

Behalve godsdienstige wordt den kyai ook wereldlijke rechtspraak toegekend. Hij mag *oetang-pioetang, titip, gaḍe lan sapaḍane* zaken afdoen, wel een elliptische uitdrukking voor padoezaken, [3]) echter *kisas lan katak* [4])-zaken, dus pradata-zaken, niet. 't Behoeft niet te verwonderen dat kyai Kasan Basari die ook wereldlijk hoofd van zijn vrijgebied was, rechtsmacht wordt toebedeeld, 't valt echter op

[1]) In 't laatste geval is de huwelijksbeambte slechts plaatsvervanger van den wali en oefent hij niet de z.g. koewasa kakim uit.

[2]) *amasah ing sĕlaki rabi kang ngadamni ok-ah. Ngadamni,* ten rechte *ngadammi,* is gevormd van Ar. *ʿadam; ok-ah* = Ar. *ḥaḳḳahâ*-rechten. — Ik dank deze vertaling aan vriendelijke voorlichting. — Er wordt nog aan toegevoegd: *lan kang mangpang ing parentah bĕnĕr ing sabawahira karja sabaoe.* Ik durf niet uitmaken welke „parentah" de pangoeloe hier op 't oog heeft.

[3]) Oudemans, Javaansche wetten deel II, pag. 149.

[4]) Bedoeld: zaken waarop de straf van afkappen van handen of voeten van toepassing is, nl. diefstal (Arab. *ḳaṭʿ*-afkapping van hand of voet).

dat hij rechtspraak in padoe-zaken krijgt in een stuk dat uitgaat van den hoofdpangoeloe van Soerakarta. Er is verzuimd bij te zeggen dat de overdracht van *deze* rechtspraak namens den vorst geschiedt; wat de godsdienstige rechtspraak aangaat, kon de pangoeloe uit eigen hoofde handelen, hoewel toch niet aan te nemen is dat hij dit buiten voorkennis van den vorst deed [1]).

De Nawala Pradata geeft de volgende definitie der godsdienstige rechtspraak, zij komt reeds in de uitgave van 1782 [2]) voor: *ingkang . . . awit* [*sangking*] *salaki rabi*, dus: huwelijksche zaken. Voor den tijdgenoot was dat voldoende, thans is niet meer uit te maken wat ertoe gerekend werd. Wat waris-zaken betreft, schijnt de pangoeloe zich daar pas in later tijd mee bemoeid te hebben, in Winters tijd bewaarde men een herinnering dat de vorst zelf de nalatenschap van een overledene onder de kinderen verdeelde. Na gezegd te hebben dat uiterste willen (in 1824!) zeer zeldzaam zijn, vervolgt hij: „Een Huisvader vertrouwde altijd zijne oudste Zoon, of een der oudste verwanten van hem, die zijne begeerte na zijn dood volvoert; indien hij voor zijn dood geen schriftelijke dispositie over zijn goed maakte, teekend men alle zijne Verlangen en begeerten aan, ten einde zulks na zijn dood stipt nagekomen te kunnen worden. in vroegere Jaren deelde de vorst zelve, van zoodanig eene, onder de kinderen uit." [3]) — Met „zoodanig een" schijnt de erflater bedoeld te zijn die geen schriftelijke dispositie naliet. Dit is nu nog de regel. Daarentegen is 't algemeen gebruikelijk bij leven op min of meer sakramenteele wijze *mondeling* beschikkingen te maken, dadelijk ingaande of na doode.

Winter vervolgt: „Edog in latere Jaren maakte de Vorst de Hoofd-Priester hier in magtig, egter niet als Priester, maar als *Hakim* of *Kalie* (Executeur)". Hier staat tegenover dat 't Gobius reeds bekend was dat de godsdienstige rechter huwelijken *en erfenissen* bedisselde.

Een bericht van omstreeks 1680 vermeldt dat in 't Mataramsche rijk de meisjes zeer jong trouwen, omdat anders bij overlijden des vaders, de vorst zich diens gansche nalatenschap met de vrouw en

---

[1]) 't Bevelschrift van den pangoeloe van Soerakarta waarbij hij allerlei bevoegdheden aan kyai Kasan Basari overdraagt, is te vinden in een artikel van F. Fokkens, Vrije desa's op Java en Madoera, in Tijdschrift Bataviaasch Genootschap deel XXXI, p. 494 v.v. en hierachter als bijlage I opgenomen. Er zijn fouten in 't stuk, echter is hier niet na te gaan welke op rekening van den maker der piagĕm moeten worden gesteld, welke op rekening van den afschrijver en welke drukfouten zijn.

[2]) Rouffaer Winter, p. 130.

[3]) Rouffaer Winter, p. 73.

kinderen toeëigent; is er een dochter getrouwd, dan erft deze de nalatenschap. [1])

In de negentiende eeuw ging 't inheemsche rechtswezen in de Vorstenlanden geleidelijk te niet. Bestaande rechtbanken werden hervormd of verloren haar beteekenis, nieuwe werden ingesteld, doch dit alles geschiedde door toedoen van 't Nederlandsche gezag volgens Westersche opvattingen, van een eigen ontwikkeling kan niet meer gesproken worden. 't Is voor 't doel dat we ons gesteld hebben, overbodig die geschiedenis hier weer te geven, Rouffaer heeft haar uitvoerig behandeld, belangstellenden mogen naar zijn mededeelingen verwezen worden. [2]) 't Heeft niet aan stemmen ontbroken die zich tegen de afbraak der inheemsche rechtspraak hebben verheven, zij bleven onverhoord.

De toestand is thans deze dat in *Jogjakarta* de *Bale mangoe* nog bestaat voor onderdanen van den Sultan voor administratieve berechting van agrarische geschillen welke geen burgerlijke zaken zijn, [3]) de *Soerambi* voor onderdanen van den Sultan voor de berechting van echtscheiding ten verzoeke der vrouw tegen den wil van haar man („rapak") [4]). Hiermee wordt bedoeld 't geval dat de vrouw zich op grond van de vervulling eener voorwaarde der voorwaardelijke verstooting (*ṭalâḳ taᶜlîḳ*) tot den godsdienstigen rechter i. c. de Soerambi wendt om door dezen te laten konstateeren dat de taᶜliḳ (Jav. *taklek*) vervuld is. Van de beslissing der Soerambi is hooger beroep toegelaten op den Rijksbestuurder en van diens uitspraak op den Sultan.

In *Soerakarta* komen sedert 1903 zulke zaken voor den priesterraad op denzelfden voet als in de Gouvernementslanden. De Bale mangoe werd er reeds in 1847 opgeheven.

Overigens is de eenige rechtspraak die nog door de vorstenbesturen wordt uitgeoefend die over familieleden en enkele aanzienlijke ambtenaren van den Soesoehoenan, van prins Mangkoenagara en den Sultan van Jogjakarta. [5])

---

[1]) Ziet blijkbaar op 't geval dat er geen zoon is. Zie J. W. Vogel, Ost-Indianische Reisebeschreibung, Altenburg 1716, p. 583, aangehaald bij de Haan, Prijangan III, § 344, die veronderstelt dat de schrijver dit wel van Couper wiens kennismaking met Mataram van omstreeks 1680 dateert, vernomen kan hebben.

[2]) Rouffaer Vorstenlanden, p. 641 v.v.

[3]) Staatsblad 1917 No. 127.

[4]) Idem.

[5]) Zie Regeerings-almanak van Ned. Indië 1926, deel I, p. 40, waar de, zeer

De beschrijving der Javaansche rechtsbedeeling zou onvoltooid, 't beeld van de wijze waarop in Mataram en zijn loten Soerakarta en Jogjakarta recht en orde werden gehandhaafd, niet volledig zijn, indien niet melding werd gemaakt van twee instellingen waarheen de rechtsbedeeling voor een deel werd afgeleid: de aansprakelijkheid der desa voor 'tgeen op haar grondgebied voorvalt en 't instituut der *mantja pat.*

Wat de desa-aansprakelijkheid betreft, vindt men iets in de Nawala Pradata. [1]) Zoo moet voor de veiligheid van een reiziger die in de desa overnacht, gewaakt worden (*dirĕksa*) en wordt hem iets ontstolen, dan moet de waardigheidsbekleeder die hem onderdak verschafte, de waarde van 't gestolene ten deele vergoeden. De desa is ook aansprakelijk als een aanslag tegen den persoon van den reiziger die onder haar hoede is, gepleegd wordt en heeft de daarop gestelde straf te dragen indien zij den dader niet weet uit te vinden. De desa is voorts verplicht hulp en bijstand te verleenen als iemand door straatroovers wordt aangerand en de kwade gevolgen die eruit voortvloeien, te dragen. Als 't desavolk (*wong boemi desa*) niet te hulp wil komen, kan de beroofde een beroep doen op omliggende desa's (*matjapat mantjalimane*) en trekken deze zich er niets van aan, dan worden ook zij gestraft.

't Laatste voorschrift brengt ons op 't instituut der *mantja pat.*

De oudste, uitvoerige berichten over de werking der mantja pat die me bekend zijn, dateeren van honderd jaar geleden. Zij zijn opgesteld in 1823 en 1825 door de opzieners te Patjitan en den fd. resident van Soerakarta en hierachter als bijlage II afgedrukt. [2]) Beide gevallen spelen zich af in de Goenoeng Sewoe, grenzende aan Soerakarta. Men vindt daar in de eerste plaats een geval beschreven dat Patjitansche kooplieden in een desa onder Patjitan werden beroofd en de bevolking der desa waar de roof had plaats gehad, zich aan haar verantwoordelijkheid onttrok. Geheel als boven aan de hand der Nawala Pradata omschreven, werd toen 't volk van de omliggende desa's bijeengeroepen en een *prapat* van *drie* personen, t.w. de patih van den dĕmang (bestuurshoofd onder den regent met een ressort

talrijke, staatsbladen worden opgesomd die deze materie regelen, men zie vooral staatsblad 1903 No. 8 (Soerakarta en Mangkoe nagaran), staatsblad 1918 No. 815 (Jogjakarta). De voorgeschiedenis dezer rechtbanken wordt behandeld door Rouffaer Vorstenlanden, p. 644.

[1]) Oudemans, Javaansche wetten, deel I, p. 95 v.v.; deel II, p. 153 v.v.

[2]) Oorspronkelijk opgenomen in Tijdschrift voor 't Binnenlandsch Bestuur, deel XXXIV, 1908, p. 157 v.v. onder den titel: Uit oude bescheiden.

van meerdere desa's w.o. de betrokken desa), nog een dĕmang en een bĕkĕl stelde vervolgens een onderzoek in.

't Tweede geval is zeer belangrijk. Twee bĕkĕl's, van *Kalak* en *Klaṭak,* wier gebieden aan elkaar grensden, hadden geschil over de vraag tot wiens gebied een nieuwe nederzetting behoorde. De bĕkĕl van Kalak roept nu de mantja pat's en mantja lima's van drie desa's op om de zaak te onderzoeken.

Op 't gebied der nieuwe nederzetting (zij wordt beurtelings „desa Malang", „Si Malang" en „een gehucht op den grond Si Malang" genoemd) heeft een berooving plaats. De bĕkĕl van Klaṭak, vermeenende dat zij tot zijn gebied behoort, roept prapats bijeen w.o. de bĕkĕl van Kalak die echter niet verschijnt. Hij wendt zich nu tot zijn dĕmang, Tirta winangoen genaamd, die op zijn buurt de zaak bij de prapats in onderzoek geeft. Deze blijven in 't onderzoek steken en verdagen de zaak tot een nadere bijeenkomst. Op den bepaalden tijd verschijnen de dĕmang, de bĕkĕl van Klaṭak en de prapat van Poenoeng (een desa in de buurt) doch de bĕkĕl van Kalak en de overige prapats (één van een desa in de buurt en vier uit de Mangkoe nagaran, op grooten afstand gelegen) verschijnen niet. Er waren dus buiten de twee bĕkĕls zes prapats opgeroepen. Dit zelfde zestal krijgt, op last van een ander dĕmang, de zaak opnieuw te onderzoeken en kwijt zich dan van zijn taak.

Uit deze stukken blijkt dat mantja pat's en mantja lima's personen zijn die in één adem genoemd worden. Eenigen hunner vormen tesamen een prapat-vierschaar, echter wordt de naam prapat ook toegepast op de leden dier vierschaar en dus in den zin mantja pat (mantja lima) gebruikt. Verder dat elke desa (of bepaalde desa's) een bepaalde prapat schijnt (schijnen) te hebben en dat 't aantal hunner dat voor onderzoek tesamen komt, wisselend is, dat zij voorts niet tot de naaste omgeving van de plaats of desa waarom 't geschil gaat, zijn beperkt maar van verren afstand komen.

Uit den nieuweren tijd vindt men vooreerst een mededeeling van C. F. Winter Sr. van 1837 die spreekt van „mantjo pats en mantjo limos" als personen [1]) en verder gegevens in de adatrechtbundels. Zoo worden uit de jurisprudentie van de Bale mangoe te Jogja vermeld: in een geschil over een bĕkĕlschap een *prapat: drie* bĕkĕl's uit de buurt (twee uit dezelfde desa en een van een aangelegen desa) die een verklaring doen in zake de keuze van een bĕkĕl (1916);

---

[1]) Rouffaer Winter, p. 153.

idem een prapat van *vier* běkěl's uit de buurt (1915); taxatie van de waarde eener beplanting in geschil, opgesteld door de politie (bestuur) met behulp van de steeds bij zulke werkzaamheden gebezigde prapat (*vier* běkěl's van naburige *kaběkělan* = běkělschappen) (1916).[1] — Op last van een regent (Jogjakarta) geeft een prapat, bestaande uit *vier* běkěl's in de buurt, advies omtrent de adat in zake aangeslibden grond.[2] — Elders wordt een prapat omschreven als een kommissie van in dezelfde of aangrenzende desa's wonende běkěl's (*drie* of *vier*) (Jogjakarta),[3] als arbitrage kommissie (Soerakarta).[4]

In den adatrechtbundel is uit een rapport omtrent de residentie Kědoe van 1822 overgenomen dat de prapat (in geschillen omtrent zaken waarin bij een wet niet is voorzien) is een soort van jury bestaande uit vier niet in de zaak betrokken, doch in de onmiddelijke nabijheid wonende běkěls, die de zaak onderzoekt en onder nadere goedkeuring van de bevoegde authoriteit overeenkomstig de adat uitmaakt.[5] 't Komt me voor dat deze definitie te theoretisch is gesteld.

Nog een voorbeeld van prapat-beslissingen is 't volgende: Drie běkěls en een kabajan uit omliggende desa's („prapat-desa's") geven op verzoek van 't hoofd (resp. den běkěl) eener desa in een geschil tusschen hem en een zijner dorpelingen advies betreffende diensten en betalingen waarop hij aanspraak kan maken (1910).[6]

Omtrent *mantja pat* en *mantja lima* is in de adatrechtbundels 't volgende te vinden:

1. Een aanhaling uit de Anggěr sapoeloeh artikel 44, waar sprake is van onderzoek naar de rechtmatigheid van nieuwe grondontginningen. Dat onderzoek zal plaats hebben in de betrokken desa en bij de lieden van de mantja pat en mantja lima en den Inlandschen bestuursambtenaar (*goenoeng*).[7]

2. 't Begrip mantja pat blijkt min of meer bestemd te bestaan in *Sidaärdja* (Soerabaja) waar in de desaregelingen gesproken wordt

---

1) Adatrechtbundel XXII, p. 233. 235, 258.
2) „ XXII, p. 264.
3) „ XXIII, p. 229.
4) „ XXIII, p. 275.
5) „ XI, p. 204.
6) „ VIII, p. 263.
7) *ḍatěng tijang matjapat mantja gangsal*, zonder nadere aanduiding. Matja pat wordt vaak geschreven voor ma*n*tja pat. Oudemans, Javaansche wetten, deel II, p. 301.

van een ongeval in de desa of de mantja pat;[1]) in *Trĕnggalek* (Kaḍiri) waar men er ongeveer tien omliggende desa's mee bedoelt, geen bepaald ressort;[2]) in *Panaraga* (Madioen): de zg. montjopat desa's moeten bij veediefstal den dief helpen opsporen, niet nader toegelicht. In 't Madioensche wordt onder mantja pat niet noodwendig een aantal van *vier* buurdesa's verstaan;[3]) in *Djombang* (Soerabaja): er is sprake van de vijf loerahs van 1e. de vier buurdorpen, 2e. 't dorp Soembĕr sapon zelf („montjo pat"), iets verder: de loerahs der vier omringende desa's [volgen namen] („montjo pat"), zij worden in een proces voor den landraad als getuigen gehoord over de kwestie of een sawah *jasan*-erfelijk individueel bezit is.[4])

In deze latere gegevens wordt 't woord „prapat" gebezigd in den zin van arbiter, ook: raad van arbiters, gewoonlijk zijn er vier maar dat is geen regel. Er wordt ook gesproken van prapat-desa's. — Een onderscheiding tusschen „mantja pat" en „mantja lima" ontbreekt, 't begrip mantja pat voor omliggende dorpen is buiten de Vorstenlanden bekend in Madioen, Kaḍiri, Zuid-Soerabaja doch niet scherp omlijnd en onderling ongelijk.

Uit 't Patjitansche stuk blijkt echter duidelijk dat de mantja pat's arbiters zijn en daarvoor lieden genomen worden uit de omgeving, hoewel niet noodzakelijk uit den naasten omtrek, en in wisselend aantal.[5]) Ik waag de gissing dat mantja pat 't zelfde woord is als Skr. pancháyat (pantjajat), verbasterd tot pantjapat en verder tot mantja pat. Verzachting van den aanvangs- *pa* tot *ma* heeft meer

---

[1]) Adatrechtbundel IV, p. 590. — Deze desaregelingen, onder leiding van 't Europeesch bestuur op schrift gesteld, zijn een twijfelachtige bron voor de kennis van 't adatrecht.

[2]) Adatrechtbundel XVIII, p. 153.

[3]) Adatrechtbundel XIX, p. 65.

[4]) Adatrechtbundel XIX, p. 462, 463.

[5]) Wij vinden een volkomen bevestiging van 't bovenstaande in den onlangs verschenen adatrechtbundel XXV. In een ongedateerde beschouwing over bevoegdheid en werkwijze van de „prapat" in 't prinsdom Mangkoenagaran wordt o.m. 't volgende gezegd: „Indien zich in een of andere desa een zaak voordoet, waarmede de politie geen bemoeienis heeft, dan wordt zoon zaak oudergewoonte door de desalieden zelf afgedaan. De commissie die zoon zaak te berechten krijgt, heet *prapat* en *is samengesteld uit oude inwoners van de betrokken desa of* [liever: *en*, in den Javaansche tekst staat *oetawi*] *van haar buurdesa's* („sakkiwa tĕngĕnnipoen") die de adat kennen.... *Het aantal leden van een prapat staat dus niet vast doch wisselt met het aantal in de desa zelf en in de buurdesa's aanwezige oude, met de adat bekende lieden.*" (p. 80, Javaansche tekst p. 99, kursiveering aangebracht).

plaats, men vergelijke bv. *poenika*, in de spreektaal tot *mĕnika* (van *panika*) verzacht en *mantja kaki* dat 'tzelfde beteekent als *pantja kaki.* [1]) „Bij Hindu-law the king is recognized as the fountain of justice, and the Shāstra's require him to maintain permanent courts and to preside in them himself .... The whole judicial authority, except such as might be exercised by the king in person, was left vaguely in the hands of Brahmans. By them the law was expounded, and effect was given to it by the executive, the place of regular courts being taken in part by commissioners appointed by the ruler in a summary manner and usually from motives of Court favour, and in part by bodies of arbitrators or *panchâyat's* acting sometimes under the authority of the state and sometimes as arbitrators by consent of parties." [2])

Wat was een Sultan Agoeng, een Mangkoe rat anders dan zulk een „fountain of justice"? Zij spraken inderdaad zelf recht, zooals de Shāstra's verlangen, getrouwer zelfs dan de Indische vorsten, want van Brahmanen was in Mataram natuurlijk geen sprake. En waren de als arbiters optredende mantja pat's geen weerspiegeling van de panchâyat's van Indië?

De Javanen hebben over de instelling der panchâyat's een kleed geworpen dat bekende voorstellingen bij hen opriep. De vierdeeling had van ouds bij de Javanen en andere Indonesische volken een gewijde beteekenis. [3]) Wat Mataram betreft, wijzen wij slechts op de indeeling van de nagaragoeng in bestuursressorten volgens 't vierdeelig stelsel en 't aantal bijzitters van den pangoeloe in de Soerambi. De Javaan brengt reeds sedert lang mantjapat in verband met *mantja*

---

[1]) In 't Patjitansche stuk dienen vier personen „alle grijsaards" „pantjakakies" als getuigen. Tegenwoordig zegt men in 't Madioensche *mantja kaki* en verstaat daaronder de oudst-aanwezige ingezetenen bij een desa-koempoelan, lieden die de lasten van 't *sikĕp*-schap niet meer (geheel?) behoeven te dragen doch den loerah bijstaan en door dezen worden geraadpleegd, een *otium cum dignitate*. In de tweede plaats worden bij desa-feestelijkheden de oudst-aanwezige gasten van de desa zelf en omliggende desa's wel bij wijze van eerbetoon met mantja kaki toegesproken. Vrg. Javaansch woordenboek s.v. pantja: pantjakaki — de leden van 't dorpsbestuur behalve 't dorpshoofd en Adam, De autonomie van 't Indonesische dorp p. 68. — Ook in de Mangkoe nagaran zegt men „mantjakaki" en verstaat daaronder „de oude lieden uit de desa en uit de buurdesa's, Adatrechtbundel XXV, p. 80/81.

[2]) Imperial Gazetteer of India New edition, deel IV, p. 142.

[3]) Voor de diepere beteekenis van dit begrip, zie Rouffaer Vorstenlanden passim; van Ossenbruggen, De oorsprong van het Javaansche begrip Montjapat, in Verslagen en Med. Kon. Akademie afd. letterk. 5e reeks, 3e deel 1917 en Rassers, De Pandji-roman, 1922.

(ter zijde liggende, belendende) en *pat* (vier). Dit weten wij uit 't Patjitansche bericht waar de Nederlandsche schrijver „montjo pat" schrijft, de Javaan sprak dus uit *måntjå pat*, beschouwde hij de term als één woord, dan zou hij *mĕntjapat* gezegd hebben. Bij deze Javanizeering van 't begrip behoort dat de arbiters (*wong*) *prapat*-viermannen, eig. vierdedeelmannen worden genoemd. Deze benaming kan pas ontstaan zijn nadat de volksopvatting den naam mantja pat voor arbiter aan de vierdeeling had gehecht. Doch de werkelijkheid spotte met deze beteekenis der verbeelding, want de arbiters kwamen aanvankelijk niet van de belendingen maar van verre en van nabij en ook niet steeds ten getale van *vier*, maar in wisselend aantal. Eerst in den jongsten tijd is men de praktijk in overeenstemming gaan brengen met de gewaande beteekenis en dat niet eens altijd. [1])

't Omgekeerde, dat men ouden wijn in nieuwe zakken doet, komt meer voor. Maar 't is ook waar dat een nieuwe zaak gemakkelijker wordt aanvaard door er een glimp van 't eigene aan te geven. Dit kan onopzettelijk geschieden.

Op 't misverstane mantja pat is men verder gaan borduren en sprak van *mantja lima*. De beteekenis van dit woord is, zoover ik heb kunnen nagaan, steeds uitermate vaag gebleven, de een verstaat eronder de desa waar een kwestie is uit te maken plus vier omliggende desa's, een ander de vijf omliggende desa's, een derde een tweede kring van vier desa's om den eersten kring van vier desa's heen, zooveel hoofden, zooveel zinnen.

't Instituut der mantja pat is feitelijk alleen van de Vorstenlanden en naaste omgeving bekend en dat is ook juist 't gebied waar de rechtspraak Indisch was! De vorstelijke rechter, door van Goens zoo meesterlijk naar 't leven geschilderd, de scheidsmannen daarneven, zij vormen één geheel. Hebben wij te veel gezegd door te meenen dat de Vorstenlandsche mantja pat (prapat) niet anders is dan de Indische panchâyat?

De rechtspleging in Mataram staat dan voor ons als de meest getrouwe navolging van Indië die op Java, vóór de Westersche invloed zich deed gelden, te aanschouwen viel.

---

[1]) Boven, p. 405 v.v.

VIERDE HOOFDSTUK.

De landraad te Samarang.

In 1747 stelde de Oost-Indische Compagnie te Samarang een *landraad* in die alle civiele en krimineele zaken tusschen Javanen onderling te berechten kreeg. Alle gemengde zaken tusschen Javanen en Europeanen of Javanen met Oostersche vreemdelingen („overwaller of andere uitheemsche natie") bleven onder 't ressort van den raad van justitie behooren.

De landraad zou worden voorgezeten door den kommandeur, later goeverneur, van Java's Noordoostkust en telde zeven der voornaamste regenten als leden, met dien verstande dat de regent van Samarang en de Ooster- en Wester-strandregent (d. z. de hoofdregent van de *pasisiran* ten Oosten en die ten Westen van Samarang) permanente leden zouden zijn en de vier overige plaatsen bij toerbeurt om de twee of drie jaar door andere regenten zouden worden ingenomen. Behalve een Europeeschen boekhouder-scriba zou er ook een Javaansche sekretaris zijn.

Er zou recht worden gesproken naar de Javaansche wetten „voor so verre bij ons tollerabel". Van die wetten zou een compendium worden samengesteld. [1])

Enkele jaren later (1750) werd de samenstelling van den landraad opnieuw geregeld. [2]) Er werd nu bepaald dat onder presidium van den goeverneur zeven der voornaamste regenten als lid zitting zullen nemen, onder welke de regenten van Samarang en Pakalongan als permanente leden, de overigen „ambulantoir" en door de Hooge Regeering gekozen. De Europeesche scriba, de Javaansche sekretaris werden gehouden doch daar wordt nu een fiskaal (djaksa) aan toegevoegd. De pangoeloe wordt niet genoemd.

De kompetentie bleef dezelfde, de rechtspraak volgens de Javaansche wetten gehandhaafd (artikel XV).

Bij dezelfde gelegenheid werd 't compendium waarvan de samenstelling bij de oprichting van den landraad in 't vooruitzicht was gesteld, goedgekeurd (artikel XIV). 't Diende zich aan als een compendium der voornaamste, Javaansche wetten, nauwkeurig uit 't Mohammadaansche wetboek „Mogharaer" (Moeḥarrar) getrokken en, zooveel mogelijk met 't Goddelijke, natuurlijke en burgerrecht zoo-

---

[1]) Nederl. Indisch Plakaatboek, deel V, p. 525.

[2]) Nederl. Indisch Plakaatboek, deel VI, plakaat van 31 December 1750.

danig samengesteld dat daarnaar, ongekrenkt de Javaansche gewoonten en gebruikelijkheden, de Samarangsche landraad over de onderdanen van 's Comp^{ies} landen en distrikten recht en justitie zou kunnen oefenen en de krimineele zaken zoo (*wel*) als de civiele zou kunnen behandelen. — Ongetwijfeld is de samensteller van 't compendium die in de meening verkeerde dat dit nu de Javaansche wetten vertegenwoordigde, van geestelijke zijde ingelicht en 't lijkt waarschijnlijk dat de pangoeloe van Samarang c.s. den smaak van de hoofdplaats van Mataram volgde en ook daar toentertijd de Moeḥarrar een der meest geraadpleegde fikh-boeken was. Dit lijkt te aannemelijker daar in Winter's tijd de zelfde kitab ook veel gebruikt werd. [1])

Een blik in dit compendium is echter voldoende om te doen zien dat hier niet „Javaansche wetten" gegeven worden maar Mohammadaansch strafrecht in eenigszins versneden vorm. 'tCompendium kan een Islamizeerenden invloed op de strafrechtpleging hebben uitgeoefend, stellig gaf 't niet de heerschende rechtsbegrippen weer.

Er wordt slechts één algemeen voorschrift betreffende debiteuren gegeven: de debiteur moet betalen, maar als de krediteur hem op den weg komt of smaad aandoet, is hij van zijn debet ontslagen (artikel XIV).

't Compendium geeft verder voorschriften betreffende 't optreden van den pangoeloe als godsdienstig rechter in zaken van familierecht. Hier werd een bestaande godsdienstige rechtspraak vastgelegd (artikel XIV).

De regeling van 1750 breidde de bemoeienis van de Hooge Regeering uit. Werd in 1747 gezegd dat er, zoo noodig, van door den landraad uitgesproken vonnissen, op haar hooger beroep zou zijn (op doodvonnissen werd altijd haar approbatie vereischt), thans werd bepaald dat vóór de terechtstelling van delinquenten haar approbatie gevraagd moest worden op alle krimineele vonnissen en er geen hooger beroep beroep zou zijn dan bij haar alleen (artikel XV).

De werkkring van den fiskaal (djaksa) werd nu ook omschreven, hij zou „als officier en voorstander der justitie" waken dat recht en goede orde ongekrenkt blijven (artikel XVI). — De Javaansche sekretaris houdt twee rollen aan, één tot civiele en één tot krimineele processen en twee sententie-boeken, ook civiel en krimineel (artikel XVII).

---

1) Boven, p. 398.

De instelling van den landraad volgde op den afstand der Westelijke strandregentschappen door Mataram aan de Oost-Indische Compagnie 't jaar tevoren, de Oostelijke strandregentschappen waren reeds in 1743 afgestaan. Krachtens 't z.g. jurisdiktie-kontrakt van 1737 was echter de jurisdiktie over alle gemeene Javanen der strandregentschappen wegens delikten tegen de Compagnie verkregen en daarbij vermeld dat zij te Samarang zouden terechtstaan. [1]) De behoefte aan een regeling was dus reeds in dat jaar ontstaan; hoe men zich in 't tienjarig tijdvak dat nog verloopen zou vóór zij tot stand kwam, gered heeft, heb ik niet vermeld gevonden.

De reden waarom aan den landraad te Samarang in deze verhandeling over *Javaansche* rechtsbedeeling een hoofdstuk wordt gewijd, is gelegen in 't volgende: In 't zelfde plakaat toch dat de landraad instelde, komt ook iets voor over de rechtspraak in de strandregentschappen. In ieder distrikt (= regentschap) zouden een of meer djaksa's gehouden moeten worden naar noodzakelijkheid „om van de voorvallende delicten, *dog de dagelijkse geschillen van weynig belang onder de gemeente daar van uytgesloten, also die door de regenten moeten werden afgedaan, gelijk tot nog toe*", [2]), notitie te nemen en die voor den gemelden landraad te beklagen. Boven alle deze djaksa's stond de djaksa te Samarang. — En 't plakaat van 1750 zegt 't volgende: Er zouden niet meer dan twee djaksa's in één regentschap mogen zijn. Op order van den regent zouden zij „alle kleine geschillen en querellen *naar de voorige usantien en gebruykelijkheden*, mitsgaders regt en billijkheid ... afdoen" „dog over de *groote* misdaden, als brandstigtinge, moord, doodslag, huisbraak, kirkenroof, grafschenderije, godslasteringe en wesmeer, zal de Landraad tot Samarang na de Javase wetten regt spreeken." [3]) Voorts wordt den regentschapsdjaksa opgedragen van groote misdaden kennis te geven aan den djaksa te Samarang, misdadigers met voorkennis van den regent op te vatten en tot nader order in bewaring te houden (artikel XVIII).

De inhoud komt in beide plakaten op 't zelfde neer, slechts is 't laatste wat uitvoeriger en nauwkeuriger. 't Was minder juist, in 't eerste plakaat te zeggen dat de regenten de zaken afdeden, afdoening door de djaksa's onder toezicht van den regent is 't rechte.

Er werd dus in de strandregentschappen recht gesproken naar

---

[1]) de Jonge, Opkomst, deel IX, p. 269 v.v. en boven p. 388, noot 1.

[2]) Kursiveering aangebracht.

[3]) Kursiveering aangebracht.

Javaanschen trant en, zooals uit de gekursiveerde woorden is op te maken, die toestand bestond in 1750 reeds langen tijd. De „groote misdaden" worden uitgesloten, zij zullen door den landraad worden berecht. Er staat echter niet dat de djaksa's die tevoren wèl berechtten, dat was ook niet 't geval. Wij weten dat in den tijd van strenge centralisatie onder Mangkoe rat de rechtspleging in alle vorsten-zaken op de hoofdplaats was samengetrokken, de padoe-zaken werden plaatselijk afgedaan. [1]) Wij vinden thans voor de pasisiran een bevestiging van dit laatste. Doch hoe stond 't tevoren met de pradata-zaken? 't Is duidelijk dat zij dezelfde zijn als in 't plakaat van 1750 „groote misdaden" heeten.

Speelman zegt in 1678 in de Instruktie voor zijn opvolger in 't bestier der zaken van Java's Noordoostkust ter kommunikatie aan de residenten [2]): „De misdaden die de Javaanse ingesetenen komen te begaan, zullen door de Javaanse Regenten naar 's lands wijze, al waar 't ook met den dood, mogen gestraft worden." Door de regenten naar 's lands wijze, wil dat zeggen dat de regenten zelf recht spraken? Wij gelooven 't niet, wij gelooven dat alleen bedoeld wordt, die aangelegenheid is aan de regenten overgelaten, de rechtspraak geschiedt zooals zij altijd geschiedde, „naar 's lands wijze." Op dezelfde manier zegt de bekende resolutie van 1712 dat de regenten in Prijangan de judicature zouden behouden, terwijl toch vast stond dat zij daarvoor hun djaksa's hadden. 't Plakaat, waarbij de landraad wordt ingesteld, drukt zich gelijkerwijze uit, door 't tweede plakaat verbeterd. Intusschen volgt uit deze mededeeling wel dat de teugels aan Mangkoe rats handen op 't eind van zijn leven (dat hij in ballingschap eindigde) waren ontglipt, de strenge centralisatie die alle pradata-zaken naar de hoofdplaats trok, had opgehouden.

Duidelijker is Gobius; hij zegt „dat de behandeling off het vonnissen over alle lijfstraffelijke saken langs geheel Java met en door de papen geschied." [3]) Zijn bericht sluit aan bij dat van Speelman dat de rechtspraak, ook in pradata-zaken, plaatselijk geschiedde, maar leert tevens dat deze berecht werden door een Soerambi. Tot de grenzen van 't regentschap beperkt had dus in elk regentschap een

---

[1]) Boven, p. 382 v.v.

[2]) de Jonge, Opkomst, deel VII, p. 206.

[3]) Brief aan den Goeverneur-Generaal van 26 Maart 1715, de Haan, III, § 318. — De bewering gold niet voor de ommelanden van Batavia en voor Tjĕrbon, zooals Gobius bekend was, en ook niet voor 't uiterste Oosten van Java waar de Islâm toen ter tijd nog niet volledig gezegevierd had.

regentschaps-Soerambi de taak van de Rijks Soerambi ter hoofdplaats van Mataram overgenomen. Dat de regenten dit zoo gewild hadden, is duidelijk. Zij namen terug wat de vorsten van 't opkomend Mataram hun ontnomen hadden. Aan de Rijks Soerambi was de nagaragoeng als arbeidsveld gebleven. Uit Gobius blijkt dat de pasisiran haar was ontvallen, in hoeverre dit ook van de mantja nagara geldt („langs geheel Java") is niet zeker.

De instelling van den landraad te Samarang had dus de beteekenis dat in dit kollege de rechtspraak der Soerambi's van 't geheele ressort werd samengetrokken. Nu is 't ook duidelijk waarom 't compendium zoo orthodox-Mohammadaansch uitviel en zich in 't bizonder met strafzaken ophoudt. De padoe-zaken bleven in 't regentschap.

De rechtspraak der regentschapsdjaksa's in de pasisiran laat zich dus vergelijken met de Vorstenlandsche rechtbank Pradata der 18e eeuw, de landraad met een geamalgameerde Soerambi.

Welke beteekenis heeft nu 't kompendium van 1750 in de praktijk gehad ? — Alhoewel de landraad de voortzetting was van de Soerambi, bestonden er voor dit kollege minder redenen getrouwe betrachting van 't Mohammadaansche strafrecht na te streven dan voor een pangoeloe c.s. Daar was vooreerst de omstandigheid van de geheel andere samenstelling: de Soerambi bestond uit den pangoeloe met hem ondergeschikt personeel en oelama's, de landraad bestond uit wereldlingen. de Haan heeft erop gewezen dat 't kompendium, „dit bloedige wetboek". in te groote tegenspraak was met den aard der krimineele rechtspraak in Prijangan en Tjĕrbon.[1]) De goeverneur als voorzitter, de vereischte approbatie door de Hooge Regeering van alle vonnissen, die zij zich had voorbehouden, maakten terzijdestelling van 't kompendium gemakkelijk. Niettemin vernemen wij in 1809 van den prefekt van Samarang en Dĕmak dat bij den landraad te eerstgenoemder plaatse de strafoefening van 't afkappen van handen en voeten gebruikelijk is. Zij is zelfs aanleiding voor Daendels om in te grijpen en deze straffen te verbieden. Bij rondschrijven aan alle landraden en landgerechten wordt bekend gemaakt dat de Inlander vooralsnog bij zijn eigen wetten en vorm van rechtspleging moet gelaten worden met uitzondering van drie gevallen:

1o. Wanneer volgens deze wetten een misdadiger aan de hem kompeteerende straf werd onttrokken, in de gevallen waarin de be-

---

[1]) de Haan, IV, § 2438.

leedigde persoon of de naastbestaanden van den nedergeslagene zelf geen recht mochten eischen of de jaren nog niet bereikt hebben om zulks naar de Javaansche wetten te kunnen doen, de fiskaal bij de landraden te Samarang en Soerabaja en de verdere landgerechten op de prefektures op Java zullen gehouden zijn van wege de Hooge Regeering recht te vorderen;

2o. Wanneer de bij die wetten bepaalde straffen naar algemeene rechten te licht, te zwaar of in 't algemeen ontoereikende worden bevonden enz.;

3o. Wanneer de bij die wetten voorgeschreven manier van procedeeren niet in staat is om een rechterlijk bewijs, een gemoedelijke overtuiging van den rechter of een konviktie van den misdadiger te weeg te brengen; de gebreken der Inlandsche rechtspleging mogen dan door den rechter naar 't voorbeeld van algemeene rechten en praktijk worden gesuppleerd.

Ten slotte mogen geen andere kapitale en korporeele straffen worden opgelegd dan verbranden, krissen, brandmerken, geeselen, kettingslag, konfinement en kondemnatie tot den arbeid aan de gemeene werken. [1])

Dan valt nog te wijzen op een besluit van Daendels. Rampoggers hadden de negorij Salatiga aangevallen en in brand gestoken. Daendels draagt nu aan den president van den raad van justitie te Samarang op een justitieele kommissie te benoemen die zich naar Salatiga zal hebben te begeven en daar zonder vorm van proces bij wijze van parate exekutie zal hebben te straffen en te recht te stellen. De kommissie zal zich moeten laten vergezellen door den hoofdregent van Samarang en den „hoogen priester" ten einde door hun invloed gesterkt, met te meerder vrucht 't onderzoek te kunnen verrichten. [2])

Wanneer dit besluit door bekendheid met de plaatselijke omstandigheden is ingegeven — wat niet 't geval behoeft te zijn — zou men er uit kunnen afleiden dat de hoofdpangoeloe van Samarang niet-officieel een rol in de Inlandsche rechtspraak vervulde en dan zou 't afkappen van handen en voeten aldaar mede aan zijn invloed te wijten zijn.

Aan de rechtspraak der regentschapsdjaksa's kwam een einde door

---

[1]) Daendels, Staat der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen, 1814. Bijlagen Tweede stuk. Organique stukken. Batavia. Hooge Raad van Justitie en justitieele zaken No. 28.

[2]) Ned. Indisch Plakaatboek, deel XIV, p. 785.

de instelling der landgerichten in 1808. Elk landdrostambt kreeg een landgericht, zooveel als een gewestelijken landraad. Daaronder kwamen in de regentschappen vrede-gerichten, de latere regentschapsgerechten, die kleine zaken afdeden, de pangoeloe was lid.

De godsdienstige rechtspraak bleef in wezen. [1])

't Is dus niet juist als Raffles de landraden (landgerichten) beschrijvende, daarvan zegt „where the native form and law was left to take its course, with all its barbarities and torture." [2]) De wetten volgens welke recht gesproken wordt, moeten volgens hem zijn „those of their ancient Government and established faith." [3]) Raffles had echter een verkeerde voorstelling van die wetten, immers, met volle instemming haalt hij de woorden van wijlen Hopkins aan die hem had geschreven: „The *Koran,* with the Commentaries upon it, forms the general law of Java, and every sentence against a prisoner, not to offend the prejudices of the faith, should be supported by some text of that sacred book, or some gloss of the orthodox commentator. A procedure instituted conformably to this rule, would be comprehended by the understanding, and approved by the judgment of the people." [4])

Na herstel van 't Nederlandsch gezag werd op de door Daendels en Raffles gelegde grondslagen voortgebouwd. De leiding der Inlandsche rechtspleging was geheel in Westersche handen gekomen en is dat verder gebleven.

---

[1]) Vrg. de Haan, IV, § 2404.

[2]) Raffles, Substance of a minute on the introduction of an improved system of internal management and the establishment of a land rental on the island of Java, 1814, p. 156.

[3]) Raffles, Substance of a minute, p. 160.

[4]) Raffles, Substance of a minute, p. 160, 161. — 't Doet wat vreemd aan na dít exposé van 't inheemsche recht te lezen (nog steeds is Hopkins aan 't woord): „It has been the principal feature in the British policy, it has been the brightest decoration of the British Government, in India, to secure to the inhabitants, whether Hindoos or Mahomatans, the possession of their own laws, and a trial conformable to the practice of their own courts.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Bantĕn.

't Bantĕnsche rijk is ontstaan uit een Javaansche volkplanting die op de schraal bevolkte noordkust van Bantĕn werd gesticht. In de eerste helft der zestiende eeuw geboren, heeft 't aanvankelijk een tijd van grooten bloei gekend doch is ten slotte na een bestaan van drie eeuwen te gronde gegaan. Daendels is de man geweest die 't Sultanaat de laatste slagen heeft toegebracht.

De verovering van Bantĕn had, evenals Tjĕrbon, plaats over zee van uit Dĕmak (Djapara); zoo de kolonisten niet allen uit die streek afkomstig waren, zullen zij toch waarschijnlijk kust-Javanen van Midden Java zijn geweest.

't Ontbreekt niet aan bronnen, Inlandsche zoowel als Europeesche, waaruit de geschiedenis van Bantĕn weer is op te bouwen, te meer valt 't op dat gegevens over de inheemsche rechtspleging daarin bizonder schaarsch zijn.

Cornelis de Houtman en zijn gezellen brachten in 1596 geruimen tijd te Bantĕn door. Zij hebben veel van wat zij daar beleefden en aanschouwden, te boek gesteld, doch een beschrijving der rechtspleging zooals Rijckloff van Goens die later van Mataram geven zou, ontbreekt. Willem Lodewijcksz. wijdt er in zijn boek een hoofdstuk aan: „hoe zij tot Bantam hare generale vergaderinghe houden, dwelck zij den Krijghs raet noemen," [1]) maar hij houdt de verschillende soorten van vergaderingen niet uiteen, zoodat zijn mededeelingen ons niets kunnen zeggen omtrent de bedienaars van 't recht. „Tot Bantam", zegt hij, „houden zij hare vergaderinge (*particuliere saecken aengaende*) int openbaar op den *Paceban*, des daeghs nae dat de groote hitte der Sonne over is, waer yeder comen mach die wil, oock die daer eenich recht vervolgen, moeten personelijck compareren, ende hare saken selven verantwoorden, derhalven de Procureurs oft Advocaten aldaar geen gelt verdienen connen, ende de processen soo laughe niet en duren als zij hier te lande wel doen."

Van der Does, reisgenoot van Lodewijcksz., zegt: „Welk recht

---

[1]) C. de Houtman, De eerste schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië, uitgave Rouffaer en IJzerman, deel I, d'Eerste boeck van Willem Lodewijcksz (Linschoten Vereeniging, deel VII, 1913), p. 127.

geschiet onder den blauwen hemel int oopenbaer onder eenen boom die daertoe verordineert es." [1])

Met „Paceban" bedoelt Lodewijcksz de ruimte vóór 's Konings hof, [2]) elders op Java is een paseban slechts een overdekte plaats in die ruimte, maar in Bantĕn heeft men aan 't woord een wijdere strekking gegeven. In een veel later bericht heet 't dat de vorst, na zich een tijd wegens ziekte niet vertoond te hebben, op 5 Mei 1672, zijnde een Donderdag, „op de volle passebaan verthoont, dierhalve door alle de grooten en mindere hovelingen feestelijck is begroet". [3]) Paseban was dus „aloen-aloen", overeenkomstig de kaart van Lodewijcksz. [4])

Op dezelfde wijze als de Karta in Tjĕrbon vergaderde men dus op de aloen-aloen onder een (waringin) boom. [5]) Over de samenstelling van den raad vernemen wij helaas niets. Wij lezen van den Patih-Regent voor den minderjarigen vorst dat hij op een Maandag zit met „meer andere groote heeren" „in den vollen Raede", [6]) doch dit geval betreft geen rechtspraak. Elders dat hij op een Donderdag „met den Krijgsraet vergadert sat", beraadslagende over de exekutie der vastgehouden schepelingen van de Hollandsche schepen. [7]) Ook deze zaak behoorde niet voor 't gerecht. Minder verklaarbaar is 't verhaal van den Patih-Regent, door van der Does gedaan, die aan zijn wellust voldeed en daardoor zich „absenteerde int recht, soe dat tot diuerse reijse ouermits sijn absentie geen wytspraecke conde

---

[1]) de Houtman, Eerste schipvaart, deel II (Linschoten-vereeniging 1925), p. 307.

[2]) de Houtman, Eerste schipvaart, deel I, plaat 11.

[3]) de Jonge, Opkomst, deel VI, p. 211.

[4]) Conform Rouffaer, de Houtman. Eerste schipvaart, deel I, p. 91, noot 9.

[5]) Boven, p. 322.

[6]) de Houtman, Eerste schipvaart, deel II, p. 300.

[7]) de Houtman, Eerste schipvaart, deel I, p. 91. — In Bantĕn waren dus Maandag en Donderdag de audiëntie-dagen en deze dagen waren ook voor de rechtspraak bestemd. In Tjĕrbon zat de Karta op Zondag en Woensdag, in Mataram was er Maandag en Donderdag audiëntie, Donderdag was tijdens van Goens de gewone rechtsdag. De Haan merkt op (o.c. deel IV, § 2341, noot 2) dat de rechtsdagen in Tjĕrbon „in blijkbare oppositie tegen Mataram" op Zondag en Woensdag waren gesteld. Waarschijnlijker lijkt dat in Tjĕrbon Maandag en Donderdag de oorspronkelijke dagen waren evenals in Bantĕn, maar aangezien Tjĕrbon ouder is dan Mataram en de rechtspleging van verschillende herkomst, moet in beide rijken, onafhankelijk van elkaar, een ouder gebruik gevolgd zijn toen zij de rechtsdagen op Maandag en Donderdag stelden. Nadat Tjĕrbon afhankelijk is geworden van Mataram zijn de rechtsdagen veranderd, vermoeden wij. Die verandering lijkt niet een uiting van oppositie maar een opgelegde dwang, de vazal mocht zich niet op één lijn stellen met den Soeverein.

geschieden". [1]) De reden der absentie latende voor wat zij is, zou men hieruit besluiten dat de Patih deelnam aan de rechtspraak wat in verband met 't voorgaande niet waarschijnlijk lijkt. [2])

Hoe dit zij, in 't einde der zestiende eeuw werden in Bantĕn padoe-zaken door den wereldlijken rechter afgehandeld.

De vorst hield in de zeventiende eeuw niet geregeld audientie. De *Sadjarah Bantĕn* vertelt dat in den regen- en kenteringstijd de Sultan zelden ter audientie verscheen, de mantri's en poenggawa's (distrikts-hoofden) bevonden zich dan op de sawahs. De Sadjarah heeft hier Sultan A b o e l m a f a c h i r M a h m o e d A b d o e l k a d i r (Sultan Agoeng I) op 't oog die van 1596 tot 1651 op den troon zat. Daar hij bij den dood zijns vaders enkele maanden oud was, wordt hier dus de toestand beschreven zooals die was ongeveer in 't tweede kwart van de zeventiende eeuw. Op audientiedagen informeerde de vorst naar allerlei zaken en liet zich inlichten omtrent de rechtszaken. In lang-durige processen, wanneer de *kali* ze niet tot een einde kon brengen, besliste de Sultan. Ook kwesties tusschen poenggawa's beslechtte hij zelf, hier zullen ambtelijke kwesties bedoeld zijn. [3]) Van misdrijven wordt weder niet gesproken. Vergelijkt men dit bericht met de mede-deeling van Lodewijcksz, dan zou tijdens de regeering van dezen vorst de behandeling van padoe-zaken van de paseban naar den godsdienstigen rechter zijn overgegaan. Daarbij blijft in 't midden

---

[1]) de Houtman, Eerste schipvaart, deel II, p. 307.

[2]) Over boosdoeners en hun straffen vindt men een en ander bij Scot in Purchas, His Pilgrimes 1905, deel II, p. 438 v.v. In zijn tijd (1602—1605) was de koning nog een kind zoodat 'tgeen hij zegt over rechtspleging door den koning persoonlijk op hooren zeggen berust. Overspel wordt gestraft met den dood voor beide delinquenten. Slaven mogen „for any small fault" door hun meesters gedood worden, (p. 440). „Their law for murther, is to pay a fine to the King". Er heerscht de bloedwraak (p. 441). — Elders echter: De prijs voor 't dooden van een slaaf is 20, van een vrije 50, van een aanzienlijke („gentleman") 100 realen van achten, te betalen aan de beleedigde partij (p. 453). — Their lawes for debts are so strict, that the Creditour may take his Debtor, his Wives, Children, Slaves, and all that he hath, and sell them for his debt (p. 442/443). — Op brandstichting staat de dood (p. 452). — Er is in deze berichten veel tegenstrijdigs. van der Does (de Houtman, deel II, p. 295/296) vermeldt dat moord met den dood gestraft wordt „hetwelck sij doen met [een] *Crijs* .... waer meede sij in haere sijde opwaerts naer therte gesteecken worden soe dattse terstont doot sijn".

[3]) H. Djajadiningrat, Critische beschouwing van de Sadjarah Bantĕn, p. 54. — Men vergelijke hiermee wat de Papakĕm Tjĕrbon zegt: als de Karta een zaak wegens haar duisterheid niet kon oplossen, wendde zij zich tot den vorst, boven p. 325.

of dit tijdens zijn minderjarigheid gebeurd is terwijl hij nog onder voogdij stond dan wel door hem zoo gewild is nadat hij 't bewind had aanvaard. 't Lijkt waarschijnlijk dat, evenals 't elders gegaan is, 't streven om de rechtspleging meer in overeenstemming te brengen met de Mohammadaansche wet, zich 't eerst geopenbaard heeft bij de pradata-zaken, in de nieuwe bedeeling wel eens kisaszaken zonder meer genoemd! Dat streven zal zich in Bantĕn zeker niet minder krachtig baan gebroken hebben dan elders, 't is genoegzaam bekend dat de Islâm in Bantĕn steeds zeer in eere gehouden werd en daarom mag m.i. wel aangenomen worden, hoewel elke positieve mededeeling, zoover bekend, ontbreekt, dat in den tijd toen de padoe-zaken onder de jurisdiktie van den „kali" kwamen, de pradata (kisas)-zaken reeds bij hem berustten. Misschien was dit laatste reeds vóór 1600 't geval, Lodewijcksz zegt immers uitdrukkelijk dat partikuliere zaken (genoegzaam aangeduid door 't noemen van prokureurs en advokaten in soortgelijke gevallen) op de paseban werden behandeld, men zou daaruit de gevolgtrekking kunnen maken dat pradata-zaken elders werden berecht.

De Sadjarah noemt den hoogsten godsdienstbeambte steeds *kali*, een naam die op 't tijdstip dat zij geschreven werd (1662/63 [1]) ook juist was.

De godsdienstige rechtspraak (in engeren zin) moet, wegens de zelfde oorzaken als elders, reeds lang hebben bestaan, doch zij is nergens vermeld gevonden.

Er zijn allerlei aanwijzingen dat de kali, onder welke benaming dan ook, [2]) in de Bantĕnsche staatshuishouding reeds vroeg een persoon van gewicht is geweest. Lodewijcksz kent hem als de „bisschop van der stadt". [3]) — De Sadjarah Bantĕn meldt dat Pangeran Moehamad die bij den dood zijns vaders Molana Joesoep (1580) nog een kind was, onder voogdij kwam van eenige rijks-grooten en den kali. [4]) — Toen dezelfde Pangeran Moehamad, volwassen geworden, een krijgstocht naar Palembang ondernam, van den rijksbestierder vergezeld, heet 't dat de kali met 't bestuur der achtergelaten stad werd belast. [5]) Hollandsche berichten noemen den gouverneur („Cy-

---

[1]) Djajadiningrat, t.a.p., p. 7 v.v.

[2]) Een Engelsch bericht van 1608 noemt hem „Key sink key" (Djajadiningrat, t.a.p., p. 156). Was deze man een bekeerd Chinees (Ki Sing keh), zooals er velen in Bantĕn waren en tot aanzien geraakten?

[3]) de Houtman, Eerste schipvaart, t.a.p., deel I, p. 85.

[4]) Djaja diningrat, t.a.p., p. 37, 148.

[5]) Djaja diningrat, t.a.p., p. 39.

patte" = Ki Patih) overste van de stad. Hij was 't ook die een overeenkomst met de Hollanders aanging. [1])

De ambtsnaam van den kali was tot in de 19e eeuw *Ki Pakih Nadjmoeddin.* [2]) In de oudste redaktie van de Sadjarah Bantĕn komt hij niet voor, de tweede redaktie is door Prof. Djajadiningrat op 1701/02 gesteld. [3]) In 't kontrakt dat in 1684 tusschen Bantĕn en de Oost-Indische Compagnie gesloten werd, is een der onderteekenaars „Kiey Focke Tajodien, opperste priester". En in een tweede staatsstuk van denzelfden tijd heet zijn onderteekening „Ke focke tojadjoenan". [4]) de eerste transkriptie lijkt 't meest op Tajoeddin, uit de tweede kan men naar believen Tajoeddin en Nadjmoeddin lezen.

Van meer belang is dat in een ander Compagniesbericht gezegd wordt dat door den jongen Sultan — bedoeld wordt de zoon en medebestuurder van Sultan Agoeng II die zelf veel te Tirtajasa verblijf hield en dan de afdoening van zaken te Bantĕn aan zijn zoon overliet — „alle kleine en civiele zaken beregt en afgedaan" worden (1676). [5]) Dit bericht is niet goed te rijmen met de bovenaangehaalde beschrijving, uit de Sadjarah, van een audientie onder Sultan Agoeng I. Daar schenen alle zaken bij den kali te behooren en alleen moeilijke door dezen voorgebracht te worden bij den vorst. Ik moet volstaan met op deze tegenstrijdigheid te wijzen.

In den laatsten tijd van 't Sultanaat, was de rechtspraak geheel in geestelijke handen. „Ké Fokké Najanoedien, de Hooge Priester (is) President van den Raad van Justitie, waarin hij na willekeur regt doet." [6]) Dit laatste is *cum grano salis* te nemen, want de schrijver erkent zelf slecht op de hoogte te zijn. „De Bantammers hebben, *zegt men,* [7]) een wetboek voor het meest de natuurlijke wetten van alle natiën behelsende: bloet wordt met bloed geboet, diefstal met gevangenis of slavernij, zoo wel als onvermogen tot het betaalen van gemaakte schulden." [8]) Hierin treft dat diefstal niet met

---

[1]) de Houtman, Eerste schipvaart, t.a.p., deel II, p. 300; „kipati" komt ook voor, aldaar p. 17.

[2]) Djajadiningrat, t.a.p., p. 66, noot 5.

[3]) Djajadiningrat, t.a.p., p. 8 v.v.

[4]) de Jonge, Opkomst, deel VII, p. 398, 402. „Focke" = *fakih* (*pakih*).

[5]) de Jonge, Opkomst, deel VII, p. 315.

[6]) de Rovere van Breugel, Bantam in 1786, in Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde, Nieuwe Volgreeks, deel I, p. 161.

[7]) Kursiveering aangebracht.

[8]) de Rovere van Breugel, Beschrijving van Bantam in 1787, in Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde, Nieuwe Volgreeks, deel I, p. 335.

afkapping van hand of voet bedreigd is. Van vorstelijke beslissingen in langdurige processen welke de kali niet beeindigen kan, wordt niet gerept.

Alle voornaamste familieleden van den vorst worden door de Rovere van Breugel met naam en toenaam besproken, alsmede de voornaamste ambtenaren. Daaronder is er geen, buiten Ki Pakih Nadjmoeddin, met eenigerlei rechterlijke funktie belast, zoodat voor dezen tijd met stelligheid mag worden aangenomen dat de geheele rechtspraak, zooals de schrijver ook zegt, in de persoon van den kali gekoncentreerd was.

Ten aanzien van de doodstraf wordt opgemerkt „dat niemand (daartoe) gecondemneerd (mag) worden, als door den Koning zelven, die in zaaken die zijn eigen perzoon niet raaken, den Hooge priester eerst raad vraagt, maar anders, gelijk over het beslaapen van zijn bijwijven en diergelijke, parate executie onder zijn oogen laat houden, waarvan hij niemand rekenschap geeft". [1])

Noch in Compagniesberichten, noch in de inhoudsopgave van de Sadjarah Bantĕn komt de naam *djaksa* voor.

De hier verzamelde gegevens zijn niet voldoende om een duidelijk beeld te krijgen van de ontwikkeling der rechtsbedeeling in 't Bantĕnsche rijk. Veel blijft gissing. Met dit voorbehoud zijn toch wel enkele hoofdlijnen te trekken.

In 't laatst der zestiende eeuw werd er op de paseban vóór 't vorstelijke hof in padoezaken recht gesproken door de wereldlijke overheid. Later is die rechtspraak overgegaan op den kali, in de tweede helft der achttiende eeuw was de nieuwe toestand stevig gevestigd. Toen behoorde alle rechtspraak bij den kali, dus ook die in gevallen van moord en doodslag en andere zware zaken (pradata, kisas). Wanneer de rechtspraak in deze laatste kategorie van zaken in handen van den kali gekomen is, blijft onzeker; in de zeventiende eeuw berustte zij reeds bij hem, 't is niet uitgesloten dat dit reeds in 't einde der zestiende eeuw 't geval was. Van lagere rechters blijkt niets. Godsdienstige rechtspraak (in engeren zin) moet bestaan hebben.

Wat den aard van 't toebedeelde recht betreft, dit was in 't laatst der achttiende eeuw, dus toen de rechtspraak geheel in handen van den kali was, nog niet zuiver Mohammadaansch, ook niet in pradata-

---

[1]) Alsvoren, p. 335.

zaken. Over den inhoud der in vroegere perioden gebruikte rechtsboeken zijn wij in 't geheel niet ingelicht.

Als laatste overblijfsel van de vóór-Islamitische periode was de goedkeuring van door den kali uitgesproken doodvonnissen aan den vorst voorbehouden. Dat moet de zin zijn van de op de vorige bladzijde aangehaalde passage uit de Rovere van Breugel. Iets dergelijks bestond in de Vorstenlanden. [1])

Legt men deze mededeeling naast de bewering van van der Does (boven p. 418/19) dat bij afwezigheid van den rijksbestierder-regent geen uitspraak kon worden gedaan en 't bericht uit later tijd dat de kali moeilijke gevallen ter beslissing voorlegde aan Sultan Agoeng, dan blijkt wel zooveel dat in rechtszaken 't woord van den vorst de hoogste wet was, doch hoe de verhouding van vorst tot rechtspraak was, wordt met dat al niet duidelijk. In Tjĕrbon, dat hier in de eerste plaats ter vergelijking in aanmerking komt, ging, naar wij zagen, [2]) de vorst als rechter de Karta te boven en daar bestond voor de djaksa's ook de verplichting aan hun respectieve vorsten verslag te doen van 'tgeen zij verhandeld en afgedaan hadden, [3]) maar de vorstelijke goedkeuring van doodvonnissen wordt noch in 't kontrakt-de Hartog noch in de Papakĕm Tjĕrbon vermeld, wel eischte de Regeering te Batavia dat haar van doodvonnissen kennis werd gegeven. [4])

't Bestaan van een Karta in den eersten tijd van 't Bantĕnsche rijk (vóór ± 1600), zij 't alleen voor padoe-zaken, staat dus niet vast.

De persoon van den vorst bleef ten einde toe boven de wet staan, in zaken hem aangaande kon de kali niet richten, hij was zijn eigen rechter.

Daendels maakte aan 't Sultanaat een einde, dit was tevens 't einde der inheemsche, Bantĕnsche rechtsbedeeling, alleen de godsdienstige rechtspraak (familierecht) bleef als elders gehandhaafd.

---

[1]) Boven, p. 385 v.v.

[2]) Boven, p. 319.

[3]) Kontrakt-de Hartog, artikel 10, bij Brandes, Eenige officieele stukken met betrekking tot Tjĕrbon, Tijdschr. Bat. Genootschap, deel XXXVII, p. 25 van den overdruk.

[4]) Boven, p. 339 v.v.

ZESDE HOOFDSTUK.

Besluit.

Bij 't onderzoek naar de rechtspraak op Java kwam overal de onderscheiding aan 't licht tusschen *pradata* en *padoe*. Niet altijd ging hiermee gepaard dat 't recht in beiderlei zaken door verschillende rechters werd bedeeld, doch in verscheidene gevallen wel.

't Verschil tusschen beiden werd boven aangegeven als vorstenrecht contra onderdanen-recht, Indisch recht contra Indonesisch. Zij waren verschillend van oorsprong en bewogen zich in verschillende sfeer.

De papakĕm's zijn rijk aan voorschriften, 's vorsten zaak betreffende. Die voorschriften zijn een navolging van de Indische rechtsboeken, zij geven de opvattingen weer die daarin zijn neergelegd en waarborgen dus in geenen deele dat zij aan Indonesisch rechtsbewustzijn beantwoordden. De rechtsboeken gaan uit van de hoogheid van 't vorstelijk gezag, de vereenzelviging van den persoon van den vorst met 't rijk, den innigen samenhang tusschen 's vorsten welzijn en de welvaart des lands. Verstoring van orde en rust treft den vorst, moord en doodslag, brandstichting en zooveel meer, al zijn anderen 't slachtoffer, zij zijn een aantasting der vorstelijke waardigheid. De vorst moet zich en zijn rijk daartegen beveiligen, de bedrijvers onschadelijk maken, in 't algemeen straffen. 't Vorstenrecht is dus rijk aan strafbepalingen, *tot op zekere hoogte* is 't met ons strafrecht te vergelijken. Veel van wat 't strafbaar stelt, eischt ook naar Indonesisch begrip vergelding of vergoeding. Op Javaanschen bodem overgeplant, trad in zoon geval de beoordeeling eener zaak en haar zoening naar Indisch recht voor die volgens 't volksrecht in de plaats. De rechtsboeken waren echter aan gestadige omwerking onderhevig. In handen van Javanen moest dit er wel toe leiden dat 't pradata-recht Indonesisch gekleurd werd [1]); zijn Indische afkomst bleef niettemin onmiskenbaar. Bovendien bleef de rechtsstudie zich ophouden in de hoogere regionen, om den troon. 't Pradata-recht is nooit een volledige weerspiegeling geworden van de Indonesische gedachte, bestanddeelen van 't volksrecht zijn er als 't ware steelsgewijze binnengedrongen.

Wat den vorst niet raakte, kon hem onverschillig zijn. Er zijn tal

[1]) Uitvoerig uiteengezet in Jonker, Een Oud-Javaansch wetboek vergeleken met Indische rechtsbronnen. 1885.

van rechtsbetrekkingen tusschen de leden eener maatschappij die in 's vorsten recht geen plaats hadden, zij bleven ongeregeld. Dit is in 't bizonder 't terrein van 't padoe-recht. De vorst ging bovenal; waar zijn recht sprak, ging 't padoe-recht schoot, doch overigens kon 't laatste ongestoord zijn ontwikkeling volgen langs eigen banen. 't Indische recht stelt zich niet vijandig tegenover de gewoonte. Men zal 't zich ook weer niet zoo moeten voorstellen alsof pradata en padoe zich voortbewogen ter weerszijde van een ondoordringbaren muur, er waren grensgevallen, 't een kon in 't andere overgaan, de rechtsgeleerden mochten den Indischen geest volgen, middelerwijl hieven zij padoe-voorstellingen op in de sfeer van pradata. Doch 't is zonder meer duidelijk dat ondanks dit proces 't padoe-recht een zuiverder beeld van 't oud-inheemsche bewaarde dan 't pradata-recht ooit krijgen kon. Slaat men een papakĕm op van lateren tijd, dan vindt men daarin allerlei op 't gebied van 't padoe-recht, vooral van formeelen aard, doch een volledige beschrijving dier rechten wordt niet gegeven. Beide elementen: padoe en pradata zijn nooit geheel aan elkaar geweld, dit komt ook uit in de wijze waarop beiderlei recht bedeeld werd.

In de nagaragoeng van Mataram, de kern des rijks, sprak, naar Indisch voorbeeld, de vorst recht, natuurlijk was dit pradata-recht. Men kende er voorts 't instituut der scheidsmannen. Wat daarbuiten viel, was aan den djaksa overgelaten, niet meer dan een beambte, een afdeeling vormende van een regeeringsdepartement. In de landstreken waarover 't rijk zich uitbreidde, bestond een andere toestand. Daar waren landsheeren met een djaksa naast zich voor de rechtsbedeeling in haar vollen omvang. Wat deed nu de vorst? Hij trok de zaken van vorstenrecht aan zich, 't gerecht der nagaragoeng werd dus tevens centraal hof voor de wingewesten ten aanzien van pradata-zaken; de bedeeling van padoe-recht werd aan de djaksa's der onderworpen landschappen gelaten. Had de verovering een meer intensief karakter, dan werden naast de „overheerde koningen" (van Goens) stedehouders gesteld, in wier handen d.w.z. in die van hun ondergeschikte djaksa's de (padoe) rechtspraak berustte. Verder af werden de zelfstandige potentaatjes tot vazallen, zij behielden hun eigen djaksa's. 't Eerste geschiedde in de pasisiran, 't tweede in Prijangan; wat de mantja nagara betreft, deze namen waarschijnlijk een tusschenpositie in tusschen nagaragoeng en pasisiran. Voor allen geldt dat de pradata-zaken aan plaatselijke berechting werden onttrokken.

In Tjĕrbon was ook een rijksgerecht maar, anders dan in Mataram, waren hier geen onderhoorigheden aan welke een deel van de rechtspraak gelaten was. Tjĕrbon heeft nooit een groote uitgestrektheid gehad, 't had noch stedehouders noch vazalstaten. Alle rechtspraak was ter hoofdplaats gekoncentreerd. Laat men de afdoening van zaken in der minne ten platten lande, welke aan de waarneming ontsnapt, buiten beschouwing en rekent men ook niet 't onrecht door de machtigen der aarde bedreven en waarin door de machteloozen werd berust, dan was één rechtbank ter hoofdplaats wel berekend aan de eischen van rechtszekerheid waarmee de maatschappij genoegen nam, te voldoen.

Andere groote rijken zijn aan Mataram en Tjĕrbon voorafgegaan. Men kan zich nu voorstellen hoe 't daar met de rechtsbedeeling is toegegaan. 't Grondtype van de rechtspraak in de talrijke, kleine staatjes die op Java te vinden waren, was rechtspraak in alle zaken door een ambtenaar van den landsheer, *djaksa* genaamd. [1]) De onderscheiding in pradata en padoe werd dezen bijgebracht wanneer zij ondergeschikt werden aan een rijk van grootere uitbreiding waar een vorst aan 't hoofd stond die Indische wegen bewandelde. Er zijn in den loop der eeuwen vele Hindoe-Javaansche rijken op Java geweest; zij vormden zich, zetten hun grenzen uit, legden hun wil op, tot zij weer ineenschrompelden en hun onderhoorigheden moesten prijsgeven aan een ander veroveraar die, elders opgestaan, op zijn beurt met zijn zetel als centrum 't zelfde bedrijf herhaalde. Zoo zijn Hindoe-Javaansche instellingen, wassend en ebbend als de golven der zee, over 't Javaansche land gestreken tot de scheiding in pradata en padoe algemeen was verbreid.

Toen nu de vorst van Mataram de rechtspleging ging islamizeeren, deed hij dat *zijn* rechtspleging, pradata kreeg den naam *kisas* en Mohammadaansche wetkenners werden zijn adviseurs. De Indische bovenlaag werd Mohammadaansche bovenlaag, 't onbeschreven padoerecht bleef aanvankelijk onveranderd. Later is 't zwaartepunt van den vorst naar zijn adviseurs verplaatst en kwam diens rechtspleging geheel in handen van den pangoeloe c.s. (Soerambi). Toenemende Islamizeering was daarvan 't gevolg, Mohammadaansche kitabs namen de plaats in der rechtsboeken.

Nadat de teugels van 't bewind aan de straffe handen van Sultan Agoeng en Mangkoe rat waren ontvallen, werden de pradata-zaken

---

[1]) Deze toestand bestond tot voor kort op Bali, zie Aanhangsel. — 't Ambt bestond natuurlijk al toen er de uitheemsche naam aan werd verbonden.

uit de peripherie niet meer naar 't centrum getrokken, de goeverneurs, de vazallen, hielden ze binnen hun gebied, een terugkeer tot den toestand vóór de onderwerping. De wijze van berechting leed overigens geen verandering, de behandeling ter Soerambi bleef, elk voor zijn gebied. Prijangan week daar in zoover van af dat hier de regenten dadelijk van opperheer wisselden (reglementen van Couper) en diensvolgens der Compagnie de plaats gaven van den Soesoehoenan. De pangoeloe c.s. als adviseur-quasi-rechter bleef ook daar totdat Gobius bewerkte dat werd teruggekeerd tot den toestand zooals die vóór de reorganisatie van Sultan Agoeng geweest was.

Gelijk eenmaal de Hindoesche invloed boven en over 't inheemsche 't Indische recht heeft gesteld, heeft de Islâm toen hij tot aan de voeten van den troon de heerschappij had erlangd, zijn recht aan 't land opgelegd. Maar 't Indische recht liet veel onaangeroerd, de Islâm eischt in beginsel alle uitingen van de menschelijke samenleving voor zich op. 't Begin is echter geweest dat de pradata-rechtspraak zooals zij reilde en zeilde onder de hoede van Mohammadaansche adviseurs is gesteld, 't aan deze, weldra als rechters optredende, adviseurs overlatende de voorschriften der Mohammadaansche wet op 't hun aangekomen veld te verbreiden.

Dit proces was in vollen gang toen de Compagnie in de pasisiran 't bewind in handen nam. Merkwaardig genoeg heeft zich toen de reorganisatie van Sultan Agoeng herhaald: de pradata-zaken van de pasisiran werden te Samarang voor een landraad samengetrokken, wel is waar niet als een poging tot islamizeering bedoeld, maar toch in dezelfde richting voortgaande door Mohammadaansch schoolrecht als norm voor de rechtspraak aan te nemen (Compendium).

't Padoe-recht kon op den duur onder de Mohammadaansche overkapping niet onveranderd blijven en heeft den invloed daarvan ondergaan. Eén onderdeel ervan, 't familie-recht, had, toen de reorganisatie van Sultan Agoeng haar beslag kreeg, voor de Mohammadanen reeds kracht van wet. 't Had zich een plaats veroverd — dit geldt voor alle streken waar de bevolking Mohammadaansch werd — soms ter vervanging, soms naast de oude gebruiken. En dit recht bracht mee de zg. godsdienstige rechtspraak. Deze ontstond dus onafhankelijk van padoe of pradata en vervolgde haar weg tot op heden. 't Begin ligt in 't duister doch sedert 't begin der 17e eeuw is zij vrijwel onveranderd.

De gewone toestand in Mohammadaansche landen is dat er een geestelijke en een wereldlijke rechtsbedeeling zijn. De eerste omvat

gedingen van familie-rechtelijken aard en andere welke rechtstreeks met den Islâm in verband staan, zooals geschillen betreffende vrome stichtingen. Zij werden beoordeeld naar de Moslimsche wet. De tweede rechtsbedeeling omvat alle andere zaken. Hier treden wereldlijke magistraatspersonen op, deze zaken worden niet naar de *sjar*ᶜ beoordeeld. [1])

De hervorming van Sultan Agoeng beteekende dus een verdergaande islamizeering van de rechtsbedeeling dan elders 't geval placht te zijn, later nog door Bantĕn overtroffen.

In Tjĕrbon gingen de pradata-zaken pas omstreeks 't midden der 18e eeuw naar den pangoeloe over. Zij waren echter tevoren niet bij den vorst maar bij de rechtbank der zeven djaksa's bij wie ook de padoezaken bleven behooren. In Mataram was voor zoon kollege geen plaats.

Wij zagen boven dat bij de verdeeling van Tjĕrbon onder de vorstelijke broeders aan de uiterlijke eenheid des rijks werd vastgehouden. Dat maakte 't noodig dat alle prinsen in de Karta vertegenwoordigd waren. Hun aantal steeg van twee tot drie, tot vier, doch 't aantal leden der Karta bleef 't zelfde. Eerst vormen Kasĕpoehan en Kanoman samen de rechtbank; als Panĕmbahan Tjĕrbon (Pangeran dipati Tohdjaja) als derde prins naast hen komt, krijgt hij zijn eigen rechters in de Karta, 't aantal der beide andere broers wordt evenveel verminderd. Nogmaals moet Kasĕpoehan één rechter afstaan als Katjĕrbonan zich als vierde prins naast de anderen schaart. Juist dit taaie vasthouden aan 't aantal van zeven terwijl 't voor de hand scheen te liggen mèt 't aantal prinsen 't aantal rechters te vermeerderen, bewijst dat de instelling overoud is, zeker zoo oud als 't rijk zelf dat immers bij de eerste splitsing niet meer dan een eeuw had bestaan. Tjĕrbon dankte zijn opkomst aan een volkplanting van Javanen van de Noordkust van Midden Java, 't is van uit Dĕmak gesticht. [2]) De kolonisten brachten hun zeden, gewoonten en instellingen mee, zij grondvestten een Javaansch rijk op Soendaschen bodem. De nieuwe rijksrechtbank, welke zij in 't leven riepen, was een navolging van wat zij in 't land waar zij vandaan kwamen, hadden gekend. Ware 't niet zoo, hadden deze jonge Mohammadanen welbewust iets nieuws willen scheppen, dan zou dat kenbaar

---

[1]) Juynboll, Handleiding tot de Mohammadaansche wet, derde druk, p. 51.

[2]) De omstandigheid dat de eigenlijke stichter mogelijk van overwalsche afkomst was, verandert hieraan niets.

geworden zijn aan een Mohammadaanschen toets, ook in de rechtspraak.

Bantĕn levert daarvan 't voorbeeld. Bantĕn, in denzelfden tijd en onder dezelfde omstandigheden gesticht maar dadelijk als zeer gehecht aan den Islâm alom bekend, Bantĕn heeft 't verleden losgelaten; daar is in toenemende mate de rechtspraak in Mohammadaansche banen gestuwd tot zij geheel in handen was gekomen van den hoofdgeestelijke (s. v. v.) des lands als kali.

Maar aan de *Karta,* teekenende naam voor een instelling die 's lands welvaren bevordert, was niets Mohammadaansch. Zij was meegebracht van Dĕmak en Dĕmak wijst verder oostwaarts.

De Nāgarakṛtāgama noemt onder de ambten in Madjapait: de twee voorzitters der rechtbank en de zeven assessoren (*dharmmādhyakṣa kalih lawan sang upapatti saptādulur.* [1]).

Prof. Krom ziet in de dharmmādhyakṣa geen voorzitters van de rechtbank maar de super-intendanten der Boeddhistische en Çiwaietische geestelijkheid. [2]) Men vergelijke *Çaiwādhyakṣa,* de superintendant der Çiwaieten. [3])

Sprekende over de menigte van mannen, ervaren in de leer, wordt gezegd: „[met] de opperrechters (Dhyakṣa) en de zeven Upapatti's [aan 't hoofd]" (*sang dhyaksa saptopapatti*). [4]) Poerbatjaraka vat dit aldus op: de Djaksa's, de zeven Upapatti's. [5]) — Upapatti komt in de beteekenis „rechter" in 't oud-Javaansch voor in 't wetboek Adigama en in de Bhomakāwya. [6]) [7]) — Een en ander voert tot de slotsom dat in de hoofdstad van Madjapait een rijksgerecht bestond van zeven leden. En dat deze rechters groote heeren waren, volgt uit de strofe waarin hun vrouwen naast die der Brahmanen in de eerste plaats genoemd worden als krijgende hun aandeel van wat overschoot van offeranden. [8])

Hoe 't verder met dat rijksgerecht gegaan is, vertellen de Javanen op hun eigen wijze. De Javaansche geschiedschrijving maalt zinneprenten, den zin naar Javaansche opvatting, wel te verstaan. De

---

[1]) Zang 10 : 3, Kern, Verspreide geschriften, deel VII, p. 274.

[2]) Nāgarakṛtāgama, uitgave Krom 1919, p. 221, 256.

[3]) Zang 75 : 2, Kern, t.a.p., deel VIII, p. 82.

[4]) Zang 83 : 2, Kern, t.a.p., deel VIII, p. 95.

[5]) Poerbatjaraka, De persoon van Prapañca, in Oudheidkundig Verslag 1924, aflevering III/IV, p. 154.

[6]) Ook in de op Bali in gebruik zijnde rechtsboeken.

[7]) Juynboll, Oud-Javaansche woordenlijst s.v. upapatti, II. — Men leze hier in plaats van Nag. LXV—5, Nag. LXV—6.

[8]) Zang 65 : 6, Kern, t.a.p., deel VIII, p. 66.

Sĕrat kaṇḍa schildert de opkomst van den Islâm als een verweer van 't Hindoe-Javaansche Madjapait tegen de Mohammadaansche havenkoningen van de Noordkust. Dĕmak is onder hen de voornaamste. De Islâm behaalt de zege, de kris Sĕngkĕlat wordt van Madjapait naar Dĕmak overgebracht. Maar daarmee is Dĕmak ook de erfgenaam van Madjapait geworden, de voortzetting in Mohammadaansch kleed van 't Hindoeistische tijdperk. 't Rijksgerecht dat in en met Madjapait onderging, verrijst weer in Dĕmak. De Sĕrat kaṇḍa zegt dit in dezer voege: de *paṇḍapa padjĕksan* werd van Madjapait naar Dĕmak overgebracht.

En de kolonisten van Tjĕrbon volgden weer 't voorbeeld van hun land van oorsprong toen zij in 't nieuwe land een Karta grondvestten. Hoe nu in Madjapait de verhouding was van den met Indischen tooi omhangen vorst tot den Raad van Zevenen, ook daarvoor geeft Tjĕrbon een aanwijzing. Leest men 't kontrakt-de Hartogh na (in 't niet-goedgekeurde kontrakt-Tack van 1685 stond 't zelfde), dan blijkt de vorstenvergadering wel hooger te staan dan de Karta, doch deze laatste niettemin een groote mate van onafhankelijkheid te hebben behouden. [1])

Geschraagd door de macht der Oost-Indische Compagnie is in den loop der 18e eeuw de vorstenvergadering, waar de resident mede aanzat, ten koste van de Karta gewassen, in 't bizonder wat pradatazaken aangaat, maar nog in 1768 zegt de Papakĕm Tjĕrbon dat wanneer de zeven djaksa's een padoe-zaak niet beslissen kunnen omdat zij zoo moeilijk is (*saking sangĕt rĕpĕttipoen*), zij zelf haar voorbrengen bij de vorstenvergadering of de patihs. [2]) Ziet men nu naar Mataram, waar 't recht bedeeld werd op Indische grondslagen, dan kan gezegd worden dat de zevenmannen in Tjĕrbon recht spraken *ondanks* den vorst. Dat stempelt hun instelling tot een Indonesische en wel tot een die dagteekent van vóór de Indische overheersching. Dus ook in Madjapait vertegenwoordigde zij 't inheemsche tegenover 't ingevoerde. 't Groote overwicht van pradata over padoe in 's Vorsten oog (nog in Mataram !), daarnaast 't groote aanzien dat de zeven djaksa's in Madjapait genoten, doet 't waarschijnlijk lijken dat zij èn padoe èn pradata bedeelden, zoo goed als de Karta van Tjĕrbon in later tijd. Is dit juist, dan kan men konstateeren dat 't Indische vorstenrecht wel zijn weg naar de zevenmannen van Madjapait heeft

---

[1]) Boven, p. 318 v.v.

[2]) Hazeu, p. 18.

gevonden, doch hun instelling niet in den gloed van 't Indische koningschap is weggesmolten. De vorst steeg boven hen uit, maar zij hielden stand.

Zoo was 't in Madjapait, zoo is 't gebleven op de reis naar Tjĕrbon.

Mataram staat alleen. Daar, in de nagaragoeng, bestond A. D. 1600 een rechtsbedeeling die een getrouwe navolging was van Indië. Dat stelt ons voor een vraag. Staatsinstellingen kunnen voortleven, ook nadat zij die ze brachten van 't tooneel verdwenen zijn. Maar vóór een volk een vreemde kunst tot eigen, geestelijk bezit verwerkt, zijn eeuwen noodig. Wij weten dat Midden-Java na 't klassieke tijdperk geen grootsche bouwwerken heeft aan te wijzen. Kan 't nu ook zijn — en dit is de vraag waarop slechts de archaeologen 't antwoord vermogen te geven — kan 't ook zijn dat eenmaal een stroom van Indische emigranten, middellijk en rechtstreeks, zich richtte naar Midden-Java, daarheen vooral? De kuststrook achter zich latende, drongen zij naar 't Zuiden door, in de vruchtbare landouwen te midden van watervloeiende bergen zetten zij zich vast. Zij bedeelden 't recht naar Indischen trant. Waren die streken schaars bevolkt, waren de Javanen die daar woonden, minder ver in beschaving gevorderd dan hun landgenooten van Oost-Java zoodat zij onder de nieuwgekomenen schuil gingen, terwijl de Javanen verder oostwaarts bleven wat zij waren, alleen door de Hindoe's die zich onder hen neerzetten, beïnvloed? konden zij bij 't bouwen der tempels wel hand- en spandiensten verrichten maar niet meer? met gevolg dat toen de vreemdelingen wegtrokken of niet langer kwamen, zij verstoken waren van de bron die hen voedde? Zooveel is zeker, 't stelsel van rechtsbedeeling der veroveraars is gebleven, maar hun kunst stierf af.

1926.

AANHANGSEL.

Volledigheidshalve laten wij hier eenige mededeelingen volgen over lager personeel bij inheemsche gerechten.

Djĕdjĕnĕng en *kantja.*

De Nawala Pradata vat alle helpers van den djaksa samen onder de namen *kantja* en *djĕdjĕnĕng* (*sakantjanira djĕdjĕnĕng*) en splitst ze vervolgens in *lawang* en *sarajoeda* (zie beneden). [1]) Djĕdjĕnĕng is volgens 't Javaansche woordenboek (een persoon) die bij iets assisteert als gelastigde of kommissaris, fungeerend.

In de *Wadu aji* (Wadoe adji) [2]) worden de verschillende ambten in 't rijk met een enkel woord gekarakterizeerd en vervolgens nader omschreven. De karakterizeering van den djaksa luidt: djĕdjĕnĕng, hij is dus bij uitnemendheid iemand die een ander ter zijde staat; de omschrijving: *inggih poenika wadya djĕksa ingkang kabĕbahan angrampoengi lĕlĕrĕsanning prakawis.* De djaksa zelf is dus in later tijd losgemaakt van de algemeene benaming djĕdjĕnĕng welke voor zijn helpers is behouden. In v. Goens' tijd traden de djaksa's te Mataram nog op als beul, in Bantĕn had men daarvoor een bizonder persoon.

Bij de Karta te Tjĕrbon waren de djĕdjĕnĕng, volgens den Nederlandschen tekst. „gecommitteerdens van wegens den Vorst om bij de Regts-pleeging te assisteeren", [3]) doch hun funktie wordt niet nader toegelicht. 't Was verboden zich tegen hen te verzetten (*anglawan*, „wijzer wil zijn en dezelve als wil leeren") zij worden ten deze op één lijn gesteld met de djaksa's. [4]) ook was 't verboden zich ter terechtzitting tegen hen te keeren (*amoesoeh*) [5]). Dit laatste voorschrift is aan de Oendang-oendang Mataram ontleend. Zij namen dus een aanzienlijke plaats in maar met dat al is hun positie niet duidelijk.

[1]) Oudemans, Javaansche wetten, deel I, p. 91; deel II, p. 149.

[2]) Brandes, Register op de Babad Tanah Djawi, bijlage IV, p. 196, Verhandelingen Bataviaasch Genootschap, deel LI, 4e stuk. — Voor de beteekenis van dit geschrift, zie vóór in 't werk de Inlichtingen vooraf.

[3]) Hazeu, p. 22.

[4]) Hazeu, p. 12.

[5]) Hazeu, p. 22.

De regent van Bandoeng zegt in 1812 van hem *biekien poetoes segala bitjara*, hij maakte de zaken dus gereed voor afdoening door den djaksa. [1])

't Zelfde kan van den djĕdjĕnĕng of kantja op Bali gezegd worden. Hier is een kleine uitweiding noodig. Tijdens 't vorstenbestuur waren er rechtbanken op West Lombok en in de landschappen Boeleleng, Djĕmbrana en Karang asĕm; in Kloengkoeng, Bangli, Gianjar, Mĕngwi, Badoeng en Tabanan werd de rechtspraak uitgeoefend door één persoon met den titel van *pĕdanda kĕrta* of *ida kĕrta* als hij priester was, van *kĕrta* (= *krĕta*) of *djaksa* ongeacht de geboorte of den stand van den funktionaris. Zelfs kwam 't voor dat een *soedra* djaksa was. De djaksa nu werd bijgestaan door één of meer helpers voor 't verrichten van alle, hun door dezen opgedragen werkzaamheden. Die beambten heetten *kantja*, op Lombok *djĕdjĕnĕng*, [2]) hun taak was 't houden van een voorloopig onderzoek van ingekomen zaken onder toezicht en leiding van den djaksa. De daarvan opgemaakte stukken werden ter terechtzitting òf door den djaksa zelf òf door zijn helper voorgelezen. Na nader onderzoek, zoo noodig, waarbij echter de helper geenerlei bemoeienis had, deed de rechter uitspraak welke weder òf door hem òf door zijn helper werd op schrift gebracht.

In Boeleleng, Djĕmbrana, Karang asĕm en West Lombok eenerzijds, Zuid-Bali (Kloengkoeng, Bangli, Gianjar, Mĕngwi, Badoeng, Tabanan) anderzijds, bestond in de behandeling van ingekomen zaken, goed beschouwd, geen wezenlijk verschil. Immers, terwijl in de eerstgenoemde rijken de ingediende vordering of klacht onderzocht werd door een der twee kantja's en 't verweer der tegenpartij door den andere, die 't resultaat daarvan, neergelegd in de door hen opgemaakte stukken (*soerat kanda* en *paliring* = schriftelijke getuigenverklaringen) op de terechtzitting door voorlezing „bezorgden" aan de rechters en met de verdere afdoening daarvan (onderzoek, beraadslaging en uitspraak) zich niet hadden in te laten, was dat alles in Zuid-Bali 't werk van één persoon nl. den rechter zelf of op diens last en onder diens toezicht van den hem toegevoegden beambte.

In Gianjar waar in elk distrikt of poenggawa-schap een djaksa was, heette deze ook djĕdjĕnĕng. Inderdaad „fungeerden" deze

[1]) de Haan, II, bijlage L, § 24.

[2]) Encyclopaedie van Nederl. Indië, 2e druk, deel I, p. 126. De naam („djadjĕnĕng") was ook op Bali bekend, in Kloengkoeng en Karangasĕm, zie Korn, Balische overeenkomsten, 1922, p. 27. Wat Gianjar betreft, zie beneden.

distriktsdjaksa's voor den landsdjaksa, aan hun naam is nog te herkennen dat zij voor één rechter voor 't geheele land in de plaats waren gekomen.

De kantja of djĕdjĕnĕng van Bali en Lombok laat zich dus vergelijken met den djĕdjĕnĕng te Bandoeng. In Tjĕrbon werd 'tzelfde werk deels door den paliwara (zie beneden), deels door den djaksa amalakarta, deels door de djaksa's van partijen gedaan. [1])

Lawang Ng. of *Kori* K.

Aldus heette een der kantja's van den djaksa ter Pradata in de Vorstenlanden. Volgens 't Javaansche woordenboek was hij een rechterlijk beambte nevens den djaksa bij wien de stukken inkwamen en die ze expedieerde.

Sarajoeda heette de andere kantja, volgens 't woordenboek benaming van rechterlijke beambten die gezonden werden om rechtszaken te onderzoeken.

Paliwara.

De paliwara's waren beambten bij de Karta van Tjĕrbon. Zij waren vier in getal (in 1768), van elk der prinsen één en traden steeds gezamenlijk op. De Nederlandsche tekst van de Papakĕm Tjĕrbon noemt hen „bode", maar zij hadden een belangrijker functie dan wat in 't Nederlandsche spraakgebruik onder dezen naam wordt verstaan. Als de uitwisseling van stukken had plaats gehad, moesten partijen hun goed recht waar maken met door hen zelf aan te wijzen getuigen. Deze getuigen werden door de paliwara's gehoord die de getuigenissen in schrift brachten en bij de djaksa's indienden. 't Verhoor der getuigen geschiedde niet op de zitting maar de paliwara's begaven zich naar hen toe, waarbij zij zich geen oogenblik van elkaar mochten verwijderen.

Waren er plaatselijke onderzoekingen noodig, moesten b.v. gronden worden opgenomen, dan geschiedde dat ook door de paliwara's, steeds tesamen. [2])

De plaats van een zieken djaksa werd op de zitting van de Karta door een paliwara als „wakil" ingenomen. [3])

Zij deden dus o.m. 't werk der Vorstenlandsche sarajoeda's.

---

[1]) Ik dank de inlichtingen over Bali aan den heer H. J. E. F. Schwartz te Buitenzorg, wien hiervoor openlijk dank zij gebracht.

[2]) Hazeu, p. 1, 13/14 Javaansche tekst, 15/16 Nederlandsche tekst.

[3]) Hazeu, p. 23.

BIJLAGE I.

Transkript van een met Javaansche letter gedrukt stuk in: Fokkens, Vrije desa's op Java en Madoera, in Tijdschrift Bataviaasch Genootschap, deel XXXI, p. 494 v.v.

Pengět ingkang sěrat pijagěm kangdjěng kyai mas pěngngoeloe ing soerakarta adiningngrat kagaḍoehakěn marang kyai kasan těsari [*běsari*] ing těgalsari / marmanne gaḍoehi pijagěm kyai kasan běsari denne mannira isinni [*idinni*] kakim lan mannirawěnangngakěn aningkahakěn ing wadon kang arana [*orana*] walinne / lan ingkang malang walinne / lan ingkang gaib walinne / soemawonna ingkang ana walinne / ing sabawahe kyai kasan běsari těgalsari / karja sabaoe / lan mannirawěnangngakěn kyai kasan těsari angoekoemi sělaki-rabi kang woes kanggo kaja lakoenne něgara / kaja nipkah / waris / talak / lan sapaḍanne kaja oetang pioetang / titip gaḍe lan sapaḍanne denoekoemana kělawan adil / amoeng bab kisas lan katak ikoe ora mannirawěnangngakěn lan mannirawěnangngakěn kyai kasan těsari angidenni ing wong dadi pitajanne atinne kang kalěboe ing sabawahe karja sabaoe //

lan mannira idinni pasah / kyai kasanběsari amasah ing sělaki rabi/ kang ngadamni ok ah / lan kang mangpang ing parentah běnněr ing sabawahira karja sabaoe //

ingkang papatjak kangdjěng kyai mas pěngngoeloe ing kyai kasan běsari papatjak mannira patjoewan patjoewan ora manniralilanni anika(**h**)akěn sadoeroengnge rěsik pariksa ngakěnnira ingananne walinne / lan aranne [*orane*] denne rěsikke pěgate lan doeroengnge pěgate pati / lan oranne / lan nasabe lan doedoenne / jen nasab nasab apa / apa sarilah apa nasab sangking sanak těměn rěsike tanni lan pinggirre kalěboenne ing sadjěronne ngidah lan kadjabanne ngidah // papeka ing papatjak mannira ikoe toemiba ing batal pěkěnnira kyai kasan běsari mannirapatrapi / ḍěnḍa rolas rejal / poma poma den ngatijati oleh pěkěnnira měngkoe naib //

kangdjěng kyai mas pěngngoeloe moertal-aja.

ing soerakarta moeloed ping 17 ḍal [*dal*] //

BIJLAGE II.

Overgenomen uit Tijdschrift voor 't Binnenlandsch Bestuur, deel XXXIV, p. 180 v.v., met verbetering van eenige drukfouten.

1. Brief van den opziener te Patjitan C. F. Enger aan den resident van Jogjakarta van 24 Maart 1823 (Overzicht).

Eenige Patjitansche kooplieden waren beroofd op Jogjaasch „grondgebied", maar in de desa Madja „onder Solo behoorende".

Zij gingen naar de naaste desa Madja om hulp. Landbouwers op 't veld trokken zich niets van hen aan. Zij gingen de desa in, ook daar liep 't volk weg en liet de handelaren alleen staan

„die daarna volgens dessas gebruik in de rijstblokken stampten, om de omliggende dessas volken bij een te roepen, waarop de Patti van den demang uit de dessa Enep, Singgojoedo, met eenige manschappen verscheen, doch de weggelopene inwoonders uit de dessa Modjo kwamen niet ten voorschein, hoewel ook die onder den demang van Enep behooren. De genoemte Singgojoedo nam toen de handelslieden bij zich, en keerte naar de plaats terug, alwaar zij aangevallen waren. Daar gekomen zijnde, vergaderte de meergenoemde Singgojoedo de andere naast bij wonende hoofders, als den demang Kertowidono uit de dessa Smoeki, en Bekkel Jogooedo uit de dessa Koedjenganam, en deze vierschaar (prapat) onderzochten toen ter dier plaatse het voorgevallene, en eischten dadelijk eene opgave van de verloren goederen . . .

Deze hoofders onderzogten toen waar de rovers naar toe gevlucht waren, en ontdekten hunne spoor in de berg, genoemt Singkombang, onder Enep behoorende.

De kooplieden gaven daarnaa aan de gemelde hoofders volgens Javaansch gebruik 30 dubbel [1]) saain [2]) of getuignisgeld, waarnaa hun deze hoofders beloofden, alles op zig te nemen, om de schuldigen te ontdekken, ten einde hun wederom in het bezit of vergoeding van hun geleden schade te stellen." . . .

Acht maanden later was de zaak nog hangende. 't Wordt nu duidelijk waarom de bevolking in de buurt van de plaats waar 't misdrijf gepleegd was, zich uit de voeten maakte.

„De Tommengong Jogikario [3]) van hier, heeft zich vooral aan

[1]) Gewone schrijfwijze van Enger voor dubbeltjes.
[2]) Lees: *pisaid.*
[3]) Djagakarija, regent van Patjitan.

den Djocjaschen demang Mermogatie gehouden, doordien de roof op Djocjosch grondgebied gepleegd is. De zo even genoemte demang en eenige andere hoofders hebben den Soloschen demang Wirosendiko uit de dessa Enep beweezen: dat hij het geroofde restatiueren moest, doordien de spoor van de rovers in zijn onderhebbend land ophoud.

De Solosche demang Wirosendiko heeft in begin met de overige hoofders willen accordeeren, om de helft te betaalen, en de dessa Koedjengganam de andere helft; doch de laatste dit volstrekt weigerende, heeft de gemelde Solosche demang zich eindelijk in presentie van den Djocjoschen demang Mermogatie en Amattaris verbonden, om de geheele somme te betaalen . . ."

Ten slotte werd door bemoeienis van 't Europeesche bestuur bepaald dat Sala en Jogjakarta ieder de helft zouden betalen.

2. Geschil over de vraag tot wiens gebied een zekere nederzetting behoorde.

I. Proces-verbaal van den Resident van Soerakarta.

„Heden, den 2de July 1825.

Compareerde voor mij Hendrik Mac Gillavry Tweede en fungerend Resident van Soerakarta.

De Javaan Dipo Leksono Bekkel van Kalak onder Ronkok,[1]) dewelke verklaarde nu ongeveer Twintig maanden geleden de Javaan Amad Djelanie Bekkel van Klatak[2]) onder Patjietan bij hem kwam, en hem zeide er volk van Patjietan in de dessa Malang onder Kalak onder den demang Malang Soeto waren afgezet geworden.

Dat hij deposant hierop dadelijk de Montjo pats en lima's van de dessa's Plawon,[3]) Paijoetan[4]) en Gendaran[5]) had bij een geroepen om de zaak te onderzoeken, maar konde er geen verdere inlichtingen krijgen, waarop zij de Montjo pats en Lima's het wang Panarima gaven en naar huis lieten gaan.

Dat dit naauwelijks geschied zijnde, Amad Djelanie zeide, hij thans de dessa Malang onder zich wilde hebben zoo als zulks vroeger gebruikelijk was geweest.

---

[1]) Lees: Rongkob.

[2]) Gelegen iets ten Oosten van Kalak. — Kalak, bekend om zijn grot, is gelegen in 't Duizendgebergte ten Zuidwesten van Poenoeng, hoofdplaats van 't district Poenoeng (vroeger Pringkoekoe) der afdeeling Patjitan.

[3]) 5 Paal beWesten Kalak.

[4]) Er is een desa Pagoetan 8 paal ten Westen van Kalak.

[5]) 8 Paal beNoorden Kalak.

Dat de dept: hier niet mede te vreden zijnde, zich op de Mantjo pats en Lima's beriep, welke hem dept: gelijk gaven.

Dat Amad Djelanie hier nog niet mede te vreden zijnde zij zich naar Noer Mohamad Penghoeloe van Kalie Kerak [1]) onder Mangkoenegaran vervoegden, welke de zaak op de volgende manier uitwees.

Dat indien de dept: een klein gedeelte der aarde van de dessa Malang op at, en hij daarvan niet stierf, die dessa als dan gevolgelijk onder hem behoord, hebbende beide partijen hier in genoegen genomen.

Dat de demangs Amad Kaiman van Barak [2]) en Dipo mengolo van Mantenan [3]) beide onder Patjietan, van deze afdoening der zaak schriftelijk berigt aan hun Hoofd de regent van Patjietan Djogo kario gaven, welke er niet mede te vreden was, zeggende Amad Djelanie de aarde moest op eten, en of hij er van stierf of niet de dessa Malang toch in beide gevallen onder Patjietan zoude behooren.

Dat de zaken van beide kanten onafgedaan bleven kunnende de dept: overal waar hij wilde op de grond van Malang planten en doen bearbeiden, tot op den 26 Sawal van dit jaar (13 Junij 1825) gen. Djogokario zelfs op de dessa Malang aankwam en denzelve innam, de inwoners dreigende, indien zij zich niet aan hem wilde onderwerpen, hij dezelve in het blok zoude laten sluiten.

Dat hij deposant zich met de Opziener van Rongkok Portier zelfs naar Patjietan heeft begeven, om Djogo kario zijn willekeurige handeling onder het oog te brengen, maar dezelve bleef volharden, dat de dessa Malang onder hem behoorde.

Aldus verklaard te Soerakarta

datum ut supra

w.g. H. Mac Gillavry."

II. De élève voor de Javaansche taal, wd. opziener van Patjitan J. Wormer antwoordt den Resident, die een onderzoek bevolen had den 20en Juli 1825 en legt daarbij 't volgende proces-verbaal over:

„Op heden den 15 July 1825 compareerde voor mij Jacob Wormer Jr. Leerling in de Javaansche taal waarnemend opziener van het District Patjitan, den Javaan Amad Djilanie Bekal van de Desa Klatak ressortierende onder dit district ter zaake van deszelfs twist met de

---

[1]) Kali kĕrok in Sĕmboejan, 6 paal van de Patjitansche grens.

[2]) Er is een desa Baron 15 paal beWesten Kalak. Een desa Barak is in de buurt onbekend.

[3]) Niet thuis te brengen.

Javaan Dipo Lexono Bekel van Kalak, liggende in het patjitansche, doch een onderhoorigheid van Rongkok [*Rongkob*] onder Soerakarta, over het regt van eigendom op een stuk grond [1]) denwelke verklaarde onder presentatie van Eede.

Dat hij Dept. in de maand Besar in het jaar 1751 na vernomen te hebben dat op deszelfs grondgebied te Malang [*de grond in kwestie*] twee lieden van de dessa Kalak huizen opbouwden, den Javaan Merto wirono had gezonden, om het uit des Dept. naam te verbieden, doch dat de twee lieden voorn. niet hadden willen staken van zich aldaar te vestigen.

Dat na verloop van tien dagen op ged. grond een man met een oude vrouw van dit district waren beroofd van hunne op de markt gekochte goederen, dewelken daarvan terstond aan hem Dept. kennisgaven, waarop hij Dept. onverwijld zich benevens eenige grijsaards, derwaards had begeven, ten einde de prapats bijeen te vergaderen om waare het mogelijk de misdadigers te vinden en op te vatten.

Dat alle de genoodigde prapats waren gekomen, uitgezonderd Dipo Lexono voorn., prapat van Kalak, terwijl de Javanen Si Djoyo en Motagatie door hem Dept. tot het einde voorn. derwaards gezonden niet terug kwamen, waarom hij Dept. andermaal drie Javanen in name Wirodongso, Kromodongso en Kiay Dipo troeno (deze laatste overleden) naar Kalak had gezonden om tijding deswegens, waarna des Dept. eerstgen. zendelingen terugkwamen, berigtende dat zij door Dipo Lexono in arrest waren gehouden, en vervangen geworden door de drie zendelingen voorn. uithoofde denzelven niet tevreden was dat deszelfs regt van eigendom op ged. grond door hem Dept. scheen betwist te worden.

Dat hij Dept. de zaak aan deszelfs demang Tirto winangoon had aangegeven, denwelke dezelve verder in onderzoek nam.

Dat hij Dept. zoo wel in het onderzoek van evengen. demang als van de demang Amat Kaiman vier getuigen in name Djo merto, Soeto Kerijo, Titro dongso en Motro djoijo (alle grijsaards) (pantjakakies) had aangebragt, dewelken door bewijzen, (als van de grensscheidingspunten en vroeger plaats gehad hebbende geschillen over de zelfde grond en aan de zijde Klatak gewonnen) hadden betuigd dat des Dept. regt van eigendom op de grond in questie geregtigd was.

Dat hij Dept. (na dat ik hem had bekend gemaakt de verklaring van Dipo Lexono voor zooverre den Dept. betrof) als bezeide de

[1]) Bedoeld wordt: tot wiens gebied deze grond behoorde.

waarheid verklaarde, al hetgeene dat Dipo Lexono aangaande hem Dep. had gedeclareerd.

Verder verhoord den Javaan Tirto winangoon demang van de afdeeling Modjo onder dit district, zijnde geen aanverwant van Amad Djelanie, verklarende onder presentatie van Eede.

Dat Amad Djelanie voorn., op zekere tijd (naar gis een jaar geleden) bij hem Dept. was gekomen, berigtende deszelfs zaak met Dipo Lexono (verklarende deswegens het zelfde als opgen. verklaring).

Dat hij Dept. toen terstond de Javanen Potro Yoedo en Kerto Nolo had gezonden naar Dipo Lexono ter verlossing van de bij denzelve nog in arrest zijnde drie zendelingen van Amad Djelanie (vide de verklaring van deze) doch dat denzelve gen. Lieden niet had los gelaten, en het zelve niet verkoos te doen, voor en aleer de ged. zaak in onderzoek zoude wezen.

Dat vervolgens de zaak bij de prapats in onderzoek was gekomen, waarin was gebleken, dat Dipo Lexono niemand konde bijbrengen tot getuigen of welke deszelfs zaak gezind waren, ofschoon deszelfs dessa meer dan 170 huisgezinnen inhoud, en dus alleen had moeten pleiten, en niets anders tot bekragtiging van deszelfs regt had ingebragt, als dat den zelve van den Javaan Reusso Lexono woonachtig te Kalak (denwelke men tot getuigen had geroepen, doch zich ziek bevond volgens zeggen) had vernomen dat de grensscheiding tusschen Kalak en Klatak was in dier voege, dat alles aan de Oostkant van de rivier Klatak onder Klatak, en alles aan de Westkant van die rivier onder Kalak behoorde; waar er tegen Amad Djelanie, welkers gebied veel minder is, vier oude lieden tot getuigen had bijgebragt, waarvan twee tien grensscheidingspunten hadden opgenoemd, en aangenomen dezelven te zullen aantoonen, terwijl de overige twee getuigen hadden verwittigd een vorig geschil over dezelfde grond tusschen Kalak en Klatak, welke ten voordeele van laatstgen. plaats was uitgewezen.

Dat eensklaps Dipo Lexono niet verder over de zaak had willen voortpleiten, om dat denzelve deszelfs hoofd nog van niets had verwittigd, om welke reden de prapats eene nadere bijeenkomst hadden geajourneerd, onder bepaling dat welke van de partijen zich niet zoude doen vinden de zaak verloren zoude hebben.

Dat hij Dept. benevens Amad Djelanie en de Prapat van Poennong [1]) onder Patjitan zich hadden bevonden op het bepaalde tijdstip

[1]) Poenoeng, 12 paal N.O. van Kalak.

op de vergaderplaats, doch dat noch Dipo Lexono noch de overige prapats gen. Djoijo mengolo van Gĕndaran [1]) onder Patjitan en .... [2]) kwamen, en na dat hij Dept. en deszelfs medgezellen voorn. een dag hadden vertoefd, de prapat van Poennong voorn. schriftelijk aan Dipo Lexono te kennen gaf, dat denzelve ingevolge de gemaakte bepaling voorn. de zaak verloren had, om rede denzelve had verzuimd te komen, doch dat noch Dipo Lexono noch de overige prapats welke bij denzelve waren vergaderd, dien brief hadden willen ontvangen, maar denzelve hadden weggesmeten.

Dat de zaak nader in onderzoek was opgedragen door de autoriteit van Patjitan aan den demang Amat Kaiman.

Verder verhoord de Javaan Amat Kaiman Demang van de afdeeling Patjitan onder dit district, zijnde geen aanverwant van Amad Djelanie, verklarende onder presentatie van Eede.

Dat hij Dept. de zaak voorn. weder aan de prapats genaamd Malang Djoyo van Gedong Bendo, Ongo Dono van Balang, Sowijono van Plawoon, To Yoyo van Sakarmo; allen onder de prins Mangkoe Negoro; Djoijo mengolo van Gendaran onder Jokjakarta en Ongo Drono van Poennong onder Patjitan in handen had gegeven, dewelken Amad Djelanie en dies getuigen hadden verhoord (luidende deszelfs verklaring hetzelfde als die van de demang Tirto winangoon, aangaande de bewijzen waarop Amad Djelanie en dies getuigen deszelfs regt van eigendom op ged. grond beweerden) benevens Dipo Lexono denwelke geen getuigen had, doch te kennen gaf, dat denzelve van deszelfs vader (reeds dood) wien het van dies vader had vernomen, zeven punten van grensscheiding, dewelken denzelve aannam aan te toonen, waarop denzelve deszelfs regt vermeende te kunnen staven. Over deze verandering der verklaring van Dipo Lexono, vide zijn gedeclareerde en de verklaring van Tirto winangoon; hebben de prapats niets gerept, terwijl men bij de aanvang van deze onderhandeling was overeengekomen, dat niets van de verhooren bij de eerste onderhandeling plaats gehad zouden mogen worden aangehaald, hebbende den Dept. dezes nader van Reusso Lexono voorn. in de vorige verklaring van Tirto winangoon vernomen en dat denzelve nooit iets aangaande de grensscheiding had gezegd, noch met de eerste zaak zich had ingelaten.

---

[2]) 8 paal ten Noorden van Kalak.

[3]) In Wormers koncept-brief opengelaten; in te vullen met namen van prapats in de Mangkoe nagaran, zie beneden.

Dat hij Dept. benevens de prapats overeenkwamen, dat de opgenoemde grensscheidingspunten zouden worden aangewezen onder bepaling dat welke der partijen feilden de zaak zoude verloren hebben, welke aanwijzing was bewerkstelligd geworden, waarin de zijde van Amad Djelanie niet had gedwaald, doch dat Dipo Lexono slechts drie van deszelfs zeven opgegevenen teekenen van grensscheiding had kunnen aantoonen, waarbij denzelve op het grondgebied van Keusser onder Patjitan was vervallen, welke bevolking toen ook om regt verzogten.

Dat hoevel de zaak volgens de onderlinge overeenkomsten voorn. aan de zijde van Amad Djelanie was gewonnen, de prapats uitgezonderd die van Poenong, in name Ongo drono dermate dien bepalingen schonden dat de zelven nog moed hadden te uiten dat de zaak aan evengen. zijde ten volle verloren was, uit hoofde er reeds op ged. grond van de zijde van Kalak reeds sints een jaar huizen waren geplaatst, en de padie aldaar geplant weldra zoude geoogst kunnen worden, en dus dat Amad Djelanie dit alles had moeten beletten, zoo dezelve had vermeend regt van eigendom op ged. grond te hebben, waarop hij Dept. had ingebragt dat alle die pointen voor het aangaan van de onderlinge overeenkomst niet waren aangeroerd, en dat buiten dien het eerste bezwaar door Amat Djelanie was tegengehouden, en dat hij Dept. zelve aangaande het planten van padie had verboden, doch waaraan de daders niet hadden willen gehoorzamen en waarom hij Dept. zich tegen dien uitwijzing had verzet.

Dat daarna de prapats voorn. de Panghoeloe Noor Mohamad van Kalie Kerak [lees: *Kĕrok*] onder Mangkoe Negoro hadden verzocht om de zaak te beslissen.

Dat even gen. Panghoeloe eerst gelogeerd had bij Dipo Lexono (van waar toen het gerucht kwam dat denzelve zoude voordragen de zaak uit te wijzen, dat Dipo Lexono een weinig aarde zoude nuttigen en daarvan niet binnen de tijd van veertig dagen stervende, de zaak gevolgelijk voor hem zoude gewonnen zijn) [1]) van waar denzelve naar Kalak was gekomen, alwaar hij Dept. denzelve de oneigenaardige en onbillijke uitwijzing onder het voorhouden van de wetsregelen had doen gevoelen al hetwelke denzelve met berouw en schaamte de vlucht had doen nemen.

Dat den Javaan Noor die gevolmagtigde van den demang van Rongkok [lees: *Rongkob*], na dat de vlucht van de panghoeloe bekend

---

[1]) Vrg. Adatrechtbundel XXV, p. 80/81.

was, de propositie deed om de zaak in dier voege aftehandelen, als de panghoeloe voorn. had gedacht voor te dragen, doch waarin hij Dept. noch Amad Djelanie geen genoegen in hadden willen nemen.

Verder verhoord den Javaan Jogo Kario Regent van het district Patjitan verklarende onder presentatie van Eede.

Dat hij Dept. benevens Amad Kaiman op de bestemde dag dat hij Dept. en den Opziener van Rongkok [*Rongkob*] zoude bijeenkomen om over de zaak te beslissen, ingevolge afspraak tusschen de demang Amad Kaiman en Dipo Lexono, zich ter behoorlijke plaats had bevonden, doch alwaar den Opziener noch Dipo Lexono waren gekomen, niettegenstaande dat hij Dept. een dag langer had vertoefd.

Dat hij Dept. toen door Amad Kaiman voorn. aan Dipo Lexono had doen berigten dat de zaak voor denzelve verloren was om rede hij deszelfs belofte niet had vervuld en om rede dat de zaak aan de zijde van Klatak reeds twee keeren was gewonnen doch door bedrog van de prapats niet als dusdanig was uitgewezen.

Dat na verloop van vier dagen na des Dept. vertrek van Klatak de opziener van Rongkok ten zijnen huize kwam, om over de bewuste zaak te spreeken, met aanbod de zaak te beslissen, door het onderling deelen van de grond in questie, doch hetwelke hij Dept. had verworpen, — en omdat hij Dept. te wel bewust is, dat de bewuste grond niet onder Kalak behoord.

Dat hij Dept. geen de minste dreigende uitdrukkingen heeft gebezigd, aan de bevolking van de dessa Malang, (hebbende hem de beschuldiging van Dipo Lexono deswegens voor gehouden, bij het nemen van dien dessa); dat hij Dept. wel is waar eene zendeling in name Pak Djipang van Dipo Lexono had gedreigd, om denzelve arrest te geven in vergelding van de behandeling van Dipo Lexono aan de vijf zendelingen van Amad Djelanie (vide de verklaring van deze) doch dat hij Dept. dit niet had bewerkstelligd om geen achte daden [1]) van Dipo Lexono op deszelfs onderschuldigen onderdaan uit te oefenen.

Verder verhoord de Javanen Pak Gerboong en Terso, inwoonderen van de dessa Si Malang, op de grond in questie, verklarende onder presentatie van Eede.

Dat zij door Dipo Lexono zijn gelast in de maand Besar 1751 op

[1]) Duitsch *Rachetat.*

de grond Si Malang een gehucht opterigten, — hetwelke zij hadden gedaan, in weerwil van het verbod deswegens van Amad Djelanie, terwijl Dipo Lexono alles op zich had genomen.

Dat zij Depn. (op mijne vraag of zij door de Regent waren gedreigd van in het blok te zullen worden gezet, in geval zij zich niet aan de wil van hem hadden onderworpen) in geene deelen door den Regent waren gedreigd geworden, om de dessa Malang over te geven, terwijl het wijders de wil van hun Depn. zelven was, van zich als onderdanen van Patjitan te hebben over gegeven.

Aldus verklaard te Patjitan datum ut supra.
De Leerling in de Javaansche taal en waarn.
opziener van Patjitan. [1])

[1]) 't Koncept-stuk is niet geteekend maar door den wd. opziener Wormer eigenhandig geschreven.

INHOUDSOPGAVE.

DE LOGE TE DJAMBI IN HET JAAR 1707.

(Met één kaart en vier teekeningen).

DOOR

J. W. J. WELLAN.

In het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage troffen wij drie teekeningen aan van de loge te Djambi, gedateerd 1707, welke in den catalogus vermeld onder de nummers 1136, 1136[a] en 1137, de navolgende omschrijving dragen:

„1136 : Platte grond van 's-Comp'. Logie 1707;

„1136[a]: Platte grond van de Pagger, die om de Logie leyt. Schaal van 6 Rijnl. Roeden = 150 streepen. Groot 0,51—0,745 El;

„1137 : Afbeelding van de gebouwen binnen de Logie, zoo van voren als van agteren. Opgemeten 18 Oct. 1707. Groot 0,75—0,51 El".

Zijn wij over het algemeen niet verwend met afbeeldingen van onze vroegere nederzettingen in de(n) Oost, wat Djambi betreft zijn dit — voor zoover bekend — de eenige.

Zou er op grond daarvan reeds aanleiding bestaan ze aan de vergetelheid te ontrukken, het feit, dat zij ons een blik gunnen in het ontwikkelingspeil van de bouw- en versterkingskunst dier dagen, is mede een motief om die vergeelde platen hier te publiceeren [1]) en te bespreken.

Aan eene bespreking daarvan behoort echter vooraf te gaan eene beschrijving van den stand van zaken te Djambi in het jaar 1707.

Nu wil echter het ongeluk, dat er over de oude geschiedenis van Djambi niet heel veel bekend is, en dat, wat er nog over geschreven werd — na vergelijking met de origineele bescheiden in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage aanwezig — gebleken is in vele opzichten niet met de werkelijkheid overeen te stemmen.

De eenige bron, die hierover nog de uitvoerigste inlichtingen geeft,

---

[1]) Met uitzondering van de teekening bedoeld sub 1136[a], die daarvoor niet belangrijk genoeg wordt geacht. De op die teekening aangegeven noten worden echter wèl behandeld.

is de nieuwe Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië [1]), waarin wij het navolgende lezen:

„Vooral met het doel om zich in den handel meer onafhankelijk te maken van Bantam, richtte de O. I. C. in 1616 te Djambi een kantoor op, dat zij, met korte onderbreking in 1643, en van 20 September 1679 tot Mei 1680, tot 1696 handhaafde, en dat belangrijk was om den handel in peper en verschillende boschproducten. In 1643 werd het eerste contract met den Vorst gesloten: in 1687 kon de O. I. C. hem aan zich verplichten door zijn verzoek om hulp een aanval van den Radja van Djohor en den Sultan van Palembang af te wenden.

Niet altijd echter was de verhouding zoo vriendschappelijk; dat blijkt o.a. uit den moord op het hoofd der factorij in 1690. De toenmalige vorst Ingalaga, de eerste, die den Sultans titel voerde, werd gevangen genomen en zijn zoon Kijai Gedé op den troon geplaatst. Onder Kijai Gedés opvolger in 1696 werd de verhouding met de O. I. C. zóó gespannen, dat het kantoor werd opgebroken.

In 1707 gaf de Sultan blijk de relaties weer te willen aanknoopen door een gezantschap aan den G.G. Het kantoor werd hersteld en te Moeara Koempih een sterkte opgericht. Deze sterkte werd in 1724, vermoedelijk ten gevolge van een opstand tegen de Nederlanders, weer verlaten. Voor zoover bekend is, kwamen zij er niet vóór 1833 terug. Omtrent hetgeen tusschen 1724 en 1833 gebeurd is in Djambi ontbreken stellige berichten, enz.".

Uit eene vergelijking van de — aan den voet van het artikel vermelde — bronnen met de origineele, blijkt, dat de bewerker van dit gedeelte der Encyclopaedie hoofdzakelijk heeft gebruik gemaakt van Prof. Veth's beschrijving der geschiedenis van Djambi, voorkomende in de inleiding van het werk over Sumatra's Westkust van Ridder de Stuers [2]), terwijl deze Hoogleeraar weer zijne gegevens ontleende aan „eenige langwijlige legenden omtrent den oorsprong en de opkomst van Djambi" [3]), en het bekende werk van Valen-

[1]) 2e Druk, I, 1917, p. 610. Insgelijks 1e druk, I, p. 453.

[2]) „De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra", door den Generaal-Majoor H. J. J. L. Ridder de Stuers, oud-Resident ter Westkust van Sumatra, enz. Uitgegeven door P. J. Veth, Hoogleeraar te Amsterdam. I, Amsterdam, 1849, p. XXXIV e.v. Aldus ook in Dr. P. J. Veth, „De geschiedenis van Sumatra". De Gids, 13e Jrg., N. S., 2e Jrg., II, 1849, p. 572—573.

[3]) Idem, p. XXXV en noot 1.

tijn [1]). Maar, waar Prof. Veth zelf zegt, dat die legenden „weinig opmerkelijks leeren" [2]), en Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge den ouden Valentijn een brevet van onbekwaamheid als geschiedschrijver geeft [3]), is het — zelfs op gevaar af dit opstel topzwaar te maken — gewenscht, vooraf eenige feiten recht te zetten.

Met uitzondering van den verkeerden datum van eerste vestiging in Djambi, die, zooals wij reeds uit de door de eerste Residenten, Abraham Sterck en Andries Soury, ingediende rapporten weten, niet 1616 maar **1615** is [4]), zijn de andere gegevens, namelijk die, over de onderbrekingen van ons verblijf aldaar in 1643 en van 20 September 1679 tot 30 Mei 1680, juist.

Het eerstbedoelde feit werd, naar officieele documenten vastgelegd door Mr. Heeres [5]), de beide andere data volgen o.a. uit de aanteekeningen in de Dagh-Registers [6]). Maar wat er verder verteld wordt over de gebeurtenissen nà 1690, namelijk over den politieken moord op het hoofd der factorij, en als gevolg daarvan de verbanning van den Vorst van Djambi, Ingalaga, zoomede de gespannen verhouding met de O. I. C. in 1696 onder Kijai Gedé's opvolger, en de opbreking van het kantoor van 1696 tot 1707 is er geheel naast.

Daarom wordt duidelijkheids- en kortheidshalve hieronder in chronologische volgorde aangegeven hoe de gebeurtenissen zich dan *wèl* hebben toegedragen.

Sultan Ingalaga van Djambi [7]) die — wijl hij in onmin leefde met

---

1) Ridder de Stuers. idem, p. XXXVI en XXXVIII. Fr. Valentijn, „Oud en Nieuw Oost Indiën, enz.", Dordrecht—Amsterdam, V, 1726.

2) Idem, p XXXV.

3) „De opkomst van het Nederlandsch Gezag over Java, enz." 's-Gravenhage, Amsterdam, 1875, V, p. XCI, Noot 1: „Valentijn verhaalt als ooggetuige nog vele bijzonderheden, maar een overzicht ontbreekt, *bij gemis aan historischen blik*, geheel".

4) J. W. J. Wellan, „Onze eerste vestiging in Djambi". Bijdr. Kon. Inst., dl. 82, Afl III en IV, 1926, p. 339—383.

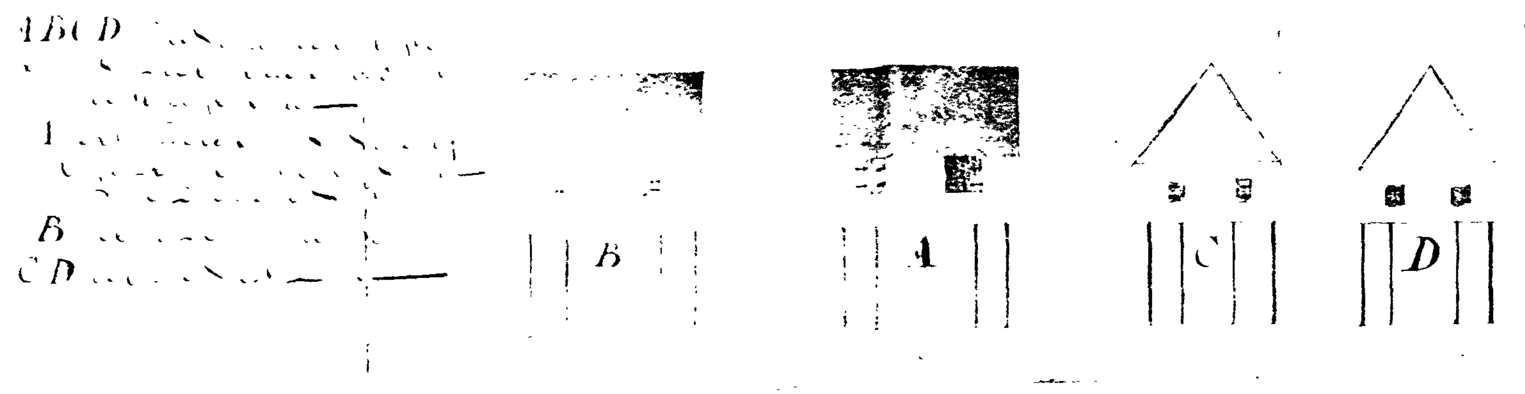
5) P. A. Tiele en Mr. J. E. Heeres, „Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Indischen Archipel", 's-Gravenhage, dl III, 1895, p 137—139, Documenten, No. XVIII en noot 1 op p. 137.

6) Dagh-Register, gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts India, Jaar 1679, p. 427 en Jaar 1680, ps. 280, 387, 545, 546, 646.

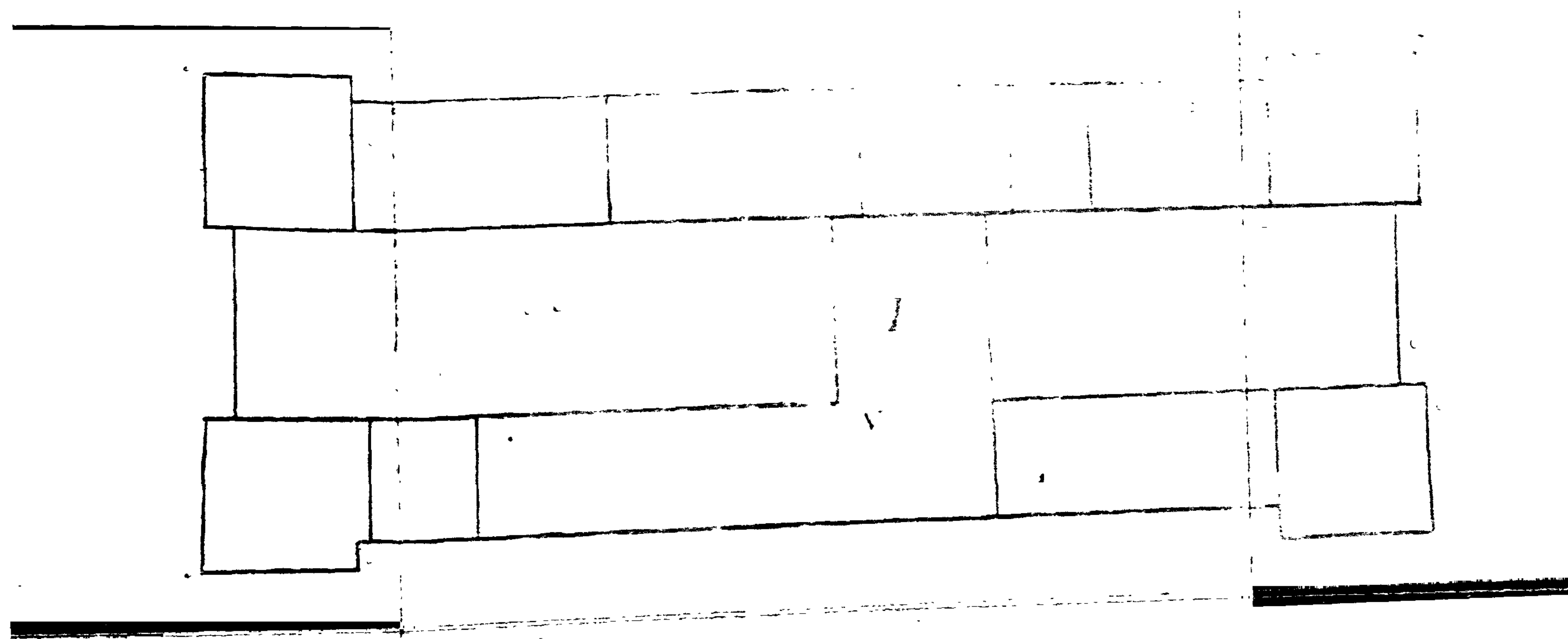
7) In den „Stamboom van het Vorstenhuis (kraton) van Djambi (volgens de overlevering)", voorkomende in „Reizen en onderzoekingen der Sumatra-

Kaart „van de Rivier van Djamby, van de Mond tot aan Djamby, schaal van 5 Duitsche mijlen = 125 strepen" 17 eeuw.

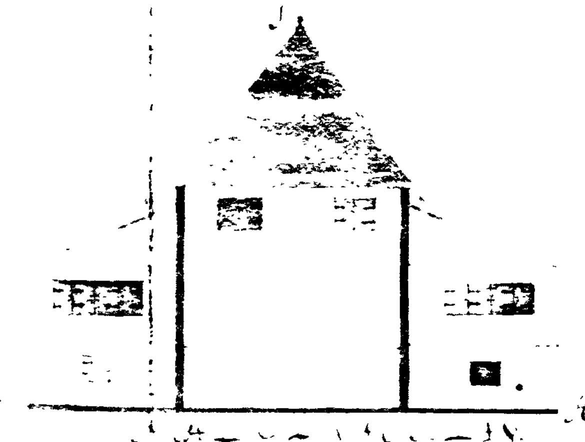
Afbeelding 1. "Platte grondt van 's Compagnies Logie op Jamby, 1707" — Kol. Archief, N°. 1136.

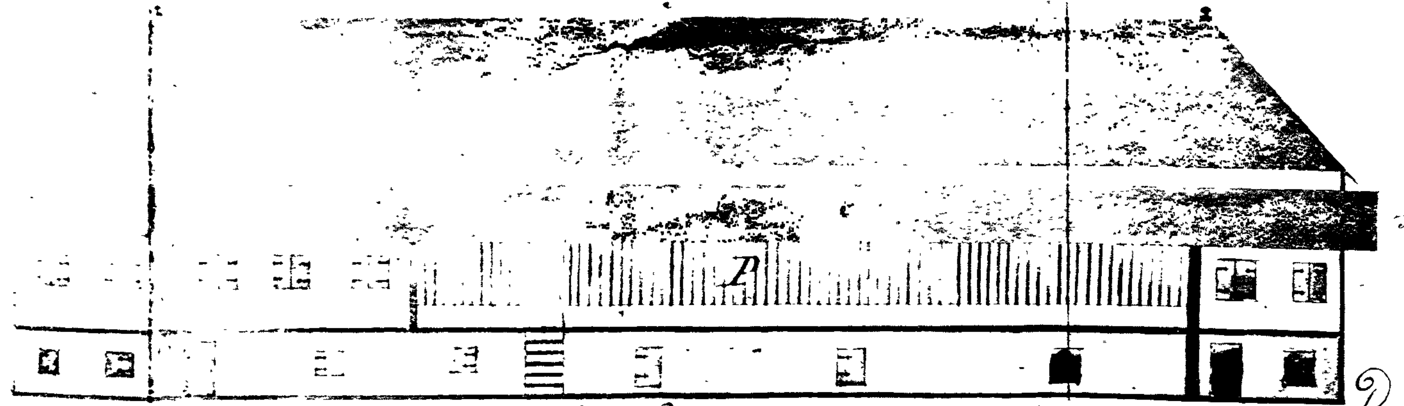
Afbeelding 2. Observatiepost boven de poort van de bamboe omheining.

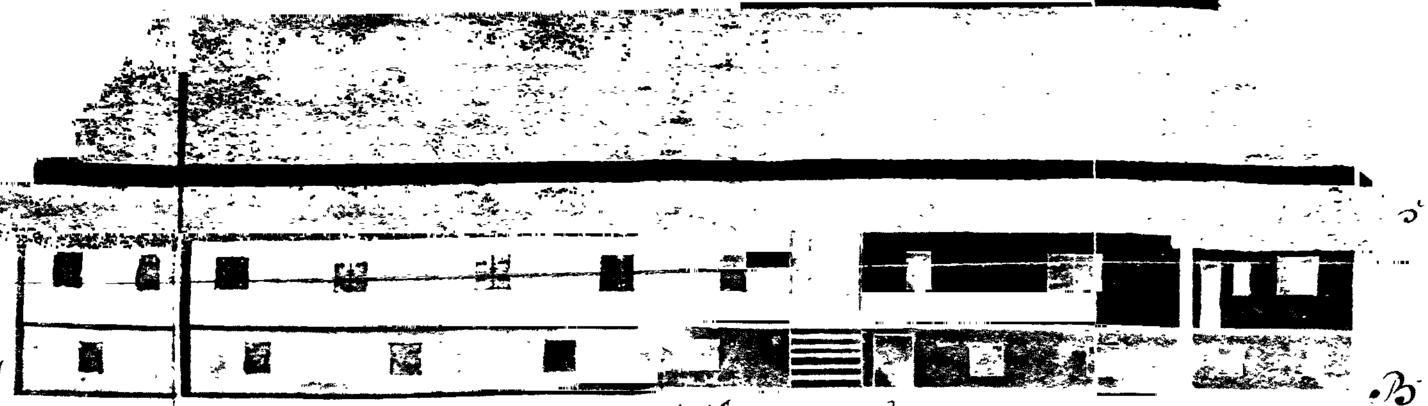

Afbeelding 3. Platte grond van het woon- tevens pakhuis.

Afbeelding 4. Voor- en zijaanzicht van het woon- tevens pakhuis.

de O. I. C. en zijn oudsten zoon, den Pangeran Depati, Kijaj Gedée — al geruimen tijd in de binnenlanden vertoefde, werd — blijkens de brieven van de Kooplieden te Djambi, Sybrant Swart en Cornelis Couwenhoeven, ddo. 25 Februari en 31 Maart **1688** — in Maart van dat jaar [1]) met list naar de hoofdplaats gelokt, door ons gevangen genomen en naar Batavia overgebracht. De Hooge Regeering aldaar interneerde hem eerst op een schip, liggende ter reede van Batavia, later aan wal, en verbande hem ten slotte naar Banda [2]).

Zijn oudste zoon, die in 1687 reeds door de Rijksgrooten tot Sultan was verkozen en den titel had aangenomen van Sultan Kijaj Gedée, werd na Ingalaga's verbanning ook door ons als Vorst van Djambi erkend, hoewel hij in de brieven van de Hooge Regeering dikwijls nog als „Prins Regent" [3]) werd aangeduid. Eerst in 1710 volgde zijne officieele erkenning als Vorst van Djambi (zie verder).

De beide jongere broers van dezen, de Pangeran Ratoe, Raden Tjoelit, ook Pangeran Pringabaja geheeten, en Kijaj Singa Patih verzetten zich tegen de verheffing van Kijaj Gedée tot bestuurder van Djambi, en de verbanning van hun vader, weken naar de binnenlanden uit, en begonnen van daar uit den Prins Regent en de Com-

---

expeditie, uitgerust door het Aardrijkskundig Genootschap, 1877—1879, beschreven door de leden der Expeditie onder toezicht van Prof. P. J. Veth", III, „Volksbeschrijving en taal door A. L. van Hasselt", Leiden, 1882, 1e ged., tegenover p. 200, wordt hij genoemd: Soeltán-Abdoe'l-Mohji of Soeltán-Serian-Laga en als zijn zoons opgegeven: Tjakra-Negara (XIIa), Radèn Tjoelit (XIIb) en Kiai-Singa-Patih. Volgens eene aanteekening daarbij „regeerde XIIa en XIIb, beiden gedurende 30 jaar, deze onder den titel van Soeltán Seri-Maharadja-Batoe of Soeltán Aboe'l-Rachman in de binnenlanden, gene onder den titel van Soeltán-Kiai-Gedeh te Tanah Pilèh [hoofdplaats Djambi]", welke aanteekening, zooals wij hieronder zullen zien, niet geheel juist is, en ook niet klopt met de mede bij dien stamboom gevoegde „Ophelderingen en bijvoegingen", waarin o.a. vermeld wordt dat Raden-Tjoelit, ook Pangeran-Ratoe getiteld, bij Kiai-Singa-Patih's dood naar de benedenlanden kwam en naar Batavia verbannen werd (1710 of 1711)". [Van 1688 tot 1710 is slechts 22 jaar].

[1]) Voorkomende in het „Eerste deel der Brieven en Papieren uijtte respective gewesten van Indien tot Batavia overgebragt met de schepen Java den 8 Augustij in Tessel en Zuitbevelant voor de Vere gearriveert den 29 October." Elfde boek, C.C.C.C.C., 1689, Kol. Archief, No 1342.

[2]) Register der generale Resolutien genomen bij de Hoge Regeringe van India in 't Casteel Batavia zedert primo Januarij tot Ult° October 1688 Resolutie ddo 19/4—1688, folio 221; 23/4—1688, folio 224; 25/5—1688, folio 268; 18/6—1688, folio 321 en 13/7—1688, folio 352 Kol. Archief, No. 603.

Realia. Register der generale Resolutien van het Kasteel Batavia, 1632—1805. Uitgegeven door het Bat. Gen., 's-Gravenhage-Batavia, dl II, 1885, vermeldt op p. 38 nog de resoluties: 13/6—1688 en 19 en 23/10—1688.

[3]) Zie o.a. Resolutie 2/9—1706 en 2/8—1707, Realia, II, p. 38.

pagnie te beoorlogen. Raden Tjoelit liet zich te Moeara Tĕbo tot Sultan van Mangoendjaja uitroepen en nam den titel aan van Sultan Sri Maharadja Batoe of Sultan Abdoe'l Rachman.

Tengevolge dezer binnenlandsche twisten leed het kantoor te Djambi zooveel nadeel, dat den 15den September 1690 besloten werd Djambi als zelfstandige post op te heffen, en te plaatsen onder het beheer van dat te Palembang.

In het „Register der generale Resolutien des Casteels Batavia genomen in Raden van India zedert primo Januarij tot ult° december A° 1690", vinden wij op p. 420 onder 15 September 1690 aangeteekend:

> „In stede van voormelte Sabelaer [1]) is geresolveert tot opperhooft over Palembang aen te stellen den pl. Coopman, en tegenwoordig hooft op Jamby, Sybrandt Swart, *welcke laeste comptoir aen het eerste onderhorig wesen sal*, en light door een vaendrig voor eerste, en soo lange daer ter plaetse niet of weijnig meer te verrigten valt, als onse besettinge in goede ordre te houden, konnen bedient, en waergenomen werden, hetwelck wij den voorn. Commissaris [2]) sullen aen bevelen, omme in der tijt te doen stant grijpen".

Djambi werd dus in 1690 door ons *niet* verlaten.

Anderhalve maand later, namelijk den 31sten October 1690, dus nog vóórdat deze reorganisatie haar beslag had gekregen, werd bovenbedoelde Sybrant Swart, Opperkoopman te Djambi, uit wraak voor een — ongetwijfeld nogal hardhandige — bestraffing door zijn huisjongen vermoord.

De wijze waarop zich dit heeft toegedragen vinden wij vermeld aan het slot van een zich in het Algemeen Rijks Archief te 's-Gravenhage bevindend schrijven, ddo. 6 November 1690, van Willem Sabelaar en Rippert Pelle, Kooplieden te Palembang, gericht aan de „Edele Erntfeste gestrenge Hoog.agtb. Manhafte welwijse, verresiende Seer genereuse en gants bescheydene Heere en Heeren Aande Hoog Edele Heer Joannes Camphuys gouverneur generaal ende Edele Heeren Raeden van nederlants India".

Het desbetreffend gedeelte uit dien brief luidt aldus:

---

[1]) Willem Sabelaar was Resident van Palembang.

[2]) Deze Commissaris was Isaacq van Thijen. Zie o.a. p. 37—48, brief ddo. 31/12—1690, Kol. Archief, E.E.E.E.E., No. 22.

„Edele Hoog agtb. Heeren.

Naar 't sluijten deses laat deese Hoogheijt ons toekomen een brieff gesz. door den Raat in Jambij gedateert P^{mo} courant behelsende ten principale dat Sr Sijbrant Swart hebbende ruijm twee maanden Seer krank geweest en eeniger maeten gereconvalesceert, sijnde daags te vooren een sijn 'ex lijff eijgen Jongen over desselfs quaat comportement, binnen Sijn wooning hadt laten straffen, dat voorsz. jongen, met een geswinde sprong, hoewel hij inde ketting geclonken was, Sig meester van een kris, die inde kamer op een stoel lag, gemaakt, en daar meede Sijn meester die hem niet konde ontvlugten, vier wonden in het lighaam gestooken hadt, waar van gedagte Sijn Edele een weijnig daar aan overleden was, 't geent Soo onder de Jambineesen als onder de onse groote alteratie veroorzaakt hadde" [1]).

Denkelijk zal het overlijden van den Opperkoopman S. Swart aanleiding hebben gegeven de inkrimping van het kantoor te Djambi te bespoedigen, want na dien worden alle zaken van Djambi door de Residenten van Palembang naar Batavia gemeld.

In de resolutie boeken over de volgende jaren vinden wij nog enkele besluiten Djambi betreffende, waarvan wij alleen aanhalen die van 14 Juli 1702, waarbij een soort instructie voor den te Djambi posthoudenden „Sergeant" werd vastgesteld [2]).

De vaandrigs of sergeanten, die de O. I. C. te Djambi vertegenwoordigden, bleven zich „Resident" noemen, en maakten ook aanspraak op de aan die betrekking verbonden inkomsten, hetgeen blijkt uit een brief van 18 Maart 1706 van de Kooplieden te Palembang, P. J^{n}. Aouwer en R. Leers, gericht aan den Gouverneur Generaal Joan van Hoorn en de Edele Heere Raden van N.-I., waarin o.a. de aanteekening voorkomt, dat Pieter Wendels van Amsterdam, „*Corperaal* der Inf^{rie}. tot *Resident* van *Jamby* aangesteld", verzoekt als zoodanig „gehonoreerd te werden, winnende hij alsnu f 16.—" [3]).

In 1706 werd de Commissaris P. Rooselaar — Oud-Gouverneur en Directeur der Molukken, later Gouverneur van Malacca — naar Djambi gezonden, met opdracht na te gaan of er aanleiding bestond Djambi weder van Palembang af te scheiden, en tot zelfstandig

---

1) Kol. Archief, No. 1375, IIe deel, 22e boek, E E.E E.E., 1690, folio 35.
2) Realia, II, p. 38.
3) Kol. Archief W.W.W.W.W., 1707, p. 21.

kantoor te verheffen, zoomede om een nieuw contract met Kijaj Gedée aan te gaan.

Naar aanleiding van de door hem uitgebrachte rapporten, werd eerst bij resolutie van 28 Juni 1707 [1]) bepaald, dat er een Onder Coopman of Boekhouder als Resident derwaarts gezonden zou worden, en vervolgens bij resolutie van 7 Juli daar aan volgende [2]), dat Djambi weer „een comptoir op zich zelfs en van Palembang gescheijden" zou worden.

De motieven, die tot het laatstbedoeld besluit hebben geleid zijn neergelegd in een brief van 9 November 1707 naar Patria [3]):

> „Engelijk Nahier in 't vervalle rijck van Jambij nu al eenige Jaeren tusschen de princen en gebroeders Kieij geddee en Pringabaija in een groote duijsterheijt en verwarringe hebben gefluctueerd en den gedeligueerden Malac. gouverneur Rooselaar door kortheijt des tijds in 't lest des voorgaande Jaars niet veel omtrent deselve hadde konne verrigte soo hebben wij mits de voorgevalle veranderingen der Engelsen tot Banjer van te meer consideratie geagt te wesen dat peperrijck niet langer alleen door een magt van een sergeant en eenige Inlandse militairen onder opsigt van die van Palembang te laten, maar weder eene residentie als van outs op sig selven te begrijpen, waar toe den 12 Augusteij over Palembang derwaarts is geschikt Abraham Patras" [4]).

A. Patras, die den 26sten September 1707 te Djambi arriveerde [5]), zond spoedig na aankomst den Corporaal Willem de la Garde, van Amsterdam, met een brief van den Gouverneur Generaal naar Pangeran Pringabaja van Mangoendjaja te Moeara Těbo, met de bedoeling hem te bewegen naar Djambi af te komen, en zich weder met zijn broeder Kijaj Gedée en de O. I. C. te verzoenen [6]).

Deze poging had echter geen succes, waarop hij in 1710 werd gevangen genomen en ingevolge de resolutie van 26 September van

[1]) Register der generale Resolutiën, enz. van 1/1-30/9-1707, folio 918.

[2]) Idem, folio 939.

[3]) Eerste deel der Brieven en Papieren van Batavia overgekomen, I, X X.X.X.X., 1708, folio 18-19. Kol Archief, No 1626

[4]) Eene levensbeschrijving van A Patras met portret komt o.a. voor in „De Indische Verlofganger", 4e Jrg., No. 43, 1926, p. 505—507, S. Kalff „Abraham Patras".

[5]) Tweede deel der Bataviasche Inkomende Brieven overgekomen, X.X.X.X.X., 1708, No. 9, Kol Archief, No. 1635.

[6]) Idem „Pangirang Pringabaja" noemde zich volgens een bijlage van dien brief ook „Sery Maha radja batoe djoehan Paralawan alamisjah".

dat jaar „gedetroneert en desselfs oudste broeder Sulthan Kiaij Gedee tot Koning van Jamby verkozen" [1]).

In het daarop volgende jaar werd Pangeran Pringabaja met een gevolg van „99 coppen", als een krijgsgevangene, eerst naar het eiland Edam, later naar Banda verbannen [2]).

Met deze opsomming van feiten zou gevoegelijk dit tijdsbestek der geschiedenis van Djambi kunnen worden besloten, want wij hebben het jaar 1707 reeds overschreden, maar, nu de gelegenheid zich daartoe tóch voordoet, lijkt het gewenscht hierbij nog even aan te teekenen, dat wij Djambi in 1724 *niet* hebben verlaten [3]), maar er — met eene onderbreking van 1754—1756 [4]) en van 1759—1760 [5]) — nog ruim veertig jaren zijn verbleven.

Onder den Opper Koopman Simon Hommelberg werd het fort te Djambi — dat zij n.b. pas hadden verbouwd [6]) — den **20sten Maart 1768** des morgens om ongeveer 6 uur onverwachts door de Djambiërs aangevallen. Na eene heldhaftige verdediging was de bezetting door uitputting en groot verlies van manschappen ten slotte verplicht zich in te schepen en Djambi te verlaten [7]).

Bij resolutie van 10 Mei 1768 werd den Advocaat-fiscaal Mr. Wouter Rudolph van Senden opgedragen onderzoek te doen „naar de primitieve oorzaak van de attaque en alle de omstandigheden van de overrompeling van het Fort aldaar" [8]). Deze bracht een uitvoerig rapport uit, hetwelk in zijn geheel werd opgenomen in de resolutie van 22 Juni d.a.v. [9]). De Gouverneur Generaal en de Raad vereenigden zich met de conclusies van den Advocaat-fiscaal, welke luidden:

---

[1]) Register Resolutiën, 1/1-Ult° Octr. 1710, Resolutie 26 September 1710, folio 633—636.

[2]) Idem, 1/1-Ult° October 1711, Resolutie 6 Januari 1711.

[3]) Wijl Valentijn in zijn — bereids aangehaald — werk geen namen van kooplieden te Djambi nà 1724 vermeldde, meende Prof. Veth te mogen concludeeren, dat wij in dàt jaar Djambi voor goed verlieten. Z.H.Gel. vergat blijkbaar, dat Valentijn's boek in 1726 verscheen.

[4]) Resolutie 7 Maart 1754 en 25 Juni 1756, Realia, II, p. 39. Zie ook N. Mac-Leod, „Uit de geschiedenis der Oost-Indische Compagnie in de tweede helft der 18e eeuw", I, Gids, 32e Jrg., I, 1910, p. 766—767.

[5]) Resolutie 27 Juli 1759, 15 April en 7 November 1760, Realia, II, p. 39 en 40. Mac-Leod, idem.

[6]) Brieven van den Opperkoopman A. F. van Solms te Djambi naar Batavia, ddo. 9/6-en 30/9-1765, en van zijn opvolger Simon Hommelberg, ddo. 15/5-1766. Kol. Archief, No. 3074.

[7]) Register Resoluties jaar 1768, Kol. Archief No. 698, Resolutie 10 Mei 1768, p. 351—354. Zie ook Realia, II, p. 40.

[8]) Idem.

[9]) Idem, Resolutie 22 Juni 1768, p. 575—583.

dat de Resident van Djambi het contract wel streng, maar rechtvaardig had nageleefd, waardoor verbittering was ontstaan, maar dat verder noch hem, noch de bezetting iets ten laste kon worden gelegd. Allen werden daarop uit het voorarrest, waarin zij sedert hun aankomst te Batavia waren gesteld, ontslagen, de ingehouden gage uitbetaald, en bovendien een douceur toegekend gelijk staande met de ingehouden gage [1]).

Na deze overrompeling, die der Compagnie op een bedrag van f 116241.— was komen te staan [2]), achtte zij het blijkbaar beter het rijk van Djambi verder maar aan zijn lot over te laten.

En thans de loge in 1707 (afbeelding 1).

Zij was met het front naar de rivier gekeerd, en bestond uit: „een loose bamboese pagger, welcke ook op bijde zijde liep, agter open" (de letters Q), eene aarden omwalling en de eigenlijke „gedoeng".

Volgens de op de teekeningen voorkomende verklaringen, stond „dese bamboese pagger met hoogh water soo nuw en dan 1 a 2 voet in 't water en in de drooge tijt wel ruijm een musquet schoot [3]) van 't water aff". Vóórin, ongeveer in het midden, bevond zich de hoofdingang, waarboven „een kamertje met pannen gedeckt" op stijlen, dat dienst deed als observatiepost (afbeelding 2).

Binnen deze eerste omheining lag de eigenlijke versterking, lang ongeveer 75 en breed 38 meter, bestaande uit een niet geheel regelmatig vierkanten aarden omwalling, besloten tusschen twee „palensaden" (K.L.M.2.i.N.Q.Z.G.H.X. en I.), breed plus minus twee, en hoog 4 meter. Zij bezat twee ingangen, de hoofdpoort, gericht naar de rivierzijde (afbeelding 1, cijfer I.) en ten Oosten daarvan nog een „loose" poort (afbeelding 1,Z.Q.).

Het grootste gedeelte der ruimte binnen deze omwalling werd ingenomen door het woon- tevens pakhuis, lang en breed ongeveer 50 bij 20 meter. Volgens de eene teekening (afbeelding 1) had dit gebouw den vorm van een trapezium, volgens de andere (afbeelding 3) van

---

1) Idem noot 7, vorige pagina, p. 583—586.

2) Idem, Resolutie 16/9-1768. Zie ook Realia, II, p. 40

3) Volgens mondelinge mededeeling van den Heer L. N. Cazaux van Staphorst, gep. Kol. Korps Mariniers, werkzaam bij de Krijgsgeschiedkundige Afdeeling van den Generalen Staf te 's-Gravenhage, die zoo behulpzaam was hiernaar een speciaal onderzoek in te stellen, moet een musket destijds ongeveer 125 M. hebben gedragen. De loge te Djambi zal dus op ± 125 M. van de rivier hebben gelegen.

een vierkant. De totale hoogte van den grond tot den nok van het dak bedroeg 14,30 meter.

Het was gedeeltelijk van steen (op de teekening — afbeelding 4 — geel gekleurd), gedeeltelijk van hout (grijs en groen gekleurd) opgetrokken, en met pannen gedekt (rood gekleurd). De metselsteenen onderbouw reikte tot 2.50 meter boven den grond.

De geheele benedenverdieping werd voor opslagplaats gebruikt.

Door middel van een houten trap aan de voor-, en een aan de achterzijde bereikte men de woonruimte, waarvan nog een gedeelte eveneens voor pakhuis was ingericht (afbeelding 1, de letters R.). De Koopman bewoonde op die eerste verdieping drie aan de Oostzijde gelegen kamers (afbeelding 1, Nos. 1), waaraan het kantoor (afbeelding 1, No. 6) aansloot Die kamer — naar de rivierzijde gericht — was door een deur (3. Alle deuren werden met een 3 aangegeven) verbonden met een gang (afbeelding 1, No. 2), waarin een wenteltrap, die naar een opkamertje leidde.

Voor den Sergeant waren twee kamers aan de Westzijde van het gebouw ingeruimd (afbeelding 1, Nos. 4), terwijl de vijf aan de achterzijde gelegen kamers (afbeelding 1, Nos. 5), waarlangs een „galderijtje" liep, voor de overige bewoners waren bestemd.

De kamers op de afbeelding 1 met een Z. aangegeven, waren voor „de wacht der soldaaten, off corps du guarde".

De bezetting bestond toen ter tijde namelijk uit [1]):

11 Europeanen, te weten:	„1	ondercoopman en hooft
	1	sergaent
	1	pl. assistent
	3	corporaals
	5	schildergasten".
Totaal	11	„coppen", en
12 „Bouginezen" waarvan:	„1	corporaal
	11	gemeen"
Totaal	12	„coppen",,

dus in totaal 23 „coppen", benevens „2 Comps. Lijfeijgene", ook Boegineezen, wier hoofden ergo niet als „coppen" medetelden.

Waar die loge ergens ter hoofdplaats gelegen was, is nog een open

[1]) Brief van A. Patras naar Batavia, Tweede deel der Bataviasche Inkomende Brieven overgekomen X.X.X.X.X. 1708, No. 9, Kol. Archief, No. 1635.

vraag. Moeten wij de, zich eveneens in het Algemeen Rijks Archief te 's-Gravenhage aanwezige, kaart „van de Rivier van Jamby, van de mond tot aan Jambij, schaal van 5 Duitsche mijlen = 125", dateerende uit de 17e eeuw, gelooven, dan stond — gelijk uit bijgaande reproductie van die kaart blijkt — zoowel de Engelsche- als de Hollandsche loge destijds aan den linkeroever van de rivier, dus in of nabij de doesoen Petjinäan [1]).

Aannemende, dat deze kaart de situatie in de 17e eeuw juist weergeeft, dan moet de loge sedert 1615 naar de overzijde van de rivier zijn verplaatst, want naar alle waarschijnlijkheid lag onze eerste vestiging aan den rechteroever [2]).

Onmogelijk is dit niet, aangezien zij in dit tijdsverloop eene geheele geschiedenis had doorgemaakt.

Zoo werd zij in het jaar 1617 bij een inval van de Portugeezen in Djambi door het vuur verwoest [3]). Hetzelfde gebeurde nog eens in 1636 [4]), en hoewel er in dat jaar weer een nieuwe werd gebouwd [5]),

---

[1]) Het is wel eigenaardig, dat hier juist de minder goed bevaarbare Koeala Bĕrbah werd geteekend, terwijl het toch reeds in 1615 gebleken was, dat de Koeala Nioer voor de scheepvaart verreweg te prefereeren viel. Zie J. W. J. Wellan, „Onze eerste vestiging in Djambi" in Bijdr. Kon. Inst., dl. 82, Afl. III en IV, 1926 p. 344, noot 1 en pag. 345.

Hieronder volgt de verklaring van eenige op die kaart voorkomende namen: „Musquite gat = Soengei Sadoe; Ajer itam = soengei Ajer Itam Dalem; Qualeschoor = Koeala Nioer; Jebas = Djĕboes; R Compo en Compeschoor = de rivier Kompeh en het dorp van dien naam; Londran = de doesoen Londrang; R. Tornan = Soengei Tomian; Langar = de doesoen Langgar; Roucano = de doesoen Roekam; Combon = Sĕkombang; Songi Bonto = Soengei Boengin, Pambailamma = Djambi Lama; Out Suchedana = Soekadana Lama; Nieu Suchedan = Soekadana Baroe; Tallam douckoi = Talang Doekoe; Moori Compe = Moeara Kompeh; Patterijen, mogelijk: potterijen, steenbakkerijen, ook mogelijk: batterijen; Jamby = Djambi, hoofdplaats; Passeban = de raads- of vergaderzaal; Desapijn = Danaw Sipin; Canali = Danaw Kĕnali.

De gegevens dezer kaart geven aanleiding de aanteekeningen van de in het Tijdschrift Kon. Ned Aardr. Genootschap, 2e Ser., dl. XLII, Afl 6, op p. 851 voorkomende calque van een kaart dateerende uit 1753 als volgt te verbeteren:

[S. Nioer] moet worden: [Batang Hari], a. het watertje Sapyn = Danaw Sipin; b. Hollandse logie Palijn = Hollandsche loge te Djambi; c. Nieuw Sucheram = Soekadana Baroe; d Jammelemme = Djambi Lama; e. Oud Sucheram = Soekadana Lama; f. Combon = Sĕkombang; h. R. Ramboelan = Rimboe Lama; i. Londean = Londrang; Compeschoor = Moeara Koempih Ilir.

[2]) „Onze eerste vestiging in Djambi", zie [1]) hierboven, p. 356—358.

[3]) Prof Dr. H. T. Colenbrander, „Jan Pietersz. Coen. Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië", II, 's-Gravenhage, 1920, p. 307.

[4]) Dagh-Register 5 Januari 1636, p. 6—7.

[5]) Idem, 16 Maart 1636, p. 43—44.

zal dit wel een tijdelijke zijn geweest, want bij resolutie van 19 Februari 1638 [1]) werd de „Oppercoopman De Vogel geautoriseerd aldaar een nieuwe loge te maken". In 1643 onderging de loge eene verbouwing [2]): „de Chinese winckels binnen de logie staende" werden namelijk „aen de straet geopend", waardoor „oock het pericul wierd voorgecomen van in de logie bij toeloop van Javanen ende andere overvallen te worde". In 1663 [3]) werden er met den Vorst van Djambi onderhandelingen geopend over de plaats voor een nieuw etablissement aldaar. De resultaten daarvan zijn niet bekend. Blijkens mededeelingen van den Koopman te Djambi van het jaar 1668 [4]) „hadde 's Comp[s]. logie groot perical gelopen van door eenige booswichten in de assche te sullen zijn gelegt", terwijl in 1675 [5]), „verscheijde dier fielten [d.w.z. Djambiers] selfs Comp[s]. logie by nagt en ontijden veel malen hadden begooyt en aangerant". Vier jaar later werd Djambi aangevallen door Djohor, en eenige Makassaarsche legerbenden. De post werd toen verlaten en in 1680 weer in bezit genomen. Bij terugkeer bleek de loge niet veel geleden te hebben [6]).

Ziedaar hetgeen tot dusver over onze nederzetting te Djambi gepubliceerd is.

Zoolang wij daaromtrent geen zekerheid hebben, zal dus moeten worden aangenomen, dat de in 1663 met den Vorst van Djambi gevoerde onderhandelingen over het bouwen van eene nieuwe nederzetting succes hebben gehad, en omstreeks dien tijd de loge werd gebouwd, die zich daar in 1707 nog bevond, en waarvan de teekeningen hierbij zijn weergegeven.

Deze onderstelling gaat alleen dàn op, als er goede materialen voor gebruikt zijn, want die houden het wel een veertig jaren uit, maar daarna zijn ze ook op. Dit klopt nu wonderwel met de bevindingen van A. Patras, die in zijn eersten brief naar Batavia, gedateerd 30 October 1707 [7]) al klaagt, dat hij zijn Boegineesche soldaten moet gebruiken voor het opknappen van de loge, „vermits den ten eene maal bouwvallige staat en daarom sijnde bepaggering".

---

[1]) Realia, II, p. 37.

[2]) Dagh-Register, 11 Januari 1643, p. 10—11

[3]) Idem, 6 Februari 1663, p. 30.

[4]) Idem, 27 Mei 1668, p. 161.

[5]) Idem, 26 Juni 1675, p. 172

[6]) Idem, 20 September 1679, p. 427 en 429, en 22 Mei 1680, p. 280, 387, 545, 546 en 646.

[7]) Tweede deel der Bataviasche Inkomende brieven overgekomen X.X.X X.X., 1708, No. 9, Kol. Archief, No. 1635.

Vermoedelijk heeft hij, om zijn betoog meer kracht bij te zetten, de hierboven toegelichte teekeningen laten vervaardigen en naar Batavia opgezonden, want bij resolutie van 15 Juni 1708 [1]) werd besloten te Djambi wederom eene nieuwe loge te doen bouwen.

---

[1]) Register Resoluties van 1 Januarij tot Ult° October 1708.

A PROPOS DE LA CHUTE DU ROYAUME DE ÇRĪVIJAYA

PAR

G. CŒDÈS.

M. N. J. Krom vient de publier dans les „Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde" (Deel 62, Serie B, No. 5, Amsterdam 1926, pp. 149—171) un mémoire sur la chute de Çrīvijaya (*De ondergang van Çrīwijaya*) qui est un remarquable essai de synthèse historique. La thèse du savant professeur à l'Université de Leiden peut se résumer ainsi:

La chute de Çrīvijaya ne date pas de 1376—1377, comme on a cru autrefois pouvoir le déduire de l'Histoire des Ming, qui place à cette date la conquête du San-fo-ts'i par les Javanais. D'autre part, le Malāyu, dont le nom, oublié depuis la conquête de ce pays par Çrīvijaya à la fin du VIIme siècle, reparaît vers 1280, n'est pas „le royaume de Çrīvijaya sous un autre nom". Durant le dernier quart du XIIIme siècle, la suzeraineté sur les différents royaumes de Sumatra et de la Péninsule Malaise a passé de Çrīvijaya au Malāyu. La cause initiale de la décadence de Çrīvijaya est l'expédition malheureuse du roi Candrabhānu contre Ceylan en 1251. „A la suite de cette catastrophe, dit M. Krom, Çrīvijaya n'a plus pu résister aux invasions combinées de ses ennemis dans le Nord et dans le Sud: les Thai de Sukhodaya s'emparèrent d'une partie de la Péninsule Malaise, le roi Kṛtanagara de Java dirigea une expédition contre Sumatra, où l'état de Malāyu, vivant jusqu'alors sous la domination de Çrīvijaya reconquit son indépendance grâce à la protection javanaise... La chute véritable de Çrīvijaya est celle de ± 1280".

Non seulement je crois que M. Krom a raison de reculer de plus d'un siècle la chute de Çrīvijaya, mais je pense même pouvoir montrer que la décadence du grand royaume sumatranais remonte encore plus haut. Je n'ai pas à proprement parler de pièces nouvelles à

verser au débat, mais un nouvel examen de certains documents publiés pour la première fois en 1918 en appendice à mon étude sur „le Royaume de Çrīvijaya" (B. E. F. E.-O., XVIII, vi) m'a amené à compléter et à corriger l'interprétation que j'en avais donnée. Après l'accueil flatteur que mes confrères hollandais, et particulièrement M. Krom, ont réservé à mon mémoire je me considère comme un peu responsable des théories qu'ils ont échafaudées sur la mienne, et je leur dois de les tenir au courant des modifications ou des améliorations que je crois devoir y apporter.

L'expédition de Candrabhānu à Ceylan est connue par deux passages du Mahāvaṃsa (LXXXIII, 36—48 et LXXXVIII, 62—75) signalés pour la première fois par Kern (Bijdr., XLVI, 1896) et utilisés par Ferrand (L'empire sumatranais de Çrīvijaya, p. 228). On me permettra de reproduire ici deux fragments du texte pāli qui contiennent certaines données dont on n'a pas encore tiré tout le parti possible.

athekādasame vasse sampatte tassa rājino
tadā jāvakarājeko Candabhānūti vissuto
vayam pi Sogatā eva iti māyam vidhāya so
saddhim jāvakasenāya Kakkhalāya samotari
sabbe te Jāvakā yodhā sabbatitthāvagāhino
visadiddhehi bāṇehi ghorasappanibhehi ye
diṭṭhediṭṭhe jane dutthā bādhamānā nirantaraṃ
kodhā sandhāvamānā tu sabbaṃ Laṅkaṃ vināsayuṃ

(LXXXIII, 36—39).

. . . .

„Ce fut dans la onzième année du règne de ce roi (Parākramabāhu II), qu'un certain roi des Jāvaka nommé Candrabhānu débarqua à Kakkhala avec une armée de Jāvaka, après avoir traîtreusement déclaré: „Nous aussi nous sommes des Bouddhistes". Les guerriers Jāvaka, qui étaient tous armés de flèches empoisonnées comparables à d'horribles serpents, se rendirent maîtres de tous les gués de rivières, et tourmentant cruellement tous ceux qu' ils rencontraient, ils ruinèrent Laṅkā qu'ils avaient parcourue comme des furieux en tous sens".

La suite du texte relate comment le régent Vīrabāhu, dépêché par le roi son oncle, repoussa victorieusement les Jāvaka et en libéra le territoire.

Et plus loin:

tasmiṃ kāle mahāyuddhaṃ katvā pubbe palāpito
Candabhānunarindo so Paṇḍu-Coḷādiraṭṭhato
mahā-Dāmiḷayodhe ca rāsikatvā mahabbalo
saddhiṃ Jāvakasenāya Mahātitthaṃ samotari
atho Padi-Kurundādiraṭṭhavāsī ca Sīhale
vasīkatvāna rājā so gantvāna Subhapabbataṃ
khandhāvāraṃ nibandhitvā gaṇhissāmīti Sīhalaṃ
na harissāmi te tasmā Munino dantadhātuyā
saheva pattadhātuñ ca rajjañ ca mama dehi taṃ
no ce yuddhaṃ karohīti vatvā dūte ca pesayi
tadā Vijayabāhu pi Vīrabāhumahīpatiṃ
pakkosetvābhimantetvā sajjāpetvā mahābalaṃ

(LXXXVIII, 62—66).

. . . .

„Ce fut à cette époque que le roi Candrabhānu qui auparavant avait été repoussé après une grande bataille, rassembla dans les royaume Pāṇḍya et Cola une grande armée de guerriers tamils et débarqua à Mahātittha avec une bande de Jāvaka. Après avoir soumis les Singhalais habitant les districts de Padi, Kurunda et autres, il se dirigea vers le mont Subha où il installa son quartier général Il envoya alors (au roi de Ceylan) des ambassadeurs avec ce message: „Je vais m'emparer de Ceylan; aussi ne vous prendrai-je pas (de force) la dent-relique du Muni. Donnez-la moi, avec le bol-relique et la royauté; sinon, préparez-vous au combat". Alors Vijayabāhu (fils de Parākramabāhu, à qui ce dernier avait confié le pouvoir) fit appeler le régent Vīrabāhu, tint conseil avec lui et fit équiper une grande armée."

Le résultat du combat est une nouvelle défaite de Candrabhānu. Telles sont les données du Mahāvaṃsa.

Kern, écrivant à une époque où l'histoire de l'archipel n'avait pas encore fait les progrès auxquels on a assisté durant ces dernières années, avait tout naturellement traduit *Jāvaka* par „Javanais". — Dans sa version du Mahāvaṃsa, L. C. Wijesinha, se basant probablement sur le sens moderne du mot, rend *Jāvaka* par „Malais". Ferrand (L'empire sumatranais de Çrīvijaya, p. 115, 172), ayant retrouvé dans *jāvaka* l'origine de la transcription *Zābadj* (anciennement *Zābag*) des géographes arabes, et ayant identifié à juste titre le pays de Zābag ou empire du Mahārāja avec Çrīvijaya, a été amené à faire de Candrabhānu un roi de Çrīvijaya. C'était, dans

l'état des connaissances, la seule solution qui se présentât à l'esprit, et personne ne saurait reprocher à M. Krom de l'avoir adoptée et de parler d'une „campagne de Çrīvijaya à Ceylan".

C'est moi au contraire qui dois m'accuser publiquement de n'avoir pas su reconnaître le nom de Candrabhānu dans une inscription de Jaiya que j'ai publiée en 1918 en appendice au „Royaume de Çrīvijaya" (p. 32), et d'où il ressort que Candrabhānu *n'est pas* un roi de Çrīvijaya.

Il s'agit de l'inscription en sanskrit incorrect datée *kaliyuga* 4332, soit 1230 A.D. Le nom de Candrabhānu y apparaît deux fois, une première fois (1.3) dans une sorte de calembour: *saṃrūpena hi candrabhānumadanaḥ çrīdharmmarājā,* „(le roi) Çrīdharmarāja qui par son (bel) aspect était Madana (le dieu de l'Amour) ayant l'éclat (*bhānu*) de la lune (*candra*)", ou bien „était (à la fois) la lune, le soleil et Madana", — une seconde fois (1.7): *Candrabhānūpādhiçrīdharmmarājā,* „(le roi) Çrīdharmarāja ayant nom Candrabhānu". Il est donc hors de doute que le roi qui fit graver l'inscription de Jaiya en 1230 se nommait Candrabhānu.

Fort bien, dira-t-on, mais qu'est-ce qui empêche que ce soit un roi de Çrīvijaya faisant une fondation pieuse dans un des états tributaires de son empire? N'a-t-on pas vu en 775 un autre roi de Çrīvijaya construire un sanctuaire bouddhique dans la même région, et l'inscription du Buddha de Grahi n'a-t-elle pas pour auteur un roi du Malāyu?

A regarder de plus près cette inscription de Jaiya, il semble bien difficile de voir dans Candrabhānu autre chose qu'un souverain local. S'il était réellement le Mahārāja de Çrīvijaya, il est presque certain que, suivant l'exemple de son prédecesseur qui fit la fondation de 775 [1]), il aurait mentionné son titre de „Seigneur de Çrīvijaya" (*Çrīvijayeçvara*) au lieu de s'intituler simplement „Seigneur de Tāmbraliṅga" (*Tāmbraliṅgeçvara*). D'autre part, le titre de Çrīdharmarāja, qui ne figure à ma connaissance dans aucun document émanant de la cour de Palembang, semble bien être un titre particulier et héréditaire des rois de Ligor: lorsque, vers le milieu du

---

[1]) C'est l'inscription dite de Vieng Sra, mais qui en réalité vient de Ligor. Je l'avais appelée en 1918 „stèle de Vieng Sra" sur la foi d'un renseignement dû à M. de Lajonquière et reproduit par M. Finot (Bull. Comm. arch. de l'Indochine, 1910, pp. 149, 152). D'une enquête à laquelle je me suis livré récemment sur les lieux, il résulte qu'il n'y a jamais eu d'inscription à Vieng Sra, d'où proviennent seulement des statues brâhmaniques, mais que la stèle de 775 vient du Vat Semā Müang de Ligor.

XIIIme siècle, les Thai entrèrent en contact avec cette région, ils donnèrent à la capitale du Tāmbraliṅga le nom, qu'elle porte encore aujourd'hui, de Nagara Çrīdharmarāja. Enfin, les familles auxquelles se rattache Candrabhānu, le Padmavaṃça (1.2) et le Pañcāṇḍavaṃça (quel que soit le sens de cette expression énigmatique), sont complètement différentes du Çailendravaṃça dont se réclamaient les rois de Çrīvijaya. Tous ces faits concourent à donner l'impression que Candrabhānu était, non le Mahārāja de Çrīvijaya, mais le roi, plus ou moins indépendant, d'un état de la Péninsule Malaise.

Est-il légitime de l'identifier avec Candrabhānu, roi des Jāvaka, qui selon le Mahāvaṃsa vint à deux reprises attaquer Ceylan sous le règne de Parākramabāhu?

Le terme de Jāvaka, employé par le Mahāvaṃsa, tout en correspondant *phonétiquement* à Zābag comme le dit Ferrand, n'est pas forcément l'équivalent *géographique* de Zābag, en tant que ce nom désigne chez les Arabes l'Empire du Mahārāja de Çrīvijaya. Ce peut être simplement un nom ethnique désignant les Indonésiens, et ayant à peu près le même sens que le mot cambodgien moderne *Javā* (prononcé *chvéa*) qui s'applique aussi bien aux Malais de la Péninsule qu'à ceux des îles et aux Javanais. Rien de moins précis que ces noms par lesquels les peuples orientaux se désignent les uns les autres. Dans le cas présent, l'appellation de Jāvaka appliquée par le Mahāvaṃsa aux habitants du Tāmbraliṅga, c'est à dire de la région de Ligor, est justifiée, d'une part parce que cet état avait été le vassal de Çrīvijaya et dépendait peut-être encore de Sumatra, et d'autre part parce que la population du Tāmbraliṅga lui-même, avant l'arrivée des Thai, ne devait pas être foncièrement différente de celle de Sumatra, le pays Jāvaka par excellence.

Le Candrabhānu de l'inscription de Jaiya était un roi *bouddhiste*. Il „procurait une félicité extrême à la religion du Buddha" (l. 1) et la fondation qui faisait l'objet de ce texte était une fondation bouddhique. Or, on a vu que, lors de sa première campagne à Ceylan, le Candrabhānu du Mahāvaṃsa commence par déclarer que „eux aussi sont des bouddhistes", et que, lors de sa seconde expédition, il réclame la dent et le bol du Buddha.

Est-il possible enfin qu'un roi qui régnait à Ligor en 1230 ait attaqué Ceylan aux dates citées par le Mahāvaṃsa? En réalité, le Mahāvaṃsa ne donne aucun millésime. Il dit seulement que la première attaque eut lieu „la onzième année du règne de Parākrama-

bāhu". Quant à la seconde, elle se place à une époque où ce roi „après avoir joui de la royauté durant de nombreuses années" (LXXXVII, 16) avait déjà remis à son fils Vijayabāhu la direction des affaires. Parākramabāhu ayant régné 35 ans, on peut en gros placer cette seconde invasion de Candrabhānu pendant le dernier tiers de son règne. Il s'agit naturellement de Parākramabāhu II. Kern qui s'était servi, à l'époque de sa première publication dans les Bijdragen de 1896 (Deel XLVI), de l'histoire de Ceylan par Knighton (1845) avait cru qu'il s'agissait de Parākramabāhu III. Rouffaer, dans une note de son „Was Malaka emporium . . ." (Bijdr. LXXVII, 1921, p 83, note 1) rectifia cette indication manifestement erronée, rapporta correctement les invasions de Candrabhānu au règne de Parākramabāhu II, et, adoptant la chronologie de la traduction de Wijesiṇha qui fait régner ce roi de 1240 à 1275, plaça ces deux invasions en 1251 et *circa* 1255. Cette chronologie a été acceptée par Ferrand (L'empire sumatranais de Çrīvijaya, pp. 172—173) et par M. Krom (p. 8). Mais, d'une communication personnelle que je dois à l'obligeance de M. Jouveau-Dubreuil, il résulte que pour la fin du XIIme siècle au moins, les dates de Wijesiṇha sont trop basses d'une quinzaine d'années.

On sait que le roi Parākramabāhu I prit parti dans la guerre dite „de succession Pāṇḍya" et envoya deux de ses généraux avec une puissante armée en pays tamoul. „Or, m'écrit M. Jouveau-Dubreuil, l'inscription No. 20 du Rapport sur l'épigraphie de la Présidence de Madras pour 1899 prouve que l'intervention de Ceylan, ainsi que celle des Cola, dans la guerre Pāṇḍya avait déjà eu lieu dans la cinquième année du règne de Rājādhirāja II, qui commença à régner en 1163. La guerre de succession Pāṇḍya commença donc entre 1163 et 1168, et elle se termina avant 1182, car d'après une autre inscription (Rapport pour 1917—1918, p. 151), les Cola étaient vainqueurs à cette date. Or le Mahāvaṃsa place cette guerre entre la seizième année et la fin du règne de Parākramabāhu I, c'est à dire, d'après la chronologie de Wijesiṇha, entre 1180 et 1197. On peut donc dire que pour la fin du XIIme siècle, les dates de Wijesiṇha sont trop basses d'environ 15 ans".

Si l'on applique provisoirement cette correction de 15 ans au règne de Parākramabāhu II, il s'ensuit que ce roi régna de 1225 à 1260. La première invasion de Candrabhānu, qui eut lieu dans la onzième année du règne de Parākramabāhu II, daterait de 1236 (6 ans après l'inscription de Jaiya), et la seconde, qui se place dans le dernier tiers

INSCRIPTION DE GRAHI.

LA DATE.

LES DEUX DERNIERS CHIFFRES.

de son règne, aurait eu lieu entre 1250 et 1260. Or c'est exactement à cette époque, en 1256, que l'ouvrage historique pāli nommé Jinakālamālinī place une expédition, pacifique il est vrai, envoyée à Ceylan par le roi Siridhammarāja de Siridhammanagara, et par Rocarāja, prince thai de Sukhodaya, pour rapporter la fameuse statue du Braḥ Sihing [1]) Qu'une expédition présentée par le Mahāvaṃsa comme une invasion hostile soit devenue dans la Jinakālamālinī, composée à Chieng Mai au début du XVIme siècle, une ambassade pacifique, il n'y a là rien d'impossible. La religion semble avoir été intimement mêlée à cette histoire: on a vu que Candrabhānu, qui s'était écrié en débarquant à Ceylan pour la première fois „Nous aussi nous sommes des bouddhistes", réclama la seconde fois la dent et le bol du Buddha Dès l'origine du bouddhisme, le partage des cendres du Maître causa la „guerre des reliques", et la statue du Braḥ Sihing elle-même occasionna au Siam une série de conflits avant de trouver un gîte définitif au Musée de Bangkok. Il se peut donc fort bien que les expéditions de Candrabhānu aient eu un but parfaitement pacifique, mais que, par suite de quelque querelle religieuse entre des gens qui ne pratiquaient peut-être pas la même forme de bouddhisme, elle ait dégénéré en une guerre sanglante. Quoi qu'il en soit, il y a certainement quelque rapport entre les faits relatés dans le Mahāvaṃsa et ceux que fait connaître la Jinakālamālinī. et c'est. soit dit en passant, une raison de plus pour voir dans Candrabhānu, non un roi de Çrīvijaya, mais le chef d'un état de la Péninsule Malaise.

La correction de 15 ans proposée par M. Jouveau-Dubreuil aux dates de Parākramabāhu I telles que les donne Wijesiṇha, semble s'appliquer aussi à celles de Parākramabāhu II. Les deux expéditions de Candrabhānu ont dû avoir lieu respectivement en 1236 et en 1256.

Il n'y a donc aucune difficulté chronologique à identifier le Candrabhānu du Mahāvaṃsa avec celui qui régnait en 1230 sur une partie de la Péninsule Malaise. Puisque les deux expéditions à Ceylan ne sont plus imputables à Çrīvijaya, il n'y a aucune raison pour les considérer comme la cause initiale de la décadence de ce pays. Mais cela ne veut pas dire que ces évènements ne nous renseignent pas indirectement sur la situation du royaume sumatranais vers le milieu du XIIIme siècle. Voici comment.

---

[1]) Cœdès, *Documents sur l'histoire du Laos occidental*, B. E. F. E.-O., XXV, 1925, p. 98—99.

Le texte de l'inscription de Jaiya dit simplement que Candrabhānu était roi du Tāmbraliṅga et portait le titre de Çrīdharmarāja, c'est à dire qu'il régnait sur la région de Ligor. La présence même de cette inscription à Jaiya, où elle a été trouvée in situ, montre que la domination de Candrabhānu s'étendait jusqu'à la région nord-ouest de la baie de Bandon. L'épigraphie indienne va nous permettre d'ajouter qu'il possédait aussi Kaḍāram.

Je veux parler des inscriptions de Jatāvarman Vīrapāṇḍya utilisées par Ferrand (p. 48—49), et par M. Krom (p. 9). Ce roi qui commença à régner en 1253/1254 se targue, dans une inscription de la dixième année de son règne (1264), d'avoir conquis Ceylan et d'avoir découronné et décapité le roi des Çāvaka (Jāvaka), et, dans une autre inscription de la onzième année (1265), il énumère parmi ses exploits sa victoire sur le roi de Kaḍāram et sur celui de Ceylan. Ferrand et Krom n'ont pas hésité à retrouver dans ces textes un écho des évènements racontés dans le Mahāvaṃsa. Ferrand suppose que la conquête de Jāvaka par Jaṭāvarman Vīrapāṇḍya eut lieu *avant* l'expédition à Ceylan, et que „Candrabhānu était un simple allié du roi Pāṇḍya dans les opérations entreprises contre Ceylan". Pour M. Krom, „soit que Jatāvarman ait été d'abord un allié de Candrabhānu (le Mahāvaṃsa mentionne les Pāṇḍya parmi ses auxiliaires), soit qu'il lui ait été réellement hostile, dans tous les cas, il profita manifestement de l'expédition à Ceylan pour rendre le Jāvaka inoffensif".

Si l'on n'avait que les deux inscriptions de Jatāvarman Vīrapāṇḍya, l'identification de Candrabhānu, allié des Pāṇḍya lors de sa seconde campagne à Ceylan en 1256, avec le roi des Jāvaka vaincu et peut-être tué par ces mêmes Pāṇḍya, garderait un caractère un peu hypothétique. Ces deux inscriptions ne donnent pas en effet de dates précises et permettent seulement d'affirmer que la conquête de Ceylan et la victoire sur les Jāvaka eurent lieu entre 1254 et 1265. Il existe heureusement un autre document épigraphique qui permet, je crois, de trancher la question.

Jatāvarman Vīrapāṇḍya eut pour contemporain Jaṭāvarman Sundarapāṇḍya I qui régna de 1251 à 1264. Ces deux rois Pāṇḍya devaient être alliés, car leurs panégyriques énumèrent à peu près les mêmes campagnes. Or, dans une inscription de la neuvième année de son règne (1259), Jaṭāvarman Sundarapāṇḍya I est loué comme „un autre Rāma parce qu'il avait pillé l'île de Ceylan" (Indian Antiq.,

XXI, p. 343). La campagne des Pāṇḍya à Ceylan, que les inscriptions de Jaṭāvarman Vīrapāṇḍya permettaient de placer entre 1254 et 1265, se trouve datée par l'inscription de Jaṭāvarman Sundarapāṇḍya I entre 1251 et 1259. Elle eut donc lieu entre 1254 et 1259. Le synchronisme entre ces dates et celle de 1256 à laquelle on est arrivé précédemment est trop parfait pour laisser la place au doute. Les Pāṇḍya qui accompagnèrent ou aidèrent Candrabhānu à Ceylan en 1256 sont bien Jaṭāvarman Vīrapāṇḍya et Jaṭāvarman Sundarapāṇḍya I. Pour quelle raison Jaṭāvarman Vīrapāṇḍya se retourna-t-il ensuite contre son ancien allié le roi Jāvaka, il est difficile de le démêler au milieu des renseignements contradictoires que donnent l'épigraphie indienne et la chronique singhalaise. Quel fut exactement le résultat de la campagne de 1256? La défaite du roi de Ceylan et du roi des Jāvaka, disent les inscriptions des Pāṇḍya; — une victoire pour l'armée singhalaise et la défaite des Jāvaka, dit le Mahāvaṃsa. A y regarder de près, ces réponses en apparence contradictoires sont d'accord sur un point: la défaite des Jāvaka. Le Mahāvaṃsa, en effet, ne parle que de la déroute des Jāvaka, sans plus parler de leurs alliés indiens, dont les prétentions à la victoire ne sont peut-être pas absolument injustifiées. C'est en définitive le malheureux Candrabhānu qui aurait payé tous les frais de son entreprise.

J'ai dit plus haut que ces inscriptions des Pāṇḍya enseignent que Candrabhānu possédait Kaḍāram. Voici pourquoi:

L'inscription de 1264 mentionne la victoire sur le roi des Jāvaka, mais ne parle pas de Kaḍāram; celle de 1265 mentionne la victoire sur le roi de Kaḍāram, mais ne parle pas des Jāvaka. L'identification du „roi des Jāvaka" avec le „roi de Kaḍāram" est la première explication qui se présente tout naturellement à l'esprit. C'est du reste celle qu'ont acceptée Ferrand et Krom, pour qui elle ne pouvait faire aucune difficulté, puisque Candrabhānu, roi des Jāvaka, était d'après eux un roi du Zābag, c'est à dire de Çrīvijaya. Kaḍāram désigne les possessions du Mahārāja sur la Péninsule Malaise, et de même que la grande charte de Leiden de 1006 nomme Māravijayottuṅgavarman „roi de *Kaṭāha* (tamoul: *Kiḍāram*) et de *Çrīviṣaya*", de même les textes arabes et persans ne cessent de répéter que *Kala* et le *Zābag* sont gouvernés par un même roi. Pour moi qui espère avoir démontré que Candrabhānu *n'est pas* le Mahārāja de Çrīvijaya, mais le roi du Tāmbraliṅga, il n'y a pas plus de difficulté à l'entendre appeler roi de Kaḍāram. Kaḍāram — qu'il s'agisse de Kedah ou de Kra — se trouvait sur la côte occidentale de la Péninsule Malaise à la hauteur

du Tāmbraliṅga, et l'on conçoit d'ailleurs difficilement que Candrabhānu ait pu préparer et effectuer deux expéditions à Ceylan s'il ne possédait pas un port ayant vue sur le golfe du Bengale. Mais, ce qui est très important, ce qui m'a fait dire plus haut que les campagnes de Candrabhānu à Ceylan nous renseignent indirectement sur la situation de Çrīvijaya à cette époque, c'est de voir le titre de „roi de Kaḍāram", qui s'appliquait au XIme siècle au Mahārāja de Çrīvijaya, servir à désigner au milieu du XIIIme siècle un roi de la Péninsule Malaise.

Krom a bien montré [1]) l'importance capitale que présentait pour Palembang la possession d'établissements sur les côtes de la Péninsule Malaise. Si au milieu du XIIIme siècle Çrīvijaya ne possédait plus Kaḍāram, il n'avait plus la complète maîtrise des détroits, et sa décadence avait déjà commencé.

Le Tāmbraliṅga et les autres petits royaumes de la Péninsule s'étaient-ils simplement rendus indépendants? Le Malāyu était-il déjà entré en scène pour recueillir la succession de son voisin?

Pour en décider, je ne vois guère qu'un document: c'est l'inscription du Buddha de Grahi, dont malheureusement la date est restée jusqu'ici inintelligible.

On sait que cette inscription, que j'ai publiée en 1918 en appendice au „Royaume de Çrīvijaya", a été trouvée à Jaiya, et qu'elle émane d'un roi nommé Mahārāja çrīmat Trailokyarājamaulibhūṣaṇavarmadeva, dont la titulature est identique à celle des rois du Malāyu connus par des inscriptions de 1286 à 1378. A première vue, la date par laquelle débute l'inscription semble devoir être lue 11006, année du Lièvre, ce qui n'a pas de sens. M. Krom a suggéré à ma lecture deux corrections possibles (Hindoe-Javaansche Geschiedenis, p. 411, note 3). Il croit pouvoir discerner sous le second chiffre 1 un trait qui en ferait un 2 ou un 3, et propose de prendre le second zéro comme la partie gauche d'un chiffre dont j'ai lu la partie droite comme le chiffre 6: la date serait donc 1204 ou 1304 çaka. D'un nouvel et minutieux examen de l'inscription, il résulte que la première correction n'est pas à retenir. Si quelque chose est sûr, c'est que les trois premiers chiffres doivent se lire 110. D'ailleurs, les années 1204 et 1304 çaka ne sont ni l'une ni l'autre des années du Lièvre. Par contre, la seconde correction de M. Krom est excellente: ce que j'ai pris pour deux chiffres n'en forme presque certainement

[1]) Hindoe-Javaansche Geschiedenis, pp. 110—111.

qu'un. Est-ce 4 comme le suppose M. Krom? Pour en décider, étant donné que la lecture 110. est sûre, il n'y a qu'à se reporter au tableau des années cycliques et chercher celle qui fut une année du Lièvre entre 1100 et 1109 çaka. On trouve que c'est l'année 1105, ainsi que je l'avais d'ailleurs déjà indiqué (B. E. F. E.-O., XVIII, 6, p. 35, note 1).

L'inscription du Buddha de Grahi est donc de 1183 A.D., et si à cette date le nom d'un roi du Malāyu apparaît à Jaiya, c'est sans doute parce que le Malāyu avait déjà remplacé Çrīvijaya dans la suzeraineté sur les petits royaumes de la Péninsule.

Cette conclusion semble être en conflit avec le témoignage de Tchao Jou-koua qui décrit en 1225 le San-fo-ts'i comme un empire florissant, ayant sous sa dépendance tous ces royaumes de la Péninsule, y compris justement le Kia-lo-hi, c'est à dire Grahi. Mais n'oublions pas que les renseignements du *Tchou fan tche* ne sont pas basés sur une vision directe des choses. Tchao Jou-koua, directeur du commerce maritime dans le circuit du Fou-kien, n'avait pas voyagé lui-même dans les pays qu'il décrit, et son ouvrage est en partie copié textuellement sur le *Ling wai tai ta* de Tcheou K'iu-fei, en partie basé sur des renseignements oraux. La description générale du San-fo-ts'i dans le *Tchou fan tche* de Tchao Jou-koua est inspirée du *Ling wai tai ta* et se rapporte par conséquent à la période antérieure à 1178. Par contre, la liste des états tributaires du San-fo-ts'i ne figure pas dans l'ouvrage de Tcheou K'iu-fei, et peut être postérieure à cette date. Or il y a dans cette liste un trait tout à fait frappant, c'est que parmi les dépendances du San-fo-ts'i figure Pa-lin-fong, c'est à dire Palembang!

Si le siège de l'empire qui groupait sous sa suzeraineté les différents royaumes de Sumatra et de la Péninsule Malaise était encore à Palembang, on ne comprend pas pourquoi Palembang figure parmi les dépendances de cet empire. Ni pour le Cambodge, ni pour Java, les listes d'états tributaires mentionnés par Tchao Jou-koua ne comportent pareille anomalie. On peut noter d'autre part que le Malāyu n'est pas cité parmi les dépendances du San-fo-ts'i. Ceci s'explique mal, si la liste se rapporte à une époque où le San-fo-ts'i, ayant sa capitale à Palembang, comptait certainement le Malāyu au nombre de ses tributaires; mais tout devient clair si cette liste est celle des dépendances du Malāyu, héritier du royaume de Palembang. Bref, on a l'impression que le chapitre du *Tchou fan tche* relatif au San-fo-ts'i a confondu sous ce titre des renseignements sur Çrīvijaya

antérieurs à 1178 (date du *Ling wai tai ta* et aussi — ceci est important — de la dernière ambassade du San-fo-ts'i à la cour de Chine mentionnée dans l'Histoire des Song), et des renseignements se rapportant à une époque où le centre de gravité de l'empire avait glissé vers le nord et se trouvait au Malāyu. Je ne crois donc pas qu'on puisse invoquer le témoignage de Tchao Jou-koua contre celui de l'inscription de Grahi qui nomme en 1183 un roi du Malāyu.

Que s'est-il passé entre 1178 et 1183? Je crois qu'il faut pour le moment se résoudre à l'ignorer. Il n'est peut-être pas nécessaire de chercher en-dehors de Sumatra, à Java par exemple la cause de la chute de Çrīvijaya et de son remplacement par le Malāyu. L'ambition, jointe à la valeur personnelle d'un prince de Jambi, a pu suffire a produire une répétition des évènements qui se sont passés au Cambodge au milieu du VIme siècle, lorsque les Kambuja du Tchen-la se substituèrent à la dynastie qui régnait sur le Fou-nan. Mais, je le répète, il serait vain de chercher à tout expliquer. Contentons-nous d'avoir désormais une date assez précise pour la rentrée en scène du Malāyu.

Cet essor du Malāyu, dont le début remonte ainsi à la fin du XIIme siècle, c'est à dire un siècle plus tôt que ne le pense M. Krom, ne semble pas avoir eu sur la Péninsule Malaise de résultats bien durables. On sait de façon certaine que dès la fin du XIIIme siècle les Thai étaient maitres de tout le nord de la Péninsule jusqu'à Ligor, et rien n'autorise à supposer que Candrabhānu qui régnait dans cette région en 1230 ait été vassal du Malāyu La liste des états tributaires de Sumatra donnée par Tchao Jou-koua, qui comprend le Tan-ma-ling (Tāmbraliṅga), le Kia-lo-hi (Grahi) et d'autres pays de la Péninsule, est antérieure à 1225. Or c'est peu de temps après cette date que se produisit en Indo-chine un évènement qui allait avoir un retentissement considérable et allait détruire l'équilibre des puissances: la libération des Thai de Sukhodya.

Un passage de l'histoire des Ming, souvent cité, dit qu'en 1295 les gens du Sien, c'est à dire les Thai de Sukhodaya, s'entretuaient depuis longtemps avec les Malāyu. Dès le début de son existence, le royaume de Sukhodaya semble avoir eu des vues sur la Péninsule Malaise. A propos de l'expédition à Ceylan du roi Çrīdharmarāja (= Candrabhānu) en 1256, la Jinakālamālinī raconte que le roi de Sukhodaya nommé Rocarāja (Braḥ Ruaṅ des légendes siamoises), ayant eu envie de voir la mer, descendit le Ménam accompagné d'une nombreuse armée et arriva à Çrīdharmanagara (Ligor). Le roi Çrī-

dharmarāja le reçut amicalement et lui parla des miracles qu'il avait entendu raconter au sujet d'une certaine statue de Ceylan. Le roi de Sukhodaya ayant conçu le désir de posséder cette statue, une mission fut envoyée à Ceylan .... [1]). Candrabhānu trouva-til dans cette amitié du fondateur de la dynastie de Sukhodaya un moyen de se libérer de la suzeraineté du Malāyu, si tant est qu'il l'ait jamais effectivement subie? Il serait téméraire de l'affirmer. Ce qui est probable, c'est que la religion fut mêlée à la politique, ainsi que l'a judicieusement fait observer M. Krom (pp. 16—17).

La langue de l'inscription de Candrabhānu à Jaiya, bien que sanskrite trahit une forte influence pālie. Le passage de la Jinakālamālinī qui vient d'être cité, confirmé par certaines allusions du Mahāvaṃsa signalées plus haut, dit clairement que la mission de Candrabhānu à Ceylan avait pour but l'obtention d'une image (le Mahāvaṃsa parle de reliques) du Buddha. L'état florissant du Hīnayāna à Ligor à la fin du XIIIme siècle est attestée par l'inscription de Rāma Gāṃhèṅ roi de Sukhodaya qui fonda „à l'ouest de la ville le monastère des Āraññika pour l'offrir au patriarche, au sage qui a étudié complètement les Trois Corbeilles, qui est plus docte que tous les autres moines du pays et qui est venu de Nagara Çrīdharmarāja." Le Tāmbraliṅga, avant d'être définitivement incorporé par Rāma Gāṃhèṅ au royaume de Sukhodaya, forma peut-être avec celui-ci, en même temps qu'une coalition politique contre le Malāyu, une coalition religieuse hīnayāniste contre le Mahāyāna qui règnait en maître dans l'Archipel.

L'influence du Malāyu sur la Péninsule Malaise, qui est attestée aux environs de 1200 par l'inscription du Buddha de Grahi de 1183 et par la liste du *Tchou fan tche* antérieure à 1225, devait vers 1250 avoir perdu beaucoup de terrain au profit des Thai. Quel fut exactement son histoire à Sumatra même durant les deux premiers tiers du XIIIme siècle? Le silence que gardent nos sources sur l'histoire de l'île pendant cette période ne permet aucune conclusion. L'histoire de Sumatra ne recommence qu'en 1275, avec l'expédition de Kṛtanagara. M. Krom (p. 22) admet que c'est à la suite de cette expédition du roi de Singhasāri que „l'état de Malāyu, vivant jusqu'alors sous la domination de Çrīvijaya, reconquit son indépendance grâce à la protection javanaise."

L'objet de la présente note est de montrer que la libération du

---

[1]) Cœdès, Documents .... pp. 98—99.

Malāyu et la chute de Çrīvijaya remontent un siècle plus tôt, entre 1178 et 1183, et que lorsque le Pararaton parle de l'expédition de Kṛtanagara contre le Malāyu, ce terme ne désigne pas nécessairement l'île de Sumatra en général, mais bel et bien le Malāyu ou royaume de Jambi, qui avait recueilli depuis un siècle la succession de Çrīvijaya ou royaume de Palembang.

RÉSUMÉ CHRONOLOGIQUE.

1178 Dernière ambassade du San-fo-ts'i (Çrīvijaya) à la cour de Chine citée par l'histoire des Song. — Description du San-fo-ts'i dans le *Ling wai tai ta*.
Décadence de Çrīvijaya. — Essor du Malāyu.

1183 Inscription de Trailokyarājamaulibhūṣaṇavarmadeva (roi du Malāyu à en juger par sa titulature) à Grahi (Jaiya).

1230 Inscription de Candrabhānu, roi du Tāmbraliṅga, à Jaiya.

1236 Première expédition de Candrabhānu à Ceylan.

1256 Visite du roi de Sukhodaya à Ligor. — Seconde expédition de Candrabhānu à Ceylan avec l'aide des Pāṇḍya, qui finalement se retournent contre lui et l'anéantissent.

1275 Expédition de Kṛtanagara contre le Malāyu.

1281 Première ambassade du Malāyu à la la cour de Chine citée dans l'histoire des Yuen.

AANTEEKENINGEN BETREFFENDE STEVEN VAN DER HAGEN.

DOOR

Dr. J. W. IJZERMAN.

(Met kaart.)

Van geen der vlootvoogden uit den eersten tijd der vaart op Oost-Indië zijn meer levensbijzonderheden bekend dan van Admiraal Steven van der Hagen. In het Rijksarchief berust het eigenhandig door hem geschreven verhaal zijner lotgevallen van 1575—1599 [1], terwijl zijn verder openbaar leven uit de journalen zijner reizen en andere gedrukte stukken kan worden gevolgd.

In zijn manuscript verhaalt hij, hoe hij als knaap van 12 jaar de wijde wereld inging, en van loopjongen in een winkel en knecht bij een aanzienlijk Spaansch edelman opklom tot bevelhebber eener groote vloot van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie. Bij het doorlezen van deze in menig opzicht zoo belangwekkende avonturen, valt het op, dat hij omtrent zijn naaste familiebetrekkingen, na enkele korte mededeelingen uit zijn jeugd, niets meer vermeldt. Hij noemt zijn grootvader, die zijn prille jeugd bewaakte; zijn oom, die hem een tweede te huis bezorgde: zijn vader, met wien hij betrekkelijk weinig aanraking had en zijn moeder, die hij jong verloor. Maar over zijn huwelijk, zijn vrouw, zijn zoon en zijn kleinkinderen, kortom over zijn eigen gezin bewaart hij het meest volstrekte stilzwijgen.

Dank zij de nasporingen van den Heer P. F. L. C. Lach de Bère, waarvan het resultaat als Bijlage hierachter is opgenomen, zijn we thans in staat gesteld, bij de opsomming van enkele feiten uit het veelbewogen leven van Van der Hagen, ook over de genoemde leemten eenig licht te doen opgaan.

Steven, zoo blijkt dan, was de oudste van drie kinderen uit het huwelijk van Andries van der Hagen en Maria van Surekestein. Hij werd, zooals uit verschillende eigen opgaven kan worden afge-

---

[1]) Kol. Aanwinsten 213, uitgegeven door P. A. Tiele in de Bijdr. en Med. van het Hist. Gen. te Utrecht 1883 p. 377—421.

leid, geboren in 1563 te Amersfoort. Zijn vader, een Zuid-Nederlander, hield evenals diens twee broeders in Vlaanderen verblijf. Zijn moeder was de dochter van Gosen Lubbertsen van Surckestein en volgde haar echtgenoot naar Brugge. Steven bleef aanvankelijk bij zijn grootvader, die hem onderricht gaf of liet geven in het latijn. Tien jaar oud werd hij door zijn vader naar Brugge geroepen. Daar ging hij eerst korten tijd school, kwam toen een jaar bij een lakenkooper te Doornik en vervolgens op het kantoor van zijn oom Willem van der Hagen, die als commissionair voor den doorvoer van goederen te Yperen werkzaam was. Bij dezen strengen meester hield hij het niet lang uit. In 1575 liep hij weg; welwillende kooplieden namen hem te Calais aan boord en brachten hem naar Spanje, het doel zijner wenschen Hier bleef hij drie jaar. Bij zijn terugkomst in October 1578 trof hij zijn grootvader niet meer aan. Van den eenigen broeder zijner moeder, Roelof, vernam hij, dat zij overleden en zijn vader reeds anderhalf jaar te voren hertrouwd was. Hij bleef den winter in Amersfoort over, bracht daarna enkele maanden bij zijn ouders te Yperen door en keerde in Augustus 1579 naar zijn oom terug. Voorzien van eenig geld uit zijn moeders erfdeel, vertrok hij weldra over land naar Italië, waar hij het italiaansch op dezelfde wijze als vroeger het spaansch praktisch meester werd.

Na een paar andere dienstbetrekkingen kwam hij terecht bij den Onderkoning van Napels Don Juan de Zuniga, in wiens gevolg hij mede reisde naar Spanje. In November 1582 vertrokken, kreeg hij bij het langzaam volgen der kust tot Barcelona, een goede gelegenheid om kennis op te doen van de handelsbeweging in verschillende havens, waar in dien tijd verscheidene Engelsche schepen verkeerden. Het laatst van September 1584 zag hem weder in Amersfoort terug.

Het volgende jaar, bij zijn vader te Yperen vertoevende, maakte hij bij een bezoek aan Calais, in Augustus 1585 kennis met schipper Reynier Pietersz van Twisch, door wiens tusschenkomst hij in aanraking kwam met Hoornsche reeders. Deze zonden hem met een lading gedroogde visch via Ayamonte en Valencia naar Genua, de eerste Nederlandsche vaart naar de Oostkust van Spanje en de Westkust van Noord-Italië. De afloop dezer onderneming was allerongelukkigst. Na zijn schip de Witte Leeuw in de baai van Cadix bij den aanval van Francis Drake in 1587 verloren te hebben, en op de terugreis door een Engelsch schip van al zijn goed beroofd te zijn, bracht hij zijn meesters te Hoorn de droeve tijding van het gebeurde.

Hij had echter hun vertrouwen niet verloren. Reeds in Januari 1588 volgde een nieuwe reis, nu met een grooter schip, een der bekende Hoornsche „Verlangens". Bijna was deze even onfortuinlijk verloopen als de vorige, want bij den terugkeer van Genua, werd hij te Valencia aangehouden. Hij slaagde er echter in schip en lading in veiligheid te brengen. Zelf achtergebleven, herkreeg hij door zijn vroegere relaties reeds in Maart de vrijheid. In Juni 1589 meldde hij zich te Hoorn, om daarna „zijn vrienden", d.i. zijn bloedverwanten, te Amersfoort op te zoeken.

In dienst van Amsterdamsche kooplieden gekomen, die het voorbeeld van Hoorn wilden volgen, volbracht hij eerst een reis naar Alicante en Valencia. Op een tweede ging hij vooruit van Bilbao over land naar Valencia om de lading gereed te maken, en keerde hij op dezelfde wijze over Madrid en La Rochelle terug. 24 Juni 1591 was hij weder te Amsterdam.

Hij was toen 28 jaar. Kort daarna schijnt hij tijd gevonden te hebben om in het huwelijk te treden. Zelf maakt hij van dit gewichtig feit in zijn leven niet direct melding.

Hij kreeg en aanvaardde een opdracht van kooplieden van Amsterdam en Haarlem om naar Spanje te gaan en daar te beproeven twee door den Adelantado in beslag genomen schepen los te krijgen. 23 Februari 1592 begaf hij zich op weg. Zijn poging mislukte en de reis duurde langer dan hij vermoed had. Met nieuwjaar 1593 uit Milaan vertrokken, voer hij den Rijn af naar Utrecht, waar hij „wonachtig was", en 3 Februari aankwam. Eerst daarna ging hij naar Amsterdam, om verslag aan zijn lastgevers te doen.

Zijn eerste bezoek gold dus zijn vrouw, Stephania van der Maet, mogelijk een dochter of kleindochter van Stephania van Oudewater en den hier achter genoemden reeds in 1568 overleden Jan Philips van der Maten. Zij schonk hem een zoon Cornelis. Nu was het voorloopig met zijn zwerven gedaan. Hij bleef te Utrecht, „sijn rust houdende ende geneerde hem met inlandsche handelinge, also hij die reyse op Spaengien moede was, ende dat men daer met groote periklen varen moeste".

In October 1594 deed hij, mede handelende voor zijn broeder Willem en zijn zuster Catharina, welke getrouwd was met den schout van Breukelen, Cornelis van den Bongaert, uit hun moederlijk erfdeel de helft van een huis en hofstede buiten Amersfoort aan zijn oom Roelof over.

Veel langer dan 4 jaar hield hij het thuis niet uit. Toen volgden

drie reizen. Eerst van 12 Juli 1597 tot 11 Maart 1598 met 2 schepen naar de kust van Guinee; toen van 6 April 1599 tot September 1601 met de Son, Maen en Sterre naar Oost-Indië en vervolgens van 18 December 1603 tot 22 Juli 1606 met 12 schepen voor rekening van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie. Op deze laatsten tocht veroverde hij het eiland Ambon op de Portugeezen, waar hij 1 Maart 1605 Frederik de Houtman als eersten gouverneur aanstelde. Bij de overgave van het fort vergunde hij aan de beide Katholieke missionarissen en eenige Portugeezen met hun gezin op Ambon te blijven, een daad, die zijn goede hart eer aandoet, maar onder de bestaande omstandigheden een groote politieke misslag was.

De eerstvolgende jaren bracht hij in ontevreden stemming door, murmureerende over minder loyale behandeling door de Bewindhebbers der Compagnie. Hij zal zijn deel in den waarschijnlijk door zijn vrouw reeds lang gedreven binnenlandschen handel toen wel hervat hebben. 7 April 1610 werd op zijn naam overgeschreven een huis aan de Westzijde van de Oudegracht te Utrecht. De koopprijs is niet vermeld; wel blijkt dat hij voor de betaling een hypotheek sloot bij den schoenmaker Jan van Broeckhuysen.

Ten einde aan zijn billijke klachten tegemoet te komen, werd hij benoemd tot lid in den Raad van Indië, in welke waardigheid hij 2 Juli 1613 met den Gouverneur Generaal Reynst, als admiraal van 4 schepen naar Bantam voer. Met het oog op zijn aanstaand vertrek zal mogelijk het huwelijk van zijn zoon Cornelis, die toen ruim 20 jaar oud zal zijn geweest, vervroegd zijn; ten minste dit werd 12 April 1613 met Anna Uyttenbogaert te Utrecht gesloten.

Van der Hagen bleef bijna volle 7 jaren uit. Eerst 23 Juni 1620 liep hij te Hellevoetsluis binnen.

Geërgerd over de aanmatiging van Frederik de Houtman, die op een kaart van Ambon diens portret als veroveraar van dat eiland had doen schilderen, kreeg hij 20 September 1620 van Heeren XVII met een vereering van f 2000, de genoegdoening, dat deze kaart zou worden verwijderd en vervangen door een andere, waarop hij zelf zijn eigen beeltenis kon doen afmalen [1]). Dat hij die kaart werkelijk

---

[1]) Het voorgevallene in de vergadering van de Bewindhebbers volgt hieronder:

Woensdach 30 September 1620.

Den Admirael Steven van der Hagen is binnen gestaen ende heeft overgegeven aen de Heren van de Seventhiene sijne schriftelijcke Journalen van de reijse bij hem gedaen naer Indien, ende de victorien ende exploicten, die hij

heeft laten schilderen, is niet gebleken. Te vergeefs zoekt men tot dusverre naar zijn portret.

Hij had het groote verdriet zijn eenigen zoon, drie jonge kinderen achterlatende, op 17 November 1622 te verliezen.

Den 30sten Mei 1623 woonde hij niet meer in, maar buiten de stad. Op dien datum liet hij gelden invorderen, waaruit de aard van den door hem en zijn vrouw gedreven handel blijkt. Zijn rekeningen hadden betrekking op garen en lint. Rustig bedrijf aan het einde van een zoo bewogen loopbaan!

Hij werd 29 Juli 1624 in de Jacobikerk te Utrecht begraven. De curatoren van zijn boedel verkochten 15 Augustus 1625 voor zijn erven, zijn weduwe en zijn kleinkinderen, zijn huis met omliggend

---

gedurende dien tijt geluckelijck heeft beleyt, als oock sijne schriftelijcke remonstrantien, die hij bij monde oock heeft verhaelt, ende dewijle alles was tenderende, om over diversche sijnne pretentiën met een vereeringhe gerecognoiseert te werden, soo is naer lecture ende consideratie van de voornoembde schriftelijcke ende mondelinge remonstrantie, hem aengesijt, dat de Comp^e^ aengaende t'gene hij in sijn voyagie in de Conqueste van Amboyna ende diergelijcke soude mogen hebben geemploijeert tot reputatie vant Landt ende der Vereenichde Oost-Indische Comp^e^ niet en is gehouden ofte verobligeert, also bij sijnne laeste aenneminghe ende form van Contract hij alles hadde gerenuncieert, ende tot consideratie van dien synne maentgelden soo waren verhoocht ende dat aengaende d'eere, die hij pretendeerde te hebben als conquesteur vant Casteel ende landen van Amboyna, dat dese vergaderinghe daer niet tegens en hadde.

Tot welcken eijnde de Caerte ende met het pourtraict van Frederick de Houtman in de grote zale hangende, soude werden wechgedaen ende wert aen hem gepermitteert, dat hij tot costen van de Comp^e^ sal laten maecken een gelijcke caerte van den Landt van Amboijna, in dewelcke hij sal vermogen te stellen ofte laten schilderen sijn portraict met een Inscriptie als sijnde geweest den Conquesteur ende eerste Gouverneur van Amboyna onder de regeringe van de Ho: ende Mo: Heeren Staten Generael, welcke Inscriptie hij eerst sal communiceren aen de Comp om geexamineert te werden ende sal oock vermogen in een parcke in de voornoembde kaerte van Amboyna int cleijn laten affmalen de overwinninghe, die hij gehadt heeft over de vier gallioenen voor Mallacca tot een memorie van de voorsz Heer Admirael ende alhoewel achtervolgende het contract met hem schriftelijck gemaeckt op synne laetste aenneminghe hij over het voornoembde exploict voor Mallacca ofte eenige andere dergelijcke vrome feijten niets en can pretenderen, soo hebben nochtans de Heren van de Seventhiene uijt een pure Liberalitijt ende gratuiteijt sonder daartoe verobligeert te sijn aen de voornoembde Admirael Steven van der Hagen vereert een gouden keten ter waerde van twee duysent guldens, t sy in gelt ten prijse als boven ofte gemaeckt tot een kettingh, sooals het hem sal gelieven, ende dat voor alle pretentien, die hij voor desen, nu ofte naermaels op de Vereenichde Oost-Indische Comp^e^ sal mogen voortbrengen, gene uijtgesondert, welcke vereeringhe ende conditie hij heeft aengenomen, ende sijn de Seventhienen van hem daervoor bedanckt.

terrein, genaamd Blijesteyn en gelegen bij de stad op het „Swarte Water".

Her origineel van de hiernevens afgedrukte kaart van Ambon, waarop de bijschriften, onder en naast het portret van Frederik de Houtman, zijn weggekrabt, bevindt zich in het Rijksmuseum te Amsterdam. [1])

---

[1]) Vergel. Navorscher 1898, bl. 140.

Kaart van Ambon in ± 1610.
(Reproductie van het origineel in het Rijksmuseum te Amsterdam).

BIJLAGE.

Betreffende Steven van der Hagen, gewezen admiraal in Oost-Indië, werd in de archieven te Amersfoort en Utrecht het navolgende gevonden op hem of naaste familieleden betrekking hebbende.

I. Andries van der Hagen, geh. Maria Gosens[d] van Surckesteijn, beiden overleden vóór 10 Oct. 1594, lieten na:

1. Steven,
2. Willem, en
3. Catharina, geh. Cornelis van den Bongaert.

Deze kinderen transporteerden 10 Oct. 1594 land aan Jan Wouters, raijmaker. (Transportboek Amersfoort).

Steven van der Hagen, voornd, burger te Utrecht als gemachtigde van zijn broeder Willem (procuratie 30 Oct. 1594, verleden voor den procureur van de griffie van het hof van Utrecht) en van zijn zuster Catharina, geh. Cornelis van den Bongaert, schout te Breukelen (proc. 30 Nov. 1594, alsvoren) erfgenamen hunner ouders, transporteerden 22 Sept. 1595 de helft van huis en hofstede buiten de stad Amersfoort in den Bruel aan Roelof v. Surckesteyn. (Transportboek Amersfoort).

II. Willem van der Hage huwde 23/6 1601 te Utrecht Neeltje van Meteren (St. Geerte kerk).

III. De kinderen van Herbert van Haeften geh. Alidt Jan Boucamps, transporteerden 7 April 1610 aan Steven van der Hagen voortijds admiraal van de O. I. voijagie, geh. Stephania van der Maeth huis en hofstede aan de Westzijde van de Oude Gracht tusschen de Backer- en St. Jansbrugge op den hoek van de Vroetsteeg, strekkende voor van de gracht tot achter aan het huis van Goert Willems, daar dezelve steeg Noordwaarts en Jan Florisz Nijpoort Zuidwaarts naast gelegen zijn (Reg. transp. en plechten Utrecht deel 324, fol. 114 v.). Waarschijnlijk tot afbetaling van de koopsom sloten zij denzelfden dag een leening van f 1000 met Jan van Broeckhuijsen, schoenmaker, en stelden tot pand vorenbedoeld huis. (Id fol. 116 v.).

Stephania van der Maeth voornd is mogelijk een dochter of eerder nog een kleindochter van Stephania van Oudewater wed[e] v. Jan Philips van der Maten genoemd in acten 9/9 1568 en 12/12 1569 (Transpt. boek, als voren jaren 1568 en 1569).

IV. Cornelis van der Hagen huwde te Utrecht in de Jacobi Kerk 12/4 1613 Anna Uijttenbogaert, beiden van Utrecht. Hunne kinderen waren (ged. Jacobi kerk):

1. Maria gd. 21 Dec. 1614.
2. Margaretta gd. 22 Sept. 1616.
3. Frans gd. 28 Sept. 1617.

Cornelis van der Hagen en Ruth Lamberts v. Emmelichoven assisteerden 6 Jan. 1618 Lucas de Jongh bij het opmaken der huw.voorw. met Mechteltgen van Broeckhuijsen, geassisteerd met haar vader Cornelis, wachtmeester, en haar neef Henrick van Broeckhuijsen. (192 Not. N. Verduijn, Utrecht).

Hij overleed 17 November 1622, genoemd Raad van de stad Utrecht (Navorscher 1886).

V. Steven van der Haghen gewezen admiraal in Oost-Indië en zijne huisvrouw Stephania van der Maet, wonende buiten de Weerde bij Utrecht, machtigden 30 Mei 1623 Andries Cornelisz lintwerker om een bedrag te innen van Peter Jans bierbeschoijer tot Meppel voor hem en als boedelhouder van zijn overl. huisvrouw Aelbertgen Roelofs „ter cause van coopmanschappe en handelinge van gaern ende andere bij deselve Aelbertgen in haer leven met joffr. Stephania van der Maet gedaen". (192 Not. N. Verduijn, fol. 88 v.).

Zij lieten eveneens een bedrag innen van Isaacq de Zijde, wonende in den Admirant en van Jan Marinus of Jan Maris in de Goudsblom, beiden op den Nieuwen dijk te Amsterdam „tercause van coopmanschappe van lint". (Id. fol. 89 v.).

VI. Steven van der Hagen, admiraal, begraven 29 Juli 1624 Jacobi kerk te Utrecht: nalatende zijn huisvrouw en kindskinderen (Begraafboek Utrecht). Navorscher 1887 vermeldt in overluidingen Utrecht: Stephani v. d. Hagen 25 Juli 1624.

VII. Johan Blocq, wijnkooper te Utrecht, gemachtigde van Johan van Hoorn te Amsterdam kocht 15 Augustus 1625 van den curator boedel van Stephania van der Maet, wed^{e} van Steven van der Hagen, mitsgaders van de momboirs en voogden over de kinderen van Cornelis van der Hagen: „huijs met groote bongaert, moes- en cruijthof, gend. Blijesteijn ofte anders het rentmeesters huijsken gelegen bij de stad Utrecht op het Swarte water", benevens een stuk weiland en een hofje of warande achter den boomgaard van Blijesteijn met de plantage daarop staande (196 Not. W. van Galen. fol. 159).

VERTALING VAN SARGA XIV-XVI VAN HET OUDJAVAANSCHE RĀMĀYAṆA

DOOR

DR. H. H. JUYNBOLL [1]).

SARGA XIV.

Toen Daçāsya bleef zwijgen, sprak zijn grootvader, genaamd Sumāli, die ervaren was in beleid en wijs, zijn grootvader van moederszijde; uit genegenheid maande hij hem eerbiedig aan (1):

„O Rāwaṇa ! Zeer gepast zijn de woorden van uwen jongeren broeder. Aarzel niet, er gehoor aan te geven en laat uw hart niet beschaamd zijn, want als gij er gehoor aan geeft, zal uw geluk bestendig zijn, doch als gij weerstreeft, is het zeker, dat geheel Langkā te gronde zal gaan (2).

„Dit is de reden, dat ik gehoor geef aan de woorden van uwen jongeren broeder: Rāmadewa is een mensch en geheel alleen. Slechts een boog is zijn wapen in den strijd, niets anders. Hoe komt het dan, dat uw leger vroeger verslagen is ? (3).

„Ik dacht [2]), dat hij oprecht was, zonder bedrog en niet in staat, om te strijden in het luchtruim, dat hij niet zou overstelpt zijn door prins Rāma, doch hij heeft zich (wonder)macht gewenscht en dit is de reden van zijn ondergang (4).

„En ik vrees, dat ook dit een list is van de goden en dat alle *ṛṣi's* een plan beraamd hebben. Een machtig man is door hen gemaakt tot oorzaak van den ondergang van Langkāpura en van de *rākṣasa's* zonder overschot (5).

„En het doel van de godheid was, een fijn doordacht en moeielijk plan te volvoeren, menschen in de gedaante van apen met een leger, dat op aarde nog niet bekend was. Of gij tegen hen optrekt of als

[1]) Zang XII en XIII zijn vertaald in deze Bijdragen, deel 82, p. 95—109.

[2]) *Olingku* staat in den tekst metri causa voor *walingku*.

zij hier komen, het is duidelijk, dat gij zult sterven, daarom moet gij hem eerbied bewijzen (6).

„Van vele ongerijmde zaken heeft men vroeger gehoord, die niet een passende reden schenen van den dood, maar die (toch) doodden. Een vijand van god Indra is bekend, Wṛtra genaamd, deze is door iets ongewoons, door schuim van het water gedood (7).

„Men trachtte hem met een *wajra* te verslaan, doch dit gelukte niet en hij was onwankelbaar. Alle wapens werden, als zij hem bereikten, verbrijzeld en vernield. Hij werd uitgedaagd, zich te baden in het midden van de zee; door god Indra werd hij afgemaakt door hem met water te besprenkelen (8).

„Zoo was Hiraṇyakaçipu [1]) door niemand te overwinnen. Zijn macht was weergaloos en al zijne vijanden werden verdelgd. Ten gevolge van een gunstbewijs van de Godheid was hij zoo machtig geworden. „Hij zal niet sterven overdag of 's nachts", had de godheid gezegd (9).

„Geen god of daemon is er, die hem zal kunnen dooden, geen *yakṣa* of *rākṣasa, piçāca*, mensch of dier. Van alle wapens zal er geen uitwerking op hem hebben." Zoo had god Parameçwara gezegd, toen hij hem een gunstbewijs verleende (10).

„Toen hem deze gunst, die ongeëevenaard was op aarde, geschonken was, werd hij overmoedig en dolzinnig, verdwaasd en zich om niets bekommerend, om geen god, geen *ṛsi*, laat staan een mensch. Verdelgd en verwoest werd door hem alles, wat op de aarde was (11)

„Er was geen mogelijkheid, om op de wereld te letten. Alle *ṛṣi's* en de scharen der goden en *Siddha's*, allen zochten gezamenlijk hunne toevlucht bij god Wiṣṇu, want hij is de goede wachter, die de aarde bewaakt (12).

„De god, bij wien zij hunne toevlucht zochten, was hun genegen en hij maakte eene toovergestalte, wier lichaam op dat van een mensch geleek en wier gelaat den vorm van een leeuw vertoonde, met geduchte klauwen, zoo scherp als staal; deze toovergestalte heette op aarde god Narasingha (13).

„Hij was in de geheele wereld vermaard als dooder van domme booze daemonen. Hiraṇyakaçipu werd geveld, zijn borst werd gespleten. Buitengewoon hard, als ijzer was zijn lichaam, doch hij was krachteloos, verscheurd door zijne puntige nagels (14).

„Ziedaar het ongerijmde, dat men van vroeger vernomen heeft;

---

[1]) *Hiraṇyakaçipu* wordt in het Adip. LXV, 17 vermeld als zoon van *Diti*.

niet passend was de oorzaak van zijn dood, die den dood veroorzaakte. Dit is de reden, dat ik u gelast, om toch op uwe hoede te zijn voor den vijand, zelfs al is zijn kans op overwinning gering (15).

„Bovendien meen ik, dat uw kans op zegepraal zeer gering is, want gij zijt onachtzaam in uwe handelwijze en zonder overleg; alleen op vijandschap legt gij u toe, doch de zesvoudige staatkunde, waarop gij u ernstig moest toeleggen, die beoefent gij niet (16).

„En gij begrijpt niet het nut ervan, dat de wereld u toegenegen is. Uw gedrag is gewelddadig, verkeerd, gij doet niet wat behoorlijk is. De edele en brave, die geëerbiedigd verdient te worden, wordt door u als vijand behandeld; de handelwijze van een goed en edel mensch, die volgt gij niet (17).

„Ziedaar waarin gij onderdoet. Betuig hem dus eerbied en geef gevolg aan alle woorden van uw jongeren broeder, want zij zijn niet verkeerd. De oorzaak toch, dat het u wel zal gaan, is naar mijne meening geen andere, dan dat gij hulde bewijst aan prins Rāma" (18).

Zoo waren de woorden van zijn grootvader, die bedroefd was en trachtte te spreken. Wegens zijne genegenheid smeekte hij en maande hem aan. Rāwaṇa was buitengewoon overmoedig in zijn hart en hardnekkig, onwankelbaar, al wat hem aangeraden werd volgde hij niet op (19).

Toen zijn grootvader hem aanmaande, werd Kumbhakarṇṇa wakker en hoorde het; door de elkaar voortdurend afwisselende woorden, werd hij snel wakker, zeer knikkebollend (20).

Hij wist de gedragslijn van hen, die voortdurend beraadslaagden; de quintessence der woorden nam hij op zich, na eerst hiervan bewust geworden te zijn. Na nagedacht te hebben, antwoordde hij met een stem zoo luid als de donder (21):

„O Daçānana! Verkeerd is uwe handelwijze, waarover gesproken is. Het is nutteloos, omdat er geen gevolg aan gegeven moet worden. Tengevolge van den overmoed van uw hart, dat sterk is, wordt de verstandige, die aanmaant, door u in het ongelijk gesteld (22).

„Wibhīṣaṇa is ervaren in de heilige schrift; zijne woorden verdienen behartigd te worden, doch uw hart is overmoedig en koppig; gij begrijpt niet de beteekenis van de gedragslijn, die u voorgehouden wordt (23).

„Zelfs al werd de felle zon koud en al werd de Maangod heet, toch al werdt gij het eerst toegesproken, zoudt gij geen middel hebben, om dat te regelen (24).

„Gij hebt toch den aard van een vorst, standvastig, niet wen-

schende aangemaand te worden. Wibhīṣaṇa is bevoegd om raad te geven; hij is kundig, dat is de reden, dat hij voortdurend onderricht (25).

„De plicht van hem, die gewoon is om te dienen, wordt gevraagd door den vorst aan dengene, die beleidvol en gehoorzaam aan tucht is. Tengevolge van zijne genegenheid voor zijn heer echter, heeft hij voortdurend geen ander doel dan het nuttige (26).

„En gij waart vroeger bedreven in het goede; zijne woorden tot u zijn gepast, maar nu hebt gij niet langer oog voor zijne deugden en zijt gij koppig; gij begrijpt niet de beteekenis van zijne woorden tot u (27).

„Ik vrees, dat uw gedrag steeds verkeerd is; gij zijt wreed zonder iets te duchten, doch dit zal onvermijdelijk slechte gevolgen voor u hebben; het kan niet vermeden worden, dat de dood zal komen (28).

„Uw inborst [1]), die vroeger vermaard was, wordt thans gelaakt; gij zijt gewelddadig in al wat gij wenscht en gevreesd, verslaafd aan eten en drinken, behagen scheppende in lage genietingen, toegevende aan zinnelijkheid (29).

„Allerlei soorten van gedrag, die gevreesd worden en al datgene wat afkeer veroorzaakt, doet gij voortdurend en stipt. Blijkbaar zal dat slechte vruchten dragen (30).

„Ik weet, dat leed u zal treffen, doch ik zal u geen oogenblik verlaten. *Daitya's* en *dānawa's*, welke vijand ook moge komen, laat ik sneuvelen op het slagveld en verbrand worden (31).

„Ik ben niet ongerust, ik zal geluk verwerven, offers, verdienstelijke werken en ascese verrichten; ik ben tevreden, al wat gewenscht wordt, staat gereed, niets ontbreekt; te sterven in den strijd, dat is het hoogste geluk (32).

„Laat niet over beleid beraadslaagd worden en over wat men moet doen, want gij hebt u van oudsher niet met beleid weten te gedragen. Kracht en gewelddadigheid zijn altijd nuttig; zoo handelt gij jegens Raghu's telg" (33).

Zoo waren zijne woorden tot Daçawadana. Vervolgens ging Kumbhakarṇa weer slapen. Wibhīṣaṇa sprak wederom, daar hij slechte voorteekenen zag: (34).

„O Daçāsya ! Zeker zal de dood komen. Vreeselijk zijn de voorteekenen telkens. Ziedaar stof, dat de stad vervult en bedekt, zonder reden dwarrelt het op eens (35).

---

[1]) Deze beteekenis moet *pāmbĕkan* hier hebben, niet die van „ademhaling" (O.-J. woordenlijst, p. 37, s. v. *āmbĕk*.)

„Bliksemschichten, zoo geducht als *wajra's*, daveren in de stad, geducht rollend en de vogels schreeuwen luid, alsof zij weenden en de *kidang's* dwalen rond, de huizen binnenloopende (36).

„En de Zonnegod is gruwelijk, van een kring voorzien, als het ware aan den Doodsgod doet hij denken. Zoo is zijn glans geel. Vroeger werd deze niet gevreesd als onheilspellend (37).

„En er gaat iets zeer wits rond, daar in zijn schijf, die geducht rood is. Om te zien is het als een leeuw, die pas uitgaat; als zijne manen te beschouwen is zijn flikkerende glans (38).

„En Jupiter is zelfs overdag zichtbaar. Vele vuurklompen vallen en storten zoo maar neder. De aarde beeft, trillende door hun val. Als het dondert is het alsof het den wereldondergang opriep om te komen (39).

„Vele *piçāca's* dansen, huiveringwekkend, luid schreeuwend en geweldddadig vooruittredende, krijschend, niet bevreesd voor u, als een teeken, dat de dood tot u zal komen (40).

„De koeien hebben afhangende, kleine uiers. Als zij gemelkt worden, is haar melk kleurloos en stinkend. Zelfs de Vuurgod is nu veranderd, niet stralend, wanneer er brandhout opgelegd wordt in menigte (41).

„En de rook van het offervuur is verkeerd; als die dwarrelt, verandert hij in krioelende mieren. De hoofdharen gaan ook mede met den dwarrelenden rook. Blijkbaar zal de dood het gevolg zijn van dit alles (42).

„Laat uw gemoed rustig en bedaard zijn, wees niet onachtzaam voor naderend onheil! Vele zijn de zeer erge, geduchte voorteekenen. Als gij niet bedaard zijt, loopt gij gevaar te sterven (43).

„Laat uw hart niet weerstreven het behartigen van hetgeen nuttig is. Het is moeielijk, u aan te sporen tot het goede. Het dienen van een vorst is eene kleinigheid [1]), als het alleen bestaat in het naar den mond praten (44).

„Er is geen ander middel dan gemoedsrust en dan hulde te bewijzen aan Raghu's telg. Laat Sītā teruggebracht worden, dat staat gelijk met duizend afweermiddelen (45).

„Gij behoeft er niet over te treuren, dat gij zult sneuvelen in den strijd, want gij zijt verzadigd van genot. Wie tevreden is en zich

---

[1]) Deze beteekenis schijnt *kaba-kaba* hier te hebben, hoewel de woordenboeken (v. d. Tuuk en mijn O.-J. woordenlijst) andere beteekenissen opgeven. De grondbeteekenis schijnt „spel" of „scherts" te zijn, zooals in mijn O.-J. woordenlijst (p. 113, s. v.) en bij Roorda-Vreede (I, 548 s. v.) wordt opgegeven.

volkomen roem heeft verworven, voor hem is het als een voorrecht te beschouwen, te sterven op het slagveld (46).

„Ik echter, die uw dienaar ben, ben nog niet verzadigd van genot en streef nog naar geluk. Gij behoort de zienswijze te vergeven van hem, die meent, dat gij hulde moet bewijzen aan Raghu's telg" (47).

Nadat Wibhīṣaṇa opgehouden had met spreken, was Daçamukha's toorn vlammend en brandend. Vreeselijk en rood waren zijne oogen; zijn knevel trilde en beefde (48).

Hij fronste zijne wenkbrauwen en zijn voorhoofd was grimmig. De glans van zijn gelaat was rood alsof het geslagen was. Zijne ademhaling was hijgend en zijn hart heet. Geducht en fel was zijn antwoord (49):

„O Wibhīṣaṇa ! Ga heen en scheer u onmiddellijk weg ! Al uwe woorden zijn onheilspellend en boosaardig. Dat Rāma zou overwinnen en Rāwaṇa onderdoen, ach ! hoe onwaarschijnlijk is dat, zelfs dat hij (Rāma) zou terugkeeren (50).

„Eerder zou een verdord blad van een boom in de zee zinken en zou een steen daarentegen drijven, eer zou water ontbranden en vuur uitblusschen, dan dat ik voor iemand zooals hij zou onderdoen (51).

„O Wibhīṣaṇa ! Gij doet alsof gij wijs waart, doch nu weet ik, dat uw hart valsch is. Gij zijt toch arglistig en zeer slecht, doch nu blijkt, wat vroeger verborgen was (52).

„Als er vroeger een vijand was, die belaagd werd, dan wildet gij niet dadelijk mede uittrekken, doch ik meende, dat gij vasthieldt aan uw monnikschap, doch neen ! Gij zijt verraderlijk, laag en slecht (53).

„En het hart van een wijze is niet laag. Naar allerlei genot streeft gij en naar iets anders, niet naar al wat iemand, die de wetenschap kent, begeert. Als dat uw doel is, moest gij liever ophouden, een wijze te zijn (54).

„De aard van een *rākṣasa* is rein als de maan, doch Wibhīṣaṇa is als eene kromming daarvan. Familieleden zijn als een fijne witte stof [1]). Gij echter zijt als een vuil uitvaagsel, dat zich daartusschen bevindt (55).

„Welk mensch zou ik toch willen dienen ? Onrein en schandelijk is dienstbaarheid. Een vijand hulde te bewijzen, omdat men naar

[1]) Deze beteekenis schijnt *banantĕn* ook hier te hebben, niet die van „juweel", zooals de Bal. glosse hier vertaalt en zooals in mijn O.-Jav. Woordenlijst, p. 397 is overgenomen. De *K*. daar is een drukfout voor *R*(āmāyaṇa).

geluk streeft ! Foei ! Dan is het beter te sterven en in de hel te komen (56).

„Ach ! foei ! Hoe verlangt gij te leven, laag en wenschende te gaan naar een nietswaardigen vijand ? Blijkbaar zult gij leven, bij hem uw toevlucht zoekende. Wanneer gij erin berust, zal het mogelijk zijn, dat gij blijft leven (57).

„Toen de stad verwoest was en in brand stond, was uw hart verheugd, op het oogenblik dat die in vlammen stond. Gij zijt de oorzaak, dat de lage aap ontsnapt is. Dit is een bewijs, dat gij arglistig, laag, snood en onrein zijt" (58).

Nadat Daçānana hem zoo beschimpt had, stond hij op en verhief zich van zijn troon; driftig trad hij naar voren, met zijn vinger dreigend, zijn gelaat stompend, ach hoe baldadig met zijne handen ! (59).

Toen de wijze zoo behandeld werd, zweeg hij. Zijn geest was onwankelbaar en zijn blik vriendelijk, zijn inborst rein en helder, niet vertoornd en zijn gemoed was helder als kristal (60).

Het is de aard van een deugdzaam mensch, wanneer hij beleedigd wordt, dat hij onveranderd, standvastig en onwrikbaar blijft. Zijn hart is zoo helder als de zee, niet vatbaar voor verontreiniging en altijd rein (61).

Hij zou niet onderdoen, als hij zich verweerde; als hij streed, zou hij zeker niet het onderspit delven, doch hij hield zich aan zijne groote gelofte; hij bewaarde zijne gemoedsrust, die hem tot juweel strekte (62).

Zijne kennis van tucht en de handelwijze van brave lieden, die gebruikte hij altijd tot reiniging van een onrein hart. Hij was altijd bedaard in al zijne woorden en handelingen. Vriendelijk en schoonklinkend was zijn antwoord ten slotte: (63)

„O vorst ! Bedwing uw toorn ! Moge uw gemoed gezuiverd zijn en laat het rein zijn ! Moge het den vorst welgaan ! Volg niet alleen de woorden van andere menschen ! Aarzel niet om terechtwijzingen aan te nemen, want dat alles verandert niets aan de zaak. Doe al wat gij wenscht ! Versterk uw verstand en verander niet ! (64).

„En iemand zooals ik ben een dienaar, die nuttig tracht te spreken, doch naar uwe meening is het oorverscheurend, dit te hooren en is het moeielijk voor u, om toe te geven. Laat het gepaste en het ongepaste van de woorden overwogen worden door den vorst, bij het hooren, want dit heet de weegschaal van het recht, als men eene meening aanneemt, die goed blijkt te zijn (65).

„Iemand zooals ik, verkeerd is het, als zijne gebreken niet gevolgd worden, evenals men het belang van anderen behartigt, als men zieken helpt door hun geneesmiddelen te geven. Het is niet de geneesheer, die schuldig is, wanneer een heilzaam en bitter geneesmiddel niet ingenomen wordt. Zoo is het met mij, als ik u vermaan, dan word ik daardoor niet oneervol (66).

„Uw hart echter is vertoornd, als gij toegesproken wordt, gij begrijpt het doel der woorden niet: ten gevolge van den grooten hoogmoed van den vorst begrijpt gij al deze woorden van andere menschen niet. En niet de waarheid, maar slechts wat vriendelijk is houdt gij voor het juiste. Ik zie het einde: de vorst zal eens mij verzoeken, mij te verwijderen (67).

„In de heilige geschriften ziet men de waarheid ervan, dat men op zijne hoede moet zijn voor zijn heer. Een dienaar van een domoor, die zal zeker iets kwaads ondervinden, evenals iemand, die met tijgers en groote, vergiftige slangen omgaat, die zal toevallig iets aangenaams, doch zeker een groot leed ondervinden (68).

„En de vorst zegt, wiens handelwijze schoon en wiens handelwijze verkeerd is. Als een dienaar den vorst aanmaant, of het goed is of verkeerd, als de vorst onoordeelkundig is en onbezonnen jegens zijne onderdanen, is dat goed. Alle *patih's* moeten ondervraagd worden, want zij weten het allen" (69).

Zoo luidde Wibhīṣaṇa's antwoord. Hij nam afscheid en ging daarop snel naar buiten. Zijne makkers stonden op, eerbiedig, onafscheidelijk volgden zij hem allen ten gevolge van hunne genegenheid (70).

SARGA XV.

Vervolgens ging hij op weg, om over te loopen met zijne troepen. Raghu's telg, die was het, tot wien hij zich wilde wenden. Het luchtruim was zijn weg, naar het Noorden vliegende. De voortreffelijke berg Mahendra was het doel van zijn streven (1).

De zeer verschrikkelijke zee werd overgestoken. Toen hij ten slotte kwam aan den oever van den oceaan, maakten de apen een brommend geluid, naar hem kijkende. Allen waren op hunne hoede, meenende dat Daçamukha kwam (2).

De zoon van den Windgod keek snel; zich aandachtig herinnerende, kwam hij tot het juiste inzicht. Lachend kwam hij hem tegemoet en trad verheugd vooruit. Er was vroeger een bewijs van zijne genegenheid, dat hij zich herinnerde (3).

Het is de aard van een edel mensch, steeds gedachtig te zijn aan de deugden van een goed mensch, die hem een gunstbewijs schonk. Al was het slechts gering, toch wordt het niet vergeten; laat staan, wanneer het groot was, dan blijft het steeds in zijn hart gegrift (4).

Er was inderdaad vroeger een bewijs van genegenheid jegens hem. Dat beschouwde hij als een berg. Dit nu wenschte hij te vergelden. Het is de aard van een edel mensch, weldaden te vergelden (5).

Hem werd als gunst verzocht, om te verhalen, om zijne aanhankelijkheid te betuigen aan hem, die kwam. De zoon van den Windgod werd door hem gelast, vooruit te treden en hij kwam aan Raghu's telg de zegepraal voorspellen: (6)

„De zeer deugdzame Wibhīṣaṇa, die is gekomen, om de voeten van den vorst te dienen, zonder te weifelen. De wijze en deugdzame verdient te blijven leven; bedreven in de leer en de heilige geschriften heeft hij aanspraak op bescherming" (7).

Zoo waren de woorden van Anila's zoon, terwijl hij de menigte deugden van hem verkondigde. Toen Raghu's telg hoorde, hoe groot zijne verdiensten waren, was het alsof zijn hart gewonnen was en hij stemde er mede in (8).

Het was zijn aard, dat hij oog had voor een anders deugden en steeds standvastig was. Hij koesterde genegenheid jegens hen, die hunne toevlucht bij hem zochten en verdienden geëerd te worden. Zelfs vijanden, die om hun leven smeekten, liet hij in leven; in waarheid was hij een voortreffelijk, zeer medelijdend man (9).

Ook hij, die om bescherming verzocht, bezat de quintessens van alle deugden. Hij verdiende beschermd te worden en had aanspraak op beschutting. Zijne geaardheid was, dat hij groot geluk met zich voerde (10).

Nadat hij toegesproken was, trad hij vervolgens naar voren, zich buigende voor de voeten van den voortreffelijken telg van Raghu. Bij zijn binnentreden bedaarde de oceaan en hield op te bulderen, aankondigende dat hem een groot geluk te beurt zou vallen (11).

Vervolgens, nadat zijn positie gevestigd was en goedgekeurd was, dat hij om bescherming verzocht, was het alsof zijn hart met *amṛta* besproeid was. Als een reiziger, die beschutting vindt, zoo groot was zijne vreugde (12).

Laten wij er over zwijgen, dat Wibhīṣaṇa daar was. De voortreffelijke Rāma dacht na. Zeer moeielijk was het, een weg te vinden, om over te steken. Het was alsof er geen middel te vinden was (13).

Zijn gemoed was bedrukt, zonder eene oplossing te kunnen vinden. Verbijstering daalde in hem af, de aard der schepselen. De zee was naar zijn meening een hinderpaal, die zich verzette en versperde, zonder doorgang te verleenen (14).

De woorden der voortreffelijke wijzen zijn waar, dat het verlangen en de liefde haat veroorzaken. Raghu's telg smachtte en peinsde over zijne geliefde; hij was vertoornd op de zee, omdat deze een hinderlijk beletsel was (15).

Het komen van den toorn in zijn hart was werkelijk overstelpend, zoo heet als duizend zonnen. Telkens greep hij naar zijn boog; ten slotte stond hij op en legde een pijl er op (16).

Hij spande zijn boog geheel en al; de punt van zijn pijl schitterde en straalde. „Ik zal op de zee schieten", sprak hij, „want ik ben in verlegenheid en vind geen middel om de zee (over te steken)" (17).

Op het oogenblik, dat hij met zijn boog mikte, sidderde de zee en beefde de aarde. De berghellingen wankelden en ook de hel, alles vreesde, dat de tijd van den ondergang der wereld gekomen was (18).

Toen hij nu den brandenden pijl afschoot, siste de zee en kregen de visschen het te warm. De roofvisschen zuchtten, afgemat en zwak; zij werden alle ongerust en verjaagd door den gloed (19).

De krokodillen werden zeer verontrust en meenden, dat zij zouden omkomen. Zij klaagden en hijgden en dreven rond, koelte zoekende. Er waren bruinvischen, de opsprongen en vluchtten; er waren kogelvisschen, die bleven steken in het slijk (20).

De *tuli*-visschen waren niet werkelijk doof, want de hitte van den pijl drong niet in hen door. Er waren *banglus*-visschen, die in waarheid heldhaftig waren; zij zwommen vooruit, voornemens zich te wreken, door het vuur in te gaan (21).

Ook waren er bruinvisschen, die door den stroom meegevoerd opsprongen; in een oogenblik kronkelden zij ineen, stuitende op groote klippen. Hunne hersenen vlogen weg, spattende uit hun bek; het was, alsof de rand der klippen door bloed rood gekleurd was (22).

[De dolfijnen vereenigden zich in rijen, toevallig, verjaagd door het opspringen der bruinvisschen. Nabij komende werden zij overvallen, verbrijzeld en verpletterd; de kleine dolfijnen werden platgedrukt, geschild en ontveld (23).

Ook waren er walvisschen, zoo groot als een berg, die in een

overgangstoestand verkeerden van levend tot gaar, gekookt in de zee. Laat staan de visschen van gemiddelde grootte, die werden alle tegelijk door hitte overmand, luidruchtig en kwamen om (24).

In groepen zwommen zij vooruit en vele stierven, bij vier tegelijk kwamen de *kakap*-visschen om. De *kaḍiwas* en *kaḍawa*-visschen blaakten [1]) van de hitte. De *balanak's* waren als 't ware gekookt en alle gaar (25).

Het was alsof de garnalen gebakken waren, verdroogd op de klippen; verhit waren de zeemonsters, de zeekoeien leden smartelijk. De schildpadden smolten als 't ware door de hitte; de zeekreeften stierven als helden, zich verbijtende (26).

Er waren paarloesters, als 't ware gepantserd, die toch omkwamen; zij stierven, terwijl zij hunne voortreffelijke parels uitstieten. Ten getale van honderd stierven de schelpdieren, zonder omhulsel (?) [2]); zij meenden, dat het nacht was en konden [3]) zich niet verschuilen (27).

De nautili kwamen om, vermengd met zeekwallen; de *pilulung's* [4]) verzamelden zich en gingen mede, zich aaneensluitende, met de *awan*-visschen, vermengd met de *giling-giling's*, dicht opeen, opgestapeld, in rijen, elkaar bedekkende [5]) (28)].

Duizenden, tienduizenden, honderdduizenden, millioenen, tienmillioenen, zoo groot leek het aantal doode visschen. De oceaan stonk en verspreidde een onaangenamen reuk in het Noorden en Zuiden, evenals de geur van een vreeselijk slachtveld (29).

Vervolgens kwam zijn pijl in de onderwereld en trof daar *nāga's*, die ineens doorgesneden werden. Hoe langer hoe stralender en verschrikkelijker was zijn trillende glans; de slangen werden eveneens verhit en uitgeput (30).

Zelfs de *nāga* Bāsuki, de as van de aarde, wiens standvastigheid in het dragen der aarde geprezen wordt, sidderde tengevolge van

---

1) In plaats van *säng*, zooals in den tekst staat, leze men: *söng*.

2) Dezelfde uitdrukking: *mati tanpasangku* komt ook voor in Kṛṣṇāyana, XIV, 17. De gewone beteekenis „kom" past hier niet; mijne vertaling „omhulsel" is niet meer dan eene gissing.

3) In plaats van *wĕngang*, zooals in den tekst staat, lees ik „*wĕnang*".

4) Dit is blijkbaar de naam van een visch of een weekdier. Het ontbreekt in de woordenboeken.

5) De verzen 23—28 zijn later ingevoegd, zooals blijkt uit de tallooze alliteraties, die de vertaling zeer moeielijk en onzeker maken. Over de kenmerken van onechte stukken in O.-Jav. geschriften vergelijke men de opmerkingen van R. Ng. Poerbatjaraka in B. T. L. Vk. LXXX, p. 243 en LXXXII, p. 186.

de hevige hitte van den pijl en was niet inderdaad standvastig en volhardend (31).

Toen alle *nāga*-vorsten uitgeput en in verwarring vluchtten, werden de stroomen in beweging gebracht en golfde de oceaan, overvloeiende, terwijl een deel der aarde trilde; vreeselijk gekweld werden de toppen der bergen en geducht rommelden de wolktoppen; in het luchtruim kronkelden zich de bliksemflitsen, alsof de bliksem van den ondergang der wereld gekomen was (32).

Hoe langer hoe meer werd de zee vernield, bulderend, als 't ware wakker geschud, geducht rommelend. Wat de *nāga's* betreft, deze gingen vluchtend naar buiten, bevreesd bij het zien van den gruwelijken, flikkerenden pijl. God Baruṇa, die op zijn juweelen troon zat, schrikte en was verbluft. Zijn zetel, die midden in het water der zee was, trilde en beefde (33).

Zijn gemoed werd verontrust bij het zien van de opschudding der vele geduchte slangen. Dat deze aarde zou verwoest worden, dat duchtte hij in zijn hart en zijn geest sidderde, ziende, dat de onderwereld verlicht was, verrassend, alsof er eene godheid in afgedaald was, door den vreeselijken, schitterenden pijl, die flikkerde als de glans van honderd zonnen (34).

Ten gevolge van zijn vreès bij het zien van den pijl, die de verschillende hellen verlichtte, werd zijn gemoed hoe langer hoe ongeruster, zoodat hij opstoof en snel naar buiten ging. Daar zag hij honderdduizende apen, die luid rumoer maakten, aan de helling opeengedrongen. Zij keken allen naar de visschen van de zee, die verhit en gefolterd en verschroeid werden (35).

Nadat hij de apen gezien had, keek hij naar den edelen, zeeghaften Rāma, die zich aan den oever van de zee bevond, terwijl de toorn in hem vlamde. God Baruṇa trad op hem toe, met ineengebogen knieën, neergehurkt in het water. Snel maakte hij een *sĕmbah* voor Raghu's telg en sprak fluks en vriendelijk [1]): (36)

„O vorst! Het is doelloos, dat gij verwarring veroorzaakt en schiet in het water van de zee, want gij zoudt niet te zwak zijn, om haar over te steken en zij zou zelfs droog kunnen worden. De geheele wereld is uwe schepping, die gij bewaakt en waarover gij heerscht. Wat is de reden van uwe verbijstering, alsof gij vergeet, dat gij van de hoogste geboorte zijt? (37).

„Van de geheele wereld zijt gij de opperheer, die altijd de regeling

---

[1]) *Suwadana* duidt tevens op de versmaat. Vgl. Wṛttasañcaya, vers 90.

ervan bestuurt. Hoe zou het moeielijk zijn, hier over te gaan? Ziedaar het ongebaande woud, de hooge bergen, ziedaar de zeer heete zon, die gloed uitstraalt of ook de geduchte wind. Het zijn alles gedaanteverwisselingen van u, door u beheerscht en uw wensch volgende (38).

„Weet gij niet, dat gij eene incarnatie zijt van Nārāyaṇa, geboren, om de aarde te beschermen? Dat was het doel, waarom gij nedergedaald zijt; de voorspoed van de brave lieden en het verdwijnen van hen, die opschudding veroorzaken, dat was uw oogmerk. Daar gij toch Wiṣṇu zijt, wat nut heeft het dan, de zee uit te drogen? Span u in, God, en denk na! Waarom steunt gij niet op uwe ascese? (39).

„En zelfs al werd (de zee) uitgedroogd, door welk hulpmiddel zouden de apen dan in staat zijn, die over te steken, want zij is onbegaanbaar door het slijk, buitengewoon wonderbaar en diep en de grootte der zeemonsters hier is zoodanig, dat zij in staat zouden zijn, de aarde zelfs in een oogenblik te verslinden en bovendien zijn er vele rotsblokken, die breed en geducht zijn (40).

„En er zijn hier vele vreeselijke *mawān*-visschen en zeer groote schelphorens. Wanneer de apen daar opklommen, hoe zouden zij dat kunnen? Zeker zouden zij daarvan afglijden. Ook zijn er vele walvisschen hier, die als keisteenen te beschouwen zijn van moeielijk begaanbare rotsen. Deze hebben geduchte punten en zij zijn door de zon zwart gebrand (41).

„Wat uw spel betreft, om vrees in te boezemen, uw doel is slechts om te schertsen, want als het werkelijk uw wensch was, zoudt gij in staat zijn om de drie werelden als speelbal te gebruiken. Het zou passend zijn, dat gij uwe dienaren, het apenleger, oproept om bergen op te nemen, ieder een, en dat zij allen groote steenen aandragen en dat een dam gemaakt wordt (42).

„Zonder twijfel zullen de apen in staat zijn, een dam te maken, als zij opgeroepen worden, want uw macht verspreidt zich in de lichamen van het apenleger. Door aarde omhoog te werpen zullen zij daartoe in staat zijn, wanneer zij allen het bevel krijgen. Zelfs deze (zeeëngte), die als eene zee is, zouden zij als een rivier van een span kunnen (overbruggen) (43).

„En uw plan zal slagen. Zeker zult gij zegevieren over uwe vijanden en zullen zij verdwijnen. Uw pijl is te beschouwen als de god des Doods, die alle lage domkoppen zou kunnen verslinden. Alle apen zijn te vergelijken met de dienaren van den naderenden

Doodsgod. Het is zeker, dat geheel Langkā zal verdelgd worden. Heil u, o Heer Nārāyaṇa"! (44).

Zoo sprak god Baruṇa, om zijn leven smeekende. Het gemoed van Raghu's telg was bevredigd, omdat hem eer bewezen werd. De pijl werd vernietigd en de vuurschicht uitgedoofd en de toorn in zijn hart was weggevaagd (45).

Het gemoed van de slangen op aarde was gerustgesteld en de voortreffelijke dieren, die zich in de zee bevonden, waren welvarend. Alle die gedood waren door het vuur van den pijl waren ongedeerd en werden weer levend (46).

Vervolgens nadat zij in het leven teruggekeerd waren, waren alle visschen verheugd en kronkelden zich weder. Daarna werd het leger der apen gelast, op te breken en om bergen en steenen aan te dragen voor een dam (47).

Daarop sprongen de apen snel weg, alle vlogen uitgelaten en gingen weg. Hunne rossige haren wapperden als de vlam van het vuur bij den ondergang der wereld (48).

Toen zij alle wegvlogen en er geen achterbleef, werden de tien hemelstreken geheel door hen vervuld. De glans van de zon schitterde door hunne stralende en blinkende haren (49).

Sommige gingen naar het Noorden, andere naar het Westen. Ook waren er apenhelden, die naar het Oosten gingen. Zij richtten zich naar een hoogen berg met vele steenen en breede vlakke steenplaten (50).

Toen zij op de berghelling kwamen, schreeuwden zij geducht luid en vreeselijk, als duizend brullende leeuwen, gelijk de zeer vreeselijke bulderende donder (51).

Bij de komst van de voortreffelijke apenhelden trilde het woud en vluchtte het wild. Zelfs de vroeger onbevreesde leeuwen zochten hunne toevlucht in hun diep hol en verborgen zich daar. Laat staan de reeën, vele lieten niet toe, dat hare jongen zogen. Zij deden alle moeite om te vluchten en door te dringen naar de toppen van de uit kristallen gevormde bergen (52).

De olifanten vluchtten bij vijftig tegelijk en baadden zich in het meer, niet optrekkende tegen het apenleger. Doelloos waren hunne slachttanden, terwijl zij scherp waren, door hen geslepen op de rotssteenen. Evenwel gingen zij niet op de wijze van zeer nietige, kleine dieren. Zij vluchtten mede, zich niet schamende over hunne dikheid en zich niet bekommerende om hunne grootte, zeer bevreesd (53).

Sommige waren plotseling ontdekt, radeloos, zonder te vluchten

verrichten zij zwijgend *yoga*, in de tusschenruimte van steenen, in kluizen aan een meer, tevreden, onopgemerkt. Zij dachten: „Ik zal niet opgemerkt worden, omdat ik gelijk op een grooten steen. Mijne slachttanden zijn als witte luchtwortels", meenden zij, zwijgend, in het heldere water (54).

Er waren boschvarkens, die vluchtten uit hun kot, zeer ongelukkig. Ritselende dwaalden zij, sluipende, onrustig, zuchtende en deerniswaardig. Omdat zij bevreesd waren, dat zij overvallen zouden worden door de woeste olifanten, vluchtten zij. Opgewonden daalden zij, groote sprongen makende, af in de vlakte, die zij geheel vulden, diep ademhalende (55).

Terwijl de reeën in opschudding vluchtten, verdwaalden zij hulpeloos. De voortreffelijke apen begonnen alle de bergen hier en daar aan te vatten. Hunne zeer scherpe nagels, die gebruikten zij om groote bergen te doorsteken. Alsof zij onstuimige leeuwen ten getale van duizend waren, doodden zij de woeste olifanten (56).

Er waren verbazend sterke apen, wier handpalm zoo hard als diamant was; die nu gebruikten zij als middel, om de bergen te doorsteken, die afgeknot werden, alsof zij door een werpschijf getroffen waren en in een oogenblik afbraken. Zij vlogen er snel mede weg; zij zagen er uit als roofvogels met hun buit. Als kapok te beschouwen waren de bergen, die zij in hunne handpalmen plaatsten (57).

Er waren buitengewoon sterke helden der apen, zeer vervaarlijk, die aan de randen van de holen der groote bergen aan harde steenen rukten, zoodat zij uitgetrokken werden. Zoo buitengewoon groot was hun kracht, dat zij er in een oogenblik in staat toe waren. Hunne wortels werden mede uitgetrokken, die doordrongen tot beneden in de onderwereld (58).

Aan hun achterkant waren vreeselijke kuilen, diepe afgronden, donker wanneer men er inkeek. Ook was beneden de buitengewoon glanzende kuif van Anantabhoga te zien; als een grot was de verzamelplaats van de voortreffelijke apen, die zeker waren van de komende overwinning, als een weg voor alle lage *rākṣasa's*, om terug te keeren naar de Aweci-hel (59).

Er waren er, die steenen, zoo groot als een *yojana*, voortduwden, die bij het afbreken vreeselijk knapten. Als de donder in de negende maand was het geluid van de splijtende steenen, waaruit het vuur straalde. Alle reeën waren verschrikt en hunne ooren werden doof, verstopt en vol. Alsof zij door den bliksem getroffen waren, vielen zij in zwijm en rolden zij alle afgemat en bewusteloos neder (60).

Er waren brokken van vlakke steenen, die duizend vademen breed waren. Die wierpen zij in de lucht naar boven tot de schijf van de zon. De goden werden ongerust, omdat zij iets zwarts zagen, zoodat zij meenden, dat het Rāhu was; zij werden plotseling ontdekt, zich gereed makende, ongerust dat er een andere eclips zou komen (61).

Het apenleger liet de groote bergen vliegen en vervoerde hen, met hun drieën of met hun beiden, met hun vieren, met hun vijven of met hun zessen. Zij waren te vergelijken met Garuḍa, die met god Puruṣottama (Wiṣṇu) weg vliegt. Toen zij in het luchtruim kwamen, was de schaar der planeten ontsteld, omdat zij getroffen werd en vluchtte (62).

Er waren er, die elkaar heuvels toewierpen en deden, alsof het ernst was, terwijl zij schertsten. Zij die beneden stonden namen ze op en zwaaiden ze omhoog als ballen, uitgelaten, zonder moeite. Zij die in de lucht waren pasten op, zich niet los te laten, bedreven en handig. Zoo licht als een mostaardkorrel vonden zij de bergen, als zij in hunne handen waren (63).

Er was een aap, geducht groot, geweldig en grimmig; trotsch en overmoedig was zijn inborst en hij wilde niet geholpen worden. Hij wierp zich op geduchte bergen, die gebeukt en verbrijzeld werden, terwijl de boomen afgeknot werden. Gespleten en gescheurd en vernield werden de, zich als een mat voordoende steenen, verbrijzeld en omgevallen (64).

Snel omvatte hij de buitengewoon groote en hooge bergen, als een minnaar, die overmoedig is en niet weet te liefkozen. De berg was te vergelijken met een meisje, dat weent, omdat zij verkracht wordt. Het kabbelen van het meer was te beschouwen als hare stroomende tranen (65).

De ganzen (zwanen) waren bedroefd en bekommerd, mannetje en wijfje, en de watervogels kreten. Ook de bijen gonsden, rondvliegende in het luchtruim. De vogels met hunne jongen schreeuwden bedroefd en weenden luid. Dit was te beschouwen als de stem van den berg, die treurde, omdat hij vernield werd (66).

Een hevige, suizende wind drong binnen in de diepe grotten. Die was als 't ware zijne uitademing, omdat hij omvat werd door het apenleger. De wolken werden weggeblazen en trilden op zijne helling, uiteengaande. Die waren te beschouwen als gescheurde rokken, heen en weer wapperende, alsof zij ontbloot waren (67).

Schitterende juweelen en smaragden waren verstrooid op zijne helling uitgespreid. Die waren te vergelijken met haar stralenden

gordel, die als gebroken loshing. De mangga's, de *asana's* en de *waringin's* werden in beweging gebracht door den wind, alsof de haarwrong der met een krans getooide [1]) losging en losraakte (68).

Nadat het apenleger zijn doel bereikt had, keerden zij allen snel terug. Zij allen droegen bergen aan als huldeblijk voor Rāmadewa. Alle voortreffelijke bergen en steenen waren opgestapeld als de Meru. Zij rustten en hielden op, geschaard [2]) op de hellingen, wier boomen dicht waren (69).

SARGA XVI.

Toen de voortreffelijke apen kwamen, allen bergen met zich voerende, stond Nala, de vermaarde zoon van Wiçwakarmma op. Hij gebruikte de bergen als dam in het midden van de zee, want hij was de bedreven bouwmeester van alle apen (1).

Hij liet de groote bergen naar beneden vallen. Daarop volgden de kleine bergen, die zich bovenaan bevonden. Goed samengevoegde steenplaten werden alle gerangschikt, opeengestapeld en in rijen geplaatst. Deze werden op den vlakken grond geworpen, bovenop het zand (2).

Nadat het aaneengesloten was, was alles schoon, volkomen breed en vlak. De lijn was recht en de rand der steenen was stevig. Glanzend als saffier en flikkerend was het zwarte zand, alsof het tot ontvangst bereid was als een schoone weg voor de zegevierende Çrī, als zij zou komen (3).

De maat ervan werd gemeten met de afmeting van den *yojana*. De lengte van den Zuidkant was precies ten volle honderd *yojana's*. Men behoefde daarover niet ongerust te zijn: hij was stevig en niet wankelend. Ach! Hoe groot was de macht van Nala, die in staat was, de zee af te dammen! (4).

Nadat het buitengewone bouwwerk, de verwonderlijke dambouw voltooid was, was Daçamukha, dit hoorende, bevreesd en beefde hij in zijn hart, overwegende, dat de zeer geduchte, breede en diepe zee toch kon afgedamd worden door een list van de apen (5).

---

[1]) Dit woord *çikariṇī* duidt tevens op de versmaat.

[2]) Volgens v. d. Tuuk (K. B. Wdb. I, 714, s. v.) beteekent *ririr: majajar, maderek²*.

Vorst Rāma en Lakṣmaṇa waren verheugd en prezen hem. Eveneens de voortreffelijke aap Sugrīwa, zijn leeraar, en alle apen waren verbaasd in hun hart en loofden hem, het schoone werk van Nala ziende, dat weergaloos was in de geheele wereld (6).

De voortreffelijke telg van Raghu stond op en trok er snel over en alle voortreffelijke apenhelden vertrokken gezamenlijk. Het was er vol en met hun allen maakten zij een gonzend geluid als dat van een storm. Uitgelaten hieven zij allen een leeuwengebrul aan en juichten luidkeels (7).

Onmiddellijk daarna kwamen zij aan den oever der groote zee. Zij bestegen den Suwelaberg ten Noorden van Langkāpura, een zeer liefelijken berg met bekoorlijke en liefelijke wouden, alsof de lusthof van god Indra tot de menschen gekomen was (8).

Juweelen, smaragden enz., dat waren zijne glanzende vlakke steenen. Van zilver was zijne helling, schitterend en stralend; zijn top was van goud. Zijn zand bestond uit paarlen, blinkend en bekoorlijk om te zien. Als de berg Sumeru waren zijne talrijke juweelen (9).

Die zich steeds op hem bevonden, dat waren goden en Gandharwwa's met hemelsche zangers; ook waren er Apsarī's, Kinnarī's en Kinnara's. Zij bliezen op de fluit, zongen en bespeelden luiten en kalebasvormige luiten. Ach ! hoe schoon was de berg ! Het was, alsof hij den hemel evenaarde (10).

Zijne grotten waren zeer schoon, als een vergaderzaal van god Indra; er waren schitterende *sūryyakānta*-gesteenten, die maakten, dat het er licht en helder was. Juweelen, kristallen en *candrakānta*-gesteenten vormden zijne effen vlakke steenen. Koel en glanzend was de plaats van alle goden (11).

Zij bespeelden een glasinstrument en dichtten; anderen waren dartel en stoeiden. Zij bedreven den coitus en anderen vermaakten zich en vermeidden zich luidruchtig, naar hartelust leefden zij op den Suwelaberg; alsof Amarāwatī afgedaald was, zoo was het om te zien (12).

De zee was als de Himawān, volmaakt met mijnen van edelgesteenten. Een driekleurig snoer waren zijne steenen, evenals Alakāwatī, niet anders. Al wat men wenschte was daarin, evenals het Wenschjuweel. Hij zou niet onderdoen, wanneer het paleis van god Kāma afdaalde (13).

De voortreffelijke telg van Raghu werd hoe langer hoe verheugder, toen hij den berg besteeg, bij het zien van verrukkelijke boomen, wier hout glanzend, koel en lommerrijk was. Hunne vruchten waren

rijp en geurig en talrijk, terwijl vele andere halfrijp waren. Hunne bloemen ontloken en vielen verstrooid op den grond (14).

Bekoorlijke Erythrina-bloemen ontloken, alsof zij zich getooid hadden. Een zachte wind bracht ze in beweging, onafgebroken en voortdurend, zacht strijkende [1]), alsof hij hen tegemoet trad. Zacht was het geluid der uitgelaten bijen, dat als hunne woorden te beschouwen was (15).

En de *dewadāru's* waren welriekend, rein, liefelijk en geuren verspreidend. Door hun ouderdom waren er gevallen, dood, alle hard. Zij waren gereed om te vallen op het edelgesteente *sūryyakānta*. Voortdurend was er nevel, als het ware (wierook) aangeboden aan den Suwela (16).

En de kamferboomen waren buitengewoon geurig. Uit hun bast druppelde hun witte sap op den *sūryyakānta*, waarop hun sap viel, dat zich verspreidde. Geurig was hun damp als door hen aangeboden wierook (17).

De *karkoṭaka's* en *madhuka's* droegen alle tegelijk vrucht en de kruidnagelboomen waren in vollen bloei, vroolijk en bloeiend. Deze werden voortdurend door hen gepasseerd op hun weg, in menigte, alsof zij gereed waren, uitnoodigende en mondparfum aanbiedende (18).

Breed en helder was het meer op de berghelling, zuiver en liefelijk om te zien, als het ware uitnoodigend om water te drinken. De gesloten lotussen, op het punt om te ontluiken, groot en eerbied betoonend, die waren zijne eerbiedsbetuiging, naar voren komende, alsof zij eerbiedig spraken (19).

En de groote *giling-giling's* [2]), wier huid glanzend was, zagen er uit, alsof zij voortreffelijke smaragden gedronken hadden, en de zwanen, zacht en bekoorlijk, maakten een schoonklinkend geluid, alsof zij zeiden: „dit zij de plaats van den vorst" (20).

Vele groote lontarpalmen stonden aan den oever van het meer, op een rij, dicht opeen; het was alsof zij hunne afvallende vruchten wegslingerden en wegwierpen, vertoornd op de woudolifanten, die zich in menigte gingen baden; de lotussen, die juist ontloken waren, werden door hen vernield (21).

Hij ging verder op zijn tocht, den Suwela bestijgende; nu trof hij talrijke bekoorlijke boomen aan. „Het is nu voor het eerst, dat

---

1) *Anulah* van den stam *sulah* beteekent „strijken" (vgl. van der Tuuk, Kawi-Bal. Wdb. s. v. *sulah*).

2) *Giling-giling* beteekent: „een soort van visch" of „pauw".

de vorst tot ons komt", zoo spraken zij allen, in bloei en ontloken (22).

De *punnāga's* waren dicht opeen, de roode amaranthen, de *terminalia's* en *pterosperma, mangga's, campaka's, angsana's, Butea's, açoka's* en *tañjung's,* en de *Lagerstroemia's* met gele bloemen, de lelies, de *panggil's,* de *Homalomena's,* de lente-*tilaka's* [1]) waren alle in vollen bloei (23).

De *Erythrina's* waren dicht opeen en de *dalima's* alle in bloei; hij die de *kaweni's* zag was bang voor vuur. Het vuur van den Minnegod vlamde, zoodat het hart van den (van zijne geliefde) gescheidene blaakte (24).

Het is het werk van den Minnegod, om leed in de wereld te veroorzaken. Hij staat op wacht, zijn boog spannende en een pijl er op leggende, een middel om den, van zijne geliefde gescheidene zeer bang te maken; het faalt niet, dat de schoone[2]) *katangga* zich sluit(25).

Het uitstroomen van het water, dat uit een steen te voorschijn treedt, is bij het uitkomen koel, helder en rein. Toch veroorzaakt dit eveneens hitte; tijdens de scheiding van de geliefde is het niet koud (26).

De (van zijne geliefde) gescheidene is immers volstrekt ongeneeselijk, evenzeer [3]) als hij die getroffen is door minnesmart. Er is geen middel in staat, om het hart van hem, die door den scherpen pijl des Minnegods getroffen is, te verdooven (27).

Beleid enz. is nutteloos en baat niet; door de deugden, die hem omgeven, wordt hij nog meer gekweld. Zoo was het ook met het hart van Raghu's telg, wiens gemoed bekommerd was; zijne gedachten dwaalden af en hij zweeg langen tijd (28).

„De Suwelaberg is bekoorlijk en voortreffelijk, zeer liefelijk en werkelijk niet onderdoende voor den lusthof van Madana, naar mijne meening, het is alsof deze afgedaald is, den van zijne geliefde gescheidene bedriegende en minnesmart veroorzakende (29).

„En de rivieren daarin zijn niet diep: glanzende *bajra* [4])-bloemen, *anuja's* en *dilĕm's* bevinden zich aan hunne oevers; de geur der jonge *samalĕm's* verspreidt zich, als de geprezen *puḍak's* (30).

---

[1]) Dit doelt op de bekende versmaat *Wasantalilaka.* Vgl. Kern, Wṛttasañcaya, 76.

[2]) *Rucira* is tevens de naam van den versmaat Rucirā. Vgl. Kern, Wṛttasañcaya, 68.

[3]) *Sudharmma* in deze beteekenis ontbreekt in de woordenboeken. Waarschijnlijk heeft deze beteekenis zich ontwikkeld uit „gelijk gerechtigd".

[4]) *Bajra* is de naam van een boom met roode bladeren (v. d. Tuuk, Kawi-Bal. Wdb. IV, p. 1015, s. v.).

„Helder is het water van het meer als de hemel; de schildpadden drijven erin als de maan. Als sterren zijn de gestrooide bloemen; hun stuifmeel verspreidt zich als wolken (31).

„Kwijnend [1], geurig, welriekend en bloeiend, bewegen zij zich door den zacht blazenden wind. Verlangend en verheugd vliegen de bijen daarheen. Raghu's telg is, dat ziende, aangedaan (32).

„Bekoorlijk omslingeren de ontloken en geurige *Dioscorea's* daar den stam van de *paḍali's* en omstrengelen die, als eene beminde vrouw, onophoudelijk de voeten en armen omhelzende (33).

„Schoon hangen zij neder en andere zijn verlangend, alle zijn zij om de *paḍali's* geslingerd. Vele van hunne bloemen worden onophoudelijk uitgestrooid, alsof zij afweerden, ongelukkig omdat zij eene mededingster gekregen hadden (34).

„Ik ben aangedaan bij het zien van de *tulaçi*, in al hare bewegingen is het alsof zij smeeken. Zij roepen de hommels om hunne liefde te beantwoorden en doen alsof zij zich verwijderen als *taḍahasih*-vogels (of liefde ontvangende ? [2]) (35).

„De *mĕlati*-bloemen buigen zich naar beneden, alle in vollen bloei. Daaṛ zijn de onrustige bijen verheugd gestemd." Hoe langer hoe meer werd Raghu's telg aangedaan en bezwaard. De onrustige bijen [3]) veroorzaakten bezorgdheid (36).

De teedere *Amoma's* waren dicht opeen, in bloei, aan weerszijden; sommige waren rood, andere wit, alsof zij gewasschen waren. De *paṇḍakaki's* waren verspreid, vermengd en bevriend met *wari*-bloemen. Vele bijen vlogen daarheen, verlangend, alsof zij door liefde getroffen waren (37).

En de bladeren der boomen waren glanzend als gewasschen koper. Hunne takken die waren de plaats, waar vele vogels zich nestelden. Zij waren alle opgewonden, dartel, spelende, in groepen, luid getier makende. De beo's en de papegaaien snaterden alsof zij onderwezen waren (38).

De hellingen van den Suwela waren alle met bosch begroeid; de vruchten voorzien van bloesem, de *priyaka's* in bloei, zacht en schoon, daar in de vlakte, op een rij geschaard, voortreffelijk van schoonheid. Rein en wit waren hunne bloemen, alsof zij lachten (39).

En er waren gele kokosboomen, die zich bogen en zich trillend

---

1) *Molò* ontbreekt in de woordenboeken en moet waarschijnlijk verbonden worden met de *m* van het volgende woord *mambö* tot *molöm*.

2) *Manaḍahasih* kan beide beteekenissen hebben.

3) *Bhramarawilasita* is de naam van een versmaat (vgl. Wṛttasañcaya, 47).

bewogen, alsof zij hem hunne takken als handen aanboden. Hunne droge bladeren vielen, dwarrelend, omdat zij licht waren. Zij geleken op den geest van den (van zijne geliefde) gescheidene, die weifelend rondzwierf (40).

Vervolgens bij de komst van den vorstenzoon op den top van den Suwela-berg, met alle apen, waren zij als duizend vurige leeuwen (41).

Luid hieven zij allen een leeuwengebrul aan, evenals de donder op de toppen der bergen. De vogels vlogen op, allen zeer bevreesd; ritselend vluchtten de reeën weg (42).

De apen waren allen vluchtig van inborst en bewegelijk; ook waren zij allen dorstig, vermoeid en hongerig, zoodat zij de vruchten bemachtigden; luidruchtig sprongen zij allen tegelijk om het hardst er op af (43).

Er waren zoete *Antidesma's* en *ambawang*-mangga's; er waren voortreffelijke bananen, *Piĕrardia's* en *limus, Phyllanthus, Zizyphus, Urostigma's* [1], *rambutan's* en limoenen, tamarinden, *calakĕt*, broodboomen en *Schleichera's* (44);

aardvruchten, *Mimusops, Aegle Marmelos*, pompelmoezen, *Sandoricum, Jambolana*, broodvruchtboomen, *Flacourtia., barkakan* en *Batatas edulis, Dracontomelon, kacapi, Feronia, Lansium, Zalacca, Eryoglossum, Jambosa, Flacourtia* en *Protium* (45).

Zoo was de menigte van vruchten, die door alle apen om strijd gezocht werden. De vruchten vielen voortdurend af, andere werden ingeslikt; er waren er, die vernield, verpletterd, gebroken werden, terwijl zij uiteenspatten (46).

De boomen waren dicht opeen, hunne vruchten waren rijp. Het apenleger at er van, totdat het verzadigd was, evenals een edel mensch, die streeft naar goud en edelgesteenten. Het welzijn van anderen, dat is zijn doel, niet het genieten ervan (47).

---

[1]) *Lwa* is het Jav. *lo*, een soort van vijgeboom. Zie van der Tuuk, Kawi-Balin. Woordenboek, III, 639, s. v.

NOG EENS DE HINDU-JAVAANSCHE BEELDEN TE BANGKOK.

DOOR

TH. VAN ERP.

(Met platen).

In deel 73 der Bijdragen van 1917, p. 285—310, deden wij eenige mededeelingen betreffende de beelden en fragmenten van den Barabudur, die de Indische regeering in 1896 geschonken heeft aan Z. M. den Koning van Siam, Chulalongkon II. In deel 79 van 1923, p. 491—518, kwamen we in ons opstel „Hindu-Javaansche beelden thans te Bangkok" daar op terug naar aanleiding van een door tusschenkomst van den Nederlandschen gezant verkregen stel fotografische negatieven van het meerendeel der Javaansche stukken, waarbij zich ook fragmenten bevonden van het vermaarde Lara Djonggrang-complex te Prambanan en van het Oost-Javaansche heiligdom Tjandi Singasari.

Dat we nu nogmaals dit onderwerp ter sprake brengen, vindt zijn grond in de omstandigheid, dat wij eenige interessante nadere inlichtingen ontvingen, zoomede een stel foto's, die in menig opzicht beter zijn dan de meerendeels slechte opnamen van den Bangkokschen fotograaf van 1922.

Deze nieuwe gegevens danken we aan den Inspecteur van den Oudheidkundigen Dienst in N. I., Dr. P. V. van Stein Callenfels, die zich in September 1926 in opdracht der N. I. regeering naar Malaka begaf voor het instellen van prehistorische onderzoekingen [1]).

Van het verblijf in Perak werd geprofiteerd om een uitstapje te ondernemen naar Bangkok, niet direct „in de buurt", want de treinreis Haiping—Bangkok duurt twee volle etmalen ! Tijdens het ruim 14-daagsch verblijf in Siam's hoofdstad werd een 10-tal opnamen

---

[1]) Deze leverden, naar ons werd medegedeeld, belangrijke resultaten op; met spanning zien we de publicatie hiervan tegemoet.

gemaakt van de Javaansche stukken, die zich thans bevinden in een museum, dat in October 1926 tot stand is gekomen onder leiding van Prins Damrong, broeder van wijlen Z. M. Chulalongkon, en van den bekenden Franschen Indo-archaeoloog George Coedès.

Bij de behandeling van Callenfels' gegevens zullen we tegelijkertijd een paar foto's publiceeren, die het Instituut in September 1925 werden toegezonden door den te Bangkok woonachtigen Heer W. Blankwaard.

Allereerst zij nog eens in herinnering gebracht welke Javaansche stukken in 1896 naar Siam's hoofdstad verhuisden.

Dit waren:

A. Van den Barabudur.

1o. Vijf Dhyani-Buddha's uit de nistempeltjes, resp. van het Oosten, Zuiden, Westen en Noorden en van den allerhoogsten Zenithmuur. Eén hiervan verongelukte bij het inschepen ter reede van Semarang. De vier overigen staan thans tegen hoekpijlers van Bangkok's heiligste pagode, gelegen binnen de ommuring van de in 1785 gestichte Wat Phra Keo, een der weinige Siameesche gebouwencomplexen, die met zorg in goeden staat worden gehouden. De wijze van opstelling blijkt uit plaat I (foto Blankwaard). Het beeld, de mijmer-Buddha van het Oosten, werd voorzien van een nieuw lotuskussen en ruggestuk met vlammenrand in quasi Hindu-Javaanschen stijl en kreeg ook nog een rugkussen, alles in stucco! Men voelt de disharmonie, die hier heerscht tusschen het klassieke Hindu-Javaansche beeld en de met mozaiek en barok pleisterwerk bekleede, moderne pijlers. Maar soit! de Buddha's belandden ten slotte op gewijden bodem, waar ze door Hinayanisten worden bewierookt en vereerd en ze zetten luister bij aan Bangkok's meest befaamden tempel van den „smaragden Buddha", „het verheven Juweel". Deze naam slaat op een vermaard Buddha-beeld, dat uit één stuk nephriet gebeiteld is en in het hoofdaltaar is opgesteld. De Wat Phra Keo is feitelijk het oude, z.g. „groote paleis" der Siameesche Vorsten. De tegenwoordige koning houdt er slechts zelden verblijf. Behalve op bepaalde feestdagen, is het slechts na verkregen toestemming te bezichtigen. De oude audiëntie-zaal verheugt zich in zekere beruchtheid vanwege de beide hideuse, kolossale poortwachters nabij den ingang. Deze geweldige, groteske Yaksa's zijn opgebouwd in baksteen en geheel bekleed met fayence tegels.

2o. Het eenige gave stel bijeenhoorende leeuwen van het stupaplein, die als wachters fungeerden bij den Noordelijken toegang. De

singha's zijn volgens Callenfels' mededeelingen „met de dhyani-Buddha's destijds door Z. M. Chulalongkon definitief aan den tempel geschonken en dus onaantastbaar geworden van heiligheid". De afbeeldingen in ons vorig opstel waren ontleend aan de minderwaardige cliché's van den Bangkokschen fotograaf. Wie zich een beter denkbeeld wil vormen van de aesthetische waarde en de allure dezer wachters, vergelijke plaat 3 b. van ons artikel „De Leeuwen van den Barabudur", Bijl. E. van het Oudheidkundig Verslag van 1923, waar een dergelijke leeuw is voorgesteld, die in brokstukken te voorschijn kwam bij de ontgraving van het stupa-plein, op het Oosten, in het jaar 1907.

De singha's zijn opgesteld in den lusttuin van de Wat Phra Keo, onder de pendopo, afgebeeld op plaat 2 (foto Blankwaard). Men krijgt hier een goeden indruk van het rommelige milieu met zijn decadente, moderne pleister-architectuur, zijn mengelmoes van beelden. Op den voorgrond twee naturalistisch nagebootste koebeesten, smakelooze Westersche tuinplastiek in zink.

3o. Een tempelwachter, een unicum, dat zeer waarschijnlijk dienst heeft gedaan als hoeder bij den ingang van de sangharama, het klooster, dat oudtijds bij den Barabudur stond, en dat thans spoorloos verdwenen is.

Van dezen tempelwachter gaven wij in ons vorig opstel een afbeelding, ontleend aan een door Dr. Krom in het Ethnogr. Museum te Leiden aangetroffen oude foto. Onze plaat 3 laat het beeld van een andere zijde zien en is vervaardigd naar een opname van Dr. van Stein Callenfels. Het bevindt zich thans in bovengenoemd Museum. Wanneer wij deze afbeelding vergelijken met de oudere, dan zien we dat de tempelhoeder in zijn nieuw vaderland een nieuwen (pleister)neus heeft gekregen.

Wij hebben vroeger reeds gewezen op het betreurenswaardige verlies van dezen wachter, doch kunnen de verleiding niet weerstaan dit nog eens te accentueeren door het stuk te stellen naast een overeenkomstig exemplaar uit de Prambanan-vlakte. We kiezen daartoe den poortwachter, die in 1923 opgegraven werd in de desa Glondong bij Kalasan en overgebracht naar het erf van den Regent aldaar [1]) en verwijzen naar plaat 4 Het is een der vier wachters, die paarsgewijze de beide toegangen bewaakten van het gebouwencomplex, welks overblijfselen 130 Meter ten Zuiden van den Tara-

[1]) Oudheidkundig Verslag 1923, p. 79.

tempel van Kalasan [1]), werden aangetroffen en dat zeer waarschijnlijk het klooster was, waarvan sprake is in de stichtingsoorkonde van genoemd heiligdom [2]).

We hebben hier te doen met een indrukwekkend meesterstuk, dat het toch zeker niet onfraaie Barabudur-exemplaar verre achter zich laat in monumentaliteit en schoonheid. We hoeven hier niet verder den lof te verkondigen van den onbekenden beeldhouwer, die deze wachters hiew uit trachietblokken van ongeveer drie meter hoogte en kunnen dit gerustelijk overlaten aan de afbeelding. Maar wel dient de aandacht gevestigd te worden op de tegenstellingen tusschen het Barabudur- en het Kalasan-stuk. Bij alle overeenkomst in vormgeving en stijl — beiden blijven binnen het kader der klassiek Midden-Javaansch plastiek — zien we bij den eenen wachter een archaisch aandoende rust en eenvoud, een ietwat primitieve vormgeving in de oogpartij, handen en voeten, een sobere behandeling in de haardracht, de kleedij en lijfsieraden. Bij den ander een meer bewogen en expressief karakter, een rijper modelé, vooral in het gelaat (de oogpartij !) de handen en voeten, een rijkere behandeling van de lijfsieraden en haardracht; de laatste met vijf rijen krullen, in stede van twee en deze op zich zelf, sprekender dan bij het Barabudur-beeld. Men lette op de ornamentatie van heupkleed en gordel en op de verfijnde versiering van de knots. Maar bovenal, hoe meesterlijk werd hier de compositie door die kostelijke vondst, om het been, waarop geknield wordt, te doen rusten op een afzonderlijk gehouden, fraai versierde plaat !

We zien hier het zelfde verschijnsel, dat zich voordoet bij vergelijking van de architectuur, de versiering en de bouwtechniek van Barabudur en Mendut eenerzijds, met Tjandi Kalasan (778 A.D.) anderzijds, een verschijnsel, dat er o. i. op wijst dat de beide eerstgenoemde heiligdommen tot een oudere periode hooren dan het laatste [3]). Nog eens, het voor Java verloren gaan van den archaischen wachter van den Barabudur moet ten zeerste worden betreurd.

4o. Een makara-spuier van den ondersten hoofdmuur der breede omgang. In stede van de slechte afbeelding van den Bangkokschen fotograaf, in ons vorig artikel, waarin de kunstwaarde van het fragment niet tot haar recht komt, en deze bovendien geschaad wordt door onbeholpen afdekking van den achtergrond, geven we nu

[1]) Twee andere wachters sieren den tuin der Residentswoning te Jogja; het vierde exemplaar houdt zich nog schuil en zit vermoedelijk nog veilig in den grond.

[2]) Krom, Inleiding Hindoe-Javaansche Kunst, I, p. 201.

[3]) Naar men weet is de stichtingsdatum van den Barabudur niet bekend.

Callenfels' goede foto, plaat 4, die ons tevens een kijkje gunt op de opstelling in het museum.

We brengen nog even in herinnering dat dit prachtige stuk bouwbeeldhouwkunst thuis hoort op den Noord-West-hoek van den stupa. Bij de restauratie is de ledige plaats aangevuld met een andere, in de nabijheid uit den bodem te voorschijn gekomen spuier, doch deze laatste moest op zijn beurt vervangen worden door een plompen U-vormigen gootsteen.

5o. Een Kalakop-spuier van een der vier gaanderijmuren. We verwijzen hiervoor naar de vrij goede afbeelding bij ons vorig artikel. Callenfels zond geen foto en vermeldt het stuk niet bij de museumobjecten. Vermoedelijk staat het dus nog in de pendopo.

6o. Een nagenoeg compleet, sprekend relief, afkomstig van de balustrade der eerste gaanderij, bovenste reeks waar jataka's zijn uitgebeeld. In ons vorig opstel, p. 505, hebben we betoogd dat het vermoedelijk no. 186 was der bedoelde jataka-serie. We waren toen aangewezen op een zeer slechte foto en de Bangkoksche fotograaf had bovendien, bij het naar buiten brengen en opnieuw opstellen der dertien steenblokken, de twee bovenste rijen verhaspeld. Aan den Heer Callenfels danken we nu een betrouwbare foto, plaat 5. Deze is, wat belichting betreft, nog niet om er ons over op te winden, doch de opstelling der steenstukken is nu correct.

Het relief geeft zeven voortschrijdende vrouwen te zien; op het incompleete einde een paar doodskoppen en doodsbeenderen. Vroeger schreven we o.m.: „Nu is de foto, jammer genoeg, zóó slecht, dat wij slechts aarzelend durven aan te nemen dat de vrouwen de slangen-coiffure vertoonen. Is onze onderstelling juist, dat wij hier met nagini's te doen hebben, dan zou het tafereel zich uitnemend aansluiten bij de vier volgende tableaux, 187 t/m. 190, waarin ook naga's en nagini's optreden." Helaas geeft ook Callenfels' foto hier geen uitsluitsel. Bij de drie voorste figuren is de coiffure verbrijzeld, bij de vier anderen doet ze, wat de contour betreft, wel denken aan de slangen-huif, maar toch meenen we hier eer bloemen te zien dan slangen. Hoe het ook zij, de hoofdtooi is een zeer bizondere en kan

---

Krom heeft gemeend dien op epigrafische gronden te moeten stellen op de tweede helft der achtste eeuw Op kunsthistorische gronden zouden wy dien zoo ver mogelyk naar achteren verlegd willen hebben, liefst naar de eerste helft der achtste eeuw en daarbij zóó dicht bij het jaar 732 der Tjanggal-inscriptie, als overeen te brengen is met den overgang van het oude Çiwaïtische gezag naar het Mahayanistische regiem der vorsten uit het Çailendra-geslacht.

voor iconografen wellicht een belangrijk gegeven behelzen bij de identificatie van het relief.

Callenfels zond ook een foto van de achterzijde van het relief, doch deze is dermate gesluierd, dat ze niet voor reproductie in aanmerking komt. We zien een deel van het relief op den achtergrond van plaat 5. Het geeft een zittende vrouwenfiguur, de linkerhand in den schoot, als de Dhyani-Buddha's van het Oosten, Zuiden en Westen, in de opgeheven rechterhand een lotusbloem. Overigens het normale decor, links een vaas met lotus-bouquet, rechts een wierookbrander, aan den bovenkant het guirlande-motief. Zooals bekend is, hebben we hier te doen met een der decoratieve tableaux, zooals die aan de buitenzijde der balustraden voorkomen, tusschen de Buddhaschrijnen. Doorgaans is er afwisselend een manlijke en een vrouwelijke figuur afgebeeld. Indien onze onderstelling juist is, dat we hier relief no. 186, onmiddelijk ten Zuiden van de Westelijke poort, voor ons hebben, dan zou er bij de poorten een afwijking te constateeren vallen in het schema, want het tableau ten Noorden van de poort geeft ook een vrouw te zien. Zeer waarschijnlijk is er geen kwestie van een afwijking, doch vormden de poorten het uitgangspunt voor een symmetrische indeeling dezer half-goddelijke wezens, die zulk een voorname rol spelen in het pantheon en de plastiek der Mahayanisten.

7o. Een Kala-kop, afkomstig van de omlijsting van een Buddhaschrijn der gaanderijen. We schreven vroeger: „Mogelijk is hiervan te Bangkok nog een tweede exemplaar voorhanden", zulks naar aanleiding van ons op den Barabudur mondeling verstrekte inlichtingen. Deze twijfel kan nu verdwijnen. Callenfels zond een foto van het eenig voorhanden exemplaar, mede opgesteld in het museum, plaat 7.

8o. Een stupa, behoorend tot de bekroningen van de nistempeltjes.

B. Van het Lara Djonggrang-complex te Prambanan.

9o. Een decoratief figuur-relief met drie apsarasen, afkomstig van de buitenzijde der balustrade van den Çiwa-tempel. De slechte afbeelding bij ons vorig opstel kan nu vervangen worden door Callenfels' duidelijke foto, plaat 8. We schreven vroeger: „Eén en hetzelfde architectonische motief is hier in 48-malige herhaling toegepast. Het bestaat uit een tusschen pilasters gevatte en door een Kala-makara-ornament bekroonde nis, geflankeerd door inspringende kazementen. Het voorvlak van genoemde nissen bestaat uit

één enkelen steen, versierd met drie in uiterst bevallige houding naast elkaar staande figuren, welke elkander somwijlen omstrengelen. Meestal zijn het drie vrouwen, soms een man tusschen twee vrouwen, dan weer drie mannen. Op de inspringende paneelen zijn dansende en musiceerende figuren afgebeeld". We kunnen thans de situatie verduidelijken met een fraaie foto en verwijzen naar plaat 9, die een beeld geeft van een deel der gereconstrueerde prachtige balustrade [1]). Doch tevens dient een kleine correctie te worden aangebracht. Het nismotief herhaalt zich feitelijk 72 maal, met dien verstande dat op de acht uitspringende hoeken er telkens twee gecombineerd zijn tot één bouwkundige eenheid. Voorts is ons in 1926, tijdens onze deelname aan den arbeid der z.g. „Restauratie-commissie" gebleken, dat er oorspronkelijk een bepaald systeem heeft geheerscht in de groepeering der drie typen van nis-steenen. Er waren slechts acht groepen met een gandharwa tusschen twee apsarasen en deze kwamen voor in de middelste der vijf nissen, die men op de voorzijde van elken gevel-uitsprong vindt, wederzijds van de trappen. De twee andere typen, t.w. die met de drie apsarasen en de drie gandharwa's, zijn gelijkelijk verdeeld over de resteerende 64 nissen [2]).

De reconstructie van de balustrade heeft, behoudens het aanbrengen der stupa-vormige bekroningen, sinds lang haar beslag gekregen. In tal van nissen vindt men beschadigde reliefs; bij verscheidene zijn de kopjes der figuren afgeslagen, doch bij registratie bleek ons dat er slechts een drietal reliefs dermate verminkt zijn, dat ze onleesbaar werden en dat er slechts één totaal verdwenen is. We weten nu dat dit éene verloren schaap in het Bangkoksche museum is ondergebracht.

10o. Een steen met sprekend relief, waarop vier apen voorkomen. In stede van het vroegere onduidelijke prentje geven we thans Callenfels' foto, plaat 10. De belichting is niet fraai, maar 't relief is althans in allen deele leesbaar. We brengen nog even in herinnering dat de Rama-legende op de binnenzijde der balustrade van den Çiwa-tempel in beeld gebracht is tot en met de episode van het bouwen van den dam en de overtocht naar Langka. Het verhaal vond eertijds zijn voortzetting op de balustrade van den Brahma-

---

1) Oudtijds werd elke nis bekroond door een monumentaal, geribd, stupavormig topstuk.

2) Met deze systematische groepeering der drie typen van voorstellingen werd bij de reconstructie, jammer genoeg, geen rekening gehouden.

tempel, doch ten gevolge van de blootlegging door Dr. Groneman — een meesterstuk in het slechte! — waren de stukken schier hopeloos verspreid geraakt. Intusschen is de Oudheidkundige Dienst thans aardig op weg de voorhanden fragmenten herplaatst te krijgen. De onverflauwde toewijding en speurzin van den fotograaf-teekenaar J. J. de Vink mag hier wel even met dankbaarheid worden herdacht.

Het is duidelijk dat de reliefsteen van plaat 10 strijders te zien geeft van Hanuman's leger en dus hoort tot de balustrade van den Brahma-tempel. Onder de wapens noteeren we een zware dolk, doch onze bizondere aandacht wordt getrokken door een vervaarlijken bijl, een sierlijk staatsie-wapen. Het lemmer heeft de gedaante van een maansikkel en doet denken aan dat van een hellebaard; het boveneinde lijkt versierd met een vogelkop.

11o. Twee sprekende steenen, waarvan volgens Callenfels er één behoort tot den Brahma-tempel, en de andere tot den Wishnu-tempel. Wij geven hier wederom de nieuwe prenten plaat 11 en 12, en herinneren er aan, dat Callenfels' in 1915 ondernomen onderzoek reeds onomstootelijk heeft vastgesteld dat de balustrade van den Wishnu-tempel versierd is geweest met uitbeeldingen van de Krishna-legende.

Welk een milde innigheid in het groepje met de drie zittende manlijke figuren, waarvan de twee voorsten in een zeer vertrouwelijk gesprek gewikkeld schijnen; welk een bewogenheid in het tafereel met de kampende boogschutters. Hoe fraai is het modelé van den staanden krijger, die ons zijn rugzijde toekeert. Men voelt wel dat deze fragmenten, in aesthetisch opzicht, op het zelfde hooge peil staan als de Ramayana-reliefs van den Çiwatempel en dat ze door dezelfde meesterhanden werden gebeiteld.

In ons vorig opstel wezen wij reeds op een eigenaardig costuumdetail: de merkwaardige, uit drievoudige (kralen- of parel?) snoeren bestaande kransen op het hoofd der drie figuren van plaat 12. Opmerkelijk is ook de haardracht met de recht naar achteren stekende wrong en leerzaam voor de stijltradities van dien tijd is de achterste der drie figuren. Het hoofd is frontaal uitgebeeld en de haarwrong is dus feitelijk niet zichtbaar. Doch de beeldhouwer laat die wrong parmantig naast het hoofd uitsteken: een combinatie van vóór- en zijaanzicht. De inheemsche drang naar uitbeelding van het karakteristieke profiel-beeld, die later in de Oost-Javaansche relief-kunst zoo sterk zal gaan spreken, doet zich hier al gelden. Of vergissen wij ons, en hebben wij hier te doen met een *schuin* naar

achteren opgewerkte haardracht, zooals bij den bekenden kop van Sukuh uit het Zwolsche museum [1]) en zooals die nu nog op Bali in zwang is bij de vrouwen ?

Wij vestigden vroeger de aandacht op een „indekking met ruitvormige houten sirappen" van het bouwsel op den achtergrond. Nu we over een betere afbeelding beschikken, dient dit te worden herzien. Het gebouwtje is een kleine open balé op vier stijlen, met het typische Sumatraansche dak. De lange zijkanten zijn voorzien van een schuinstaand zonnescherm van gevlochten bamboe, ondersteund door twee stutten; deze laatste zijn gebroken, doch wij hebben het ontbrekende met een paar lijnen aangevuld. Wat wij voor sirappen aanzagen, blijkt dus bamboe-vlechtwerk te zijn.

Wij hebben vroeger melding gemaakt van „een vijfde fragment van Tjandi-Prambanan", omdat daarvan sprake is in de officieele briefwisseling, die vooraf ging aan de schenking. Toen bij de negatieven van den Bangkokschen fotograaf dit vijfde stuk niet voorkwam, schreven wij: „Het is gewenscht dat hieromtrent een nader onderzoek worde ingesteld". De Heer Callenfels, die tijdens zijn verblijf in Bangkok, ons opstel niet in zijn bereik had, heeft dit niet gedaan, doch zijn foto's behelzen alleen de vier tot nu toe behandelde stukken. Wellicht hebben we aan te nemen dat er inderdaad niet vijf, maar slechts vier Prambanan-fragmenten naar Siam's hoofdstad zijn verhuisd.

C. Van het Singasari-terrein.

12o. De prachtige, 1.70 M. hooge Ganeça van de alun-alun van Singasari, die volkomen gelijkwaardig is met het uit den torentempel afkomstige exemplaar, dat zich thans te Leiden bevindt. We verwijzen hieromtrent naar onze vroegere mededeelingen met goede afbeelding. Wij herinneren even aan de opstelling op een voetstuk, opgebouwd uit de bekende à jour bewerkte, groen geglazuurde Chineesche tegels; rechts en links een Chineesch heiligen-beeld, op den voorgrond een offertafel met Chineesch vaatwerk. Alzoo een mengeling van goede Hindu-Javaansche en Chineesche kunst! Wat de Siamees daaraan van zich zelve toevoegde, dat is de opbouw van het voetstuk met zijn ribben en lotuskussen in stucco . . . is foeileelijk.

In de officieele briefwisseling is sprake van een tweede beeld. Hieromtrent brachten de gegevens van 1922 geen opheldering. Ook Callenfels zwijgt er over.

---

[1]) Zie Krom, Inleiding Hindu-Javaansche kunst, pl. 88.

Hiermede hebben de Javaansche stukken, die naar Siam verhuisden, de revue gepasseerd en hebben wij ze nog eens gezien in het nieuwe licht, dat daarover opging, dank zij de gegevens van de Heeren Blankwaard en Callenfels.

Wij onthielden ons in ons vorig opstel van lang napleiten en jammeren over de vergissing van 1896, doch besloten het met een opwekking. Wij gaven in overweging een poging te doen een gedeelte der beelden en fragmenten te doen terugkeeren naar de plaats van herkomst. Wij formuleerden een bescheiden wensch en spraken de hoop uit dat de Oudheidkundige dienst in N. I. het denkbeeld bij de Indische regeering ingang zou doen vinden om, door bemiddeling der Nederlandsche regeering en van den Gezant te Bangkok, een verzoek te richten tot den Koning van Siam.

Dit is niet geschied en wellicht zijn daarvoor goede redenen geweest. Het blijft nu eenmaal een netelige onderneming, terug te komen op een schenking. Toch zal nu een deel van onze wenschen in vervulling gaan. De Heer Callenfels heeft zich, tijdens zijn verblijf te Bangkok, niet bepaald tot het fotografeeren van de museumstukken. Hij heeft tevens een poging gedaan langs onderhandschen weg de drie sprekende reliefsteenen van Prambanan (pl. 10, 11 en 12), naar de plaats van herkomst te doen terugkeeren. Van terzijde vernamen we dat deze poging met succes zal worden bekroond. De stukken zullen geruild worden tegen vier Hindu-Javaansche bronzen uit de collectie duplicaten van het Museum te Batavia.

De onderhandelingen werden aangeknoopt met Prins Damrong. Deze stond van den aanvang af sympathiek tegenover Callenfels' wenschen en gaf zelfs te kennen dat hij voor zich persoonlijk, in het belang van de wetenschap, niets liever zag dan dat de stukken terugkeerden naar de plaats van herkomst, doch tevens verklaarde hij machteloos te staan tegenover de verknochtheid van Koning en volk aan Chulalongkon's „geschenken aan de natie". Callenfels schrijft: „De oude koning was tijdens zijn leven al zeer bemind en is nu goed op weg een heilige te worden, of liever, hij is het al. Ik zag groote processies van bedevaartgangers, waarbij tal van Buddhistische monniken, naar zijn ruiterstandbeeld trekken, vóór de troonzaal. De beelden worden beschouwd als geschenken van hem aan de natie en deelen in zijn heiligheid".

De eindelooze besprekingen hadden dan ook een moeizaam verloop en ware het niet dat wijlen Chulalongkon's bewondering en liefde voor Hindu-Javaansche bronzen nu nog nawerkte, dan zou zelfs de idee der ruiling geen ingang gevonden hebben. Een goed deel van

1. Dhyani-Buddha van Barabudur in de pagode van Wat Phra Keo te Bangkok.

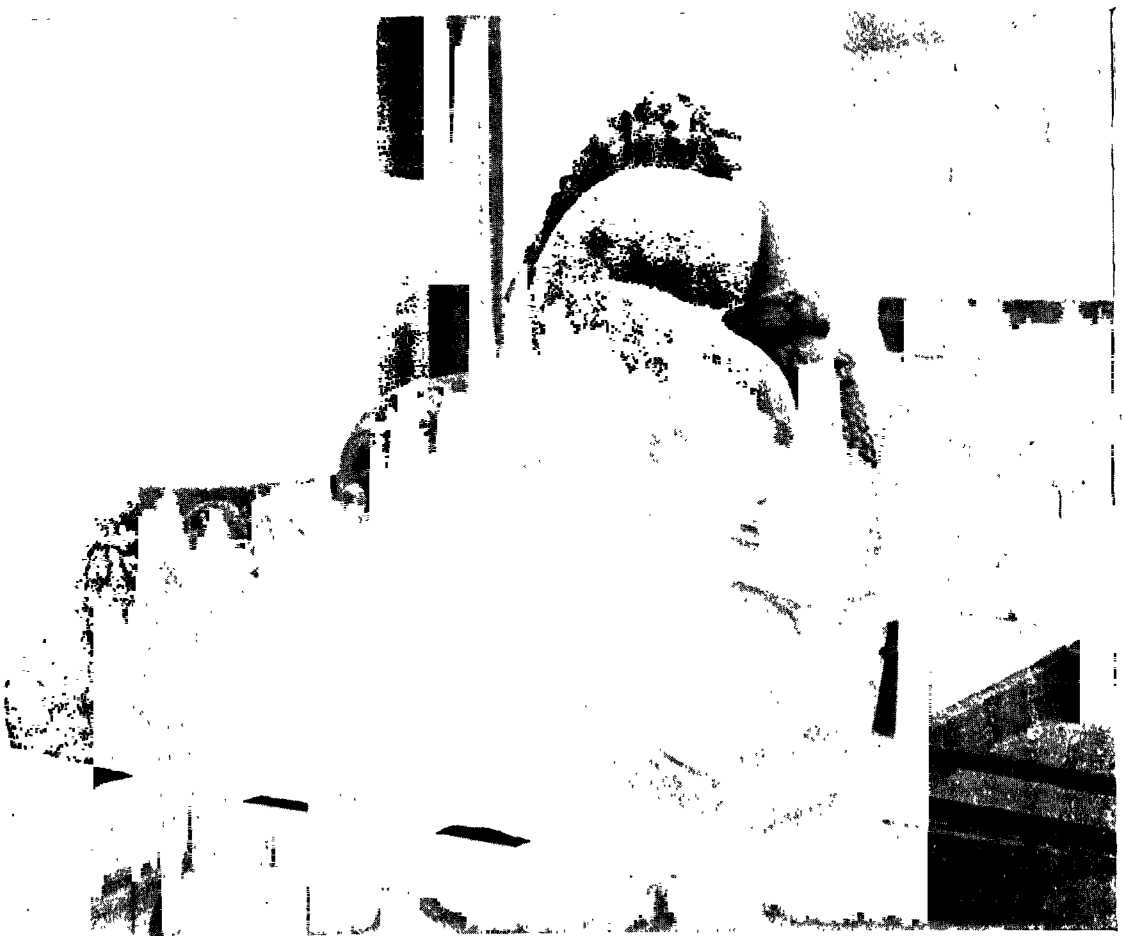
2. Kijkje in den lusttuin van het oude „groote paleis"; onder de pendopo staan eenige Hindu-Javaansche fragmenten.

3. Tempelwachter van het Barabudur-terrein, thans in Museum te Bangkok.

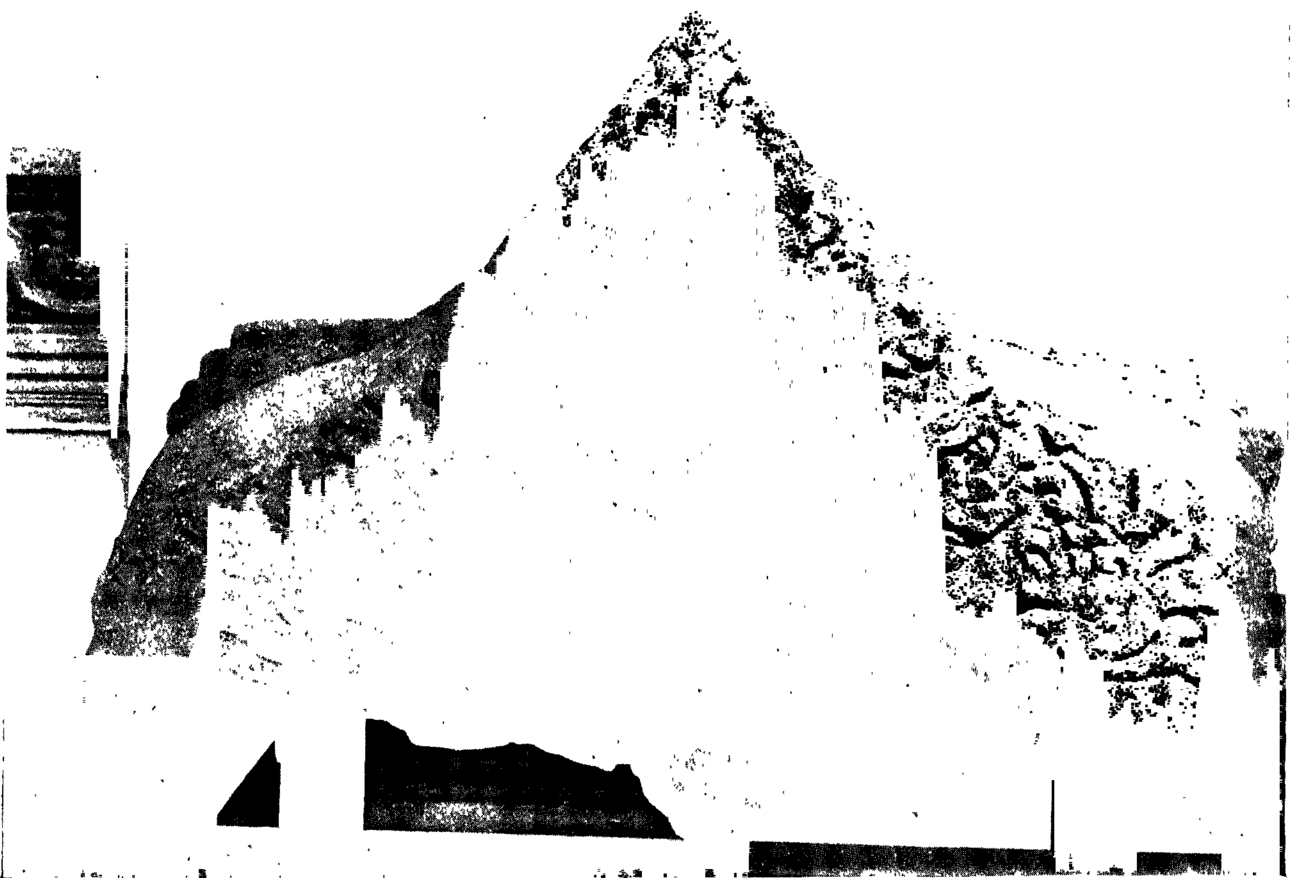
4. Tempelwachter afkomstig van het klooster (?), behoorende bij den Tara-tempel van Kalasan, thans op het Regents-erf aldaar.

5. Makara-spuier van Barabudur, thans in Museum te Bangkok.

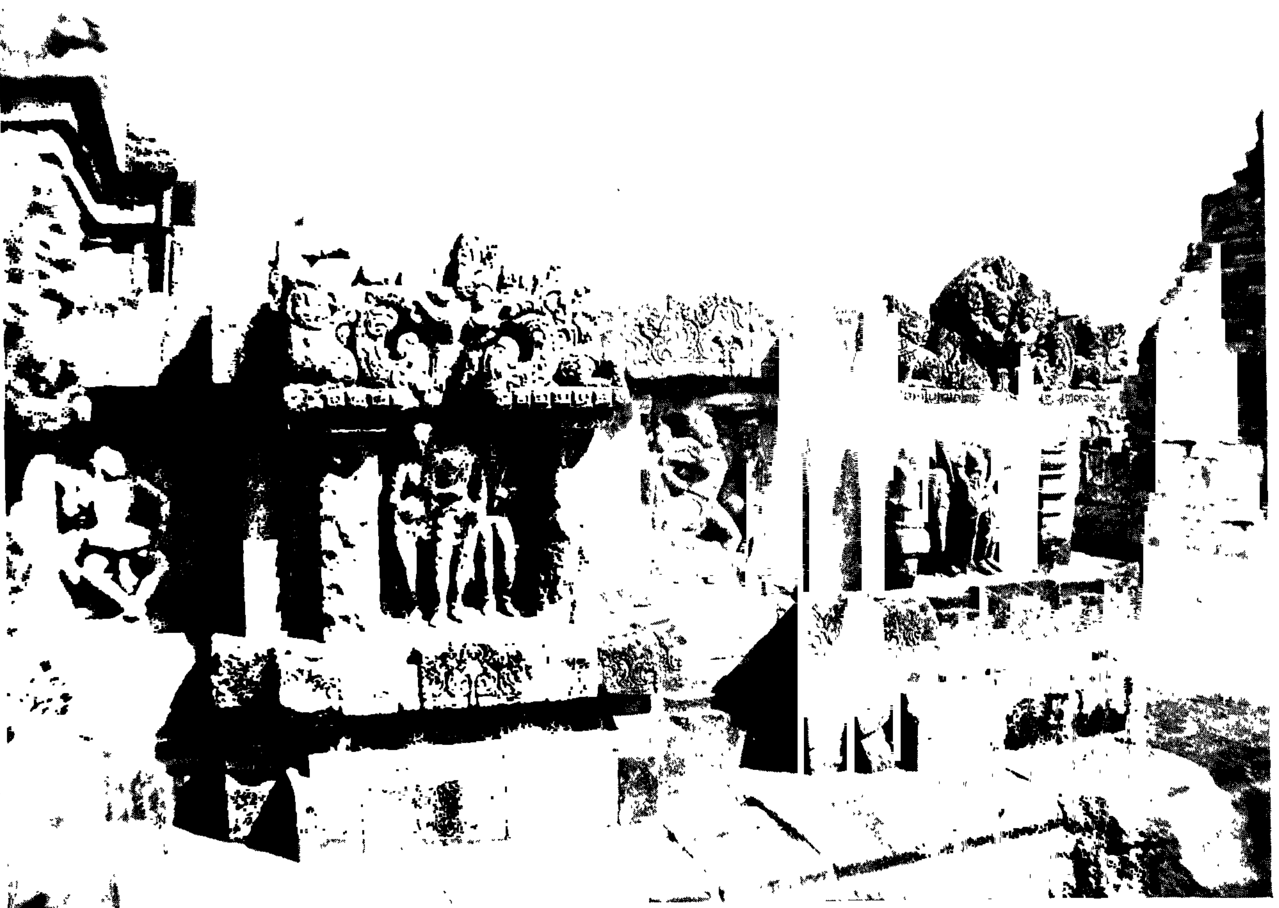
6. Jataka-relief van Barabudur, balustrade eerste gaanderij, bovenste reeks, N° 186(?), thans in Museum te Bangkok.

7. Kala-kop van een nistempeltje van Barabudur, thans in Museum te Bangkok.

8. Nis-steen met Apsarasen, afkomstig van de balustrade van den Çiwa-tempel van Prambanan, thans in Museum te Bangkok.

9. Çiwa-Tempel van Prambanan.
Gereconstrueerde nissen der balustrade.

10. Fragment der Ramayana-reliefs van de balustrade van den Brahma-tempel van Prambanan, thans in Museum te Bangkok.

11. Fragment der Ramayana-reliefs van de balustrade van den Brahma-tempel van Prambanan, thans in Museum te Bangkok.

12. Fragment der Krishnayana-reliefs van de balustrade van den Wishnu-tempel van Prambanan, thans in Museum te Bangkok.

het slagen is te danken geweest aan de krachtige medewerking van George Coedès. Ook deze bevestigde nadrukkelijk dat de „heiligheid van Chulalongkon's geschenken aan de natie" geen phrase is, maar levende werkelijkheid.

En zoo blijft het terugerlangen van de stukken, die eenmaal aan den tempel geschonken werden, en ter eere waarvan eens een luisterrijk wijdingsfeest plaats had, t.w. de vier Dhyani-Buddha's en de beide leeuwen van den Barabudur, ten eene male buitengesloten.

Callenfels schrijft nog dat de eenige kans om, behalve de drie bedoelde Prambanan-fragmenten, nog enkele andere der museumstukken terug te krijgen, daarin zou bestaan, dat wij eenige oude Siameesche stukken in ruil wisten te bieden. Ook in Siam uit de nationale opleving zich blijkbaar in dien zin, dat men thans groote waarde hecht aan al wat vastzit aan eigen, oude cultuur. Wie weet hoe schaarsch oude nobele Siameesche plastiek is, begrijpt dat de kans langs dezen weg nog iets terug te krijgen, al heel gering is.

Intusschen zullen binnen afzienbaren tijd drie waardevolle fragmenten, na een ruim dertigjarige ballingschap op terugreis gaan naar good old Prambanan. Twee pijnlijke leemten in de Rama-serie van den Brahma-tempel, en één in de Krishna-serie van den Wishnutempel, zullen eerlang worden aangevuld.

Onze hulde aan Van Stein Callenfels' initiatief, aan Prins Damrong's ruimen geest en Coedès' krachtdadigen steun!

Den Haag, Juni 1927.

NASCHRIFT VAN 26 DECEMBER.

Met verwijzing naar het op p. 507 opgemerkte over den steenen wachter van Kalasan, zij hier mededeeling gedaan van een zeer recente en belangrijke vondst.

Den 1en November werd in een suikerriettuin, 300 à 400 Meter ten Zuiden van den Tara-tempel, dus op de plaats, waar oudtijds de gebouwen stonden, die vermoed worden tot de sangharama te behooren, een monumentale bronzen klok opgegraven van 57 c M. hoogte. Dit kan niet anders dan de oude kloosterklok wezen. De Adjunct-Inspecteur van den Oudheidkundigen Dienst, de Heer B. de Haan, in wiens beproefde handen de leiding berust van de restauratie van den Tara-tempel, schreef ons dienaangaande dd. 11 November:

„Het is een buitengewoon fraai exemplaar, prachtig van verhouding en rijk van versiering. Het geheel heeft den stoepa-vorm en wordt bekroond door een steigerend leeuwtje. Merkwaardig is het Chineesche karakter van dit figuurtje. Als het afzonderlijk gevonden ware, zou men het eer onder Oost-, dan onder Midden-Javaansche kunst rangschikken. Vlak naast de klok werd nog een groote Chineesche pot gevonden". Het te velde staande gewas stond het verdere bodemonderzoek voorloopig in den weg. Dit zal echter na den rietoogst weer worden ter hand genomen

---

KARO-BATAKSCHE OFFERPLAATSEN.

DOOR

J. H. NEUMANN.

(Met plaat).

Wanneer men een Karo-Bataksch dorp binnenkomt, valt het spoedig op dat er hier en daar bij de huizen zich kleine tuintjes bevinden, omgeven door een bamboe omheining. In deze tuintjes staan pisangboomen, meestal *galoch si tabar* (musa paradisica), benevens een kommetje met water en soms een of meer steenen. Deze tuintjes zijn bestemd voor verblijfplaats van de zielen der voorouders, nl. van de familie die dit tuintje plantte.

Wij zullen in dit opstel deze offerplaatsen niet opzettelijk behandelen en ons meer bepalen tot de offerplaatsen die zich gewoonlijk buiten het dorp bevinden en niet bepaald familie-, maar dorps- of stameigendom zijn. Buiten het dorp wonen de beschermgeesten van de dorpsbewoners en aan deze geesten brengt men zijne offers.

In het hieronder volgende opstel zullen we trachten, voor zooveel aan ons zelf duidelijk geworden is, een inzicht te geven aangaande deze offerplaatsen. Jarenlang heb ik mij met dit onderwerp bezig gehouden zonder dat ik in het bonte allerlei der berichten, voor mijzelf klaarheid brengen kon. Ook wat ik hier bied kan mij nog niet bevredigen, maar vreezende dat ik toch niet veel verder zal komen en gezien de steeds voortschrijdende Westersche cultuur in dit land, die al het oude wegvaagt, of erger nog Europeesch gaat „umdeuten", geef ik wat ik verzamelde, in de hoop anderen er een dienst mede te bewijzen. Meer dan dertig offerplaatsen werden aan een onderzoek onderworpen, hetzij door mij persoonlijk, hetzij op grond van betrouwbare berichten. Hierbij spreek ik dan ook mijn dank uit aan allen die mij behulpzaam zijn geweest.

Allereerst moge dan een bespreking plaats vinden van de *algemeene* benamingen waarmede men die offerplaatsen aanduidt,

waarna dan de bijzondere namen, in zoover dit noodig is, een beurt zullen krijgen.

In de Doesoens van Deli en Serdang, die van de Hoogvlakte uit bevolkt geworden zijn, spreekt men meestal van *berē-berēn* „de plaats waar, of datgene waaraan, men geeft (offert)", van *merē* „geven". Ons offeren heeft dus hier de eenvoudige beteekenis van „geven". Dit is in het algemeen gezegd, en omvat dus zoowel „eten geven, als een levende kip of geit aldaar loslaten". Meer bepaald eten geven is „*ipadjoeh*". Vandaar ook de algemeene naam *padjoeh-padjoehen* „plaats waar of iets dat men gewoonlijk te eten geeft". Dit is ook een algemeene naam voor offerplaats. *Berē-berēn* schijnt echter in de Doesoen hier en daar nog de beteekenis te hebben van „eerste of voornaamste" offerplaats, tegenover *temboen-temboenen* waarmede men meer ondergeschikte offerplaatsen aanduidt. Waarschijnlijk beteekent dit laatste woord „plaats van welvaart of heil", daar *temboen* „dik, vet" moet beteekenen. Liever zou ik er een nevenvorm van *tamboen* in willen zien. Men gebruikt dit woord ook in den zin van offeren, nl. *pagē itamboen* „de rijst op een hoop stapelen en daaraan offeren", iets wat men na den oogst wel doet. Zoo blijven we in de lijn van de beteekenis der vorige woorden. Een enkele maal hoort men ook *sembahen* of *soembah-soembahen* „dat wat men of de plaats waar men zijn eerbied betuigt". (Men denke aan de *sombahon* der Toba-Bataks).

Op de Hoogvlakte wordt veel gebruikt het woord *silàn*. Daar de klemtoon op de laatste lettergreep valt, moet het grondwoord *sila* zijn. Dit is mij echter in het Karosch niet bekend. In het Tobasch heeft men echter *parhombang sila* „so sitzen dass man die Knien mit den *ulos* zusammenbindet, eine beliebte Art auf den Boden zu hocken". (Warneck); *bersila* (Mal.) „met onder het lijf gekruiste beenen zitten". Naar analogie van het Tobasch, zouden we hier dus aan een beeld of zoodanig zittenden geest kunnen denken. Wellicht zijn we hier niet zoo ver van de waarheid, gezien de beeldjes die men als *pengoeloebalang* gebruikt en die meestal in zulk een hurkende houding afgebeeld worden. Ook andere beeldjes geven die houding te zien. Of het woord ook te vertalen zou zijn met „de plaats waar men *sila* zittende iets aanbiedt" durf ik niet te zeggen. Immers, een steen bij Sarinembah, waar op een wild zwijn (volgens mijne meening een olifant) is afgebeeld, draagt den naam van *silān si babi-babi*, waar *si babi-babi* dus bepaling van *silān* is.

Ook het woord *pagar* wordt gebruikt om een offerplaats aan te

duiden. Het woord heeft verschillende toepassingen. De eenvoudigste *pagar* bestaat hierin, dat men sirihspeeksel, soms met mos vermengd (zie beneden) op voorhoofd en op beide wangen als een stip aanbrengt. Verder heeft men beeldjes in den vorm van man of vrouw, ook wel als olifant, die als huisbewakers optreden en ook *pagar* heeten. Dan heeft men buiten het dorp soms een graf, dat aan een bepaalde familie behoort, en ook *pagar* heet. En eindelijk zijn er buiten het dorp offerplaatsen die aan het geheele dorp behooren en eveneens *pagar* heeten. De beteekenis die het woord in het Maleisch heeft zal hier dan ook wel in overdrachtelijken zin gebruikt zijn, nl. „dat wat beschermt". In het Karosch is het echter ook een naam voor de geslachtsdeelen van den man; het woord mag dan ook niet in het bijzijn van vrouwen gebruikt worden.

Tenslotte noemen we het woord *toengkoep* dat alleen gebruikt wordt voor de offerplaatsen waar een als maagd gestorven vrouw begraven is.

Dit zijn de algemeene benamingen voor de offerplaatsen buiten het dorp, die niet particulier bezit zijn. Plaatselijk heeft men echter nog andere namen, waarmede een bepaalde offerplaats aangeduid wordt. Zoo heet de *berē-berēn* van Sibolangit *si koeda-koeda*, omdat het uiteinde van den heuvel eenigszins op een paardekop gelijkt. Elders *goetji padjoeh-padjoehen* „de kruik om aan te offeren"; *permoembangen* „de plaats van de jonge kokosnoten"; *so mangan* „niet eten", enz. Ondoorzichtig zijn *ketoetan* of *ketoeën* (klemtoon op *toe*) en *si nggoedaha*. Het laatste woord wellicht afgeleid van gaba (Mal. Skr. knots), daah hantoes meestal voorzien zijn van een stok. (In het Karosch nemen uit het Sankriet via het Maleisch of welke andere taal overgenomen woorden vaak een *d* aan waar oorspronkelijk een *g* staat, vgl. *gahara* en *ndehara*, *geraham* en *deraham*). We zullen het bij deze namen laten, in het vervolg komen nog andere ter sprake.

Ten slotte heeft men op de Hoogvlakte nog de naam *Bahoeta-hoeta* of *Bahoeta-koeta*, welke als verzamelnaam dienst schijnt te doen voor alle beschermgeesten die bij een dorp behooren, en waarover hier beneden nog uitvoeriger zal gehandeld worden.

Wie wel eens deze offerplaatsen bezocht heeft en gezien met welk een angst en vrees men er U heen leidt, ja soms alleen maar een oude vrouw als geleidster medegeeft, die komt onder den indruk dat daar in de oogen der menschen toch wel een heel machtige geest moet wonen, en het zaak is dien niet te vertoornen. In enkele ge-

vallen maakt de plaats wel indruk op een gevoelig gemoed, soms echter bgerijpt men niet hoe men zulk een vrees kan koesteren. Te Singa, waar een aantal beeldjes onder een grooten ficusboom staan, midden in het stille bosch, komt men een oogenblik onder den invloed van de omgeving, maar elders waar alleen een boschje zg. heilige planten staan, is niets wat bepaald indrukwekkend is. Hieronder wil ik trachten een overzicht te geven wat alzoo op die offerplaatsen te zien is.

1. *Pagar si laboe-laboe.* Er ligt daar iemand begraven. Op het graf een drietal steenen, als haardsteenen gerangschikt (Koeta Boengkei).

2. Een graf en een potje met tooverpreparaat, *sibiangsa* geheeten.

3. Een plek met heilige planten beplant.

4. Een plek met heilige planten beplant en eenige steenen.

5. Een graf van een maagd (*toengkoep*).

6. Een graf of meerdere graven, waar slaven gedood zijn, en waar een zestal beelden staan. (Boekoem).

7. Drie groote steenen, twee er van in de rivier, waaraan niets bijzonders.

8. Een groote boom (*toealang*), een ruiterbeeldje, een vierkant van steenen, een trog met water. — Elders alleen *toemenengs,* een soort pandanus, maar die een stam maakt.

9. Een vijvertje. Elders een vijvertje met palingen.

10. Een riviertje.

11. Steenen in een rivier.

12. Een steenen beeldje, de bekende *pengoeloebalang.*

Veel is er dus niet te zien, behalve dan dat de heilige planten, als: Kalindjoehang, besi-besi, crotons enz. niet ontbreken.

We zullen hier eenige verhalen laten volgen omtrent het ontstaan van deze offerplaatsen, waarbij we vooraf, als resultaat van ons onderzoek het volgende opmerken. Reeds elders [1]) hebben we onze meening aangaande de wijze waarop de hoogvlakte bevolkt geworden is uiteengezet. Daarbij is ons gebleken dat het hedendaagsche Karo-Batakvolk niet als een eenheid kan beschouwd worden. Het is een samensmelting van stammen, die op ongeregelde tijden naar de hoogvlakte getogen zijn en elkaar als het ware opgeschoven hebben, in de richting van Zuid-West naar Noord-Oost. Een groote eenheid in gebruiken en gewoonten is niet te miskennen, maar daarnaast is ook

---

[1]) Zie Bijdragen, Deel 82 (1926), blz. 1.

veel verschil. Reeds de groote verscheidenheid van namen voor de offerplaatsen en voor offeren is het bewijs er voor. Dat dit het onderzoek belemmert zal duidelijk zijn. We kunnen echter wel een en ander vaststellen.

Allereerst dit dat overal waar de naam *pagar* genoemd wordt men ook *een graf* vindt vermeld. Dit gaat omgekeerd niet geheel op, daar elders de naam *pagar* niet gebruikt wordt en men toch verhaalt van het verdwijnen van menschen, of van het sterven van menschen.

Behalve deze offerplaats vindt men in de nabijheid daarvan, of in elk geval niet ver daar vandaan, een plek waar men *een pot of kruik met toovermiddelen* vereert, gewoonlijk *sibiangsa* geheeten.

En ten derde heeft men nog andere plaatsen die vereerd worden.

Het kenmerkende voor de offerplaatsen is dus een graf, een potje met een gevaarlijk tooverpreparaat, een groote boom of vijvertje of riviertje en dan de pengoeloebalang. Soms vindt men alle vier bij een kampong vereenigd, soms hoort men slechts van een.

Te Koeta Boengkei (Soekapiring) vindt men een schoone plek waar drie steenen als haardsteenen bij elkaar staan. Deze offerplaats heet *Pagar si laboe-laboe*. Er omheen heeft men roode en witte *kembang sepatoe, tarimas, besi-besi* en *sangkē sempilet* geplant. Het verhaal gaat, dat er vroeger een zouthaler (*perlandja*) van de Hoogvlakte naar de benedenlanden ging en langs het dorp kwam. In het dorp gekomen zijnde, werd hij ziek en stierf. Men wist niet waar hij thuishoorde, alleen maar dat hij *Pagar silaboe* heette. Geruimen tijd nadat men hem begraven had, kwam iemand langs het graf en zag daar drie steenen, mooi gerangschikt als haardsteenen. Hij ging eens kijken, trapte op de steenen en ging naar huis. Kort daarop kreeg hij wonden over zijn geheele lichaam waartegen geen geneesmiddel hielp.

Eindelijk kwam hij op de gedachte dat het misschien van het graf kwam, dat daar misschien *een groote goeroe* begraven lag. Men liet een priesteres komen, deze kauwde sirih (de gewone wijze om helderziende te worden) en verklaarde toen: het is inderdaad een groote goeroe die daar begraven ligt. Iedereen die dit graf betreedt krijgt wonden. De man kan niet beter worden als daar niet geofferd wordt: een witte kip, meel met pisang (tjimpa-galoeh) en *mboen-mboen* (d.i. vier handen vol rijstemeel, vier kembang sepatoe, vier halve pisangs, gepofte rijst, een ei, roode, witte, gele, en zwarte rijst, een streng wit garen, sirih zonder *gamber* (*belo*

tjawer), zwartsel voor de tanden en olie in sirih-bladeren (*belo badja minak*), alles netjes gerangschikt op de punt van een pisangblad).

Aldus deed de man en het geheele dorp vreesde voortaan het graf en noemde de plaats *Pagar si laboe-laboe*. Tot heden toe wordt elk jaar de plek schoongehouden; vertoont zich daar een slang, dan durft niemand die te dooden, want dat is de slang van Pagar si laboe-laboe. Als men de plek schoonmaakt, dan stipt men zich voorhoofd en wangen met sirihspeeksel (*pagar si teloe*) „uit eerbied" voor de offerplaats.

Een andere *pagar* is de *Pagar batoe pikpik* bij Boeloeh Awar. Van deze offerplaats gaat het volgende verhaal. Een man kwam van de Hoogvlakte, van de merga Karo-Karo Boekit. Deze was een *persilihi*, een mensch dus, dien men genomen had en beladen met het onheil van anderen. (Zie Mededeelingen N. Z. G. deel 64, pag. 260). Hij ging zijn familie in Soekapiring bezoeken. Daar huwde hij twee vrouwen, en had een gezin te Karang belang (bij Bekoekoel) en een te Oeroek Roembia (bij Sajoem). Daar hij zijn vrouw te Oeroek Roembia verwaarloosde, sprak zij een vervloeking uit. De vloek trof doel en opklimmende bij den heuvel Pagar batoe pikpik trof hem een vallende tak (volgens anderen de bliksem). Met den tak in zijn hoofd kwam hij nog tot Boeloeh Awar en stierf toen. Omdat hij dien tak op zijn hoofd gedragen had vond men hem *medjin* „angstverwekkend". Daarom werd zijn graf tot een offerplaats gemaakt. Ook de plaatsen waar hij een gezin gehad had, werden offerplaatsen. (Deze noemt men temboen-temboenen). De heer M. Joustra gaf in de Med. N. Z. G. 1898, pag. 295 een beschrijving van dit offerfeest.

Deze offerplaats kan men beschouwen als een stamofferplaats van de merga Karo-Karo Boekit die in Soekapiring wonen. Alle dorpen die tot deze merga behooren nemen deel aan dit feest.

De offerplaats van het dorp Doerin tani bestaat uit drie deelen, die zich op twee plaatsen bevinden. Op een zeer steile heuvelkling bevindt zich een plek met de reeds genoemde planten beplant en waar zich bevinden de asch of de beenderen van iemand *die zeer oud geworden was*, behoorende tot de merga Karo-Karo Kataren. Daarbij bevindt zich een potje met het tooverpreparaat Sibiangsa. Het graf heet: *So mangan*, een Tobasche naam, letterlijk vertaald „niet eten".

In het dal bevindt zich of heeft zich bevonden een steile trap

in den rotswand gehouwen, de *Batoe redan* „de steen met de trap" geheeten.

Bij Timbang lawan ligt de offerplaats *Laoe simberoe* „het meisjes riviertje". Het verhaal gaat dat hier een meisje ging baden met zes vriendinnen. Ze vonden daar zeven vijvertjes en gingen er baden. Plotseling waren allen verdwenen. Des avonds ontving men door een priesteres het bericht dat ze woonden in het kleine riviertje dat er vlak bij stroomde. Het meisje was een dochter van den pengoeloe van Timbang Lawan en van de merga Karo-Karo Goeroesinga, van moederszijde een Simbiring Malēala. Bij het offerfeest neemt men mos van de steenen, vermengd dit met sirihspeeksel en bestipt daarmede voorhoofd en wangen. Deze zeven meisjes doen sterk denken aan het tooverpreparaat *Boedjang-boedjang si pitoe*, dat hierna nog genoemd wordt.

Van Betimoes mbaroe wordt verhaald, dat daar begraven ligt *si Lang melahing*. Tegen dat hij stierf verzamelde hij zijn nakomelingen en zeide: „Vier dagen moet er muziek gemaakt worden, om steeds nog met elkaar te kunnen praten". Werkelijk kon hij nog praten en zijn oogen stonden open. Als er epidemiën kwamen moest men zijn badplaats schoonmaken en aan hem offeren. Verder mos nemen en dit (als reeds vermeld) met sirihspeeksel op voorhoofd en wangen stippen.

Uit Boven-Langkat werd mij bericht van een offerplaats te Namo Tjengkē, geheeten *Goetji padjoeh-padjoehen*, „de kruik waaraan men offeren moet". De geschiedenis daaraan verbonden luidt aldus: Toen de oudere broeder van den voornaamsten Sibajak geboren werd, sloeg de bliksem in, en levenloos werd het kind geboren. Het had vier handen en vier beenen. Dadelijk ging men het verbranden aan den waterkant en alles wat niet verbrand was harkte men in het water. Na eenige dagen sprak Si Gandil (de onevene, of de mismaakte) door het medium: „Ik ben niet iemand die verbrand moet worden, maar iemand aan wien geofferd moet worden". Daarop vischte men de beenderen weer uit het water op en liet aan de ziel weer vragen door het medium wat er gedaan moest worden. Deze zeide: „Maak een plaats voor mij bovenstrooms van het dorp, plant door sangkē sempilet, besi-besi, arimas, selantam, kalindjoehang, als zonnescherm voor mijn ziel. Plaats daar een kruik met water naast mij om mij in te kunnen spiegelen, ik zal de *boedjang-boedjang si pitoe* bevelen er op te passen dat het niet vuil worde,

want als het vuil wordt kan ik mij er niet in spiegelen". Aldus deed men en werd het de offerplaats van het dorp.

Deze plaatsen, hierboven genoemd, liggen alle in de Doesoen. Maar ook op de Hoogvlakte heeft men deze graven en komt ook de naam pagar voor. O.a. te Soeka Djoeloe.

Na de offerplaatsen genoemd te hebben waar zich een graf bevindt met hoogstens eenige planten en een paar steenen, moeten we nog even melding maken van het graf te Tiga Lingga alwaar een ongehuwde vrouw begraven ligt. Deze graven van meisjes heeten *toengkoep*; is het een priesteres geweest dan spreekt men van *toengkoep na bolon*, ook weer een Tobaisme „de groote toengkoep". Men zegt dat vroeger de priesteressen niet trouwen mochten; trouwden ze dan mochten ze haar beroep niet meer uitoefenen. Dit meisje was een beroe Ginting, Manik, dus van den Gintingstam en al oud toen ze begraven werd. Elk jaar werd op haar graf geofferd, daar men haar *begoe* (ziel van een gestorvene) als *begoe* van een goeroe zeer vreesde. Het kan ook zijn, dat zulke vrouwen wegens niet huwen boosaardig zijn, wat ook zou blijken uit het offer van een roode kip op haar graf. Reeds elders maakte ik de opmerking dat op drie plaatsen op de Hoogvlakte bij het stichten van een markt vermeld wordt dat daar een maagd in de aarde verzonken is. Al dansende verdween ze in den grond. Mogelijk dat er hier tusschen een en ander verband is. Men vergelijke wat ook hierboven gezegd is van de offerplaats Laoe si beroe.

Nu moeten we nog eenige offerplaatsen vermelden waar steenen beelden staan. Allereerst merken we op dat van deze beelden twee verschillende berichten de ronde doen. Van de eene soort beelden verhaalt men *dat ze gemaakt zijn*, van de andere dat het menschen zijn geweest die *in steenen veranderd* zijn.

Tot de eerste soort behooren de beelden die men vindt te Boekoem. Deze beelden, een zestal, bestaan uit een groot beeld van een man, een van een vrouw en dan nog een figuur die een olifant berijdt. Men beweert dat daar slaven of krijgsgevangenen begraven liggen en de beelden daar door den *Goeroe Pakpak pitoe si dalanen* zijn geplaatst. Het is het bekende verhaal dat men een krijgsgevangene of slaaf goed behandelt, net zoolang tot hij goede vrienden met de dorpsgenooten geworden is. Dan wordt hij op zekeren dag plotseling gedood en nu zal hij voortaan als beschermgeest de bewoners van het dorp dienen.

Een zelfde stel beelden vindt men op de Hoogvlakte bij het dorp Singa, in het bosch Belandjang. Aangaande deze beelden wordt gemeld dat indertijd de goeroes *Pakpak pitoe si dalanen* aan de bewoners van Singa beloofden een waterleiding te graven om sawahs op de vlakte te kunnen aanleggen. Als belooning zouden ze dan elk een vrouw krijgen. Toen nu de waterleiding gereed was, wilde geen van de meisjes de vrouw worden van die goeroes. Ten einde raad besloten de bewoners van Singa den goeroe en zijn helpers te dooden. Men richtte een maaltijd aan, en tijdens den maaltijd overviel men hen en doodde er zes, de zevende, een man van de Perangin-angin-stam ontkwam en men liet hem in leven. Deze kreeg later een afzonderlijk deel van den grond en het bosch om de kampong. Het merkwaardige van het geval is, dat de zoozeer geachte of gevreesde goeroe Pakpak en zijn helpers hier den dood vonden.

De goeroe en zijn vijf helpers die gedood werden, vonden den dood op verschillende plaatsen en veranderden daar in steenen beelden. Later bracht men ze naar het bosch waar een van hen naakt heen gevlucht was en achterhaald en gedood. Het is een zeer gevreesde offerplaats, die bij verwaarloozing allerlei misgewas brengt, en vooral veel ongedierte, als muizen, veenmollen enz. die de rijst opeten doet opkomen.

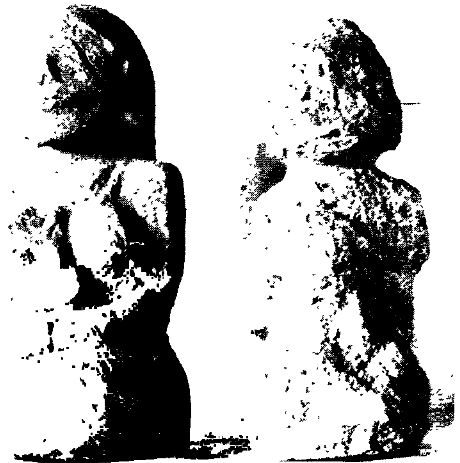
Hier hebben we dus een offerplaats waar geen graf is, maar wel dooden die in steen veranderd zijn aanwezig zijn. In de nabijheid van het dorp is nog een heuvel waar ik eenige steenen opmerkte. De een een menschengedaante en de ander had wel iets van een leeuwenkop. Of dit in verband staat met den naam van het dorp (Singa) kan ik niet zeggen Het opmerkelijke echter is dat het verhaal vermeldt dat de steenen oorspronkelijk verspreid waren en eerst later in het bosch Belandjang geplaatst werden. *Belandjang* leidt men af van *tilandjang* „naakt", omdat de eene helper naakt in het bosch gevlucht was, welke afleiding mogelijk is, daar er ook een *mandjang-andjang* voorkomt dat „naakt zijn" beteekent. Waarschijnlijk heeft een stam, die het oorspronkelijk daar zich bevindende dorp overviel en ten onderbracht, de reeds zich daar bevindende beelden in het bosch bij elkaar geplaatst om ze dan gezamelijk te vereeren. Een mogelijkheid die we later bij het bespreken van de Bahoeta-hoeta niet onwaarschijnlijk zullen achten. Opmerkelijk blijft in elk geval, dat men hier het graf zou hebben van de Goeroe Pakpak pitoe si dalanen, het graf van den grooten toovenaar, die in zoo menig verhaal een

Pengoeloebalang-beeldjes.
(Museum Raja).

Olifant uit de groep Namo Bintang.
(Museum Raja).

Twee beelden uit de groep Namo Bintang.
(Museum Raja).

zoo groote rol speelt. Historie en mythe zal hier wel vereenigd zijn geworden.

Te Baroes Djahe vindt men ook twee beelden, een man en een vrouw voorstellende, benevens drie steenen waarvan niet uitgemaakt kan worden of zij iets voorgesteld hebben.

Van een dorp aan de Laoe Renoen meldde men ook het bestaan van een offerplaats met drie beelden, man, vrouw en kind voorstellende.

Van Pikpik eveneens drie beelden met over elkaar geslagen armen. Maker onbekend.

Van Koeala Moerak, Boven-Langkat eveneens drie steenen beelden. Het verhaal luidt: Er was eens oorlog tusschen de Tarigen Tambak en de K. K. Soekanaloe. Geen van beiden verloor het want ze waren onkwetsbaar voor kogels. De T. Tambak tooverden daarop mieren bij de K. K. Soekanaloe, en deze op hun beurt vuur bij de T. Tambak. De K. K. Soekanaloe klommen in lianen en veranderden in steen. Deze offerplaats heet *pagar* of ook wel *pengoeloebalang*. De T. Tambak sprongen in het water en veranderden ook in steen, nl. in drie steenen beelden. Deze offerplaats heet *Silān si petoengkoe*. De pagar wordt beschouwd als het graf te zijn van een voorvechter (si mbisa).

De grootste beelden zijn die van Namo Bintang, welke zich thans in het Museum te Raja bevinden. Zij stellen voor een vrouw met loshangend haar, en met een voorwerp tusschen de borsten. Een figuur, denkelijk van een man, nogal gehavend. Een groote olifant waarop een vrouw zit, met een kleine menschenfiguur op den schoot. Een gendi of kruik, waarvan de hals afgebroken is. Verder twee niet nader te bepalen steenen, waarvan de een mij door iemand een *batoe dagoe* „kinsteen" genoemd werd.

Deze steenen worden door de lieden als menschen beschouwd die door een vervloeking in steenen veranderden. Toen nl. de menschen aan het uitzaaien van de rijst waren, waren de pengoeloe en zijn vrouw in het dorp achtergebleven, wijl ze te oud waren om te werken. Bij den maaltijd beval men iemand aan de achtergeblevenen rijst en toespijs te brengen. Onderweg echter at hij alles op en deed zand in het zakje inplaats van de rijst. Ook de afgekloven beentjes legde hij er bij. Toen nu de oude menschen het zakje opendeden, zagen ze het bedrog en meenende dat dit een aardigheid van de zaaiers was, spraken ze een vervloeking uit, tengevolge waarvan de zaaiers in steen veranderden.

Ditzelfde verhaal, dat op vele plaatsen voorkomt, gaat ook van de twee steenen, die in de rivier bij Koeala Moerak voorkomen. De pengoeloe en zijn vrouw spraken hier echter geen vervloeking uit, maar gingen treurig gestemd naar de rivier, waar ze in steenen veranderden. Deze offerplaats heet *Sembahen*.

Hebben we hierboven steeds gesproken van de offerplaatsen waar een graf zich bevond, of wel menschen gestorven waren en in steenen veranderd een *tweede soort* is deze dat zich onder een grooten boom, of op een heuvel *een pot* of *potje met tooverbrei of tooverpreparaat* bevindt. De meest verbreide naam is *sibiangsa*, van welken naam ik geen verklaring kan geven. Dit preparaat wordt zeer gevreesd. Joustra meldt in zijn woordenboek dat het niet in huis mag gebracht worden vanwege zijn vernielende werking. Het schijnt overal in het Karoland voor te komen, althans mij bereikten berichten van de Doesoens, de Hoogvlakte en de Laoe Renoenstreek. Het daarvoor bestemde offer is steeds een roode kip of roode hond, wat reeds wijst op zijn gevaarlijk karakter. Een eenvoudige reden dat men zulk een preparaat maakt en het bij het dorp plaatst gaf mij een goeroe. Dorpstichting namelijk gaat meestal slechts van enkelen uit. Om zich dus te beveiligenn tegen dieven en vijanden, plaatste men zulk een tooverpreparaat bij het dorp. Breidde zich het aantal bewoners uit, dan bleef het toch als beschermer van allen gelden.

Maar niet altijd hebben de bewoners van het dorp dit preparaat daar geplaatst. Bij het dorp Doerin Tani staat ook zulk een potje en men verhaalt het volgende daarvan. — Bij de offerplaats *So mangan* (zie boven) plaatste *een vijand* het potje met *sibiangsa*, geheeten *Warina pitoe* „zeven dagen oud" of ook alleen „zeven dagen". Hij deed dit met de bedoeling *So mangan* en het dorp (toen heette het Ramboeten) te beschadigen. Wanneer men Sibiangsa niet verzorgd met offers, zal de heuvelrug steeds meer afstorten en de persoon die Sibiangsa nadert, zal smelten (*melengas*). Daar de bewoners van Ramboeten wisten hoe men aan Sibiangsa offeren moest, maakten zij het potje eenvoudig tot hun offerplaats. Zij planten ook bamboe (boeloeh kearapat) langs de afgronden om het afstorten te voorkomen.

Aan het tooverpreparaat schijnt de gedachte verbonden te zijn van „oplossen of smelten". Men verhaalt van een andere plaats dat de goeroe bij het offeren den pot doet koken en van elders: als men de kop van een rooden hond er in doet dan stijgt de damp er uit op.

Het potje van Ramboeten wordt ook aangesproken als: *O nini, radja kelengasen ras keleboeren! Lengas ras leboer kasakai si la mehoeli*, „O grootouder, Vorst Oplosser en Smelter, laat oplossen en smelten al hetgeen niet mooi (schadelijk) is".

Behalve genoemde offerplaatsen heeft men er ook die men in verband met natuurrampen brengen moet. Daartoe reken ik bijv. Tinggi Radja in Serdang, alwaar zeker een vulkanische uitbarsting in verband gebracht wordt met bloedschande.

Een offerplaats bij Pernangenen waar vier steenen, eenigszins bewerkt, staan en een vijvertje is met blauwachtig water en geur van zwavel behoort hier zeker ook toe. De plek heet *Singgoedaba*.

Wij laten deze plaatsen buiten beschouwing. Wel willen we vermelden *batoe redan* „de steen met de trap" welke zich bevonden moet hebben in de nabijheid van het meermalen genoemde dorp Doerin Tani. Het verhaal dat aangaande deze plek verteld wordt is' als volgt. — „Er waren een jongen en een meisje van den Katarenstam, volgens het stamverband dus als broeder en zuster beschouwd. Deze wilden met elkaar trouwen en om dit mogelijk te maken werden ze Mohammedaan. Daarna keerden ze naar hun dorp terug, maar durfden niet in het dorp komen. Om toch heimelijk hun dorp te bezoeken, hakten ze in het geheim in den rotswand een trap uit en kwamen zoo af en toe in het dorp. Omdat ze zoo geheimzinnig leefden en slechts af en toe gezien werden vond men hen „medjin" en vandaar dat men later bij die trap een offerplaats maakte".

Bloedschande werd vroeger zwaar, zelfs met den dood gestraft. Maar toch is het eigenaardig dat er een verhaal in omloop is van twee jongemenschen die bloedschande pleegden. Toen men hen nazat vluchtten zij in een tuinhuisje dat op hooge palen stond. Men stak het huisje in brand en toen nam Dibata (de goden) hen op en plaatste ze als regenboog aan den hemel. Daar de regenboog steeds gezien wordt bij regen en zonneschijn, houdt dit verband met de gedachte dat droogte aan het plegen van bloedschande toegeschreven moet worden. Zie ook verder bij hetgeen gezegd zal worden over Amē Margoeloet.

Een offerplaats waar men geen graf of iets dergelijks aantreft is de *Permoembangen* bij Tandjoeng Beringin. Er groeien daar alleen eenige heilige planten, als de draceaena, enz. *Permoembangen* beteekent „de plaats van de jonge klappernoten". Hier is van geen graf sprake. Het ontstaan wordt aldus voorgesteld. „Er was een man die in het bosch boomen geveld had om een huis te bouwen.

Hij werd ziek en in zijn droomen zag hij steeds iemand die hem aansprak en zeide: Waarom heb je mijn hout gekapt ? — Eindelijk zeide hij: Wat moet ik U geven, al wat ge vraagt zal ik U geven. — Toen zeide de geest: „Als je beter wilt worden, moet je mij aanbieden jonge klappernoten, een witte kip en een witte geit." — Dit werd gedaan en de man werd beter.

Bij Boekoem bevinden zich vele groote pandanus-boomen. Men noemt die plek *nini Toemeneng,* daar deze soort boomen Toemeneng heeten. Vlak er bij is een zwavelbron. Hakt men in den stam dan komt er een roodachtig geel sap uit. De bladeren worden gaarne gebruikt, door ze in reepen te scheuren, voor het vlechten van matten. Maar van de boomen van die heilige plek durft men ze niet te nemen. De bladeren zouden in het dorp tot slangen worden, en die ze genomen had zou ongelukkig worden. Komt er ongeluk over het dorp, dan beveelt de priester vaak daar een kip of een geit los te laten als offer. Bij droogte geeft men daar offers (eten). Men brengt er ook een kat heen en baadt die daar. Soms stelt men zich daar ook naakt op om grootvader Toemeneng boos te maken, eindelijk zal hij dan wel bevelen dat er regen valle.

Uit het bovenstaande hoop ik dat men een indruk gekregen zal hebben van de offerplaatsen en wat er zoo te zien is of te hooren van de bevolking. Wij moeten nog een oogenblik de *dieren* vermelden die met deze plaatsen in verband gebracht worden. Dat groote pythonslangen gaarne holen en eenzame toppen als woonplaats uitkiezen, is bekend. Ook in groote boomen schijnen ze te huizen. Althans in een grooten boom die als Sembahen bekend staat veronderstelt men dat er slangen huizen. Wordt de hantoe door het medium naar huis gebracht, dan wordt ook de slang naar huis gebracht die zich aandient als *rantē koeda* „de stang (tevens leidsel) van het paard" nl. van de hantoe. Op zeer vele plaatsen vermeldt men steeds dat er slangen huizen bij de offerplaatsen. Deze dieren schijnen soms zeer tam te worden en niet meer al te vijandig jegens den mensch. Het overkwam mijzelf toen ik in een rivier ging baden, dat er een groote slang kwam kijken. Ze verdween eveneens rustig. Toen ik dit later aan het dorpshoofd vertelde, zeide hij mij, dat die slang niemand kwaad deed, af en toe gaf men ze een kip.

Wij zullen verderop nog zien dat men de tendi van allerlei dieren bij het offerfeest naar het dorp brengt, zooals tijgers, wilde zwijnen, vogels, muizen, enz.

Bij Pernangenen heeft men twee offerplaatsen. Op de eene wonen hantoes en een slang, benevens vele vleermuizen. Wanneer de hantoe Singgoedaba door het medium naar huis komt, zegt zijn vrouw: *Edam kap koeroemah kemberahen singgoedaba, si mboeē manoek, la nai terbeligaisa* „Hier nu komt naar het dorp de vorstin van Singgoedaba, die vele kippen heeft, niet meer te tellen." — Vraagt degenen die haar (nl. het medium, als zijnde de tusschenpersoon) te eten geeft: Geef mij er een paar van, dan doet ze dat niet. Onder die kippen moet men dan de vleermuizen verstaan.

Bij de andere plaats, waar de hantoe Si Pinggan woont, ziet men ook af en toe een slang. Ook hoort men daar kippen kakelen, maar men ziet ze nooit.

Bij de offerplaats te Radja berneh is een vijvertje, waarin palingen zwemmen. Niemand zal ze vangen; als er toevallig een paling in de sawahs terecht komt, brengt men ze behoorlijk terug.

Behalve de dieren noemden we ook als *planten* de *toemeneng*. Wij kunnen daar nog bijvoegen de groote ficusboomen en de *toealangs* (Koompassia parviflora). Bekend is de (door zijn reusachtige afmetingen) *beringin* bij Siberaja, waar men een van de geboorteplaatsen van Beroe Poetri Idjo stelt (een andere geboorteplaats is Goenoeng Lintang in Deli). Overal elders is de toealang de boom van de hantoe. Bij Sawah berneh staat de *Toealang djimpoeh*. Om den stam heeft men een vierkant van groote steenen gemaakt, en in dit vierkant staat een ruiterbeeldje met een steenen trog met water. Gaat men in die buurt jagen, dan moet men witte kleeding dragen, doet men dit niet, dan vangt men niets al ziet men het wild (herten of wilde zwijnen) ook. Om de zes maanden moet men hier offeren. Verzuimt men dit dan klaagt het ruiterbeeld of men niet meer van hem houdt. Wanneer men daar iets onbehoorlijks doet, dan komt er een slang te voorschijn, zoo dik als een arm. Aan die slang offert men meel met pisang, jonge kokosnoten en geurige bloemen. Op het lichaam van de slang moeten balsamienen en andere planten groeien.

In de verhalen komt ook voor dat de dochter van den *Datoek Roembia gandē*, die op de knoest van zulk een toealang haar weeftoestel heeft staan en daar gewoonlijk zit te weven. Daar deze boomen ook de geliefde plaatsen zijn voor een soort honingbijen, ziet men vaak groote nesten aan de takken hangen. Het is een bepaalde kunst om die boomen te beklimmen en die het kunnen noemt men *pawang*. In het verhaal van Si Pawang Ternalem nu, wierp die doch-

ter elke pawang, die het waagde haar boom te beklimmen, naar beneden.

In de poestaka Ginting wordt verhaald, dat de Sibajak van Lajo Lingga uit verdriet een kasoempatboom, een reusachtige katoenboom, beklom en daar veranderde in een knoest van dien boom. Hier dus de ziel van een mensch die zulk een boom bewoont.

Bij Boeloeh Awar moet een plek zijn die ook gevaarlijk is, Toealang si pitoe geheeten „de zeven toealangs". Vaak moeten daar ook tijgers te zien zijn. In het algemeen is het bekend dat groote boomen, bosschen, watervallen en bepaalde plaatsen in de rivier, vooral rivierbochten met steile wanden, de plaatsen zijn waar hantoes wonen.

Over het algemeen heb ik niet den indruk gekregen aangaande het karakter van de hantoes, dat deze opzettelijk den mensch kwaad gezind zijn. Het zijn meestal reusachtige figuren die met reusachtige wandelstokken loopen. Eens meldde men mij dat ze lange baarden en roode mantels droegen. Het zijn de heeren van het woud en van den stroom. Alleen degene die zich onbehoorlijk gedraagt of onwelvoegelijke taal uitslaat op hun gebied, dien straffen ze. Zijn tendi nemen ze gevangen en binden dien. Door offers beweegt men ze de tendi weer los te laten.

Door de hierboven gegeven groepeering trachtte ik reeds eenige orde te brengen in den aard der offerplaatsen. Er zijn dus offerplaatsen waar steeds een of meer personen begraven zijn, er zijn plaatsen met een tooverpreparaat, er zijn plaatsen met beelden, waar ook aan gestorven menschen gedacht wordt of waar menschen in steen veranderd zijn. Er zijn ook plaatsen waar hantoes wonen en men dus niet aan menschen kan denken. Van al deze plaatsen verwacht men hulp. Vooral de plaatsen waar graven zijn, of overblijfselen van menschen, acht men de plekken die aan het dorp of aan de dorpen *die tot een stam behooren*, hunne hulp en bescherming in tijden van epidemiën of bij droogte zullen verleenen. Ook de genoemde *Ratoe redan* „de steen met de trap" waar het paar in bloedschande leefde, vraagt men om hulp bij droogte.

In zooverre is de zaak vrij eenvoudig, maar bij het offerfeest komt zooveel te zien, dat we den draad kwijtraken en niet meer weten wat nu aan de eene plaats moet toegeschreven worden en wat aan de andere. Dan worden door het medium (*de goeroe si baso*) allerlei personen naar het dorp gehaald, een vorst, een vorstin, slaven, voorvechters en vooral ook twee typen, een man en een vrouw, meestal

genoemd Pa Megoeh (of Megoh) en Amē Megoeh, ook wel Amē Kapi-kapi geheeten, en in de Doesoens ook vaak een type, si Djogal genaamd, meestal als een slaaf beschouwd. Verder alle dieren als slangen en tijgers, wilde zwijnen en herten, en de dieren die de vijanden zijn van de rijst, als vogels, muizen, sprinkhanen enz. De vorst wordt ook wel Datoek geheeten en de voorvechter, een *matē-sada-oeari* „de op een dag gestorvene" heet meestal *si Mandjilam*. Men krijgt soms den indruk, dat daar bij de offerplaats een heel dorp van geesten zich bevindt. Men zou spoedig gereed zijn met de verklaring indien de namen overal gelijk waren, maar bij een plaats als de *Pagar batoe pikpik* heeft ongeveer hetzelfde feest plaats als bijv. bij de nog te noemen *Bahoeta-hoeta*. *Pagar* schijnt dan ook synoniem te zijn met *silān* en *soembah-soembahen*. De verklaring zal dan misschien hierin gezocht moeten worden dat de verschillende stammen elk hun eigen benaming hadden voor hun offerplaatsen, zoodat de een *pagar* noemde wat de ander met *silān* of *sembah-sembahen aanduidde*. Want van verschillende offerplaatsen werd het ons reeds duidelijk dat het eigenlijk *stamheiligdommen* waren. Ook de kennis van sommige goeroes is gering, zooals mij reeds vaak bleek. Zoo beweerde eens een goeroe dat de pagar alleen particulier eigendom was, en geen dorpseigendom, omdat ... het in zijn dorp zoo niet was. Voorzichtigheid is dus geboden ook bij menschen die het zg. weten kunnen.

Een van mijne berichtgevers uit het landschap Goenoeng-goenoeng gaf mij een vrij duidelijk overzicht over de offerplaatsen aldaar, dat ik hier zal weergeven Wij krijgen hier weer een nieuwen naam, die niet in de Doesoens voorkomt, nl. *Bahoeta-hoeta* of ook wel *Bahoeta koeta*. Hij meldde mij het volgende:

De naam Bahoeta-hoeta kan behooren aan een dorp of aan een federatie van dorpen (*oeroeng*). Als men van een Bahoeta-hoeta van een dorp spreekt, dan beteekent dit dat door het geheele dorp daaraan geofferd wordt, nl. de *silān* bij de badplaats, *pengoeloebalang, toeng-koep* of welke offerplaats het geheele dorp ook mocht bezitten. Dus de naam beteekent dat het geheele dorp eigenaar er van is en dat ze het dorp beschermen. *Nini galoeh* of *nini koeboer* rekent men niet tot de Bahoeta-hoeta, deze behooren aan een gezin of aan een dorps-wijk. Men noemt ze „die een gezin, of die een wijk(kesain) beschermt."

Het ontstaan van een Bahoeta-hoeta is als volgt. Het moet een mensch met bovennatuurlijke krachten (*djelma kesaktin*), of een

groote goeroe, of een voorvechter geweest zijn. Deze worden *silān* of *pengoeloebalang*. Een *toengkoep* is een meisje dat nooit gehuwd geweest is.

Deze personen leefden vroeger toen het dorp gesticht werd. Zij zijn of behooren tot de stichters van het dorp. Het zijn meestal lieden geweest, die geen nakomelingen meer hebben. Hun stamnaam is vaak ook al verdwenen als men let op de tegenwoordige bewoners (die een andere merga hebben, en dus niet de stichters van het dorp waren). Want zij die *silān* werden zijn al verdwenen, andere stammen hebben hunne plaats ingenomen. Vandaar dat alle dorpsbewoners hen vereeren, want er is geen bepaalde eigenaar meer van die silān, toengkoep of pengoeloebalang. De dorpshoofden, die de adat bewaren, zijn de leiders van de plechtigheden.

Een *nini galoeh* of *nini koeboer* ontstaat als iemand sterft, hetzij man of vrouw; een *nini galoeh matē-sada-oeari* is iemand die door een kogel of door den bliksem getroffen is. Een *nini koeboer* moet echter een groote goeroe geweest zijn of minstens een zeer gelukkig mensch en moet tot heden toe vele nakomelingen hebben. Wanneer zij de menschen „belagen", dan doen ze dat alleen aan hunne nakomelingen. De Bahoeta-hoeta daarentegen belagen het geheele dorp dat ze vroeger gesticht hebben.

Aangaande hunne macht en invloedsfeer het volgende. Hunne macht wordt bepaald door de plaats die zij bewonen, binnen het gebied van het dorp of van hun federatie. Voorbij die grens heerschen andere Bahoeta-hoeta's. Wonen ze op een heuvel, dan reikt hun macht voor zoover als het water van den heuvel afstroomt. Wonen ze in een dal, dan zoover als het water naar hen toestroomt. Dat is het machtsgebied van een silān, toengkoep of pengoeloebalang. Daaruit wordt dan ook afgeleid welke van deze heilige plaatsen iemand belaagd hebben, als nl. iemand ziek wordt doordat hij op hun grondgebied zich onbehoorlijk gedragen heeft of vuile taal gebezigd heeft. (Analoog hiermede bepaalde men de plek waar het huis van het dorpshoofd moest komen te staan, nl. daar waar het water van het dorpserf tezamen stroomde, dus de laagst gelegen plaats, de kom als het ware.)

Maar de *nini galoeh* of *nini koeboer* belagen alleen hunne nakomelingen, ook al bevinden zich deze in een ander dorp. Dat is het verschil met de Bahoeta-hoeta.

Al heeft elk dorp zijn Bahoeta-hoeta, toch zijn ze niet allen even machtig. De een is slimmer of woester dan de andere. Ze zijn als

vorsten te beschouwen, want ze hebben veel onderdanen. Ook zijn hunne onderdanen niet allen in rang gelijk, er is verschil. De voornaamsten zijn Pa Megoh en Amē (moeder) Kapi-Kapi. Zij kunnen als de vertegenwoordigers van de *silān, toengkoep* en *pengoeloebalang* genoemd worden. Bij ziekte, vooral pokken, en droogte denkt men aan de Bahoeta-hoeta. De vrouw van het dorpshoofd biedt dan sirih aan de *silān, toengkoep* en *pengoeloebalang*. Luistert echter de Bahoeta-hoeta niet meer naar het gebed, dan zegt men dat men er te weinig aan geofferd heeft. Door de priesters (goeroe si baso) laat men dan onderzoeken welke van die offerplaatsen beleedigd is (silān, toengkoep of pengoeloebalang), en voor deze wordt dan een offerfeest gegeven. Maar aan welke offerplaats men ook offert, altijd moet Pa Megoh en Amē Kapi-Kapi door de priesters naar het dorp gebracht worden.

Deze mededeeling kunnen we nog van elders eenigszins aanvullen. Van anderen vernamen we: „Bahoeta-hoeta dat zijn de silān en de soembah-soembahen. Het zijn de goden en die aan hen offeren zijn hun kippen, varkens of buffels. Bahoeta-hoeta is de vorst, hij heeft gezanten en slaven. Zijn gezanten zijn Pa Megoh en Amē Megoh. Deze hebben zes slaven."

Uit de poestaka Ginting doe ik nog deze aanhaling over het ontstaan van de *Silān Pantjoer emas* „de silān de gouden waterpijp". De Sibajak is veranderd in een knoest van den Kasoempatboom, een reusachtige katoenboom. Hij beveelt aan zijn zonen: „Waar je een goede plek vindt voor een dorp, sticht het daar. Zoek uit de steenen aan den voet van dezen Kasoempatboom drie steenen, elk een. Een moet er achterblijven te Lajo Lingga, en plaats de andere bovenstrooms van uw badplaats. Als jelui verlangen hebt om met mij te praten, slacht dan een buffel, bereidt dien geheel toe, roep een *goeroe si base*, maakt muziek, dan zal ik door den *goeroe si base* „binnenkomen" (seloek), dan eet en drink ik, opdat de lieden allen gezond mogen zijn, opdat de rijst veel zij." Toen antwoordde hij niet meer als men hem aansprak, omdat hij al in een knoest van den Kasoempatboom veranderd was. Vervolgens maakte men er een beeltenis van, een menschenfiguur boven in den Kasoempat.

Si Toempar (zijn zoon) ging naar Lajo Kidoepen. Hij nam een steen mede van den stam van den Kasoempat. Hij stelde den steen daar op boven de badplaats. Dit is de *sembahen* van Lajo Kidoepen.

Si Nindih (een zoon) ging naar Peratin (Pernantien). Hij nam den steen mede die zijn vader hem gewezen had. Si Nindih stelde dien

op boven de badplaats. Als offer nam hij een buffel. Dit is de *Sembahen* van Pernantien.

Het interessante van deze mededeeling is wel, dat we weer hooren, dat de bewoner van de silān van Lajo Lingga een voorvader is en dat andere Sembahens ontstaan zijn door steenen mede te nemen van de oorspronkelijke offerplaats. Pernantien is niet gesticht door Si Nindih. hij werd er slechts bijwoner door met de zuster van den pengoeloe te trouwen, maar toch neemt hij een steen mede van de oorspronkelijke offerplaats als medium om in contact te blijven met zijn voorouders. Deze wordt dan weer op zijn beurt een offerplaats voor de nakomelingen. En dat men werkelijk bevreesd is voor zulke steenen blijkt later uit het verhaal, als men bij zijn vertrek wel degelijk uitmaakt. wie die plaats later met offers verzorgen zal. Immers iemand uit een anderen stam dan die der gintings kan aan dien voorvader niet offeren. Hetzelfde zagen we reeds bij de andere offerplaatsen. Waar dus door oorlog en tenonder brengen van andere stammen de overgebleven offerplaatsen onverzorgd bleven, namen de veroveraars het op zich al die onbekende geesten af en toe een offerfeest te bezorgen om hen tot vriend te houden. Dit zijn dus de hierboven genoemde „stichters" van het dorp. die wij straks nog zullen ontmoeten als de *bĕgoe sintoea* „de oudste of voornaamste begoes".

Bahoeta-hoeta blijkt dus een verzamelnaam te zijn, waarvan ik geen verklaring geven kan. Wij zagen reeds dat het geheele dorp hun wandelplaats is en ook het bosch buiten het dorp. Terwijl hun vaste woonplaats bij de offerplaatsen is. Zij zijn vorsten en de *silān* is een woonplaats van een voorvader. Door een steen mede te nemen van de oorspronkelijke offerplaats verzekert men zich het contact met de voorouders van den stam. Elders doet men het ook zonder een steen. Men maakt dan voor den voorvader een eenvoudig tuintje en plant daar pisang in. Dit komt voor bij hoofden in de doesoens, die oorspronkelijk van de Hoogvlakte afstammen. Dit zijn dan meer familie- dan stamofferplaatsen.

Tot de Bahoeta rekent men ook de voorvechters, hier en daar Mandjilam geheeten. Tijdens een brand hoorde ik hem aanroepen om hulp. *Djilam* beteekent „het vlammen van vuur". Het is een *matē-sada-oeari*, een „op een dag gestorvene", dus iemand die plotseling om het leven gekomen is. Zijn offer bestaat uit een roode kip of een rooden hond. Als zijn ziel door het medium naar huis gebracht wordt, is hij zeer woest, hij verslindt groote hoeveelheden spaansche

peper en rauw bloed. Deze ruwe klant behoort ook tot de bewoners van de offerplaatsen en beschermt mede het dorp en zijne bewoners. Ook zegt men hier en daar dat hij op het vee past. Het schijnt soms dezelfde te zijn als si Djogal.

Nog een andere geest is *si Djogal*, wiens naam mij ook onverklaarbaar is. Hij komt niet overal voor. Waar hij voorkomt is het een slaaf die allerlei snakereien moet bedrijven.

De gezanten van alle offerplaatsen, of van bijna alle offerplaatsen, zijn *Pa Megoh* of *Amē Megoh*, „vader en moeder van Megoh of Megoeh". Elders heet de vrouw Amē Kapi-Kapi. *Megoh* kan afgeleid zijn van *pegeh* „stijf zijn of worden van de spieren, bij enkele ziekten", en dan wellicht een verbloemde naam voor „dood zijn" beteekenen. Het kan ook zijn dat *goh* dezelfde stam is als van *tegoeh* „stevig" of *megegeh* „sterk zijn". *Kapi-Kapi* noemt men de onderste grove vezels van de idjoek, die tegen de schors aanliggen en die men oprolt, om zoo als bezempje gebruikt te worden. Haar naam zou dan zijn „Moedertje veegster".

Beider karakter komt goed uit bij de plechtigheden. Beiden zijn de beschermers van de *tendis* der dorpsbewoners. Zij halen de zielen (tendi) bij elkaar en jagen booze begoes en hantoes het dorp uit. Ze hebben een goedaardig karakter en iets vroolijks over zich.

Of deze Amē Megoh dezelfde is als *Amē Margoeloet*, die bij de offerplaats Permoembangen genoemd wordt als de *Kemberahen* „vorstin", durf ik niet te beslissen. Van haar verhaalt men het volgende:

„Een vrouw, Amē Margoeloet, ging haar haar zuiveren (*erpangir*) dicht bij de offerplaats Permoembangen. Toen ze daarmede gereed was, ging ze terug naar haar veldhut. Het bamboevat met haarzuiveringsmiddel plaatste ze op den uitstekenden kant van het afdak. Toen kwam er een bui op, het wilde gaan regenen en ze zag een regenboog verschijnen. De regenboog dronk uit haar bamboevat. Dit ziende werd ze bang en tengevolge daarvan werd ze ziek en stierf. Haar *begoe* werd nu de vorstin van de offerplaats Permoembangen."

Daar de regenboog steeds in verband gedacht wordt met bloedschande, zou hier een verband gelegd kunnen worden met de reeds genoemde *Batoe Redan* van Doerin Tai. Mogelijk heeft men hier dan een verbleekte herinnering aan een oud verhaal.

In de Poestaka Kembaren wordt melding gemaakt van een tooverpreparaat de *Boedjang-boedjang si pitoe* „de zeven jonge meisjes". Om het te bereiden moet men de dorens van de pandanus nemen, ze

koken in een platte braadpan (*bilanga kawah*), er het vergif (*ipoch*) *si bolar* bij doen. Daarna wordt dit preparaat op den grond gestrooid en ieder die er door geraakt wordt sterft. Een reeds genoemde offerplaats van de Kembaren, de *Goetji padjoch-padjochen*, heeft ook de Boedjang-boedjang si pitoe. Si Gandil, de mismaakte, die daar begraven ligt, laat het medium zeggen: „Mijn plaats moet stroomopwaarts van het dorp zijn. Plant om mij heen sangkē sempilit, besibesi, arimas, selantam en kalindjoehang tot mijn zonnescherm. Plaats ook een kruik naast mij om daarin mij te kunnen spiegelen. Ik zal de *boedjang-boedjang si pitoe* bevelen op die kruik te passen dat zij niet vuil worde, enz."

De *Boedjang-boedjang si pitoe* staan dus onder bevel van si Gandil. Onwillekeurig denken we hier aan het andere preparaat dat tot den Katarenstam en ook andere stammen behoort, en dan *Sibiangsa* geheeten wordt. Daar wij reeds hoorden, dat bij de *pagar* meestal een groote goeroe begraven ligt, ligt de gedachte voor de hand daartusschen verband te zoeken. Bij de *Goetji padjoch-padjochen* vernemen we duidelijk dat er verband is, het preparaat doet dienst als bewaker van de offerplaats en staat in dienst van den goeroe of dengene die daar begraven ligt. Ook de naam wijst wel eenigszins den weg. De oude goeroes waren er steeds op uit de lijkjes van pasgeboren kinderen te bemachtigen, in elk geval kinderen die nog geen tanden hadden gekregen, om ze voor hun tooverpreparaten te gebruiken. Uit vrees daarvoor werden deze kinderen dan ook meestal onder het huis begraven, om er het oog op te kunnen houden; hunne *begoe* werden *bitjara goeroe* genoemd. Deze naam kan met „gebruik van den goeroe" vertaald worden. Uit zeven van zulke kinderlijkjes zou dan dit preparaat vervaardigd zijn geworden. Door deelen van deze kindertjes te bezitten, zouden dan hunne *begoes* in dienst van den goeroe zijn gekomen. Een enkele maal vernam ik, dat bij enkele plechtigheden zeven jonge meisjes, wier tanden nog niet gevijld waren, als boedjang-boedjang si pitoe een dans uitvoeren; zij worden door priesteressen (medium) ook naar het dorp gebracht als men de geesten van de offerplaats naar huis brengt.

Hiermede hebben wij de bewoners van de offerplaatsen behandeld, waaraan ik nog wil toevoegen dat de reeds genoemde si Djogal en Mandjilam ook dienst doen als *perkentas*, voor enkele *goeroe si baso*. *Perkentas* of *perlako* is de naam van den geest die een vrouw tot medium maakt. Gewoonlijk is dit een *djinoedjoeng*, vaak een *begoe* van een overleden goeroe. Maar enkele goeroes gebruiken *si Djogal*

of Mandjilam als helper. Wanneer een seance zal plaats hebben, en de goeroe door dansen en muziek in trance gekomen is, komt allereerst si Djogal of Mandjilam. Hij stelt zich gewoonlijk woest aan en „vreet" letterlijk wat men hem voorzet. Daarna wordt hem bevolen de begoes naar huis te halen waarmede men spreken wil.

Teneinde nog nader met die geesten der offerplaatsen bekend te worden zullen we nog de titels noemen van enkelen, waarmede ze aangesproken worden. Bij het offerfeest van de Permoembangen spreekt de goeroe op de volgende wijze den geest aan: *O nini, Radja deleng si mada kerangen ēnda, ēnda enggo ikerdjaken kami kam, enggo ibahan kami kambingndoe, djagai gelah kami kerina, ola penakit-penakiten*, enz. enz. „O grootvader, Vorst van den berg, die eigenaar van dit bosch is, nu hebben wij U hier be-feest, wij hebben u van een bok voorzien, bewaak ons allen, laten we niet door ziekten geplaagd worden, enz. enz."

Dit *Radja deleng*, „vorst van den berg", doet ons denken dat we met hantoes te doen hebben. Dien indruk krijgen we op andere plaatsen ook. Als de geest van de Singgoedaba naar huis komt heet het ook: *Endam ndai radja si rempoeken kantor si eningkat-ningkat ras koersi*. „Hier komt, of is gekomen, de vorst die de voorgalerij met trappen bezit en stoelen".

Ook het potje met tooverpreparaat wordt aangesproken als vorst. *O nini, radja kelengasen ras Keleboeren!* „O grootvader, Vorst Oplosser en Smelter."

Aangaande de *pengoeloebalang*, die men vroeger bij elk dorp van eenige beteekenis vond, kan nog het volgende vermeld worden. Het is een steenen beeldje (zie afbeelding) dat men op een heuvel dicht bij het dorp plaatst. Door middel van tooverbrei (*poepoek sēkat*) maakt men het levend. Het waarschuwt bij de nadering van vijanden, dieven enz. In de poepoek die het levend maakt, moeten deelen zijn van een persoon, die op-een-dag-gestorven-is (*matē-sada-oeari*) en van een kindje, dat nog geen tanden hebbende, gestorven is.

Ook de pengoeloebalang wordt bij het offerfeest naar huis gebracht, ook hij wordt beschouwd als een der beschermers van het dorp.

Aangaande de offers die men aan de verschillende plaatsen brengt kan het volgende medegedeeld worden. Gewoonlijk bestaan deze uit roode en witte kippen, emboe-emboen, rijstemeel met pisang, roode

bloemen, ei, sirih, enz. Wij zullen die beneden nog nader beschrijven. Een uitzondering maakt de offerplaats *So mangan,* reeds genoemd. Daar biedt men aan allerlei vruchten, als: doerians, perira (meer bekend als potĕtjina), manggistans, rambē, enz. Verder een varken compleet, onder het uitspreken van de volgende woorden: *Tjawir metoca kerina nini, hagi kam!* „Mogen wij allen den vollen leeftijd bereiken, o grootvader, als gij".

Hier alleen heb ik vruchten en een varken ontmoet.

Aan de *Warina pitoe,* het potje met tooverbrei, biedt men een rooden hond of roode kip aan.

Aan de *Batoe redan,* waar het paar woonde, dat in bloedschande leefde, biedt men witte rijst en een witte kip aan. Dit doet men bij groote droogte en slaat daarbij dan de meest onbehoorlijke taal uit.

Dat hier, aan het geval van bloedschande, ook een algemeen verhaal ten grondslag ligt, zien we uit de namen aan het paar gegeven. *Pa Bindoe* en *Amē Bindoe,* die hier opgeroepen worden, worden op verschillende plaatsen genoemd als men om regen vraagt. Ook de andere offerplaatsen worden bij droogte niet vereerd maar gehoond en geplaagd. *Erperang koe silān* „bevechten van de silān" noemde iemand het. Allerlei dingen haalt men dan uit om de *silān* boos te maken, opdat de bliksem dan de booswichten moge treffen en men nat van den regen naar huis moge gaan. Men wordt niet door den bliksem getroffen, want steeds is er iemand bij die een *sarang,* een middel tegen bliksemslag bij zich heeft. Vooral de waterschuwe kat, speelt een rol. Men beschouwt haar stellig als een toovenaar die in het bezit is van krachten om den regen tegen te houden. De kat is ook steeds in hooge eer. Men noemt haar wel *radja roemah* „de vorst van het huis". Men vijlt de tanden van de kat, of wel men maakt haar tanden zwart, zet haar een krans van gele palmbladeren op, bij wijze van hoofddoek, alles om de geesten boos te maken. Kikkers bindt men met een touw vast, de zwarte hommels eveneens, en beveelt ze „hun schuld te betalen". De hoofden worden vier dagen lang dagelijks gebaad, ook op hun hoofd, wat anders voor alle volwassenen verboden is, enz. enz. Dit even terloops naar aanleiding van het offer aan de Batoe redan. Behalve dus dat men op een feest de bescherming der offerplaatsen inroept, probeert men ook door allerlei onnatuurlijke en liederlijke dingen te doen, hen te sarren, opdat ze uit boosheid onweder en bliksem zenden, als voorloopers van den regen. (Men vergelijke hierbij de hypothese van Meerwaldt over den tooverstaf).

Andere offers zijn een buffel, een witte geit (meestal een bok), en de reeds hierboven genoemde andere zaken. Wit zijn de offers aan de gewone geesten of bĕgoes, rood zijn de offers aan de woeste geesten, vooral de *mate-sada-oeari.*

Wij geven hier eenige beschrijvingen van de offerfeesten, zooals mij die gewerden door vriendelijke bemiddeling van eenige Bataks. De eerste betreft het feest voor si Gandil, die woont bij de Goetji Padjoeh padjoehen.

Men maakt een offertafeltje (*andjap-andjap*, elders en zooals ook uit de beschrijving blijkt een batar-batar. Een andjap-andjap is driehoekig, een batar-batar is vierhoekig). Op de hoeken plaatst men een boeloeng bertoek (jong blad van den suikerpalm). Pinangnoten in trossen, sirihbladeren met de tak, verzamelt men. Het tafeltje omkleedt men met uitgerafeld suikerpalmblad (lambĕ). Op het tafeltje plaatst men een witte mat. Op de mat legt men kippen in haar geheel klaargemaakt, een witte kip voor si Gandil, een roode kip voor zijn vrouw, een voor den voorvechter van si Gandil. Verder als drank jonge cocosnoten; een toespijs (dalang-dalang) bestaande uit de longen van de kip, met spaansche peper, zout en zuur, gember, uien, peper, alles rauw klaargemaakt. Als alles klaar is speelt de muziek de wijs van Silenggoeri. Nu danst de *goeroe-si-baso* en andere vrouwen dànsen met de goeroe mede. Dan raakt de goeroe in trance. Eerst komt haar geleidegeest en later komt si Gandil met zijn echtgenoote en zijn voorvechter. Soms ook Boedjang boedjang si pitoe door andere mediums. Zoodra si Gandil en zijn vrouw en de voorvechter aangekomen zijn, hult men hen (nl. de mediums) in witte kleederen en omhult hun hoofd met wit katoen. Men geeft hen dan te eten van wat op het tafeltje geplaatst is. Wat er overblijft mogen de feestgevers eten, ook de toespijs dalang-dalang is dan niet meer scherp.

Na het eten spreekt de soekoet met si Gandil.

„Gij, wat doet gij?"

„Ik ben uw beschermer. Als de kippen die gij fokt niet meer talrijk zijn, als de rijst niet vruchtbaar is, of als ge aan ziekten lijdt, bidt dan tot mij. Als uw wensch verhoord is, laat dan een witte kip los voor mij. Wenscht ge met mij te spreken, haal mij dan naar huis door de *goeroe si paso*. Dan zullen we weer eten samen, dan zullen we weer overleggen, wat ook uw wensch is, zegt het mij.

Als ik later geluid geef (*erkata sĕkat* of *sikat*, zoo noemt men het geluid dat tooverstaven, perminakans enz. geven, een zagend, fluitend

geluid) dan beteekent dat, dat er onheil of gevaar naar uw dorp komt. Pas allen dan op. Dit zijn mijne woorden tot U. Nog een ding: Deze mijn plaats mag niet verontreinigd worden, dan word ik boos. Deze kruik mag niet verontreinigd worden, anders word ik boos. Als ge mijn woorden niet opvolgt, zal ik (u) plagen, en dan moogt gij geen wrok koesteren. Maar als ge tot mij bidt (gelofte doet), zal ik het in orde maken.

Nog iets. Als ik later offers(eten) wil hebben, zal ik door de goeroe si baso het te kennen geven. Maak dan drie kippen compleet, witte en roode. Plaats die op de plank langs den wand van het huis (*para negeng*), leg er een witte mat onder. Zeg dan: Hier heb ik reeds geplaatst complete kippen. Verzamel u om ze te eten. Vul uw sirihzakje. Als er palmwijn is moet ik dit als drank hebben, als het er niet is, mag het ook water van jonge cocosnoten zijn. Aldus zeide si Gandil."

Aldus is si Gandil de offerplaats van het dorp geworden. Heeft iemand een wensch, dan spreekt hij die daar uit. Heeft hij zijn wensch verkregen, dan laat hij daar een kip los. De kip, een witte, wordt eerst met reinigingswater (laoe pengoeras) gereinigd, en dan losgelaten. Men zegt dan: Mijn wensch is vervuld. Hier laat ik een heldere (*metjiho*) kip los, opdat helder uw zien ten onswaarts moge zijn.

Anderen als ze hun wensch verkregen hebben, plaatsen daar een wit vlaggetje, zeggende: „Hier hang ik een stuk wit goed op, om als uw vlag te dienen. Opdat uw hart genezen (koel, aangenaam gestemd) zij, evenals ons hart."

Het bovengemelde offerfeest, dat in de Doesoens ook meestal gevolgd wordt door het *moentjang* of *nggoentjang*, werd wel eens in zijn geheel als *nggoentjang* genoemd. *Nggoentjang* beteekent „opjagen", en in de Goenoeng-goegoeng beteekent *nggoentjangken* ook „een vrouw officieel als goeroe installeeren". Wij zullen dit in het volgende, waar een beschrijving volgt van het offerfeest in de Goenoeng-goegoeng, nog tegenkomen. Het is het wegjagen uit de kampong van alle booze hantoes of bĕgoes, die de bewoners kwaad kunnen doen. De goeroevrouw, bezield door Si Mandjilam, gekleed in een rood baadje en gewapend met een zwaard, doorzoekt alle huizen en het geheele erf om de kwaadwillige geesten weg te jagen.

Reeds boven spraken we van de Bahoeta-hoeta als verzamelnaam voor alle geesten van alle offerplaatsen die bij een dorp behooren.

Eene beschrijving van het offerfeest voor de Bahoeta zullen we hier laten volgen.

Bij droogte, als de dorpsbewoners denken dat er te weinig aan de Bahoeta geofferd is, pleegt de pengoeloe overleg met alle dorpsbewoners om een feest te geven. Vervolgens spreekt men een bepaalden dag af. Elk van de bewoners moet een bepaald deel betalen van de buffels, die als toespijs dienen moeten.

Op den feestdag des morgens komen alle bewoners bij de balei tezamen, want de *balei* (waar gewoonlijk rechtgesproken wordt) is het middelpunt van het feest. Dan verdeelt men den arbeid, nl. het schoonmaken van de badplaats, het maken van de *asēn* of *kedjerēn*, het maken van het offertafeltje, het nemen van een pisangstam, enz. De *asēn* is een zeer dikke en lange bamboe, die men op het erf opricht. De *kedjerēn* is een zeer hoog stellage van bamboe, eigenlijk ook een *asēn*, nl. een zeer lange, dikke bamboe, die echter een eind onder den top met wit goed bekleed wordt, dat langs vier touwen tot aan den grond geleid, den indruk maakt van een pyramide. De asēn is verbonden door een touw met de *silān*, waarvoor men het feest maakt. Het offertafeltje staat bij de pyramide en er loopt een touw van den top van de pyramide naar het offertafeltje. Onder de pyramide plaatst men een varkenstrog, een bamboevat voor kippenvoer, een gevlochten zak, een fluit, een bijtel die de palmwijnhalers gebruiken en jonge cocosnoten. Onder het offertafeltje worden kiezelsteentjes en zand gelegd, dat het dorpshoofd zelf uit de rivier gehaald heeft. Op het offertafeltje plaatst men *mboe-mboen*, rauw bloed, den kop van een buffel, de sirihbladeren nog aan den stengel, een tros pinangvruchten, de bloemtros van de pinang, (*majang megersing*). Rond om het tafeltje hangt men *lambē* en *tjimpa rambē-rambēn* (balletjes deeg van rijstemeel aan reepen van pandanusbladeren. Dit doet denken aan de trossen rambēvruchten die op de bekende lansat gelijken). Elders worden alle huizen met *lambē* versierd.

De buffel wordt op het dorpserf geslacht. Voordat hij geslacht wordt, bestrooit men hem met rijst (*beras*) elf malen, en zegt: „Dat jij geslacht wordt is, omdat wij dorpsbewoners aan Bahoeta gaan offeren". Bij het dooden let men er op hoe hij valt. Valt hij naar het Zuid-Westen, naar den berg Siboeatan (beteekent „rijkdom, vermogen"), dan is dit een goed teeken, maar valt hij met den kop naar het Noordwesten (Irisen), dan is dat een leelijk teeken, dan moet er ook nog een ersilihifeest gegeven worden. Valt hij zóó dat de weg

naar de badplaats versperd is (*nambak*), dan is dit ook een goed teeken, omdat hij dan de *toeah* „zegen" voor de rijst vasthoudt.

Alles wat goeroe is in het dorp, moet opkomen. Zijn er niet genoeg, dan mogen ze uit andere dorpen gehaald worden. De meeste zijn vrouwen en onder hen moeten er minstens twee *goeroe toea,* d.w.z. echte, ervaren priesteressen zijn. Zij stellen later Pa en Amē Megoh voor.

Als alle toebereidselen zijn afgeloopen, gaan allen eten. Na het eten speelt de muziek (*gendang pemangmang*) en alle goeroes gaan tooverspreuken opzeggen rondom de offertafel. De aanvang lijkt op de spreuk van het Ngarkari, nl. eerbiedsbetuiging aan dibata niatas, dibata nitoroeh, dibata ni tongah, nl. de boven-, beneden- en middengoden. Daarna spreken weer andere goeroes ook tooverspreuken uit en bezingen de planten die aanwezig zijn. (Zie aanhangsel). Dan volgt de tooverspreuk Katenam-katenam (Zie aanhangsel). Nadat dit afgeloopen is speelt de muziek weer en dansen de dorpshoofden.

Tegen den avond wordt er weer gegeten. Na het eten begint de muziek weer te spelen en de goeroes geraken in trance. Het naar het dorp brengen van de zielen begint. Het allereerst komen de *begoe sintoea* „de oudste geesten" naar het dorp. Dat zijn de stichters van het dorp. Na hen verschijnt de Bahoeta-hoeta, dat is de vorst. Met hem komt ook de vorstin en daarna komen de slaven (*djambak-djambak* „slaaf", *djambak* „gulzig"). De goeroe is dan steeds aan het stuiptrekken, wat aanduidt dat de geest zeer woest is, en verslindt alles wat men haar geeft, rauw bloed, scherpe spaansche peper, en pisang met de schil. Haar taal is dan ook ruw en liederlijk, tot vermaak van de omstanders.

Het komen en gaan van geesten gaat zoo den geheelen nacht door. Tegen het morgenlicht echter speelt de muziek weer en dan komen Pa Megoh en Amē Megoh door het medium naar het dorp. Men bekleedt ze dan met oude, versleten en gescheurde kleederen. Of dit komen bij het lichten van den dag er bij behoort, kan ik niet zeggen. Maar ook van andere plaatsen werd het mij bericht. Pa en Amē Megoh zijn de „hoeders van het dorp", die zorgen dat de zielen der menschen niet verdwalen. Nu beginnen de goeroes waarin Pa Megoh en Amē Megoh aanwezig geacht worden allerlei dingen na te bootsen (*erdjinaka-djinaka*). Amē Megoh roept haar varkens en doet alsof ze bij de trog varkens voert; ze roept haar kippen en neemt de bamboe voor kippenvoer en voert haar kippen. Pa Megoh gaat op de fluit spelen, of zooals elders geschiedt, gaat doen als een

palmwijntapper en gaat den bloemstengel van den palmwijnpalm (men heeft daartoe soms een klein soort palm, de ndoedoer, op het erf geplant) kloppen. Vervolgens wandelen beiden, gevolgd door de andere goeroes, het geheele dorp door om begraven tooverijen (een kop van een roode kip of hond) op te zoeken. Ook de tendis van de dorpsbewoners, die op stap mochten zijn gegaan, gaan ze vangen. Alle tendis die ze zien jagen ze op naar (onder) de offertafel en sluiten ze daar op. Zijn er zeven tendis onder de offertafel gejaagd, dan knoopen ze zeven lambĕstrooken aaneen, ze zijn dan opgesloten en kunnen niet meer weg. Het kan zijn dat er nog andere tendis rondzwerven, maar die worden dan door de muziek geroepen (*ndoedoe*). Met Pa en Amĕ Megoh zijn ook allerlei tendis van dieren in het dorp gekomen, deze gebruiken als medium andere personen. Het zijn muizen, vogels, wilde zwijnen, slangen, tijgers, insecten enz. Allen maken het geluid van deze dieren en doen hun bewegingen na.

Is dit gedaan, dan neemt eene goeroe een mand op het hoofd, waarin de *boeloeng si melias gelar* (de bladeren met de lieflijke namen) en gaat dansen. De goeroe met de mand staat dan voor de vorstin van het dorp, die een geweven doek gereed houdt (*oeis arinteneng*). Tien keer biedt de goeroe al dansende haar de mand aan, bij de elfde maal laat de goeroe de mand los en geeft ze aan de vorstin. Dadelijk wikkelt zij de mand in haar doek en gaat er mede naar huis. Daarna deelt ze aan elk gezin iets van deze bladeren uit en iedereen hangt deze bladeren boven zijn slaapplaats. (Het getal zeven heet *pitoe* en *pitoe* rijmt op *pitoet* „afgesloten, verstopt, van een pijp, een weg, enz." Het getal elf, *sapoeloesa* is een mooi getal, want het rijmt op *sada* of *ersada* „een zijn", in het vaststaande rijmpje *ersada tendi koe roemah* „de zielen gezamelijk naar huis"). Eindelijk krijgen Pa en Amĕ Megoh nog eten, maar de dieren niet.

Nadat de beide geesten vertrokken zijn, begint het *erpangir*. Op een pisangstam, dien men met het boveneinde in den grond gestoken heeft, staat een ijzeren pan, waarin water en de bladeren die men bij het erpangir gebruikt. Nu staan de goeroes bij de pan en spreken de tooverspreuk *pengarkari* uit. (*Ngarkari* beteekent „losmaken, ontknoopen" en is een plechtigheid die men verricht als de ziel des menschen in de macht van booze geesten geraakt is). Na het uitspreken van de tooverspreuk worden allen met het water uit de pan besprenkelt, zoowel de hoofden als de onderdanen. Men houdt zeker deze plechtigheid omdat men zoolang met geesten in aanraking

geweest is, en nu zich reinigen wil. Want daarna gaan allen naar de badplaats om te baden en zijn dan rein (*medjelis*).

Na het baden volgt weer eten. Het grove zand, dat onder het offertafeltje lag, wordt door het dorpshoofd met de *tjimpa rambē-rambēn* vermengd. Elk gezin ontvangt daar iets van om het later, met water vermengd. op de rijstvelden te strooien. Opdat de rijst veel worde. Daarmede is het feest afgeloopen.

Bij het dorp Koeboe Tjolia bevindt zich een offerplaats, die men *Djombing-djombing* „vogelverschrikker, beeld" noemt. Bij het offerfeest dat men daar houdt, maakt men van stokjes en idjoek, voor elken persoon, die in het dorp woont, een beeldje, en plaatst dat bij de offerplaats. Waarom men dit doet is mij niet geheel duidelijk; waarschijnlijk om allen onder de bescherming van de geesten te plaatsen.

Wanneer wij de gegeven stof nogmaals overzien, treffen ons enkele bijzonderheden, die we op den voorgrond brengen moeten, ook verwijs ik naar het Aanhangsel voor eenige opmerkingen. Allereerst dan merk ik nogeens op, dat de thans als een eenheid opgevatte Karo-Bataks, uit verschillende stammen bestaan, die waarschijnlijk wel eenzelfde stamland, maar toch op verschillende tijden de thans door hen bewoonde streek bevolkt hebben. Daaruit verklaren zich dan de verschillende namen der offerplaatsen en de namen der tooverpreparaten. De Simbiring Kembaren schijnen bepaaldelijk als hun „specialite" het toovermiddel *tjoean tjinta* bezeten te hebben, anderen het *sibiangsa,* andereen weer *boedjang-boedjang si pitoe*.

In de Poestaka Kembaren wordt vermeld, dat de stichter van het dorp Pertibi, ook de stichter was van de offerplaats *Adji Manering*. Van elders vernamen wij dat dorpstichting gepaard ging met het stichten van een offerplaats waar zich een tooverpreparaat bevond, om vijanden op een afstand te houden. Langzamerhand werd dan dit preparaat de beschermer van het zich uitbreidende dorp. Aanzienlijken en priesters, benevens hoofden, maagden, voorvechters of menschen die plotseling om het leven gekomen waren, werden na hun dood vereerd en tot beschermers van het dorp gekozen. Bij veleen van die offerplaatsen zal het verhaal wel zoo uitgelegd moeten worden, dat de overledene daar geofferd is geworden, zooals van de pengoeloebalang gemeld geworden is. Daar velen van die geesten bij het naar huis brengen van hun ziel de Tobasche taal spreken, zullen het wel Tobasche slaven geweest zijn. Het menschenoffer

(bouwoffer) kwam veel voor bij de Karo-bataks. Ook de toover-preparaten zullen in vroeger tijd wel niet van lijken van reeds lang gestorvenen gemaakt zijn geworden, maar wel van daartoe gedoode personen. De *poepoek*, het bekende toovermiddel om pengoeloebalengs, tooverstaven, enz. effectief te maken zal wel een later surrogaat voor oorspronkelijke menschenoffers zijn. Immers moest men van de goede gezindheid van den te offeren persoon overtuigd zijn, wilde men verzekerd zijn van zijn hulp. Van kleine kinderen rekende men zeker er op dat ze nog geen bepaalde neigingen hadden.

In zooverre geven deze offerplaatsen geen bijzondere moeilijkheden; groote persoonlijkheden (in hunne oogen) en tooverpreparaten treden op als beschermers van het dorp en zijne bewoners. Wel eenige moeilijkheden leveren de feesten op. Bij de feesten zien wij toch dat niet de geest van de offerplaats naar huis gehaald wordt, maar er verschijnen *a.* de begoe si ntoea, *b.* de Bahoeta-hoeta, *c.* soms het tooverpreparaat de boedjang si pitoe, *d.* Pa Megoh en Amē Megoh met hunne zes slaven en de tendis der dieren. Onder de *begoe si ntoea* verstaat men de stichters van het dorp, dus de oorspronkelijke bewoners, wier nakomelingen misschien reeds lang verdwenen zijn, maar die men toch in eere houdt uit vrees dat ze de tegenwoordige eigenaars van dorp en grond kwaad konden berokkenen. Hun geschiedt de eer het eerst van allen opgeroepen te worden. Is dit geschied dan komen de Bahoeta-hoeta aan de beurt, dat zijn de bewoners van de eigenlijke offerplaatsen. Daartoe behooren de stamvader van den tegenwoordigen stam, de vorstin, slaven, een voorvechter si Mandjilam, elders ook de reeds genoemde si Djogal. Deze en de begoe sintoea kunnen we dus rekenen tot de bewoners van een onzichtbare staat of dorp, dat men zich als dicht bij het zichtbare dorp denkt. De scheiding tusschen levenden en dooden is bij deze volken niet zoo scherp als bij de meer ontwikkelden. Het doodenland moge onzichtbaar zijn, het is toch op deze aarde en dicht bij de levenden. Alles speelt zich op deze aarde af, en men leeft dicht bij zijn dooden. Meestal is het doodendorp niet ver van het dorp gelegen, nl. op de begraafplaats, die vaak aan de overzijde van een riviertje ligt. Velen hebben in den droom dat doodendorp gezien en zij vertellen dat het een fraai dorp is met een mooie badplaats. Een enkele maal plaatst men ook het huisje waarin men den schedel van aanzienlijken bewaart, *roemah geriten* of *pendem* geheeten, op de begraafplaats, dus te midden van de dooden.

Iemand meldde mij het volgende daarover. Wanneer een dorp

gesticht was kreeg het pas zijn begraafplaats als de eerste bewoner gestorven was. Die het eerst stierf was een vrouw, Amē Ngagah geheeten, wat men vertalen kan met „Moeder die vereert, die vertrouwt". Men noemt haar ook wel *nini si empat terpoek* „grootmoeder van de vier wijken, of afdeelingen". Toen zij begraven was stonden de vrouwen op en zeiden: O amē Ngagah, nini si empat terpoek, gij zijt de eerste die in dit dorp gestorven zijt, daarom zijt gij het die de *desa si empat* (de vier windstreken) bewaakt. Wanneer er iemand later sterven mocht, dan zijt gij degene die ze in ontvangst neemt, gij zorgt voor alles wat zij noodig hebben, wat hen ontbreekt moet gij aanvullen." Wanneer er iemand dan ook later stierf en daar begraven werd, riep een vrouw: O amē Ngagah, nini si empat terpoek ! Hier Dinges (naam) geven wij aan U over, ontvang hem (haar), zorg dat hij (zij) aan niets gebrek hebbe, gij moet zorgen voor wat ook dat hij (zij) noodig mocht hebben."

Voor deze Amē Ngagah maakt men nooit een feest, ze behoeft ook niet gevreesd te worden, ze is alleen degene die de zielen in ontvangst neemt.

Moge al deze Amē Ngagah een plaatselijke naam zijn, het begrip bestaat vrijwel overal. De naam *nini si empat terpoek* komt op vele plaatsen voor. Algemeen gebruik is dat men de ziel van den doode, zoodra het lichaam begraven is, door de priesteres die de laatste is die de begraafplaats verlaat, aan de grootouders of andere gestorvenen laat opdragen, en verzoekt haar in ontvangst te nemen en voor haar te zorgen. Men geeft aan den doode een toebereide kip in haar geheel mede als *perpengoeloeën* „middel om toelating aan den pengoeloe van het doodendorp", elders *pengendesen* „middel om toevertrouwd te worden" mede. De geheele kip blijft op het graf achter en de honden eten die gewoonlijk op.

Op de begraafplaats is het doodendorp; men leeft daar voort evenals vroeger, velen hebben het in den droom gezien. Men trouwt daar als men op aarde nog niet getrouwd is, men is daar rijk of arm, gezond of ziek, melaatsch of blind, evenals men het op deze wereld was. Iemands noodlot gaat door ook in het doodenrijk. Na zevenmaal gestorven te zijn wordt men weer een of andere plant, *doekoet lējoeh* of iets anders, alleen vorsten veranderen volgens opgave van enkelen in de bekende *kembang sepatoe* (boenga-boenga). Dit laatste is een opmerkelijk iets, gezien de groote rol die de kembang sepatoe (Hibiscus rosa sinensis L. Malvaceae) in de godsdienstige voorstellingen speelt. Dit zullen we thans laten rusten.

Soms draagt men de dooden ook op aan de voorouders van het vroeger bewoonde dorp. Zoo ligt het thans verlaten dorp Rioeng vlak bij Singamanik. Sterft iemand nu van Singamanik, dan wordt zijn begoe aan de nini Rioeng opgedragen.

Deze korte aanduiding over het doodendorp plaatsten we hier ten einde duidelijk te maken dat dit feest voor Bahoeta-hoeta eensdeels een feest is voor de afgestorvenen; alle dooden worden herdacht, nl. alle dooden waarmede het dorp als dorp te maken heeft. Ook de dooden, die hun leven gelaten hebben ten behoeve van beelden als pengoeloebalang, tooverpreparaaten als boedjang-boedjang si pitoe en offerplaatsen te herdenken en tevreden te stellen. Zoo houdt men ze allen te vriend en verzekert zich van hun bescherming. Dat men hier en daar ook een hantoe do̍or het medium naar het dorp haalt kan op onkunde berusten; gewoonlijk doet men dit met hantoes niet.

De onder *d.* genoemde Pa Megoh en Amē Megoh (Amē Kapi-kapi) doen ons echter denken aan den dienst van gepersonificeerde natuurkrachten. Hier hebben wij een stuk oude natuurdienst voor ons, de vereering van het mannelijke en vrouwelijke beginsel. Beide genoemde figuren zijn gezonden door de voorouders en zij treden gezamenlijk met de dieren op. Waar elders de voorouders waken en een goeden oogst geven, zien we hier een combinatie om reden te geven hoe die voorouders het doen. Het is een echt natuurfeest dat we hier voor ons hebben, een zich één voelen met de hen omringende natuur, alles tot versterking en opwekking van de voortbrengende kracht die een goeden rijstoogst belooft en vele nakomelingen. De tendis der menschen worden kippen, varkens en buffels van Pa Megoh en Amē Megoh genoemd, aan kippen en varkens wordt eten gegeven, maar de tendis der voor de menschen schadelijke dieren worden zonder eten weggezonden. Gevaarlijke tooverijen worden opgezocht en verwijderd en de zielen der menschen worden bijeengebracht en vastgemaakt.

Wij willen dit opstel besluiten met twee opmerkingen. Ten eerste aangaande de steenen beelden. Mogen deze al hier en daar gedoode slaven voorstellen, toch wijzen de opstelling van die te Roekoem en die welke thans in het museum van Raja zich bevinden, dat de kunst hier zich in dienst van de godsdienstige gevoelens gesteld heeft. De beelden te Roekoem vertoonen een groote figuur, welke de vorst kan voorstellen, de andere zijn de vorstin en de slaven. De beelden in het museum te Raja zijn van dezelfden aard, maar daar is een

vrouwenfiguur met loshangend haar, goed ontwikkelde borsten en met een voorwerp daartusschen, dat niet meer goed te herkennen is. Dit zou dan op de natuurdienst kunnen wijzen, waar Pa en Amē Megoh de personificaties van zijn.

De tweede opmerking is deze. Waar er verband moet zijn tusschen het oude rijk van Pagar roejoeng en de Karolanden, daar zou dan ook de mogelijkheid zijn dat er allerlei Hindoesche voorstellingen langs dezen weg het land binnengekomen zijn. Bij de beelden is vaak ook een op een olifant rijdende figuur (zie plaat) en in verband met allerlei dat van de Hindoes overgenomen is (men denke slechts aan de uitdrukking *nini si empat terpoek*) is voorzichtigheid in het trekken van conclusies geboden.

Utrecht, Januari 1927.

AANHANGSEL.

De spreuk van de bloemen (planten) genaamd: *tabas boenga-boenga*. Deze spreuk is een en al woordspeling op den klank af. Er werden planten in vermeld, die niet bestaan of wier namen gemaakt zijn om als rijmwoord te dienen op een ander woord dat wel zin heeft.

1. *Boenga noe kade, boenga noe beras, padang tegoeh,*
   maka mekeras, ntegoeh tendi ni roemah.
   Boenga noe kade? boenga beras, waarschijnlijk *beras-beras* de sida rhombifolia L. Malvaceae. *Padang tegoeh* Eleusine indica Gart. Gramineae. *Beras* en *tegoeh* zijn de rijmwoorden op *mekeras* „hard zijn" en *ntegoeh* „stevig zijn". Dus: dat de zielen hard en stevig mogen zijn in het dorp.

2. *Boenga sempa, boenga rembak.*
   Rembak-sempa tendi koe roemah.
   Boenga sempa Plumeria acutifolia. *Boenga rembak* onbekend. Op deze namen rijmen *rembak* „naast iets" en *sempa* „in eene rei". Dus: naast elkaar en gezamelijk mogen onze zielen naar huis gaan. (*Roemah* kan zoowel voor „huis" als „dorp" gebruikt worden).

3. *Boenga dem*
Dem sendah tendi koe roemah.
Boenga dem ?. *Dem* beteekent „vol". Dus vol mogen onze zielen heden naar huis gaan.
4. *Boenga lindah, boenga poegar,*
Maka poegar bajak-namoera.
Boenga lindah en *poegar* onbekend. *Poegar* beteekent „overvloeiende".
Bajak-namoera is een staande uitdrukking in de Goenoeng-goegoeng voor „schatrijk". Dus: Overvloedig zij de groote rijkdom.
5. *Boengah seh,*
Seh sendah tendi koe roemah.
Boenga seh ? *Seh* beteekent: „aangekomen, bereikt".
Dus: Heden zullen de zielen naar huis komen.
6. *Koendoel tetap tampe-tampe ena, oge-ogendoe nini, sangkep; erboerih nini ture gantang beroe-beroe, — tangtang sendah me nikeberawaen.* „Zit stevig op den bovenkant van het ravijn, onderzoek o grootouders, alles is compleet. Wasch uwe vingers, o grootouders in het bamboevat, — losgemaakt zij alles wat de zielen onrustig maakt." *Tangtang* „losmaken", rijmt hier weer op *gantang* „bamboevat".
7. *Ertamboel kam djena kerina, sikatān bana kam kerina, erbadja kam kerina. Bahoeta koeta enda! Mān helo, erminak, meroedang majang gersing.* „Eet gij allen daar, spreekt met elkaar, maakt allen uw tanden zwart, o Bahoeta van dit dorp. Pruim sirih, olie uw haar, steekt de gele pinangbloemen in uw hoofddoek."
8. *Keke, soeah mandje-andje, — ngintjoeah si roengkas, enggo mboekas tanem-tanemen kalak. Soeah nini goeroe laoe, ngintjoeahken boenga djambe, ngambe-ngambe begoe moelih.*
„Sta op, ga langzaam dalwaarts, — dalwaarts ga si roengkas, de begraven tooverijen zijn al te voorschijn gekomen."
Roengkas Mycroglossa volubitis Wall. dient als rijmwoord op *mboengkas*, dat wel *mboengkas* zal moeten zijn en ongeveer de beteekenis moet hebben van *mbongkar* „ontworteld te voorschijn gekomen". Men is uiterst bevreesd voor begraven tooverMiddelen.

Gewoonlijk is het een kop van een rooden haan of van een rooden hond die men onder de trap begraaft. Zoodra echter de

toovermiddelen aan het licht gekomen zijn, acht men ze niet meer gevaarlijk.

„Ga dalwaarts o goeroe van het water, dalwaarts bloesems van de kalebas, — ledig gaan de dooden naar huis."

Djambe dient hier als hijmwoord voor *ngame* „ledig weggaan, zonder geschenk". De dooden, n.l. de *begoes,* zielen van afgestorvenen, zullen wel beschouwd worden als vijandig gezinden.

9. *Boenga goendöer, oendoer sendah pinakit moelih.*

De *goendoer* is een groote komkommerachtige vrucht (benincasa cerifera S.) daarop rijmt *oendoer* „terugkeeren, achterwaarts gaan". Dus: „wijke terug heden alle ziekten".

Deze klank-magie is zoo sterk, dat men vroeger bij een pokkenepidemie een *goendoer* bij het huis ophing, opdat de pokken wijken mochten.

10. *Terbeloeh kam nini, erberite timbang kajona. Tah dja pa nari kam ndai nini, nina timbang kajona: akoe roemah nari, erkerdjakerdja minik-minikkoe: si meh takalna engge koetoelbasi, si ngalah dagingna enggo koedekdek, si pitjet oekoerna enggo koepelongge, nadingken page mboeah akoe ndai, nadingken manoek merih akoe ndai ni roemah.*

„Knap zijt gij, grootouder, om berichten over te brengen aan uw medevorsten Vraagt den mede-vorst: Waar komt gij zooeven vandaan, o grootouder? (zeg dan) Ik kom van het dorp, mijn nakomelingen vierden feest. Die hoofdpijn hadden heb ik behandeld, die loom zich voelden heb ik gemasseerd (of: de loomheid als ziekte heb ik uitgetrokken), die benauwd van hart waren heb ik verruimd gemaakt, de rijst heb ik vruchtbaar achtergelaten, de kippen talrijk."

Wie de in 8 genoemde *nini goeroe laoe* is (grootouder-toovenaar van het water), weet ik niet. Het moet een hantoe zijn. Men moet het zich zoo voorstellen, dat er een dorp is, bewoond door geesten, dat in wijken verdeeld is. Elke wijk heeft zijn hoofd en die hoofden zijn elkaars timbang kajo „elkaars evenknie, medestander" en daardoor vaak elkaars „tegenstander". Zooals we reeds in het begin zagen, wordt soms maar een heilige plaats be-feest. Is dus deze huiswaarts gekeerd, dan vragen de achtergeblevenen hoe hij het gehad heeft.

11. *Di enggo mehoeli beritandoe, tandesken koe sampoeren, sampoer sendah me gerek-gereken. Di enggo mehoeli beritandoe tandesken koe pertoemboeken. Di enggo mehoeli tandesken koe deleng*

Siboeaten — moeati manoek merih, moeati page mboeah, Di enggo mehoeli beritandoe tandesken koe lawit, lawit si ago-ago. Sai oetang, gantjih ido.

„Als uw bericht goed is, breng dan naar den waterval, opdat wegvloeie heden alle booze voorteekenen. Als uw bericht goed is, breng het dan naar de plaats van samenkomst. Als uw bericht goed is, breng het naar den berg Siboeaten, om te verkrijgen talrijke kippen, vruchtbare rijst. Als uw bericht goed is breng naar de zee, de zee die alles doet verdwijnen. Vereffend zij de schuld, en omgekeerd in een eisch."

Waarschijnlijk moet men zich indenken, dat de grootouder tevreden huiswaarts is gekeerd en nu ook al het booze dat de dorpsbewoners belaagd zal medenemen en door waterval, zee enz. zal doen verdwijnen. Heel duidelijk is het niet. *Lawit si ago-ago* moet natuurlijk als rijmwoord dienstdoen op *ido* „eisch" tegenover *oetang* „schuld". Maar hoofdzaak is, veel kippen en veel rijst. Dit offerfeest wordt dan ook meestal gegeven in den tijd dat de rijst staat te rijpen.

De tooverspreuk: *Ketenam-ketenam.*

Het is mij niet mogelijk een verklaring van dit woord te geven. Evenmin van het begin *Tenam tenda.* Men verzekerde mij dat het een gewoon begin is van dit soort spreuken. Dit is mogelijk, daar er andere spreuken zijn die steeds met *hoeng* beginnen, waarschijnlijk het heilige woord van de Hindoes *oem.*

Waarom deze spreuk bij dit feest ook gebruikt wordt is mij niet recht duidelijk. Maar dat gebeurt wel meer om het programma aan te vullen. Gewoonlijk wordt de spreuk gebruikt bij het *djaga-djaga* „het bezingen van het huis". Waar men echter bij dit feest alle zielen bij elkaar tracht te houden, laat het zich wel denken dat men het „toepasselijk" vond.

Spreuk.

Tenam tenda si beroe dajang natang doenia.

Tenam tenda ngalaken sangka manoek, si beroe dajang koemoler kahe koloe.

Besi eroek-eroek, besi malela kepe gelarndoe,
itama binangoen, si beroe dajang penggenggengken kepe gelarndoe,
ertoedoengken oeis metjihe si bas roemah enda,

tanem tekang, si beroe dajang medangedang kepe gelarndoe, tama bocang para, beroe dajang manambahi kepe gelarndoe, tambah kinibajaken kinimoera anak roemah enda.

Vertaling.

Tenam tenda, jonkvrouwe die de wereld ondersteunt. (Waarschijnlijk de steenen neut onder het huis). *Tenam tenda* die den draagbalk onder het huis haar gelaat toekeert, jonkvrouwe die schuivend gerold werd stroomafwaarts en stroomopwaarts. (De nok van het huis, moet steeds in dezelfde richting als de rivier loopen). *Besi eroek-eroek* (de dwarslatten??) jonkvrouwe *besi malela* is waarlijk uw naam. Men plaatst den stijl, jonkvrouwe die het uithoudt is waarlijk uw naam. Die in dit huis tot hoofddoek rein (wit) goed heeft. (Het lapje wit goed dat men bij het bouwen van een huis als offer boven op den stijl legt. Mogelijk dat hier de gedachte ligt de als levend gedachte paal een hoofddoek te bezorgen om haar geen pijn te doen). Bedekt door den bovendwarsbalk, jonkvrouwe *medangedang* is waarlijk uwe naam. Plaats er den draagbalk van de schappij op, jonkvrouwe die vermeerdert is uw naam. Vermeerder de rijkdommen van de bewoners van dit huis.

Vervolg spreuk.

Meroeang kepe bas, ninta, dje tama toe para koedin, siberoe manoesoen kepe gelarndoe, soesoen tendi anak roemah enda toe roemah. Djaboena enda bena kajoe, ola mbera pegalang-galangi si mboeraginen. Ipegalang-galangi pe nioeweken. kalak erkela -mami. Lawes toe dalan laoe, oela mbera ipedalan-dalani, ipedalan-dalani pe ni-oeweken, perempoken maba anak toe laoe, siberoe dajang doemangkih, si djahe djoeloe. Oela mbera ipenoengkiri kalak si ertjian ate, penoengkiri pe nioeweken, langa reh nandena i djoema narisi beroe dajang doemampar. Oela mbera pegalang-galangi kalak si mboeraginen, ipegalang-galangi pe ni oeweken, si ngoeda-ngoeda pe tjitjimalem, itoeroe; antoek redan, beroe dajang penangkihnangkihen, ola mbera itingkahi kalak si ertjian ate, oela mbera itjibali kalak belo, di pertjibali pe ni oeeken, maba, anak koe laoe. Sai oetang toe roemah tendi.

Vertaling.

Er zijn ruimten in, zeggen wij, plaats daar de *para koedin* (een schap waar men de kookpotten op zet), jonkvrouwe die opbergt is

waarlijk uw naam. Berg op de zielen der menschen van dit huis in huis. Dit is het gezin van de *bena kajoe* (voornaamste gezinsplaats in een huis, daar ligt het ondereinde van den oorspronkelijk gevelden stam) moge het niet tot slaapplaats dienen van ziekten. Doe het tot ligplaats dienen van goede menschen, (gehuwden) die schoonzoons en schoonmoeders hebben. Gaande naar de goot (die door het huis loopt) laat daar niets doorloopen (van onheil??), laat daar heen gaan goede menschen, gehuwden die kinderen naar de badplaatsen brengen, jonkvrouwe *doemangkih di djahe djoeloe*, mogen geen wangunstige menschen er naar gluren, laten goede menschen er naar kijken, terwijl de moeder nog niet van het veld terug is, jonkvrouwe *doemampar* (misschien jonkvrouwe zijkant van het huis), doe geen zieke menschen hier rusten, doe goede menschen hier liggen. Jongemeisjes mogen des avonds op het galerijtje zitten. Voet van de trap, jonkvrouwe om te beklimmen, mogen geen wangunstige menschen de trap betreden, moge men geen sirih daar neerleggen (als toovermiddel); als er iets neergelegd wordt, zij het door goede menschen, die kinderen naar de badplaats brengen.

Vereffend is de schuld, naar huis de zielen.

DE STAMINDEELING VAN DE MAANJAN-SIOENG-DAJAKS, DER ZUIDER- EN OOSTER-AFDEELING VAN BORNEO.

DOOR

J. MALLINCKRODT

(Met platen).

Onder de vele eigenaardigheden van het Maanjan-Sioeng-volk behoort ook zijn gehechtheid aan de oude stamindeeling. Hebben de naburige stammen, onder den invloed der gewijzigde omstandigheden, het stamverband meer en meer laten verslappen, zoodat men onder verscheidenen van hen reeds in meerdere mate een territoriale ordening aantreft, de Maanjan Sioeng worden in de adat nog geheel beheerscht door de indeeling in geslachten. In de hier volgende bladzijden zal ik gelegenheid vinden vergelijkingen te maken met de toestanden onder de overige stammengroepen uit het Barito-stroomgebied.

De Maanjan-stammengroep bewoont de stroomgebieden der Patai-, Sioeng- en Telang-rivieren. De stammen, waaruit de groep is samengesteld, zijn:

Maanjan Sioeng,
Maanjan Patai,
Maanjan Dajoe,
Maanjan Pakoe en
Maanjan Djangkoeng.

Voor het begrip stammengroep hebben noch de Maanjan, noch de overige stammen een eigen woord. Willen ze het geheel der groep aanduiden, dan gebruiken ze het Maleische woord: *Bangsa.* Stam daarentegen is een begrip, dat ze zeer wel kennen: de Maanjan noemt hem *Toetoer* of *Hoeroei Rinting* (zie de bijlage); de Ngadjoe spreekt van *Oetoes;* de Lawangan van *Ngolekjoe Bajoe;* de Doesoen van *Tampara* of *Paong.*

De stam is dan ook de eigenlijke eenheid. Het kan wel gebeuren, dat, om bepaalde redenen, verschillende stammen tijdelijk samengaan, maar van langen duur is zoo iets nimmer onder deze stammen. Dat ik desniettemin de stammengroep als hoogste eenheid aanneem, vindt zijn oorzaak daarin, dat uit overleveringen blijkt, dat ze een gemeenschappelijken oorsprong hebben, dat hun recht in groote trekken hetzelfde is, dat ze dezelfde voorstellingen hebben aangaande het hiernamaals, en, ten slotte, dat zij zelf zich in de verte verwant achten.

De stammen wonen gewoonlijk elk in een grooter of kleiner stroomgebied en zijn, hetzij door breede strooken oerwoud, hetzij door waterscheidingen, van elkaar gescheiden. In sommige gevallen is door toeneming der bevolking, of door het toestroomen van vreemdelingen, aan dat isolement een einde gekomen. Zoo is b.v. de stam der Maanjan Pakoe ontstaan uit menging van Lawangan Karau (naar het door hen gesproken dialect ook wel Lawangan Beloh geheeten) en Maanjan Dajoe. Gevolg van het op zich zelf aangewezen zijn is, dat zich in de eerste plaats tallooze dialecten ontwikkeld hebben. De Dajak gebruikt dan ook in den regel niet den stamnaam om aan te geven, welk volk hij bedoelt, maar duidt het door hen gesproken dialect aan, meestal door de aanwijzing, welk woord de bewuste stam gebruikt voor het woord „neen". Zoo zijn de namen der Ngadjoe-stammen ontstaan (zie Kol. T. 1922, p. 402); zoo ook de bovengenoemde Lawangan-naam, waaraan we nog zouden kunnen toevoegen dien der *Lawangan Bakoi* of *Lawangan Lampeong.*

Het stamgebied is in den regel omgrensd, al is die grens niet altijd zoo nauwkeurig aangegeven als bij de Maanjan Sioeng, de *Parawian*. De Lawangan noemen de grens *Ekang*; het daardoor omsloten gebied wordt door de Lawangan Beloh *Panjantoeroei* of *Panjanpeto,* door de Lawangan Tabojan *Paekang* genoemd. Ook indien, zooals onder de laatsten, zich het dorpsbeschikkingsrecht (geslachtsbeschikkingsrecht) over grond en water heeft ontwikkeld, blijft men dien naam bezigen. Een groot deel der dorpen in het Barito-gebied zijn geslachtendorpen. Dergelijke splitsingen, die de aanvang zijn van het dorpsbeschikkingsrecht, treft men zoowel bij de Maanjan Patai als bij de Lawangan Ajoes, de Lawangan Tabojan, de Doesoen, de Ot Danoem en de gevestigde Poenans van de Boven-Barito aan. Het best laat zich dit illustreeren met een voorbeeld, aan de Doesoens ontleend. De *Doesoen Wito,* die de Barito van Boentok tot Mampaing bewonen, zijn, naar de overleveringen wil-

len, daarheen verhuisd van het Oostelijk bergland uit; een verhuizing, die plaats had onder leiding van zekeren Damboeng Sadek. Zij vestigden zich aanvankelijk in de buurt van het tegenwoordige Boentok. Allereerst scheidde zich een geslacht af onder leiding van Djaja Karti, welke groep zich in Kalahien vestigde; daarop volgde Dambong Kote, die zich te Asam neerliet; en ten slotte volgde de afscheiding van de grootste groep onder Ario Poendeh, die de dorpen Tandjoeng Djawa en Marawan stichtte. Al deze geslachtendorpen pretendeerden rechten op de gronden in de buurt hunner vestigingen gelegen; het geheele terrein werd onder de onderdeelen verdeeld. Later hadden nog herhaaldelijk splitsingen plaats en ontstonden samenwoningen van vreemdelingen, die het ten laatste zoover brachten, dat een deeling van het gebied onder de dorpen plaats had.

Het stambeschikkingsrecht ziet men het beste bij de Lawangan Beloh. De drie dorpen Ampah, Rodok en Patoeng, die tezamen den stam uitmaken, stellen de drie geslachten voor, waarin deze verdeeld is, n.l.:

het geslacht *Mangkoe*,
het geslacht *Mangkoe Anom* en
het geslacht *Singa Sari*.

Niettegenstaande deze groepen in het gewone leven geheel los van elkaar staan en alleen in algemeene zaken het hoofd van Ampah als stamhoofd optreedt, hebben ze met betrekking tot den grond onderling geen afgescheiden rechten. Gezamenlijk hebben ze een grens met de omwonenden. Vroeger echter was hun gebied uitgestrekter, aangezien toen ook het gebied der tegenwoordige Lawangan Bakoi daartoe behoorde. Om een onnaspeurlijke reden hebben dezen zich onder leiding van Patih losgemaakt van den Karau-stam en zijn een afzonderlijk bestaan begonnen. Toen de Islam vat op dezen nieuwen stam kreeg, gingen de bekeerlingen in Djihi wonen en werden tusschen beide dorpen grenzen getrokken. Thans is nagenoeg deze geheele stam geïslamiseerd.

Lang niet altijd ziet men den geïslamiseerden Dajaks, die afzonderlijk gaan wonen, een eigen beschikkingskring toewijzen. Dat is o.a. niet het geval met de bewoners van Pendang aan de Barito, dat op die wijze uit Marawan ontstaan is.

Onder de Maanjan Sioeng is de toestand anders, zooals we later zullen zien. In hoofdzaken schetste ik het grondenrecht, dat daar heerscht, reeds in Kol. T. 1926. Zij bewonen een gebied, dat ze

met den naam *Padjoe Ampat* aanduiden („vier landstreken"). Deze naam zou het te danken hebben aan het feit, dat er aanvankelijk vier vestigingen in dat landschap waren, nl. Telang, Sioeng, Moeroetoewoe en Balawa; uit Balawa en Sioeng ontstond later het dorp Maipe.

Dit ontstaan van stammen en het uitzwermen daarvan uit vier oorspronkelijke dorpen, dus de afkomst van vier geslachten, treffen we onder de Dajaks dezer streken meer aan. Zoo zeggen de *Ot Siang,* een stam der Ot Danoemgroep, dat ze ontstaan zijn uit de bevolking der dorpen:

Kalang Lapoe, aan de Siang-rivier,
Djampoeng Djama,
Goenoeng Kembang en
Diroeng Lingking.

De geslachten ontleenen in eerste instantie hun namen aan deze oorsprongsvestigingen. De eerstgenoemde is de oudste, waaruit de vier zijn voortgekomen; in tijden van gevaar echter werden slechts de beide eerstgenoemde woningen verdedigd. Deze Siang-Dajaks doen in saamhoorigheidsgevoel niet onder voor de Maanjan Sioeng; slechts een kleine groep scheidde zich definitief af en vestigde zich aan den bovenloop van de Laoeng. Men noemt ze de *Siang Taloen Liou;* ze voeren een eigen stambestaan.

Ook bij de Ot Moeroeng, een stam waarvan het hoofdengeslacht na aan dat der Siang verwant is, hebben we het ontstaan uit vier vestigingen, nl.:

Danau Oesoeng,
Moeara Laoeng,
Moeara Toehoep en
Moeara Baboeat (zie voor de Siang Moeroeng ook Fransen Herderschee, Ind. Gids 1906, I, p. 381—395).

Om de beteekenis van de geslachtenindeeling te leeren kennen, zullen we ons allereerst bezighouden met het doodenfeest onder de Maanjan Sioeng, het *Idjambe.* Met dit feest nemen de Sioeng een eenige plaats in onder de Dajaks van dit gedeelte van Borneo. In Padjoe Ampat namelijk wordt elk jaar een groot doodenfeest gehouden; afwisselend in elk der vier genoemde dorpen in de volgorde boven aangegeven, wordt het feest gegeven, dat dienstig is om de in een periode van vier jaren ter plaatse overledenen te geleiden naar het hiernamaals. Het is niet beslist noodzakelijk, dat het feest zelf in het dorp gehouden wordt, zooals we hieronder eenige

malen zullen kunnen aanwijzen, maar wel is het een eisch, dat het gebeente der overledenen na afloop der verbranding geborgen wordt in de knekelkist (*Tambak* of *Pandam*) op de *Siat* (kerkhof van knekelkisten) van het dorp van oorsprong. Het feest wordt gehouden in de maanden Maart of September. Een en ander staat in verband met den vrijen tijd, dien men dan heeft met betrekking tot den rijstbouw. Hoewel het feest bergen rijst eischt, hoeft men niet te letten op het al dan niet binnen zijn van den oogst, aangezien de Maanjan steeds overvloedig van dat voedingsmiddel voorzien zijn. Een tweede reden is, dat men een tijd moet uitzoeken waarin de kleine stroompjes die naar Padjoe Ampat voeren bevaarbaar zijn, om de gasten naar het fesstterrein te kunnen brengen. Hoewel de maanden zulks zouden doen vermoeden, houdt de tijdsbepaling, voor zoover ik kon nagaan, geen verband met den stand van de zon. Laat een dorp de genoemde tijden voorbijgaan zonder het feest te houden, dan komt het volgend jaar het volgend dorp aan de beurt en de nalatige gemeenschap moet weder vier jaren wachten.

De eisch om de beenderen op de siat van het oorsprongsdorp te bergen geeft ons een middel aan de hand om te constateeren, of een dorp een der oude vestigingen is dan of het later gesticht is. De groote balai's in deze vestigingen hebben het doel daar de groote doodenfeesten te houden; het aanwezig zijn daarvan bewijst, dat men ter plaatse het doodenfeest pleegt te houden. Is er echter een siat, dan blijkt daaruit, dat men ter plaatse beenderen kan bergen, dat de vestiging dus een der oerdorpen is. Zoo heeft b.v. Maipe wel een balai, maar geen siat. Ook ettelijke ladang-dorpen in het Lawangangebied (bantei) hebben een balai.

Zoodra vaststaat dat het doodenfeest gehouden zal worden, wordt in de balai van het dorp in kwestie een groote volksvergadering gehouden. Men begint met een offer te brengen aan de zielen der vooroverledenen bij de dorpsofferplaats (*Panoengkoelan*) en een zelfde offer in de balai, waar zich voor dat doel een offerpaal bevindt (*tiang Laloe*). De offers noemt men *Okkan Oempoi* (okkan — eten; oempoi — aardgeesten, voorouders, voorteekenvogels). Is deze plechtigheid afgeloopen, dan wordt nagegaan, in welke geslachten gedurende de verloopen jaren dooden te betreuren zijn. Het is namelijk niet het dorp, dat het doodenfeest doet houden, maar de geslachten bekostigen het. Zoo strekte het idjambe van Balawa in 1926 ten bate van zes van de zeven geslachten die in dat dorp wonen; in het zevende waren geen dooden en dus droeg het niet

bij in de kosten. Indien het een kleinigheid bijdroeg, zoo was dat uit vrije verkiezing, geen verplichte bijdrage. Al naar gelang van het aantal dooden in het geslacht draagt dat stamonderdeel bij in de algemeene kosten van het feest. Bovendien moet elk nog, zonder dat het aantal overledenen in aanmerking wordt gebracht, voor het offerfeest van de laatste der acht feestdagen een buffel en zeven varkens leveren. Op welke wijze de geslachtsbijdrage wordt verdeeld over de families, is een zaak, die het doprshoofd — den ceremoniemeester van het feest — niet aangaat. Hij heeft slechts te maken met de hoofden der geslachten, die binnen hun invloedssfeer de kosten in dier voege verdeelen als met ieders draagkracht overeen te brengen is. De kosten van zulk een feest zijn niet gering. Voor het genoemde doodenfeest van Balawa bracht de bevolking alleen aan slachtbelasting f 240.— op. Alles bij elkaar gerekend zal het geheele festijn ongeveer f 4500.— gekost hebben, hetgeen voor een dorp met 240 belastingplichtigen, waarvan niet eens allen in de kosten bijdragen, een belangrijk bedrag is, vooral als men bedenkt, dat die kosten elke vier jaar terugkeeren.

Is de regeling gemaakt en zijn de vereischte gelden bijeen, dan begint men met het in orde maken van de balai en de loopbruggen van de sterfhuizen naar de balai. Het voedsel namelijk, dat naar de balai gebracht moet worden voor de vele maaltijden, mag niet gedragen worden door lieden wier voeten den grond raken, vandaar dat men de bruggen bouwt. Deze werkzaamheden worden niet verricht door de geslachten die deelnemen aan het doodenfeest, maar door alle dorpelingen te zamen; het is adatrechtelijke gemeentedienst.

Is de dag eindelijk aangebroken, dan komt men van heinde en ver met de kisten, waarin het gebeente, dat uit de voorloopige rustplaatsen is opgedolven, geborgen is. Aan den rand van het dorp gaat men deze resten verder zuiveren, waarna ze in een nieuwe kist geborgen worden. Dit bergen geschiedt geslachtsgewijze. Alle overleden geslachtsgenooten krijgen dezelfde knekelkist. Biedt deze niet voldoende plaats, dan wordt meer dan èèn kist gebruikt. Is het gebeente van den oudsten overledene in een kist dat van een man, dan wordt deze versierd met een draakmotief (naga); is het van een vrouw, dan met een vogelmotief (garoeda). De verschillende kisten van een geslacht worden in de balai op een rij gezet, waarop men op dezelfde wijze met de kisten der andere geslachten handelt, die op de eerste gestapeld worden. Den zoo ontstanen stapel noemt men de *idaran*. Het eenige, wat van de overblijfselen niet in de kisten

geborgen wordt, zijn de nagels en haren der gestorvenen, die men te zamen de *Rapoe* noemt. Men verzamelt ze en legt ze in een koperen bak, ook weer geslachtsgewijze, en plaatst deze op de idaran. Later zullen we zien, dat ze dienstig zijn voor een bezwering.

Gedurende de volgende dagen worden nog verschillende voorwerpen, die voor de verbranding noodzakelijk zijn, vervaardigd, waaraan die feestdagen hun naam danken, en zingen de priesteressen de eindelooze zangen, die, tot het geleiden der zielen naar het hiernamaals, noodig zijn. Op den achtsten dag, wanneer de zielen haar bestemming bereikt hebben, heeft de verbranding plaats. Voordat men daartoe overgaat, slacht men eerst de offerdieren, die, speciaal daarvoor, door de deelnemende geslachten geleverd zijn. Alvorens ze af te maken wordt aan elk der dieren een snee gegeven in de schedelhuid en een weinig der Rapoe tusschen huid en schedel gebracht. De schedels dezer dieren worden na het feest aan de tambak der betrokken familie gehangen. Bij het verbranden (*mapoei*) worden achtereenvolgens de dooden van elk geslacht te zamen verbrand. De overblijvende beenderen worden verzameld en in de tambak op de siat geborgen, waarmede het feest ten einde is, behoudens eenige korte verbodsperioden die nog volgen. De bezwering met de rapoe heeft wellicht denzelfden zin als het inroepen van de hulp van Tempon Telon, den god der Ngadjoe, die met de zielevaart belast is, om de in het leven verloren nagels en haren op te zoeken en aan de ziel van den overledene terug te geven in het hiernamaals.

We zien dus dat het voor den Sioeng noodzakelijk is, dat hij, in verband met de begrafenisgebruiken, weet tot welk geslacht hij behoort. We moeten nu in het kort zien hoe een en ander bij de naburige stammen toegaat. In de eerste plaats moeten we ons dan bezighouden met de Doesoen-Dajaks.

Men bestelt de dooden allereerst ter aarde, waar ze blijven rusten tot te zijner tijd de familie voldoende gelden bijeen heeft om de kosten van een doodenfeest te kunnen dragen. Zagen we bij de Sioeng een bepaalden tijd waarin een dorp zich aan de verzorging zijner afgestorvenen wijdt, bij de Doesoen heeft men dat niet. In de tweede plaats is het doodenfeest — *warah* of *Bockas* — bij hen geen zaak, die het geslacht raakt, maar een familieaangelegenheid. De naam van het feest hangt af van de wijze, waarop het gehouden wordt. Den eersten naam bezigt men voor de kostbaarste wijze; naam en inrichting van het feest komen overeen met het doodenfeest der Lawangan. Nadat de beenderen zijn gereinigd, legt men ze families-

gewijze in een tambak (het doodenfeest wordt soms door meerdere families te gelijk gehouden). Lijkverbranding heeft niet plaats. Gebruikte men de tambak der Sioeng zoolang daarin nog plaats was, de familie-tambak der Doesoen wordt slechts voor een doodenfeest gebruikt. Alleen bij de hoofdengeslachten vinden we hierop een uitzondering. Men spreekt bij hen van een *Tambak Gantoeng* (hooge knekeldoos). Daar deze knekeldoozen nagenoeg altijd met een buffelkop versierd zijn, noemt men ze ook wel *Raroeng Gana Rewaoe* (doodkist met buffelgelijkenis). De gewone tambak wordt in den grond begraven, slechts die der hoofden wordt op palen gezet. Naast deze tambak heeft men voor den schedel een *Kariring* te maken. Hierin worden geslachtsgewijze de schedels der overledenen geborgen; en dat niet alleen van de geslachtsgenooten, die bij één doodenfeest zijn bediend, maar er worden schedels bijgezet totdat de kariring vol is. Hier dus vinden we gelijkenis met de toestanden, die we onder de Sioeng leerden kennen. Ook deze kariring echter wordt slechts in hoofdzaak voor de hoofdengeslachten gebruikt. De gewone vrije bergt den schedel in een klein kistje, de zoogenaamde *Karoengan*. Deze schedelkistjes worden op een zoldertje boven in het huis bewaard. Wordt er in de familie een feest gehouden of gebeurt er iets anders van beteekenis, dan wordt aan den schedel een offer gebracht en het geheel met het bloed der offerdieren besmeerd. Bij de geslachten, die hun schedels in kariring bergen, worden die offers daar gebracht. De kariring van het geslacht van het hoofd geldt dan tevens voor dorpsofferplaats. Tegenwoordig, nu men in de Baritodorpen zelden hoofden heeft die voortgekomen zijn uit het daartoe gerechtigde geslacht, beschouwt men als zoodanig de kariring van den stamvader der kerndorpers.

Vergelijken we deze offerplaatsen met die der Lawangan Karau, dan blijkt, dat ook daar de schedel van den vader of grootvader van het stamhoofd als dorpsofferplaats geldt. We kunnen daarbij nog vermelden dat de namen der geslachten daar, na het afsterven van het geslachtshoofd, worden veranderd. Men noemt daar de geslachten naar het overleden hoofd (zie de opsomming die ik boven gaf van de geslachten der Lawangan Beloh).

Bij de definitieve verzorging van de dooden bij de Doesoen is nog een derde gebruik te vermelden, namelijk de vervaardiging van de zoogenaamde *Balai Salimbat,* dat is een soort vlotje, waarop men de resten van de aanvankelijk gebruikte doodkist legt. Men laat een en ander de Barito afdrijven. Naast de resten der kist bevindt

zich tevens een levende kip. Voor bewoners der dorpen benedenstrooms is het geoorloofd zich dat dier toe te eigenen; aan eigen dorpsgenooten is dat echter verboden. Over de beteekenis van een en ander zijn de meeningen verschillend. Sommigen zeggen dat hij, die de kip neemt, de dienaar zal zijn van den overledene in het hiernamaals. Het is niet aannemelijk, dat dat de verklaring zijn zou, aangezien de lieden benedenstrooms er snel bij zijn om het dier van het vlot te halen, wat ze zeer zeker niet zouden doen, wanneer de zoo juist gegeven meening de ware zou zijn. Anderen zijn van oordeel dat, als de kip spoedig wordt weggenomen, dat een teeken is, dat de ziel van den overledene in het hiernamaals welkom zal wezen. Deze oplossing zou bevredigend lijken, als het niet aan de eigen dorpsgenooten verboden was om de kip te nemen; daarvoor toch zou dan geen enkele reden bestaan.

Naar gelang van de kostbaarheid van het vlot onderscheidt men drie soorten, namelijk: *Balai Salimbat Agoeng, Salimbat Tomalo* en *Salimbat Batang*. Een en ander heeft geen beteekenis voor den stand van den overledene, maar wordt gekozen naarmate de goederen der erven toelaten veel of weinig geld te besteden.

Voor slaven of slavenkroost wordt geen doodenfeest gehouden. Na de begrafenis wordt aan hen geen belangstelling meer gewijd; klaarblijkelijk kunnen zij dus niet in het land der gelukzaligheid ingaan.

Bij de Maanjan Patai is het doodenfeest (Marabea) geheel anders geregeld. Het is daar geen kwestie van geslacht of familie, maar raakt slechts het gezin. Men onderscheidt naar gelang van den duur verschillende feesten. Immers er zijn maar weinigen die de kosten van een achtdaagsch feest van dien aard kunnen dragen. De namen der feesten zijn:

als het één dag duurt: *Pakan Handroce,*

als het twee dagen duurt: *Bea Roce Malem,*

als het drie dagen duurt: *Bea Telo Malem,*

als het vijf dagen duurt: *Tabok Lime Malem,*

als het acht dagen duurt: *Ngadaton.*

De eigenlijke beteekenis van Marabea is: een deel geven van de goederen (aan den gestorvene). Het voornaamste is dan ook, dat men aan de ziel van den gestorvene van alles wat hij op aarde bezeten heeft iets meegeeft. Stukjes van zijn kleeren, een weinig padi, afschraapsel van zijn gongs en koperwerk enz. Natuurlijk wordt ook

bij de andere stammen aan de dooden een en ander medegegeven; men gaat daarbij echter niet zoo minitieus te werk als bij de Maanjan Patai. Met de geslachten indeeling, die onder hen trouwens in hooge mate verslapt is, bemoeit men zich bij het doodenfeest niet.

In de tweede plaats moeten we, met betrekking tot de beteekenis van de indeeling in geslachten, wijzen op het huwelijksrecht. Het is geoorloofd zoowel in het eigen als in een ander geslacht te huwen. Het eerste komt het meeste voor. Trouwen onder de Maanjan Sioeng twee lieden van verschillend geslacht, dan wordt allereerst uitgemaakt, bij welk geslacht men zich zal vestigen. In den regel volgt dan de man de vrouw, hetgeen beteekent dat hij ten slotte in de knekelkist van dat geslacht zal rusten. We zullen straks bij de opsomming der geslachten zien, hoe dit herhaaldelijk aanleiding heeft gegeven tot de vorming van nieuwe geslachten. Komt men te overlijden als man die zijn vrouw gevolgd is, en leeft de vrouw nog, terwijl het huwelijk kinderloos is gebleven, althans nog geen kinderen, uit dat huwelijk geboren, overleden zijn, dan mag men het gebeente van den man, desgewenscht, bij dat van zijn geslachtsgenooten begraven. Is echter zijn vrouw voor-overleden of zijn er reeds kinderen, uit het huwelijk geboren, overleden, dan staat de zaak anders: hij moet zich dan in die tambak laten opnemen, omdat vrouw of kinderen hem daar reeds wachten, zooals de Maanjansche zegswijze luidt. Het komt daarom zelden voor, dat men in tweede huwelijk een vrouw zoekt, die tot een ander geslacht behoort dan de eerste. Doet men dat toch, dan zal men huwen op zoodanige wijze, dat de vrouw den man volgt, dat wil dan zeggen: het aangenomen geslacht van den man. Maakt de man of de vrouw zich zonder meer los van de gemaakte afspraak, dan moet hij of zij een boete betalen — *sapoe hirang* — ten bedrage van zes gulden, te betalen aan de familie van welke hij of zij zich heeft losgemaakt (sapoe hirang beteekent: zich zwart maken, waarschijnlijk is de beteekenis, dat men zich onkenbaar wil maken voor de ziel van den gestorvene en dus geen last zal ondervinden van haar jaloersche aanvallen).

Bij huwelijksontbinding wordt de geslachtsband verbroken; de kinderen blijven echter behooren tot het geslacht, waarin ze geboren zijn. Bij een scheiding ziet men dan ook nooit kinderverdeeling plaats hebben, dat is onbestaanbaar. Wel kunnen de mondige kinderen kiezen, bij wien ze willen intrekken. Dat verandert echter niets aan de verhouding waarin ze staan tot het geslacht, waartoe ze

krachtens geboorte behooren. Door adoptie echter, mits volledige, kan overgang tot een ander geslacht plaats hebben.

Trouwt men met een meisje uit een ander geslacht, maar wordt besloten dat het meisje den man zal volgen en dus dat haar kinderen tot zijn geslacht zullen behooren, dan is de man daarvoor, boven den reeds betaalden bruidschat, nog een betaling schuldig, de zoogenaamde *Pangidaran Para* (verhooging voor de zitdeelen). Ook de Ngadjoe-Dajaks zijn met deze betaling bekend, die ze *Tindar Poendoek* (vervanging van de zitplaats) noemen. Deze betaling kan in sommige gevallen tot f 500.— beloopen. De betaling, onder de Ngadjoe veelal een of ander kostbaar heilig vaatwerk, moet aan de ouders der bruid geschieden.

Ware de bruidschat een koopsom, dan zou deze betaling vreemd aandoen. Niet alleen omdat de Dajaks zelf, in welke kringen en onder welke stammen men ook verkeert, het denkbeeld verre van zich werpen als zouden zij zich hun vrouwen koopen, acht ik den Dajakschen bruidschat geen koopsom. De macht, die de vrouw bezit in het gezin, doet in het geheel niet denken aan een ondergeschikte positie, die zij, gekocht goed zijnde, toch zeker zou bekleeden. Verder is het eerste wat te verwachten is van iemand die iets koopt, dat hij daarvoor iets nuttigs in de plaats krijgt, dat hem persoonlijk nut levert. Ook daarvan echter is geen sprake. De kinderen, die de vrouw hem schenkt, behooren tot het geslacht van de vrouw, al heeft hij zelf over hun opvoeding alles te zeggen, met zijn vrouw samen. De arbeid dien de vrouw verricht komt in de primitieve Dajakstreken niet aan hem persoonlijk ten nutte, maar aan de gemeenschap der stamgenooten, als welker lid hij meeprofiteert. Dit blijkt ook daaruit, dat, als een vrouw huwt met een vreemdeling en deze haar na verloop van tijd verlaat, een gemeenschappelijk geplanten tuin achterlatende, deze van zijn vrouw is en hij daarop geen rechten meer kan doen gelden. Het eenige wat dus als zijn persoonlijk recht ontstaat uit het door hem gesloten huwelijk, is het uitsluitend recht om gemeenschap te hebben met zijn vrouw. Is het aannemelijk dat daarvoor de bruidschat betaald wordt ? Neen. Dan toch ware het onbegrijpelijk waarom het eene geslacht een veel hoogeren bruidschat eischt dan een ander, waar het gebodene hetzelfde is. Daarmee zijn we genaderd tot de verklaring, die de Dajaks zelf geven van den bruidschat. Het is de betaling, die de man moet doen om tot het geslacht van de vrouw te kunnen toetreden. Vandaar dan ook, dat de Dajak zegt op het oogenblik, dat hij den bruidschat betaalt: akoe

djadi tame hampoetam (ik ben in Uw geslacht getreden). Daarmede schijnt een juister verklaring geboden voor den bruidschat, en het belangrijke verschil in grootte der som bij de verschillende geslachten verstaanbaar gemaakt. Immers het biedt grooter voordeelen om tot een vermaard geslacht te behooren, dan tot een groep gewone kamponglieden. Men treedt dus door de betaling van den bruidschat in het geslacht der vrouw. Het geslacht van den man krijgt niets; integendeel, moet nog een feest geven, het zoogenaamde *manolak masawe* (het afstooten van den huwende). Dat geslacht verliest dan ook slechts een werkbaren man. Volgt de vrouw den man, dan staat de zaak anders, dan verliest haar geslacht een vrouw, dat wil zeggen een voortbrengster van nieuwe geslachtsgenooten; het verlies is dan dus grooter en een betaling daarvoor niet onnatuurlijk.

Zoo juist werd ook gesproken van het beschaamd zijn der geslachtgenooten voor den toekomstigen bruidegom. Dit vinden we terug in de bijkomende betalingen die de bruidegom te doen heeft aan de andere leden van de familie zijner bruid. Aan de grootouders moet de toetoep oewan betaald worden, om hun grijsheid te bedekken, omdat ze beschaamd zijn. Ook de betaling aan de broeders der bruid, die weliswaar deels een vergoeding inhoudt voor het verlies van de zuster, heeft dezen zin. Daarbij komt, dat de betaling van de sapoet aan de broeders dezen verplicht om bij afwezigheid van den man de belangen van de vrouw te behartigen. Herhaaldelijk zien we, dat, als de man zich misdraagt en de vrouw ter zake haar beklag indient, haar zaak beredderd wordt door hen, die de sapoet gekregen hebben. Dat het inderdaad geen grapje is van de Dajaks als ze zeggen dat ze beschaamd zijn voor den verloofde van dochter of zuster bleek mij meermalen persoonlijk uit de gedragingen van ouders en verdere familie van een verloofd meisje ten opzichte van den man. Ik kon dan de verandering in optreden na de bruidschatbetaling zeer wel constateeren. Zij zelven verklaarden een en ander dan met het veelomvattende woord mahamen (maloe — beschaamd).

Keeren we na deze uitwijding terug tot onze Maanjan Sioeng. Ook de vrouw kan, nadat ze de pangidaran para ontvangen heeft en vooroverlijdt, mits kinderloos, als doode terugkeeren tot haar eigen geslacht. Heeft ze echter kinderen, dan is dat uitgesloten; haar beenderen moeten in zijn knekelkist geborgen worden. Ook als haar man vooroverleden is, is terugkeer niet meer mogelijk. We zien dat de man, al had hij kinderen die allen nog in leven waren, tot zijn eigen geslacht kon terugkeeren; voor de vrouw kan dat niet,

omdat in dit geval haar kinderen tot het geslacht van den man behooren en dus in diens tambak begraven worden. Men schijnt daar dus in het bijzonder op het aanwezen van de moeder gesteld te zijn. Alleen in geval van scheiding is het mogelijk om terug te keeren tot eigen geslacht; dan moet ze echter de pangidaran para terugbetalen, indien zij althans de aanleiding tot de scheiding heeft gegeven. Was de man de schuldige, dan is hij, bij het vele andere, ook dat bedrag kwijt.

De indeeling in geslachten is dus van groot belang voor het huwelijksrecht der Dajaks, omdat het een der zuilen is, waarop dat recht rust. Trouwt men in eigen geslacht, dan gaat men nagenoeg steeds bij zijn vrouw inwonen, en tot haar familie worden dan de kinderen gerekend te behooren. Kan men om een of andere reden niet bij zijn vrouw gaan inwonen, dan volgt zij den man, geslachtsgenoot. In dat geval is een kleine betaling verschuldigd om een bezwering te doen houden; in het later leven speelt echter die betaling geen rol meer.

Trouwen in vreemden stam kwam vroeger weinig voor; door de meerdere veiligheid en het drukkere verkeer van tegenwoordig ziet men zulke huwelijken thans vaker. De regelen daarbij gevolgd wijken niet af van die, welke toegepast worden bij het huwen in een ander geslacht; veelal zijn de dan gevraagde betalingen iets grooter. Vooral in de hoofdengeslachten komen dergelijke huwelijken nogal eens voor, om dat ze geen gelijken in stand in eigen stam kunnen vinden.

Betreffende het erfrecht moeten we ook eenige mededeelingen geven, die verband houden met de indeeling in geslachten. Het geslacht als zoodanig is vaak bezitter van waardevolle goederen. Onder de Ngadjoe zijn dat in den regel heilige vaten. De Maanjan bezitten deze echter niet en moeten zich dus ter zake in hoofdzaak bepalen tot oud koperwerk of tot stukken bosch, waarin waardevolle gewassen voorkomen. Het is tot deze dat ik mij hier bepalen zal. Men treft zulke gebieden veelal aan in de buurt van de vestiging, of van de voormalige plaats van samenwoning, van het geslacht. Veelal weet men niet of de gewassen aangeplant zijn of niet, dan of ze in verband met verzorging aan het algemeen stambeschikkingsrecht onttrokken zijn. Het kan ook wezen dat de rechten ontleend zijn aan het bezitrecht over buurgronden, welk recht in Padjoe Ampat ontstaat uit eerste ontginning (Kol. T. 1926, p. 97 en v.). Tegen deze veronderstelling pleit echter, dat de meeste dezer bezittingen niet

individueel bezeten worden, maar onverdeeld geslachtsbezit zijn. Zoo heeft het geslacht Pandam Renga (zie beneden) nabij de voormalige plaats van vestiging uitgestrekte bezittingen van dien aard, het geslacht Pandam Bangkoengan eveneens bij Bangkoengan, enz. Deze toestand laat zich vergelijken met hetgeen ik aan de Barito aantrof in de dorpen Mengkatib en Telok Betoeng (Biadjoe). In Mangkatib kon men ongeveer vijftig jaar geleden niet genoeg bouwvelden vinden voor de talrijke bevolking, hetgeen reden was voor een deel van het hoofdengeslacht (de hampoetan Demang Anoem) om onder leiding van den oudsten zoon van het hoofd Demang Andjas op een ander gedeelte van den beschikkingskring een dorp te vestigen. Dit was Telok Betoeng, dat spoedig in grootte toenam. De verhuizers behielden echter zekere aanspraken op den bodem, die aanvankelijk deel uitmaakte van den beschikkingskring Mangkatib. Ook de bewoners van dat dorp moeten thans vergunning vragen aan Andjas om ter plaatse te kunnen ontginnen, al hebben ze daarvoor dan ook niet, als vreemdelingen, retributie te betalen. Vooral tegenwoordig, nu de goed bebouwbare gronden als sneeuw voor de zon verdwijnen, in verband met het feit dat elke afgeoogste ladang met rubber beplant wordt, geeft een en ander veel reden tot geschil. Algemeen wordt aangenomen dat de oorspronkelijk zich hier vestigende familie op de waardevolle gebieden, als rotanbosschen, vruchtboomcomplexen en dergelijke, bezitrechten kan doen gelden. Geregeld oogsten ze de vruchten daarvan of verhuren het recht der oogst voor een jaar aan anderen. Iets dergelijks lijkt mij het recht der geslachten der Maanjan Sioeng op de streken waar zij eens gevestigd waren. Althans op de vruchtboomen die er voorkomen, de ladang terreinen zijn namelijk in individueel bezit. Het zou dan dus kunnen gezegd worden, dat de stam aan een zijner onderdeelen een stuk der beschikkingskring heeft afgestaan om ten eigen voordeele aan te wenden. Verlaat het begunstigde stamdeel het gebied, dan blijven de waardevolle deelen daarvan erfelijk bezit van dien groep, terwijl de ladangterreinen zich ten aanzien der occupanten gedragen als het adatrecht voorschrijft. Een zekere trek van overeenkomst is ook niet te miskennen bij vergelijking met de rechten, die voortvloeien uit de stichting van een bantei (Kol. T. 1926, p. 71 en volgende). Ingeval een splitsing van het geslacht plaats heeft, worden de erfstukken verdeeld, meestal naar reden van het aantal leden der nieuwe geslachten.

Als de Maanjan Sioeng een bantei stichten zijn de uitzwermers

veelal leden van een geslacht; niet zelden zelfs vormen ze een afgerond onderdeel daarvan. In deze bantei is het dan ook nooit moeilijk een hoofd verkozen te krijgen; de persoon toch, die daarvoor in aanmerking komt, wordt door zijn afstamming aangewezen. Er is mij slechts een bantei bekend, die uit meer dan een geslacht is samengesteld, dat is Bambanen, in het gebied van Marawan aan de Barito. Voordat echter Bambanen ontstond, waren de bewoners verspreid over vier bantei, die elk een onderdeel van een geslacht omvatten.

We hebben daarmede genoegzaam aangetoond dat de stamindeeling voor verschillende onderdeelen van het adatrecht van het hoogste belang is. Thans zullen we die indeeling zelf nagaan en hier en daar gelegenheid vinden, op een en ander alsnog te wijzen.

De Maanjan Sioeng noemen het geslacht waarin de stam verdeeld is *Tambak* of *Pandam*, naar de knekelkist waarin zij de beenderen na het verbranden bergen; de Ngadjoe spreekt van *Hampoetan*, of *Oengkoep*, welk laatste woord ook gebezigd wordt om gemeente, in het bizonder Christengemeente, aan te duiden. De Lawangan spreken van het geslacht als van de *Sawirit* of *Saderah*; de Doesoen gebruiken het woord *Oemang*. Het geslacht is zooals we boven reeds aanstipten weer onderverdeeld in familiëen. Dit begrip moet men eenigszins ruim opvatten; gewoonlijk wordt de familie gevormd door de afstammelingen van één overgrootvader. De Ngadjoe noemt deze eenheid *Panakan*, de Maanjan Sioeng *Erai Kaboeboehan* of *Boemoeh*, de Lawangan gebruiken algemeen het woord *Boeboehan*; ook de Doesoen bedienen zich van dat woord.

De familie is weer onderverdeeld in gezinnen, die men langs de geheele Barito *Kabali* noemt.

Bij de Maanjan Sioeng, waar men, voor zoover deze adat nog niet is uitgesleten, in groote huizen bijeenwoont, zijn het de familiëen die te samen in een huis wonen, terwijl de andere stammen het geslachtshuis kennen of kenden. Deze familiëen zijn gewoonlijk erven in onverdeelde boedels, waarom men ze ook wel aanduidt als *Sagarabat*. Ook duidt men daarmede wel de verwantschapsverhouding tot iemand aan.

Naar de verhalen willen, zouden de Maanjan Sioeng niet altijd in de Padjoe Ampat gewoond hebben, maar zouden ze nu 15 geslachten geleden — dat is dus drie tot vierhonderd jaar terug — uit de boven Kahajan naar hier zijn verhuisd. Om welke reden deze verhuizing plaats had melden de verhalen niet. Een feit is echter, dat de

Ngadjoe, die thans het Kahajangebied bewonen de Maanjan niet als verwanten aanmerken. Integendeel zien ze neer op dat volk, dat ze als slavenafstammelingen beschouwen. Huwelijken over en weer komen weinig voor. Het kan zijn dat dit idee is voortgekomen uit het feit dat vroeger zeer veel Maanjan in de Ngadjoe streken pandeling waren. Voor schulden, in het bijzonder speelschulden, kwamen ze herhaaldelijk in pandelingschap. Wel werden ze door de eigen familie, als deze bericht kreeg van het geval, weer vrijgekocht, maar klaarblijkelijk liet een en ander toch een diepen indruk achter op de Kahajan bevolking. Nog tegenwoordig, nu de Maanjan Sioeng door groote arbeidzaamheid in beter toestand verkeeren dan bijna alle andere Dajakstammen uit dit deel van Borneo en nu het onderling verkeer door de verhoogde veiligheid en de betere verkeersmiddelen zoo veel intensiever geworden is, laat de Ngadjoe zijn geringen dunk der Maanjan niet varen. Als men zegt van iemand, dat hij er een hadat oloh Maanjan op na houdt is dat een allesbehalve vleiende opmerking.

In welk verwantschapsverband de uitzwermers uit de Kahajan tot elkaar stonden en hoeveel geslachten aan die uitzwerming deel namen, is niet meer na te gaan. Voor zoover mijn inlichtingen gaan zijn het er zeven geweest, hoewel mij dit aantal te groot voorkomt en ik er toe overhel aan te nemen, dat sommige daarvan later door splitsing ontstaan zijn. Hoewel ik daarvoor geen bewijs heb, zelfs niet de minste aanwijzing, geloof ik, dat aanvankelijk ook hier de stam uit vier geslachten heeft bestaan, die elk een dorp als woonplaats hadden. Zooals gezegd, gronden voor die meening heb ik niet.

Wij zullen thans dorpsgewijs de verschillende geslachten behandelen en beginnen daarbij met kampong Telang. Aanvankelijk waren daar drie geslachten, namelijk:

a. Het geslacht *Pandam Karirini Hante* (karirin hante = groote schedeldoos). Uit den naam blijkt, dat ook de Maanjan zich oudtijds bedienden van de schedeldoos en niet van de Pandam zooals tegenwoordig. In dat opzicht waren zij dus vroeger gelijk aan de buurvolken. Het geslacht stamt af van Patinggi Baris, het hoofd waaronder men oudtijds is uitgeweken. Het grootste gedeelte der bewoners van Telang behoort tot dat geslacht of is door splitsing daaruit ontstaan.

b. Het geslacht *Pandam Karirin Njani* (njani = klein). De stamvader is niet meer bekend. Bij de uitzwerming zouden zij zich bij de eerstgenoemde groep hebben aangesloten. Er zijn slechts weinig afstammelingen meer in leven; het geslacht is nagenoeg uitgestorven.

c. Het geslacht *Pandam Koesi Oekir* (koesi oekir = de bewerkte martavaan). Ook dit geslacht behoorde tot de uitzwermers. De stichter is al evenmin bekend, terwijl tegenwoordig nagenoeg geen leden van het geslacht meer in leven zijn. Zooals uit de naam blijkt, borg men aanvankelijk de beenderen in een martavaan, zooals tegenwoordig in Zuid-Borneo nog wel als bijzondere familie-adat voorkomt. Later hebben echter ook zij de gewoonte aangenomen de beenderen in een knekeldoos op te bergen.

Alleen het eerstgenoemde geslacht toonde levensvatbaarheid en heeft zich herhaaldelijk gesplitst, zoodat thans zeven geslachten geheel of gedeeltelijk uit deze zijn voortgekomen. Het zijn:

d. Het geslacht *Pandam Ginoen Rewaoe* (ginoen rewaoe = gelijk een buffel, zie ook boven bij de doodengebruiken der Doesoen-Dajaks). Hun knekelkist is gesierd met de afbeelding van een buffelkop, waaraan zij den naam ontleenen. Zeker hoofd Singa Langgawa trouwde met de dochter van iemand uit Potong Kaliwen (het latere Moeroetoewoe), behoorende tot het geslacht Pandam Demang Garit (zie onder Sioeng). Bij het huwelijk werd besloten, dat de man de vrouw zou volgen, en zich dus onder de leiding van zijn schoonvader (Sindo Toeo) zou stellen. Aangezien hij echter na zijn dood bij zijn eigen dorp wenschte te worden begraven, werd besloten, dat de echtelieden en hunne nakomelingen een nieuw geslacht zouden vormen, de zoogenaamde Pandam Ginoen Rewaoe.

e. Uit dit geslacht ontstond nu ongeveer veertig jaar geleden een nieuw geslacht, gesticht door Demang Bola, een helper van Soeto Ono. Deze achtte zich zelf klaarblijkelijk te gewichtig om met de menigte begraven te worden en stichtte voor zich en zijne nazaten de *Pandam Ginoen Rewaoe Demang*. Wij zullen dat vaker tegenkomen, dat vooraanstaande lieden zich afscheiden. In dit geval echter is de afscheiding niet volkomen. De knekelkisten der beide geslachten staan naast elkaar onder een afdakje, slechts gescheiden door de twee steunpalen van dat dakje. In de adat rekent men deze echter als afzonderlijke geslachten.

f. Op de zelfde wijze scheidde zich Soeto Ono met zijne nakomelingen af van de kariring hante en stichtte de *Pandam Kariring Mas* (de gouden schedeldoos). Het knekelhuis van dit geslacht staat geheel afgescheiden van de siat en wordt zeer goed verzorgd. De nazaten hebben zich tot een soort vorstengeslacht ontwikkeld, vooral doordat het Gouvernement uit dat geslacht voortdurend de districtshoofden voor deze streken heeft betrokken. Te midden der andere

hoofden van den stam nemen zij de plaats in van de eersten onder hun gelijken. Zij laten zich zeer voorstaan op hun grooten voorzaat, maar missen, zooals dat gewoonlijk het geval is, de bijzondere capaciteiten van dien persoon.

g. De zuster van Soeto Ono, zekere Nene Kadet (grootmoeder van Kadet), die getrouwd was met een man, die haar in het huwelijk gevolgd was, wenschte, in verband met de hooge positie van haren broeder, evenmin in de kariring hante te worden opgenomen en stichtte een nieuw geslacht de *Pandam Nene Kadet*.

h. Door omstandigheden, die niet meer bekend zijn, trad een geheel geslacht uit de gemeenschap Sioeng, namelijk de Pandam Wangsa Goenting. Deze vestigde zich te Renga, waar een dorpje gesticht werd. Het doodenfeest hield men te Renga, waar men voor dat doel een balai had opgericht; de beenderen borg men echter op de siat van Telang, waaruit kan worden geconcludeerd, dat de reden der afscheiding niet van vriendschappelijken aard geweest is; men wilde zich niet alleen voor dit leven, maar ook voor het hiernamaals, losmaken van het Sioengsche volk, zooals wij straks naar aanleiding van een ander geval nader zullen toelichten. Het geslacht kreeg den naam *Pandam Kariring Renga*, naar de plaats waar men zich gevestigd had.

i. Klaarblijkelijk kwam er gebrek aan goede bouwgronden in de buurt van Renga; althans een deel van het geslacht verhuisde naar Bangkoengan; onder leiding van Djajang Pandai stichtte men daar een dorpje waaraan het geslacht zijn naam ontleent *Pandam Bangkoengan*. Ook daar terplaatse hield men het doodenfeest, maar de beenderen werden geborgen op de siat van Telang. Deze scheiding was klaarblijkelijk van meer vriendschappelijken aard; tenminste de knekelkisten van de beide geslachten staan gezamenlijk onder een afdak. Zoowel Renga als Bangkoengan zijn in de loop der jaren opgebroken en de bewoners hebben zich voor het grootste deel in Telang gevestigd.

j. Als laatste moet dan genoemd worden de *Pandam Toe Djaoeng* (toe = moeder). Deze moeder van Djaoeng was een vermaard priesteres, een zoogenaamde Balian Pamoengkoer. Zij was gehuwd met een man van de kariring hante. Zelf was zij afkomstig uit het dorp Moeroetoewoe, waar zij behoorde tot de *Pandam Ineh Moetoe* (ineh = moeder). In hoofdzaak had zij haar werk te Telang (de Maanjansche priesteres verliest niet zooals de Ngadjoesche haar gaven om met de hoogere wezens te verkeeren door het aangaan

van een huwelijk), waar zij ook veelal verbleef omdat zij haar man in het huwelijk gevolgd was. Voor haar dood maakte zij kenbaar, dat zij niet in de kariring hante wenschte te worden opgenomen (zij had geen vooroverleden kinderen). Zij stichtte een nieuw geslacht, dat naar haar genoemd werd.

We zien dus hier evenals bij de zuster van Soeto Ono, dat een vrouw kan optreden als stichtster van een geslacht. Zelfs is dat mogelijk aan een vrouw voor wie de pangidaran para is betaald; in dat geval zal zij echter genoodzaakt zijn de pandam op te richten op het kerkhof van het dorp van haren man.

k. het dorp Sioeng heeft als voornaamste geslacht de *Pandam Demang Garit,* die aanvankelijk te Potong Kaliwen woonde; daar scheidde zich allereerst de pandam ginoen Rewoae van hem of (zie Telang d). De lieden tot de pandam demang Garit behoorende doen veelal mede aan het doodenfeest te Telang, maar de beenderen moeten op de siat van Sioeng geborgen worden. Om welke reden men een dergelijke regeling heeft getroffen, kon men mij niet mededeelen. Van dit geslacht scheidde zich ook af de Pandam Banding (zie Moeroetoewoe); het knekelhuis van dat geslacht staat op de siat van Sioeng. Tenslotte staat daar nog de verlaten pandam van het geslacht Pandam Wangsa Goenting, dat wij reeds bij de behandeling van Telang leerden kennen (zie aldaar h).

In Moeroetoewoe had men aanvankelijk maar een geslacht namelijk dat van de *Pandam Patis Ganting,* genoemd naar een van de hoofden die aan de uitzwerming uit de Kahajan zouden hebben deelgenomen. De eerste afscheiding, die plaats had, was die van de *Pandam Ineh Moetoe.* De stichtster van dit geslacht was een vermaard priesteres Deze beroemdheid schijnt erfelijk in haar geslacht geweest te zijn, althans wij leerden reeds bij Telang een van hare nazaten kennen, die om dezelfde reden de stammoeder van een groep werd. Nog tegenwoordig zijn verschillende vooraanstaande priesteressen gesproten uit dat geslacht. Onder dezen moeten wij noemen de leidster der doodenfeesten in den tegenwoordigen tijd, die een nakomeling is van Ineh Moetoe. Niet alleen, dat de priesteressen uit het geslacht geboren worden, maar ook de hoofden zelve van Moeroetoewoe behooren er toe. In 1925 was ik er echter getuige van, dat zich het dorpshoofd met zijne nakomelingen afscheidde. Tabas, het dorpshoofd kreeg in dat jaar de bronzen ster voor trouw en verdienste en werd begiftigd met den titel Toemenggoeng. Nadat ik het eereteeken had uitgereikt, maakte de begiftigde kenbaar, dat hij een nieuw geslacht gesticht had

de Pandam Toemenggoeng Tabas. Bij de stichtingsceremonie werd een bezwering gehouden. Hij en zijne aanwezige 57 nazaten werden daarbij met bloed besmeerd, waarna de uitroeping van het nieuwe geslacht plaats had doordat men den stichter een gong boven het hoofd hield onder het tot zevenmaal noemen van den naam van het nieuwe geslacht. Na afloop hadden de nieuw afgescheidenen zich te onderwerpen aan een verbodsperiode van drie dagen.

Verder woont in Moeroetoewoe het grootste deel der *Pandam Banding*, waarvan het knekelhuis op de siat van Sioeng staat. Men neemt echter deel aan het doodenfeest te Moeroetoewoe. De afscheiding van dit geslacht van de Pandam Demang Garit had plaats doordat Banding te Sioeng een hem niet passend huwelijk sloot. Hij werd door zijn vader vervloekt, dat hij nooit, levend of dood, iets verder met Banding te maken wilde hebben of met zijne nakomelingen. Vandaar de scheiding en de oprichting van een nieuw knekelhuis. Banding week met zijne vrouw uit naar Moeroetoewoe. Tot nu toe is de vloek van kracht, leden der beide geslachten plegen niet over en weer te trouwen.

Uit deze scheiding moge blijken dat al beweren de priesters, dat de Maanjan een hemel hebben, volgens het volksgeloof de siat het hiernamaals is en dat de zielen der afgestorvenen in het bijzonder in het knekelhuis zelve verblijven, geen aanraking schijnen te hebben met de zielen uit andere knekelhuizen. Door oprichting van een eigen afgescheiden knekelhuis schept men dus een afscheiding voor dit leven, maar tevens voor het hiernamaals. (Zie ook Kol. St. 1925, II, pag. 405).

In het dorp Balawa waren aanvankelijk de volgende geslachten:

Tambak Toemanggoeng.

Tambak Mamandi.

Tambak Patinggi Rambe.

Het verdient vermelding, dat men bij deze geslachten nimmer van Pandam spreekt maar altijd van Tambak. De Tambak Toemanggoeng viel door een ernstig geschil uiteen. De twist ging over erfgoederen, die later door de gezamenlijke hoofden van Padjoe Ampat verdeeld werden onder de twistende partijen. Een vrede werd nimmer gesloten, reden waarom over en weer niet gehuwd mag worden. Het is namelijk een gebruik, dat zij die in geschil zijn, niet met elkaar mogen verkeeren op vriendschappelijken voet; dat zou een ongelukstoestand scheppen. Ook bij gewone zaken tusschen particulieren is dat gebruikelijk. Aangezien geen vrede gesloten is,

kan men die zaak eigenlijk nog niet als afgedaan beschouwen; herhaaldelijk krijgt men dan ook met zaken te doen, die zijn terug te brengen op het groote geschil van vroeger. Het nieuwe geslacht kreeg den naam *Pandam Djarang Bajoehan*. Tegenwoordig bestaat het geslacht uit twee onderdeelen, die geen eigen naam dragen, maar die afzonderlijke knekelkisten bezitten, zij het onder een zelfde afdak.

Van de tambak Mamandi scheidde zich af de Pandam Singa Langgawa, ook wel Pandam Ginoen Rewaoe geheeten, die wij onder Telang d reeds leerden kennen. Later scheidde zich een geslacht af dat zich op het ladang-complex Giritan vestigde, waaraan het den naam *Pandam Giritan* ontleende.

Van de Tambak Patinggi Rambe scheidde zich af de *Pandam Masiaoe* eveneens den naam dragende van het vlek waar het zich vestigde. Later keerde deze groep naar Balawa terug; zij bleven echter een eigen geslacht vormen.

Van uit Telang vestigde zich te Maipe een onderdeel van het geslacht *Pandam Ginoen Rewaoe* (Telang d, Balawa). De leider dezer uitzwerming droeg den naah Satia Djaja; bij de bevolking staat hij bekend als Djaja Koetai, aangezien hij jaren lang in Koetai gezworven had. Het wil mij voorkomen, dat wij in dit geval te doen hebben met een avonturier, die zich een aanhang verworven had onder zijn naaste familie en dezen heeft opgestookt zich onder hem te stellen. Men ziet vaker dat op een dergelijke wijze door eerzuchtigen hun doel bereikt wordt. Het knekelhuis van dit geslacht staat op de siat van Telang. De groep draagt den naam *Pandam Djaja Koetai*.

Het tweede geslacht, dat Maipe bewoont is afkomstig uit Balawa. Een familie scheidde zich af van de tambak Toemanggoeng en vestigde zich onder leiding van Bajan Toeo op het ladang complex Kararat. Het knekelhuis staat op de siat van Balawa. Het zoo ontstane geslacht draagt den naam *Pandam Bajan Toeo* of *Pandam Polang Gajong*.

Wij hebben daarmede de verschillende geslachten leeren kennen waarin de stam der Maanjan Sioeng verdeeld is. Het valt daarbij op dat de splitsingen der oorspronkelijke geslachten voor een niet onbelangrijk deel vallen in de laatste veertig jaren. Het voorbeeld door Soeto Ono gegeven, om, als men eenige vermaardheid heeft verkregen een afzonderlijke groep te vormen, heeft navolging gevonden. Een groot deel der nieuwe geslachten toch is op die wijze ontstaan. Dit heeft zijn invloed doen gelden. Een nieuw element is

daarmede in het adatrecht gebracht, namelijk de uitzonderingspositie door de nakomelingen van groote mannen ingekomen. Was het oudtijds gebruik, dat de leden der verschillende geslachten, die de zelfde stand hadden, gelijkgerechtigd waren, door deze ver doorgevoerde splitsing is den bodem bereid voor de ontwikkeling van een geslacht met wezenlijk meer macht. Daar komt bij dat het geslacht Kariring Mas nog een ander wapen bezit om meer macht te verwerven. Het feit, dat de schutspatroon van Soeto Ono zich tot stamgod der Maanjan Sioeng ontwikkelt (zie Kol. St. 1925, II, p. 400), geeft dat geslacht meer aanzien en bepaalde priesterfuncties, die alleen door dat geslacht verricht kunnen worden, doen dat aanzien stijgen.

In deze splitsingen ligt een element van verwording voor het stambestaan. Dit wordt nog versterkt door het banteiwezen. Daardoor verkeert het grootste gedeelte van den stam gedurende nagenoeg het geheele jaar buiten het stamgebied. De eenige band, die de stam nog werkelijk bijeen houdt, wordt gevormd door het doodenfeest. Ook hiertegen echter beginnen de modernisten zich te verzetten. De kosten, die dat feest eischt, beginnen de jongeren te zwaar te vinden. Door de aanrakingen met de naburige Oeloe Soengaiers, door het verbeterde onderwijs, door de zich ontwikkelende economische toestanden komen de oude voorstellingen in verdrukking en het zal niet overmatig lang meer duren of de modernisten zullen hun ideeën weten door te drijven. Als tenslotte het doodenfeest opgeofferd wordt aan den nieuwen tijd, dan is het tevens gedaan met het hechte stamverband. Zij, die thans van de bantei jaarlijks terugkeeren, zullen die reizen achterwege laten en langzamerhand van hunne stamgenooten vervreemden. Reeds in de laatste jaren hebben verscheiden bantei (o.a. Bambanen, Beroeang) zich van Padjoe Ampat los gemaakt en zich aangesloten bij het dorp op wiens grond zij wonen Als het zoover mocht komen, dat dit algemeen gebruik wordt, treedt het Sioengsche stamverband terug op het peil, waarop het bij de andere stammen van dien groep staat en bij verschillende nabuurvolken.

Hoe een en ander is bij de andere stammengroepen kon ik niet volledig nagaan tijdens mijn verblijf in dat gedeelte van Borneo. De gegevens echter, die ik verzamelde, zullen hier achter in een bijlage een plaats vinden. Wellicht zullen anderen daarvan gebruik kunnen maken om de aanvulling te leveren. Zij zullen zich echter moeten haasten want de nieuwe tijd maakt geweldige vorderingen.

BIJLAGE I.

Toetoer beteekent zoowel bij de Maanjan, als bij de Ngadjoe: het vertelde, de geschiedenis. Ook in het Bandjareesch heeft het die beteekenis. Een der namen van de Kroniek van het Bandjareesche vorstenhuis is: *Toetoer Tjandi*, hetgeen beteekent: de geschiedenis van de Tjandi (van Amoentei).

De beteekenis van *hoeroei rinting* kunnen wij het best nagaan aan de hand van eenige voorbeelden uit het Ngadjoesch.

Vraagt men, of iemand familie is van een bepaald aangewezen persoon, dan stelt men de vraag: hoeroei en ikaoe dengan anoe te (welke graad van verwantschap bestaat er tusschen U en N.N.). Het antwoord luidt als de aangesprokene van de zelfde generatie is en tot het zelfde geslacht behoort als N.N.: hoeroei hampahari (broederlijke verwantschap). Is de aangesprokene een generatie jonger, dan zegt hij hoeroei aken (neef verwantschap) enz. Is degeen waarover gesproken wordt geen lid van de hampoetan van den aangesprokene, dan antwoordt deze: dia ie koelan ikei, oloh ih, of, kapatoeh bewei (hij is geen familie van ons, slechts een mensch, of, slechts een bekende).

In denzelfden zin waarin boven hoeroei gebruikt werd, kan ook rinting gebezigd worden. De eigenlijke beteekenis is echter: wijze, manier, richting, weg. Als iemand b.v. een feest ziet houden waarvan hij doel of beteekenis niet begrijpt, zal hij vragen: narai hoeroei taloeh gawin keton toh, nah ? wat voor soort werk (bezwering) doet gij daar, zeg?). Als antwoord noemt men dan naam of doel der bezwering.

Vlechtsters die niet uit de motieven van het onder handen zijnde vlechtwerk kunnen komen, zeggen: dia akoe katawan ampin rinting, taloeh gawingkoe toh, nah, djaton taoe mandjadi (ik weet de regeling = uitvoering van mijn werk niet, het wil niet lukken).

Hebben twee Dajaks ruzie, dan zal de een zeggen: taoe ikaoe marinting akoe, akoe mahin taoe mahoeroei rinting toendah djalaham (kun jij mijn geslacht nagaan (iets kwaads van mij zeggen), ik kan het geheele doopceel van jou familie lichten). Toendah is het Ot Danoemsche woord voor broeder, djalahan is verwant; men wijst

daarmede elk lid der hampoetan aan onverschillig tot welke generatie hij behoort.

Hoeroei rinting djete djipen (deze hier is van slaven-afkomst); gewoonlijk gebruikt men in dit geval in plaats van djipen voor slaaf de term *petak dampochan,* aarde der stookplaats, waarmede allen, die in dienstbaarheid zijn, worden aangegeven.

Niet alleen dus, dat men met hoeroei rinting het begrip afstamming weergeeft, ook stand wordt er mede aangeduid. Zoo spreekt men van hoeroei rinting pangoloh, zij die tot de weerwolven behooren, of hoeroei rinting hantoeen, de stam der vampiers. Deze twee zijn eigenlijk erfelijke ziekten. Onder de Ngadjoe kan men in dat geval ook het woord oetoes gebruiken.

Eigenaardig is ook dat men hoeroei rinting gebruikt om daarmee de gezamenlijke voorschriften van het adatrecht aan te geven waaraan rechtsgevolgen verbonden zijn (datgene dus wat ook wij onder adatrecht samenvatten). Men noemt dat de *Hoeroei Rinting Hadat.* Deze groep vormt een onderdeel van het geheel der gebruiken, de zoogenaamde *Hadat Salepah* (de geheele adat), die dus naar de volksopvattingen van die rechtsregelen schijnt af te stammen.

BIJLAGE II.

Losse gegevens betreffende de stamordening der Dajaksche bevolking van het Baritostroomgebied.

Allereerst zij het mij vergund eenige aanmerkingen te maken op de volkerenkaart van Borneo, zooals die is opgenomen in Adatrechtbundel XIII en verbeterd in Adatrechtbundels XXII, blz. 357 en XXVI, blz. 524.

1. Over een deel der afdeeling Koeala Kapoeas staat gedrukt Ngadjoe Dajaks; dit is juist, maar het onderschrift: *Kajans* is onjuist, want deze bevolking is in geen opzicht verwant aan de groote Kajangroep. In de literatuur wordt dat ook nergens gezegd of verondersteld; waarschijnlijk hebben wij met een drukfout te doen en moet een en ander zijn *Kahajans* Als zoodanig zou het juist zijn, omdat de bevolking gewoonlijk de Ngadjoe, *Oloh Kahajan* noemt.

2. Aan de Barito staat beneden Boentok gedrukt *Siadjoe's;* dat is een drukfout, het moet zijn *Biadjoe's*. Mijns inziens is echter de Commissie door de vermelding van dezen naam niet consekwent gebleven. Op de geheele kaart zijn toch slechts de stammengroepen vermeld en dat is deze groep niet. Het is een stam, behoorende tot de Ngadjoegroep. De naam waaronder de stam bekend is, is Biadjoe Oloh Mangkatib of naar de taal *Bara Raren*.

3. De onderafdeeling Boentok van Noord naar Zuid volgende zien wij voor de bevolkingsgroepen aangegeven: *Olo Maansan, Lawangan, Sihongs*. Bij de laatste aanvangende zou dit moeten zijn Maanjan Sioeng, de streek waarover de naam gedrukt staat duidt evenwel aan, dat hier de stammengroep der Maanjan bedoeld is. Ook hier zou het in verband met het slechts vermelden der stammengroepen, wenschelijk zijn Sihongs te doen vervallen en te vervangen door Maanjan; de naam zou dan een weinig langer gedrukt moeten worden zoo, dat het Westelijk deel van Tabalong er onder valt. De naam Lawangan moet een veel grooter gebied bestrijken n.l. van de Teweh rivier tot de Karau en van de Barito oostelijk, zoo dat de Dajaks van Pasir er ook onder vallen. Hieronder zullen de verschillende stammen, die tot deze groep behooren genoemd worden. De naam Olo Maansan

in het Noorden der onderafdeeling moet vervallen. Wel is waar wonen daar in vijf vestigingen Maanjans bij elkaar, maar het gebied waar zij wonen is van de Lawangan Ajoes en de Lawangan Bawo; zij hebben daar slechts bantei. Het schept verwarring als een en ander in deze kaart zou worden opgenomen. Om een beeld der kolonisatie te geven zou een afzonderlijk schetskaartje dienstig zijn.

4. De onderafdeeling Moeara Teweh wordt aangegeven als bewoond door Tabojans en Doesoens. Met de vermelding dezer beide namen is de Commissie waarschijnlijk niet onjuist geweest. We zullen hieronder ons nader met die groepen bezighouden. De wijze waarop de namen echter gedrukt zijn, geeft een verkeerd beeld der toestand. Doesoens moet gedrukt worden langs de Barito van Boentok tot voorbij Moeara Teweh, terwijl Tabojan over de bovenloopen van de Teweh en Montallat gedrukt moet staan.

5. De groep der Ot Danoem moet veel verder doorgetrokken worden, namelijk zoo, dat de heele onderafdeeling boven Doesoen er in valt; de naam Tabo'jan is daar niet op zijn plaats. De Moeroengs zijn een stam der Ot Danoems. Indien men deze wil vermelden, dan had de vermelding van de Siangs niet achterwege mogen blijven.

6. Door een drukfout is de naam der afdeeling Doesoenlanden tot Djoesoenlanden geworden. De invloed der Maleiers langs de Barito is goed weergegeven, eerder te gering dan te veel. De Bandjareezen hebben voorts een niet onbelangrijke invloed in het Zuid-Oosten van Boentok, waar zij de belangrijke dorpen Mataboe en Magantis op Maanjan-gebied gesticht hebben.

Om een juister beeld der toestanden te geven en meer betrouwbaarheid aan de kaart te verstrekken achtte ik het wenschelijk deze opmerkingen te laten voorafgaan aan de gegevens, die ik alsnog te verstrekken heb. Achtereenvolgens de stammengroepen noemende, zal ik voorzoover mij bekend, mededeelen hoe de stammen die er toe behooren heeten, het mij bekende der stamindeeling vermelden en eventueel andere bijzonderheden aanstippen. Tevens zullen de dorpen vermeld worden, waarin de stammen wonen. Deze vervelende opsomming wordt slechts gegeven om belangstellenden in te lichten.

1. De *Maanjan Patei*, behoorende tot de groep der Maanjan, zijn nauw verwant aan de Maanjan Dajoe en de Maanjan Pakoe. Wellicht dat de beide laatste niet anders zijn dan onderstammen, geslachten dus, die een eigen bestaan zijn gaan voeren en door ver-

menging met andere volken zich afwijkend ontwikkeld hebben. Van Dajoe valt te vermelden, dat zij in de dagen, dat Bangert hier reisde (1856) twee hoofden bezat, die een gelijke macht hadden (T. B. G. 1859, p. 176). In deze stammen is tegenwoordig geen sprake meer van geslachtenindeeling, alleen de afstammelingen van de vroegere hoofden beschouwen zich nog meer in den geest der Maanjan-geslachten, namelijk als lieden, die door de bloedsband verbonden bij verschillende aangelegenheden te samen moeten optreden. Bij hen zijn de erfgoederen ook nog vaak geslachtsgoed, terwijl men elders ziet, dat de familie in ruimeren zin als zoodanig optreedt, soms zelfs de familie in engeren zin. Een niet geringe invloed op deze ontwikkeling heeft de voortdurende aanraking met de Oeloe Soengei gehad. De vele verhuizingen, die in den tegenwoordigen tijd plaats hebben, in verband met het zoeken naar gronden om voor de rubberteelt te gebruiken, zullen de ontwikkeling der toestanden daar nog meer ontwikkelen.

De territoriale ordening begint hier reeds verre de overhand te krijgen op de genealogische. In verband met de talrijke vreemdelingen die zich hier vestigen, heeft dit voor de bevolking zijn onaangename consekwenties.

2. De *Ngadjoe* groep is aan de Barito vertegenwoordigd door twee stammen. Allereerst moeten we dan noemen de *Bara Ki* of *Bakoempaiers*. Oorspronkelijk behooren deze tot de Ngadjoe; hun taal is een dialect daarvan. Voor eeuwen zijn zij echter reeds overgegaan tot den Islam. Ze nemen een zeer bijzondere positie in dit deel van Borneo in. Van ouds hadden zij het groote voordeel van de gunstige ligging van hun vestiging Marabahan, gelegen tegenover de uitmonding der Negara in de Barito (tegenwoordig strekt het dorp zich ongeveer acht K.M. langs de rivier uit). Zij beheerschten dus den afvoerweg van het belangrijkste onderdeel van het Bandjareesche rijk en beoefenden als gevolg daarvan, niet onwinstgevend, de rivierroof, een bedrijf dat ze — indien ze de kans schoon zien — thans nog herhaaldelijk met succes beoefenen. Daarnaast echter was het, het groote handelscentrum der Barito. Hiermede nauw verbonden is hun werk als verbreiders van den Islam in dit deel van Borneo.

Als handelaren en boschproductenbezoekers trekken zij soms voor jaren de binnenlanden in. Nieuwenhuis ontmoette ze aan de Mahakkam in tijden dat het reizen in die streken nu niet juist gemakkelijk

was. Op deze wijze krijgen zij grooten invloed op de stammen boven. Niet slechts als de lieden, die de bevolking aan de noodige handelswaar helpen, of de boschproducten der Dajaks koopen, evenmin alleen als geldschieters, maar bovenal doordat zij vrijwel allen in de bovenlanden trouwen met vrouwen uit het volk, met het daarbij behoorende islamiseeren der vrouw en niet zelden ook van een deel harer familie. De nieuwe godsdienst zit wel niet zeer diep en bij vertrek van den man zal men herhaaldelijk kunnen zien, dat de familie weer geheel in de Dajaksche samenleving opgaat, toch ontstaan er in verschillende dorpen groepen geislamiseerden, die zich niet langer tot de Dajaks rekenen, maar zich *Bakoempai Oeloe* noemen. Zijn zij talrijk dan stichten ze eigen dorpen. In den loop van dit artikel zullen wij er verscheidene ontmoeten.

Het gebied, dat door hen bewoond wordt strekt zich uit over de geheele onderafdeeling Marabahan en de onderafdeeling Boentok tot Mangkatib. Boven dat dorp treft men op den oostelijken oever van de Barito nog eenige Bakoempai dorpen aan (Djamparan, Bangkoewang en verder op nog Babai). Hier heeft echter veel menging plaats gevonden met andere Mohamedaansche elementen (Bandjareezen, Negareezen, Oeloe Soengeiers). Onder dit volk hecht men niet meer aan de indeeling in geslachten; de dorpen zijn alle territoriaal geordend. Zij trachten ook steeds de bevolking te bewerken om ten aanzien der grondrechten te breken met het genealogisch beschikkingsrecht en over te gaan tot het territoriale. Uit een dergelijke hervorming kan slechts nut voor hen te trekken zijn.

De tweede stam der Ngadjoegroep is die der Bara Raren of *Oloh Mangkatib*. Hunne dorpen zijn: Dadahoep en Mangkatib, beide aan de soengei Mangkatib gelegen, die een verbinding vormt tusschen Barito en Moeroeng Barito. In den loop der tijden zijn zij uitgezwermd langs de Barito, waar zij de dorpen Telok Betong en Talioe vormden. In het adatrecht wijken ze maar op ondergeschikte punten van de andere Ngadjoe-stammen af. Een zeer nauwe verwantengroep, die ook het Raren-dialect spreekt, zijn de Oloh Mantangei. Waarschijnlijk was oudtijds de bevolking der beide streken één stam. Nog niet zoo heel lang geleden was de soengei Mantangei nog een veel gebruikte verbindingsweg tusschen Kapoeas en Barito. Tegenwoordig kan men de beide groepen als afzonderlijke stammen aanmerken.

3. De *Lawangan* groep bewoont een zeer uitgestrekt gebied; boven

is in groote lijnen het gebied hunner verspreiding aangegeven. Het aantal stammen, dat er toe behoort is legio. Bij de beoordeeling of de genoemde stammen al dan niet tot de groep behooren, heb ik mij laten leiden:

1. of de betrokkenen zich zelf tot die groep rekenen;
2. of zij dialecten spreken, die tot deze groep behooren;
3. of de adat in groote lijnen dezelfde is;
4. of hunne eschatologische voorstellingen dezelfde zijn.

Ik kwam toen tot de volgende resultaten.

a. De *Lawangan Karau* of *Lawangan Beloh*, waarover hierboven reeds genoeg gezegd is. Zij zelve achten zich afkomstig van het Oostelijk gebergte, vanwaar zij uitgezwermd zijn onder leiding van Toemanggoeng Goentoem, een ouderen broer van Demang Sadek, die als stamvader der Doesoen reeds genoemd werd. Het doet zonderling aan, dat een jaar of vijftig geleden door de Karau nog in het stamland gesneld werd. Ook met de Maanjan stonden zij steeds op voet van oorlog. Herhaaldelijk hebben zij te samen gestreden en tegenwoordig nu gevechten uitgesloten zijn, bevechten zij elkaar met rechtzaken. Dat desalniettemin het banteiwezen zulk een vlucht genomen heeft, wekt verwondering. Wij zagen reeds dat de *Lawangan Bakoi* of *Lampeong* nauw aan hen verwant zijn. Er zij medegedeeld, dat de leider der uitzwerming Patih, hoewel als heiden gestorven, door de Mohamedaansche nakomelingen vereerd wordt; zijn graf geldt als kramat.

Schwaner acht Maanjan en Lawangan verwant of liever hij rekent hen tot één stam. Na het reeds medegedeelde behoeft het wel geen betoog, dat deze meening onjuist is (Schwaner Borneo I, p. 164). Niet alleen, dat zij in taal en adat afwijken, maar hunne legenden doen hen van verschillende stamlanden komen. Het is een van de vele onnauwkeurigheden, die het werk van Schwaner aankleven, hetgeen hem, die de eerste was, die het volk aan een bestudeering onderwierp niet euvel geduid kan worden.

De Lawanganstam, die het grensgebied tusschen Maanjan en Lawangan bewoont, wordt Lawangan Pakoe genoemd. Zij vereenigden zich omstreeks 1856 in het dorp Doejoes. Hij bestaat slechts uit een geslacht, dat van Singa Djaja. Langs de Pakoe hebben zij hier en dáár tijdelijke vestigingen. Geheel los van de Lawangen Karau staan zij niet; in belangrijke zaken plegen zij herhaaldelijk overleg met de Karau-hoofden. Ten gevolge van het opdringen der Maanjan heeft veel vermenging plaats gehad. Eenerzijds met de

Maanjan Pakoe, die zich in 1856 in Awang vestigden, waaruit het dorp Beto ontstond, anderzijds met de Maanjan Dajoe, waaruit de kampong Tampah voortkwam. De mohamedanen hebben in die dorpen veel invloed, hetgeen de islamiseering der streek zeer bevordert. De grens tusschen de gebieden van Karau en Pakoe is aangegeven, veelal door begraafplaatsen, vruchtbosschen moerassen en dergelijke. Toch komt zamelen over en weer veel voor.

De derde stam van deze groep is gevestigd aan de Ajoeh; de bevolking noemt haar Ajoes (reus), vandaar de naam van den stam *Lawangan Ajoes*. De stam bestaat uit drie geslachten en telt slechts weinig zielen (59 in de belasting aangeslagenen, dus ongeveer 300 zielen). Elk geslacht bewoont een dorp (Moeka Hadji, Patas I en Patas II). Abusievelijk vermeldde ik in K. T. 1926, p. 61 Moeara Singan in de plaats van Moeka Hadji. Moeara Singan is echter een plaats waar geislamiseerde Doesoen wonen. Aanvankelijk strekte het zamelgebied van dezen stam zich uit langs het geheele stroomgebied der Ajoeh. Van het beneden stroomgebied zijn zij verdrongen door de Doesoen Dajaks en geislamiseerde individuen van elders. Zij trokken zich voornamelijk in Moeara Singan samen. In dat gebied heeft men tegenwoordig kamponggrenzen.

Om verschillende redenen zijn de Lawangan Ajoes uit het brongebied naar benedenstrooms afgezakt. Men kan deze verhuizingen volgen doordat op de rotsen langs de oever van de Ajoeh talrijke graven van dezen stam te zien zijn. Vooral op de vruchtboomcomplexen in de bovenlanden laten zij nog aanspraken gelden, oogsten elk jaar de boomen af, en onderhouden deze, naar de adat voorschrijft, door ze per jaar tweemaal schoon te maken. Eens tijdens den bloei en eens kort voordat men met den oogst begint. Individueele rechten heeft men op de boomen schijnbaar niet; men haalt de vruchten althans steeds gezamenlijk in en de opbrengst is te algemeenen nutte. Verkoop heeft niet plaats, omdat de vindplaatsen dagreizen van de Barito verwijderd zijn. Na den opstand van 1908 vestigden zich op bestuursbevel in de Boven Ajoeh de *Lawangan Bawoe*. Hun werd Leok Ara tot woonplaats aangewezen. Voordien zwierf dit geslacht, waarvan de stam in Tabalong woont, in de brongebieden. Bij deze gedwongen vestiging is niet in overleg getreden met de beschikkingsgerechtigden, zoodat voortdurend geschil ontstond, doordat de Bawoe zich, bewust of onbewust aan de eigendommen en graven der Ajoes vergrepen. Het geschil werd tenslotte bijgelegd, daar de Ajoes afstand deden van een deel van hun be-

schikkingsrecht, door toe te staan, dat de Bawoe in een bepaald aangewezen gebied mochten zamelen en ontginnen. Eenige bepaaldelijk genoemde vruchtboomcomplexen aan de rivier bleven den Ajoes echter toebehooren. Een feestmaal en bezwering besloot de veete. Dit geslacht der Bawoe bestaat slechts uit 13 belastingplichtigen (ongeveer 65 zielen).

Bij elk dorp der Ajoes en Bawoe bevindt zich een schedeldoos om de schedels der afgestorvenên te bergen en daaronder staan eenige martavanen, waarin de andere beenderen bewaard worden. Vroeger plaatsten de eerstgenoemden hunne dooden op de rotsen, terwijl de Bawoe de dooden in rotsholen van het krijtgebergte borgen. Huwelijken met de Karau komen voor, met de Bawoe niet. Het kan zijn, dat zulks een gevolg is van de veete die tot voor kort tusschen deze twee bestaan heeft.

Meer naar het Noorden, in de onderafdeeling Moeara Teweh, is de ordening der stammen in hooge mate verward. Langs de Teweh en de Montallat wonen de *Lawangan Tabojan,* waarvan verschillende onderdeelen afzonderlijk zijn gaan wonen. Op het eerste gezicht zou men deze groep als een afzonderlijke stammengroep willen aanmerken. Zij zelven rekenen zich echter tot de Lawangan-groep; hun taal wijkt echter veel af van het Lawangansch, de eschatologische voorstellingen komen echter weer met de Lawangansche overeen en in sommige gevallen gaan ze met elkaar mede. Reden, waarom ik hen tot de Lawangan reken, zoolang mij niet het tegendeel blijkt. De onderdeelen van den stam benoemen zich naar de rivieren en riviertjes waar zij aan wonen.

Aan de Montallat (Santallar), hebben zich de *Tabojan Santallar* of naar het dialect de *Tabojan Mantararen* gevestigd. Zij bewonen de dorpen: Rarawa, Katapang, Waloer, Baliti, Madjangkang, Kandoei, Pioentoen, Moeara Djaman, Palari, en Sangkoerang. Onderlinge grenzen hebben deze dorpen niet. Het dorp wordt door een geslacht bewoond, waarbij zich in vele gevallen nog een aantal vreemdelingen hebben gevoegd. Eenige aan de rivier voorkomende heilige bosschen en andere heilige stukken grond (natei oentoe) staan onder toezicht van bepaalde dorpen, die daar geregeld offers hebben te brengen. Huwelijken hebben over en weer plaats.

De dorpen bovenstrooms zijn bewoond door de *Lawangan Tabojan Tongka.* Aanvankelijk was deze stam in Tongka gevestigd. Hiervan scheidde zich een geslacht af, dat zich te Siwali vestigde en den naam kreeg *Lawangan Tongka Malang.* De vrij talrijke geislami-

seerden der beide stammen trokken zich samen in het dorp Oetoes. Elk der dorpen heeft een eigen beschikkingskring. Zij hebben elk hun dorpsofferplaats waar zij offeren aan de grondgeesten (*tondoi*), die de eigenaren van den grond zijn. Zelfs onder deze, toch naverwante stammen, moet men, als men tot eenige ontginning wil overgaan, op het gebied voor den anderen stam, gebruik maken van de lieden uit dat dorp om de offers op te brengen. Ook bij de doodenfeesten heeft men eenige geringe afwijkingen van de Lawangan Karau gebruiken. Huwelijken tusschen Tongka, Tongka Malang en Bawoe hebben veelvuldig plaats.

Een andere tak van de Tabojan woont aan de Teweh, waar zij de dorpen: Hadjak, Panain, Malewei, Banangin 1—4, Ranajas, Loepoe en Sampirang bewonen. Tusschen hen in wonen Bakoempai Oeloe in de dorpen: Liang Naga, Saboeh, Gandring, Banangin 5, en Sampirang Malajoe. Grenzen hebben de dorpen slechts in enkele gevallen. Het hoofdengeslacht is afkomstig van Hadjak, maar is tot den Islam overgegaan. Dit geslacht bezit uitgestrekte rotanbosschen, deels aangeplant, deels met wilde rotan begroeid. Bovenstrooms kan datzelfde gezegd worden van het geslacht van den ouden Toemanggoeng Badar, die met zijn familie het dorp Loepoe bewoont. Op welke wijze deze familie aan hare bezittingen gekomen is, is niet recht duidelijk; door aanplant is het niet. Aangezien de familie voortdurend aan geldgebrek lijdende was, hebben zij de tuinen meestal aan Maleiers verpand. Ingelost hebben zij een en ander nooit, zoodat thans die boschdeelen geheel in vreemde handen zijn. De Dajak van Sampirang, die tot hetzelfde geslacht behooren, hebben van de opbrengst niets ontvangen. Een en ander vertoont gelijkenis met een geval, dat ik vermelde in K. T. 1922, p. 408 en dat zich in de Midden Kapoeas heeft afgespeeld.

Verder bovenstrooms woont de stam der *Njoemit*, ook tot de Lawangan behoorende. Zij bewonen de dorpen: Moeara Asoe, Linoen Besi, Moeara Mea en Lawarang. Zij zijn weinig geislamiseerd, alleen Linoen Besi heeft een Mohammedaansche wijk onder een eigen bestuur. Onderlinge grenzen hebben deze dorpen niet; zij vormen één beschikkingskring.

De dorpen zijn plaatsen van samenwoning van geslachtsgenooten. Verder naar boven treffen wij drie dorpen aan van geislamiseerde Dajaks, die voor het grootste deel uit Tabalong afkomstig zijn; sommigen komen van de Mahakkan. Zij hebben zich daar gevestigd na den opstand van 1908. Het zijn niet juist de gunstige elementen, die

daar zijn neergestreken. Onderlinge grenzen hebben die dorpen niet, zij stroopen daarenboven voortdurend op Njoemit- gebied. De groote afstand van de bestuursvestiging werkt een en ander in de hand.

Het brongebied wordt bewoond door de *Lawangan Poeroei*, (kampong Baoek) en de *Lawangan Bantian* (kampong Bermaoeng), welke stammen respectievelijk van Pasir en Boven Mahakkam komen. Knappert vermeldt ook een en ander in Bijdrágen K. I. 1905, p. 592—618. Hij noemt daar echter de Bantiam in één adem met de Banoea en Basap Dajaks, maar de Lawangan, die in het Koeteische in drie stammen voorkomen, worden afzonderlijk genoemd. Dat wil mij voorkomen niet juist te zijn. De Bantian uit het Tewehsche zoowel als die uit Pasir rekenen zich zelf tot de Lawangan. De drie door Knappert genoemde Lawangan stammen in Koetei zijn: *Lawangan Poerong*, *Lawangan Lolang*, en *Lawangan Kali*.

De beide dorpen, die ons bezighouden, voeren een van elkaar onafhankelijk bestaan; huwelijken worden onderling zelden gesloten; veelal trouwt men in het eigen dorp of in het stamland. De doodengebruiken komen met die in het stamland overeen.

Tot de Lawangan behooren ook de verschillende *Boekitstammen*. Dezen noemen zich naar het riviertje, waar zij aan wonen. Ook de geslachten wonen aan kleine zijriviertjes bijeen. Men noemt ook die eenheid naar het riviertje. Het geslacht, de boeboehan, is de beschikkingsgerechtigde over den grond. Dat blijkt onder anderen uit een minnelijke schikking uit de zeventiger jaren, die te zijner tijd in een adatrechtbundel gepubliceerd zal worden. Die zaak handelt over een beschikkingskwestie tusschen de geslachten Boekit Kindjangan en Boekit Kindingan. De Boekitstammen uit het Tabalongsche zijn het talrijkst en verkeeren nog in oorspronkelijker staat; de anderen hebben den Bandjareeschen invloed ondergaan en zelfs nagenoeg geheel hun eigen dialecten verloren. Door de voortdurende aanrakingen met de Maleiers gaan zij meer en meer tot den Islam over. Tallooze Bandjareezen gaan op het Dajakgebied tot ontginning over, omdat hun eigen gebieden geen voldoende bouwgronden meer beschikbaar hebben.

De Lawangan-stammen uit het Pasirsche zijn mij alleen bij name en dan nog maar ten deelen bekend. Het zijn:

Lawangan Toewang,

Lawangan Banoewang,

Lawangan Lawa; ten onrechte plaatste ik deze stammen in K. T.

1926, p. 62, in Midden-Doesoen. Ook is het onjuist dat ik daar van onderstammen sprak; dat moet zijn stammen, en waar ik stammen bezigde b.v. voor de Lawangan in hun geheel daar wordt stammengroep bedoeld.

Bantian,
Lantoeoeng,
Bawa Adang,
Poeroei,
Bawoe Dia.

Een grondige bestudeering van de Lawangangroep op alle punten van het adatrecht komt mij voor zeer loonend te zullen zijn, aangezien van dit primitieve volk slechts betrekkelijk weinig bekend is. Van de Pasirsche en Moeara Tewehsche stammen is zelfs zoo goed als in het geheel niets bekend.

4. *De Doesoen Dajaks.* Deze bewonen de Barito-oevers van Boentok tot de grens van Boven-Doesoen en kleine gedeelten van de benedenloopen der zijrivieren. Ik behandel deze hier als een afzonderlijke stammengroep, hoewel ik voor mijzelf geloof, dat wij hier te doen hebben met een onderdeel der Lawangan. Ik grond die meening op het feit, dat zij aannemen af te stammen van Dambong Sadek, den jongeren broeder van den stamvader der Lawangan Karau. Zij zouden uit dezelfde landen afkomstig zijn. In adat en doodengebruiken vertoonen zij hetzelfde karakter; zij nemen beiden de Boekit Loemoet als hemel aan. Daar staat tegenover, dat zij in taal groote gelijkenis vertoonen met de Maanjan en zich zelven een afzonderlijke „bangsa" rekenen.

De stammengroep bestaat uit de volgende stammen:

1. De *doesoen Wito,* wonende van Boentok tot Mampaing. De indeeling der geslachten vermelde ik reeds boven .
2. De eigenlijke *Doesoen* in de dorpen Roebai, Pepas, Roedji en Paring Lahaoeng.
3. De *Doesoen Bajan Tawan* in de dorpen Kamawen en Boentok Ketjil.
4. De *Doesoen Bajan* in de dorpen Boetoeng, Bintang Ninggi, Pendreh, Ipoe, Pari en Marampan, welke laatste aan de Soengei Lahei gelegen zijn.
5. De *Doesoen Karawatan* in het dorp Lemoe.
6. De *Doesoen Malang* in de dorpen Lahei I, Loee, Nihau, Djoedjie Baroe en Bangahoen, de laatste beide aan de soengei Lahei.

7. De *Doesoen Karamoean* in de dorpen Papar Poedjoeng, Talok Malewai, en Banaoe.
8. De *doesoen Bajan Karamoean* in het dorp Moeara Inoe aan de Lahei. Deze stam is ontstaan uit vermenging van Bajans en Karamoeans. De Bajan Tawan zijn een afgesplitst geslacht van de Bajan, dat een zelfstandig bestaan is gaan voeren.

Tusschen de genoemde dorpen in treffen wij vestigingen van Maleiers aan n.l.: Pendang, Tampoeng Laoeng, Sikan, Lemoe Melajoe, Djamboe, Landjas, Melajoe, Lahei II, Moekoet, Loee Melajoe, Djangkang, Nihan Melajo Banaoe Melajoe. Aan de Lahei hebben zich in het dorp Rahaden lieden van Bandjarmasin en Martapoera gevestigd.

De kleinere stammen, vooral in het Tewehsche, zijn verstrooid en vormen geen aaneengesloten geheel. Van een stambeschikkingsrecht is dan ook geen sprake. De geslachten, in dorpen samenwonend, hebben de beschikking over den grond. Hieruit zijn tallooze geschillen voortgekomen, waarbij vooral die tusschen geislamiseerde en Dajaksche dorpen een groote rol spelen. De Maleische dorpen toch, die zich van de oorspronkelijke hebben afgescheiden en aan wie onder deze stammen, met uitzondering der Wito, eigen gebieden zijn aangewezen, zijn er steeds op uit om hunne grenzen uit te breiden. Vandaar dat bij elke plant een reeks geschillen ontstaan met die grensgebieden tot onderwerp.

Van den strijd tusschen Biadjoe en Doesoen Wito is mij een Landraadvonnis bekend, dat te zijner tijd aan de Adatrechtcommissie zal worden aangeboden. De doodengebruiken der Doesoen komen overeen met die, welke ik boven mededeelde van de Doesoen Wito.

Het huwelijk in anderen stam is geoorloofd; men volgt de vrouw. Volgt echter de vrouw den man, dan is een betaling van ongeveer f 250 verschuldigd. In den tegenwoordigen tijd begint echter dat gebruik onder de Doesoen te verslappen. Vroeger woonde men geslachtsgewijze in groote huizen bijeen, evenals de Ngadjoe; thans gaat men meer en meer gezinswoningen bouwen. Er zijn nog maar weinig Betangs over in het Doesoen-gebied.

5. Oe *Ot Danoem-groep*. Deze groep bewoont zeer groote uitgestrektheden. Van de Melawi in de Westerafdeeling af tot bijna de geheele Boven-Barito strekt zich het Ot Danoem-gebied uit. Elders somde ik reeds eenige stammen op, die zich in het Boven-Sampitsche en Koeroensche gevestigd hebben; hier zal ik mij slechts

met de Barito bezighouden. Wij treffen daar de volgende stammen aan:

1. De *Ot Banoeoe,* die de dorpen Ngarajan en Samoeah aan de boven Lahei bewonen.
2. De *Ot Danoem,* veelal lieden die van elders afkomstig zijn, in den regel van de Melawi. De stam schijnt geen afzonderlijken naam te dragen. Waarschijnlijk behooren de leden tot verschillende stammen, die zich, uitzwermende, vereenigd hebben.
3. De *Ot Siang,* die het zoogenaamde Siangland bewonen, dat gevormd wordt door de groote bocht der Barito; het zijn eigenlijk Landdajaks, althans naar hun huidig land te oordeelen.
4. De *Ot Moeroeng;* verwant aan de Ot Siang, hebben zij zich van dezen losgemaakt en zich in hoofdzaak aan de Barito gevestigd, waaraan zij ook hun naam danken.
5. De *Ot Olong Olong,* die in het dorp Olong Olong aan de Laoeng samenwonen.
6. De *Ot Toehoep,* die de boven-Toehoep bewonen.
7. De *Ot Balawan,* die het dorp Balawan in Siangland bewonen.

Tusschen de stammen en zelfs met deze in dezelfde dorpen wonen tallooze vreemdelingen. Het minst is dat het geval in het Siangland, dat het zuiverst het eigen karakter bewaard heeft. Langs de Barito en hare voornaamste zijrivieren heeft een onuitwarbare verwarring plaats gehad. Lieden uit alle streken van het geheele eiland zijn hier te hoop geloopen in het gebied waar nog de meeste, gemakkelijk af te voeren, boschproducten gevonden worden. Een ware invasie heeft daar voortdurend plaats ten nadeele der oorspronkelijke bevolking, omdat het niet juist de meest gewenschte elementen zijn, die zich met deze werkzaamheden bezighouden. Evenals vroeger, toen de Mahakkam het groote zamelgebied van Borneo was, is ook hier het gevolg zedeloosheid en dobbelpartijen op groote schaal, verarming der bevolking. De Dajaks van Boven-Doesoen kan men onder de armsten van het gewest rekenen. Als eenmaal de roem van het land zal zijn afgevoerd, dan zal echter zeer zeker even als aan de Mahakkam het nut blijken van de, zij het minder goede, aanraking met de buitenwereld; de bevolking is dan bekend geworden met de handelswegen en handelsallures is een nieuw stadium in de ontwikkeling ingetreden.

In vele gevallen is de stamband geheel verdwenen en is daar het dorpsverband voor in de plaats gekomen. In andere gevallen heeft een en ander geleid tot het te niet gaan der Dajaksche gemeenschap en het daarvoor in de plaats treden van een territoriale gemeenschap

der vreemdelingen. De oorspronkelijke bewoners zijn dan òf door bekeering in de Maleiers opgegaan, òf zij hebben zich over andere dajaksche dorpen verspreid, waar zij tenslotte onder de beschikking gerechtigden zijn opgenomen. Om die reden is het zeer moeilijk ten aanzien van deze stammen nauwkeurige gegevens te verstrekken betreffende adatvoorschriften. Het is een dooreenmenging van allerhande verwante en vreemde voorschriften.

Wij zagen reeds dat de Siangs aanvankelijk uit vier dorpen afstamden, thans zullen wij nagaan hoe zij zich verspreid hebben. De namen der dorpen komen er minder op aan; het zijn er meer dan vijftig. Zij gevoelen zich echter nog hecht verbonden, met uitzondering van de Siang Taloen Liou, die aan de Laoeng in de dorpen: Toembang Tandok, Toembang Balo, Tokong en Toembang Soeloi wonen. De oorzaken der groote verspreiding moeten gezocht worden in uitputting der bouwterreinen en zamelgebieden, maar vooral in een hevige pokkenepidemie, die voor ongeveer 50 jaren de streek teisterde en de bevolking zeer bevreesd maakte voor het samenwonen in volkrijke dorpen. Onderlinge grenzen bestaan er niet tusschen de dorpen, alleen het gebied der Siang Taloen Liou staat op zich zelf. Als hoofd der gezamenlijke Sioeng moet worden aangemerkt Toemanggoeng Silam, die in den opstand van 1905 het Gouvernement belangrijke diensten heeft bewezen en als belooning daarvoor het recht heeft gekregen om tjoekei te heffen van alle boschproducten, die van de bronrivieren der Barito worden afgevoerd. Dat deze belooning geen geringe is moge daaruit blijken, dat er maanden zijn dat een en ander hem f 1500 opbrengt.

In het reeds genoemde artikel van Fransen Herderschee werd een overzicht gegeven van de hoofdengeslachten der Siang en Moeroeng. Aan Toemanggoeng Silam wordt daar aangewreven, dat hij eigenlijk geen Dajak is, omdat hij in het grijs verleden een Maleier tot voorvader gehad heeft. Wij hebben reeds gezien, dat zulks niets te maken heeft met het al dan niet zijn van lid van den stam, aangezien het de moeder is, die bepaalt tot welken stam (geslacht) men behoort.

Een bewijs, dat Toemanggoeng Silam als representant van zijn volk geldt moge men voorts zien in het volgende. Tusschen de Ot Danoen stammen van de Kapoeas en de Siang heerschte een veete die in 1895 beëindigd werd. Om dezen nieuwen vriendschapsband te versterken werd besloten, dat de hoofdengeslachten door huwelijksbanden verbonden zouden worden. Daarvoor koos men de toen nog jonge Toemanggoeng Silam, die in het huwelijk trad met Toen-

ding, de dochter van het stamhoofd der Kapoeas Ot Danoems (kampong Djangkang). Dergelijke om de wille der vrede gesloten huwelijken noemt men *Sapan Boenoe*. Er moge uit blijken, dat de bevolking geenszins aan Silams afkomst twijfel hecht.

Betreffende de Moeroeng waarvan wij ook reeds zagen, dat ze uit vier dorpen uitzwermden, zij nog vermeld, dat dit zich als volgt heeft toegedragen.

Het geslacht Danau Oesoeng splitste zich, en een deel vestigde zich onder Mantir Anom te Njaring Oehing, van waaruit later de dorpen Toembang Toean, Poelau Pangoen, Klapeh, Diroeng Mali, Moeara Koetjoe en Soepan ontstonden.

Het geslacht van Moeara Baboeat heeft in den Bandjermasinsche oorlog groote vermaardheid gekregen, doordat het hoofd de beruchte Toemanggoeng Soerapatti ons eenige gevoelige slagen heeft toegebracht waaronder vooral het afloopen van de Onrust genoemd moet worden. De kampongs der leden van dit geslacht zijn: Maroewing, Poroe, Bakanon, Boemban, Bahan, Batoe Toehoep en Biha.

De geslachten van Moeara Laoeng en Toehoep hebben zich grootendeels vereenigd in de dorpen: Bras Blange, Makoenjoeng en Diroeng Siraroeng.

In de soengei Laoeng treft men nog een uitzwerming van het geslacht Njaring Oehing aan, die zich in het dorp Likon Kota gevestigd heeft, en daar een zelfstandig bestaan voert.

Ten aanzien der Ot Banoenoe zij medegedeeld, dat Engelhard in Bijdragen K. I. LII, p. 179—222, dezen stam rekent tot de Tabojan. Op allerlei gronden aan de adat ontleend, acht ik deze voorstelling onjuist. Evenzeer is de kaart bij dat artikel behoorend onjuist als ze het geheele Lahei-gebied aan dezen stam toewijst; slechts de uiterste bovenlanden dier rivier komen de Banoeoe toe.

De Ot Olong Olong en de Ot Toehoep moet men wellicht slechts als zelfstandige geslachten van eenen stam opvatten. Nog omstreeks 1900 zwierf deze stam in het grensgebied van Koetei en de Doesoenlanden. Van de tijdelijke vestiging Takoen Moelo uit hebben zich toen twee geslachten in het Doesoensche gevestigd. Beide voeren een zelfstandig bestaan, hoewel zij de gezamenlijke afkomst niet verloochenen en onderlinge huwelijken veel voorkomen.

6. De *Poenan* bewonen de uiterste bovenlanden. In den loop dezer eeuw hebben zij zich onder invloed van ons bestuur gevestigd. Voor

dien zwierven ze in het Djoeloi- en Boesang-stroomgebied rond. De rondzwervende groepen zijn slechts klein en worden gevormd door familieën. De geslachten vereenigden zich alleen dan, wanneer de gemeene zaak zulks eischte; de stam vereenigde zich nooit. Werkelijk zwervende stammen treft men in dat gebied niet meer aan, hoewel de lieden evenmin als gezeten beschouwd kunnen worden. Een groot gedeelte van het jaar zijn zij nog zwervende, maar keeren nu steeds tot hunne dorpen terug.

Wij onderscheiden drie groepen Poenan:
Poenan Moeroeng,
Poenan Penjaboeng Djoeloi,
Poenan Penjaboeng Boesang.

De eerste hebben zich het eerst gevestigd en wonen aan de oevers van de Barito in de dorpen Toembang Balatoeng en Tasang Boetoeng. Voordat deze drie stammen in het Barito-gebied zwierven, leefden zij aan de Kasoet. Bij de uitzwerming vandaar had de splitsing in drie gedeelten plaats.

Van die eerste dorpen uit had weder splitsing plaats. Allereerst werd het dorp Kelasin gesticht; vandaar uit ontstond later Batoe Paoe. Deze beide dorpen hebben de band met de moederdorpen verbroken en vormen tesamen een eigen gemeenschap. Zooals men dat vaker ziet bij Dajaksche stammen, die een geheel stroomgebied bewonen en waar splitsing plaats heeft gehad, is ook hier het benedenstroomgebied onder het beschikkingsrecht der nieuwe groep gekomen, terwijl de oude vestiging in het bovenland blijft. Gewoonlijk wordt dan de scheiding gevormd door de stroomversnellingen.

De beide Penjaboengstammen hebben zich omstreeks 1905 gevestigd. De eerste in de dorpen: Lioet Moeloeng, Toembang Poesoe, Moeara Katipoe Langangoei en Tamaloee. De laatste in het dorp Saboee. Ook hier heeft men zich geslachtsgewijze geordend. Hier hebben echter de vreemdelingen een zeer grooten invloed gekregen; dat is namelijk de groote voorraadschuur der boschproducten.

Tenslotte nog een enkel woord over de Oloh Ots, zooals die in de literatuur der vorige eeuw over Borneo vermeld worden. Eenige geslachten van dat volkje ontmoette ik aan de voet van de Boekit Raja in de uiterste bovenlanden van Sampit. Zij waren nog zwervers in den volsten zin des woords. Niettegenstaande dat, kon ik geen verschil in adat opmerken. De taal, die zij onder elkander gebruikten, geleek zeer veel op het Ot Danoemsch. Als hiernamaals

namen ook zij de Boekit Raja aan. Helaas heb ik toen niet na kunnen gaan op welke gronden zij hunne rechten op hun zwerfgebied bewijzen. Gaat men dan verder na dat de dorpen door Schwaner en Michielsen genoemd in die streken, hetzij nog bestaan, dan wel dat van nieuwe dorpen is na te gaan, uit welk oude dorp zij zijn ontstaan, terwijl daarnaast zeker het dubbele aantal geheel nieuwe vestigingen is verrezen, waarvan de bevolking verklaart dat ze daar van ouds gewoond hebben, dan kan dat niet verklaard worden uit aanwas van de bevolking, want die heeft niet in die mate plaats. Deze nieuwe dorpen kunnen slechts hun ontstaan daaraan te danken hebben gehad, dat zwervende deelen van den stam zich vestigden. Dat proces is nog niet afgeloopen; ik neem aan, dat de zoogenaamde Oloh Ot onderdeelen der Ot Danoem groep zijn, die zich alleen door een zekere achterlijkheid onderscheiden van de reeds gezeten stammen.

Achterlijk wordt hier bedoeld in economischen zin. Dat zich dat heele proces heeft afgespeeld, zonder dat het bestuur er iets van geweten heeft, of het bevorderd heeft, is een gevolg daarvan, dat in die streken geen intensief bestuur gevoerd kan worden zoolang de bestuursvestiging een maand reizen van de plaats, waar zich een en ander voltrekt, verwijderd is. Men ziet in die streken heel, heel zelden een ambtenaar en als hij komt, dan reist hij weer spoedig door, want hij moet zijn kantoordienst niet verwaarloozen.

De gegevens, in deze bijlage vermeld, zijn voor veel uitbreiding vatbaar en verbeteringen zullen dan ook wel moeten worden aangebracht. Ik vermeen echter dat het gebodene nog wel dienstig kan zijn voor hen, die later het onderzoek ter hand zullen nemen.

EENIGE FOTO'S MET TOELICHTING BETREKKING HEBBENDE OP REEDS GEPUBLICEERDE OPSTELLEN.

Bij de photografieën, die hier afgedrukt zijn, kan het volgende worden aangeteekend. Zij dienen ter illustratie van eenige onderdeelen van mijne verschillende artikelen betreffende Borneo, en werden door mij zelven opgenomen.

1. De dorpsofferplaats van Mangkatib (Biadjoe Dajaks) (zie Koloniaal T. 1926, p. 64—65). Boven de eigenlijke offerplaats hangen eenige klapperbloesems (majang). In de plank onder het offerblok zijn de offers gestoken, bestaande uit: een op een bepaalde wyze gerold, met kalk bestreken sirihblad, waarin een

weinig tabak is gerold, terwijl er een sigaret van maisblad door gestoken is. het geheel draagt den naam: giling pinang. Als zeer goed gekeken wordt, ziet men ook in het blok zelve eenige offers.

2. Een offer aan de ziekteverwekkende grondgeesten der Doesoen Dajaks van Roebai (Barito). Deze geesten dragen den naam: retten. Het geheel hier afgebeeld is de: balai retten. Een en ander staat op vier stokken; de middelste, zwarte, is een trapje, dat van den grond aan den aardgeesten gelegenheid geeft naar spijs en drank op te klimmen. Onder de mand liggen popjes, waarin een weinig zielestof der zieke (in dit geval drie) is overgebracht, om de ziekteverwekkers te bevredigen, dat zijn de ganti diri (zie onder anderen Bijdragen 80 p. 576). In de groote mand ligt een maaltje rijst met kippenpooten en een weinig vruchtensoep (djoehoe), de Dajaksche rijsttafel. In de kleine offermandjes (ansak) een bamboe met toewak, wat geele en roode rijst en een weinig varkensvleesch. Het op deze wijze offeren noemen de Doesoen: ngokoi akan retten.

3. Het familiehuis van Makoenjoeng (Ot Moeroeng, Boven Barito) (zie Bijdragen K. I. 81 p. 166). Het huis wordt door 21 gezinnen bewoond. Voor de woning ziet men de pantars, overblijfselen van de doodenfeesten (zie Bijdragen K. I. 81 p. 263).

4. Sapoendoe Harimaoeng (zie Bijdragen K. I. 81 p. 263). Een paal waaraan de buffels bij het doodenfeest geslacht worden. Deze is zeer oud en zou oudtijds gediend hebben om er een slaaf aan te dooden (kampong Mampaing, Barito, Doesoen Wito Dajaks).

5. Karirig, schedeldoos van het hoofdengeslacht van Kalahien (Doesoen Wito), tevens dorpsofferplaats, rechts onder ziet men de tampajan voor de andere beenderen. Van het mooie snijwerk is niets te zien.

6. Lawangan Beloh gezinswoning te Ampah, voor het huis een pop van arenvesels ter afschrikking van ziekteverwekkers, geverfde popjes en een krokodillen ei met zelfde beteekenis (Bijdragen K. I. 80 p. 573).

7. Inlandsche kolenontginning in Midden Doesoen.

J. MALLINCKRODT.

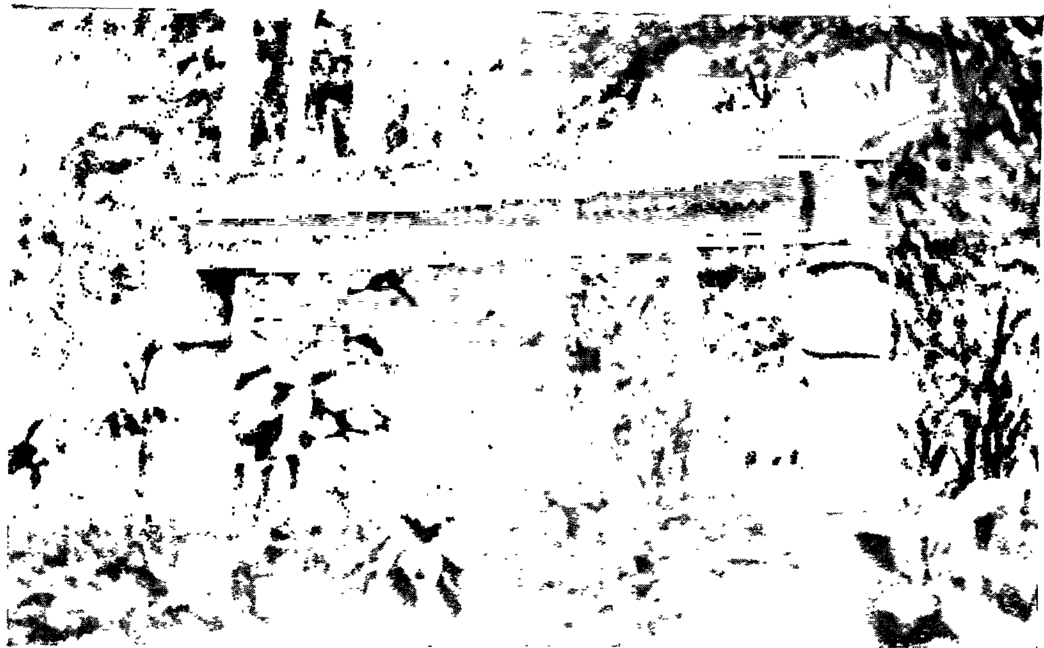
N° 1.

N° 2.

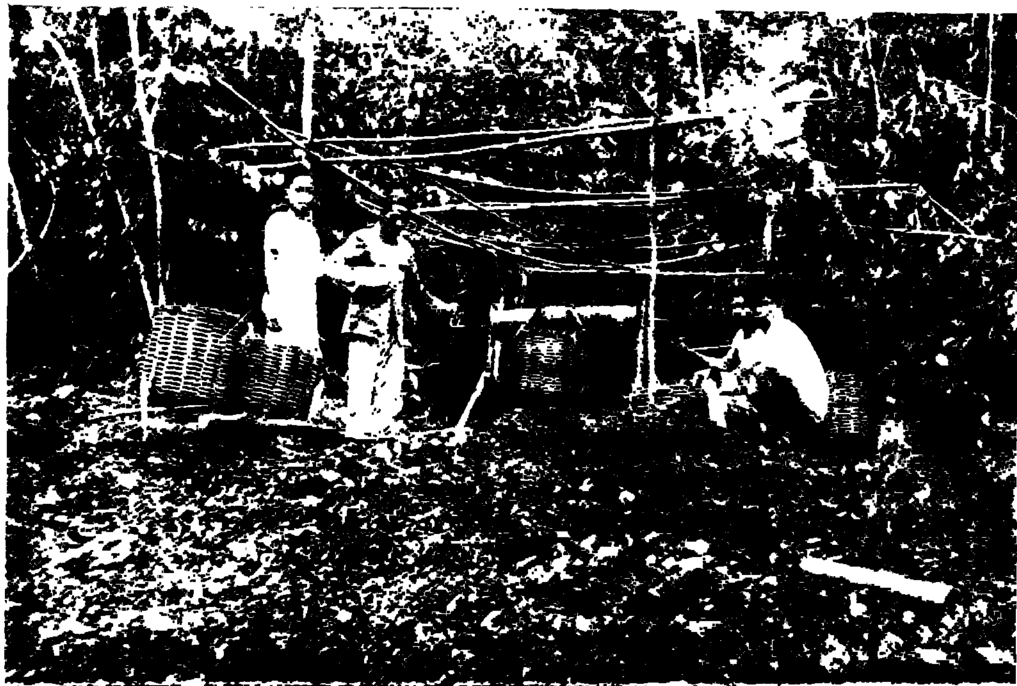
N° 3.

N° 4.

N° 5.

N° 6.

N° 7.

NOTULEN

VAN DE BESTUURS- EN ALGEMEENE
VERGADERINGEN VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE
TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE
VAN NEDERLANDSCH-INDIË

1926—1927.

BESTUURSVERGADERING
van 18 December 1926.

Aanwezig de Heeren: Snouck Hurgronje (Voorzitter), Van Hasselt (Penningmeester), Van Eerde, Van Ronkel, Juynboll, Helfrich, Kleinjes, IJzerman en De Roo de la Faille (Secretaris). Prof. Van Vollenhoven vertoefde nog in het buitenland; verhinderd waren: Prof. Colenbrander en Mr. G. Vissering

De notulen der vorige bestuursvergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Als nieuwe leden worden aangenomen: H. W. de Santy, C. Boterhoven de Haan en A. Dirks. Bedankt voor het lidmaatschap hadden: Jhr. J. N. C. de Gyselaar, J. van Hecht Muntingh Napjus, H. L. Bekker en W. de Iongh Dzn. Bericht van veranderd adres was binnengekomen van: Mr. H. H. Reyers, G. U. van Renesse van Duivenbode, F. H. Ramondt, L. C. Heyting, Mr. P. G. Bijdendijk, Mr. R. Siegenbeek van Heukelom en Mr. F. D. E. van Ossenbruggen.

Binnengekomen was een brief dd. 17 December 1926 van Prof. Dr. N. J. Krom, dank betuigende voor de vlotte wijze, waarop de druk had plaatsgevonden van de door dezen hoogleeraar geschreven Hindo-Javaansche Geschiedenis, en inhoudende het verzoek om een presentexemplaar te doen aanbieden aan eenige met name genoemde personen en instellingen;
conform beschikt, terwijl tevens wordt besloten het boekwerk in den handel te brengen tegen den prijs van f 15.—, welke prijs, onder verdere goedkeuring door de a.s. Algemeene Vergadering, voor de leden wordt teruggebracht tot de helft.

Voorts wordt onveranderd goedgekeurd de in de vorige bestuursvergadering overgelegde begrooting voor 1927, loopende over een bedrag, zoowel in inkomsten als uitgaven, van f 32.765.—.

Rondvraag.

Prof. van Eerde geeft, ook namens den Heer Helfrich in over-

weging de drie, in hun handen om prae-advies gestelde artikelen, in beginsel voor de Bijdragen te aanvaarden, doch deze, in verband met gemaakte opmerkingen, eerst op te nemen, nadat de schrijver den tekst zal hebben herzien, en daarbij dezen uit te noodigen het artikel over de bintangans aan te vullen met mededeelingen over de in de slotalinea genoemde tangkals of kĕtikas, zoomede om nadere gegevens te verschaffen over de adat balaj, ter publicatie in een der adatrechtbundels.

Conform besloten.

Prof. Van Ronkel biedt, namens de Heer Helfrich, diens opstel over folklore uit Zuid-Sumatra ter publicatie in de Bijdragen aan. Tot het uitbrengen van prae-advies worden aangezocht Prof. Van Eerde en Van Ronkel, welke beiden verklaren de opdracht te aanvaarden.

De Secretaris:

1o. brengt ter tafel een van den Uitgever ter bespreking ontvangen werk Gerald Camden Wheeler, Mono-Alu Folklore (Western Solomon Islands) hetwelk, daar het verzoek om bespreking geen ingang vindt, voor de boekerij wordt aanvaard;

en 2o. deelt mede zich met den Heer T. van Erp in verbinding gesteld te hebben ter bespreking wat zou kunnen worden gedaan ter bevordering van een spoedig verschijnen van diens sinds lang verwacht wordende Bouwkundige Beschrijving van de Baraboedoẹr. De slotsom was, dat tot eenig voorstel geen aanleiding is gevonden en het wachten is op de voltooiïng van de aangevangen architectonische beschrijving, welke de Heer Van Erp hoopt binnen bekwamen tijd te kunnen beëindigen.

Na eenige verdere discussie wordt besloten te doen nagaan, hoe indertijd het verloop dezer opdracht is geweest, en inmiddels de zaak in beraad te houden.

Voor de Bibliotheek waren geschenken ontvangen van de Heeren: Prof. Mr. C. van Vollenhoven, Prof. W. E. Boerman, Prof. Mr. G. J. Nolst Trenité, H. D. H. Bosboom en Joh F Snelleman Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 15 JANUARI 1927.

Aanwezig de Heeren: Snouck Hurgronje (Voorzitter), Van Vollenhoven (Onder-Voorzitter), Van Hasselt (Penningmeester), Van Eerde, Van Ronkel, Juynboll, Helfrich, Kleintjes, IJzerman en De Roo de la Faille (Secretaris). De Heer Vissering had kennis gegeven van verhindering; de Heer Colenbrander was afwezig.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Als nieuwe leden worden aangenomen de Heeren A. A. Cense en K. A. H. Hidding. Bedankt hebben de heeren J. Jonge Poerink en G. W. Mazee; overleden was het lid Mr. W. Maclaine Pont. Bericht van veranderd adres was binnengekomen van de Heeren E. H. B. Brascamp en L. A. A. Maurenbrecher.

Aan de orde wordt gesteld:

1. eene mededeeling van den Secretaris dat van Mevr. de Wed. Mr. A. E. H. Goekoop geb. de Iongh in bewaring is ontvangen zoo goed als de geheele boekerij van ons Eerelid Dr. G. P. Rouffaer benevens eenige meubelen en andere voorwerpen, welke zaken grootendeels bestemd zijn om na het overlijden van den eigenaar in het bezit van het Instituut over te gaan;

wordt besloten Mevrouw Goekoop, onder overlegging van eene specificatie, te bevestigen dat het Bestuur bereid is voor deze kostbare collectie zorg te dragen en deze te bewaren, met het oog waarop voor deze zaken een afzonderlijke verzekering zal worden aangegaan;

2. eene missive van het Ministerie van Koloniën dd. 6 Januari j.l. 4e Afd. No. 33/12 waarbij dank gezegd wordt voor de verzorging der uitgave van het boekwerk „Hindoe-Javaansche Geschiedenis" door Dr. N. J. Krom, Hoogleeraar te Leiden, en wordt medegedeeld dat de door het Instituut voorgeschoten kosten dezer uitgaaf op de giro-rekening zullen worden overgeschreven;

voor kennisgeving aangenomen;

3. brieven van de Bataafsche Petroleum Mij. dd. 6 en van de

Ned. Handelmaatschappij dd. 12 Januari j.l. ten geleide hunner schenking voor het Bibliotheekfonds dan wel hunner jaarlijksche bijdrage voor het Instituut ten bedrage van f 500.— elk;

voor deze milde bijdragen is de bijzondere dank van het Bestuur reeds betuigd;

4. brieven van de Commissarissen van het Instituut en van Dr. D. A. Rinkes te Weltevreden dd. 10 en 11 December a. p. over de benoeming van een plaatsvervanger voor laatstgenoemde, die in het begin dezes jaars zijne functie denkt neer te leggen;

wordt besloten Dr. Rinkes dank te betuigen voor zijne welwillende bemoeienissen en Dr. F. D. K. Bosch uit te noodigen als medecommissaris naast den Heer Gedeking op te treden;

5. eene schriftelijke uiteenzetting van de geschiedenis der indertijd aan den Heer T. van Erp verstrekte opdracht inzake de bouwkundige beschrijving van de Boroboedoer;

wordt besloten bij den Heer Van Erp schriftelijk er op aan te dringen dat deze arbeid, welke reeds van vele jaren her dagteekent, en waarvoor op het Instituut eene groote verantwoordelijkheid rust zoowel tegenover de Regeering, als tegenover de eigen leden en de wetenschappelijke wereld, zijn beslag zal hebben gekregen vóór het einde van dit loopende jaar;

6. eene mededeeling, dat in zake de voortzetting van Prof. Kern's Verspreide Geschriften een verschil van meening is gerezen tusschen de 3 met de zorg voor de uitgaaf belaste heeren betreffende het al dan niet daarin opnemen van eenige opstellen, welke aan actualiteit hadden ingeboet;

wordt besloten van opneming af te zien, waartegen geen bedenking bestaat, nu het in het voornemen ligt eene volledige bibliographie op te nemen, in welke lijst alsdan op bijzondere wijze zullen worden aangeduid de opstellen welke niet in de uitgaaf zullen worden afgedrukt;

7. het thans opnieuw aan de orde gesteld verzoek der Adatrecht-commissie (Not. 19 Juni 1926) om in de Bijdragen een plaats te gunnen aan een periodieke opgaaf van eene driemaandelijksche bibliographie van boeken, artikelen en vonnissen over Indonesisch adatrecht;

nadat de Voorzitter heeft opgemerkt dat het nimmer zijn wensch is geweest om eene hernieuwde bespreking van het in Juni t. v. aangenomen besluit aan de orde te stellen, doch dat hij bereid was om,

indien gemeend werd dat de aangevoerde argumenten niet voldoende tot hun recht gekomen waren, de aangelegenheid opnieuw te doen bespreken, wordt besloten, dat de bedoelde driemaandelijksche bibliografiën, telkens op afzonderlijk vel gedrukt, bij de verschijnende afleveringen der Bijdragen zullen worden gevoegd.

Rondvraag.

Professor Van Vollenhoven biedt ter opneming in de Bijdragen aan een opstel van den Heer Mallinckrodt over „De stamindeeling van de Maänjan-Sioeng-Dajaks der Z. en O. afd. van Borneo", benevens een aantal foto's met toelichting; voor het uitbrengen van prae-advies worden uitgenoodigd Prof. Van Vollenhoven en Prof. Van Eerde.

Voorts vertoont de Heer Van Vollenhoven een fotografische afbeelding van een Molukschen rotan-stok met op den knop gegraveerd monogram van de V. O. I. C., als waardigheidsteeken voor de hoofden in zwang; getracht zal worden over de herkomst omstandig bericht in te winnen, waarna tot publicatie in de Bijdragen zal worden overgegaan.

De Heeren Van Eerde en Van Ronkel adviseeren met betrekking tot het in hunne handen gesteld opstel van den Heer Helfrich over Folklore uit Zuid-Sumatra, dit artikel in de Bijdragen op te nemen. Dienovereenkomstig wordt besloten.

Boekgeschenken waren ingekomen van de Heeren Mr. J. J. W. Eekhout, Prof. Dr. J. H. F. Kohlbrugge, Dr. S. J. Esser, Prof. Dr. H. Blink en Raden M. Noto Soeroto Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 12 FEBRUARI 1927.

Aanwezig: Prof. Mr. C. van Vollenhoven, Onder-Voorzitter, Mr. J. H. van Hasselt (Penningmeester), P. de Roo de la Faille (Secretaris), Prof. J. C. van Eerde, Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, Dr. H. H. Juynboll, O. L. Helfrich, Prof. Mr. Ph. Kleintjes en Prof. Dr. H. T. Colenbrander.

De Heeren IJzerman en Vissering hadden bericht van verhindering gezonden.

Van den Voorzitter Dr. C. Snouck Hurgronje was een brief binnengekomen dd. 10 Februari, waarbij Z.H.Gel. meedeelt, dat het hem in toenemende mate moeilijk valt zijne functie van Voorzitter van het Bestuur met de vervulling van andere plichten te verbinden, weshalve Z.H.Gel. het naderend begin van een nieuw Instituutsjaar het geschikste tijdstip acht om zijn lidmaatschap van het Bestuur neder te leggen, en, afscheid nemend, zich in aller herinnering aanbeveelt.

Met groot leedwezen wordt dit besluit vernomen. Besloten wordt Z.H.Gel. des Bestuurs warmen dank te betuigen voor het vele, dat hij in woord en gedachte voor het Instituut heeft gedaan in de reeks van jaren, gedurende welke Z.H.Gel. hetzij als bestuurslid, hetzij als Voorzitter aan het Instituut verbonden is geweest.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Bericht was ontvangen van het veranderd adres van Dr. L. Onvleê.

Benoemd tot lid werd de heer Oei Yong Tjioe, jur. stud.

Op verzoek van den wnd. Voorzitter komt de Heer T. van Erp ter vergadering ten einde nader overleg te plegen over de voltooiing van deel II der Barabudur-monografie. De heer Van Erp legt er nadruk op, dat z.i. niet kan worden volstaan met louter een streng-bouwkundige beschrijving van het monument op zichzelf, wijl hij van oordeel is, dat niet mogen ontbreken beschouwingen over den oudsten vorm van de stupa en de verschillende vormen daarvan in

de onderscheiden landen van Voor- en Achter-Indië, zoomin als aanvullende studiën over de plastiek, détails op de reliefs, het verband van den stijl met het bouwwerk, enz. Ter voorkoming — betoogt daartegenover de wd. Voorzitter — dat het betere niet de vijand van het goede worde, wordt na uitvoerige gedachtenwisseling, overeengekomen, dat vóór alles gestreefd zal worden naar de voltooiïng van louter de architectonische beschrijving en de geschiedenis der restauratie, welk een en ander geacht wordt omstreeks de helft van het loopende jaar haar beslag te kunnen hebben gekregen. Overigens verklaart het Bestuur zich gaarne bereid om met de publicatie daarvan eenigszins te verwijlen, wanneer gegronde verwachting bestaat, dat het door den Heer Van Erp gewenschte bijwerk in redelijken tijd zal kunnen zijn beëindigd, terwijl toegezegd wordt dat, zoodra de heer Van Erp het oogenblik daarvoor gekomen acht, hem de beschikking zal worden gegeven over fondsen en kantoor-ruimte ter afwerking der teekeningen, plattegronden enz. De Heer Van Erp verlaat vervolgens de vergadering.

Aan de orde worden gesteld:

1o. de dankbetuigingen van de Royal Asiatic Society, de Leidsche Universiteitsbibliotheek en het Koninklijk Koloniaal Instituut voor het present-exemplaar van Dr. Krom's Hindoe-Javaansche Geschiedenis.

Voor kennisgeving aangenomen:

2o. een brief van den Secretaris der Commissie voor het adatrecht dd. 21 Januari j.l., waarbij Mr. Van Vollenhoven meedeelt, er de voorkeur aan te geven de eerste toezending van kopij voor een bibliografie van het adatrecht uit te stellen tot het einde van 1927, waarbij tevens uitzicht wordt geopend voor aansluiting op den herdruk van de Literatuurlijst voor het adatrecht 1920.

Voor kennisgeving aangenomen;

3o. een brief van den Heer J. H. Neumann over „De offerplaatsen der Karo-Bataks";

tot het uitbrengen van prae-advies worden aangezocht de Heeren Van Eerde en Van Ronkel.

4o. de voorzieningen met het oog op de a.s. Algemeene Vergadering tevens bestuurswisseling.

Met algemeene stemmen wordt besloten den heer IJzerman uit te noodigen het voorzitterschap van het bestuur op zich te willen nemen.

Ter voorziening in de opengevallen plaatsen worden vastgesteld de volgende candidaten-lijstjes:

I. Vacature—Van Ronkel:
R. A. Kern.
Prof. Mr. J. H. Carpentier Alting.
J. S. C. Kasteleijn.

II. Vacature—Van Eerde:
Prof. Dr. N. J. Krom.
Mr. G. J. A. Van Berckel.
W. K. H. Ypes.

III. Vacature—De Roo de la Faille:
P. de Roo de la Faille.
Prof. Mr. J. E. Heeres.
W. C. Bonebakker.

IV. Vacature—Snouck Hurgronje:
Dr. W. H. Rassers.
Prof. Dr. E. Moresco.
Prof. Mr. G. André de la Porte.

De Secretaris legt over een ontwerp-jaarverslag, hetwelk, na voorlezing, wordt goedgekeurd.

Op uitnoodiging van den Penningmeester worden uit het Bestuur tot leden der verificatie-commissie aangewezen de Heeren Kleintjes en Van Eerde, terwijl de Heeren Dr. F. W. Stapel en W. Ruinen zullen worden aangezocht om op de algemeene vergadering verslag uit te brengen over het gevoerde beheer.

Voorts wordt als ontwerp voor de nieuwe redactie van artikel 14 van het Reglement aanvaard de volgende lezing:

„De „Bijdragen" worden kosteloos aan de leden verstrekt, de „Werken" voor hen verkrijgbaar gesteld tegen de helft van den boekhandelsprijs. Elk lid kan aanspraak doen gelden op één exemplaar".

„Het Bestuur is bevoegd om gewichtige redenen van bovenstaande af te wijken."

Rondvraag:

Mr. Van Vollenhoven legt, ter aanvulling van 's Heeren Mallinckrodt's in de „Bijdragen" en elders verschenen artikelen over de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo een aantal fotografieën over met bijbehoorende beschrijving.

Z. H.Gel. benevens Prof. Van Eerde worden uitgenoodigd nader

te overwegen of deze foto's allen dan wel gedeeltelijk zullen worden opgenomen.

Van Prof. Vogel is ontvangen eene aanbeveling ter publiceering van twee op Suriname betrekking hebbende verhandelingen: R. Karsten, Spraakkunst voor het Hindi en Schalkwijk, „de Britsch-Indiër, zooals hij reilt en zeilt". Gepoogd zal worden met het oog op de actualiteit van deze onderwerpen een uitgever te vinden, die deze publicatie voor eigen rekening en risico op zich wil nemen.

De Secretaris verzoekt, onder overlegging van een exemplaar van Dr. Elshout's werk over de Kenja-Dajaks uit het Apo-Kajangebied machtiging om te mogen overgaan tot afwikkeling van de correspondentie betreffende de geldelijke bijdragen op den voet als is overeengekomen met het Kon. Aardrijksk. Genootschap gelijk mede met Dr. Elshout. De prijs van het werk wordt voor den boekhandel bepaald op f 10.—.

Voor de bibliotheek zijn geschenken ontvangen van de H.H. O. L. Helfrich, Mr. J. H. van Hasselt, Prof. Dr. R. Brandstetter, den Senaat van het Wageningsch Studentencorps, de Bataafsche Petroleum-Mij. en het Departement van Financiën te Weltevreden.

Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de wd Voorzitter de vergadering.

ALGEMEENE VERGADERING.

VAN 19 MAART 1927.

Aanwezig de Heeren: IJzerman, Van Eerde, Van Hasselt (Penningmeester), De Roo de la Faille (Secretaris), Van Ronkel, Juynboll, Helfrich, Kleintjes, Neumann, Stapel, Kern, Krom en Westenenk.

De Heer IJzerman opent als oudste Lid in jaren de vergadering, heet de aanwezigen welkom, brengt in herinnering dat Prof. Snouck Hurgronje tot aller diep leedwezen gemeend heeft te moeten treden

uit het Bestuur, waarvan hij lange jaren voorzitter is geweest, een persoon in wien het Bestuur een geleerde van Europeeschen naam en een uitnemende kracht ter bevordering van de belangen van het Instituut, verliest; en verzoekt vervolgens den Secretaris het Jaarverslag voor te lezen

Nadat is gebleken, dat geen der aanwezigen naar aanleiding van dit jaarverslag eene opmerking wenscht te maken, deelt de wd Voorzitter mede, dat de rekening en verantwoording van den Penningmeester, op verzoek van het Bestuur, is nagegaan door de leden Stapel en Ruinen.

Mede namens den Heer Ruinen, verklaart Dr. Stapel, dat zij de geldelijke administratie hebben nagegaan en onderzocht, dat zij die in de beste orde hebben bevonden, en dat zij daarom voorstellen den Penningmeester acquit en décharge te verleenen.

Aldus wordt besloten, waarna de Voorzitter, namens de vergadering, de Heeren Stapel en Ruinen dank zegt voor den genomen moeite.

Thans is aan de orde de verkiezing van drie bestuursleden ter vervanging van de aftredende leden Van Ronkel, Van Eerde, De Roo de la Faille en ter voorziening in de vacature Snouck Hurgronje.

De Voorzitter noodigt de Heeren Stapel en Neumann als stemopnemers te fungeeren. De uitslag blijkt te wezen, dat met groote meerderheid de Heeren R. A Kern, Dr. N. J. Krom, P. De Roo de la Faille en Dr. W. H. Rassers zijn gekozen. De drie eerstgenoemde leden (van wie de laatste herkiesbaar was), verklaren de benoeming te aanvaarden; aan den Heer Rassers zal de uitslag der stemming worden meegedeeld.

De Voorzitter zegt dank aan de Heeren stemopnemers. Tot de aftredende bestuursleden Van Ronkel en Van Eerde richt de Voorzitter een hartelijk woord ten afscheid, eindigend met een tot wederziens.

Vervolgens wordt aan de vergadering voorgesteld, ter wegneming van een in den loop des jaars gerezen bezwaar, om het artikel 14 van het Reglement voortaan te lezen als:

„De „Bijdragen" worden kosteloos aan de leden verstrekt, de „Werken" voor hen verkrijgbaar gesteld tegen de helft van den boekhandelsprijs. Elk lid kan aanspraak doen gelden op één exemplaar."

„Het Bestuur is bevoegd om gewichtige redenen van het vorenstaande af te wijken."

Nadat de Heer Westenenk heeft geopperd of niet behoort te worden gestipuleerd, wie het gewicht der redenen, bedoeld in de 2e alinea, heeft te beoordeelen, maar ten slotte heeft toegegeven, dat zulks ter competentie staat van het Bestuur, wordt de wijziging met algemeene stemmen aanvaard.

Bij de rondvraag blijkt geen der aanwezigen iets in het midden te willen brengen, waarop de wd Voorzitter de vergadering sluit.

JAARVERSLAG OVER 1926.

Bestuur.

Het Bestuur bestond in het afgeloopen jaar uit de Heeren: Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje, Voorzitter; Prof. Mr. C. van Vollenhoven, Onder-Voorzitter; Mr. J. H. van Hasselt, Penningmeester, P. de Roo de la Faille, Secretaris; en de leden: Prof. J. C. van Eerde, Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel, Dr. H. H. Juynboll, O. L. Helfrich, Prof. Mr. Ph. Kleintjes, Prof. Dr. H. T. Colenbrander, Dr. J. W. IJzerman en Mr. G. Vissering.

Ingevolge art. 8 van het Reglement zijn aan de beurt van aftreden de Heeren De Roo de la Faille, Van Eerde en Van Ronkel, van wie eerstgenoemde herkiesbaar is.

Te Batavia werden de belangen van het Instituut behartigd door de Commissarissen Dr. D. A. Rinkes en den Heer P. Gedeking, te Paramaribo door ons Correspondeerend Lid Fred. Oudschans Dentz. Zag laatstgenoemde heer zich reeds in den loop van het verslagjaar verplicht naar Nederland terug te keeren, uit Batavia werd bericht ontvangen, dat Dr. Rinkes zijne functie, om eene gelijksoortige reden, in het begin dezes jaars dacht neder te leggen. Een woord van dank worde hier gebracht aan onze vertegenwoordigers over zee voor hun welwillende bemoeienissen.

In het gebouw van het Instituut bleef, als gewoonlijk, de Adjunct-Secretaris W. C. Muller de algemeene vraagbaak, terwijl ook nu, ofschoon hij niet meer inwoont, de dagelijksche gang van zaken aan hem is toevertrouwd. De Assistent A. G. de Bakker is thans inwonend en heeft, naast zijne functie met betrekking tot de bibliotheek, de zorg voor het Instituutsgebouw op zich genomen.

Ledental.

Behalve onze Beschermvrouwe H. M. de Koningin, telde het Instituut op 1 Januari j.l.:

6 eereleden,
24 buitenlandsche leden (vorig jaar 22),
98 leden-donateurs (vorig jaar 90),
395 gewone leden en contribueerende instellingen (vorig jaar 374) en
164 instellingen, met welke door ruiling van uitgaven betrekkingen worden onderhouden.

Het getal der donateurs en gewone leden nam eenigermate toe, dank zij eene in den loop van het verslagjaar in verband met de herdenking op 4 Juni j.l. van het 75-jarig bestaan van het Instituut in ruimen kring verspreide circulaire. De uitslag van die poging is echter weinig in evenredigheid geweest tot het aantal uitnoodigingen: met te meer erkentelijkheid worde de vaste kern der leden en donateurs hier herdacht, van welke laatstgenoemden eenige groote instellingen, met name de Bataafsche Petroleum-maatschappij en de Nederlandsche Handelmaatschappij, hun contributiën ook dit jaar wederom verhoogden tot hoogstbelangrijke giften.

Werkzaamheden.

Ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Instituut werd den leden een Gedenkschrift aangeboden met aan Indië gewijde verhandelingen op allerlei gebied, meerendeels rijk geïllustreerd. De Bijdragen-reeks werd voortgezet met deel 82, waaruit als afzonderlijk uitgaafje werd overgedrukt de Arjuna-Wiwāha van Dr. R. Ng. Poerbatjaraka. In den Adatrechtbundel zag het licht deel XXVI (Maleisch gebied en Borneo). In het bijzonder verdient vermelding de met Regeeringssteun uitgegeven Geschiedenis van Java in het Hindoetijdperk van Prof. Dr. N. J. Krom, aan welke uitnemende samenvatting van hetgeen de epigrafie en archaeologie, vooral in de laatste kwart eeuw, met betrekking tot Indonesië aan het licht hebben gebracht, grootelijks behoefte bestond. In samenwerking met het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap is voor de uitgaaf gereed gekomen Dr. J. Elshout's ethnographische Bijdrage over de Kĕnja-Dajaks uit het Apo-Kajangebied.

Wat de overige, onderhanden zijnde Instituutswerken betreft: De voltooiïng van Jan Pietersz. Coen's levensbeschrijving werd door Prof. Colenbrander in het vooruitzicht gesteld tegen April of Mei van 1927. In de serie van Prof. Kern's Verspreide Geschriften wordt

door de betrokken Commissie van uitgaaf, in welke de Heer R. A. Kern thans de leiding op zich heeft genomen, gearbeid aan deel XIII, hetwelk staat te worden gevolgd door nog twee deelen, bevattende o.m. een keur uit de Levensberichten en eene bibliografie benevens een register over het gansche werk. Mede onder handen is de beschrijving en afbeelding van de h. t. lande aanwezige gebouwen der voormalige Oost- en West-Indische Compagnieën. Er is eenige kans dat eerlang het tweede deel het licht ziet van Prof. Heeres' Corpus Diplomaticum Neerlando-Indicum. Hetzelfde geldt van de bouwkundige beschrijving van de Barabadur, welke de heer T. van Erp op zich genomen heeft ter voltooiing van de aan deze stoepa gewijde monografie, waarvan het eerste deel van de hand van Prof. Krom in 1920 het licht heeft gezien. Het Bestuur van het Instituut, dat met de auteurs dezer werken in relatie blijft, hoopt binnen niet te langen tijd zijn streven met goeden uitslag bekroond te zien.

De Koloniale Bibliotheek.

De boekerij werd regelmatig aangevuld, zoowel door aankoop als door schenking en ruil met andere instellingen. Het tweede Supplement van den Systematischen Catalogus is nog niet gereed kunnen komen; de voltooiing kan tegen Mei a.s. worden tegemoet gezien. De verzameling in het Instituut van historische en ethnographische foto's is, dank zij de goede zorgen van den Heer W. C. van Gelder, bijna geheel geordend en daardoor voor bezichtiging geschikt gemaakt. Gehoopt wordt, dat thans door dezen heer ook de kaartenverzameling onderhanden zal worden genomen.

Gebouw.

Het gebouw verkeert in bevredigenden staat. Overeenkomstig den wensch van Mevr. de Wed. Mr. A. E. H. Goekoop—de Iongh is hier een plaats ingeruimd aan de boekerij enz. van ons Eerelid Dr. G. P. Rouffaer, in afwachting van het geen dienaangaande in de toekomst zal worden beschikt. Het Bestuur was het een voldoening in dezen een handreiking te kunnen doen.

Geldelijke toestand.

Deze blijft steeds overleg vereischen, wijl hetgeen op het programma staat, meer vraagt dan de geldmiddelen veroorlooven dadelijk uit te voeren. De begrooting sluit voor het jaar 1927 met f 32.765 in ontvangsten en even zooveel in uitgaven.

BESTUURSVERGADERING
VAN 19 MAART 1927.

Aanwezig de Heeren IJzerman, Van Hasselt, De Roo de la Faille, Juynboll, Helfrich. Kleintjes, Krom en Kern, terwijl, ter uitbrenging van advies over de in hunne handen gestelde geschriften, de vergadering tevens gedeeltelijk wordt bijgewoond door de afgetreden bestuursleden Van Ronkel en Van Eerde.

Mr. G. Vissering had bericht van verhindering gezonden.

De Heer IJzerman opent de vergadering met de mededeeling, dat hij het, overeenkomstig het in de vorige vergadering genomen besluit, tot hem gericht verzoek om als voorzitter op te treden, gaarne aanvaardt; releveert, dat de leeftijdsreden. welke voor Dr. Snouck Hurgronje een bezwaar opleverde, voor hem mede haar bestaan zoude hebben; doch dat hij heeft gemeend thans over zijne aarzeling te moeten heenstappen; herdenkt daarop nogmaals zijn voorganger met groote waardeering, en spreekt den nieuwen leden, en bepaaldelijk den Heer Kern, wiens vader zoowel bij het Bestuur als bij hem in dankbare heugenis is, een welkomstgroet toe.

Nadat vervolgens naar aanleiding van het bepaalde bij art. 10 de afgetreden functionarissen verzocht zijn hunne functiën voort te zetten, verzoekt de Heer IJzerman, den Secretaris de notulen der vorige vergadering voor te lezen ,welke vervolgens worden goedgekeurd.

Tot lid wordt benoemd de Heer S. Nijdam, terwijl aanteekening wordt gehouden van adresverandering met betrekking tot de leden· Mr. H. Marcella, J. J. van Eupen. H. C. Croes, N. V. Vereenigde Klattensche Cultuur Mij. c.s., A. Dirks, L. L. A. Maurenbrecher. M. A. Bouman, de Suikerfabrieken Bantool en Tandjoeng Tirto, alsmede J. H. Lagers.

Aan de orde wordt gesteld:

1o. een brief van Mr. C. van Vollenhoven, dd. 14 Februari, waarbij de wenschelijkheid wordt geuit om nu reeds te besluiten, dat voortaan de verkiezing van nieuwe bestuursleden tijdig overwogen worde in de Januari- en niet eerst in de Februari-Vergadering.

Conform.

2o. een brief van denzelfde, mede van den 14 Februari, tot strekking hebbende om uit het Rijksarchief ter publicatie op te vragen een rapport van R. Padtbrugge over diens „visitatie" te Banda gedaan omstreeks 1680;

hiervoor zal het noodige worden verricht, terwijl voor het uitbrengen van prae-advies worden uitgenoodigd de Heeren Helfrich en Kern;

3o. een verzoek van Mr. L. L. van Wageningen te Dordrecht om aldaar te leen te mogen ontvangen de monografie met bijbehoorende platenportefeuilles, betreffende de Barabudur van de hand van Prof. Krom;

wordt besloten dit verzoek in te willigen, mits de Heer Van Wageningen het lidmaatschap van het Instituut aanvraagt, en onder voorwaarde dat hij de kosten van emballage en verzending voor zijne rekening neemt, als wanneer er geen bezwaar gemaakt zal worden om, voor den duur van 14 dagen, ingaande op 1 Aug. a.s., dit werk te zijner raadpleging te doen deponeeren bij de Openbare Leeszaal te Dordrecht;

4o. eene circulaire, tot bijwoning van het X Congresso Geografico Italiano te Milaan van 6 tot 15 September a.s.

voor kennisgeving aangenomen;

5o. ter opneming in de Bijdragen eene verhandeling van den Heer Wellan, getiteld: „De Loge te Djambi in het jaar 1707";

in handen gesteld van de Heeren Helfrich en Colenbrander;

Rondvraag:

De Heeren Van Ronkel en Van Eerde bevelen het in hunne handen gesteld opstel van den Heer Neumann over „De offerplaatsen der Karo-Bataks" ter opneming in de Bijdragen aan;

De Heer Van Eerde refereert met betrekking tot de publicatie der foto's uit Zuid-Borneo, aangeboden door den Controleur B.B. Mallinckrodt, zich aan zijn, in overleg met zijn mede-rapporteur Van Vollenhoven, per brief uitgebracht advies;

de Heer Van Ronkel biedt namens Mevr. Adriani ter publicatie aan een door wijlen haar echtgenoot nagelaten spraakkunstige schets van de taal der Mentawei-eilanders;

in handen gesteld van de Heeren Helfrich en Juynboll;

Prof. Krom biedt namens den Heer Van de Wall aan eene met

vele foto's geïllustreerde beschrijving van de Nederlandsche Oudheden in de Molukken;

tot prae-advies worden uitgenoodigd de Heer Krom zelf benevens Prof. Colenbrander.

De Heer Kern bedankt den Voorzitter voor de tot hem gerichte welkomstwoorden, en deelt vervolgens, ook namens den Heer Juynboll mede, dat deel XIII van de Verspreide Werken zijns vaders voor de uitgaaf bijna gereed ligt; zoomede dat indien tegen publicatie uit een financiëel oogpunt geen bezwaar bestaat, ook deel XIV nog in dit jaar zou kunnen worden gedrukt.

De Secretaris bericht: 1o. dat eene dankbetuiging is ingekomen van den Heer G. Ferrand voor het hem aangeboden present-exemplaar van Prof. Krom's Hindoe-Javaansche Geschiedenis; en 2o. dat een brief is ontvangen van den Secretaris der Afd. Letterkunde van de Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, houdende verzoek te willen mededeelen, of dezerzijds wordt ingestemd met de keuze van de Heeren H. T. Colenbrander en J. J. Salverda als afgevaardigden naar de VIIIste zitting van de U. A. I. in Mei;

wordt besloten dezen brief bevestigend te beantwoorden.

Voor de Bibliotheek zijn geschenken ontvangen van de Heeren: Dr. D. H. Arends, Prof. L. van Vuuren, R. O. Winstedt, W. Nijhoff en P. de Roo de la Faille (foto's).

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING

VAN 16 APRIL 1927.

Aanwezig: de Heeren Dr. J. W. IJzerman (Voorzitter), O. L. Helfrich, Prof. Dr. N. J. Krom en R. A. Kern.

Bericht van verhindering was ingezonden door de Heeren Dr. H. H. Juynboll en Dr. W. H. Rassers.

De notulen van de Algemeene en van de Bestuursvergadering op 19 Maart t.v., worden voorgelezen en goedgekeurd.

Tot lid wordt benoemd de Heer J. H. Ronhaar te Amersfoort, terwijl aanteekening wordt gehouden van de opzegging van het lidmaatschap van den Heer S. van Vleuten en van de adresverandering van den Heer C. Hooykaas.

Bericht werd ontvangen van Dr. Rassers, dat hij het lidmaatschap van het Bestuur gaarne aanvaardt.

Van Dr. F. D. K. Bosch kwam bericht, dat hij de uitnoodiging om als Commissaris voor het Instituut in Nederlandsch-Indië op te treden, aanneemt.

Aan de orde wordt gesteld:

1o. de mededeeling, dat het rapport van den gouverneur R. Padtbrugge ter beschikking wordt gesteld in de Universiteitsbibliotheek te Leiden (Not. Maart-verg.).

2o. een brief van Mr. L. L. van Wageningen, d.d. 5 April jl., uit Dordrecht, waarin deze, dankbaar voor de vriendelijke inwilliging van zijn verzoek, verklaart van de aangeboden toezending van het plaatwerk Barabudur onder de gemelde voorwaarden, tot zijn spijt geen gebruik kan maken (Not. Maart-verg.).

3o. een brief van het Ministerie van Koloniën dd. 22 Maart jl., 4de Afd. No. 1201/10, waarin nadere voorstellen worden gevraagd betreffende het ter beschikking stellen der 100 exemplaren van het plaatwerk, bestemd voor de Engelsche uitgave van de Barabudur-

monografie. Besloten wordt daaromtrent overleg te plegen met de firma M. Nijhoff.

Rondvraag:

De Heer Helfrich beveelt, mede namens Dr. Juynboll aan, de spraakkunstige schets van de taal der Mentawei-eilanders door Dr. Adriani, als afzonderlijk werk uit te geven. Tevens zal Mevrouw Adriani gevraagd worden de bijdragen van haar echtgenoot over de taal van Engano ter beschikking van het Instituut te stellen. Overwogen zal worden beide werken in één boekdeel samen te brengen.

De Heer Helfrich deelt verder mede, dat het advies betreffende de verhandeling van den Heer Wellan, getiteld „de Loge te Djambi in het jaar 1707" wegens ongesteldheid van den Heer Colenbrander nog niet kan worden uitgebracht.

De Heer Krom verklaart dat hetzelfde het geval is met de beschrijving van de Nederlandsche oudheden in de Molukken door den Heer Van de Wall.

Ter sprake komt de mogelijkheid om maatregelen te nemen tot het behoud der bouwvallen van Oud-Bantam, na hetgeen daar voor de restauratie van het fort Speelman en de Nederlandsche begraafplaats is verricht. Prof. Krom neemt op zich, inlichtingen in te winnen omtrent hetgeen te dien aanzien reeds vroeger in Indië is overwogen.

Prof. Krom biedt ter publicatie in de Bijdragen aan een verhandeling van den Heer G. Coedès: A propos de la chute du royaume de Çrivijaya;

om advies gesteld in de handen van Prof. Krom en den Heer R. A. Kern.

Voor de bibliotheek zijn geschenken ontvangen van de Heeren: Prof. Dr. H. Blink, Prof. Dr. N. J. Krom, R. Heine-Geldern en Prof. Dr. J. Ph. Vogel.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 21 MEI 1927.

Aanwezig: de Heeren Dr. J. W. IJzerman (Voorzitter), O. L. Helfrich, R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. N. J. Krom en P. de Roo de la Faille (Secretaris).

De Heeren Juynboll, Kleintjes en Van Hasselt hadden kennis gegeven verhinderd te zijn. Prof. van Vollenhoven, Prof. Colenbrander en Mr. Vissering vertoefden in het buitenland.

De Voorzitter heet Dr. W. H. Rassers bij zijn intrede in het Bestuur welkom en spreekt de verwachting uit dat zijn werkzaamheid het Instituut ten goede zal komen.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Bedankt voor het lidmaatschap had Mr. J. van Hoboken. Adresverandering werd aangeteekend van de Heeren P. Wink, G. J. Houtman, C. Lekkerkerker, Dr. C. J. K. van Aalst en F. H. Ramondt.

Aan de orde wordt gesteld.

1o. een brief van Mr. C. van Vollenhoven, gedagteekend Washington 7 Mei j.l., inhoudende dat Z.H.Gel. gaarne de benoeming tot Ondervoorzitter aanneemt en hoopt in het najaar weder de vergaderingen te kunnen bijwonen.

2o. een brief van ons Buitenlandsch lid Prof. Dr. R. Brandstetter dd. Luzern 9 Mei t.v., mededeelende dat Z.H.Gel. is aangezocht door de Directie van Austro-Asiatica te Parijs om daarvoor een vergelijkend woordenboek der Indo-germaansche talen samen te stellen, welk aanbod hem zeer welkom is doch voorloopig nog in beraad gehouden is.

Voor kennisgeving aangenomen.

3o. een bericht van ons Buitenlandsch lid Prof. Paul Pelliot, inhoudende dat Z.H.Gel. in de Archives des Colonies te Parijs op het spoor gekomen is een bundel documenten, afkomstig van Isaäc

Titsingh, oud-Japansch Opperhoofd [1]) en Raad v. I. tijdens het Comm. Gener.schap van Mr. G. H. Nederburgh, en drie registers met uittreksels van de Daghregisters der Hollandsche Factorij te Nagasaki van 1614 tot het eind der XVIIe eeuw, waarbij geinformeerd wordt of die Daghregisters hier te lande dan wel op Java bekend zijn; zoo neen, zal Prof. Pelliot gaarne eene nadere mededeeling dienaangaande ter publicatie in de Bijdragen doen.

Medegedeeld is aan Prof. Pelliot, dat luidens een van het Algemeen Rijksarchief dd. 5 Mei ontvangen brief, bij die instelling berust het archief der voormalige Nederlandsche factorij in Japan en dat daarin voorkomt een reeks dagregisters, aanvangende met het jaar 1631. Waar de reeks Briefboeken evenwel reeds aanvangt pl.m. het jaar 1614, wordt vermoed dat de vermelding van dat jaartal waarschijnlijk uit evenvermelde omstandigheid te verklaren is.

3o. een brief van het Ministerie van Koloniën, dd. 10 Mei j.l., 4e Afd. No. 1799/11, waarbij, in antwoord op de dezerzijdsche uiteenzetting van 29 April t.v. in zake de uitgaaf van de Boroboedoer-monografie en het aangaande de Engelsche vertaling-uitgaaf met de firma Martinus Nijhoff gepleegde overleg, wordt medegedeeld, dat Z.Ex. heeft goedgevonden om de bij het Departement van Koloniën berustende honderd exemplaren plaatwerk, benoodigd voor de Engelsche uitgave van de Boroboedoer-monografie, voor de som van f 1000 (één duizend gulden) aan de firma Nijhoff af te staan, nadat genoemd bedrag door die firma zal zijn gestort of bijgeschreven op de schatkist postrekening voor de Koloniën.

Hiervan is mededeeling gedaan aan de firma Martinus Nijhoff.

4o. een verzoek dd. 18 Mei t.v. van de Directie van Martinus Nijhoff om subsidie ten einde mogelijk te maken de uitgaaf van het zesde vervolg van Hartmann's Repertorium op de literatuur betreffende de Nederlandsche Koloniën, en eventueel de verdere voortzetting van dit werk.

Wordt besloten mede te deelen, dat het Bestuur bereid is om voor 1/4 te deelen in de op f 1600 geraamde subsidie voor het zesde deel en overigens af te wachten wat over de verdere voortzetting zal worden voorgesteld.

5o een brief dd. 9 Mei van den Heer Djamaloedien, student te

[1]) Vgl. J. Feenstra Kuiper, Japan en de buitenwereld in de XVIIIe eeuw.

Utrecht, voor de Bijdragen een Minangkabausch volksverhaal aanbiedende;

om advies gesteld in de handen van de Heeren Rassers en Kern.

Rondvraag:

De Heer Helfrich beveelt, ook namens Prof. Colenbrander, ter plaatsing in de Bijdragen aan het artikel van den Heer Wellan over de Loge te Djambi in het jaar 1707.

Prof. Krom deelt mede, tevens uit naam van Prof. Colenbrander, dat zij met groote belangstelling hebben kennisgenomen van het werk van den Heer V. I. van de Wall: de Nederlandsche Oudheden in de Molukken en dit alleszins waard achten om te worden uitgegeven; dat weliswaar de tekst hier en daar wat populair is geschreven, doch dat dit geen bezwaar oplevert, de schrijver trouwens bereid is tot nader overleg, en adviseeren het Bestuur om dit werk bij den Minister van Koloniën voor eene uitgaaf aan te bevelen.

Cfm. besloten.

De Heer Kern, ook namens den Heer Helfrich advies uitbrengend over het door Prof. van Vollenhoven ter sprake gebracht rapport van R. Padtbrugge, over diens „visitatie" gedaan te Banda omstreeks 1680 (Notulen Maartvergadering), bericht, dat h.i. de inhoud van dat verslag niet aan de verwachting beantwoordt, wijl het hoofdzakelijk handelt over de ambtelijke administratie, dagelijksche aangelegenheden en bezuinigingen, en achten de uitgaaf daarvan niet belangrijk genoeg.

Besloten wordt om de zaak te laten rusten en Prof. van Vollenhoven mededeeling te doen.

Voorts beveelt de Heer Kern, ook namens Prof. Krom, ter publicatie aan de studie van den Heer Coedès: A propos de la chute du royaume de Çrīvijaya;

Zal in de Bijdragen worden opgenomen.

Ten slotte biedt de Heer Kern aan uit naam van Dr. Juynboll diens vertaling van Sarga XV van het Oud-Javaansche Ramayana;

Zal in de Bijdragen worden opgenomen.

Voor de Bibliotheek zijn geschenken ontvangen van de Heeren: Prof. Mr. Ph. Kleintjes, O. L. Helfrich en Fr. Oudschans Dentz.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 18 JUNI 1927.

Aanwezig: de Heeren Dr. J. W. IJzerman (Voorzitter), Mr. J. H. van Hasselt (Penningmeester), Prof. N. J. Krom, Prof. Ph. Kleintjes, O. L. Helfrich, R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Dr. H. H. Juynboll en P. de Roo de la Faille (Secretaris).

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Als nieuwe leden worden aangenomen de Heeren O. G. A. Netscher en Dr. W. J. Leijds.

Opgaaf van verbeterd of veranderd adres kwam binnen van de leden Mevr. Coster—Wijsman, Mr. Bertling, K. Hidding, W. Blankwaard, de Levensverzekering-maatschappij de Nederlanden van 1845 en van de Cultuur-maatschappij Tjiomas.

Aanteekening wordt gehouden dat wegens overlijden uit de ledenlijst vervallen Dr. D. F. Scheurleer en H. E. Levert (oud-donateur).

Aan de orde wordt gesteld:

1. een brief van den Heer Th. van Erp d.d. 25 Mei t.v., inhoudende dat, naar aanleiding van een verzoek van den Chef van den Oudheidkundigen Dienst te Weltevreden om toezending van de voor den lichtdruk gebezigde celluloid-cliché's van dl. I der Barabudur-monografie, is gebleken dat van die bij de firma Van Leer en Co. te Amsterdam zich nog bevindende cliché's een groot deel onbruikbaar is geworden, vermoedelijk ten gevolge van eerst nu ontdekte chemische inwerking bij het verwijderen van den laklaag der glas-negatieven. In verband hiermede was een brief van die firma d.d. 16 Juni ontvangen, waarbij nauwkeurig die staat van zaken wordt weergegeven.

Wordt besloten, van deze betreurenswaardige omstandigheid mededeeling te doen aan den Oudheidkundigen Dienst te Weltevreden en bericht daarvan af te wachten, alvorens aanhangig te maken, wat thans te doen staat, zoowel wat betreft het herstel, zoo goed mogelijk, van deze schade, bijv. door een na-fotografeeren van die te Leiden berustende lichtdrukken betreffende de verloren gegane cliché's, als

het zooveel mogelijk intact houden van de glas-negatieven bij het bewerken van deel II der Barabadur-monografie.

2. een verzoek van de Vereeniging Oost en West, Afd. Arnhem, dd. 13 Juni 1927, inhoudende het verzoek, om met het oog op de Indische Tentoonstelling in 1928 op het landgoed Zijpendaal in het komende jaar de jaarvergadering van het Instituut, zoo mogelijk te houden gedurende de Tentoonstellingsmaanden Juni en Juli van het a.s. jaar;

wordt besloten mede te deelen, dat de jaarvergadering van het Instituut reglementair valt in de maand Maart, doch dat overigens de wensch der vereeniging in gedachten zal worden gehouden.

3. eene mededeeling, dat het HS. betreffende de in samenwerking met den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond ondernomen beschrijving en afbeelding van de hier te lande zich bevindende Oost- en West-Indische huizen, thans is voltooid en eene uitgaaf daarvan voor het volgend jaar kan worden tegemoet gezien;

wordt besloten te doen mededeelen, dat gaarne een nauwkeurige raming der drukkosten wordt tegemoet gezien, alvorens eene beslissing te nemen nopens de bijdrage, doch dat het Instituut in principe bereid is om, behalve de reeds verstrekte subsidie van f 400.—, financieele hulp te verleenen ten einde de uitgaaf mogelijk te maken.

Rondvraag:

De Heer Kern deelt mede. dat eerstdaags deel XIII van de Verspreide Geschriften zijns vaders, kan worden tegemoet gezien;

met belangstelling vernomen.

Dr. Rassers adviseert, mede namens den Heer Kern, om het in hun handen gesteld HS. van een Minangkabausch volksverhaal Tjeritera pohon jang sakti ter beschikking van den schrijver te laten.

Boekgeschenken waren voor de bibliotheek ontvangen van Mevrouw Adriani—Gunning, de gemeenschappelijke Mijnbouw-maatschappij Billiton, Mevr. M. C. van Zeggelen, O. L. Helfrich en Fred. Oudschans Dentz.

Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 17 SEPTEMBER 1927.

Aanwezig: de Heeren Dr. J. W. IJzerman (Voorzitter), Prof. Mr. C. van Vollenhoven (Onder-Voozitter), Dr. H. H. Juynboll, O. L. Helfrich, R. A. Kern, Prof. Dr. N. J. Krom en P. de Roo de la Faille (Secretaris). De Heeren Van Hasselt, Kleintjes en Vissering hadden medegedeeld verhinderd te zijn de vergadering bij te wonen.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Als nieuwe leden worden aangenomen de Heeren J. M. van Gils, P. Middelkoop en N. Driebergen. Bericht van overlijden was ingekomen van het Bestuur van Natura Artis Magistra te Amsterdam betreffende zijn directeur Dr. C. Kerbert, waarvoor deelneming was betuigd. Bedankt had Mr. G. J. K. Gunning. Mededeeling van veranderd adres was ontvangen van de Heeren G. J. van Dongen, Dr. L. Onvlee jr., P. Wink, A. C. Deenik, Mr. H. H. Reyers, Dr. H. N. ter Veen, Dr. Th. G. Pigeaud, J. A. Neumann, Mr. H. W. Telderhof, F. H. Ramondt.

Ter tafel wordt gebracht:

1o. een brief van Prof. Mr. J. E. Heeres dd. 19 Juli jl. over de bewerking van deel II van diens Corpus Diplomaticum. Dit bericht wordt met ingenomenheid ontvangen en besloten wordt Z.H.Gel. mede te deelen, dat hem gaarne de vrije hand wordt gelaten bij de inrichting van dat werk;

2o. een brief van Prof. Dr. J. Ph. Vogel dd. 30 Juni jl., dank betuigende zoo voor zichzelf als voor het Instituut Kern voor de ontvangst van deel XIII der Verspreide Geschriften van wijlen Prof. Kern;

3o. brief van den Heer F. van Peski dd. 30 Augustus jl. ter hernieuwing der gedachtenwisseling over de oprichting van een „Indisch

Huis" hier ter stede; besloten wordt mede te deelen, dat ook ditmaal geen termen voor het Instituut aanwezig worden geacht om op dit denkbeeld in te gaan;

4o. brief van Mevr. de Wed. M. Adriani dd. 17 Juni jl., waarbij instemming wordt betuigd met de uitgaaf van de Spraakkunstige Schets van het Mentawei'sch van wijlen haar echtgenoot in de Bijdragen (1e aflevering van het jaar 1928). Hierbij merkt de Heer Helfrich op, dat zijn vraag betreffende Dr. Adriani's studie over het Enggano'sch betrof een ten jare 1916 door hem van dezen geleerde ontvangen mededeeling over een in diens bezit zijnde Engano'sche woordenlijst. Wordt besloten dit bericht alsnog Mevr. Adriani te doen toekomen;

5o. een brief van den Heer W. Dunnebier dd. 23 Juli over de uitgaaf van een spraakkunst over het Bolaäng Mongondowsch;
in handen gesteld van de Heeren Juynboll en Kern;

6. eene aanbieding voor de Bijdragen door tusschenkomst van Prof. van Eerde van een artikel van den Heer Drabbe: de Tanimbareesche held Atoef of Toefa;
in handen gesteld van de Heeren Helfrich en Kern;

9. brief van den Chef van den Oudheidkundigen Dienst dd. 21 Juni No. 6579/7 over het bedorven zijn van verschillende Boroboedoer-cliché's en denkbeelden over herstel dier schade en ter voorkoming van een verloren gaan der afbeeldingen in de toekomst;
aangezien deze brief zich gekruist heeft met het desbetreffende door het Instituut verzonden schrijven en de daarbij behoorende nota-Van Erp, wordt besloten eerst het bericht daarop af te wachten;

10. brieven van 28 Juni en 22 Aug. jl. van het Commissariaat voor Indische Zaken betreffende de uitgaaf van V. I. van de Wall: de Nederlandsche Oudheden in de Molukken;
wordt besloten mede te deelen dat naar het oordeel van het Instituut het het meest aangewezen voorkomt om in te gaan op het voorstel van de firma Martinus Nijhoff om het werk uit te geven, mits een subsidie erlangend van f 3.000, en alsdan te contracteeren over het door de Indische Regeering gewenscht aantal present-exemplaren en nader overeen te komen betreffende een mogelijk honorarium voor den schrijver.

11. brief van de Firma Martinus Nijhoff dd. 12 Aug. over een uit Calcutta ontvangen verzoek om een aantal foto's naar de oorspronkelijke negatieven uit Krom en Van Erp's Beschrijving van Barabudur;

besloten wordt mede te deelen, dat geen termen aanwezig worden geacht om hierop in te gaan;

12. eene mededeeling dat thans voor den handel gereed ligt de 2e Supplement-Catalogus, afsluitende op ultimo 1925;

besloten dezen in den handel te brengen voor f 3.— per gebonden en f 2.50 per gecartonneerd exemplaar (voor de leden de helft);

13. een brief van de Adatrechtstichting dd. 16 Sept. No. 451, waarbij verzocht wordt 1o. de Commissie voor het Adatrecht te willen aanvullen door den Heer W. K. H. Ypes, oud-Resident van Tapanoeli; en 2o. den prijs voor den Adatrechtbundel 28 te bepalen op f 6.—.

Conform besloten.

14. Rondvraag:

Prof. Van Vollenhoven:

I. biedt eenige lichtdrukken van:

1o. two pencil drawings of William Marsden, done in July, 1836, with the camera lucida by Sir F. Chantrey, preliminary studies for his marble bust — National Portrait Gallery, St. Martin's Place, London, W. C. 2. (ontvangen zomer 1927);

2o. een uit Singapore afkomstige afbeelding van William Farquhar, den eersten Resident van Singapore.

Zullen in de verzameling foto's enz. van bekende Indische specialiteiten worden opgenomen.

II. Vestigt de aandacht op de nieuwe (3e) uitgaaf (1927) van de door Algernon Aspinall samengestelde Pocket Guide to the West-Indies en zou zich gaarne ingelicht zien of daarin rekening is gehouden met de indertijd door het Instituut gemaakte opmerkingen (Not. Bestuursverg. 15 Maart 1913).

De Heer Kern vestigt de aandacht op de mededeeling van Babu Nagendranath Vasu in the Archaeological Survey of Mayubhañja I

(Calcutta, 1911, blz. 102): The old Dutch cemetary of Balasore is another place of interest. At the time when this was a Dutch settlement, many notable Dutch factors or officials were intered here.

Bij Mr. Dr. Overvoorde en Prof. Vogel zullen nadere inlichtingen worden ingewonnen.

De Secretaris brengt het verzoek van Mr. Van Hasselt over om, met het oog op diens reis naar O.-Indië, tijdelijk eene voorziening te treffen voor het Penningmeester-beheer; conform besloten;

en deelt mede, dat de Heer T. van Erp zich voorstelt om binnenkort voorstellen te doen nopens de toevoeging aan hem van een ervaren teekenaar met het oog op de voltooiing van de bouwkundige beschrijving van den Boroboedoer.

Met belangstelling vernomen.

Voor de Bibliotheek zijn geschenken binnengekomen van de Heeren: M. J. van Baarda, L. Doorman, O. L. Helfrich, Dr. Soepomo, de Bandoengsche Kininefabriek, het Koloniaal Instituut en het Oostkust van Sumatra-Instituut. Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 15 OCTOBER 1927.

Aanwezig: de Heeren Prof. Mr. C. van Vollenhoven (Onder-Voorzitter), Dr. H. H. Juynboll, O. L. Helfrich, R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. N. J. Krom en P. de Roo de la Faille (Secretaris).

Dr. J. W. IJzerman (Voorzitter) en Prof. Mr. Ph. Kleintjes hadden bericht van verhindering gezonden.

Bij afwezigheid van den Voorzitter presideert de Heer van Vollenhoven.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Benoemd wordt tot Buitenlandsch lid Mevr. Ludmila Meerwarth,

conservatrice de la section indonésienne du Musée Ethnographique, Académie des Sciences, Leningrad, U.R.S.S.; — tot gewoon lid J. H. Quist, Ambtenaar B.B.

Bericht van veranderd adres was binnengekomen van de leden: F. H. Ramondt, C. Noordenbos, C. Hooykaas, D. van Hinloopen Labberton, Dr. W. H. Rassers en Mej. E. M. A. A. J. Allard.

Ter tafel wordt gebracht:

1o. een brief, dd Sept. 1927 van het K. Z. G. Natura artis magistra, dankzeggend voor de bij het overlijden van Dr. Kerbert betuigde deelneming, en kennisgevend van de benoeming in diens plaats van Dr. A. L. J. Sunier;

2o. dankbetuigingen van het Dep. van Koloniën, Koloniaal Instituut en de Landbouwschool te Wageningen voor de toezending van den 2en Supplement-Catalogus;

3o. een brief d.d. 24 Sept. 1927 van den Oud-Resident van Tapanoeli W. K. H. Ypes, kennisgevende dat hij gaarne in de Commissie voor het Adatrecht zitting zal nemen;

4o. een brief dd. 24 Sept. 1927 van den Heer E. A. Adriani, berichtende dat, onder den indruk als zoude in zake het Enggano'sch bedoeld zijn een artikel daarover van de hand van wijlen zijn broeder Dr. Adriani, medegedeeld was, dat in diens letterkundige nalatenschap niets van dien aard gevonden was, doch dat de twee woordenlijsten, waarvan nu gewag was gemaakt, inderdaad voorhanden waren, evenals een afschrift van den brief van Dr. Adriani aan den Heer Helfrich, gelijk mede diens antwoord daarop dd. 23 Juli 1916;

wordt besloten Mevr. Adriani te verzoeken deze woordenlijsten alsnog ter beschikking te willen stellen, ter inzage en met vrijheid om te handelen naar bevinden.

De spraakkunstige schets van Dr. Adriani over de taal der Mentawei-eilanders zal achtereenvolgens in de Bijdragen worden opgenomen; over de uitgaaf van de woordenlijsten betreffende het Enggano'sch zal nader worden beslist;

5o. een brief, dd. 23 Sept. van Prof. Dr. J. Ph. Vogel, waarbij Z.H.Gel. omtrent de voormalige Hollandsche nederzetting te Balasore

een excerpt aanbiedt betreffende genoemde plaats uit den Imperial Gazetteer of India, vol. VI, p. 246, en mededeelt te willen trachten aangaande de Hollandsche begraafplaats daar ter stede iets naders te weten te komen van Babu Nagendraneth Vasu, in het vorig schrijven bedoeld;

met belangstelling vernomen; besloten wordt bij Mr. Dr. J. C. Overvoorde nader op inlichting aan te dringen en ons tot den Consul-Generaal der Nederlanden te Calcutta te wenden, ten einde, zoo mogelijk, bericht te ontvangen over de huidige beteekenis van dit kerkhof, den staat waarin het verkeert en de opdracht der monumentenzorg;

6o. een brief, dd. 4 Oct. van den Heer P. Grootenboer, aandringende op het kappen van de in den tuin van het Instituutsgebouw staande kastanje-boomen, welke gevaar opleveren voor de hem toebehoorende aangrenzende woonhuizen;

wordt besloten deze boomen te laten kappen en rooien, waarvoor het noodige beschikbaar wordt gesteld, terwijl in zake nieuwe beplanting nader een voorstel wordt tegemoet gezien.

Rondvraag:

Dr. Juynboll:

1e. biedt ter opneming in de Bijdragen aan Sarga XVI van het Oudjavaansche Rāmāyana aan; en

2e. geeft, ook namens den Heer Kern, in overweging om den Heer Dunnebier te doen mededeelen, dat zonder kennisneming van diens MS.-spraakkunst van het Bolaäng Mongondowsch, het niet mogelijk is om aanstonds over de publicatie daarvan een beslissing te nemen, o.a. ook met het oog op den omvang van het werk; doch dat, inzonderheid op grond van het oordeel van wijlen Dr. Adriani, het Instituut geneigd is om die aangelegenheid in gunstige overweging te nemen, en in verband daarmede opzending van het MS. verzoekt;

dienovereenkomstig wordt besloten.

Prof. Krom deelt mede, dat het in de bedoeling van den Ned. Oudheidkundigen Bond ligt om de beschrijving van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland uit te geven eensdeels als aflevering 1 en 2 van den jaargang 1928 van het Jaarboek en anderdeels voor het Instituut als afzonderlijk werkje, waarbij geschat

wordt dat behalve het vroeger beschikbaar gestelde bedrag en eene aanvullende subsidie, de kosten voor die exemplaren opzichzelf zullen bedragen ongeveer f 1.— per stuk, met het oog waarop hij gaarne zou worden ingelicht, of het Instituut zich in beginsel met zulk eene oplossing zou kunnen vereenigen en op hoeveel exemplaren alsdan zal zijn te rekenen;

wordt besloten in beginsel tot eene uitgave op dezen voet tot medewerking zich bereid te verklaren en daarbij zich de beschikking te verzekeren over 250 exemplaren; liggende het in de bedoeling om door een inlegblad in de Inst. Bijdragen de leden met die uitgaaf in kennis te stellen en het werkje tot een maximum van 250 exemplaren ter beschikking der leden te houden tegen betaling van den nader vast te stellen prijs;

de Heer Kern:

1o geeft, ook namens den Heer Helfrich, in overweging om den Heer Drabbe in zake diens artikel over den Tanimbareeschen held Atoef of Toefa te doen mededeelen, dat weliswaar met belangstelling daarvan is kennis genomen, doch het Bestuur het zeer op prijs zou stellen indien het artikel zou worden omgewerkt tot eene opstelling van het verhaal in het Tanimbareesch en eene getrouwe vertaling;

dienovereenkomstig besloten;

2e. brengt in herinnering, dat in het a.s. jaar onze zuster-instelling het Kon. Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, opgericht 24 April 1778, haar honderdvijftigjarig bestaan zal vieren, en stelt aan de orde de vraag, wat het Kon. Instituut zich voorstelt alsdan te doen;

wordt besloten te doen nagaan, wat het Instituut bij het honderdjarig bestaan gedaan heeft, en de beslissing open te houden over hetgeen het Instituut met het oog op die viering zal ondernemen.

Dr. Rassers deelt mede, dat Dr. Edwin M. Loeb, lecturer in the University of California (department of Anthropology) te Berkeley (California) een uitgaaf voorbereidt van teksten en vertalingen, betrekking hebbende op de Pageh-eilanden in onzen Archipel, en geeft in overweging om, indien het MS. daartoe voldoende aanleiding mocht geven, eene handreiking in het vooruitzicht te stellen;

wordt besloten den Heer Loeb uit te noodigen zijn MS. tot nader

onderzoek over te zenden doch daarbij uitdrukkelijk volle vrijheid van handelen zich voor te behouden.

Boekgeschenken waren ontvangen van de Heeren F. K. van Iterson, Dr. W. H. Rassers, Prof. Mr. J. C. Kielstra, Fred. Oudschans Dentz. O. L. Helfrich en E. Jacobson.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de wn. Voorzitter de vergadering.

BESTUURSVERGADERING
VAN 19 NOVEMBER 1927.

Aanwezig: de Heeren Dr. J. W. IJzerman (Voorzitter), Prof. Mr. C. van Vollenhoven (Onder-Voorzitter), O. L. Helfrich, Prof. Mr. Ph. Kleintjes, R. A. Kern, Dr. W. H. Rassers, Prof. Dr. N. J. Krom, Mr. J. H. Rubenkoning (wd. Penningmeester) en P. de Roo de la Faille (Secretaris).

De Voorzitter opent de vergadering, heet den Heer Rubenkoning welkom en zegt hem dank voor zijne bereidwilligheid om tijdens de afwezigheid van Mr. Van Hasselt, het penningmeesterschap waar te nemen.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Als nieuw lid wordt aangenomen de Heer C. Verhulst; bericht van veranderd adres was binnengekomen van Dr. P. Voorhoeve en Mr. J. P. Graaf van Limburg Stirum; wegens overlijden en op verzoek werden van de ledenlijst afgevoerd Prof. S. J. Vermaes, de Madoera-Stoomtram-Mij., Jhr. Mr. J. A. de Jonge, W. P. van Stockum, W. F. de Mol van Otterloo en Mrs. W. E. Gatacre—de Stuers,

Aan de orde worden gesteld:

1o. een brief dd. 2 Nov. j.l. van Mevr. Ludmila Meerwarth, inhoudende de mededeeling van de aanvaarding harer benoeming tot Buitenlandsch lid. en de aanbieding van eenige op N. Indië betrekking hebbende geschriftjes van hare hand in het Russisch voor de Bibliotheek;

2o. dankbetuigingen van de Bibliothèque du Palais de la Paix, de Bibliotheek van de Leidsche Universiteit en die van het Departement van Handel en Nijverheid voor de toezending van den Tweeden Supplement-Catalogus;

3o. een brief van 4 Nov. j.l. van Prof. Mr. J. E. Heeres, berichtende dat de bewerking van Corpus-Diplomaticum N. I. deel II, wegens ongesteldheid eenige vertraging heeft ondervonden, doch dat, naar gehoopt wordt, deze vertraging niet van beteekenis zal blijken;

4o. een briefkaart van Mr. Dr. J. C. Overvoorde in zake het Comp. kerkhof te Balasore, inhoudende dat Balasore behoort tot de plaatsen, welke Z.Ed. in 1910 niet kon bezoeken, en waarbij voor mogelijk bestaande nadere gegevens wordt verwezen naar M. de Rozario, Complete monumental register of epitaphs in and about Calcutta, 1815, waarvan hem geen exemplaar ten dienste staat, doch dat vermoedelijk in de bibliotheek van het British Museum wordt aangetroffen;

besloten wordt om alvorens eene poging te doen dit werk in Londen te doen raadplegen, het antwoord af te wachten op den aan den Consul-Generaal te Calcutta over het kerkhof te Balasore gerichten brief;

5o. een brief van denzelfde, houdende de aanbieding van een foto naar eene afbeelding in de Studio van Sept. ll. van „Dutch Folly Fort, Canton, 1832, pen-sketch by George Chinnery";

wordt, onder dankzegging voor de toezending, in de verzameling foto's van het Instituut opgenomen;

6o. een schrijven dd. 25 Oct. jl. van Dr. S. J. Esser ten geleide van de in de nalatenschap van Dr. Adriani berustende Enggano'sche

woordenlijsten met eene uiteenzetting van de zienswijze van Mevr. Adriani nopens eene eventueele publicatie;

om raad en nader bericht gesteld in de handen van den Heer Helfrich;

7o. een brief dd. 12 Nov. van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, waarbij in aansluiting bij ook met Prof. Krom gehouden besprekingen, wordt voorgesteld het werk tegelijkertijd te doen verschijnen, nl. voor de leden van den Bond als aflevering 1 en 2 van den jaargang 1928 van het Jaarboek, en als afzonderlijk werk voor de leden van het Instituut, in welk geval het Instituut alsnog zal hebben bij te dragen een bedrag, gelegen tusschen f 373 en f 460, aan algemeene kosten voor drukken en cliche's en voor het vervaardigen speciaal van de Instituutsoverdrukken in 250 exemplaren een tweede bedrag van circa f 250, zoodat in het geheel deze 250 exemplaren het Instituut zullen komen te staan op eene som van tusschen de f 600 en f 700, ongerekend de vroeger voor het persklaar maken reeds bijgedragen som van f 400; terwijl de Uitgever Oosthoek het recht zou hebben om op zijn kosten een aantal exemplaren te laten overdrukken en in den handel te brengen;

in beginsel wordt dit voorstel aanvaard, echter in de verwachting dat, in verband met aan de juiste opvatting der mededeeling gerezen twijfel, het antwoord van den Bond deze onzekerheid in den even aangeduiden zin zal opheffen, terwijl tevens gevraagd zal worden tegen welken prijs de Uitgever Oosthoek zijne exemplaren denkt te stellen.

8o. een brief dd. 24 October jl. van het Commissariaat voor Indische Zaken, blijkens welk schrijven nader wordt accoord gegaan met het voorstel van het Instituut om de aanbieding van de firma Martinus Nijhoff in zake het werk van den Heer Van de Wall „de Nederlandsche Oudheden in de Molukken" te aanvaarden, alleen wordt verlangd, dat in stede van zes, door den uitgever tien exemplaren gratis ter beschikking van de Indische Regeering zullen worden gesteld; en waarbij wordt verzocht zich naar aanleiding hiervan met de firma Nijhoff te verstaan. Voorts wordt meegedeeld, dat de Indische Regeering bereid is, boven de gevraagde subsidie van f 3000 een bedrag van f 1000 uit te keeren als honorarium voor den auteur, en wordt het Instituut uitgenoodigd den Heer Van de Wall met een en ander in kennis te willen stellen;

de Voorzitter deelt mede, dat de firma Martinus Nijhoff zich gereedelijk heeft vereenigd met de gestelde voorwaarde, waarna van dezen uitslag kennis is gegeven aan het Commissariaat voor Indische Zaken als ook van de aan den Heer Van de Wall gedane mededeeling;

9o. een voorstel van Prof. Van Vollenhoven om door toekenning van eene subsidie mogelijk te maken, dat de uitgave van het nuttig werkje: Wetten en Verordeningen betreffende Nederlandsch-Indië, Suriname en Curaçao, uitgegeven onder toezicht van Prof. Mr. Ph. Kleintjes, doch waarvan het gedeelte Suriname en Curaçao in den laatsten druk om de te hooge kosten was weggelaten, weder verschijnt in den vorigen volledigen vorm;
eene subsidie van f 250 wordt voor dit doel bewilligd;

10o. een voorstel van het Secretariaat om den prijs van het in honderd exemplaren overgedrukte boekje: Javaansche rechtsbedeeling door R. A. Kern verkrijgbaar te stellen voor f 1.50 per ex.;
conform besloten;

11o. de ontwerp-begrooting voor 1928, welke door den wd. Penningmeester wordt toegelicht:
overeenkomstig het Reglement zal deze ontwerp-begrooting, v.z.n. aangevuld of gewijzigd in de vergadering van December zijn vast te stellen;

12o. eene mededeeling van den Secretaris in zake hetgeen het Kon. Instituut heeft gedaan bij de viering op 24 April 1878 van het honderdjarig bestaan van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, waarbij voorgelezen wordt hetgeen dienaangaande voorkomt in de gedrukte notulen der 185ste Bestuursvergadering (Bijdr. 4e Volgreeks, IIe deel, 1878):
wordt besloten de verdere gedachtenwisseling tot de volgende bestuursvergadering aan te houden.

Rondvraag:

Prof. Van Vollenhoven biedt aan een door de Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, (Afdeeling Letterkunde) tot het Instituut gerichten brief dd. 15 Nov. j.l. No. 37, waarbij een bijdrage, bijv. van f 500.— wordt gevraagd ten einde de publicatie te bevor-

deren van eene aan de Akademie ter uitgave aangeboden verzameling van den Heer C. H. de Goeje, getiteld: The Arawak Language of Guiana;

wordt besloten deze toe te staan, tenzij mocht blijken dat de begrooting-1928 te zwaar belast zoude zijn;

in de tweede plaats stelt Z.H.Gel. voor, om in verband met de in dit jaar verschenen 6e new and revised edition van The Pocket Guide to the West Indies, bij de raadpleging waarvan hem gebleken is, dat de auteur de hem dezerzijds gemaakte opmerkingen en gegeven wenken heeft opgevolgd, aan den Heer Algernon Aspinall te doen weten, dat het Instituut met genoegen heeft ontwaard dat aan de gemaakte opmerkingen is gevolg gegeven en dat het bij een nieuwe uitgaaf bereid is wederom van voorlichting te dienen voor zoover aangaat de Nederlandsche bezittingen in West-Indië;

Prof. Krom bericht van den Chef van den Ned. Ind. Oudheidkundigen dienst Dr. F. D. K. Bosch de mededeeling te hebben ontvangen, dat in zake een eventueel herstel van de oud-Bantamsche monumenten uit den Sultanstijd, welke zich bevinden in de omgeving van het reeds onder Gouvernementsbeheer genomen Fort Speelwijk (Verslagen Dep. B. O. W. in Ned.-Indië over 1912, Eerste gedeelte, blz. 97 volg.), de door het Instituut aangeboden steun gaarne wordt aanvaard; dat echter met dit plan rekening kan gehouden worden eerst bij de verzameling van gegevens voor de Indische begrooting voor het jaar 1929;

de Voorzitter zegt toe te doen nagaan of in zijn bezit zich nog bevinden eenige waardevolle gegevens, dagteekenend uit den tijd dat hij, onder voorlichting van wijlen den Heer C. M. Pleyte, een plaatselijk onderzoek naar Oud-Bantam instelde;

met betrekking tot de Beschrijving der Oost- en WestIndische établissementen in Nederland deelt Prof. Krom mede, dat het niet in de bedoeling ligt om daarin een afbeelding op te nemen van een door Prof. Van Vollenhoven ter sprake gebracht winkeliersuithangbord te Leiden, dagteekenende uit den tijd der V. O. I. C.;

wordt besloten om de gelden, voor die fotografische afbeelding alsmede voor het weder aanbrengen van het uithangteeken benoodigd, toe te staan.

De Heer Kern beveelt aan om bij het Amsterdamsche Antiquariaat Herzberger voor de Boekerij aan te koopen: een Singaleesch For-

mulierboek.... gedrukt „tot Colombo, in 's Compagnies gewoone Druckery Anno MDCCXLIV";

Conform besloten;

Voorts wordt medegedeeld, dat in de serie Verspreide Geschriften van wijlen Prof. Dr. H. Kern dl XIV thans is verschenen, en nog verwacht mag worden een deel XV, benevens een afzonderlijk register, terwijl besloten wordt om de bibliografie te doen opnemen in evengenoemd deel 15.

De Secretaris bericht van den Heer Th. van Erp vernomen te hebben, dat deze den 15en Nov. jl. is begonnen met het afwerken der teekeningen en plannen voor de bouwkundige beschrijving van den Boroboedoer, waartoe hij zich verzekerd heeft, dank zij de zeer gewaardeerde medewerking van den Chef van den Nederlandschen Topografischen Dienst van een bekwaam teekenaar, wiens salaris met inbegrip van reglementairen toeslag ten laste komt van het Instituut, terwijl vermoedelijk ook nog buiten den reglementairen werktijd tegen extra-betaling door dezen zal worden gewerkt. Deze arbeid wordt geschat 3 à 4 maanden te duren. Voorgesteld wordt de noodige gelden daarvoor uit te trekken, alsmede een bedrag voor den Heer Van Erp speciaal met het oog op die voltooiing, naast en onverminderd een honorarium voor de beschrijving zelve.

Conform besloten.

Voor de Bibliotheek waren boekgeschenken ontvangen van de Heeren: Dr. E. J. Burger, Prof. J. C. van Eerde, Prof. Mr. I. A. Nederburgh, W. Ruinen, Dr. W. van Roijen, Mr. F. D. Holleman, Joh. F. Snelleman, O. L. Helfrich, Prof. Mr. Ph. Kleintjes, J. W. de Roever, Fr. Oudschans Dentz, Mr. L. A. de Waal en Prof. G. Gonggrijp.

Aan de schenkers is dank betuigd.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter de vergadering.

LITERATUUROPGAVE VOOR HET ADATRECHT.

No. 1: DECEMBER 1927.

Onderstaande opgave beoogt aan te sluiten op den zeer onlangs verschenen tweeden druk der Literatuurlijst voor het adatrecht van Indonesië. De aldaar op blz. 453 (onder: Aanvulling) vermelde titels zijn hier herhaald. Het is de bedoeling in deze en volgende opgaven mede die schrifturen te vermelden, die in de gezegde Literatuurlijst ten onrechte schijnen te ontbreken.

Adatvonnissen over recht van Indonesiërs worden vermeld voor zoover nog niet aangehaald in de werkjes over jurisprudentie van Enthoven (1912; herdrukt 1927) en van Van der Meulen (1924). Adatvonnissen over recht van uitheemsche oosterlingen zijn opgenomen van 1 Januari 1927 af.

I. Adatrechtpolitiek.

II. Inheemsch recht.

A. *Indonesië in het algemeen.*

B. *Nederlandsch-Indië.*

Adatrechtbundel XXVIII: Gemengd ('s-Gravenhage, 1927).

Adatvonnissen van:

1859—1915,	Vorstenlanden, A. XXIII: 207—237, 244—250, 269—274; XXV: 105—120
19 Maart 1873,	Zuid-Selebes, W. 534
2 Juni 1874,	Minangkabau, A. XXVIII: 187
30 Juli 1874,	Minangkabau, A. XXVIII: 188
± 1875,	Minangkabau, A. XXVIII: 189
1883—1924,	Ambonsche Molukken, A. XXIV: 131—173
9 April 1886,	Minangkabau, A. XXVIII: 192
3 Maart 1894,	Bali, T. 63: 717
30 September 1896,	Minangkabau, A. XXVIII: 196
20 December 1898,	Ambonsche Molukken, A. XXIV: 114

± 1900—1925,	Borneo, A. XXVIII: 499—502
......1901,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 291
25 Maart 1905,	West-Java en Minangkabau, A. VI: 197, 198
27 October 1905,	West-Java en Minangkabau, A. VI: 197, 198
12 Juli 1909,	Ambonsche Molukken, A. XXIV: 125
1910—1922,	dorpsrechtspraak Middel-Java, A. XXIII: 41—50; XXV: 68
16 Augustus 1910,	Minangkabau, A. XXV: 187
11 October 1912,	Zuid-Selebes, W. 2510
......1913,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 368
27 Juni 1913,	Zuid-Selebes, W. 2510
11 April 1914,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 357
1915—1925,	dorpsrechtspraak Bangka en B., A. XXVIII: 394—398
......1916,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 344
11 Maart 1916,	West-Java, T. 106: 485
4 Mei 1916,	Oost-Java met M., T. 109: 277
14 Juni 1916,	West-Java, T. 106: 485
......1917,	Ambonsche Molukken, A. XXIV: 125
13 April 1917,	Vorstenlanden, T. 109: 230
1918—1925,	dorpsrechtspraak Minangkabau, A. XXVIII: 132—181
5 September 1918,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 367
1919—1922,	Bali, A. XXIII: 291—377
19 Februari 1919,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 351
25 Mei 1919,	Middel-Java, T. 113: 100
29 Augustus 1919,	Bataklanden, A. XXV: 174
15 October 1919,	Vorstenlanden, T. 113: 211
24 December 1919,	Vorstenlanden T. 113: 211
± 1920—1925,	Maleisch gebied, A. XXVIII: 361—365, 374—379
......1920,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 296
......1920,	Ambonsche Molukken, A. XXIV: 117
18 Januari 1920,	Middel-Java, T. 114: 59
27 Juni 1920,	Oost-Java met M., T. 117: 93
4 September 1920,	Zuid-Sumatra, T. 117: 138
13 October 1920,	Ambonsche Molukken, A. XXIV: 119
20 November 1920,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 357
22 November 1920,	Ambonsche Molukken, A. XXIV: 115
9 December 1920,	Borneo, T. 114: 211
......1921,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 295, 297, 298, 299
27 Januari 1921,	Zuid-Selebes, T. 117: 95
3 Maart 1921,	Minangkabau, A. XXVIII: 227
7 Maart 1921,	Middel-Java, A. XXV: 56
13 April 1921,	Borneo, T. 125: 52
2 Mei 1921,	Minangkabau, A. XXVIII: 210
4 Mei 1921,	Zuid-Sumatra, T. 117: 138

20 Juni 1921,	Borneo, A. XXVIII: 432
13 Juli 1921,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 355 (twee)
15 September 1921,	Zuid-Sumatra. A. XXVIII: 359
29 September 1921,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 341
1922—1924,	dorpsrechtspraak Middel-Java, A. XXV: 58—63
......1922,	Minangkabau, A. XXVIII: 229
......1922,	dorpsrechtspraak Ambonsche Molukken, A. XXIV: 324—325
21 Januari 1922,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 346
9 Augustus 1922,	Middel-Java, Locomotief 11.8.1922
......1923,	Bataklanden, A. XXV: 178
......1923,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 294, 298, 300
......1923,	Ternate-archipel, A. XXIII: 5—8
......1923,	Zuidwestereilanden, A. XXIV: 487—491; XXV: 415—421
8 Februari 1923,	Oost-Java met M., T. 122: 585
8 Maart 1923,	Oost-Java met M., T. 122: 585
15 Maart 1923,	Oost-Java met M., T. 122: 585
22 Maart 1923,	Bataklanden, A. XXV: 176
26 Maart 1923,	Borneo, A. XXVIII: 427
.. April 1923,	Middel-Java, T. 125: 313
4 Mei 1923,	Vorstenlanden, T. 121: 148
4 Augustus 1923,	Middel-Java, T. 120: 46
6 Augustus 1923,	Middel-Java, T. 120: 383
19 December 1923,	Bataklanden, A. XXV: 177
28 December 1923,	Maleisch gebied, T. 126: 1
......1924,	Atjèh, A. XXV: 165
......1924,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 286, 288, 290, 300, 312 (twee), 313
......1924,	Maleisch gebied, A. XXVIII: 365
......1924,	Borneo, A. XXVIII: 504—527
......1924,	Nieuw-Guinee, A. XXIV: 147; XXV: 374—381
15 Januari 1924,	Middel-Java, T. 122: 468
6 Februari 1924,	Middel-Java, T. 123: 39
6 Februari 1924,	Oost-Java met M., T. 122: 585
27 Februari 1924,	Borneo, A. XXVI: 430
29 Februari 1924,	Bataklanden, A. XXV: 180
5 April 1924,	Maleisch gebied, A. XXVIII: 376
8 Mei 1924,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 349
26 Mei 1924,	Maleisch gebied, A. XXVIII: 373
25 Juni 1924,	Bataklanden, A. XXV: 181
3 Juli 1924,	Middel-Java, T. 122: 598
10 Juli 1924,	Maleisch gebied, A. XXVIII: 172
.. Augustus 1924,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 369
14 Augustus 1924,	Zuid-Selebes, T. 121: 398
19 Augustus 1924,	West-Java, T. 122: 177

4 September 1924,	Middel-Java, T. 122: 187
30 October 1924,	Middel-Java, T. 125: 319
14 December 1924,	Atjèh, A. XXVIII: 95
......1925,	Zuid-Sumatra, A. XXVIII: 282, 286, 291, 295, 301, 302, 311, 313
23 Maart 1925,	Middel-Java, T. 122: 461
13 Mei 1925,	Maleisch gebied, A. XXVIII: 379
20 Juni 1925,	Maleisch gebied, T. 124: 228
27 Juni 1925,	Atjèh, A. XXVIII: 92
4 Juli 1925,	Maleisch gebied, A. XXVIII: 354
21 Juli 1925,	West-Java, T. 124: 418
21 Juli 1925,	Middel-Java, T. 123: 149
23 Juli 1925,	Minangkabau, A. XXVIII: 201
25 Juli 1925,	Maleisch gebied, A. XXVIII: 380
13 Augustus 1925,	Oost-Java met M., T. 124: 136
28 Augustus 1925,	Middel-Java, T. 122: 566
2 September 1925,	West-Java, T. 123: 56
4 September 1925,	West-Java, T. 124: 245
16 September 1925,	Minangkabau, T. 126: 64
8 October 1925,	Zuid-Selebes, T. 122: 560
27 October 1925,	Middel-Java, T. 123: 519
2 December 1925,	Maleisch gebied, A. XXVIII: 344
16 December 1925,	Oost-Java met M., T. 124: 136
17 December 1925,	Middel-Java, T. 123: 107
17 December 1925,	Vorstenlanden, T. 124: 409
22 Januari 1926,	Middel-Java, T. 125: 205
23 Januari 1926,	Vorstenlanden, T. 124: 67
27 Januari 1926,	Oost-Java met M., T. 123: 491
27 Januari 1926,	Oost-Java met M., T. 124: 319
12 Februari 1926,	West-Java, T. 125: 185
12 Februari 1926,	Middel-Java, T. 124: 60
12 Februari 1926,	Maleisch gebied, T. 124: 228
24 Februari 1926,	Oost-Java met M., T. 124: 136
26 Februari 1926,	Middel-Java, T. 124: 63
29 Maart 1926,	Middel-Java, T. 123: 495
16 April 1926,	Vorstenlanden, T. 124: 409
7 Mei 1926,	West-Java, T. 124: 245
17 Mei 1926,	Minangkabau, T. 126: 89
27 Mei 1926,	Minangkabau, T. 126: 64
29 Juli 1926,	Zuid-Selebes, T. 124: 223
20 Augustus 1926,	Vorstenlanden, T. 124: 409
6 September 1926,	Vorstenlanden, T. 125: 122
9 September 1926,	West-Java, T. 125: 215
15 September 1926,	Oost-Java met M., T. 125: 486
23 September 1926,	Minangkabau, T. 126: 64
1 October 1926,	Minangkabau, T. 126: 64
11 November 1926,	Minangkabau, T. 126: 64
20 November 1926,	Maleisch gebied, T. 125: 247

8 December 1926, West-Java, T. 125: 127
8 December 1926, Minangkabau, T. 126: 64
30 December 1926, Minangkabau, T. 126: 89
14 Januari 1927, West-Java, T. 125: 215
17 Januari 1927, Vorstenlanden, T. 126: 313
3 Februari 1927, Oost-Java met M., T. 126: 136
11 Februari 1927, Minangkabau, T. 126: 130
9 Maart 1927, Oost-Java met M., T. 126: 308
28 April 1927, Maleisch gebied, T. 126: 1
5 Mei 1927, Minangkabau, T. 126: 64
16 Juni 1927, Vorstenlanden, T. 126: 194
28 Juli 1927, Middel-Java, T. 126: 201
5 September 1927, Oost-Java met M., T. 126: 455

B. Alkema en T. J. Bezemer. Volkenkunde van Nederlandsch-Indië (Haarlem, 1927).

J. Belksma. Een Toradja-huwelijk; Alle den Volcke, 12 (1918).

Berechting van familie- en erfrechtzaken ter Sumatra's Westkust (1925) [Godsdienstige rechtspraak en]; Adatrechtbundel XXVIII, blz. 109—127.

Berechting van familie- en erfrechtzaken in de Koeantan-districten (1925) [Godsdienstige rechtspraak en]; Adatrechtbundel XXVIII, blz. 205—209.

Berechting van familie- en erfrechtzaken [op Zuid-Sumatra] (1925) [Godsdienstige rechtspraak en]; Adatrechtbundel XXVIII, blz. 250—267.

Berechting van familie- en erfrechtzaken in Maleisch gebied (1925) [Godsdienstige rechtspraak en]; Adatrechtbundel XXVIII, blz. 333—340.

Berechting van familie- en erfrechtzaken op Bangka (1925) [Godsdienstige rechtspraak en]; Adatrechtbundel XXVIII, blz. 385.

Berechting van familie- en erfrechtzaken op Zuidoost-Borneo (1924—1925) [Godsdienstige rechtspraak en]; Adatrechtbundel XXVIII, blz. 415, 504—527.

Bezemer, zie Alkema.

Boedelscheidingen door den zelfbestuurder van Teupah (1922, 1924); Adatrechtbundel XXVIII, blz. 100—103.

Dr. J. L. A. Brandes. Nota over de Pĕpakĕm Tjĕrbon; Notulen Bataviaasch Genootschap 1894, blz. 47—56.

Dr. J. [L. A.] Brandes. Eenige officieele stukken met betrekking tot Tjĕrbon; Tijdschrift Bataviaasch Genootschap, 37 (1894).

C. A. de Brauw. Aanmerkingen op het stuk getiteld: Iets betreffende de verhouding der Pasemah-landen tot de sulthans van Palembang; Tijdschrift Bataviaasch Genootschap, 4 (1855).

E. H. de Bunsen. Formosa; Geographical Journal, 70 (1923), no. 3.

H. T. Damsté. Balische splinters; Koloniaal Tijdschrift, 15 (1926).

Het Desawezen; De Bestuursgids, 2 (1926—1927), no. 10—12.

Deskundigenrapport over huwelijksgoederenrecht ter hoofdplaats Djambi; Adatrechtbundel XXVIII, blz. 315.

C. L. van Doorn, Het verpanden en verhuren van klapperboomen en het voortijdig verkoopen van klapperproducten als middel tot credietverkrijging; Blaadje Volkscredietwezen, 15 (1927), no. 8.
Dorpsrechtspraak, zie Berechting en Inrichting.
Dorpsrechtspraak in familie- en erfrechtzaken [Minangkabau] (1918—1925); Adatrechtbundel XXVIII, blz. 132—186.
Dorpsrechtspraak in familie- en erfrechtzaken op Bangka (1915—1925); Adatrechtbundel XXVIII, blz. 394—398.
Eenige adatregels over erfrecht (vóór 1896) [Middel-Java]; Adatrechtbundel XXVIII, blz. 11—26.
Gegevens over de vererving met electie van het ambt van dessahoofd; De Bestuursgids. 1 (1925—1926), no. 9—10.
G. Gonggrijp. Over ethnologiese ekonomie; Koloniaal Tijdschrift, 16 (1927).
H. Groothuis, Godsdienst, zeden en gewoonten op Savoe; De Timorbode, 2 (1917).
Mr. B. ter Haar. Recensies van Holleman en van Soepomo; Indisch Tijdschrift van het Recht, 126 (1927).
J. Hessing. Zeden en gewoonten der Timoreezen; De Timorbode, 4 (1920).
J. Hessing. Bélis-huwelijk of kerkelijk huwelijk; De Timorbode, 6 (1922), 7 (1923).
A. J. van der Heyden, Het waterschapswezen in .... Bangli en Kloengkoeng; Koloniale Studiën, 9 (1925), dl II.
Mr. F. D. Holleman. Het adatrecht van de afdeeling Toeloengagoeng (gewest Kediri) (Buitenzorg, 1927).
Dr. W. Hoven. De Pasĕmah en haar verwantschaps-, huwelijks- en erfrecht (Wageningen, 1927).
Huender, zie Ranneft.
Huwelijk binnen de marga [in de Bataklanden] (1922); Adatrechtbundel XXVIII, blz. 105—106.
Inrichting van de dorpsrechtspraak voor met den godsdienst samenhangende zaken [Minangkabau] (1925); Adatrechtbundel XXVIII, blz. 130—131.
K. L. Jacobs [over een systeem van Javaansche samenwerking]; Blaadje Volkscredietwezen, 14 (1926).
J. F. Jasper. Tengger en de Tenggereezen III, Priesters en hun attributen; Djawa, 7 (1927).
Mr. J. van Kan. Uit de geschiedenis onzer codificatie; Indisch Tijdschrift van het Recht, 123 en 124 (1926). — Ook afzonderlijk (Batavia, 1927).
Mr. J. van Kan. De strijd om het volksrecht onder Rochussen-Duymaer van Twist. Bescheiden uit de jaren 1847—1855 openbaargemaakt; Tijdschrift Bataviaasch Genootschap, 67 (1927).
Dr. H. Kern. Recensie van Ling Roth; Tijdschrift Nederlandsch-Indië, 1897. — Verspreide geschriften, dl XIV.
R. A. Kern. Javaansche rechtsbedeeling. Een bijdrage tot de kennis

der geschiedenis van Java; Bijdragen Koninklijk Instituut, 83 (1927). — Ook afzonderlijk ('s-Gravenhage, 1927).

G. Landtman. The Kiwai Papuans of British New Guinea (London, 1927).

Leidraad bij het onderzoek naar de desa-autonomie op Java en Madoera (Weltevreden, 1927).

Dr. J. H. A. Logemann. Over enkele vraagstukken eener Indische staatrechtsbeoefening (Weltevreden, 1927).

J. Mallinckrodt. Het begrip djawi bij de Dajak van Zuid Borneo; Koloniaal Tijdschrift, 16 (1927).

Mededeeling betreffende de berechting van familie- en erfrechtzaken in de Gajō- en Alaslanden (1925); Adatrechtbundel XXVIII, blz. 104.

Mededeeling over vroegere rechtspraak in de Preanger (1910); Adatrechtbundel XXVIII, blz. 4.

Meijer, zie Ranneft.

Oetoyo, zie Koesoemooetoyo [in Literatuurlijst [2], 1927].

K. Prawirosoebroto. Een inlandsch millionnair; Blaadje Volkscredietwezen, 15 (1927), no. 9.

J. W. Meijer Ranneft en dr. W. Huender. Onderzoek naar den belastingdruk op de inlandsche bevolking [van Java en Madoera] (Weltevreden, 1926).

Dr. J. W. van Royen. De Palembangsche marga en haar grond- en waterrechten (Leiden, 1927).

Dr. J. W. de Stoppelaar. Balambangansch adatrecht (Wageningen, 1927).

Tjokrodirdjo. De dessa-gemeenschap; Soeloeh Indonesia 1 (1926), no. 10.

Dr. H. van der Veen. De Sa'dan Toradja's; Alle den Volcke, 16 (1922), 17 (1923).

G. de Vries. Bij de Berg-Alfoeren op West-Seran. Zeden, gewoonten en mythologie van een oervolk (Zutphen, 1927).

F. H. van de Wetering. Belis-huwelijk of kerkelijk huwelijk; De Timorbode, 6 (1922).

C. *Formosa en de Philippijnen.*

D. *Noorden van Borneo en Maleisch schiereiland.*

I. H. N. Evans. Papers on the ethnology and archaeology of the Malay Peninsula (Cambridge, 1927).

E. *Portugeesch-Timor.*

F. *Gebied der Tjams en Madagaskar.*

III. Eigen volksrecht van Chineezen en verdere uitheemsche oosterlingen.

Adatvonnissen van:

18 Maart 1927,	Oostkust van Sumatra, T. 125: 489
27 Mei 1927,	Java, T. 126: 302
2 Juni 1927,	Java, T. 126: 111

Dr. Erick Schmitt, Die Grundlagen der chinesischen Ehe (Leipzig, 1927).

IV. Godsdienstig recht.

De geheele Adatrechtbundel XXVIII ('s-Gravenhage, 1927).
Vonnissen in T. 110: 221 en Adatrechtbundels XXIII: 238—243; XXV: 165; XXVIII: blz. 5—10, 27—32, 41—57, 68—86, 268—282 304—310, 318—329, 407—414, 417—444, 447—455, 456—459, 460—465, 467—481, 483—486, 489—496.

Dec. 1927.

PRIJSLIJST

VAN DOOR HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

UITGEGEVEN WERKEN. [1])

***Bijdragen** tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederl. Indië. Uitg. door het Koninkl. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederl.-Indië. 1853—1925. 79 dln. 8vo. en gr. 8vo. van omstreeks 400 à 650 blz. met platen en kaarten.

1e Reeks. 1853-56. 4 dln.	f 12.—
2e Reeks. 1856—65. 8 dln.	f 40.—
3e Reeks. 1866—76. 12 dln. (dl. I uitverkocht)	f 55.—
4e Reeks. 1877—85. 10 dln. (dl. II uitverkocht)	f 45.—
5e Reeks. 1886—94. 10 dln.	f 60 —
6e Reeks. 1895-1902. 10 dln.	f 80.—
7e Reeks. Deel I. 1903	f 10.—
Id. Deel II. 1904	f 8.80
Id. Deel III. 1907	f 7.50
Id. Deel IV. 1905	f 9.50
Id. Deel V. 1906	f 9.50
Id. Deel VI. 1908	f 8.70
Id. Deel VII. 1908	f 10.—
Id. Deel VIII. 1909	f 10.—
Id. Deel IX. 1910	f 7.—
Id. Deel X. 1910	f 6.20
Deel 65—83. 1911—1927, per deel [2])	f 10.—

***Verslag** der feestviering van het vijf- en twintigjarig bestaan van het Instituut 1851—1876. 83 blz. . . . . f 0.90

Dit Verslag, opgemaakt door Dr. T. C. L. Wijnmalen, en diens Feestrede bevattende, vormt deel XII der 3e Reeks van de Bijdragen.

Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het 75 jarig bestaan (van het Kon. Instituut). 1926. IV, 286 blz. gr. 8°. Met platen en kaarten . . f 3.—

***Bijdragen** tot de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, uitg. ter gelegenheid van het VIe internationale Congres der Orientalisten te Leiden. 1883. 6, 265 blz. met 1 uitsl. tabel, 8, 253 blz. met 4 uitsl. kaarten. 2 dln. 8vo. Per deel f 3.50

Register op de eerste 50 deelen (1853—1899) van de „Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië", uitgegeven door het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, ter gelegenheid van zijn 50-jarig bestaan op 4 Juni 1901, bewerkt door G. P. Rouffaer, 1901. XIX, 120 blz. 8vo. . . . . f 2.75 [3])

Inhoudsopgave der Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, deel 51 (1900) tot en met 80 (1924), met alphabetisch register (door W. C. Muller). [Extra-bijvoegsel van deel 81 (1925)]. 1925, 68 blz. 8vo. f 2.— [3])

---

[1]) De met een sterretje gemerkte uitgaven zijn voor de leden van het Instituut voor de helft der genoemde prijzen verkrijgbaar.

[2]) De prijs der losse afleveringen van alle deelen bedraagt f 0.20 per 16 blz. druks.

[3]) Op verzoek aan den Secretaris, kosteloos voor de leden verkrijgbaar.

*__Aa, P. J. B. C. Robidé van der,__ De groote Bantamsche opstand in het midden der vorige eeuw, bewerkt naar meerendeels onuitgegeven bescheiden uit het oud-koloniaal archief, met drie officieële documenten als bijlagen. 1881. 2, 128 blz. . . . . f 1.50

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 4e Reeks, V.

*__Abiåså.__ Een Javaansch tooneelstuk (Wajang), met een Holl. vertaling en toelichtende nota door H. C. Humme. 1878. 4, 148 blz. 8°. . . . . f 2.25

*__Adatrechtbundel I,__ bezorgd door de commissie voor het adatrecht. Gemengd 1911. Herdruk. V, 248 blz. gr. 8°. Met uitsl. kaart . . . . f 2.50

*__Adatrechtbundel II.__ Java en Madoera. 1911. Herdruk. 292 blz. gr. 8°. . f 3.—

*__Adatrechtbundel III.__ Minahassa. 1911. Herdruk. 193 blz. gr. 8°. . . f 2.—

*__Adatrechtbundel IV.__ Java en Madoera. 1911. 617 blz. gr. 8°. . . . f 4.—

*__Adatrechtbundel V.__ Gemengd. 1912. XVIII, 491 blz. gr. 8°. Met uitsl. kaart. f 4.—

*__Adatrechtbundel VI.__ Sumatra. 1913. XVI, 454 blz. gr. 8°. . . . . f 4.—

*__Adatrechtbundel VII.__ Gemengd. 1913. XVI, 398 blz. gr. 8°. . . . . f 4.—

*__Adatrechtbundel VIII.__ Java en Madoera. 1914. XVI, 292 blz. gr. 8°. f 3.—

*__Adatrechtbundel IX.__ Celebes. 1914. XVI, 346 blz. gr. 8°. . . . . . f 3.50

*__Adatrechtbundel X.__ Gemengd. 1915. XX, 408 blz. gr. 8°. . . . . . f 4.—

*__Adatrechtbundel XI.__ Sumatra. 1915. XVI, 392 blz. gr. 8°. . . . . f 4.—

*__Adatrechtbundel XII.__ Gemengd. 1916. XX, 440 blz. gr. 8°. . . . . f 4.—

*__Adatrechtbundel XIII.__ Borneo. 1917. XX, 432 blz. gr. 8°. Met kaart. f 5.—

*__Adatrechtbundel XIV.__ Java en Madoera. 1917. XX, 358 blz. gr. 8°. . f 5.—

*__Adatrechtbundel XV.__ Bali en Lombok. 1918. XXII, 404 blz. gr. 8° . f 5.—

*__Adatrechtbundel XVI.__ Groote Oost en Philippijnen. 1919. XXII, 512 blz. gr. 8°. . . . . f 6.—

*__Adatrechtbundel XVII.__ Celebes. 1919. XXIV, 354 blz. gr. 8°. . . . f 4.—

*__Adatrechtbundel XVIII.__ Gemengd. 1919. XXVIII, 448 blz. gr. 8°. Met kaart f 5.50

*__Adatrechtbundel XIX.__ Java en Madoera. 1921. XXVIII, 498 blz. gr. 8°. Met kaart. . . . . f 6.—

*__Adatrechtbundel XX.__ Sumatra en Riau. 1922. XXX, 482 blz. gr. 8°. f 6.—

*__Adatrechtbundel XXI.__ Groote Oost en Philippijnen. 1922. VI, 422 blz. gr. 8°. . . . . f 5.50

*__Adatrechtbundel XXII.__ Gemengd. 1923. VIII, 464 blz. gr. 8°. Met platen f 6.—

*__Adatrechtbundel XXIII.__ Java en Bali. 1924. VIII, 488 blz. gr. 8°. Met kaart . . . . f 6.—

*__Adatrechtbundel XXIV.__ Groote Oost. 1925. VIII, 498 blz. gr. 8°. Met plaat . . . . f 6.—

*__Adatrechtbundel XXV.__ Gemengd. 1926. XLII, 504 blz. gr. 8°. . . . f 6.—

*__Adatrechtbundel XXVI.__ Maleisch gebied en Borneo. VI, 538 blz. gr. 8°. Met plaat . . . . f 6.—

*__Adatrechtbundel XXVIII.__ Gemengd. X, 544 blz. gr. 8°. . . . . . f 6.—

***Adiparwa.** Oudjavaansch prozageschrift uitgegeven door Dr. H. H. Juynboll. 1906. VI, 215 blz. f 2.75

***Adriani, N.** en **M. L.**, geb. **Gunning**, Hoofdstukken uit de Spraakkunst van het Tontemboansch naar aanteekeningen en mededeelingen van den heer J. Alb. T. Schwarz en anderen samengesteld. 1908. 259 blz. gr. 8vo. f 3.25

Arjuna-Wiwāha. Tekst en vertaling, door Dr. R. Ng. Poerbatjaraka (Lesya). 1926. 126 blz. gr. 8°. . . . . f 2.—

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, deel 82.

***Baarda, M. J. van**, Leidraad bij het bestudeeren van 't Galela'sch dialekt, op het eiland Halmaheira. 1908. II, 168 blz. gr. 8° . . . . f 2.50

*—— Woordenlijst. Galelareesch-Hollandsch. Met ethnologische aanteekeningen. 1895. III, 536 blz. gr. 8vo . . . . f 7.50

Babad Tanah Djawi, in proza. Javaansche geschiedenis loopende tot het jaar 1647 der Javaansche jaartelling; uitg. door J. J. Meinsma.
Eerste Stuk. 3e druk. Bezorgd door A. C. Vreede. 1903. 10, 338 blz. 8vo. f 4.50
Tweede Stuk. 2de druk. Bezorgd door „ „ 1899. 8, 354 blz. 8vo. f 3.50

—— Aanteekeningen van J. J. Meinsma. 1877. 2, II, 109 blz. 8vo. . . f 1.90

***Berg, Mr. L. W. C. van den**, De Mohammedaansche Vorsten in Nederlandsch-Indië. 1901. 80 blz. . . . . f 1.20

*—— Het inlandsche Gemeentewezen op Java en Madoera. 1901. 140 blz. f 2.—

Beide geschriften van Mr. van den Berg zijn afzond. afdrukken uit de Bijdragen.

***Bernstein, H. A.**, Dagboek van zijn laatste reis van Ternate naar Nieuw-Guinea, Salawatti en Batanta, Oct. 1864—April 1865, bewerkt door S. C. J. W. van Musschenbroek. 1883. 4, 258 blz. 8° met uitsl. kaart . . . . . f 3.50

Dit werk vormt deel VII van de 4e Reeks der Bijdragen.

Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd **Tjandi Djago**, in de res. Pasoeroean. Samengesteld naar de gegevens verstrekt door H. L. Leydie Melville en J. Knebel, onder leiding van Dr. J. L. A. Brandes. [Archaeologisch Onderzoek op Java en Madura, I.] 1904. XII, 116 blz. met 104 platen, 24 (deels uitslaande) bouwkundige teekeningen, en 1 kaart. gr. 4to . . . . f 25.—

Beschrijving van **Tjandi Singasari**; en de Wolkentooneelen van **Panataran.** Samengesteld naar de gegevens verstrekt door H. L. Leydie Melville en J. Knebel, onder leiding van wijlen Dr. J. L. A. Brandes. Benevens eene herdenking van **Dr. J. L. A. Brandes**, door G. P. Rouffaer. [Archaeologisch Onderzoek op Java en Madura, II.] 1909. XI, XLVI*, 116 blz. met portret, 112 platen, 19 (deels uitslaande) teekeningen, en 2 kaarten, gr. 4to. f 30.—

***Bhârata-Yuddha.** Oudjavaansch heldendicht, uitgegeven door Dr. J. G. H. Gunning. 1903. IV, 112, en 23 blz. gr. 4to . . . . f 6.—

***Bleeker, P.**, Nieuwe bijdragen tot de kennis der bevolkingsstatistiek van Java. 1870. 192 blz. f 1.50

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 3e Reeks, IV.

***Bock, C.**, Reis in Oost- en Zuid-Borneo, van Koetei naar Bandjermasin. Met histor. inleiding, uitg. door P. J. B. C. Robidé van der Aa en S. W. Tromp. 1881, 1887. LXXI, 129 blz. met atlas van 30 platen (kleurendruk) en 1 kaart. gr. 4to . . . . f 8.—

***Boek, Het,** van den Kantjil. Javaansch dierenepos. Herziene uitgave. 1889. 176 blz. 8vo . . . . f 3.25

***Bordewijk, Mr. Dr. H. W. C.,** Ontstaan en ontwikkeling van het staatsrecht van Curaçao. 1911. VIII, 307 blz. gr. 8°. . . . . f 4.—

***Bosch, J. van den,** Verslag mijner verrigtingen in Indië, gedurende de jaren 1830, 1831, 1832, 1833. — 1864. 186 blz.. . . . . f 1.—

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 2ᵉ Reeks, VII.

***Boudewijnse, J.,** Alphabetisch overzigt van het werk van S. van Deventer J. Szn. „Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java". 1868. 125 blz. . . . . f 1.—

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 3ᵉ Reeks, II.

***Breukink, J.,** Bijdragen tot eene Gorontalo'sche spraakkunst. Sjart behasa Gorontalo. 1906. 86 blz. gr. 8vo . . . . f 1.20

***Campen, C. F. H.,** Beschrijving van de Westkust van het Noorder-Schiereiland van Halmahera. 1888. 9 blz. met kaart . . . . f 0.25

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 5ᵉ Reeks, III.

***Chijs, J. A. van der,** De Nederlanders te Jakatra. 1860. XII, 264 blz. 8vo. f 1.50

*—— Neêrlands streven tot openstelling van Japan voor den wereldhandel. Uit officieële, grootendeels onuitgegeven bescheiden toegelicht. 1867. XIV, 532 blz. 8vo . . . . f 1.50

***Coen, Jan Pietersz.** Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië, verzameld door Dr. H. T. Colenbrander. per deel . . . . f 25.—

I, 1919, XX, 854 blz. gr. 8°. Met portretten; II, 1920, XX, 814 blz.; III, XXXIV, 1064 blz.; IV, XXIV, 782 blz.; V, XVIII, 896 blz.

***Delden-Laërne, K. F. van,** Braziliё en Java. De koffiecultuur in Amerika, Azië en Afrika. 1885. XVIII, 580 blz. met 4 kaarten . . . . . . f 10.—

Dit werk vormt deel IX van de 4ᵉ Reeks der Bijdragen.

***Elshout, Dr. J. M.,** De Kĕnja-Dajaks uit het Apo-Kajangebied. Bijdragen tot de kennis van Centraal-Borneo. 1926. VIII, 524 blz. gr. 8°. Met platen en kaart . . . . f 10.—

***Ent, M. van der,** Hollandsch-Soendasche spreekwijzen, brieven, enz. 1891. 107 blz. . . . . f 1.50

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 5ᵉ Reeks, VI.

***Fortgens, J.,** Bijdrage tot de kennis van het Sobojo (eiland Taliabo, Soela-groep). 1921. II, 112 blz. gr. 8°. . . . . f 2.50

***Geschiedenis** van Tanette. Boegineesche tekst met aanteek., door G. K. Niemann. Uitgeg. ter geleg. van het VIᵉ Intern. Orientalisten-Congres te Leiden. 1883. 14, 174 blz. 8vo . . . . f 2.25

***Groeneveldt, W. P.,** De Nederlanders in China. Dl. I. (1601—1625). 1897. 600 blz. gr. 8°. f 7.25

Dit werk vormt deel IV van de 6ᵉ Reeks der Bijdragen.

***Groneman, Dr. J.,** Tjandi Parambanan op Midden-Java na de ontgraving, met 64 lichtdrukken van Cephas. 1893. 30 blz. gr. 4to . . . . f 25.—

*—— De Garĕbĕg's te Ngajogyåkartå. Met 26 photogr. van Cephas. 1895. 88 blz. langw. 4to . . . . f 6.—

***Groot, Dr. J. J. M. de,** Het Kongsiwezen van Borneo. 1885. VIII, 193 blz. met 2 kaarten. gr. 8vo . . . . f 2.75

*—— De lijkbezorging der Emoy-Chineezen. 1892. 114 blz. . . . . . . f 1.50
Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 5e Reeks, VII.

***Handelingen** over de Reglementen op het beleid der Regering in de koloniën Suriname en Curaçao, door Mr. Dr. H. W. C. Bordewijk. 1914. VIII, 876 blz. gr. 8° f 10.—

***Hart, C. van der,** Reize rondom het eiland Celebes en naar eenige der Moluksche eilanden. 1854. XVIII, 277 blz. met 13 pl. (lith.) en 3 kaarten. 8vo. . f 1.—

***Hasselt, F. J. F. van,** Spraakkunst der Nufoorsche taal. 1905. II, 61 blz. gr. 8vo. . . . . f 0.80

***Hendriks, H.,** Het Burusch van Màsarètè. 1897. 176 blz. gr. 8vo. . . f 3.—

***Hueting, A.,** Tobèloreesch-Hollandsch woordenboek met Hollandsch- Tobèloreesche inhoudsopgave. 1908. 516 blz. gr. 8vo . . . . f 8.—

***Jacobs, Dr. Jul., en J. J. Meijer,** De Badoej's. 1891. 175 blz. gr. 8vo. f 3.—

***Javaansche Woordenlijst,** bevattende woorden in Midden-Java in gebruik, vergeleken met het Javaansch in de residentie Soerakarta, verzameld door H. A. de Nooy, met bijstand van Mas Padmasoesastra. 1893. V, 195 blz. gr. 8vo. f 4.50

***Juynboll, H. H.,** Kawi-Balineesch-Nederlandsch glossarium op het Oud-Javaansch Râmâyaṇa. 1901. VI, 644 blz. gr. 8vo. . . . . f 10.—

***Kats, J.,** Het Tjamoro van Guam en Saipan vergeleken met eenige verwante talen. Met opmerkingen van Prof. Mr. Dr. J. C. G. Jonker. 1917. XII, 312 blz. gr. 8°. f 3.—

***Kemp, P. H. van der,** Dipanagara. Eene geschiedkundige Hamlettype. 1896. 147 blz. met portret . . . . f 2.50
Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 6e Reeks, II.

***Kern.** Verspreide geschriften, onder zijn toezicht verzameld; per deel f 6.— geb. f 7.20.

I. Voor-Indië, Eerste gedeelte. 1913. VIII, 320 blz. gr. 8°.
II. „ „ , Tweede „ 1913. VI, 320 blz. gr. 8°.
III. „ „ , Slot; Achter-Indië, Eerste gedeelte. 1915. VI, 324 blz. gr. 8°.
IV. Achter-Indië, Slot; Brahmanisme en Buddhisme enz. 1916. VI, 341 blz. gr. 8°
V. Mal.-Pol. taalvergelijking, Slot. Indonesië in 't algemeen, Eerste gedeelte. 1916. VI, 324 blz. gr. 8°.
VI. Indonesië in 't algemeen, Slot. Inscripties van den Indischen Archipel, Eerste gedeelte. 1917. VI, 320 blz. gr. 8°. Met tabel.
VII. Inscripties van den Indischen Archipel, Slot. De Nāgarakṛtāgama, Eerste gedeelte. 1917. VII, 320 blz. gr. 8°. Met facsimiles.
VIII. De Nāgarakrtāgama, Slot. Spraakkunst van het Oudjavaansch, Eerste gedeelte. 1918. VI, 324 blz. gr. 8°. Met uitslaande kaart.
IX. Spraakkunst van het Oudjavaansch, Slot. Diversen Oudjavaansch, Eerste gedeelte. 1920. VI, 316 blz. gr. 8°.
X. Diversen Oudjavaansch, Slot. Diversen Nieuwjavaansch. Filippijnsche studies, Eerste gedeelte. 1922. VI, 324 blz. gr. 8°.
XI. Filippijnsche studies, Slot. Germaansch, Eerste gedeelte. 1923. VI, 328 blz. gr. 8°.
XII. Germaansch. Slot. Andere Indogermaansche talen. 1924. VI, 334 blz. gr. 8°.
XIII. Diversen en Nalezing, Eerste gedeelte. 1927. VI, 320 blz. gr. 8°
XIV. Diversen en Nalezing, Tweede gedeelte. 1927. VIII, 340 blz. gr. 8°.

***Kern, R. A.,** Javaansche rechtsbedeeling. Een bijdrage tot de kennis der geschiedenis van Java. 1927. 130 blz. gr. 8°. . . . . f 1.50
Afzond. afdruk uit de Bijdragen, deel 83.

***Korn**, **V. E.**, Balische overeenkomsten. 1922. IV, 120 blz. gr. 8°. . . f 2.50

***Krom**, **Dr. N. J**, Hindoe-Javaansche geschiedenis. 1926. VI, 494 blz. gr. 8°. f 15.—

***Kruyt**, **Alb. C.**, Woordenlijst van de Bareë-taal, gesproken door de Alfoeren van Centraal-Celebes. 1894. 122 blz. gr. 8vo . . . . f 2.—

*—— Het Animisme in den Indischen Archipel. 1906. XV, 541 blz. gr. 8vo. f 7.—

***Langen**, **K. F. H. van**, De inrichting van het Atjehsche Staatsbestuur onder het Sultanaat, 1888. 92 blz. m. tab. . . . . f 1.50
Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 5e Reeks, III.

*—— Handleiding voor de beoefening der Atjehsche taal. 1889. XIV, 158 blz. gr. 8vo . . . . f 2.50

*—— Woordenboek der Atjehsche taal. 1889. VI, 288 blz. gr. 8vo . . f 4.— [1])

***Leupe**, **P. A.**, De reizen der Nederlanders naar Nieuw-Guinea en de Papoesche eilanden in de 17e en 18e eeuw. 1875. VIII, 300 blz. met 3 uitsl. kaarten. f 1.—
Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 3e Reeks, X.

***Liefrinck**, **F. A.**, De landsverordeningen der Balische vorsten van Lombok. 1915. X, 476; VIII, 300 blz. 2 dln. gr. 8°. . . . . f 6.—

*—— Landsverordeningen van inlandsche vorsten op Bali. 1917. XII, 352 blz. gr. 8°. . . . . f 4.—

*—— Nog eenige verordeningen en overeenkomsten van Balische vorsten. 1921. IV, 542 blz. gr. 8°. Met portret en platen . . . . f 6.—

***Loebèr Jr.**, **J. A.**, Timoreesch snijwerk en ornament. Bijdrage tot de Indonesische Kunstgeschiedenis. 1903. 81 blz. met 22 platen; en illustraties tusschen den tekst. gr. 8vo. . . . . f 2.—

***Ludeking**, **E. W. A.**, Schets van de Residentie Amboina. 1868. 4, 274 blz. met 1 plaat en 1 tabel . . . . f 2.50
Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 3e Reeks, III.

***Martin**, **Dr. K.**, Bericht über eine Reise ins Gebiet des oberen Surinam. 1886. 76 blz. met 4 platen . . . . f 1.50
Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 5e Reeks, I.

***Matthes**, **B. F.**, Eenige proeven van Boegineesche en Makassaarsche poëzie. 1883. 4, 62 blz. 8vo . . . . f 1.—

***Millies**, **H. C.**, Recherches sur les monnaies des indigènes de l'Archipel Indien, et de la Péninsule Malaie. (Ouvrage posthume publié par G. K. Niemann). 1871. VIII, 180 blz. met 26 platen (lith.). gr. 4to . . . . f 6.—

***Müller**, **S.**, Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel, gedaan .... tusschen de jaren 1828 en 36. Nieuwe uitg. 1857. VIII, 327; VIII, 350 blz. met 4 pl. (lith.) en 3 uitsl. kaarten. 2 dln. 8vo . . . . f 5.—

***Müller**, **S.** en **Horner**, **L.**, Fragmenten uit de reizen en onderzoekingen in Sumatra, enz. 1855. 201 blz.. . . . . f 2.50
Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 1e Reeks, II en III.

***Muller**, **W. C.**, Catalogus der Land- en Zeekaarten van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië. 1913. VIII, 151 blz. gr. 8° . . . . f 2.—

---

[1]) *Handleiding en Woordenboek te zamen f 5.—

***Muller, W. C.**, Catalogus der Koloniale Bibliotheek van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië en het Indisch Genootschap. *Eerste Supplement.* 1915. VIII, 426 blz. . . . . f 2.50 [1])

*—— Catalogus der Koloniale Bibliotheek van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië en het Indisch Genootschap. *Tweede Supplement.* 1927. VIII, 460 blz. gr. 8°. Gebrocheerd f 2.50; gebonden f 3.—

***Nāgarakṛtāgama.** Het Oud-Javaansche lofdicht — van Prapañca (1365 A. D.). Tekst, vertaling en bespreking, overgedrukt uit de Verspreide Geschriften, Dl. VII—VIII, van Prof. Dr. H. Kern. Met aanteekeningen van Dr. N. J. Krom. 1919. VIII, 320 blz. Met uitslaande plaat en oudheidkundige kaart f 7.50

Niemann, G. K., Bloemlezing uit Maleische geschriften. 1906. 57, 240; en 30, 144 blz. Arab. letter. 2 stukken. 8vo . . . . f 5.—

1e stuk 5e druk f 3.50, 2e stuk 3e druk f 1.50.

***Nieuw-Guinea,** ethnographisch en natuurkundig onderzocht en beschreven in 1858 door eene Nederl.-Indische Commissie. 1862. XII, 234 blz. met 26 pl. (lith.) en Atlas in 4to. van 7 kaarten . . . . f 3.—

Dit werk vormt deel V van de 2e Reeks der Bijdragen.

***Ossenbruggen, Mr. F. D. E. van.** Oorsprong en eerste ontwikkeling van het testeer- en voogdijrecht, beschouwd in verband met de ontwikkeling van het familie- en erfrecht. Eene ethnologisch-juridische schets. 1902. III, 221 blz. gr. 8vo. . . . . f 2.75

***Râmâyaṇa.** Oudjavaansch heldendicht, uitgegeven door H. Kern. 1900. VII, 316, en 20 blz. gr. 4to . . . . f 10.—

***Rechtsbronnen van Zuid-Sumatra,** uitgegeven, vertaald en toegelicht, door Mr. L. W. C. van den Berg. 1894. 352 blz. . . . . f 3.—

Dit werk vormt deel IX van de 5e Reeks der Bijdragen.

***Reinwardt, C. G. C.,** Reize naar het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel in het jaar 1821. Bewerkt door W. H. de Vriese. 1858. XVI, 646 blz. Met 19 platen (lith. en kleurendruk.) gr. 8vo. In linnen band. . f 3.—

***Reizen** naar Nederlandsch Nieuw-Guinea, 1871, 72, 75—76, door P. van der Crab en J. E. Teysmann, J. G. Coorengel en A. J. Langeveldt van Hemert en P. Swaan. Met toel. door P. J. B. C. Robidé van der Aa. 1879. XLII, 480 blz. met 2 uitsl. kaarten. gr. 8vo . . . . f 3.—

***Roest, J. L. D. van der,** Woordenlijst der Tobelo-Bòèng-taal. 1905. 138 blz. gr. 8vo. . . . . f 1.80

***Rosenberg, C. B. H. von,** Reistogten in de afd. Gorontalo. 1865. 192, 2 blz. met 9 pl. (lith. en chromolith.) en 4 kaarten. 8vo . . . . f 2.—

*—— Reis naar de Zuidoostereilanden, gedaan in 1865, op last der regeering van Ned. O. I. 1867. XI, 125 blz. met 7 platen. (lith. en chromolith.). 8vo. f 1.—

*—— Reistochten naar de Geelvinkbaai op Nieuw-Guinea in de jaren 1869 en 1870. Uitg. door Robidé van der Aa. 1875. XXIV, 154 blz. met portret, 20 pl. (lith. en chromolith.) en 1 uitsl. kaart. gr. 4to. . . . . . . f 2.50

***Rouffaer (G. P.) en W. C. Muller.** Catalogus der Koloniale Bibliotheek van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië en het Indisch Genootschap. 1908. IX, 1053 blz. gr. 8vo . . . . . f 5.— [2])

---

1) Zie ook Rouffaer en Muller.

2) Zie ook Muller.

***Sang hyang Kamahâyânikan.** Oud-Javaansche tekst met Inleiding, Vertaling en Aanteekeningen, door J. Kats. 1910. 216 blz. gr. 8vo . . . . . f 3.—

***Sangireesche Teksten,** met vertaling en aanteekeningen, uitgegeven door Dr. N. Adriani. 894. 416 blz. . . . . f 4.—

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 5e Reeks, X.

***Scheerer, O.,** The particles of relation of the Isinai language. 1918. IV, 116 blz. gr. 8o. . . . . f 3.—

***Schlegel, G.,** Sing chin khao youen. Uranographie chinoise ou preuves directes que l'astronomie primitive est originaire de la Chine. 1875. 2 dln. roy. 8vo. 24, 930 blz. met uitsl. tabel en Atlas van 7 kaarten in folio . . . . f 5.—

***Schröder, E. E. W. G.,** Gorontalosche woordenlijst. 1908. 172 blz. gr. 8vo. f 2.50

***Snouck Hurgronje, Dr. C.,** Mekkanische Sprichwörter und Redensarten. 1889. 144 blz. . . . . f 2.50

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 5e Reeks, I.

***Stresemann, E.,** Die Paulohisprache. Ein Beitrag zur Kenntnis der Amboinischen Sprachengruppe. 1918. IV, 244 blz. . . . . f 4.—

***Sundermann, H.,** Niassische Sprachlehre. 1913. 136 blz. gr. 8o . . . f 1.70

***Toorn, J. L. van der,** Minangkabausch-Maleisch Nederlandsch Woordenboek. 1891. XI, 392 blz. gr. 8vo . . . . f 8.—

*—— Minangkabausche Spraakkunst. 1899. XXIV en 227 blz. gr. 8vo. f 5.—

Tuuk, H. N. van der, Maleisch leesboek. 7e druk. 1920. 60 blz. Arab. letter. 8vo . . . . f 0.60

***Vertellingen, Javaansche,** bevattende de lotgevallen van een kantjil, een reebok en andere dieren, voor de uitg. bewerkt door W. Palmer van den Broek. 1878. VIII, 212 blz. 8vo. . . . . f 3.25

***Vries, M. Gz.,** Reize naar Japan in 1643. Uitg. met bijlagen door P. A. Leupe. 1858. 2, 440 blz. met 1 uitsl. kaart en 1 bl. facs. 8vo . . . . . . f 1.50

***Wilken, Dr. G. A.,** [1]) De verbreiding van het matriarchaat op Sumatra. 1888. 53 blz.. . . . . f 1.—

*—— Iets over de schedelvereering bij de volken van den Indischen Archipel. 1889. 41 blz. . . . . f 0.80

*—— Plechtigheden en gebruiken bij verlovingen en huwelijken bij de volken van den Indischen Archipel. 2e Stuk. 1889. 84 blz. . . . . f 1.—

*—— Struma en cretinisme in den Indischen Archipel. 1890. 77 blz.. . . f 1.50

*—— De hagedis in het volksgeloof der Malayo-Polynesiërs. 1891. 30 blz. met 2 platen in kleurendruk . . . . f 0.75

*—— Over het huwelijks- en erfrecht bij de volken van Zuid-Sumatra. Eene bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van het familierecht. 1891. 87 blz. f 1.60

***Wiratparwawa,** Oudjavaansch prozageschrift uitgegeven door Dr. H. H. Juynboll. 1912. 98 blz. gr. 8o . . . . f 1.50

***Wijngaarden, J. K.,** Sawuneesche Woordenlijst. 1896. 120 blz. gr. 8vo. f 1.50

[1]) Deze geschriften van Prof. Wilken zijn afzond. afdrukken uit de Bijdragen.

Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

Prof. Mr. J. H. Carpentier Alting.
H. T. Damsté.
Prof. J. C. van Eerde.
O. L. Helfrich.
Prof. Dr. N. J. Krom.
Prof. Dr. Th. W. Juynboll.
F. A. Liefrinck.
Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel.
Mr. Dr. W. M. G. Schumann.

EERELEDEN.

Mr. A. Capadose, Huize Hoogwolde, Leidsche straatweg 107, Wassenaar.
Sir H. W. A. Deterding, den Haag, (adres Bat. Petroleum Mij.).
Jhr. H. Loudon, Wassenaar, Huize „Voor Linden".
Dr. G. P. Rouffaer, den Haag, van Bleiswijkstraat 71 *f*.
Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje, Leiden, Rapenburg 61.
Dr. J. W. IJzerman, Wassenaar, Schouwweg 43.

BUITENLANDSCHE LEDEN.

E. Aymonier, Parijs, École Coloniale, Avenue de l'Observatoire 2.
Henri Basset, Dir. Inst. d. Hautes Etudes Marocaines à Rabat.
Prof. C. Otto Blagden, Londen E. C. 2, Finsbury Circus, School of Oriental Studies.
Prof. Dr. R. Brandstetter, Luzern, Schloszstr. 18.
G. Coedès, Conservateur de la Bibliothèque Nationale de Siam, Bangkok.
Prof. A. Cabaton, Parijs, Rue François Bonvin 21.
J. Chailley, Parijs, (16), 3 Rue de Fraktir.
Prof. Guido Cora, Rome, Via Nazionale 181.
Prof. Clive Day, New Haven, Connecticut, Lawrence Hall 267.
G. Ferrand, Parijs, Rue Racine 28.
L. Finot, Parijs, Rue Poussin 11.
A. Foucher, Parijs, 286 Boulevard Raspail XIVe.
Dr. Henri Froidevaux, Versailles, Rue d'Angivilliers 47.
Prof. A. R. Hein, Weenen, III Kleistgasse 18.
Prof. S. J. Hickson, Cambridge, 26 Barton Road.
G. Julien, Gouverneur des Colonies, Parijs XV, 116 Rue Lecourbe.

Dr. OSKAR NACHOD, Dresden—N, Arneltstrasse 2.
Dr. T. H. PARDO DE TAVERA, Manila, Calle de Centeno.
Prof. P. E. PAVOLINI, Florence, Piazza San Marco 2.
P. PELLIOT, Professeur au College de France, Paris (VII) 38 Rue de Varennes.
JAMES A. ROBERTSON, 54 Flower Ave., Takoma Park, Maryland. (United States).
Raja Sir SOURINDRO MOHUN TAGORE, Mus. Doct., Calcutta.
Prof. Dr. EDWARD B. TYLOR, Oxford, University Museum.
Sir GEORGE WATT, Londen, Kew Gardens.

LEDEN-DONATEURS EN DONATRICES.

a. door storting van minstens f 1000.— in eens:

Bataafsche Petroleummaatschappij, den Haag, Carel v. Bylandtlaan 30.
TH. F. A. DELPRAT, Amsterdam, Paulus Potterstraat 24.
S. P. VAN EEGHEN, Amsterdam, Heerengracht 462.
Mr. M. ENSCHEDÉ, den Haag, Daendelsstraat 33.
Prof. Mr. J. E. HEERES, den Haag, Benoordenhoutsche weg 6.
E. HELDRING, Amsterdam, Heerengracht 478.
FRANS JURGENS, Nijmegen, Heyendaal.
A. G. KRÖLLER, den Haag, Lange Voorhout 3.
Landbouw Maatschappij Bantool, den Haag, Wassenaarschekade 11.
H. E. LEVERT, den Haag, Stadhouderslaan 140.
P. A. PIJNAPPEL, Hilversum, Huize „de Hoorneboeg".
H. C. REHBOCK, Amsterdam, Keizersgracht 517.
A. STOOP, Bloemendaal, Huize „de Rijp".

b. door jaarlijksche bijdragen van minstens f 25.—:

500 gulden.

Nederlandsche Handelmaatschappij, Amsterdam, Heerengracht 466.

250 gulden.

Maatschappij tot exploitatie der suikerfabrieken Sentanen lor, Brangkal en Dinoyo, den Haag, R. J. Schimmelpennincklaan 3.

150 gulden.

Administratiekantoor S. E. Ramondt en J. Dolleman (vertegenwoordigende de Cultuur-Mijen: Kemanglen, Doekoewringin, Boedoean, Soemberredjo, Balong Bendo, Soember Kareng, Mij. t. Expl. der S. f. Waroe, Tjebongan, S. f. Boedjong, Krian, S. o. Poerworedjo, Suiker Cult. Mij.), Amsterdam, Keizersgracht 158.

100 gulden.

Bond van Eigenaren van Suikerondernemingen in Nederlandsch-Indie, den Haag, Laan van Meerdervoort 9.

Cultuurmaatschappij Bogokidoel, den Haag, R. J. Schimmelpennincklaan 3.

Cultuurmaatschappij der Vorstenlanden, Amsterdam, Heerengracht 392.

Koloniale Bank, Amsterdam, Heerengracht 543.

Koninklijke Paketvaartmaatschappij, Amsterdam, Scheepvaarthuis, Prins Hendrikkade 112—114.

50 gulden.

Billiton-Maatschappij, den Haag, Korte Voorhout 12.

Cultuur Maatschappij Besito, den Haag, Laan van Meerdervoort 108.

Cultuur Maatschappij Gempol Krep. den Haag, R. J. Schimmelpenninck-laan 3.

Cultuur Maatschappij Gesiekan en Magoewo, den Haag, Javastraat 14.

Cultuur Maatschappij Kali Bakar, den Haag, R. J. Schimmelpenninck-laan 3.

Cultuur Maatschappij Kaliwoengoe Plantaran, Amsterdam, Heerengracht 392.

Cultuur Maatschappij Langsee, den Haag, Javastraat 14.

Cultuur-Maatschappij „Molio Ardjo", Huize Westerveld, Elden (bij Arnhem. (Adres voor de contributie: Rotterdam, Intern. Crediet- en Handelsvereeniging Rotterdam).

Cultuur Maatschappij Petjangaän, den Haag, Javastraat 14.

Cultuur Maatschappij Tangoenan, den Haag, R. J. Schimmelpenninck-laan 3.

Deli-Batavia Maatschappij, Amsterdam, Heerengracht 286.

Deli Maatschappij, Amsterdam, Keizersgracht 690.

Deli Spoorwegmaatschappij, Amsterdam, Heerengracht 164.

Mr. R. H. Erdmann, Amsterdam, Beurskamers 11—13.

Exploratie en Exploitatie Maatschappij Bolang Mongondou, den Haag, van Beuningenstraat 74.

Handelsvereeniging Amsterdam, Amsterdam, N. Z. Voorburgwal 162.

Hollandsch Amerikaansche Plantage Mij., Amsterdam, Dam 6

Internationale Crediet- en Handelsvereeniging Rotterdam, Rotterdam. Wijnhaven N.Z. 169.
Javasche Cultuurmaatschappij, Amsterdam, Singel 250.
Koninklijke Maatschappij tot exploitatie van petroleumbronnen, den Haag, Carel van Bylandtlaan 30.
Landbouw Maatschappij Bangak. den Haag, Huize „Semarang" Thomsonlaan 40.
Landbouw Maatschappij Ketanen. den Haag. R. J. Schimmelpennincklaan 3.
Maatschappij tot exploitatie der landen nagelaten door Mr. W. A. baron BAUD. den Haag. Schuytstraat 2.
Maatschappij tot exploitatie der suikerondernemingen Kremboong en Toelangan, den Haag, Princessegracht 19.
Maatschappij tot exploitatie van de suikeronderneming „Djatie", den Haag. Laan van Meerdervoort 20.
Maatschappij tot exploitatie van de suikeronderneming Tjomal, den Haag, Javastraat 1*b*.
N. V. Handelsvennootschap v h. Maintz en Co.. Amsterdam, N. Spiegelstraat 17.
Ned.-Indische Gasmaatschappij, Rotterdam. Willemsplein 10.
Ned.-Indische Handelsbank, Amsterdam. Singel 250.
Ned.-Indische Landbouwmaatschappij. Amsterdam. Singel 250.
Rotterdamsche Lloyd. Rotterdam, Veerhaven 7.
Samarang-Jonana Stoomtram Maatschappij, den Haag, Jan Pietersz. Coenstraat 2—8.
Senembah Maatschappij. Amsterdam. Leidsche gracht 13/15.
Stoomvaart Mij. „Nederland", Amsterdam, Prins Hendrikkade 159-160.
Vereeniging van ambtenaren van het Binnenlandsch Bestuur. den Haag. Heemskerkstraat 1*a*.

25 gulden.

Alg. Ned. Indische Electriciteit-Maatschappij, Amsterdam, N. Spiegelstraat 17.
C. J. K. VAN AALST. Huis-te-Hoevelaken, Hoevelaken (Gelderland).
Firma H. G. Th. Crone, Amsterdam, N.Z. Voorburgwal 104.
Cultuur Maatschappij Djoewiring, den Haag, Wassenaarsche kade 25.
Cultuur Maatschappij Kadhipaten, den Haag, Javastraat 1 *b*.
Cultuur Maatschappij Mandjoong. Amsterdam, Heerengracht 479.
Cultuurmaatschappij „Pagottan", den Haag, v. Boetzelaerlaan 125.
Cultuur Maatschappij Tjokro Toelong, Amsterdam, Heerengracht 479.
Cultuurmaatschappij „Tjiomas". den Haag. Mauritskade 3. (Contributie adres Sweelinckplein 74).

Cultuurmaatschappij Watoetoelis Poppoh, den Haag, Wassenaarsche kade 9.

Cultuur Maatschappij „Wonolangan", den Haag, Javastraat 1 *b*.

P. L. DUBOURCQ, Delft, Nieuwe Plantage 54.

Jhr. Mr. A. C. D. DE GRAEFF, Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië, Buitenzorg.

TH. R. HAASMANN, den Haag, Stadhouderslaan 124.

Mr. J. VAN HOBOKEN, Rotterdam.

Hollandsche Maatschappij tot het maken van werken in Gewapend Beton, den Haag, Groot Hertoginnelaan 258.

A. W. F. IDENBURG. Scheveningen. Cremerweg 5.

Japarasche Cultuurmaatschappij, den Haag, Wassenaarsche weg 36.

O. S. KNOTTNERUS, Rotterdam, Mathenesserlaan 457.

Mr. J. P. Graaf VAN LIMBURG STIRUM, Leuvenum, gem. Ermelo. (Contributie-adres: F. H. & R. Fockema te Arnhem).

Maatschappij tot Exploitatie van de Koffieonderneming „Kali Kempit", den Haag, R. J. Schimmelpennincklaan 3.

N. V. Amsterdamsch Kantoor voor Indische zaken, Amsterdam, N. Spiegelstraat 17.

N. V. de Deli Courant, den Haag, Parkstraat 37.

N.V. Cult. Maatschappij Ver. Lawoe-ondernemingen, den Haag, Wassenaarsche weg 36.

N. V. Java-China-Japanlijn, Amsterdam. Prins Hendrikkade 34.

N. V. Klattensche Cultuurmaatschappij, den Haag, Wassenaarscheweg 36.

N. V. Kultuurmaatschappij „Pasir Nangka", Weltevreden, Kramat Salemba 176.

N. V. Landbouw-Maatschappij „Bantool", den Haag, Wassenaarschekade 20.

N. V. Maatschappij tot Exploitatie der Suikerfabriek „Tandjong Tirto", den Haag, Wassenaarschekade 20.

N.V. Suikerfabrieken Tjeweng-Lestari, Den Haag, Wassenaarsche kade 11.

N. V. Zeehaven en Kolenstation „Sabang", Amsterdam, Beurspassage 8.

Ned.-Ind. Maatschappij tot voortzetting der zaken van VAN DER LINDE & TEVES en R. S. STOKVIS & ZONEN LTD., Amsterdam, J. W. Brouwerplein 2.

Ned. Ind. Spoorwegmaatschappij, den Haag, Wassenaarsche kade 25.

Mr. L. SCHOUTENDORP, Landsadvocaat, Weltevreden

Semarangsche Administratie Maatschappij, Amsterdam, De Wittenkade 48-50.

Sumatra-Rubber-Cultuur Mij. „Serbadjadi", Amsterdam, Keizersgracht 573-575.

Mr. A. G. N. Swart, den Haag, Schuytstraat 2.
Ir. P. W. M. Trap, S.f. Bantool, Jogjakarta (Java).
Mr. M. W. F. Treub, den Haag, Duinweg 37.
F. P. J. Vester, Amsterdam, Honthorststraat 7.
Mr. G. Vissering, Amsterdam, de Lairessestraat 165.
Prof. Mr. C. van Vollenhoven, Leiden, Rapenburg 40.

GEWONE LEDEN EN CONTRIBUEERENDE INSTELLINGEN.

R. A. A. Achmad Djajadiningrat, Regent te Weltevreden, Batavia.
Agentschap der N.V. Java-China-Japanlijn te Kobé (Japan), 83 Kyo Machi. (Contributieadres: Java-China-Japanlijn, Amsterdam, Prins Hendrikkade 112—114).
Agentschap der N. V. Java-China-Japanlijn te Soerabaja. (Contributieadres: Amsterdam, Scheepvaarthuis, Prins Hendrikkade 112—114).
Dr. Walther Aichele, Hamburg, Rothenbaumchaussee 12, Universität, Seminar für Afrik. und Südseesprachen.
Algemeen Landbouw Syndicaat, Batavia, Kali Besar West N°. 2.
Mej. E. Allard, Nijmegen, St. Annastraat 147.
Mej. M. Amshoff, Leiden, Witte Singel 29.
Amsterdam-Tapanoeli Rubber Cultuur Maatschappij, Arnhem, Willemsplein 5.
Prof. Mr. G. André de la Porte, Leiden, Rijnsburgerweg 6*b*.
Dr. C. van Arendonk, Leiden, Schelpenkade 34.
Assurantie-Maatschappij „de Nederlanden", den Haag, Kerkplein, hoek Prinsestraat.
Mej M. W. U. Avelingh, Java, Buitenzorg, Kartinischool.
T. B. Baart de la Faille, Rotterdam, Willemskade 6.
A. A. Bake, Shanteniketan, Bolpur, distr. Birbhum, Bengal (British India).
Mr. C. Bake, den Haag, Riouwstraat 19.
J. F. de Beaufort, Amsterdam, Heerengracht 170. (Adres voor de contributie: Van Loon & C°., Keizersgracht 579).
Dr. L. F. de Beaufort, Amersfoort, de Hooge Kleij.
Mr. G. J. A. van Berckel, den Haag, Laan van Meerdervoort 27.
C. C. Berg, Ds. Ind. lett., Leiden, Hooge Rijndijk 96.
S. van den Bergh Jr., Rotterdam, Westerlaan 1.
Mr. J. H. L. Bergsma, Amsterdam, Vondelstraat 13.
Mr. S. J. Bergsma, Lugano Paradisso (Villa Apolleno), Zwitserland.
A. J. Bernet Kempers, Leiden, Rijn en Schiekade 111.
Mr. C. T. Bertling, Voorzitter Landraad, m/v Haarlem, Florapark 3.
Mr. W. C. Beucker Andreae, den Haag, Laan Copes van Cattenburch 20.
Prof. T. J. Bezemer, Wageningen, Rijksstraatweg 59.

Bibliotheek der Landbouwhoogeschool, Wageningen.
Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Groningen.
Mr. A. J. E. A. Bik, den Haag, Carnegielaan 11.
W. Blankwaard, Dir. Société Anon. Belge, Bangkok (Siam); tijdelijk adres: Den Haag, Malakkastraat 117.
C. Blatt, Amsterdam, Keizersgracht 295.
C. W. Bodenhausen, Amsterdam, P. C. Hooftstraat 2.
Prof. Dr. J. H. Boeke. Adv. Volkscredietw., Weltevreden, Dep. B.B. (Adres voor de contributie Mevr. S. M. Boeke, Amsterdam. P. C. Hooftstr. 85
Prof. W. E. Boerman, Rotterdam, Beatrijsstraat 59.
Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Dubbeldam, de Bilt, Huize Sandwijck.
Mr. H. J. Bool, auditeur-militair te Tjimahi, Tampomoslaan 5, Bandoeng. (Contributie-adres: Mr. J. Bool, den Haag, Hazelaarstraat 81).
Chr. Boonacker, Medan (Deli-Maatschappij).
A. D. H. Bosch, Administrateur der s. f. Pangka te Tegal.
Dr. F. D. K. Bosch, Weltevreden, Gang Trivelli 35.
K. A. R. Bosscha, Malabar, Bandoeng.
G. Boswinkel, Directeur opleidingsschool Inl. ambt., Weltevreden, Salembalaan. 8.
C. Boterhoven de Haan, Contr. B. B. m/v den Haag, Spreeuwenlaan 1.
M. A. Bouman, Contr. B. B. Koepang, Timor en Onderh.
E. H. B. Brascamp, Opper-Houtvester Ngawi, Java. (Contributie-adres: Mej. A. H. Brascamp, „Rozenhof" Olst).
Mevr. W. Broese van Groenou, geb. Wieseman, den Haag, Parkweg 9*a*.
D. Brouwer, den Haag, Valkenboschkade 487. (Adres voor de contributie: Westeinde 135).
P. M. L. de Bruyn Prince, Voorburg, Laan van Middenburg 15.
Mr. P. G. Bijdendijk, Rechtelijk ambtenaar, Medan.
Mr. K. J. Bijl, Advocaat te Semarang, Bodjong 102.
Prof. Dr. W. Caland, Utrecht, Koningslaan 78.
Mej. E. Camerling, Rotterdam, Essenburg Singel 5.
E. H. Carpentier Alting, Notaris, den Haag, R. J. Schimmelpenninck-laan 20.
Prof. Mr. J. H. Carpentier Alting, den Haag, van Hoornbeekstr. 15.
H. H. de Cock, Bestuursambtenaar, Soerakarta.
Prof. Dr. H. T. Colenbrander, Huis ter Lugt, Leiden, Donkersteeg 19.
Conferentie van Zendelingen in Deli (adres: J. H. Neumann, Raja, Kaban Djahe, Oostkust van Sumatra).
W. Ph. Coolhaas, Contr. B. B. p/a J. H. Coolhaas, Zutphen, Rozenhoflaan 23.

Mevr. L. M. Coster—Wijsman, Groningen, H. W. Mesdagplein 5.
Crediet- en Handelsvereeniging Banda, Amsterdam, Heerengracht 161.
Ch. G. Cramer, Haarlem, Vijverlaan 6.
Mr. F. J. J. Cremers, Scheveningen, Nieuwe Duinweg 6.
H. Ch. Croes, Inspecteur Inlandsch onderwijs, Djokjakarta.
K. C. Crucq, den Haag, Waldeck Pyrmontkade 32.
Cultuurmaatschappij „Kali Tello", den Haag, Laan van Meerdervoort 16.
Cultuur Maatschappij Melangbong, Amsterdam, Singel 138.
Ir. M. H. Damme, den Haag, Kortenaerkade (Hoofdbestuur P T. en T.).
H. T. Damsté. Oegstgeest, Prins Hendrikpark, Koninginnelaan 9.
De Moluksche Handels-Vennootschap, Amsterdam, Keizersgracht 382.
A. C. Deenik, Directeur Normaalschool, Poerwakarta.
R. A. J. van Delden, Hilversum, Sweelincklaan 18.
K. F. van Delden Laërne, Bandoeng, Ceramstraat 3.
I. J. Dermout, Weltevreden, Boulevard Menteng 44.
Mevr. de Wed. E. M. van Deventer—Maas, den Haag, Surinamestraat 20.
A. Dirks, Gew. Secr., Houtrustweg 56, den Haag.
H. A. von Dewall, Leeraar Handels Hoogeschool, den Haag, Houtrustweg 70.
J. H. Doeve, Resident van Kediri.
V. A. Doeve, Resident van Riouw en Onderhoorigh., Tandjoeng Pinang.
L. E. Dom van Rombeek, den Haag, Beeklaan 417.
G. J. van Dongen, Resident van Djambi.
Dr. G. W. J. Drewes, Weltevreden, Laan Raden Saleh 4 pav. (Contrib. adres: Nicolaas Witsenstraat 20, Amsterdam).
H. E. Driessen, Haarlem, Baan 23.
W. F. C. Druyvestein, Amsterdam, Keizersgracht 532.
J. J. L. Duyvendak, Oegstgeest, De Kempenaerstr. 60.
Dr. J. Ph. Duyvendak, Rotterdam, Aert van Nesstraat 150b.
Mr. E. J. F. van Dunné, Advocaat, Batavia.
Prof. J. C. van Eerde. Amsterdam, Oosterpark 75.
Mr. L. Einthoven, Rechterlijk ambtenaar, m/v hier te lande, laatstelijk te Weltevreden.
M. G. Emeis, O. I. ambtenaar, Fort de Kock (Sumatra's Westkust).
Encyclopaedisch Bureau, Weltevreden.
Enko Uno, Rikoku University, Nishirokujo, Kyoto, Japan. (Contributieadres: Firma Kolf, Weltevreden, Java).
T. van Erp, den Haag, Albertinestraat 12.
Dr. S. J. Esser, Leiden, Hoogewoerd 46.
J. J. van Eupen, Nijmegen, Bijleveldsingel 52.
P. A. Euwens, O.P., Curaçao.
Mr. H. W. Felderhof, Weltevreden, Pegangsaän 53.

Dr. J. W. H. FERGUSON, Custom House, Hankow (China).
Mr. D. FOCK,
Dr. F. J. FOCKEMA, Oegstgeest. (Adres: Nederl. Zendingsschool).
Het Fonds ten behoeve van Indologische Studiën aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Secretariaat: Stadhouderslaan 2, den Haag.
J. FORTGENS, Oegstgeest. (Adres: Nederl. Zendingsschool).
Mr. J. W. D. FRANCKEN, den Haag, Wassenaarschekade 11.
J. PH. FREYSS, Ambtenaar Dep. B. B., m/v. den Haag, v. Imhoffplein 1.
Mr. TH. A. FRUIN, Adjt. Adviseur Volkscredietwezen, Weltevreden, Gang Holle 11. (Adres voor de contributie: Prof. Mr. R. FRUIN, 's-Gravenhage, Willem de Zwijgerlaan 25).
W. E. GATACRE, Kasteel „de Wiersse", Vorden.
M. GATSONIDES Jr., Ambtenaar voor Agrarische Zaken, te Soerakarta.
Mr. A. A. GAYMANS, Pematang Siantar, O. K. v. Sumatra.
P. GEDIKING, Weltevreden.
Mr. C. C. GEERTSEMA, Groningen.
W. VAN GELDER, den Haag, de Perponcherstraat 127.
Gewestelijke Bibliotheek, Amboina. (Adres: Residentiekantoor).
Prof. Dr. J. VAN GINNEKEN S. J., Nijmegen, Stijn Buijsstraat 11.
S. W. G. GISIUS, de Sméroe-hoeve, Toempang, Malang.
R. H. GOCKINGA, Arnhem, Sweerts de Landasstraat 50.
R. T. GONDOSOEBROTO, Regent, Banjoemas.
G. L. GONGGRIJP, den Haag, Copernicuslaan 28.
H. Ch. GOOSZEN, Resident te Sibolga (Tapanoeli).
Dr. R. GORIS, Weltevreden, Bureau Oudheidk. Dienst, Museumlaan 2.
S. DE GRAAFF, den Haag, Violenweg 10.
W. R. DE GREVE, den Haag, Ant. Duyckstraat 104.
Mr. G. J. H. GUNNING, Inspecteur van Financiën, Soerabaja.
S. M. HUGO VAN GIJN, Dordrecht.
Prof. Mr. B. TER HAAR BZN., Weltevreden, Kramatlaan 8.
Pangeran A. HADIWIDJAJA, Soerakarta.
Dr. Ir. HAN TIAU TJONG, Kedoengwoenie, Pekalongan.
Handel en Cultuurmaatschappij voorheen SMIDT & AMESZ, Amsterdam, Prins Hendrikkade 79.
Handel Mij. Deli-Atjeh, Amsterdam, Muntplein 2.
Handelsvereeniging te Semarang.
Mr. A. W. HARTMAN, den Haag, Zeestraat 71 a.
F. J. F. VAN HASSELT, zendeling te Mansinam.
Mr. J. H. VAN HASSELT, den Haag, Laan van Meerdervoort 9.
J. J. TEN HAVE, den Haag, Valkenboschkade 410. ('s Zomers: Epe, Villa Zonnehoek).
Prof. Dr. G. A. J. HAZEU, Leiden, Rapenburg 50.

Mr. C. W. Baron van Heeckeren, Bloemendaal, Huize Endymion, Koepellaan 2.

Firma Van Heekeren en Co., Amsterdam, Kerkstraat 257.

O. L. Helfrich, Voorburg (Z.-H.) 50 Oosteinde Pension Huize St· Anthonius Hove.

F. W. Hering, zendeling-leeraar, Goenoeng-Meriah, Postk. Bangoeng Poreba (O. K. Sumatra).

J. W. Th. Heringa. Assistent-Resident, Ambon.

J. B. van Heutsz Jr. W^s. Gouv. Arts, Temanggoeng.

J. G. van Heyst, Resident te Bandoeng, adres voor de Bijdragen· den Haag, Emmastraat (Dr. J. J. Pigeaud).

Dr. H. G. Heijting, den Haag, Statenlaan 106.

L. C. Heyting, Contr. B. B. Bangoen Poerba (S. O. K.)

W. P. Hillen, Gouv. van West-Java, Weltevreden, Koningsplein Zuid 8.

D. van Hinloopen Labberton, Huizen, Naarderstraatweg 46 („De Ginko").

G. H. Hintzen, Rotterdam, Javastraat 4.

Dr. J. F. Hoekstra, Amsterdam, Ceintuurbaan 141.

Prof. R. A. Dr. Hoesein Djajadiningrat, Weltevreden, Oud-Kondangdia 50.

B. Hoetink, Den Haag, Sweelinckstraat 84.

Mr. F. D. Holleman, Rechterlijk ambtenaar, Buitenzorg, Laan van der Wijck 23.

G. J. Honig (firma P. Out), Koog—Zaandijk.

Hoofdadministratie der Billiton-Maatschappij, Tandjong Pandan, Billiton.

Hoofdagentschap der N.V. Java-China-Japanlijn, Batavia. (Contributie-adres: Amsterdam, Java—China—Japanlijn, Scheepvaarthuis, Prins Hendrikkade 112—114).

Hoogere Krijgsschool, den Haag.

Mr. E. J. Th. à Th. v. d. Hoop v. Slochteren, Slochteren.

C. Hooykaas, Cand. Ind. Lett. Leiden, Haagweg 22.

A. P. H. Hotz, Lugano, Via Montarina 11, Schweiz. (Contributie-adres: den Haag, Scheurleer en Zoonen).

D. J. van Houten, Weesp, Villa Casparus.

G. J. Houtsma, Amsterdam, Waller en Plate.

Prof. Dr. M. Th. Houtsma, Utrecht.

W. Hoven, Contr. B. B., den Haag, Nassau Zuilensteinstraat 3.

J. Hudig Dz., Hilversum.

A. Hueting, Zendeling-leeraar te Leksoela (Boeroe). (Contributie-adres: M. J. van Baarda, Utrecht, Hartingstraat 2*bis*.)

Prof. Dr. J. Huizinga, Leiden, Witte Singel 74.

J. H. Hummel, den Haag, Benoordenhoutsche weg. (Contributie-adres: Amsterdam, „Het Scheepvaarthuis", Prins Hendrikkade 112-114).

Dr. F. W. T. Hunger, Amsterdam, van Eeghenstraat 52.

J. D. HUNGER, Resident m. v. (Adres Dr. F. W. T. HUNGER, Amsterdam, van Eeghenstraat 52).

Mr. H. A. IDEMA, Weltevreden, Palmenlaan 45.

Indische Ondernemersbond, Batavia, Kali Besar W. 2.

Industrieele Mij. Palembang, Den Haag, Parkstraat 37.

Internationale Ver. voor de Rubber- en andere Cultures in Ned.-Indie, den Haag, Heerengracht 38.

C. J. DE JAAGER, den Haag, Groothertoginnelaan 201.

F. B. s' JACOB, Huize Staverden, Elspeet.

Mr. H. s' JACOB, adres: firma REYNST en VINJU, Weltevreden.

JB. JANSEN, Amsterdam, Keizersgracht 390.

W. JANSEN HZN., Amsterdam, Keizersgracht 390.

Dr. C. W. JANSSEN, Amsterdam, Oosterpark 74. Adres voor de contributie: Leidsche Gracht 13—15.

W. F. JANTZEN, Administrateur der S.f. Sindanglaoet, Cheribon.

Jhr. Mr. J. A. DE JONGE, den Haag, Scheveningsche Weg 14.

J. JONGEJANS, Contr. B.B., Pariaman (Sum. Westkust).

J. W. DE JONGH, den Haag, Schenkweg 50.

Mr. J. A. JONKMAN, Rechterl. ambtenaar, Weltevreden, Laan de Bruinkops 15 (Contributie adres: Vlaer en Rol, bankiers, Utrecht.)

Dr. J. P. B. DE JOSSELIN DE JONG, Oegstgeest, Dorpstraat 29.

Dr. H. H. JUYNBOLL, Leiden, Nieuwe Rijn 69.

Prof. Mr. Dr. TH. W. JUYNBOLL, Utrecht, Julianalaan 6.

P. J. DE KANTER, den Haag, Statenplein 2.

Kantoor van den Adviseur voor Inlandsche Zaken, Weltevreden, Kramat 61

J. S. C. KASTELEIJN, den Haag, Noordeinde 39.

Mr. L. J. C. KASTELYN, Batavia.

Dr. H. F. C. TEN KATE, Consulat des Pays-Bas, Algiers, Rue Menerville 8.

M. A. ten Kate, Modjowarno (Java).

J. KATS, Directeur der Instelling ter bevordering van de kennis van Inlandsche talen enz., Depok, Java.

Dr. C. KERBERT, Amsterdam.

R. A. KERN, Leiden, Witte Singel 35. (Adres voor de contributie: Amsterdamsche Bank, Bijkantoor Leiden).

G. A. KESSLER, Velsen, Stationsweg K. 78.

KHOUW KIM AN, Majoor der Chineezen, Batavia.

Prof. Mr. J. C. KIELSTRA, Wageningen, Bergweg 17.

G. L. DER KINDEREN, den Haag, Joh. v. Oldenbarnev.laan 5, Villa Winternitz.

Prof. Mr. PH. KLEINTJES, Amsterdam, Oranje Nassaulaan 46.

Prof. Dr. J. P. KLEIWEG DE ZWAAN, Amsterdam, Emmalaan 18.

H. VAN DER KLIFT, Zendeling, Kolaka (Celebes).

Prof. Dr. J. H. F. KOHLBRUGGE, Bilthoven, Prins Hendriklaan 9.

J. E. F. DE KOK, den Haag, Carel van Bylandtlaan 30.

Dr. G. H. VAN DER KOLFF, Landbouwconsulent, Buitenzorg, Schenk de Jongweg 5. (Contributie-adres: D. J. HASPELS, Nijmegen, St. Annastraat 175).

Koninklijke Militaire Academie; adres: Breda, N. V. v h. BROESE en PEEREBOOM.

Dr. V. E. KORN, Controleur B.B., Den Pasar, Zuid-Bali.

Dr. H. KRAEMER, Malang, Rampal 53. (Contributie-adres: Mr. G. A. VAN DER BRUGGHEN, Vredenhofstraat 13. Haarlem).

Prof. Dr. J. KRAUS, den Haag, Nassauplein 33.

J. KREEMER, den Haag, Antonie Duyckstraat 64.

D. J. C. KRIEBEL, Bestuursambtenaar, m/v te....

Prof. Dr. W. B. KRISTENSEN, Leiden, Witte Singel 31.

Prof. Dr. N. J. KROM, Leiden, Witte Singel 18.

R. T. KROMO ADINEGORO, Regent, Modjokerto.

Dr. ALBERT C. KRUYT, Zendeling-leeraar Posso (Midden-Celebes).

J. KRUYT, Zendeling-leeraar, Van Peltlaan 134, Hatert bij Nijmegen.

W. L. LABOHM, Amsterdam, Prins Hendriklaan 44.

Mr. J. H. VAN LAER, den Haag, Van Stolkweg 13.

J. H. LAGERS, Amsterdam, adres: Koloniale Bank.

Mr. J. H. L. LEBBE, Makassar, Bessiweg 6.

Mr. L. W. H. DE LEEUW, Weltevreden, Palmenlaan 45.

Mr. Dr. W. F. VAN LEEUWEN, den Haag, Bezuidenhoutscheweg 75.

R. LEHMANN, Parijs, Légation de Liberia, 80 Avenue du Bois de Boulogne.

C. LEKKERKERKER, Amsterdam-Oost, Linnaeus Parkweg 37.

J. R. LETTE, Contr. B.B. m/v., den Haag, Pletterijstraat 146.

F. A. LIEFRINCK, den Haag.

Mr. J. C. PH. LOEFF, Landsadvocaat, Hilversum, Dennenlaan 5.

J. E. LOTH, Ingenieur van 's Lands mijndiensten, Batavia, Hoofdbureau Mijnwezen.

Mr. J. LUBBERS, Advocaat, Weltevreden.

S. LUINENBURG, zendeling-leeraar, Pareeredja, Paree. Res. Kediri.

Mej. Dr. M. E. LULIUS VAN GOOR, te Leiden, Zoeterwoudsche singel 78.

Madoera Stoomtram Maatschappij, den Haag, Willem de Zwijgerlaan 1.

Mr. K. P. VAN DER MANDELE, Rotterdam, Esschenstraat 2.

P. A. A. MANGKOE NEGORO VII, Soerakarta.

Mr. H. MARCELLA, Rechterlijk Ambtenaar, Soerabaja, Tegalsarie 3.

J. VAN DER MAREL, Lid van den Raad van Indie. Weltevreden.

E. W. MAURENBRECHER, Contr. B.B. m/v., den Haag, Columbusstraat 214.

L. MAURENBRECHER, Luit.-Kolonel Inf. O. I. Leger. (Contributie- en Bijdragen-adres: L. L. A. MAURENBRECHER, den Haag, Malakkastraat 135).

P. MAY, Amsterdam, Heerengracht 268.
A. C. MEES, Rotterdam, Westplein 5.
J. R. MEES, Garoet, Java.
PH. MEES, Rotterdam, Koningin Emmaplein 5. (Adres voor de contributie: Zuid Blaak 4).
Mr. W. A. MEES, Rotterdam, Parklaan 9.
Mr. L. P. M. H. Baron MICHIELS VAN VERDUYNEN, den Haag, Vijverberg 15.
J. J. MOERMAN, den Haag, Valkenboschkade 121.
G. H. MOHR, Amsterdam, N. Doelenstraat 10.
W. F. DE MOL VAN OTTERLOO, Doorn „Lizette".
C. MONOD DE FROIDEVILLE, Contr. B.B., p/a C. D. H. MONOD DE FROIDEVILLE, Soekaboemi. Java.
W. J. H. MULIER, den Haag, Johan van Oldenbarneveltlaan 103.
ABRAM MULLER, Amsterdam, van Eeghenstraat 96.
Dr. HENDRIK P. N. MULLER VAN WERENDYCK, Ministre des Pays-Bas, Praag, (Contributieadres: Nederlandsche Handel-Maatschappij,'s-Gravenhage).
Museum voor Land- en Volkenkunde en Maritiem Museum „Prins Hendrik", Rotterdam, Willemskade 26.
Mej. Dr. M. A. MUUSSES, Purmerend.
J. VAN MUYLWIJK, Sibolangit, via Medan-Deli.
Mijnbouw Mij. Aequator, Rotterdam, van Vollenhovenstraat 29.
N.V. Cultuurmaatschappij Djelboek, 's-Gravenhage, Bentinckstraat 11.
N.V. In- en Export Mij. v/h PLATE en VAN HEUSDE, Amsterdam, Heerengracht 489.
N.V. Ned. Indisch Land Syndicaat, Amsterdam, Vijzelstraat 32.
N.V. Suikerfabriek Tjoekir, Heemstede, Heemsteedsche Dreef 261.
Mr. C. B. NEDERBURGH, den Haag, Vivienstraat 7.
Prof. Mr. I. A. NEDERBURGH, den Haag, Danckertstraat 31.
Ned. Indische Escompto-Maatschappij, Amsterdam, Keizersgracht 573/5.
Ned. Ind. Levensverzekering en Lijfrente Mij., den Haag, Oranjestraat 13. (Contributie-adres: Weltevreden, Noordwijk 34).
Nederlandsch Bijbelgenootschap, Amsterdam.
Nederlandsche Koloniale Petroleum Maatschappij, den Haag, Benoordenhoutsche weg 7.
Nederlandsche Zendingsvereeniging, Rotterdam, Heemraadsingel 129.
A. NEERVOORT VAN DE POLL, Jeddah (via Egypte). (Adres voor de contributie: H.H. JONES & KRUSEMAN, Amsterdam, Keizersgracht 529).
Prof. Dr. H. M. VAN NES, Leiden, Vreewijkstraat 8.
Mr. A. NEYTZELL DE WILDE, Voorzitter van den Volksraad te Weltevreden, Kanarilaan 15.
J. H. NEUMANN, Raja, Kabandjahe O. K. Sumatra (tijdelijk Willem Barentzstraat 26, Utrecht).

M. A. van Nieukerken, den Haag, van Speykstraat 38.
Prof. Dr. A. W. Nieuwenhuis, Leiden, Jan van Goyenkade 44.
R. R. Nitie Dhi Poero, Adj.-Djaksa te Djokjakarta.
· Prof. Mr. G. J. Nolst Trenité, Amersfoort, Groote Koppel 162.
C. Noordenbos, Directeur Normaalschool, Soerakarta.
C. W. Nortier, zendeling-leeraar te Malang (Java).
R. M. Noto Soeroto, den Haag, Thomsonlaan 146.
S. Nijdam, Contr. B. B., den Haag, Hanenburglaan 164.
W. Nijhoff, den Haag, Lange Voorhout 9.
V. Obdeyn, Assistent-Resident. Indragiri.
B. Ockers, Bestuursambtenaar, den Haag, van Loostraat 78.
Oei Yong Tjioe, jur.-stud., den Haag. Piet Heinplein 1.
Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië. den Haag, Kneuterdijk 1.
Dr. L. Onvlee, Karoeni, West-Soemba (Ned.-Indie).
L. van Oosterzee. Adres: De Lange & Co., Batavia, Binnen Nieuwpoortstr.
J. V. L. Oppermann, gep. Generaal-Majoor N.-I. Leger te Lawang.
Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Raadsheer in het Hooggerechtshof te Weltevreden, Tanah-Abang-Oost 65. (Adres voor de contributie: R. Reinders, den Haag, Bolstraat 105).
J. L. Oudraad, Poerwokerto.
H. E. Oving, Scheveningen, Hoogeweg 6.
Ch. Palmer van den Broek, den Haag, de Carpentierstraat 205.
E. A. Pan, den Haag, Billiton Maatschappij, Korte Voorhout 12.
C. Peltenburg Pz., Leiden, Oude Rijn 33*a*.
H. D. Pierson, den Haag, Korte Vijverberg 1 *d*
Dr. Th. G. Th. Pigeaud, Soerakarta. Soerjasoegjantan. Totogan. Contributie-adres: den Haag, Emmastraat 155. (Dr J. J. Pigeaud).
E. K. H. Pluim Mentz. den Haag. ten Hovestraat 73.
R. Ng. Poerbatjaraka, Weltevreden, Museumlaan 2.
Dr. G. F. Pijper, Weltevreden.
Dr. Radjiman, Arts te Solo.
D. Rahusen, Amsterdam, Keizersgracht 435.
F. H. Ramondt, Wiesbaden, Sanatorium Nerotal.
L. Graaf van Randwijck, Aerdenhout.
Dr. W. H. Rassers, Leiden, Plantsoen 109*a*.
P. Reineke, Hilversum, Suzannapark 8.
G. U. van Renesse van Duivenbode, Gep. Kapitein der genie O.I. Leger, Sub-Agent Ned. Handelmij, Fort de Kock. (Contributie-adres: Mevr. L. J. Mees-Rambaldo, den Haag, Bachmanstraat 1).
Mr. H. H. Reyers, Arnhem, Eusebiusplein 21.
J. L. W. R. Rhemrev, Controleur B.B. Voorloopig adres: P. J. E. Rhemrev, den Haag, Obrechtstraat 385.

Dr. D. A. RINKES, Joure (Friesland).
J. RITSEMA, Zendeling-leeraar, Malili (Celebes).
Mej. E. J. RIJKEBÜSCH, den Haag, 2e Sweelinckstraat 206.
Prof. Dr. P. VAN ROMBURGH, Baarn.
J. H. RONHAAR, Amersfoort, Bernulphusstraat 41.
Prof. Dr. PH. S. VAN RONKEL, Leiden, Zoeterwoudsche singel 44.
P. DE ROO DE LA FAILLE, den Haag, Danckertstraat 34.
T. B. ROORDA, Aerdenhout (bij Haarlem).
W. ROOS, Controleur B B., Sawah Loentoh (Sum. Westkust).
P. J. ROOSEGAARDE BISSCHOP, Overveen, Terhofstede Weg.
Mr. W. ROOSEGAARDE BISSCHOP, London E. C., 6 Stone Buildings, Lincoln's Inn W. C. 2. (Contributie-adres: Amsterdamsche Bank, Amsterdam).
Dr. J. RUEB, den Haag, Bazarstraat 29.
W. RUINEN, den Haag, 2e Ant. Heinsiusstraat 63.
Dr. A. A. L RUTGERS, Directeur van het Dep. van Landbouw, Buitenzorg.
B. E. RUYS, Rotterdam, Westerkade 7. (Contributie-adres: W. & B. E. RUYS, Rotterdam, Veerhaven 7.)
W. RUYS Rotterdam, Westersingel 75. (Contributie-adres: W. & B. E. RUYS, Rotterdam, Veerhaven 7).
Dr. E. VAN RIJCKEVORSEL, Rotterdam, Parklaan 7.
Rijks Ethnographisch Museum, Leiden.
J. A. VAN RIJN VAN ALKEMADE, den Haag, Groothertoginnelaan 52.
Dr. M. SAMSI SASTRAWIDAGDA, Soerakarta.
H. W. DE SANTY, Contr. B.B. Meureudoe (Atjeh en Onderhoorigh.)
H. G. SCHADD, Hilversum, Vuursche Weg 80.
Mej. Dr. H. SCHAGEN VAN SOELEN, den Haag, Frankenslag 302.
J. B. SCHELTEMA, cand. L. I., Wageningen, Hoogstraat 17.
Prof. Mr. J. M. J. SCHEPPER, Hoogleeraar, Weltevreden.
Dr. D. F. SCHEURLEER, den Haag, Carnegielaan 16.
Prof. Dr. B. J. O. SCHRIEKE, Weltevreden. (Contributie-adres: Mevr. Dr. Loeff, Epe, Gelderland).
G. G. SCHRIEKE, Landbouwindustrieel, Bandoeng.
E. E. W. G. SCHRÖDER, Assistent-Resident t.b., Taroetoeng (Tapanoeli).
JOH. A. F. SCHUT, Zendeling-leeraar, Ambon.
Mr. J. VAN SCHUYLENBURG, Rechterlijk ambtenaar, Sawa-Loento, Sum. Westkust.
J. SIBINGA MULDER, Bussum, Meerweg 27.
Mr. R. SIEGENBEEK VAN HEUKELOM, Weltevreden, Koningsplein O. 18.
A. P. VAN DE SIEPKAMP, den Haag, Schuytstraat 74.
R. P. Mr. SINGGIH, Soerabaja (?)
W. J. K. SINSOE, Commies Ass.-Res. kantoor, Djombang.
Mr. J. SLINGENBERG, Baarn, Huize Inwijck.

Mr. H. SMITS, Advocaat, Weltevreden. Kramat 144.
R. T. SOENARTO. Regent van Grobogan te Poerwodadi.
Soerabajasche Kunstkring, Soerabaja.
R M. A. A. SOSRO BOESONO, Regent van Ngawi. Madioen.
Prof. C. SPAT, Rijswijk (Z.H.). Julianastraat 8.
Dr. F. W. STAPEL, den Haag, van Loostraat 93.
H. A. VAN DER STEENSTRATEN, Breda. Ginnekenstraat 88.
Dr. P. V. VAN STEIN CALLENFELS. Insp. Oudh. Dienst, Weltevreden, Museumlaan 2.
W. L. STEINHART JR., Poeloe Tello. Batoe-eil. (Sum. Westkust).
Prof. Mr. S. R. STEINMETZ, Amsterdam. Amstel 65.
TH. W. L. STEINMETZ, den Haag, Fred. Hendrikplein 7.
W. P. VAN STOCKUM, den Haag. Juliana v. Stolberglaan 43.
Mr. J. C. STOOP. Dordrecht, Singel 82.
J. W. DE STOPPELAAR. Ambtenaar B.B. m/v., den Haag. v. Aerssenstr. 298.
D. W. STORK, Hengelo (O.).
G. C. STORM, Zendeling-leeraar te Taoebonto (Roembia), Onderafd. Boeton. (Adres voor de contributie: S. W. HENDRIKS, Rotterdam, Bellevooysstraat 106.
Dr. W. F. STUTTERHEIM, Solo, Hotel Döhne.
Mr. W. SUERMONDT Lz., Rotterdam. Westersingel 84. (Adres voor de contributie: Wijnhaven 90).
E. C. Baron SWEERTS DE LANDAS WYBORGH, den Haag, Korte Voorhout 7.
Jhr. Mr. D. A. W. VAN TETS VAN GOUDRIAAN, den Haag, Lange Voorhout 29.
W. C. THIEME, den Haag, Schuytstraat 231.
J. TIDEMAN, Resident, Menado.
H. F. TILLEMA, Bloemendaal, Villa Semarang.
Dr. G. TJALMA, Veen, bij Heusden.
C. VAN DER TOUW. Notaris, Toeban.
Mr. A. L. A. VAN UNEN, Advocaat en Procureur, Medan (Deli).
Dr. TH. VALETON, Leiden. Oestgeesterlaan 21.
Dr. H. VAN DER VEEN, Rante Pao (via Palopo), Gouv. Celebes. (Adres voor de contributie: J. W. VAN DER VEEN, Boekhandel, Oegstgeest, Geverostraat.)
J. VERBOOM, Secretaris Alg. Syndic. Suikerfabr., Soerabaja, Rochussenstr.
Prof. S. J. VERMAES, Delft.
A. VERMEER, Zend. leeraar te Mr. Cornelis.
Jhr. J. C. VAN REIGERSBERG VERSLUYS, den Haag, adres: Ned. Indische Spoorweg-Mij., Wassenaarschekade 25.
Mr. J. W. S. A. VERSTEEG, den Haag, Laan Copes van Cattenburch 55.
A. VIËTOR, Ambon.
Pr. B. J. J. VISSER M. S. C., Missiehuis Tilburg, Bredascheweg 204.

H. F. E. Visser, den Haag, Bankastraat 54.
Mr. W. Vissering, den Haag, Anna Paulownastraat 115.
S. C. S. van Vleuten, 's-Gravelandscheweg 15, Bussum.
O. van Vloten (firma Tiedeman & van Kerchem), Batavia. (Adres voor de contributie: Amsterdam, Heerengracht 435/437).
H. A. Voet, den Haag, de Gogelweg 30.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel, Leiden, Noordeindsplein 4 *a*.
P. Voorhoeve, Litt. Ind. Cand., Vlissingen.
Mr. Paul Voûte, Amsterdam, Heerengracht 481.
E. H. de Vries, den Haag, Jacob Catslaan 14.
Prof. L. van Vuuren, Blaricum, Huizerweg 211 *h*.
J. C. M. Warnsinck, Luit. ter Zee 1e kl., Amsterdam, Marine Werfkade 4.
Mr. O. J. E. Baron van Wassenaer van Catwyck, den Haag, Koningskade 16.
J. W. J. Wellan, den Haag, Adelheidstraat 52.
H. J. Wesseldijk, Poso (Celebes). (Contributie-adres: Zendingsbureau, Oegstgeest).
J. W. Wesseldijk, Watoetaoe, Napoe, Poso (Celebes). (Contributie-adres: Zendingsbureau, Oegstgeest.)
Pr. C. Wessels S. J., Nijmegen, Bergen Dalscheweg (Canisius College).
W. van West, Vlaardingen, Kethelweg. (Contributie-adres: Firma Praetorius & Zoon, Amsterdam, Singel 202/8).
L. C. Westenenk, Wassenaar, Jagerslaan 2, „de Konak".
Mr. A. J. A. Baron van Westerholt, Cheribon.
W. Westerman, den Haag, Hoogeweg 18.
W. G. van Wettum, den Haag, van Beverningkstraat 5.
Mr. A. Weynschenk, Jogjakarta (Java).
P. Wink, Contr. B. B., Amsterdam. p/a Bijbank v/d Javasche Bank.
Wira Tanoe Ningrat, Regent te Tasikmalaja (Preanger).
J. J. Witkamp, Rotterdam, Oudedijk 17.
F. L. Wurfbain, Vandoeuvres, sur Genève, Suisse.
Jhr. Mr. H. C. van der Wijck, den Haag, Alexanderstraat 16.
Jhr. J. M. van Asch van Wijck, Utrecht, Kr. N. Gracht 78.
W. K. H. Ypes, Resident van Tapanoeli (Sibolga).
J. IJzerman, den Haag, Verhulststraat 71.
L. J. C. von Zeppelin Obermüller, Parijs (XVI), Rue la Fontaine 25. (Adres voor de contributie: Scheurleer en Zoonen, den Haag).
W. F. Zuur, Administrateur, Bandoeng, Sumatrastraat 40.

INSTELLINGEN,

WAARMEDE HET KONINKLIJK INSTITUUT DOOR RUILING VAN WERKEN IN VERBINDING STAAT.

NEDERLAND.

Bibliotheek der Rijks-Universiteit te Leiden.
Bibliotheek der Technische Hoogeschool te Delft.
Bibliotheek der Universiteit te Amsterdam.
Bibliotheek van het Ministerie van Koloniën te 's Gravenhage.
Bibliotheek van het Ministerie van Marine te 's Gravenhage.
Bibliotheek van het Ministerie van Waterstaat te 's Gravenhage.
Centraal Bureau voor de Statistiek te 's Gravenhage.
Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap te Delft, adres: Gebouw voor Mijnbouwkunde der Technische Hoogeschool.
Historisch Genootschap, adres: Universiteits-Bibliotheek te Utrecht.
Indisch Genootschap te 's Gravenhage.
Koloniaal Landbouw Museum, Deventer.
Koloniaal Instituut te Amsterdam.
Koninklijk Instituut van Ingenieurs te 's Gravenhage.
Kon. Nederl. Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam, adres: Bibliotheek Gem. Universiteit.
Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.
Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage.
Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.
Marine-Vereeniging te Den Helder.
Missiehuis van het Heilige Hart te Tilburg.
Nederlandsch Zendelinggenootschap, Oegstgeest, Zendingsbureau.
Nederlandsche Zendingsvereeniging, Rotterdam, Heemraadsingel 129.
Redactie „Mensch en Maatschappij", Amsterdam, Weesperzijde 109.
Redactie van „De Indische Mercuur" te Amsterdam, Rokin 60.
Rijksarchief te 's Gravenhage, Bleyenburg 7.

Rijks Museum van Natuurlijke Historie te Leiden.
Sint-Claverbond te Nijmegen. Stijn Buysstraat 11.
Teyler's Stichting te Haarlem.
Vereeniging „Oost en West" te 's-Gravenhage, Heulstraat 17.

NEDERLANDSCH OOST- EN WEST-INDIË.

Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Weltevreden.
Kantoor voor de Volkslectuur te Weltevreden.
Bibliotheek van de Algemeene Secretarie te Buitenzorg.
Centraal Kantoor voor de Statistiek, Weltevreden, Schoolweg 11.
Deli-Courant.
Bibliotheek van het Departement van Landbouw, Nijv. en Handel, Buitenzorg, Grooteweg 20.
Bibliotheek der Vereeniging van Ambtenaren bij het Boschwezen in Ned. O. Indie, Buitenzorg.
Directeur van het Algemeen Proefstation Avros te Medan.
Directeur van het Deli-Proefstation te Medan.
Ind. Krijgskundige Vereeniging te Bandoeng, Riouwstraat *t.* 26.
Koninklijk Instituut van Ingenieurs, afd. Nederl.-Indie te Weltevreden.
Koninklijke Natuurkundige Vereeniging in Nederl. Indie te Weltevreden.
Kweekschool voor inl. onderwijzers te Fort de Kock.
Redactie van de Javapost te Bandoeng.
Redactie van de Locomotief te Semarang.
Redactie van de Padanger te Padang.
Redactie van de Preanger Bode te Bandoeng.
Redactie van de Sumatra Post te Medan.
Redactie van het Indisch Militair Tijdschrift te Weltevreden.
Redactie van het Soerabaiasch Handelsblad te Soerabaja.
School tot opleiding van Indische artsen te Weltevreden.
Vereeniging „Openbare Leeszaal en Bibliotheek" te Semarang.
Vereeniging tot bevordering der geneeskundige wetenschappen in Nederlandsch-Indie, adres Militair-Geneeskundige Bibliotheek (Militair Hospitaal), te Weltevreden.

BELGIË.

Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, te Brussel. Paleis der Academiën.
Secrétariat Général de Le Muséon, te Leuven.
Société Belge d'Études Coloniales, te Brussel, Stassartstraat 34.
Société Royale Belge de Géographie, te Brussel, 116, Grensstraat.

FRANKRIJK EN KOLONIËN.

l'Année Sociologique, Librairie Felix Alcan 108 B[d] St. Saint-Germain Paris—VI.
Académie Malgache, te Tananarive, Madagascar.
Bibliothèque de l'Institut National de France, te Parijs, 23 Quai de Conti.
École des Langues Orientales Vivantes, te Parijs, 2 Rue de Lille.
Musée Guimet, Paris (XVI[e]) 6 Place d' Iéna.
Société Asiatique, te Parijs, 1 Rue de Seine.
Société d'Etudes Océaniennes, te Papeete (Tahiti).
Société de Géographie, te Marseille, rue Noailles.
Société de Géographie de Lyon, te Lyon, 6 Rue de l'Hôpital.
Société de Géographie de Paris, te Parijs (XVIe), Avenue d'Iéna.
Bibliothèque et Archives du Protectorat Français au Maroc, Rabat-Marokko.

SPANJE EN PORTUGAL.

Sociedad Geográfica de Madrid, te Madrid, Calle del León 21.
Sociedade de Geographia de Lisboa, te Lissabon.
Sociedad Española de Antropologia, Etnografia y Prehistoria, te Madrid, 13 Paseo de Atocha.

ITALIË.

Biblioteca del Ministero delle Colonie, Roma.
Museo Civico di Storia Naturale di Genova, te Genua.
Reale Accademia Nazionale dei Lincei, te Rome (29) Via della Lungara 10.
Reale Instituto Lombardo di Scienze e Lettere, te Milaan (Mr. Hoepli).
Rivista coloniale, te Rome, Piazza Venezia 11.
Società Asiatica Italiana, te Florence, Piazza S. Marco 2.
Società Geografica Italiana, te Rome, Villa Celimontana, Piazza della Navicella, Roma (24).
Società Italiana d'Antropologia e Etnologia, Via del Proconsolo 12, te Florence.

RUSLAND, ZWEDEN, DENEMARKEN EN NOORWEGEN.

Académie Sciences, Leningrad.
Bibliothèque de l'Université Royale de Norvège, te Christiania.
Det kongelige danske geografiske Selskab, te Kopenhagen.
Société Russe de Géographie, Leningrad.

DUITSCHLAND, OOSTENRIJK. ZWITSERLAND.

Anthropologische Gesellschaft, te Berlijn S. W., Königgrätzer Str. 120.
Bayer. Akademie der Wissenschaften, te München, Neuhauserstr. 51.
Bibliothek der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, te Halle a. S., Wilhelmstr. 36-37.
Bibliothek der Deutschen Gesellschaft für Islamkunde, Berlin S. 42, Brandenburgstrasse 37.
Commerzbibliothek te Hamburg, Speersort.
Deutsche Kolonialgesellschaft. te Berlijn W., Schellingstr. 4.
Frankfurter Verein für Geographie und Statistik zu Frankfurt am Main, te Frankfort a/M., adres: Stadtbibliothek.
General-Verwaltung der Königlichen Museen, te Berlijn.
Geographische Gesellschaft te Bremen, Herderstr. 74.
Geographische Gesellschaft für Thüringen, te Jena.
Gesellschaft für Erdkunde, te Berlijn S. W., Wilhelmstr. 23.
Gesellschaft für Erdkunde, te Leipzig, Grassi-Museum.
Holland-Institut, te Frankfort a.M., Mertonstrasse 17-21, Zimmer 110.
Hydrographisches Amt der Admiralität, te Berlijn W. Matthäikirchstr. 9.
Kolonial-Institut te Hamburg.
Königl. Gesellschaft der Wissenschaften, te Göttingen.
Museum für Völkerkunde te München, N. O. 3. Maxamilianstr. 26.
Preussische Akademie der Wissenschaften, te Berlijn N. W. 7, Unter den Linden 38.
Rautenstrauch-Joest Museum te Keulen.
Rheinische Missionsgesellschaft, te Barmen, Rudolfstr. 137—139.
Sächsisch-Thüringischer Verein für Erdkunde. te Halle a/d Saale.
Seminar für Orientalische Sprachen, te Berlijn 7, Dorotheenstrasse 7.
Universitäts-Bibliothek, Leipzig, Beethovenstrasse 6.
Städtisches Museum für Völkerkunde, te Leipzig.
Städtisches Völkermuseum, te Frankfort a/M. Grosse Eschenheimerstr. 26.
Verein für Erdkunde, te Dresden.
Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, Berlin W. 50, Ansbacherstrasse 6.

Akademie der Wissenschaften, te Weenen.
Anthropologische Gesellschaft, te Weenen I, Burgring 7.
Geographische Gesellschaft, te Weenen, VIII Friedrich Schmidtplatz 3, II. Stock.
National-Bibliothek te Weenen, Josefzplatz 1.
Naturhistorisches Hofmuseum, te Weenen, I. Burgring 7.
Redactie van „Anthropos" (P. W. SCHMIDT, S. V. D.) te St. Gabriël Mödling bij Weenen.

Geographische Gesellschaft (Bibliothecaris Dr. TH. STECK), te Bern.
Société Neuchâteloise de Géographie, te Neuchâtel.

ENGELAND, BRITSCH-INDIË, ACHTER-INDIË, CHINA, JAPAN, AUSTRALIË.

Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, te Londen W. C., 50 Great Russell Street.
Anthropological Society, te Bombay, 6 Apollo Street.
Archaeological Survey Department of India, te Simla.
Asiatic Society of Bengal, te Calcutta, 1 Park Street.
Calcutta University, Calcutta, Senate House.
Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, te Bombay.
Ceylon Branch of the Royal Asiatic Society, te Colombo, Ceylon.
China Branch of the Royal Asiatic Society, te Shanghai.
Colonial Secretary Straits Settlements, te Singapore (2 exx.).
India Office, te Londen S. W., Whitehall.
London Library, te Londen S. W., St. James Square.
Madras Government Museum, te Madras.
Panjab Historical Society, Lahore (British India).
Perak State Museum, te Taiping, Fed. Malay States.
Royal Asiatic Society, te Londen W., London W. 1, 74 Grosvenor Street.
Royal Colonial Institute, te Londen W. C., Northumberland Avenue.
Royal Geographical Society, te Londen, S.W., Kensington Gore 7.
School of Oriental Studies, London Institution (University of London). Finsbury Circus, London E. C. 2.
Scottish Geographical Society, te Edinburgh.
Serawak Museum te Koetjing (Serawak, Borneo).
Straits Branch of the Royal Asiatic Society, te Singapore.

Boekerij van de Universiteit te Stellenbosch (Zuid-Afrika).

DUITSCHLAND, OOSTENRIJK. ZWITSERLAND.

Anthropologische Gesellschaft, te Berlijn S. W., Königgrätzer Str. 120.
Bayer. Akademie der Wissenschaften, te München, Neuhauserstr. 51.
Bibliothek der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, te Halle a. S., Wilhelmstr. 36-37.
Bibliothek der Deutschen Gesellschaft für Islamkunde, Berlin S. 42, Brandenburgstrasse 37.
Commerzbibliothek te Hamburg, Speersort.
Deutsche Kolonialgesellschaft. te Berlijn W., Schellingstr. 4.
Frankfurter Verein für Geographie und Statistik zu Frankfurt am Main, te Frankfort a/M., adres: Stadtbibliothek.
General-Verwaltung der Königlichen Museen, te Berlijn.
Geographische Gesellschaft te Bremen, Herderstr. 74.
Geographische Gesellschaft für Thüringen, te Jena.
Gesellschaft für Erdkunde, te Berlijn S. W., Wilhelmstr. 23.
Gesellschaft für Erdkunde, te Leipzig, Grassi-Museum.
Holland-Institut, te Frankfort a.M., Mertonstrasse 17-21, Zimmer 110.
Hydrographisches Amt der Admiralität, te Berlijn W. Matthäikirchstr. 9.
Kolonial-Institut te Hamburg.
Königl. Gesellschaft der Wissenschaften, te Göttingen.
Museum für Völkerkunde te München, N. O. 3. Maxamilianstr. 26.
Preussische Akademie der Wissenschaften. te Berlijn N. W. 7, Unter den Linden 38.
Rautenstrauch-Joest Museum te Keulen.
Rheinische Missionsgesellschaft. te Barmen, Rudolfstr. 137—139.
Sächsisch-Thüringischer Verein für Erdkunde. te Halle a/d Saale.
Seminar für Orientalische Sprachen, te Berlijn 7, Dorotheenstrasse 7.
Universitäts-Bibliothek, Leipzig, Beethovenstrasse 6.
Städtisches Museum für Völkerkunde, te Leipzig.
Städtisches Völkermuseum, te Frankfort a/M. Grosse Eschenheimerstr. 26.
Verein für Erdkunde, te Dresden.
Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, Berlin W. 50, Ansbacherstrasse 6.

Akademie der Wissenschaften, te Weenen.
Anthropologische Gesellschaft, te Weenen I, Burgring 7.
Geographische Gesellschaft, te Weenen, VIII Friedrich Schmidtplatz 3, II. Stock.
National-Bibliothek te Weenen, Josefzplatz 1.
Naturhistorisches Hofmuseum, te Weenen, I. Burgring 7.
Redactie van „Anthropos" (P. W. SCHMIDT, S. V. D.) te St. Gabriel Mödling bij Weenen.

Geographische Gesellschaft (Bibliothecaris Dr. TH. STECK), te Bern.
Société Neuchâteloise de Géographie, te Neuchâtel.

ENGELAND, BRITSCH-INDIË, ACHTER-INDIË, CHINA, JAPAN, AUSTRALIË.

Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, te Londen W. C., 50 Great Russell Street.
Anthropological Society, te Bombay, 6 Apollo Street.
Archaeological Survey Department of India, te Simla.
Asiatic Society of Bengal, te Calcutta, 1 Park Street.
Calcutta University, Calcutta, Senate House.
Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, te Bombay.
Ceylon Branch of the Royal Asiatic Society, te Colombo, Ceylon.
China Branch of the Royal Asiatic Society, te Shanghai.
Colonial Secretary Straits Settlements, te Singapore (2 exx.).
India Office, te Londen S. W., Whitehall.
London Library, te Londen S. W., St. James Square.
Madras Government Museum, te Madras.
Panjab Historical Society, Lahore (British India).
Perak State Museum, te Taiping, Fed. Malay States.
Royal Asiatic Society, te Londen W., London W. 1, 74 Grosvenor Street.
Royal Colonial Institute, te Londen W. C., Northumberland Avenue.
Royal Geographical Society, te Londen, S.W., Kensington Gore 7.
School of Oriental Studies, London Institution (University of London). Finsbury Circus, London E. C. 2.
Scottish Geographical Society, te Edinburgh.
Serawak Museum te Koetjing (Serawak, Borneo).
Straits Branch of the Royal Asiatic Society, te Singapore.

Boekerij van de Universiteit te Stellenbosch (Zuid-Afrika).

Siam Society, te Bangkok.
Vajirayan National Library te Bangkok.

Ecole française d'Extrême Orient, te Hanoi.
Société des Études Indo-Chinoises, te Saigon.

Deutsche Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens, te Tokyo, Kanda, Imagawakaji, Itchome nº 8.
Polynesian Society, te New Plymouth, Nieuw-Zeeland.
Royal Geographical Society of Australasia, te Brisbane, Queensland.
Tokyo Geographical Society, te Tokyo, Japan.

AMERIKA EN PHILIPPIJNEN.

American Academy of Arts and Sciences, 28 Newbury Street, Boston.
American Geographical Society, te New York, Broadway at 156th Street.
American Oriental Society, adres: Yale University Library, te New Haven (Connecticut).
American Philosophical Society, te Philadelphia, 104 South Fifth Street.
Bureau of American Ethnology, te Washington D. C.
Bureau of Insular Affairs, War Department, te Washington D. C.
Canadian Institute, te Toronto, 46 Richmondstreet East.
College of Agriculture, te Los Baños, bij Manila.
Ethnological Survey, Department of the Interior, te Manila.
Harvard College Library, Cambridge Massachusetts U. S. A. (Bijdragen-adres: M. Nijhoff, den Haag, Lange Voorhout).
Johns Hopkins University Library, te Baltimore (Maryland).
Library of the Field Museum of Natural History, te Chicago.
The Neuberry Library, Chicago, Illinois.
Library of the United States Geological Survey, te Washington D. C.
Philippine Library and Museum, te Manila.
Smithsonian Institute, te Washington D. C.: adres: Bureau Scientifique Central Néerlandais, Bibliotheek der Technische Hoogeschool te Delft.
